AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

“Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi”

adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun

Materialları

15–16 OKTYABR 2026

BAKI, AZƏRBAYCAN

Sponsorlar:

TÜİB
Türkiye-Azerbaycan İş Adamları və Sənayeçiləri İctimai Birliyi

Coca-Cola

büyükfırat

qələmə

FARADJ

BAŞKENT RESTAURANT

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və
İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun ev sahibliyi ilə
15-16 oktyabr 2026-cı il tarixində
Bakı şəhərində keçirilən

Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi

adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun

Materialları

BAKI – 2026

https://doi.org/10.59849/pfclts.2026

MÜNDƏRİCAT:

Mündəricat	3
“Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi” adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun Fəxri heyət üzvləri	15
“Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi”nin Həmtəsisçiləri	16
Həmtəsisçi qurumların Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzindəki Daimi nümayəndələri və Daimi üzvləri	17
Simpoziumun təşkilat heyəti	18
“Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi” adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun Materialları toplusunun redaksiya heyəti	22

PLENAR İCLASDA ÇIXIŞLAR

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidenti **Akademik İsa Həbibbəyli**	Açılış nitqi	24
AMEA Dilçilik İnstitutunun Direktoru **Fil.e.d., Prof. Nadir Məmmədli**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	27
Türkiyə Respublikası Yıldız Teknik Universitetinin Prorektoru **Professor Doktor Vatan Karakaya**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	31
Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru **Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səyavuş Qasımov**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	35
Türkiyə Respublikası Hacı Bayram Veli Universitetinin Xarici Əlaqələr üzrə Koordinatoru **Professor Doktor Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	40

Əl Farabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinin nümayəndəsi **Professor Doktor Janar İbrayeva**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	46
Türkiyə Respublikası Ege Universitetinin nümayəndəsi **Professor Doktor İbrahim Şahin**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	50
Ə.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun nümayəndəsi **Aliya Nazarova**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	55
Türkiyə Respublikası Atatürk Universitetinin nümayəndəsi **Professor Doktor Süleyman Efendioğlu**	Təmsil etdiyi qurumun Razılıq Bəyannaməsinin təqdim olunması və salamlama nitqi	59
Layihənin müəllifi və Baş Koordinatoru AMEA Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri **Fil.e.d.,Prof. Mayıl B.Əsgərov**	“Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi”nin yaradılmasının məqsədi və onun əsas fəaliyyət sahələri	63

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Nadir Məmmədli, fil.e.d, professor AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru	Söz və termin alınmasının sosiolinqvistik amilləri	67
Baba Məhərrəmli, fil.e.d., dos., Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini	Etnik şüurun formalaşmasında dilin koqnitiv rolu	81
Ağca Musayeva, AMEA Dİ Sosiolinqvistika və Psixolinqvistika şöbəsinin əməkdaşı	Müasir dilçilikdə konseptual yanaşmaların koqnitiv paradiqması	86
Aydan Bəxtiyar Əlmusəvi Azərbaycan İdman Akademiyası İngilis dili müəllimi	Xronotop bədii diskurs freymi kimi	98

Aytən Yunis qızı Hacıyeva, fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi dilçilik kafedrası	Tipologiyanın “görünməyən” tərəfləri: səs əvəzlənmələrinin koqnitiv və psixolinqvistik şərtlənməsi	104
Aytən Elşad qızı Allahverdiyeva, fil.ü.f.d., dos., AMEA Dİ Nəzəri dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi	Çoxdillilik və konseptuallaşdırma: koqnitiv dilçilik baxımından nəzəri təhlil	108
Bəturə Ziyaddın qızı Əliyeva, AMEA Dİ Hind-Aropa dilləri şöbəsinin böyük elmi işçisi	Azərbaycan və italyan dillərində morfemika anlayışı və dillərin zənginləşməyində morfemlərin rolu	115
Elnarə Eldar qızı Putayeva, fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti	Koqnitiv dilçilikdə ifadə tərzlərinin fərqliliyinə dair	121
Elnurə Mirzəcan qızı Şirinova, BSU-nun doktorantı, ADPU Quba filialının müəllimi	Türk xalq nağıllarında ideomların sakral semaları: koqnitiv yanaşma	126
Əfsanə Salman Həziyeva, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti B/m	Kalkalaşmanın koqnitiv-linqvistik aspektləri	130
Fəridə Zabit qızı Heybətova, AMEA Dİ Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin doktorantı	Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsində işlənən semantik dialektizmlərin koqnitiv xüsusiyyətləri	133
Gülanə E. Əliyeva, Ağcabədi rayon Aran kənd 1 nömrəli tam orta ümumtəhsil məktəbi, müəllim	Türk dillərində koqnitiv freymlərin struktur analizi	138
Gülarə Abdurahman qızı Abdullayeva, fil.ü.f.d., dos., ADPU Şəki filialının tədris işləri üzrə direktor müavini	Azərbaycan dilində diskurs markerləri: sintaktik quruluş və kommunikativ funksiya	141
Gülnar R. Nağıyeva, doktorant, Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi	Türk dillərində “yol” konseptinin freym strukturu və metaforik proyeksiyaları	144

Gülsüm Hüseynova fil.e.d., dos., AMEA Dİ Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin baş elmi işçisi	Azərbaycan tatlarının leksik sisteminin təsnifi məsələsinə dair	150
Gültəkin Alışan qızı Əliyeva, fil.ü.f.d., dos., AMEA Dİ Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi	Müasir sintaktik nəzəriyyədə monopropozitiv sadə cümlələrin nəzəri-metodoloji statusu: struktur-semantik və funksional aspektlər	152
Günəş Novruz qızı Mustafayeva AMEA Dİ-nin doktorantı	Konseptlərin təsnifatı məsələsi: M.V.Pimenovanın yanaşması və Azərbaycan dili materialları	156
Heydər Quliyev, fil.ü.f.d. Azərbaycan Universiteti, Baş müəllim	Qəsdli metaforun diskursda kommunikativ funksiyası	161
Həmdəm Hüseyinli, Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı	Məkanın eqosentrik səciyyəsi və dildə interpretasiyası	163
Xədicə Əliabbas qızı Hüseynova, BSU-nun baş müəllimi **Səbinə Əli qızı Süleymanova, fil.ü.f.d.** BSU-nun dosenti	Dil və təfəkkür əlaqələrinin koqnitiv aspektləri	166
Xəyal E.Cumayəddinov, polkovnik-leytenant, Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi təhsilin təşviqi şöbəsinin rəisi	Koqnitiv dilçilik və hərbi təhsilin kommunikativ təşviqi	175
Xuraman Mirzəyeva Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi və dissertantı	İngilis dilində məkan adpozisiyalarının koqnitiv-semantik xüsusiyyətləri	177
İlahə Şakir qızı Əsgərova AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı	Paremio-frazemlərdə onomastik vahidlərin linqvokoqnitiv təhlili: türk dilləri kontekstində	181
İzaura F. Şirinova Dadaşova, fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti	Metaforun koqnitiv-semantik mahiyyəti və emosiyaların metaforik ifadəsində rolu	186
Könül Behbud qızı Axundova, fil.ü.f.d., dos., BSU Ümumi dilçilik kafedrası	Türk dillərinin tədqiqində koqnitiv və psixolinqvistik yanaşmalar	195

Lalə Qədir qızı Qurbanova, fil.e.d., dos., AMEA Dİ Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdiri	Nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik xüsusiyyətləri və dilin mənimsənilməsi prosesi	204
Lalə H. Əliquliyeva, fil.e.d., dos., BAAU-nun və ADU-nun dosenti	Koqnitiv dilçilikdə feili sifətlərin konseptual profili (Azərbaycan və ərəb dilləri materialı əsasında)	213
Leyla B.Yusifova, fil.e.d., AMEA Dİ Nəzəri dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi	Müasir dilçilikdə hadisə strukturu nəzəriyyəsi: əsas istiqamətlər və problemlər (Azərbaycan dili materialları əsasında)	216
Lətifə Şirzadova, ADU İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının müəllimi	Sinonimlərin semantik perspektivlənməsində koqnitiv amillər	220
Maya P.Əhmədli fil.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin baş müəllimi	Passiv konstruksiyaların koqnitiv linqvistik təhlili	228
Mehriban A. Əsədullasoy, fil.e.d.,dos., Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası	Türk dillərində konseptual metaforlar: kollektiv yaddaşın koqnitiv-mədəni əsasları	231
Mehriban Nazim q. Mönsümova ADBTİA, baş müəllim	Media xəbər diskursunda dəqiqlik meyarının müəyyənləşdirilməsi	239
Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova, fil.ü.f.d.,dos., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Əcnəbi dillər kafedrası	Əvəzliklər idraki fəaliyyət markerləri kimi	246
Nərgiz Əlikişi qızı Musayeva AMEA Dİ-nin dissertantı	Müxtəlifsistemli dillərdə 'təbiət-insan' konseptual metaforunun koqnitiv və semantik xüsusiyyətləri	251
Nərgiz Əliyeva Bakı Dövlət Universiteti	“Beovulf”da morfoloji kateqoriyaların koqnitiv-semantik təşkili	262
Nərgiz Rüfət qızı Rüstəmova ADPU-nun müəllimi, AMEA Dİ-nn doktorantı	Paralinqvistik şərtləndirməli frazeoloji vahidlərin mədəniyyətlə bağlılığı haqqında	267

Nuranə Elçin qızı Allahverdiyeva AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	Xocavənd rayonu toponimlərinin paralel xüsusiyyətlərinin linqvistik təhlili	269
Nübubət Nizami qızı Adıgözəlova Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim, dissertant	Milli-mədəni realilərin konseptual və semantik xüsusiyyətləri	275
Pərvanə A. Hüseynova, Bakı Avrasiya Universitetinin müəllimi və dissertantı	Monofunksional feil formaları	280
Pərvin Fuad qızı Qarayeva Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	Müasir dilçiliyin nəzəri-metodoloji əsasları və yeni tədqiqat istiqamətləri	286
Pərvin Ş. Bayramova, fil.ü.f.d., AMEA Dİ, aparıcı elmi işçi	Diskursa praqmatik yanaşma	292
Pərvinə Kərimova, Bakı Mühəndislik Universitetinin baş müəllimi, AMEA Dİ-nn dissertantı	Dil şüuru haqqında mülahizələr	296
Rasim Arif oğlu Heydərov, fil.e.d., dos., AMEA Dİ, Təhsil şöbəsinin müdiri, BAAU-nun dosenti	Azərbaycan dilində "qonaq" konsepti və onun verballaşma yolları	301
Rəna Məmmədova, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin müəllimi, AMEA Dİ-nn dissertantı	Klassik psixolinqvistik metodların türk dillərinə tətbiqi	310
Səlmi İlham qızı Məmədova, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Əcnəbi dillər kafedrası	Dildə zaman konseptinin strukturu: obyektiv, perseptual və linqvistik zaman müstəvisində	317
Sevil Vaqif qızı Adıgözəlova, fil.ü.f.d. AMEA Rəyasət Heyəti, Sənədlərlə iş və protokol şöbəsi, müdir müavini	Azərbaycan dilində "qılınc" freyminin leksik-semantik formalaşması mexanizmləri	320
Sevinc Heydər qızı Nağıyeva, BDU filologiya fakültəsinin doktorantı	Fikrin ifadəsində frazeoloji vahidlərin rolu	324
Sevinc Rzayeva, fil.ü.f.d. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, Humanitar fənlər kafedrasının baş müəllimi	İnternet konseptinin metaforik modelləri (Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi materialı əsasında)	328

Səbinə N. Əliyeva, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı	M.Kaşğarinin "Divan"inda ismin hal kateqoriyasının koqnitiv-semantik xüsusiyyətləri	336
Səbinə Muxtarova, Bakı Dövlət Universiteti "Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri" ETL - kiçik elmi işçi	Süni intellekt və koqnitiv dilçilik: türk dillərinin konseptual sisteminin tədqiqində yeni perspektivlər	343
Sədaqət Abbasova fil.e.ü.f.dok., dos. Lənkəran Dövlət Universteti Xarici dillər kafedrası	Azərbaycan toponimiyasında fitonimlərin semiotik funksiyası: adlandırma, məkan və mədəni yaddaş	347
Sədaqət Cumayeva, fil.e.d., dos., AMEA Dİ, Hind-Avropa dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi	German dillərində feil qrupunun qrammatik kateqoriyaları	356
Tamella Əlizadə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi, AMEA Dİ-nin dissertantı	Koqnitiv dilçilikdə konsept və freymin qarşılıqlı əlaqəsi	367
Vüsalə Hüseynova, ADİU, Karyera planlaması və İnkişafı Kafedrasının müəllimi, BAAU-nun doktorantı	"Dil" konsepti ilə bağlı bəzi metaforlar haqqında	372
Zeynallı Ayşən Eldar qızı Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim	Siyasi diskursun formalaşmasında etnolinqvistik xüsusiyyətlərin rolu	378
Zeynəb Seyfər Salamova BSU-nun baş müəllimi, AMEA Dİ-nin doktorantı	Bədii diskursda "gözəllik" konsepti	381
Zəminə Rüstəmbəyli, fil.ü.f.d., dos. Bakı Avrasiya Universiteti, kafedra müdiri	Ümumelmi anlayışlar fonunda fəlsəfi konseptuallıq və linqvistika məsələləri	383
Ziya Bəhmənli, BAAU, Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasının müəllimi	Multikultural mühitdə terminoloji konseptlərin koqnitiv reprezentasiyası və terminoqrafik təqdimatı	387
Zümrüd Zeynalova, AMEA Dİ, Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin elmi işçisi	Əlavə söz və əlavə cümlələrin diskurs funksiyaları	391

TÜRK DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Aynel Meshadiyeva, Prof. Dr. AMEA Dilçilik İnstitutunun Elmi katibi	Türk Dillerinde –*Gan*/-*An* Biçiminin Bilişsel-Anlambilimsel Modeli: Eylemden Kavrama	396
Barış Aydın, Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı Başkanı	Türkiye’de Bilişsel Dilbilimin Tarihçesi Ve Güncel Çalışmalar	404
Mayıl B. Askerov Prof. Dr. AMEA Dilbilim Enstitüsü Sosyo ve Psikodilbilim bölümü başkanı	Semantik Sferası Açısından Konsept Türleri	406
Naile Hacızade, Prof. Dr. TC. Selçuk Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi	Türkçede ‘Umut’ Kavramının Anlamsal- Bilişsel Özellikleri	410

QAZAX DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Авакова Раушан А., ф.ғ.д.профес, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасының меңгерушісі **Жанар К. Ибраева ф.ғ.д.профес,** әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасының зерттеуші-профессоры	Қазақстандық когнитивтік тіл зерттеулері: дәстүр мен жаңашылдық (әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тәжірибиесі)	412
Гулгул Ж. Искакова, PhD, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қауымдастырылған профессоры **Гульшат Ш.Шахманова** Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан	Қазақ тілін оқытуда зооморфизмдердің когнитивтік-лингвистикалық табиғатын таныту жолдары	421

Гулнара Талғатқызы, PhD доктор Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Лексикология бөлімінің аға ғылыми қызметкері	Түркі тілдеріндегі «ақ» концептісінің когнитивтік негіздері	438
Гульшат Ш.Шахманова, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, докторант	Қазақ тіліне Macarthur-Bates Cdi сауалнамасын бейімдеу: пилоттық зерттеу нәтижелері	444
Дана Мұсабекқызы Пашан, ф.ғ.к., қауым. проф. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің меңгерушісі	Қазақ антропонимиясындағы жаңғырудың когнитивтік-семантикалық көрінісі	457
Әлия Ж. Назарова, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Психолингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері	Қазақ тілдік санасы: ЕАЭ тәжірибесі және түркілік салыстыру перспективалары	464
Күлдірсін Сейтжанқызы Сарышова ф.ғ.к., қауым.проф., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті **Жалғас Айдана Нұрланқызы,** Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты	Абай концептосферасындағы «толық адам» ілімінің шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдарымен сабақтастығы	474
Лариса Алдабергенова, докторант Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	Қазақ ассоциат-сөздер сөздігі және тілдік жылжу үдерісінің индикациясы	481
Сара К. Амиртаева, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Лексикология бөлімінің кіші ғылыми қызметкері	Қазақ және түрік ою-өрнектерінің когнитивтік семантикасы: дәстүрлі және заманауи мәдени синтез	492
Шахло Казакбаева, докторант А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты	Сөйлеу әрекетінің қалыптасуы: ойдан сөйлеуге дейінгі	501

Психолингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері психолингвистикалық процестер

ÖZBƏK DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Farangiz A. Raxmonova Qarshi davlat universiteti Xorijiy tillar fakulteti o’qituvchisi | Kognitiv tilshunoslikning badiiy ahamiyati va urush konseptining metaforik freymlari | 508

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Dildora Abdinabievna Abdullayeva, PhD, Associate Professor Department of **Uzbek** Language and Literature Tashkent University of Applied Sciences | Embodiment in the conceptualization of opposition | 510

Elnura Huseynova, PhD in Philology, Associate Professor, Institut of Linguistics, Azerbaijan National Academy of Sciences | Theoretical transformations in modern linguistics: American and European models | 518

Fakhriyya Rahimova Ph.D. in Philology Baku Eurasian University | Stylistic equivalence in the translation of english literary texts: cognitive and pragmatic aspects | 521

Firangiz Hadi, PhD candidate, Azerbaijan State University of Economics, English instructor | A Linguo-Psychological Perspective on Discourse and Concept Interrelationship | 526

Heybatova Alyona V., PhD student, Lecturer at the Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University | Cognitive aspects of multimodal meaning-making in educational internet discourse | 535

Gulshan Nasirova, Teacher, Department of Foreign Languages, Mingachevir State University, Azerbaijan | Metaphors we report by: conceptual metaphors in English and Azerbaijani media discourse | 540

Gunay Murtuzayeva Sumgayit State University, Azerbaijan | The Manifestation of the Concept of “Kinship” in Azerbaijani and English in the Context of | 547

	Multilingualism: Linguistic and Cultural Perspectives	
Jamila Rustamova, PhD in Philology, Associate Professor, Baku State University	The role of syntactic concepts in the modeling of complex sentences	550
Lyazzat Dalbergenova Associate Professor, Ph.D., Sh. Ualikhanov Kokshetau University	Values in Kazakh argumentative discourse	552
Muhayyo Xakimova Karimonva Professor, Doctor of Philology Tashkent State University of the **Uzbek** Language and Literature **Marhabo Umurzoqova Egamberdiyevna Professor, Doctor of Philology** Tashkent State University of the **Uzbek** Language and Literature	The role of metaphor and metonymy in the conceptualization of Abstract concepts	555
Mujkan A. Mammadova, PhD in Pedagogy, National Defense University Institute of Military Scientific Research	Application of cognitive methods in turkic languages to military education	563
Narmina Mammadova, PhD in Philology, Senior Lecturer Baku State University	Frame structure of masculinity and femininity concepts in turkish and spanish	566
Nigar Chingiz Valiyeva Professor, Doctor of Philological Sciences, English Lexicology Department at the Azerbaijan University of Languages	Modern Azerbaijani and English: sociolinguistic dimensions of language contact	569
Salimli Eljan, Doctoral student English Language and Literature Department, Khazar University	Cognitive mechanisms of semantic change in english ai discourse	583
Sevinj Sultan Ismayilova Senior Researcher at the Institute of Linguistics	Frame verbalization and conceptualization: A cognitive approach	588
Shahana Asgarova Institute of Linguistics	Application of cognitive linguistic methods to Turkic languages	590

Azerbaijan National Academy of Sciences

Yerkezhan Kurmanbek, doctoral student Al-Farabi Kazakh National University	Cognitive features of scientific text comprehension and reproduction in multilingual contexts	594
Zhanerke Abaikyzy Kabakbay Master’s Student Al-Farabi Kazakh National University	Conceptual representation of professional terms in english and kazakh	598

RUS DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Чичек А. Эфендиева, д.ф. по фил., доцент, ведущий научный сотрудник отдела Теория фольклора Института Фольклора НАНА	Когнитивно-дискурсивные функции паремиологических единиц в эпосе «Короглу»	606
Ахундова Гюльшен, д.ф. по фил., доцент Института Языкознания НАНА	Когнитивные и психолингвистические основы антитезных конструкций в азербайджанском и английском языках	613
Зульфия Габиль гызы Мусави, д.ф. по фил., доцент Института Языкознания НАНА	Когнитивные и психолингвистические аспекты возрастного развития языковых функций	616
Son söz		620

SİMPOZİUMUN FƏXRİ HEYƏT ÜZVLƏRİ

"**Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi**" adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun Fəxri heyət üzvləri:

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti

Fil.e.d., prof. Nadir Məmmədli Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru

Prof. Dr. Ahmet Geksel Ağargün Yıldız Teknik Universitetinin rektoru

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Səyavuş Qasımov Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru

Prof. Dr. Mehmet Naci Bostancı Ankara Hacı Bayram Veli Universitetinin rektoru

Filologiya elmləri doktoru, professor Janseyit Tüymebayev Əl Farabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinin rektoru

Prof. Dr. Musa Alcı Türkiyə Respublikası Ege Universitetinin rektoru

Fil. e.d., professor Anar Fazıljan Ahmet Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun direktoru

Prof. Dr. Ahmet Hacımüftioğlu Erzurum Atatürk Universitetinin rektoru

“Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi”nin Həmtəsisçiləri:

AMEA Dilçilik İnstitutu

Türkiyə Respublikası Yıldız Teknik Universiteti

Bakı Avrasiya Universiteti

Türkiyə Respublikası Hacı Bayram Veli Universiteti

Əl Farabi adına Qazaxıstan Milli Universiteti

Türkiyə Respublikası Ege Universiteti

Ə.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutu

Türkiyə Respublikası Atatürk Universiteti

Həmtəsisçi Qurumların Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzindəki **Daimi nümayəndələri** və **Daimi üzvləri**:

Fil.e.d., prof. Mayıl Əsgərov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Sevinc İsmayılova - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi

Prof. Dr. Vatan Karakaya - Türkiyə Respublikası Yıldız Teknik Universitetinin Prorektoru

Fil.ü.f.d., dos. Zəminə Rüstəmbəyli - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universitetinin kafedra müdiri

Ayşən Zeynallı Eldar - Bakı Avrasiya Universitetinin müəllimi

Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun - Türkiyə Respublikası Hacı Bayram Veli Universitetinin Xarici Əlaqələr üzrə Koordinatoru

Fil.e.d., prof. Rauşan Avakova -, Əl-Fərabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinin Türk dilləri və dil nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri

Fil.e.d., dosent, Janar İrbayeva - Əl-Fərabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinin Türk dilləri və dil nəzəriyyəsi kafedrasının dosenti

Prof. Dr İbrahim Şahin - Türkiyə Respublikası Ege Universitetinin rəsmi nümayəndəsi

Fil.e.n., dosent, Madina Abayeva - A.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Aliya Nazarova - A.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi

Prof. Dr. Süleyman Efendioğlu - Türkiyə Respublikası Atatürk Universitetinin nümayəndəsi

PhD, Dosent Barış Aydın –Hacettepe Üniversiteti, Tədris fakültəsi, Xarici dillərin tədrisi bölümü, Fransız dilinin tədrisi üzrə ixtisas qrupunun müdiri

PhD, Dosent Ümmügülsüm Dohman –Trakya Üniversiteti, Yabancı Dillər Yüksəkokulu öyrətim üyəsi

PhD Süheyda Sarıkaya – Bartın Üniversitesi, Türkiye

SİMPOZİUMUN TƏŞKİLAT HEYƏTİ

"**Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi**" adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun yüksək elmi-təşkilati səviyyədə keçirilməsini, bölmələrin işini və beynəlxalq əlaqələrin koordinasiyasını təmin edən koordinatorlar, təşkilat heyətinin ekspertləri və üzvləri aşağıda adları qeyd edilən alim və mütəxəssislərdir:

Simpoziumun təşkilat heyətinin koordinatorları:

Mayıl Əsgərov - filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri, Simpoziumun baş koordinatoru

Sevinc İsmayılova - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi, Simpoziumun Azərbaycan üzrə koordinatoru

Zəminə Rüstəmbəyli - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universitetinin kafedra müdiri, Simpoziumun Azərbaycan üzrə koordinatoru

Ayşən Zeynallı Eldar - Bakı Avrasiya Universitetinin müəllimi, Simpoziumun Azərbaycan üzrə koordinatoru

Janar İrbayeva - filologiya elmləri doktoru, dosent, Əl-Fərabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinin Türk dilləri və dil nəzəriyyəsi kafedrasının dosenti, Simpoziumun Qazaxıstan üzrə koordinatoru

Aliya Nazarova - A.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi, Simpoziumun Qazaxıstan üzrə koordinatoru

Ümmügülsüm Dohman – PhD, Dosent, Trakya Üniversiteti, Yabancı Dillər Yüksəkokulu öyrətim üyəsi, Simpoziumun Türkiyə üzrə koordinatoru

Barış Aydın – PhD, Dosent, Hacettepe Üniversiteti, Tədris fakültəsi, Xarici dillərin tədrisi bölümü, Fransız dilinin tədrisi ixtisas qrupunun müdiri, Simpoziumun Türkiyə üzrə koordinatoru

Simpoziumun təşkilat heyətinin ekspertləri:

Baba Məhərrəmli - filologiya elmləri doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi işlər üzrə direktor müavini

Aynel Məşədiyeva - filologiya elmləri doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi katibi

Səadət Zeynalova - filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi

Gülsüm Hüseynova - filologiya elmləri doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi

Sayalı Sadıqova - filologiya elmləri doktoru, professor AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Sevinc Əliyeva - filologiya elmləri doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Lalə Qurbanova - filologiya elmləri doktoru, professor AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Nərmin Əliyeva - filologiya elmləri doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi

Gültəkin Əliyeva - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Zülfiyyə Musavi - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Elnurə Hüseynova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi

Rasim Heydərov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Xədicə Heydərova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Təranə Şükürlü - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri

Teyyub Quliyev - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Leyla Yusifova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Pərvin Bayramova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Aytən Bəylərova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Aytən Allahverdiyeva - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Şəlalə Hümbətova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Simpoziumun texniki heyət üzvləri:

Maya Heydərova - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi

Zümrüd Zeynalova - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi

Şahanə Əsgərova - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Ağca Musayeva - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Pərvin Qarayeva - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Jalə Əsgərzadə - AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kompüter mütəxəssisi

"Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi"
adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun Materialları toplusunun
REDAKSİYA HEYƏTİ:

Materiallar toplusunun Baş redaktoru:
Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru

Türk dilində materiallar üzrə məsul redaktor:
Aynel Məşədiyeva
filologiya elmləri doktoru, AMEA Dilçilik İnstitutunun Elmi Katibi

Azərbaycan dilində materiallar üzrə məsul redaktor:
Gülsüm Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, AMEA Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi

Rus dilində materiallar üzrə məsul redaktor:
Zülfiyyə Musavi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

İngilis dilində materiallar üzrə məsul redaktor:
Sevinc İsmayılova
AMEA Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi

Qazax dilində materiallar üzrə məsul redaktor:
Aliya Nazarov
Ə.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi

Toplunun texniki redaktoru və dizayneri:
Jalə Əsgərzadə
AMEA Dİ Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin kompüter operatoru

QEYD: Simpoziumun materialları toplusunun Redaksiya Heyəti rəsmi şəkildə bəyan edir ki, çap olunmaq üçün topluya təqdim edilən materiallarda ola biləcək elmi, orfoqrafik, üslubi və digər növlərdən olan səhvlərə görə, eləcə də, bilərəkdən və ya bilmədən yol verilən və hüquqi məsuliyyət doğuran bütün xətalara görə həmin yazının müəllifləri məsuliyyət daşıyır.

Redaksiya Heyəti müəyyən etdiyi bütün qüsurları aradan qaldırmağa və ya qüsurlu yazıları topludan kənarlaşdırmağa çalışır. Bununla belə diqqətdən yayınaraq çapa gedən xətalı yazılar üçün Redaksiya Heyəti heç bir məsuliyyət daşımır.

SİMPOZİUMUN PLENAR İCLASINDA ÇIXIŞLAR

Hörmətli qonaqlar, dəyərli alimlər və iştirakçılar!

Sizi salamlayır, hər birinizi bu mühüm elmi tədbirdə görməkdən məmnunluğumu bildirirəm. Bugünkü simpozium türk dünyasında elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, dilçilik elminin müasir istiqamətlərinin inkişafı və ortaq elmi potensialımızın gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məlum olduğu kimi, Prezident İlham Əliyevin türk dünyasının birliyinin möhkəmləndirilməsi, türk dövlətləri arasında əlaqələrin genişləndirilməsi və əməkdaşlığın yeni istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müəyyən etdiyi strateji xətt ölkəmizdə bu sahədə çoxsaylı təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə güclü təkan vermişdir. Bu gün həmin strateji xətt yalnız siyasi və iqtisadi

münasibətlərdə deyil, elm, təhsil, mədəniyyət və ortaq mənəvi dəyərlərimizin qorunması istiqamətində də özünü aydın şəkildə göstərir.

Dil hər bir xalqın milli kimliyinin, tarixi yaddaşının və mənəvi dünyasının əsas ifadə vasitəsidir. Türk xalqlarını birləşdirən ortaq dil kökləri, zəngin tarixi-mədəni irs və düşüncə ənənələri bu gün qarşımızda yeni elmi vəzifələr müəyyənləşdirir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün türk dövlətlərinin alimləri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, birgə tədqiqatların aparılması və elmi təcrübənin paylaşılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dilçilik elminin mühüm istiqamətlərindən biri olan koqnitiv dilçilik dil və təfəkkür arasındakı münasibətləri, insanın dünyanı qavrama və dərk etmə mexanizmlərini, dil vasitəsilə biliklərin formalaşması və ifadə olunması proseslərini öyrənir. Bu sahə bir sıra ölkələrdə geniş tədqiq olunsa da, türk dünyasında koqnitiv dilçiliyin sistemli inkişafı, elmi potensialının gücləndirilməsi və ortaq tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Hesab edirəm ki, türk dillərinin koqnitiv xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, ortaq və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli təfəkkür modellərinin dil vasitəsilə öyrənilməsi həm nəzəri dilçilik, həm də türk xalqlarının mənəvi yaxınlığının daha dərindən anlaşılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar türk dillərinin zənginliyini, onların ifadə imkanlarını və ortaq düşüncə məkanının xüsusiyyətlərini daha geniş şəkildə üzə çıxarmağa imkan verəcəkdir. Məhz buna görə də bugünkü konfransın keçirilməsini mühüm elmi təşəbbüs hesab edirəm. Bu tədbir müxtəlif türk dövlətlərindən olan alimlərin bir araya gəlməsi, elmi təcrübə mübadiləsinin aparılması, mövcud problemlərin müzakirəsi və gələcək əməkdaşlıq istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əlverişli imkan yaradır. İnanıram ki, burada səsləndiriləcək fikirlər və irəli sürüləcək təkliflər koqnitiv dilçiliyin türk dünyasında inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Konfransın qarşıya qoyduğu mühüm məqsədlərdən biri də türk dövlətlərində koqnitiv dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fəaliyyətini əlaqələndirəcək, onların elmi əməkdaşlığını sistemli şəkildə təşkil edəcək müvafiq elmi qurumun yaradılmasıdır. Belə bir qurumun formalaşdırılması tədqiqatçıların səylərinin birləşdirilməsinə, ortaq elmi layihələrin hazırlanmasına, beynəlxalq elmi əlaqələrin genişləndirilməsinə və bu sahədə əldə olunan nəticələrin daha səmərəli şəkildə paylaşılmasına xidmət edə bilər. Əminəm ki, bu təşəbbüsün reallaşması türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin inkişafına yeni imkanlar açacaq, gənc tədqiqatçıların elmi fəaliyyətə cəlb edilməsini təşviq edəcək və gələcək nəsillər üçün möhkəm elmi əməkdaşlıq ənənəsinin formalaşmasına kömək edəcəkdir. Qarşımızda duran əsas vəzifə ayrı-ayrı ölkələrdə əldə olunan elmi nailiyyətləri vahid əməkdaşlıq məkanında birləşdirmək və bu potensialı ümumtürk elminin inkişafına yönəltməkdir.

Prezident İlham Əliyevin səsləndirdiyi “Biz birlikdə güclüyük” fikri türk dünyasının elmi və mədəni əməkdaşlığı baxımından da mühüm məna daşıyır. Birliyimiz yalnız ortaq tariximizə və mədəniyyətimizə deyil, həm də gələcəyə yönəlmiş elmi təşəbbüslərimizə, qarşılıqlı etimadımıza və birgə fəaliyyətimizə əsaslanmalıdır. Elmi əməkdaşlığın gücləndirilməsi türk xalqları arasında əlaqələrin daha da dərinləşməsinə və ortaq intellektual potensialımızın inkişafına xidmət edir.

Bugünkü konfransı yalnız elmi müzakirə platforması kimi deyil, həm də türk xalqları arasında birliyin, həmrəyliyin və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmləndirilməsinə xidmət edən mühüm hadisə kimi qiymətləndirirəm. İnanıram ki, burada qurulacaq əlaqələr, əldə ediləcək razılaşmalar və irəli sürüləcək təşəbbüslər gələcəkdə konkret elmi nəticələrə çevriləcəkdir.

Hörmətli iştirakçılar! Hər bir böyük elmi təşəbbüs ortaq məqsəd, qarşılıqlı inam və ardıcıl fəaliyyət sayəsində inkişaf edir. Bu gün biz türk dünyasında koqnitiv dilçiliyin gələcəyinə yönəlmiş mühüm bir addım atırıq. Arzu edirəm ki, konfrans səmərəli müzakirələrlə yadda qalsın, yeni elmi ideyaların yaranmasına və uzunmüddətli əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına təkan versin. Sizə elmi fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayır, simpoziumun işinə uğurlar diləyirəm.

Hörmətli İsa müəllim, dəyərli alimlər, əziz həmkarlar!

Bu gün burada yalnız yeni bir elmi qurumun yaradılması haqqında danışmaq üçün toplaşmamışıq. Əslində biz daha böyük bir ideyanın başlanğıcındayıq. Bu ideya türk xalqlarının dilini yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də düşüncə sisteminin, dünyanı qavrama tərzinin və mədəni yaddaşının aynası kimi araşdırmaq ideyasıdır.

Dil insan şüurunun ən mürəkkəb və ən incə mexanizmlərindən biridir. Hər bir dil öz xalqının dünyanı necə gördüyünü, necə düşündüyünü və necə hiss etdiyini özündə əks etdirir. Türk dilləri isə minilliklər boyu geniş coğrafiyalarda formalaşmış böyük bir mədəni və intellektual xəzinənin daşıyıcılarıdır. Məhz buna görə **Türk Dölətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzinin** yaradılması sadəcə elmi layihə deyil, bu türk dünyasının düşüncə xəritəsini anlamağa yönəlmiş strateji bir addımdır.

Koqnitiv dilçilik bizə dilin yalnız qrammatik strukturlarını deyil, onun arxasında duran düşüncə modellərini araşdırmağa imkan verir. İnsan beynində anlayışlar necə formalaşır? Metaforlar necə yaranır? Dil və mədəniyyət bir-birini necə formalaşdırır? Bu sualların cavabları yalnız dilçilik üçün deyil, həm də fəlsəfə, psixologiya, antropologiya və süni intellekt kimi sahələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk dilləri bu baxımdan son dərəcə zəngin material təqdim edir. Çünki türk dünyası həm tarixi, həm coğrafi, həm də mədəni baxımdan çoxşaxəli bir sivilizasiya məkanıdır. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqların dünyanı necə dərk etdiklərinin, necə düşündüklərinin və necə hiss

etdiklərinin ifadəsidir. Bu baxımdan, Mərkəzin fəaliyyəti türk xalqlarının ortaq düşüncə dünyasının öyrənilməsinə yeni üfüqlər aça bilər. Belə bir təşəbbüsün həyata vəsiqə alması, şübhəsiz ki, gələcəyə hesablanmış dəyərli bir addımdır.

Yeni yaradılacaq bu mərkəz bir neçə mühüm missiyanı yerinə yetirməlidir. Birincisi, türk dillərinin koqnitiv strukturlarını sistemli şəkildə araşdırmaq və elmi nəticələri beynəlxalq elmi mühitə təqdim etmək. İkincisi, türk dünyasının müxtəlif ölkələrində çalışan alimlər arasında elmi əməkdaşlığı gücləndirmək və ortaq tədqiqat platforması yaratmaq. Üçüncüsü, gənc tədqiqatçıları bu sahəyə cəlb etmək və gələcək nəsil alimlərin yetişməsinə töhfə verməkdir.

Bu mərkəz türk xalqlarının ortaq düşüncə irsini öyrənən bir elmi körpü olacaq. Bu körpü keçmiş ilə gələcək arasında, müxtəlif türk dilləri və mədəniyyətləri arasında yeni əlaqələr yaradacaq. Əminəm ki, bu təşəbbüs gələcəkdə yalnız türk dünyasında deyil, beynəlxalq elmi məkanında da mühüm bir mərkəzə çevriləcək. Çünki türk dillərinin koqnitiv sistemi yalnız bizim üçün deyil, bütün insanlıq üçün maraqlı və dəyərli bir tədqiqat sahəsidir.

Bu mühüm elmi təşəbbüsün ilk addımlarını atan, türk dünyasının müxtəlif ölkələrindən bu sahənin tanınmış alimlərini vahid məqsəd ətrafında bir araya gətirən və ilk iclasın məhz Bakıda, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda keçirilməsinə nail olan Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin müdiri, professor Mayıl Əsgərova dərin təşəkkürümüzü və minnətdarlığımızı bildiririk. İnanırıq ki, **Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi** yalnız elmi əməkdaşlıq platforması deyil, həm də ortaq dilimizin, düşüncə dünyamızın və mənəvi yaxınlığımızın daha dərindən öyrənilməsinə xidmət edən mühüm bir qurum olacaq. Ümid edirik ki, bu təşəbbüs zamanla türk dünyasının alimlərini birləşdirəcək, yeni elmi ideyalara yol açacaq və ortaq intellektual irsimizin zənginləşməsinə mühüm töhfələr verəcək.

Bu yolda əməyi olan hər kəsə uğurlar arzulayırıq. Sonda demək istərdim ki, hər böyük elmi ideya əvvəlcə bir niyyət kimi doğulur. Bu gün biz həmin niyyətin ilk addımını atırıq.

AZƏRBAYCAN RESPUBLIKASI

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İMADƏDDİN NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Poçt indeksi: Az1143, Bakı şəhəri Hüseyn Cavid prospekti 117
Tel: 537 20 81 Faks: (99412) 510 41 87 E-mail: direktor@lang.science.az

«12» oktyabr 2026 il № 8-1-14/3-468/2026

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
rəsmi şəkildə bəyan edir ki,
Türk Dövlətlərinin
Koqnitiv Dilçilik Mərkəzinin
Həmtəsisçisi
olmağa razıdır.

Dilçilik İnstitutu
bu Mərkəzin digər Həmtəsisçiləri ilə
bütün əlaqə və münasibətlərini
Mərkəzin Nizamnaməsinə
uğun şəkildə həyata keçirəcəkdir.

İnstitutun direktoru:
Filologiya elmləri doktoru,
Professor Nadir Məmmədli

İmzası

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of the Azerbaijan National Academy of Sciences
officially declares that
agrees to become a co-founder of
the Center for Cognitive Linguistics of the Turkic States.

The Institute of Linguistics
shall carry out all its contacts and relations with the other co-founders of the Center in accordance with
the Charter of the Center.

Director of the Institute:
Doctor of Philological Sciences,
Professor Nadir Mammadli

Signature

Möhür

Seal

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin
Dilbilim Enstitüsü

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin
Dilbilim Enstitüsüne
en içten duygularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov

AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü
Prof.Dr. Nadir Memmedli

Dil, Düşünce ve Bilinç

Dil; insanın metafizik bir nitelik taşıyan düşünce dünyası ile semboller alanı olan gerçeklik dünyası arasında köprü kuran temel bir bağlantı aracıdır. Zihnimizdeki düşünce dünyasını genişletebilmemiz, dili nasıl kavradığımız ve ona yüklediğimiz anlamla doğrudan ilgilidir. Merhum felsefeci Prof. Dr. Teoman Duralı’nın da vurguladığı üzere, bir insanın entelektüel üst sınırı, dildeki hakimiyeti kadardır; zira insan, varlığı anlama dönüştürürken dilin sunduğu güçten faydalanır.

Kıta Avrupası felsefe geleneğine bakıldığında da tartışmaların temelinde bilimsel dil yer almaktadır. Örneğin Immanuel Kant’ın Saf Aklın Eleştirisi eserinde ortaya koyduğu numen ve fenomen teorisine en sarsıcı eleştiri, Johann Georg Hamann tarafından dil üzerinden yöneltilmiştir. Hamann, "Dili tanımlamadan numen ve fenomeni tanımlayamazsınız" diyerek büyük bir tartışma başlatmış; ardından Friedrich Heinrich Jacobi ve dönemin diğer düşünürleriyle birlikte panteizm tartışmaları ve Batı felsefesinin dil tabanlı dönüşümü ivme kazanmıştır.

İnsanın bilinç oluşturma sürecine gelindiğinde, bu durum varlığın teklik/bütünlük tekamülünden doğacaktır. Dil; bilim dilini yeniden inşa edecek, belki de ortak bir düşünme dilini ortaya koyacaktır. Farklı dilleri tek bir çatı altında birleştirmek mümkün

olmasa da düşüncede teklik her zaman mümkündür. Nitekim Kıta Avrupası’nın bilimsel olarak tek bir felsefi zümrede buluşabilmesi de bunun bir göstergesidir.

Ancak Sayın Başkanımızın da ifade ettiği üzere, kendi coğrafyamızda henüz bu düşünsel birliğin altyapısı yeterince çalışılmamıştır. Bu altyapıyı inşa edebilmek adına en ideal başlangıç noktaları şunlardır:

- Dili yeniden tanımlamak ve dilin anlam dünyasındaki misyonunu açıkça ortaya koymak,

- Düşünen ve uygulayan bir varlık olarak insanın düşüncesi ile eylemi arasındaki ilişkiyi dil üzerinden tarif etmek.

Bu yaklaşımın, arzuladığımız felsefi dönüşümü ve yeni metaforları tetikleyeceğine inanıyorum. Bu bakımdan gerçekleştirilen bu toplantıyı son derece kıymetli buluyor, katkı sunmuş olmaktan büyük mutluluk duyuyorum. Sürecin devamında da elimizden gelen tüm desteği vereceğimizi belirterek hepinizi saygı ve hürmetle selamlıyorum.

T.C.
Yıldız Teknik Üniversitesi
Rektör Özel

Yıldız Teknik Üniversitesi
Türk Devletleri
Bilişsel Dilbilim Merkezi'nin
Bir Kurucu Ortağı
olmayı kabul ettiğini resmi olarak
beyan etmektedir.

Yıldız Teknik Üniversitesi
Merkezin diğer kurucu ortaklarıyla
tüm temas ve ilişkilerini
Merkezin Tüzüğü'ne
uygun şekilde yürütecektir.

Rektör Yardımcısı:
Profesör Dr. Vatan Karakaya

Yıldız Technical University
officially declares that
agrees to become a co-founder of
the Center for Cognitive Linguistics
of the Turkic States.

Yıldız Technical University
shall carry out all its contacts and
relations with the other co-founders of
the Center in accordance with
the Charter of the Center.

Vice-Rector:
Professor Dr. Vatan Karakaya

İmza Signature

Mühür Seal

Davutpaşa Kampüsü 34220 Esenler - İstanbul, T: +90 212 227 71 19

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Yıldız Teknik Üniversitesi

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Yıldız Teknik Üniversitesine
en içten duyğularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü	**AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü**
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov	**Prof.Dr. Nadir Memmedli**

Hörmətli tədbir iştirakçıları, əziz həmkarlar, xanımlar və cənablar!

Bu gün türk dünyasının elmi əməkdaşlığı baxımından mühüm bir təşəbbüsün həyata keçirilməsinin şahidi oluruq. Müxtəlif ölkələrin universitetlərinin və elmi müəssisələrinin birgə təşəbbüsü ilə yaradılan Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması münasibətilə bütün tərəfdaşlarımızı təbrik edirəm.

Bu təşəbbüsün ərsəyə gəlməsində əməyi olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyinə, layihənin müəllifi və baş koordinatoru professor Mayıl Əsgərova, eləcə də bütün təşkilatçılara təşəkkürümü bildirirəm.

Hesab edirəm ki, Mərkəzin yaradılması yalnız dilçilik elminin inkişafı baxımından deyil, həm də türk dünyasının elmi potensialının birləşdirilməsi, ortaq tədqiqat mühitinin formalaşdırılması və universitetlərarası əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə elmin inkişafının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun getdikcə daha çox beynəlxalq və fənlərarası əməkdaşlığa əsaslanmasıdır. Bu gün mürəkkəb elmi problemlərin həlli müxtəlif ölkələrdən olan tədqiqatçıların, fərqli elmi məktəblərin və metodoloji yanaşmaların bir araya gəlməsini tələb edir.

Koqnitiv dilçilik və psixolinqvistika bu baxımdan xüsusi perspektivlərə malikdir. Bu istiqamətlər dilin yalnız struktur və qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də insan təfəkkürü, yaddaşı, idrak prosesləri və mədəni təcrübə ilə əlaqələrini araşdırmağa imkan verir.

Ortaq tarixi köklərə, zəngin mədəni irsə və qohum dillərə malik türk xalqları üçün belə tədqiqatların əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Türk dillərinin semantik sistemlərinin, anlayışların formalaşma xüsusiyyətlərinin, assosiativ əlaqələrin və qarşılıqlı anlaşma

imkanlarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm nəzəri dilçilik, həm də dil tədrisi və mədəniyyətlərarası ünsiyyət baxımından mühüm nəticələr verə bilər.

Bu baxımdan yeni yaradılan Mərkəz müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən alimlərin elmi potensialını birləşdirən, ortaq tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirən və yeni akademik əməkdaşlıq imkanları yaradan mühüm platformaya çevrilə bilər.

Türk dünyasının ortaq tarixi və mədəni yaxınlığı elmi əməkdaşlıq üçün əlverişli zəmin yaratsa da, bu potensialın konkret akademik nəticələrə çevrilməsi istiqamətində hələ görüləsi işlər çoxdur.

Mövcud bibliometrik araşdırmalar da göstərir ki, türk dövlətləri arasında elmi əməkdaşlıq imkanları hələ tam istifadə olunmur. Ayrı-ayrı ölkələrimizin alimləri beynəlxalq elmi mühitdə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etsələr də, birgə tədqiqatların və ortaq elmi nəşrlərin genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Hesab edirəm ki, artıq universitetlərarası əməkdaşlığın nəticələrini yalnız imzalanmış memorandumların və keçirilmiş konfransların sayı ilə qiymətləndirməməliyik. Əməkdaşlığımızın real göstəricisi birgə həyata keçirilən tədqiqat layihələri, əldə olunan elmi nəticələr və beynəlxalq nüfuzlu jurnallarda dərc edilən ortaq məqalələr olmalıdır.

Xüsusilə Web of Science və Scopus kimi beynəlxalq elmi bazalarda indeksləşdirilən jurnallarda türk dünyası alimlərinin birgə müəllifliyi ilə hazırlanan məqalələrin sayının artırılması mühüm prioritetə çevrilməlidir.

Belə əməkdaşlıq yalnız elmi nəşrlərin sayının artmasına deyil, həm də tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəlməsinə, elmi təcrübə mübadiləsinə, beynəlxalq qrant layihələrində iştirak imkanlarının genişlənməsinə və universitetlərimizin qlobal akademik məkanda mövqelərinin güclənməsinə xidmət edə bilər.

Məhz buna görə türk dünyasında universitetlərarası əməkdaşlığın institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsini xüsusi əhəmiyyətli hesab edirəm.

Bu kontekstdə məmnuniyyətlə qeyd etmək istərdim ki, Bakı Avrasiya Universiteti cari ildə Türk Universitetləri Birliyinə — TÜRKÜNİB-ə üzv qəbul olunmuşdur. Biz bu üzvlüyü türk dünyasının ali təhsil müəssisələri ilə akademik əlaqələrimizin daha sistemli inkişafı, ortaq tədqiqatların aparılması və beynəlxalq elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından mühüm fürsət kimi qiymətləndiririk.

Əminəm ki, Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi kimi birgə elmi təşəbbüslər də bu əməkdaşlığın konkret məzmun və nəticələrlə zənginləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Bu gün təqdim olunan Razılıq Bəyannaməsini də məhz bu baxımdan əhəmiyyətli hesab edirəm. Bəyannamə ortaq elmi məqsədlərin və əməkdaşlıq istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əsas yaradır.

Lakin hər bir belə təşəbbüsün uğuru qəbul edilən sənədlərdən daha çox, onların əsasında həyata keçirilən konkret fəaliyyətlə ölçülür.

Bu səbəbdən Mərkəzin fəaliyyətinin ilkin mərhələsində müxtəlif ölkələrin alimlərini birləşdirən tədqiqat qruplarının formalaşdırılmasını, ortaq elmi layihələrin hazırlanmasını və onların nəticələrinin beynəlxalq akademik ictimaiyyətə təqdim olunmasını xüsusilə vacib hesab edirəm.

Eyni zamanda, gənc tədqiqatçıların, doktorantların və magistrantların bu proseslərə cəlb edilməsi gələcək elmi əməkdaşlığımızın davamlılığı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bakı Avrasiya Universiteti olaraq biz də birgə elmi tədqiqatların aparılması, beynəlxalq konfrans və seminarların təşkili, elmi nəşrlərin hazırlanması və ortaq layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində əməkdaşlığa hazırıq.

Əziz həmkarlar!

Türk dünyasının elmi inteqrasiyası yalnız ortaq tariximizə, dil və mədəniyyət yaxınlığımıza əsaslanmamalıdır. Bu inteqrasiyanın möhkəm təməli müasir elmi biliklərin birgə yaradılması, paylaşılması və beynəlxalq akademik mühitə təqdim olunması ilə formalaşmalıdır.

İnanıram ki, Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzinin yaradılması həm dilçilik elminin inkişafına, həm də türk dünyasında davamlı akademik tərəfdaşlığın gücləndirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Mərkəzin yaradılmasında əməyi olan bütün tərəfdaş universitetlərə, elmi qurumlara və alimlərə bir daha təşəkkür edir, yeni yaradılan Mərkəzə fəaliyyətində uğurlar arzulayıram.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
BAKI AVRASİYA UNİVERSİTETİ

AZERBAIJAN REPUBLIC
BAKU EURASIAN UNIVERSITY

№: D2186-001/06
“12” oktyabr 2026-ci il

Azərbaycan Respublikası
Bakı Avrasiya Universiteti
rəsmi şəkildə bəyan edir ki,
Türk Dövlətlərinin
Koqnitiv Dilçilik Mərkəzinin
Həmtəsisçisi
olmağa razıdır.

Bakı Avrasiya Universiteti
bu Mərkəzin digər Həmtəsisçiləri ilə
bütün əlaqə və münasibətlərini
Mərkəzin Nizamnaməsinə
uğun şəkildə həyata keçirəcəkdir.

Universitetin Rektoru:
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Səyavuş Qasımov

İmzası

Möhür

Republic of Azerbaijan
Baku Eurasian University
officially declares that
agrees to become a co-founder of
the Center for Cognitive Linguistics
of the Turkic States.

Baku Eurasian University
shall carry out all its contacts and
relations with the other co-founders of
the Center in accordance with
the Charter of the Center.

Rector of the University:
Doctor of Philosophy in
Political Sciences,
Sayavush Gasimov

Signature

Seal

Az 1110, Tel: (012) 564 63 67, 564 62 66
Faks: (012) 564 42 72, 564 62 42
Bakı, Akademik H.Əliyev küç. 135A
E-mail: info@baau.edu.az

Az 1110, Tel.: (012) 564 63 67, 564 62 66
Fax: (012) 564 42 72, 564 62 42
Baku, 135A, academicion H.Aliyev str.
E-mail: info@baau.edu.az

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Bakı Avrasiya Üniversitesi

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Bakı Avrasiya Üniversitesine
en içten duyğularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü	**AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü**
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov	**Prof.Dr. Nadir Memmedli**

Sayın Akademi Başkanı, Enstitü Müdürü, saygıdeğer rektörler, değerli bilim insanları ve kıymetli konuklar,

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi adına hepinizi saygıyla selamlıyor, Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Mehmet Naci Bostancı’nın imzaladığı beyannameyi, kalbi selamlarını ve bu uluslararası sempozyumun başarılı ve verimli geçmesi yönündeki dileklerini iletiyorum.

Öncelikle, Türk Devletlerinde Kognitif Dilbilimin Bugünü ve Geleceği başlıklı bu önemli bilimsel etkinliğin düzenlenmesinde emeği geçen bütün kurumlara, değerli bilim insanlarına ve organizasyon ekibine teşekkür ediyorum.

Sempozyumun ilk kez düzenleniyor olması ve Türk Dünyası Kognitif Dilbilim Merkezinin kuruluş süreciyle birlikte gerçekleştirilmesi, bu buluşmaya ayrı bir anlam ve önem kazandırmaktadır. Üniversitemizin Merkezin kurucu ortaklarından biri olarak bu girişimde yer almasından büyük memnuniyet duyuyoruz. Bununla birlikte, bu ortaklığın Türk dünyasındaki bilimsel iş birliğinin gelişmesine katkıda bulunma yönünde önemli bir sorumluluk da taşıdığının bilincindeyiz.

Günümüzde tarihteki durumlara benzer meseleyle karşı karşıya olduğumuzu görüyorum. 19. yüzyılın ortalarında Kazan’da Tatar aydınlarından Şehabettin Mercani ve Rızaeddin Fahreddin gibi düşünürler, kendi toplumlarının gelenekleriyle modern dünyanın değişen şartları arasındaki ilişkiyi sorgulamış ve geleneksel düzen çerçevesinde yenilenme ihtiyacını masaya yatırmışlardı. Bu aydınlanma çizgisinin farklı temsilcileri, geçmişten devralınan kültürel mirası korumanın yanı sıra çağın bilimsel ve düşünsel gelişmelerini takip etmenin de önemini ortaya koymuşlardır. Bu arayışın Türk dünyasındaki en etkili temsilcilerinden biri de İsmail Gaspıralı olmuştur. Gaspıralı, 1883

yılında Kırım’da Bahçesaray’da yayımlamaya başladığı *Tercüman* gazetesi ve 1884 yılında burada açtığı ilk usul-i cedid mektebiyle eğitimde ve toplumsal hayatta yenileşme düşüncesinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Onun girişimleri, Türk ve Müslüman toplumlarının kendi kimliklerini ve kültürel değerlerini koruyarak çağdaş bilgiye, eğitime ve yeni düşünce biçimlerine ulaşabilecekleri yönündeki anlayışın somut örnekleri arasında yer almıştır. Buradaki temel mesele şu olmuştur: Kendi dilimizi, kültürümüzü ve kimliğimizi koruyarak çağın gereklerine nasıl uyum sağlayabiliriz?

Mercani’den Gaspıralı’ya geniş Türk dünyasının aydınlanma hareketlerine uzanan bu tarihî tecrübe, bugün de üzerinde düşünmemiz gereken temel bir soruyu önümüze koymaktadır: Hızla gelişen teknoloji ve küreselleşme çağında, yapay zekanın da hızlı bir şekilde geliştiği bir çağda, dilimizi ve kimliğimizi koruyarak nasıl çağdaşlaşabiliriz ve yenileşirken kendimiz olarak kalmayı nasıl başarabiliriz? Günümüzde bu sorunun yeni boyutlarıyla karşı karşıyayız. Küreselleşmenin hızlandığı, dijital teknolojilerin gündelik hayatı ve bilgi üretimini dönüştürdüğü, yapay zekâ uygulamalarının çok kısa sürede geliştiği bir dünyada yaşıyoruz. Bu gelişmeler, dil ve kültür araştırmalarına yeni yöntemler ve imkânlar kazandırırken dilsel çeşitliliğin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması bakımından da yeni sorumluluklar doğurmaktadır.

Özellikle Türk dillerinin dijital ortamdaki varlığı, bilimsel kaynaklarının erişilebilirliği, elektronik metin derlemlerinin oluşturulması ve bu dillerin doğal dil işleme sistemleri ile yapay zekâ uygulamalarında yeterince temsil edilmesi üzerinde önemle durmamız gereken konulardır. Teknolojik gelişmelerin ağırlıklı olarak büyük veri kaynaklarına sahip diller üzerinden ilerlediği bir ortamda, Türk dillerinin bilimsel ve teknolojik imkânlardan eşit ölçüde yararlanabilmesi için ortak çalışmalar yürütmemiz gerekmektedir.

Burada mesele yalnızca dillerimizin dijital araçlarla kullanılabilmesi değildir. Aynı zamanda dil aracılığıyla aktarılan kültürel hafızanın, kavram dünyasının, düşünce biçimlerinin ve tarihî tecrübenin de korunmasıdır, çünkü bir dilin yaşaması, yalnızca konuşulmasıyla değil; bilimde, eğitimde, teknolojide ve yeni bilgi üretim süreçlerinde etkin biçimde kullanılabilmesiyle de yakından ilişkilidir.

Bu sebeple kognitif dilbilim alanında geliştirilecek çalışmaların, Türk dünyasının dil ve kültür mirasını daha iyi anlamamıza katkı sağlamasının yanı sıra günümüzün dijital dönüşümüne kendi dillerimiz ve bilimsel birikimimizle katılmamıza da yardımcı olacağına inanıyorum. Tarihî yenileşme tecrübemizden aldığımız ilhamla, gelenek ile çağdaşlık arasında verimli bir ilişki kurmak ve kendi kimliğimizi koruyarak geleceğe yönelmek zorundayız.

Türk Dünyası Kognitif Dilbilim Merkezinin önemi, işte bu tarihî birikim ile günümüzün bilimsel ihtiyaçları arasında köprü kurabilme potansiyelinde bulunmaktadır. Bu Merkezi yalnızca belirli bir bilim alanında araştırmalar yürüten bir kurum olarak değil; farklı ülkelerden üniversiteleri, bilim insanlarını ve genç araştırmacıları bir araya getiren, ortak bilgi üretimini teşvik eden ve uzun vadeli akademik ilişkiler geliştiren bir platform olarak görüyoruz.

Bu hedef doğrultusunda birkaç hususu özellikle vurgulamak isterim.

İlk olarak, Türk dillerinin kognitif özelliklerini karşılaştırmalı biçimde inceleyen ortak araştırma projeleri geliştirilmelidir. Farklı ülkelerde çalışan bilim insanlarının ortak araştırma soruları etrafında bir araya gelmesi, bilimsel birikimimizi zenginleştirecek ve karşılaştırmalı çalışmaların kapsamını genişletecektir.

İkincisi, Türk dünyasındaki elektronik metin derlemlerinin, dijital dil kaynaklarının ve karşılaştırmalı veri tabanlarının oluşturulması, geliştirilmesi ve ortak kullanıma açılması teşvik edilmelidir. Bu kaynaklar, yalnızca dilbilim araştırmalarına değil; bilgisayarlı dilbilim, doğal dil işleme ve yapay zekâ çalışmalarına da katkı sağlayacaktır. Ayrıca Türk dünyasındaki makale ve tez veritabanlarının Türk dünyasının istifadesine açılması gerekmektedir.

Üçüncüsü, genç araştırmacıların ve lisansüstü öğrencilerin bu bilimsel iş birliğinin aktif birer parçası hâline gelmeleri sağlanmalıdır. Ortak seminerler, yaz okulları, araştırma ziyaretleri ve öğrenci değişim programları, bilimsel ilişkilerin yeni kuşaklara aktarılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

Dördüncüsü, Türk dünyasında yürütülen araştırmaların uluslararası bilim çevrelerinde daha görünür hâle gelmesi için ortak yayınlara, uluslararası konferanslara ve çok uluslu araştırma projelerine ağırlık verilmelidir. Böylece hem bilimsel birikimimizi daha geniş çevrelerle paylaşabilir hem de Türk dünyasındaki araştırma potansiyelinin uluslararası düzeyde tanınmasına katkıda bulunabiliriz.

Bu çalışmaların yanı sıra Merkezin belirli aralıklarla bilimsel toplantılar düzenlemesi, araştırma önceliklerini belirlemesi ve ortak projelerin sonuçlarını değerlendirmesi de önemlidir. Böylelikle kuruluş aşamasında ortaya konulan hedefler, zaman içerisinde somut bilimsel çıktılara dönüşebilir.

Değerli Konuklar,

Üniversitemiz, özellikle sosyal bilimler alanında güçlü akademik birikimiyle öne çıkan bir üniversite olarak, Türk dünyası ve Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelerdeki yükseköğretim kurumlarıyla ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermektedir. Üniversitemizin Dış İlişkiler Genel Koordinatörlüğü olarak temel hedeflerimizden biri, uluslararası akademik ilişkileri güçlendirmek, öğretim elemanı ve öğrenci hareketliliğini desteklemek, ortak eğitim, araştırma ve bilimsel etkinliklerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaktır. Türk dünyasındaki üniversitelerle geliştirilen iş birlikleri de bu yaklaşımın önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Bu bağlamda Türk Dünyası Kognitif Dilbilim Merkezinin kurucu ortaklarından biri olmak, üniversitemizin uluslararası akademik iş birliği anlayışıyla örtüşmektedir. Merkezin çalışmalarına katkı sunmayı, farklı ülkelerden akademisyenler arasında yeni ilişkilerin kurulmasını desteklemeyi ve bu ilişkilerin kalıcı ortaklıklara dönüşmesine katkıda bulunmayı önemsiyoruz.

Elbette böylesine anlamlı bir girişimin başarısı, yalnızca bir merkezin kurulmasıyla veya bir sempozyumun gerçekleştirilmesiyle ölçülemez. Asıl başarı, bu başlangıcın süreklilik kazanması, bilimsel üretime dönüşmesi ve ortak çalışmaların somut sonuçlarının ortaya çıkmasıyla mümkün olacaktır. Böylece bu sempozyum gelenekselleşerek önümüzdeki yıllarda da toplanmaya devam etmeli.

Bu uluslararası sempozyumun ilerleyen yıllarda gelenekselleşmesini, farklı ülkelerden bilim insanlarını düzenli olarak buluşturan ve yeni araştırma gündemleri oluşturan kalıcı bir bilimsel etkinliğe dönüşmesini temenni ediyorum. Kurulan ilişkilerin ortak projelere, ortak projelerin nitelikli yayınlara ve yeni bilimsel sonuçlara dönüşmesi, Merkezin gelecekteki başarısının en önemli göstergelerinden biri olacaktır.

Bu düşüncelerle, Türk Dünyası Kognitif Dilbilim Merkezinin kuruluşundan ve bu anlamlı sempozyumun gerçekleştirilmesinden duyduğum memnuniyeti bir kez daha ifade etmek istiyorum. Bu girişimin hayata geçirilmesinde emeği geçen bütün kurumlara, bilim insanlarına ve organizasyon ekibine tekrar teşekkür ediyorum.

Sempozyumun verimli tartışmalara, yeni fikirlere, güçlü akademik ilişkilere ve başarılı ortak çalışmalara vesile olmasını diliyor, hepinize bilimsel faaliyetlerinizde başarılar temenni ediyorum.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

ANKARA HACI BAYRAM VEL UNIVERSITY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Devletleri Bilişsel Dilbilim Merkezi'nin kurucu ortaklarından biri olmayı resmen kabul ettiğini beyan eder.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, bu Merkezin diğer kurucu ortaklarıyla tüm ilişkilerini ve iletişimini Merkezin Tüzüğüne uygun olarak yürütecektir.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Rektör
Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI

İmzası

Ankara Hacı Bayram Veli University hereby officially declares that it agrees to become a co-founder of the Center for Cognitive Linguistics of the Turkic States.

Ankara Hacı Bayram Veli University shall conduct all relations and interactions with the other co-founders of the Center in accordance with the Charter of the Center.

Ankara Hacı Bayram Veli University

Rector
Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI

Signature

Möhür

Seal

Yücetepe Mahallesi 85. Cadde No:8
06570 Çankaya/ANKARA
+90 (312) 546 00 00
hacibayramveli@hs01.kep.tr
www.hacibayram.edu.tr

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesine
en içten duygularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü	**AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü**
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov	**Prof.Dr. Nadir Memmedli**

Сәлеметсіздер ме, құрметті симпозиум қатысушылары, ғалымдар, әріптестер! Түркі мемлекеттеріндегі когнитивтік лингвистиканың бүгіні мен болашағы» атты алғашқы халықаралық симпозиумды өткізуге бастамашы болған және Түркі мемлекеттерінің когнитивтік лингвистика орталығын құру ісін қолға алған Әзірбайжан ғалымдарына, ұйымдастырушыларға зор алғысымызды білдіреміз.

Бұл бастама – қазіргі лингвистика дамуының талаптарына сай туындаған, түркі елдері арасындағы ғылыми байланыстарды жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік беретін маңызды қадам. Мұндай ғылыми жиындар әр елдің зерттеушілерін ортақ алаңға тоғыстырып, ғылыми идеялармен, әдіснамалық ұстанымдармен және зерттеу нәтижелерімен жүйелі түрде алмасуға керемет жағдай жасайды. Сонымен қатар түркі тілдерін когнитивтік лингвистика, психолингвистика және сабақтас ғылымдар аясында салыстыра әрі пәнаралық тұрғыдан зерттеуге кең мүмкіндік ашады.

Ең алдымен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің басқарма Төрағасы-ректоры Жансейіт Қансейітұлы Түймебаевтің келісімін оқып беруге рұқсат етіңіздер: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ресми түрде Түрік Мемлекеттерінің Когнитивті Лингвистика Орталығының бірлескен құрылтайшысы болуға келісімін білдіреді. Қазақ ұлттық университеті аталған Орталықтың басқа да бірлескен құрылтайшыларымен барлық байланыстар мен өзара қарым-қатынастарды Орталықтың Жарғысына сәйкес жүзеге асыратын болады».

Құрметті симпозиум қатысушылары! Сіздерге әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры Жансейіт Қансейітұлы Түймебаевтың құттықтауын жеткізуге рұқсат етіңіздер. «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің атынан және өз атымнан 2026 жылғы 15-16 қазанда Әзербайжанда өтетін «Түркі мемлекеттеріндегі когнитивтік лингвистиканың бүгіні мен болашағы» атты I халықаралық симпозиумға қатысушыларға шынайы ықыласымды білдіріп, баршаңызды осы айтулы ғылыми жиынның ашылуымен құттықтаймын! Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті халықаралық академиялық ынтымақтастықты жүйелі түрде дамытып, түркі мемлекеттерінің университеттерімен және ғылыми-зерттеу орталықтарымен байланыстарды нығайтуға айрықша мән береді. Біз үшін бірлескен ғылыми бастамаларды жүзеге асыру, академиялық ұтқырлықты дамыту, зерттеу тәжірибесімен алмасу және жас ғалымдардың жаңа буынын қалыптастыру аса маңызды» (Құттықтау хаттың мәтіні қоса беріледі).

Сонымен қатар Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор Р.А. Авакованың құттықтау сөзінен үзіндіні оқып беругеруқсат етіңіздер: «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті халықаралық академиялық ынтымақтастықты жүйелі түрде дамытып, түркі мемлекеттерінің университеттерімен және ғылыми-зерттеу орталықтарымен байланыстарды нығайтуға айрықша мән береді. Біз үшін бірлескен ғылыми бастамаларды жүзеге асыру, академиялық ұтқырлықты дамыту, зерттеу тәжірибесімен алмасу және жас ғалымдардың жаңа буынын қалыптастыру аса маңызды» (Құттықтау хаттың мәтіні қоса беріледі).

Құрметті әріптестер! Баршаңызға шығармашылық табыс, нәтижелі жұмыс және сәттілік тілеймін. Симпозиум жұмысы жемісті болсын!

«ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ»
КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫ

НЕКОММЕРЧЕСКОЕ АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО
«КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ»

NON-PROFIT JOINT-STOCK COMPANY
«AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY»

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71
Тел: +7 (727) 377-33-30 Факс: +7 (727) 377-33-44
www.kaznu.kz E-mail: info@kaznu.kz

050040, Almaty, Al-Farabi av., 71
Tel: +7(727) 377-33-30 Fax: +7(727) 377-33-44
www.kaznu.kz E-mail: info@kaznu.kz

050040, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71
Тел: +7 (727) 377-33-30 Факс: +7 (727) 377-33-44
www.kaznu.kz E-mail: info@kaznu.kz

«07» October 2026 № 34-14-4886

Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ресми түрде Түрік Мемлекеттерінің **Когнитивті Лингвистика Орталығының** бірлескен құрылтайшысы болуға келісімін білдіреді.

Al-Farabi Kazakh National University officially declares that agrees to become a co-founder of **the Center for Cognitive Linguistics of the Turkic States.**

Қазақ ұлттық университеті аталған Орталықтың басқа да бірлескен құрылтайшыларымен барлық байланыстар мен өзара қарым-қатынастарды **Орталықтың Жарғысына сәйкес** жүзеге асыратын болады

Al-Farabi Kazakh National University shall carry out all its contacts and relations with the other co-founders of the Center in accordance with **the Charter of the Center**.

Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Басқарма Төрағасы – Ректоры
филология ғылымдарының докторы,
профессор
Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы

Chairman of the Board-Rector of
Al-Farabi Kazakh National University
doctor of philology, professor

Zhanseit Tuimebayev

İmzası Signature

Möhür Seal

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Al Farabi adına Kazakistan
Milli Üniversitesi

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Al Farabi adına Kazakistan
Milli Üniversitesine
en içten duyğularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov

AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü
Prof.Dr. Nadir Memmedli

Azerbaycan Bilimler Akademisinin sayın başkanı,
Paydaş kurumların değerli temsilcileri,
Kıymetli katılımcılar,

Türk Devletlerinin Kognitif Dilbilim Merkezi'nin kuruluşunun ilan edileceği bu toplantıda Ege Üniversitesi temsilcisi olarak aranızda bulunmaktayım. Rektörümüz Prof. Dr. Musa Alcı'nın merkeze katılma niyetini ifade eden resmî mektubuyla aranızda bulunmaktan ziyadesiyle mutlu olduğumu ifade eder, hepinize saygı ve selamlarımı sunarım.

Değerli meslektaşlarım!

18. ve 19 yüzyılda dehşetli ve sistematik saldırılara maruz kalan Türk Dünyası, o dönemde doğudan batıya, güneyden kuzeye istikrarını kaybetmişti. Bu süreçte Türk halkları, askerî saldırılarla bir taraftan yurtları üzerindeki hakimiyetlerini kaybederlerken diğer yandan aynı soy, dil ve kültür çerçevesine mensup kardeş halklardan uzaklaştırma, yani milletleştirme politikalarına maruz bırakılmışlardır. Bu gelişmeler neticesinde bir asır öncesine kadar Osmanlıca ve Çağatayca ile temsil edilen Türk dili, işgalci devletlerin dil politikaları sonucunda 20'den fazla yazı diline bölünmüştür.

SSCB'nin dağılması sonrasında, bağımsızlığını kazanan Türk devletleri sayesinde Türk halkları için yeni bir dönem başlamıştır. Günümüzde, 7 bağımsız Türk cumhuriyeti, hayatın her alanında işbirliği çabası içindedirler. Kurmuş oldukları Türk Devletleri Teşkilatı ve alt kuruluşları vasıtasıyla sorunlarına çözüm yolları aramaktadırlar.

Türk Devletler Teşkilatı’nı kurmakla, gelecekte birlikte hareket etme iradelerini beyan etmiş olan bu devletlerin halihazırda yaşadıkları en büyük stratejik açık ortak dil meselesidir.

SSCB döneminde inşa edilen diller ve alfabeler aracılığıyla “Türkîce (ya da Çağatayca)”; sunî olarak çizilen ülke, bayrak ve başkentler aracılığıyla da “Türkistan” kavramı ellerinden alınan Türk halkları, günümüzde SSCB döneminin ideolojik ortamında kendilerine dayatılan kimlik unsurlarıyla hayatlarını sürdürmektedirler. Kardeş halkları ayrıştırma ve yeni millet yaratma amacına hizmet eden bu kavramlar, bugün Türk halklarının ortak bir kimlikte buluşmaları, ortak bir irade geliştirmeleri yolundaki en somut ve en önemli engel olarak karşımızda durmaktadır. Bu kavramların Türk halklarını Mankurtlaştıran deve hörgüçleri olduğunu toplumun bazı kesimleri bilmese de, dil tarihiyle yakından ilgilenen sizler gayet iyi bilmektesiniz.

Kıymetli dostlar! Türk halkları üzerine uygulanan bu dil politikasının benzeri, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı devletinin siyasi ve askerî korumasından mahrum kaldığı için İngiliz, Fransız ve İtalyanların işgaline uğrayan Arap ülkelerinde de denenmişti. Onlara, yerel Arap ağızlarını yazı dili haline getirmeleri, bunu yaparlarsa eğitimin kolaylaşacağı ve yaygınlaşacağı, böylece hızla kalkınmış bir toplum olacakları telkin edilmişti. Ancak bu tekinin altında yatan gerçek niyetin Arap kimliğini dağıtmak, yok etmek olduğunu gören Arap aydınları, bu oyuna gelmemişler ve tam tersine hareket ederek 1932 yılında Kahire’de, Arap Dil Akademisi’ni kurmuşlardır. Arap dil birliğini sağlamayı amaç edenin kurum, Arap halklarının ortak mirası konumundaki Kuran Arapçası temelinde dil çalışmaları yapmış; bu çerçevede, tüm Arap Dünyasında sözcük derleme çalışmalarına girişmiş; bir taraftan sözlülerini zenginleştirirken diğer taraftan dillerinin ihtiyaç duyduğu tüm alanlara ilişkin terimleri üretmiş, gramer birliğini sağlamıştır. Bu sayede, günümüzde 23 Arap ülkesi; eğitimde, iletişimde, diplomaside, sanatta, sporda kısacası tüm alanlarda tek bir dil kullanmaktadırlar. Yine bu sayede hepsi, “Arap” kimliği altında birleşebilmektedirler.

19. ve 20 yüzyılda çok daha zor şartlar altında varlık mücadelesi veren Türk halkları, Araplar kadar şanslı olamamış; dil birlikleri ve kimlik birlikleri işgalci devletlerin dil politikaları sonucunda darmadağın edilmiştir.

SSCB’nin dağılmasıyla ortaya çıkan Türk Devletleri sayesinde yeni bir dönem başlamıştır. Bağımsız Türk devletlerinin her alandaki temsilcileri 35 yıldan beri, bir araya gelmekte ortak işbirliği imkanları aramaktadırlar. Bu alanlardan biri de hepimizin temsilcisi olduğu, dilcilik alanıdır. Türk devletlerinin bağımsızlığı sonrasında, dil alanında bütün dikkatler alfabe birliğine odaklanmıştır. Dilcilerimiz, bir taraftan kendi aralarında ortak alfabenin ne şekilde olacağı konusunda toplantılar yapıp kararlar alırken, bir taraftan da siyasileri harekete geçirmek için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Esasen Latin harfleri esasında ortak bir alfabede buluşma kararı 1926 yılında Bakü kurultayı ile verilmiş ve bu karar 1990 sonrasında yapılan bilimsel toplantılarda tekrar teyit edilmişse de, iç ve dış siyasî dengeleri gözeterek hareket etmek zorunda olan siyasiler bu konuda dilciler kadar hızlı hareket edememişlerdir.

Geçen 35 yıllık süreçte, Türk Dünyası dilcileri, ortak Latin alfabesi meselesini yeniden gün yüzüne çıkarmada, kamuoyunu ve siyasileri harekete geçirmede yadsınamaz bir başarı göstermiş olmakla birlikte, acil eylem bekleyen diğer dil sorunları konusunda aynı başarıyı gösterdikleri söylenemez. Örneğin, geçen 35 yıllık süreçte Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde; Türk lehçelerinin yakınlaşmasına ve entegrasyonuna yönelik strateji üretecek, koordinasyonu gerçekleştirecek ve uygulamaya yönelik projeler geliştirecek bir kurum kurulmamıştır. Oysa yukarıda kısaca bahsettiğimiz Arap Dil Akademisi modelinde oluşturulacak bir Türk Dil Akademisi, kısa sürede, Türk lehçeleri arasında birçok terimin ortaklaşmasına yardımcı olabilirdi. Lehçelerin ihtiyaç duyduğu terimleri, tüm Türk halklarının ortak mirası niteliğindeki Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerinde geçen sözcük kök, gövde ve eklerinden yararlanarak üretebilir, milli eğitim bakanlıkları vasıtasıyla ülkelerin müfredatına yerleştirebilirdi. Böylece, ortaklaşan terimler aracılığıyla Türk halklarının dilleri birbirine hızla yaklaşacağından, lehçeler arası anlaşmazlık oranı giderek azalacaktı. Bu yöntemle yapılacak çalışmalar, şüphesiz tehlikedeki Türk dillerini de olumlu etkileyecektir. Az sayıda insan tarafından konuşulan ve bu sebeple anne babalar tarafından prestijli bulunmayan ve eğitim-öğretimde tercih edilmeyen küçük Türk lehçeleri, entegrasyon sürecinin sağlayacağı olumlu iklim atmosferinden faydalanarak Türk lehçelerinin entegrasyonuna dahil olabileceklerdir. Böylece anne babaların gözünde ve genç nesillerin gözünde ana dilin prestiji artacaktır. Bu durum anadil çemberinden çıkma ve dolayısıyla milliyetini kaybetme tehlikesi içinde bulunan çok sayıda bireyi olumlu yönde etkileyecektir.

İşte bu noktada, bugün burada kuruluşunu ilan edeceğimiz “Türk Devletlerinin Kognitif Dilbilim Merkezi” gibi oluşumlar büyük önem taşımaktadır. İnanıyoruz ki, Türk lehçelerinin entegrasyonuna hizmet edecek bu ve bunun gibi oluşumlar, Türk Dünyası dilcileri arsında bir sinerji yaratacak, sorunların tespiti ve çözümü noktasında onları güdülecek ve harekete geçirecektir.

Bu çerçevede, Ege Üniversitesi olarak bu oluşumun bir paydaşı olmaktan büyük bir şeref duyduğumuzu ifade etmek isterim.

Oluşumu tasarlayan, buna emek veren, katkı sunan tüm kurumları ve şahısları gönülden kutluyor ve kendilerine şahsım ve temsil ettiğim kurum adına teşekkür ediyorum.

Ege Üniversitesi
Resmî olarak beyan eder ki,
Türk Devletlerinin
Kognitif Dilcilik Merkezinin
ortak kurucusu
olmayı onaylamaktadır.

Ege Üniversitesi
bu Merkezin diğer kurucuları ile
bütün bağlantı ve ilişkilerini
Merkezin Tüzüğüne
uygun olarak hayata geçirecektir.

Üniversitenin Rektörü,
Prof. Dr. Musa ALCI

Ege University

officially declares
its approval to become
the founder
of the Cognitive Linguistics Center
of the Turkic States.

Ege University will conduct all its connections and relationships with the other founders of this Center in accordance with the **Center's Statute.**

The university's rector:
Prof. Dr. Musa ALCI

İmza

Signature

Mühür

Seal

ADRES: Erzene Mahallesi, Gençlik Caddesi, No: 12, Bornova / İzmir / TÜRKİYE

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Ege Üniversitesi

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Ege Üniversitesine
en içten duyğularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov

AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü
Prof.Dr. Nadir Memmedli

Баршаңызға, қайырлы күн!

Алдымен Институтымыздың Бас директоры Анар Фазылжанның ресми мәлімдемесін оқып берейін:

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Түркі мемлекеттерінің когнитивті лингвистика орталығының құрылтайшысы болуға келісетінін ресми түрде мәлімдейді.

Тіл білімі институты аталған Орталықтың басқа құрылтайшыларымен барлық байланыстары мен қарым-қатынастарын Орталықтың Жарғысына сәйкес жүзеге асырады.

Институттың Бас директоры: Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Анар Фазылжан.

Сонымен қатар өз тарапымнан Орталықтың ресми түрде құрылғаны құтты болсын дегім келеді! Жаңа ғылыми зерттеулер мен тың идеялар толастамай, қоғамға және түркі елдеріне пайдалы еңбектер жарық көре берсін.

Баршаңызға рақмет!

Herkese merhaba! Şimdi bu metni sizlere Türkçe olarak aktaracağım.

Öncelikle Enstitümüzün Genel Müdürü Anar Fazıljan’ın resmî beyanını okumak istiyorum:

Ahmet Baytursunulı Dilbilim Enstitüsü, Türk Devletleri Bilişsel Dilbilim Merkezi’nin kurucu üyesi olmayı kabul ettiğini resmen beyan eder.

Dilbilim Enstitüsü, söz konusu Merkezin diğer kurucu üyeleriyle olan tüm bağlantı ve ilişkilerini Merkezin Tüzüğü’ne uygun olarak yürütecektir.

Enstitü Genel Müdürü: Filoloji Bilimleri Adayı,
Doçent Anar Fazıljan.

Merkezin resmen kurulması hepimiz için hayırlı olsun! Yeni bilimsel araştırmaların ve fikirlerin hiç eksik olmamasını, toplumumuza ve Türk dünyasına faydalı bilimsel çalışmaların ortaya çıkmasını temenni ediyorum.

Hepinize teşekkür ederim!

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы

ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Lingua – navitas

www.tbi.kz

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры»

Қазақстан республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты **Түркі мемлекеттерінің Когнитивті лингвистика орталығының** Құрылтайшысы болуға келісетінін ресми түрде мәлімдейді.

Тіл білімі институты осы Орталықтың басқа құрылтайшыларымен барлық байланыстары мен қарым-қатынастарын **Орталықтың Жарғысына** сәйкес жүзеге асырады.

Институт Бас директоры:
филология ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор
Анар Фазылжан

Science Committee Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan Institute of Linguistics named after Ahmet Baitursynov officially declares that agrees to become a co-founder of **the Center for Cognitive Linguistics of the Turkic States.**

The Institute of Linguistics shall carry out all its contacts and relations with the other co-founders of the Center in accordance with **the Charter of the Center**.

General Director of the Institute:
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Anar Fazylzhan

Қолы Signature

Мөрі Seal

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Kazakistan A.Baytursunlu adına
Dilbilim Enstitüsü

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Kazakistan A.Baytursunlu adına
Dilbilim Enstitüsüne
en içten duyğularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov

AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü
Prof.Dr. Nadir Memmedli

Dil, Zihin ve Bakü’de Yükselen Ortak Geleceğimiz

Değerli Protokol, Türk Devletlerinin Kognitif (Bilişsel) Dilbilim Merkezi’nin Kıymetli Kurucuları ve Yöneticileri, Sevgili Meslektaşlarım, Değerli Konuklar ve Dost Azerbaycan’ın Güzel İnsanları,

Sevgili Meslektaşlarım, bugün, dostluğun, kardeşliğin ve ortak kültürün başkenti Bakü’de, bilim dünyası adına son derece heyecan verici bir adımın mutluluğunu paylaşmak üzere bir aradayız. Üniversitem ve şahsım adına, sizleri en içten duygularımla, sevgi ve saygılarımla selamlıyorum.

Türk Devletleri Kognitif (Bilişsel) Dilbilim Merkezi’nin kuruluşunda, mensubu olduğum Atatürk Üniversitesinin de bu vizyoner yolculuğun bir paydaşı olarak yer alması bizim için büyük bir onur ve gurur kaynağıdır. Kardeş Azerbaycan ile aramızdaki sarsılmaz bağların; bugün burada, bilimin, dilin ve zihnin derinliklerini keşfedeceğimiz ortak bir platformla daha da taçlanıyor olmasından mutluluk duyuyoruz.

Değerli Konuklar, dil, yalnızca iletişim kurmamızı sağlayan bir araç değildir. Dil; insanın dünyayı algılama, anlamlandırma ve zihninde yeniden inşa etme biçimidir. Bilişsel dilbilim bize göstermektedir ki, konuştuğumuz dil, düşünme süreçlerimizin bir aynası; kültürümüzün, hafızamızın ve kimliğimizin en somut tezahürüdür.

Bugün kuruluşunu gerçekleştirdiğimiz Türk Devletleri Kognitif (Bilişsel) Dilbilim Merkezi, kanaatimce sadece bir araştırma birimi olmanın çok ötesindedir. Burası, dil ile zihin arasındaki o gizemli ilişkiyi aralayacak; yapay zekâ, nörobilim, psikoloji, bilgisayarlı dilbilim ve veri bilimi gibi disiplinlerarası alanlarla da dili buluşturacaktır. Ayrıca bu merkez, bir yandan Türk Devletleri arasında dil, iletişim ve yazı birliği kurulmasına hizmet edecek; bir yandan da Türk dil ailesinin zengin kavramsal haritasını modern bilişsel yöntemlerle dünya literatürüne kazandıracak devasa bir bilim yuvası olacaktır.

Özellikle dijitalleşen ve yapay zekâ teknolojilerinin ivme kazandığı günümüzde; kendi dilimizin bilişsel yapısını anlamak, geleceğin teknolojilerine yön verebilmek açısından hayati bir önem taşımaktadır. Öyle zannediyorum ki Azerbaycan’da Bakü’de yakılan bu bilim meşalesi, kısa sürede tüm coğrafyamıza ışık tutacaktır.

Kıymetli Dostlar, bizler, Atatürk Üniversitesi olarak bu süreçte sadece bir “paydaş” değil, aynı zamanda ortak bir vizyonun ve geleceğin yol arkadaşı olacağız. Çünkü biz biliyoruz ki bilgi paylaşıldıkça çoğalır, akademik iş birlikleri ise sınırları aşarak insanlığa hizmet eder. Merkezimiz bünyesinde yürütülecek ortak araştırmalar, akademik değişim programları, sempozyumlar ve projeler sayesinde bilim insanlarımız ve gençlerimiz omuz omuza çalışacaktır. Bu sinerjinin, kısa sürede uluslararası düzeyde ses getiren nitelikli yayınlara ve yenilikçi projelere dönüşeceğine inancımız tamdır.

Türk Dünyasının bilimsel potansiyelini bilişsel dilbilimin yenilikçi araçlarıyla harmanlamak, hem tarihsel bir sorumluluğumuz, hem de geleceğe bırakacağımız en kıymetli mirastır.

Değerli Katılımcılar, sözlerime son verirken, Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezi’nin kurulmasında emeği geçen, bu vizyonu hayata geçiren tüm kurumlarımıza, bu kurumlarımızın değerli yöneticilerine, değerli akademisyenlerimize, Türk Dünyasının farklı coğrafyalarından bu etkinliğe iştirak eden çok kıymetli katılımcılara, ayrıca bu güzide organizasyona ev sahipliği yapan Azerbaycan Milli İlimler Akademisine ve Nesimi Dilcilik Enstitüsüne yürekten teşekkür ediyorum.

Merkezin bilim dünyasına, üniversitelerimize ve dostluğumuza hayırlı olmasını diliyor; burada yetişecek araştırmacıların ve üretilecek fikirlerin geleceğe yön vermesini temenni ediyorum.

Hepinize teşekkür ediyorum, hepinizi saygı ve hürmetle selamlıyorum.

Türkiye Cumhuriyeti
Atatürk Üniversitesi,
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezi'nin
ortak kurucusu olmayı kabul ettiğini resmî olarak beyan eder.

Atatürk Üniversitesi,
Merkezin diğer ortak kurucularıyla olan tüm temas ve ilişkilerini **Merkez Tüzüğü'ne** uygun olarak yürütecektir.

Üniversite Röktörü:
Prof. Dr.
Ahmet HACIMÜFTÜOĞLU

Republic of Türkiye
Atatürk University
officially declares that
agrees to become a co-founder of
the Center for Cognitive Linguistics of the Turkic States.

Atatürk University
shall carry out all its contacts and relations with the other co-founders of the Center in accordance with **the Charter of the Center.**

University Rector:
Prof. Dr.
Ahmet HACIMÜFTÜOĞLU

Adres: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240, Erzurum / TÜRKİYE

ORTAK KURUCU SERTİFİKASI

Erzurum Atatürk Üniversitesi

15.10.2026 tarihinden
Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezinin
Tam Hukuklu Ortak Kurucusudur.

Merkezin kurulmasında verdiği emeğe göre
Erzurum Atatürk Üniversitesine
en içten duyğularımızla
teşekkür ve şükranlarımızı sunarız,
bu işbirliğimize başarılar dileriz.

Merkezin Baş Koordinatörü	**AMEA Dilbilim Enstitüsünün Direktörü**
Prof. Dr. Mayıl B. Əsgərov	**Prof.Dr. Nadir Memmedli**

Əziz həmkarlar, xanımlar və cənablar!

Mən öz çıxışıma təşəkkür və minnətdarlıq hisslərimi ifadə etməklə başlamaq istəyirəm.

“Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi” adlı elmi-tədqiqat assosiasiasının yaradılması və bu Mərkəzin ilk layihəsi olaraq “Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi” adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun keçirilməsi ideyalarının müəllifi olaraq, bu işlərdə mənə dəstək olan şəxslərə və qurumlara sizin hüzurunuzda **öz təşəkkürümü bidirirəm**.

İlk növbədə, “Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi”nin Həmtəsisçisi olmağa razılığını rəsmi şəkildə bəyan edən İnstitut və Universitetlərə, o cümlədən:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna
Türkiyə Respublikası Yıldız Teknik Universitetinə
Bakı Avrasiya Universitetinə
Türkiyə Respublikası Hacı Bayram Veli Universitetinə
Əl Farabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinə
Türkiyə Respublikası Ege Universitetinə
Ə.Baytursunlu adına Qazaxıstan Dilçilik İnstitutuna
Türkiyə Respublikası Atatürk Universitetinə **təşəkkür edirəm!**

Tədbirə ev sahibliyi etdiyinə görə və verdiyi mənəvi, əməli və maddi dəstəyə görə:
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidenti **Akademik İsa Həbibbəyliyə,**
AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru **fil.e.d., prof. Nadir Məmmədliyə**
təşəkkür edirəm.

Bu tədbirə verdikləri maddi dəstəyə görə dəyərli sponsorlarımıza, o cümlədən:
Türkiyə və Azərbaycan İşadamları və Sənayeçiləri birliyinə (TÜİB),
Böyükfırat Restoranlar şəbəkəsinə
Qələm və Faradj şirkətlərinə,
Coca Cola şirkətinə
Başkent Restoranlar şəbəkəsinə **təşəkkür edirəm.**

Bu tədbirin hazırlanmasında və keçirilməsində verdiyi əməli dəstəyə görə:
AMEA Dilçilik İnstitutu Sosial və Psixoloji dilçilik şöbəsinin əməkdaşlarına,
AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanasının rəhbərliyinə və əməkdaşlarına,
AMEA “ELM” nəştiyyatının rəhbərliyinə və əməkdaşlarına **təşəkkür edirəm.**

Simpoziumun təşkilində və keçirilməsində əməyi olan hər kəsə təşəkkür edirəm.

Əziz həmkarlar, xanımlar və cənablar!

Dilçiliyin ən yeni sahələrindən biri olan Psixoloji Dilçilik və ya Koqnitiv Dilçilik əksər Avropa və Asiya ölkələrində geniş şəkildə yayılmışdır. Son onillərdə ayrı-ayrı türk dövlətlərində də dilçiliyin bu sahəsinə maraq artmışdır. Bu səbəbdən də biz, müxtəlif Türk Dövlətlərindən olan universitetlər və elmi-tədqiqat institutları bir araya gələrək “Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi” adlı elmi-tədqiqat assosiasiyası yaratmağa qərar verdik.

Mərkəzin yaradılmasının məqsədi və onun fəaliyyətinin əhatə etdiyi əsas sahələr bunlardır:

1. Müasir dünyada dilçiliyin ən populyar sahəsi olan koqnitiv dilçiliyi və onun klassik qolu olan psixolinqvistikanı Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan ölkələrdə və digər türkdilli icmalarda tanıtmaq və yaymaq; bu dilçilik sahəsinin tarixini öyrənməyə və inkişaf yollarını müəyyən etməyə yönələn elmi tədqiqatlar aparmaq;

2. Koqnitiv dilçiliyin və ya psixolinqvistikanın qabaqcıl metodlarının köməyi ilə türkoloji tədqiqatlarda, xüsusən də ənənəvi metodların həll edə bilmədiyi problemlərin həllində yeni elmi tədqiqat ənənələri yaratmaq;

3. Müasir koqnitiv dilçilik və ya psixolinqvistika metodlarının köməyi ilə türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılması prosesinə rəhbərlik edəcək elmi tədqiqatlar aparmaq, bu prosesi idarə etmək və bu istiqamətdə tədqiqatları təşviq etmək;

4. Türk dillərinin fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik baxımdan bir-birinə yaxınlaşmasını təmin edən elmi tədqiqatlar aparmaq, bu tədqiqatlara istiqamət vermək və onları təşviq etmək;

5. Müasir koqnitiv dilçilik və ya psixolinqvistika metodlarının köməyi ilə türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dili probleminin həllinə istiqamət verən elmi tədqiqatlar aparmaq və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatları təşviq etmək;

6. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan dövlətlərin rəsmi dillərinin əcnəbilərə tədrisini nəzərdə tutan “assosiativ qrammatikaya aid tədqiqatlar”ı populyarlaşdırmaq. Bu tədqiqatlarda koqnitiv dilçilik və ya psixolinqvistikanın “yaxınlaşma və inteqrasiya” təmin edən metod və üsullarından istifadəyə üstünlük vermək;

7. Türk dilləri üçün “assosiativ lüğətlər”in yaradılmasına istiqamət verən elmi tədqiqatlar aparmaq. Bu tədqiqatlarda türk dillərinin yaxınlaşmasını və inteqrasiyasını asanlaşdıran metodlardan istifadə etmək;

8. Dil şuurunun tədqiqi ilə bağlı elmi araşdırmaları Türk Dövlətlərində populyarlaşdırmaq; fərqli regionlarda yaşayan Türk xalqlarının dil şuurunun müəyyən olunması ilə bağlı elmi araşdırmalar aparmaq; onların nəticələrinə əsaslanmaqla ümumilikdə Türk Dil Şüuru modelini müəyyən etmək; zaman keçdikcə Türk Dil Şuurunda baş verən dəyişkənlikləri müşahidə etmək; ifrat dəyişmə meyllərini müdaxilə yolu ilə nəzarətdə saxlamağa çalışmaq;

9. Türk dövlətlərində keçirilən dilçilik və ya türkologiya üzrə beynəlxalq konqres və simpoziumlarda koqnitiv dilçilik və ya psixolinqvistika istiqaməti üzrə dəyirmi masalar təşkil etmək və bu dilçilik sahəsinin türk dünyasında yayılmasını təmin etmək;

10. Mərkəzin daimi nümayəndələrinin koqnitiv dilçilik və psixolinqvistika sahəsində apardığı tədqiqatların və onların nəticələrinin Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvü olan ölkələrdə tanıdılmasını və yayılmasını təmin etmək.

Biz, “Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi”nin Həmtəsisçiləri Türk Dövlətlərində psixoloji və koqnitiv dilçiliyi daha da populyarlaşdırmaq məqəsdi ilə hər il “Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi” adlı Beynəlxalq Simpozium keçirməyi nəzərdə tuturuq. Bu il Bakıda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun ev sahibliyi ilə keçirilən bu Simpozium həmin Mərkəzin həyata keçirdiyi ilk qlobal tədbirdir. Sonrakı illərdə bu Simpozium növbə ilə digər Türk Dövlətlərində keçiriləcəkdir və həmin Simpoziumun ev sahibliyini “Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi”nin həmin ölkələrdəki Həmtəsisçiləri öz üzərinə götürəcəkdir.

Biz ümid edirik ki, hər il bizim sıralarımıza müxtəlif Türk Dövətlərindən olan yeni-yeni universitetlər və elmi-tədqiqat institutları, müxtəlif ölkələrdə yaşayan və Türk Dünyasında koqnitiv dilçiliyin yayılmasını istəyən alim və mütəxəssislər qoşulacaqlar. Bizim qapımız hər bir türk övladının üzünə açıqdır və hamımız bir səslə deyirik:

Ver əlini, Türk Oğlu!

Bir atanın övladıyıq, birdir anamız, dilimiz!
Gücümüz birlikdədir, birləşsin vuran əlimiz!
Qırx elat, bir millətik, bir kökə bağlı elimiz!
Birləşsin irmağımız, dünyanı sarsın selimiz!
Bir selin damlasıyıq, ver əlini, Türk Oğlu!
Biz qardaş olmalıyıq, ver əlini, Türk Oğlu!

Yüzillər ayrılığı sardı bizi, yad olmadıq!
Yabançı yalvarışa, xoş sözlərə şad olmadıq!
Ayrı düşmüş qardaşa zor anda imdad olmadıq!
Toyunda davul səsi, yasında fəryad olmadıq!
Birliyə dalmalıyıq, ver əlini, Türk Oğlu!
Biz qardaş olmalıyıq, ver əlini, Türk Oğlu!

“Türk” demə hər ortağa, süfrədə Türküm yeyənə!
Sözümü söyləyirəm ürəkdən “Türkəm” deyənə!
Türk odur dəstək ola bu şərqim, türküm deyənə,
Qəlbinin hər atışı: “**Ne mutlu, Türküm…**!” deyənə.
Türkük, Türk qalmalıyıq, ver əlini, Türk Oğlu!
Biz qardaş olmalıyıq, ver əlini, Türk Oğlu!

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Nadir Məmmədli, fil.e.d, professor
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
ORCİD 000-0001-9233-4873
Email: nurlan1959@gmail.com

SÖZ VƏ TERMİN ALINMASININ SOSİOLINQVISTIK AMİLLƏRİ

Xülasə

Müasir informasiya mühiti dil əlaqələrinin intensivliyini əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. İnternet, sosial şəbəkələr, elektron media və rəqəmsal kommunikasiya müxtəlif dillərdə yaranan söz və ifadələrin qısa müddətdə başqa dil mühitinə keçməsinə imkan yaradır. Əvvəllər alınmanın yayılması üçün uzunmüddətli coğrafi və sosial təmas tələb olunduğu halda, müasir kommunikasiya vasitələri fiziki təmas olmadan da dil elementlərinin yayılmasını mümkün edir. Bu baxımdan dil əlaqəsi anlayışı yalnız birbaşa ünsiyyətlə məhdudlaşmır, tərcümə, yazılı kommunikasiya və müxtəlif media kanalları da dillərarası təsirin mühüm vasitələrinə çevrilir. Dil əlaqələrinin müasir tədqiqatlarında da əlaqənin birbaşa və dolayı formalarının, eləcə də kommunikasiya kanallarının roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Hər bir alınma vahidinin dilə daxil olması onun avtomatik şəkildə normativ status qazanması demək deyildir. Alınmanın dil sisteminə uyğunluğu, kommunikativ zəruriliyi, işlənmə tezliyi, semantik dəqiqliyi və cəmiyyət tərəfindən qəbul səviyyəsi onun gələcək taleyini müəyyənləşdirən mühüm amillərdir. Bu baxımdan alınma prosesinin nəticəsini müəyyən edən əsas amillərdən biri də sosial seçmə və dil kollektivinin qəbul mexanizmidir.

Açar sözlər: dil əlaqələri, dil və cəmiyyət, bilinqvizm, sosial-kommunikativ, müqayisəli-tipoloji təhlil, dil universaliyaları, linqvocoğrafi metod, dillərin qarşılıqlı təsiri.

SOCIOLINGUISTIC FACTORS IN WORD AND TERM FORMATION

Abstract

The modern information environment has significantly intensified linguistic interactions compared to previous eras. The Internet, social media, electronic mass media, and digital communications facilitate the rapid spread of words and expressions originating in one language into other linguistic environments. While the spread of loanwords once required prolonged geographical and social contact, modern means of communication allow linguistic elements to spread even without physical contact. Consequently, the concept of language contact is not limited to direct interaction; translation, written communication, and various media channels also serve as important means of interlingual interaction. Modern research into language contact places particular emphasis on both direct and indirect forms of contact, as well as on channels of communication. The appearance of a borrowed unit in a language does not automatically mean it acquires normative status. Factors such as the borrowing's compatibility with the linguistic system, communicative necessity, frequency of use, semantic precision, and the degree of acceptance by the speech community play a decisive role in its future fate. In this context, social selection and the acceptance mechanism inherent to the speech community are among the key factors determining the outcome of the borrowing process.

Keywords: language contacts, language and society, bilingualism, socio-communicative aspect, comparative-typological analysis, language universals, linguo-geographic method, language interaction.

Alınma prosesinin formalaşmasında sosiolinqvistik amillər mühüm rol oynayır. Bu amillərə, ilk növbədə, **dil əlaqələri, ikidillilik, dillərin qarşılıqlı təsiri və interferensiya** daxildir. Sözügedən hadisələr bir-biri ilə sıx əlaqəli olsa da, onların hər biri fərqli məzmun və funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də alınma prosesinin sosiolinqvistik əsaslarını müəyyənləşdirərkən bu anlayışların qarşılıqlı münasibətlərinin dəqiqləş-dirilməsi zəruridir.

Dil əlaqələri

Müxtəlif xalqlar arasında tarixi, siyasi, iqtisadi, coğrafi və mədəni münasibətlərin mövcudluğu dillərin qarşılıqlı təmasına və nəticədə müxtəlif səviyyələrdə dil əlaqələrinin yaranmasına şərait yaradır. Dil əlaqələrinin elmi tədqiqinin ilkin nəzəri əsaslarının formalaşmasında V.A.Boqoroditski, İ.A.Boduen de Kurtene, L.V.Şerba və E.D.Polivanov kimi tədqiqatçıların mühüm rolu olmuşdur. İlk araşdırmalarda əsas diqqət dillərin qarşılıqlı təması nəticəsində dil elementlərinin qarışması, bir-birinə keçməsi və çarpazlaşması məsələlərinə yönəldilmişdir. Bu tədqiqatlarda dil əlaqələrinin yaranması üçün zəruri sosial və linqvistik şərtlər, xüsusilə də *bilinqvizm* məsələsi ön plana çəkilmişdir.

Ənənəvi yanaşmalarda bilinqvizm bir şəxsin iki və ya daha çox dildən istifadə etməsi kimi qəbul edilir və dil əlaqələrinin əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Lakin **bilinqvizm**

və dil əlaqələri anlayışlarının eyniləşdirilməsi düzgün deyildir. Çünki bir şəxsin iki və ya daha çox dildən istifadə etməsi hələ həmin dillər arasında davamlı və sistemli əlaqələrin mövcudluğunu zəruri şəkildə göstərmir. Bilinqvizm aktiv və ya passiv xarakter daşıya, fərdi və ya müəyyən sosial qrup səviyyəsində müşahidə oluna bilər. Digər tərəfdən, dillər arasında əlaqə və qarşılıqlı təsir bilinqvizm olmadan da müəyyən hallarda meydana çıxa bilər. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri, təhsil, ədəbiyyat, elm, texnologiya və digər kommunikasiya kanalları vasitəsilə bir dilin elementləri onun daşıyıcıları ilə birbaşa təmasda olmayan digər dilə keçə bilər. Bu baxımdan **dil əlaqələri bilinqvizmdən daha geniş anlayışdır**. Beləliklə, **bilinqvizm əsasən fərdin və ya sosial qrupun bir neçə dildən istifadə vəziyyətini**, dil əlaqələri isə müxtəlif dil kollektivləri arasında meydana çıxan daha geniş sosial-kommunikativ münasibətlər sistemini ifadə edir. Bilinqvizm dil əlaqələrinin yaranmasına əlverişli şərait yarada bilsə də, onların yeganə və məcburi şərti hesab edilə bilməz. Dil əlaqələri müxtəlif dillərdə danışan insan kollektivlərinin müəyyən **coğrafi, tarixi və sosial şəraitdə qarşılıqlı təması nəticəsində yaranan dil ünsiyyəti zərurəti** ilə bağlıdır. Bu yanaşma dil əlaqələrinin yalnız struktur-linqvistik deyil, həm də sosial xarakter daşıdığını göstərir.

Dil əlaqələrinin nəticələri müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərə bilər. Dillərin intensiv və uzunmüddətli təması zamanı **leksik alınmaların meydana çıxması, semantik dəyişikliklər, sintaktik modellərin təsiri, fonetik və fonoloji xüsusiyyətlərin keçidi, söz yaradıcılığı modellərinin yayılması** və digər proseslər müşahidə oluna bilər. Lakin bu təsirlərin hamısını avtomatik olaraq alınma hesab etmək olmaz. Konkret dil vahidinin digər dilə keçməsi alınma prosesini, struktur və ya funksional xüsusiyyətlərin təsiri isə daha geniş mənada **dillərarası təsiri** ifadə edə bilər.

Dildəki təsviri ifadənin daha yığcam leksik vahidlə əvəz edilməsi sözalmanın əsas dildaxili səbəblərindən biri kimi çıxış edə bilər (Крысин. 2004:32)**.** Dil cəmiyyətin əsas ünsiyyət vasitəsi kimi onun sosial-siyasi inkişafı, tarixi təcrübəsi və mədəni tərəqqisi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də dili tamamilə qapalı və öz daxilində fəaliyyət göstərən sistem kimi deyil, **dillərarası əlaqələrin və sosial ünsiyyətin mürəkkəb prosesi kontekstində** öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Deməli, alınma terminlərin dilə daxil olması və yayılması yalnız **nominativ və terminoloji zərurətlərlə** deyil, həm də onların müəyyən kommunikativ mühitdə daha cəlbedici, müasir və sosial baxımdan nüfuzlu qəbul edilməsi ilə bağlı ola bilər. “... Kommunikasiyanın sosial əsasları, meydana gəlməsi və inkişafı insanların fəaliyyəti ilə bağlıdır; birgə həyata keçirilən bir işin müvafiq məsələlərinin həlli müəyyən sayda insanların qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur.”(Məmmədli, 2025:62)

Bu baxımdan, Azərbaycan dilində alınma terminlərin yaranması və yayılmasının öyrənilməsi zamanı dil əlaqələrinin **tarixi, coğrafi, sosial, mədəni və kommunikativ xüsusiyyətlərinin** kompleks şəkildə nəzərə alınması vacibdir. Xüsusilə, müxtəlif tarixi mərhələlərdə Azərbaycan dilinin ərəb, fars, rus, türk və Qərbi Avropa dilləri ilə əlaqələri onun terminoloji və ümumi leksik sisteminin formalaşmasına müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərmişdir. Müasir mərhələdə isə qloballaşma, informasiya texnologiyaları, beynəlxalq elm və kommunikasiya əlaqələri yeni alınmaların yayılmasını sürətləndirən əsas sosial amillər sırasında çıxış edir.

Dil əlaqələri alınma prosesinin sosial-kommunikativ əsasını təşkil edən geniş hadisədir. Bilinqvizm bu əlaqələrin mühüm təzahür və şərtlərindən biri olsa da, onunla eyniləşdirilə bilməz. Dil əlaqələrinin nəticəsində meydana çıxan alınmalar isə yalnız başqa dildən sözlərin mexaniki şəkildə qəbul edilməsini deyil, həmin vahidlərin reseptor dilin sistemində tədricən mənimsənilməsi və funksional baxımdan sabitləşməsi prosesini də əhatə edir. D**il əlaqələri** fərdi və ictimai xarakter daşıyan, müxtəlif səviyyələrdə davam edən dil təmaslarının vəhdətinə əsaslanan mürəkkəb dillərarası münasibətlər prosesidir. Bu prosesin öyrənilməsi müxtəlif ümumlinqvistik yanaşmaların, meyarların və tədqiqat metodlarının tətbiqini tələb edir. Dil əlaqələrinin araşdırılmasında **tipoloji, müqayisəli-tarixi, genetik və areal** yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

T**ipoloji metod** dil sistemlərinin struktur və funksional xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması baxımından xüsusi yer tutur. Bu yanaşma müxtəlif dil sistemlərinə məxsus vahidlərin **funksional oxşarlıqlarını, struktur uyğunluqlarını və ümumi tipoloji xüsusiyyətlərini** müəyyənləşdirməyə yönəlir. Onun əsas xüsusiyyəti dillərin mütləq şəkildə genetik qohumluğundan və ya birbaşa tarixi əlaqəsindən asılı olmadan müəyyən struktur və funksional göstəricilər əsasında müqayisə edilməsidir. Tipoloji metod **müqayisəli-tarixi metoddan**, ilk növbədə, sinxron yanaşmaya üstünlük verməsi ilə fərqlənir. Müqayisəli-tarixi metod əsasən dillərin tarixi inkişafını, qohumluğunu və müəyyən dil hadisələrinin zaman daxilində dəyişməsini araşdırdığı halda, tipoloji metod müxtəlif dillərdə müəyyən tarixi mərhələdə müşahidə olunan struktur və funksional uyğunluqları üzə çıxarmağa imkan verir. Bu baxımdan tipoloji yanaşma müəyyən ümumi dil qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə xidmət edir və genetik yanaşma ilə müqayisədə daha geniş müqayisə imkanlarına malikdir. **Genetik və areal yanaşmaların** isə özünəməxsus tədqiqat istiqamətləri vardır.

Genetik yanaşma dillər arasındakı qohumluq münasibətlərini və onların ümumi mənşəyini müəyyənləşdirməyə, areal yanaşma isə coğrafi baxımdan yaxın və uzunmüddətli təmasda olan dillərdə yaranmış struktur və leksik oxşarlıqları araşdırmağa yönəlir. Buna görə də dil əlaqələrinin tədqiqində bu metodların hər biri müxtəlif tipli əlaqə və uyğunluqların müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Tipoloji yanaşma dilin **fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik** səviyyələrinə tətbiq oluna bilər. Bununla belə, sistemlilik və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından onun leksik səviyyədə tətbiqi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bunun əsas səbəblərindən biri leksikanın digər dil səviyyələri ilə müqayisədə daha dəyişkən, açıq və sosial təsirlərə daha həssas olmasıdır. Sözlərin yaranması, yayılması, mənalarının dəyişməsi və başqa dillərdən alınması müxtəlif tarixi, sosial, mədəni və kommunikativ amillərlə şərtlənir. Leksik səviyyədə tipoloji tədqiqatların əsas istiqamətlərinə müxtəlif dillərdə **sözlərin motivasiyası, söz yaradıcılığı modelləri, nominasiya prinsipləri, leksik-semantik qrupların təşkili və ayrı-ayrı semantik sahələrin struktur xüsusiyyətlərinin** müqayisəli şəkildə öyrənilməsi daxildir. Alınma terminologiyanın tədqiqi baxımından isə tipoloji yanaşma müxtəlif dillərdə eyni və ya yaxın anlayışların necə adlandırıldığını, terminlərin hansı söz yaradıcılığı modelləri

əsasında formalaşdığını və beynəlxalq terminlərin müxtəlif dil sistemlərində hansı fonetik, qrammatik və semantik uyğunlaşmalara məruz qaldığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dil əlaqələrinin və alınma proseslərinin araşdırılmasında tipoloji metod **genetik və areal yanaşmaları əvəz etmir, onları tamamlayan metodoloji vasitə** kimi qiymətləndirilməlidir. Xüsusilə alınma terminlərin mənimsənilməsi və funksionallaşmasının müqayisəli öyrənilməsi onların ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, bununla da Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində baş verən dəyişikliklərin daha geniş dilçilik kontekstində qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Müqayisəli-tipoloji təhlil yalnız genetik cəhətdən qohum dillərlə məhdudlaşmır. Onun metod və prinsipləri həm qohum, həm də genetik baxımdan bir-birindən uzaq olan dillərin müqayisəsinə tətbiq edilə bilər. Bu xüsusiyyət alınma söz və terminlərin araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki alınma vahidin müxtəlif dillərdəki formalarının müqayisəsi onun yalnız mənşəyini deyil, həm də **struktur quruluşunu, fonetik və qrafik uyğunlaşmasını, morfoloji xüsusiyyətlərini, semantik inkişafını və funksional statusunu** müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan alınma söz və terminlər müqayisəli-tipoloji tədqiqat üçün əlverişli materialdır. Onların **genetik mənşəyi** mənbə dil və reseptor dil arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə, **struktur xüsusiyyətləri** alınma vahidin qəbul edən dilin fonetik, qrammatik və söz yaradıcılığı sisteminə uyğunlaşmasını izləməyə, **semantik xüsusiyyətləri** isə ilkin və sonrakı mənalar arasındakı münasibətləri üzə çıxarmağa imkan verir. Eyni zamanda, müxtəlif dillərdə eyni beynəlxalq terminin mənimsənilməsi həmin dillərin daxili imkanlarının və nominasiya modellərinin müqayisəsinə şərait yaradır. Alınma söz və terminlərin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsi yalnız onların **hansı dildən alındığını** müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır. Əsas diqqət alınma vahidlərin müxtəlif dil sistemlərində necə mənimsənildiyinə, hansı struktur və semantik dəyişikliklərə uğradığına və nəticədə həmin dillərin leksik sistemində hansı funksional mövqe qazandığına yönəldilir. Bu yanaşma Azərbaycan dilində alınma terminlərin xüsusiyyətlərini digər dillərin materialı ilə müqayisə etməyə və onların ümumi tipoloji qanunauyğunluqlar daxilindəki yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dil hadisələrinin universal xarakter daşıması müqayisəli-tipoloji tədqiqatların nəzəri əsaslarından birini təşkil edir. Bu baxımdan **dil universaliyaları** müxtəlif dillərin struktur və funksional xüsusiyyətləri arasında mövcud olan ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Alınma elementlərin tədqiqi baxımından xüsusilə **leksik və semantik universaliyalar** əhəmiyyətlidir. Müxtəlif dillərdə eyni və ya yaxın anlayışların oxşar nominativ vasitələrlə ifadə olunması, beynəlxalq terminlərin geniş yayılması, eləcə də alınma vahidlərin yeni dil sistemində müəyyən semantik dəyişikliklərə məruz qalması dillərarası ümumi qanunauyğunluqların mövcudluğunu göstərir. Eyni alınma vahidinin müxtəlif dillərdə fərqli fonetik, qrammatik və semantik xüsusiyyətlər qazanması hər bir dilin daxili sisteminin spesifikliyini də nümayiş etdirir.

Dil əlaqələrinin öyrənilməsində **linqvocoğrafi metod** da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu metod müxtəlif dil hadisələrinin coğrafi yayılma arealını müəyyənləşdirməyə, ayrı-ayrı

dil xüsusiyyətlərinin hansı ərazilərdə müşahidə olunduğunu və onların yayılma istiqamətlərini izləməyə imkan verir. Linqvocoğrafiyanın əsas vasitələrindən biri olan ***izoqlos*** müəyyən dil hadisəsinin coğrafi sərhədlərini göstərsə də, onun mütləqləşdirilməsi metodoloji baxımdan müəyyən problemlərə səbəb ola bilər. Belə ki, müxtəlif **genealoji mənşəyə malik dillərdə** eyni və ya oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğu həmin xüsusiyyətlərin mütləq şəkildə dillərin daxili inkişafının nəticəsi olduğunu göstərmir. Bu oxşarlıqlar uzunmüddətli dil əlaqələri, mədəni təmaslar və alınmalar nəticəsində də yarana bilər. Buna görə də izoqlos əsasında müəyyən bir dil hadisəsinin yalnız həmin dilə məxsus olması haqqında nəticəyə gəlmək, xüsusilə alınma elementlərin araşdırılması zamanı, ehtiyatla yanaşmağı tələb edir. Bu məsələni vaxtilə **Albert Seşe, Jozef Vandriyes, Şarl Balli və Antuan Meye** kimi tədqiqatçılar da diqqətə çatdırmışlar. Onların yanaşmasına görə, Avropa xalqları arasında mövcud olan intensiv tarixi və mədəni əlaqələr ümumi sosial-psixoloji və mədəni mühitin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə genetik baxımdan bir-birindən uzaq dillərdə belə müəyyən **üslubi, semantik və leksik oxşarlıqlar** meydana çıxa bilər. Belə oxşarlıqların yaranmasını yalnız dillərin daxili inkişafı ilə deyil, xalqların oxşar ictimai-mədəni inkişaf şəraiti və qarşılıqlı əlaqələri ilə də izah etmək mümkündür. Bu baxımdan **izoqlos metodu** dil hadisələrinin areal yayılmasının müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli məlumat versə də, onun izah imkanları məhduddur. İzoqlos müəyyən bir **fonetik dəyişmənin, semantik yeniliyin və ya mədəni alınmanın** coğrafi yayılma sahəsini göstərməyə imkan verə bilər, lakin həmin hadisənin konkret olaraq harada və nə zaman meydana gəldiyini, hansı dil və ya dil qrupu vasitəsilə yayıldığını hər zaman müəyyənləşdirə bilmir. Buna görə də izoqlosun müəyyənləşdirdiyi coğrafi sərhəd avtomatik olaraq dil hadisəsinin yaranma və ya yayılma sərhədi kimi qəbul edilməməlidir. Xüsusilə **alınma elementlərin** tədqiqində bu məqam mühüm metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Eyni leksik vahidin bir neçə dildə və ya geniş coğrafi ərazidə müşahidə olunması onun həmin dillərin hər birində müstəqil şəkildə yaranması demək deyildir. Belə vahidlər ümumi mənbədən yayıla, bir və ya bir neçə vasitəçi dilin iştirakı ilə müxtəlif dil sistemlərinə və hər bir dildə fərqli fonetik, qrammatik və semantik uyğunlaşma prosesindən keçə bilər. Linqvocoğrafi məlumatlar **müqayisəli-tarixi, tipoloji və etimoloji təhlillərlə** birlikdə qiymətləndirilməlidir. Yalnız müxtəlif metodların nəticələrinin qarşılaşdırılması əsasında alınma vahidin yayılma arealını, mümkün mənbəyini, vasitəçi dilini və dil sistemində mənimsənilmə xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu mənada linqvocoğrafi tədqiqatlar dillərarası əlaqələrin və linqvistik alınmaların coğrafi aspektinin öyrənilməsi üçün mühüm empirik baza yaradır (Blunfild, 2014: 471-472) .

Tarixi-coğrafi prinsip əsasında dil əlaqələrinin öyrənilməsi həm **genetik baxımdan qohum**, həm də **qohum olmayan dillərin** qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılmasına imkan verir. Bu yanaşmada əsas diqqət dillərin yalnız genealoji yaxınlığına deyil, onların müəyyən **coğrafi məkanda uzunmüddətli və intensiv təmasda olmasına** yönəldilir. Müxtəlif dil ailələrinə mənsub xalqların eyni ərazidə yaşaması, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlaması dillər arasında qarşılıqlı təsirin yaranması üçün əlverişli şərait formalaşdırır. Lakin eyni coğrafi ərazidə mövcudluq avtomatik olaraq dillərin struktur

baxımdan qarışması demək deyildir. Dillər uzun müddət bir-birinin bilavasitə qonşuluğunda mövcud olaraq **nisbi müstəqilliklərini qoruyub saxlaya**, bununla yanaşı, ayrı-ayrı leksik, fonetik, qrammatik və semantik elementləri qarşılıqlı şəkildə mənimsəyə bilərlər. Bu baxımdan “iki dil eyni ərazidə yanaşı yaşayır və bir-birinə qarışmadan paralel şəkildə mövcud olur” (Sössür,2003:242) fikri dil əlaqələrinin mühüm xüsusiyyətlərindən birini ifadə edir: **coğrafi yaxınlıq dil təması üçün zəruri şərait yaratsa da, onun nəticələrinin xarakterini əvvəlcədən müəyyən etmir**.

Tarixi-coğrafi yanaşma xüsusilə alınmaların mənşəyinin və yayılma istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətlidir. Müəyyən ərazidə uzun müddət yanaşı yaşayan dillərdə müşahidə olunan ortaq leksik vahidlərin müqayisəsi həmin vahidlərin bir dildən digərinə keçməsi ehtimalını, mümkün **mənbə və vasitəçi dilləri**, eləcə də alınmanın tarixi şəraitini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bununla belə, belə nəticələrin yalnız coğrafi yaxınlıq əsasında çıxarılması düzgün deyildir: etimoloji məlumatlar, fonetik uyğunluqlar və sözlərin dil sistemində mənimsənilmə xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. T**arixi-coğrafi prinsip dil əlaqələrini məkan və zaman amillərinin vəhdətində** öyrənir. Bu prinsip alınma prosesinin yalnız dil daxilində baş verən hadisəsi deyildir, xalqların tarixi yaşayış məkanı, siyasi və mədəni münasibətləri, sosial təması və qarşılıqlı kommunikasiya imkanları ilə sıx bağlıdır. Bu müddəadan belə nəticə çıxarmaq olar ki, **dil əlaqələri** yalnız dillərin eyni coğrafi məkanda mövcudluğu ilə məhdudlaşmır, onların daşıyıcıları arasında yaranan sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin intensivliyi ilə şərtlənən **fəal və dinamik proses** kimi çıxış edir. Eyni ərazidə yaşayan dillər uzun müddət qarşılıqlı təmasda olsalar da, bu onların mütləq şəkildə bir-birinə qarışması və struktur xüsusiyyətlərini itirməsi demək deyildir. Əksinə, dillər müəyyən **ərazi və funksional bölgünü qoruyaraq** paralel şəkildə mövcud ola, bununla yanaşı, ayrı-ayrı səviyyələrdə qarşılıqlı təsir göstərə bilərlər.

Bu baxımdan dil əlaqələrinin nəticəsi müxtəlif formalarda təzahür edir. Ən geniş yayılmış nəticələrdən biri **leksik alınmadır**. Xalqların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı yeni əşya, anlayış və hadisələrin adları bir dildən digərinə keçə bilər. Dil əlaqələri semantik, fonetik, qrammatik və üslubi dəyişikliklərin yaranmasına da təsir göstərə bilər, lakin bu təsirin dərəcəsi dillərin sosial statusundan, təmasın intensivliyindən, ikidilliliyin səviyyəsindən və həmin dillərin funksional bölgüsündən asılıdır.

Burada ***dil əlaqələri ilə dilin qarışması*** *anlayışlarını* fərqləndirmək də vacibdir. Dil əlaqəsi qarşılıqlı təmas və təsir prosesini ifadə etdiyi halda, dil qarışması daha mürəkkəb və nəticəyönümlü hadisədir. Buna görə də müəyyən dildə başqa mənşəli çoxsaylı sözlərin mövcudluğu həmin dilin “qarışıq dilə” çevrildiyini göstərmir. Alınmış vahidlər qəbul edən dilin fonetik, qrammatik, semantik və söz yaradıcılığı sisteminə uyğunlaşaraq zaman keçdikcə həmin dilin ümumi leksik fondunun tərkib hissəsinə çevrilə bilər – **coğrafi yaxınlıq dil əlaqələrinin yaranması üçün mühüm ilkin şərt olsa da, onun xarakterini müəyyən edən yeganə amil deyildir**. Dil əlaqələrinin istiqaməti və nəticələri tarixi şərait, sosial münasibətlər, kommunikativ ehtiyaclar, dil daşıyıcılarının qarşılıqlı əlaqə intensivliyi və dillərin funksional statusu ilə birlikdə müəyyənləşir. Bu xüsusiyyətlər

alınma prosesinin də statik deyil, **davamlı dəyişən, sosial-mədəni amillərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən dinamik proses** olduğunu göstərir.

Tarixi-coğrafi reallıqlar Azərbaycan dilinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dili tarixən müxtəlif xalqlar və dillərlə intensiv siyasi, iqtisadi, dini və mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir. Xüsusilə **ərəb, fars və rus dilləri** ilə uzunmüddətli təmas Azərbaycan dilinin leksik sistemində əhəmiyyətli izlər buraxmış, müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı söz və terminlərin dilə daxil olmasına şərait yaratmışdır. Bu əlaqələrin xarakteri və intensivliyi müxtəlif tarixi mərhələlərdə eyni olmamışdır. Ərəb dili ilə təmas əsasən islam dininin və ərəb-islam mədəniyyətinin yayılması ilə əlaqədar güclənmiş, fars dili ilə münasibətlər uzunmüddətli siyasi, ədəbi və mədəni əlaqələr fonunda inkişaf etmiş, rus dili ilə təmas isə xüsusilə sonrakı tarixi mərhələlərdə siyasi, inzibati, elmi-texniki və sosial-mədəni amillərin təsiri ilə intensivləşmişdir. Nəticədə həmin dillərdən alınan vahidlərin bir qismi Azərbaycan dilində geniş yayılaraq ümumişlək leksikanın tərkibinə daxil olmuş, digər qismi isə müəyyən terminoloji və ya üslubi sahələrlə məhdudlaşmışdır.

T**arixi-coğrafi prinsip** alınma söz və terminlərin mənşəyinin və yayılma yollarının müəyyənləşdirilməsində mühüm metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Lakin konkret alınmanın mənbəyini yalnız tarixi və coğrafi yaxınlıq əsasında müəyyənləşdirmək kifayət etmir. Eyni söz müxtəlif dillərdə mövcud ola, bir neçə dil vasitəsilə yayıla və ya ilkin mənbədən fərqli bir **vasitəçi dil** üzərindən Azərbaycan dilinə keçə bilər. Buna görə tarixi-coğrafi məlumatlar etimoloji, fonetik, morfoloji, semantik və leksikoloji göstəricilərlə qarşılaşdırılmalıdır.

Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin tədqiqində **tarixi-coğrafi prinsip həm dil əlaqələrinin formalaşma şəraitini, həm də alınmaların mümkün yayılma istiqamətlərini** müəyyənləşdirməyə imkan verən əsas yanaşmalardan biridir. Bununla yanaşı, onun digər metodlarla kompleks şəkildə tətbiqi alınma prosesinin mənbəyi, vasitəçilik yolları, mənimsənilmə dərəcəsi və dil sistemində qazandığı funksional status haqqında daha obyektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Dil əlaqələrinin tədqiqində sosioloji prinsip xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşmanın əsas müddəası ondan ibarətdir ki, dil cəmiyyətdən təcrid olunmuş, yalnız daxili qanunauyğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərən qapalı sistem deyildir. Dilin inkişafı, müxtəlif dillərlə təmasın intensivliyi və həmin təmasların nəticələri cəmiyyətin sosial quruluşunda, iqtisadi münasibətlərində, siyasi həyatında və mədəni mühitində baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Buna görə də dil əlaqələrinin səbəblərini yalnız fizioloji və ya fərdi psixoloji amillərlə izah etmək kifayət deyil; ictimai münasibətlərin xarakteri və dil daşıyıcılarının sosial mövqeyi də nəzərə alınmalıdır. Sosioloji yanaşma çərçivəsində dil əlaqələrinin yaranmasına və inkişafına təsir edən əsas amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *İqtisadi amil*. İqtisadi əlaqələr dillərarası təmasın intensivliyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Ticarət, istehsal, əmək miqrasiyası, bazar münasibətləri və iqtisadi fəaliyyət formaları müxtəlif dil daşıyıcılarının müntəzəm ünsiyyətinə şərait yaradır. Bu təmas nəticəsində xüsusilə peşə, ticarət və texnologiya ilə bağlı leksik vahidlərin bir dildən digərinə keçməsi sürətlənə bilər.

2. *Siyasi amil*. Siyasi münasibətlər və dövlətlərarası əlaqələr müəyyən tarixi dövrlərdə dil təmasının istiqamətinə və intensivliyinə ciddi təsir göstərir. Lakin siyasi amilin həlledici xarakter daşıması konkret tarixi və ictimai şəraitdən asılıdır. Dövlət idarəçiliyi, inzibati münasibətlər, hərbi-siyasi əlaqələr və siyasi dominantlıq şəraitində müəyyən dilin leksik və terminoloji elementlərinin digər dilə keçməsi intensivləşə bilər.

3. *Dini amil*. Din dillər arasında uzunmüddətli əlaqələrin yaranmasında mühüm vasitələrdən biridir. Dini ideyaların, mətnlərin və institutların yayılması ilə birlikdə həmin dinin terminologiyası da müxtəlif dillərə keçir. Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında ərəb mənşəli dini terminlərin geniş yayılması bu amilin təsirinə nümunə kimi göstərilə bilər.

4. *Nüfuz amili*. Dillərarası əlaqələrdə dilin sosial statusu və onun daşıyıcılarının nüfuzu da mühüm rol oynayır. Müəyyən tarixi mərhələdə siyasi, mədəni, elmi və ya inzibati baxımdan üstün mövqedə olan dilin elementləri digər dilə yalnız obyektiv nominativ ehtiyac nəticəsində deyil, həmin dilin sosial nüfuzu səbəbindən də keçə bilər. Azərbaycan dilinin tarixində müəyyən dövrlərdə fars dilinin rəsmi yazışma və dövlət idarəçiliyində yüksək mövqeyə malik olması bu baxımdan səciyyəvi nümunələrdən biridir.

Bu amillər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir. Əksinə, iqtisadi, siyasi, dini və nüfuz amilləri qarşılıqlı şəkildə təsir göstərərək konkret tarixi mərhələdə dil əlaqələrinin xarakterini müəyyənləşdirir. Siyasi üstünlük iqtisadi əlaqələri gücləndirə, dini təsir mədəni nüfuzla birləşə, iqtisadi və texnoloji üstünlük isə müəyyən terminoloji vahidlərin sosial nüfuz qazanmasına səbəb ola bilər. Sosioloji prinsip alınma prosesini yalnız dil vahidlərinin bir sistemdən digərinə mexaniki keçidi kimi deyil, dil, cəmiyyət və sosial münasibətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan proses kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə meydana çıxmış ərəb, fars, rus və digər mənşəli alınmaların öyrənilməsi də bu amillərin kompleks şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir.

"Sosiolinqvistik meyarlar əsasında aparılan tədqiqatların genişlənməsi XX əsrin 30-cu illərindən etibarən dilçilikdə **"dil və cəmiyyət"** probleminin müstəqil tədqiqat istiqaməti kimi formalaşmasına zəmin yaratmışdır." (Məmmədli.2017: 319). Bu yanaşmaya görə, dilin inkişafını cəmiyyətin sosial və tarixi inkişafından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər yalnız dilin lüğət tərkibinə deyil, həm də insanların dünyanı qavrama və ümumiləşdirmə üsullarına təsir göstərir. Cəmiyyətin sosial və tarixi inkişafı nəticəsində **təfəkkürdə ümumiləşmə** prosesi güclənir və bu ümumiləşmələr dil vahidlərində öz ifadəsini tapır. Müxtəlif xalqların uzunmüddətli elmi və mədəni qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində ümumi intellektual və terminoloji məkan formalaşa bilər. Qədim yunan elmi-fəlsəfi irsi, orta əsr sxolastik düşüncəsi və müasir eksperimental elmin inkişafı buna nümunədir. Bu proseslər müxtəlif xalqların yalnız ayrı-

ayrı sözləri deyil, **anlayışları və həmin anlayışların məzmun strukturunu** da mənimsəməsinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan alınmanı yalnız sözün **maddi formasının** bir dildən digərinə keçməsi kimi izah etmək kifayət etmir. Bəzən reseptor dil mənbə dildəki sözün fonetik və qrafik formasını qəbul etmədən onun ifadə etdiyi **semantik məzmunu və nominativ modeli** mənimsəyir. Belə hadisələr dillərarası semantik təsirin və kalkalaşmanın müxtəlif formalarının yaranmasına gətirib çıxara bilər. Deməli, dillərarası qarşılıqlı təsir həm maddi dil vahidlərinin, həm də anlayışların və onların ifadə modellərinin ötürülməsi səviyyəsində baş verə bilər.

Müxtəlif dillərdə müşahidə olunan oxşarlıqların yaranmasını yalnız **ümumbəşəri xüsusiyyətlərlə** əlaqələndirmək də düzgün olmazdı. Bu oxşarlıqların bir hissəsi dillərin tarixi əlaqələri, uzunmüddətli mədəni təmaslar və ortaq intellektual ənənələrlə bağlıdır. Buna görə də hər hansı iki dildə struktur və ya semantik oxşarlığın müəyyənləşdirilməsi zamanı onun ümumi tipoloji xüsusiyyət, müstəqil paralel inkişaf, yoxsa dillərarası təsir nəticəsi olması ayrıca araşdırılmalıdır. Eyni zamanda, dillər arasında olduğu kimi, **eyni dilin müxtəlif sosial və funksional qatları arasında da qarşılıqlı leksik mübadilə** mümkündür.

Sözalma yalnız müxtəlif milli dillərin qarşılıqlı təsiri ilə məhdudlaşmır. “Burada təsir və dil əlaqələri anlayışlarını da eyniləşdirmək olmaz. Təsir struktur-tipoloji anlayışdır, ələlxüsus dilin semantik, üslubi və sintaktik səviyyəsi ilə bağlıdır” (Məmmədli, 2022: 188). Ədəbi dil dialekt və şivələrdən müəyyən leksik vahidləri mənimsəyə, dialektlər isə ədəbi dildən söz və ifadələr qəbul edə bilər. Bununla yanaşı, müxtəlif sosial qrupların dili, peşə leksikası və jarqonlar da ümumişlək dilə yeni vahidlərin daxil olması üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Sözalma **çoxsəviyyəli və çoxistiqamətli prosesdir**. O, yalnız dillərarası münasibətlərin deyil, həm də eyni dil daxilində müxtəlif dil qatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi kimi meydana çıxa bilər. Bu xüsusiyyət alınma prosesinin öyrənilməsində sosiolinqvistik yanaşmanın əhəmiyyətini artırır və dil vahidlərinin formalaşmasını onların mövcud olduğu sosial, tarixi və mədəni mühitlə birlikdə araşdırmağın zəruriliyini göstərir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında purizm meyilləri mühüm istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu meyillərin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan dilində geniş işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərin milli mənşəli qarşılıqlarla əvəzlənməsi və beləliklə, ədəbi dilin milli leksik bazasının gücləndirilməsi idi. Purist yanaşma müəyyən hallarda dilin normalaşmasına, söz seçiminin sistemləşdirilməsinə və ədəbi dilin xalq danışıq dili ilə yaxınlaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Sonrakı tarixi mərhələdə, xüsusilə sovet hakimiyyəti dövründə, dil siyasətində baş verən dəyişikliklər Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf istiqamətinə yeni təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilinin əvvəlki Şərq dil-mədəni ənənələri ilə əlaqəsinin zəiflədilməsi, rus dili ilə elmi, texniki, mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi nəticəsində rus və rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli çoxsaylı leksik-terminoloji vahidlərin dilə daxil olması intensivləşmişdir. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə purizm və alınma prosesləri Azərbaycan dilinin leksik sisteminin formalaşmasına fərqli istiqamətlərdə təsir göstərmişdir. Purizm meyillərinin bütün Azərbaycan ərazisində eyni intensivliklə yayılması mümkün olmamışdır. Müəyyən şəhər

və mədəniyyət mərkəzlərində, o cümlədən Bakıda müşahidə olunan dil meyilləri digər bölgələrdə eyni şəkildə qəbul edilməmişdir. Yerli dialekt xüsusiyyətləri, tarixi-mədəni təmaslar və substrat elementləri müxtəlif regionlarda dil dəyişmələrinin istiqamətinə təsir göstərmişdir. Bu fakt göstərir ki, ədəbi dilin formalaşması və dəyişməsi yalnız mərkəzləşdirilmiş dil siyasəti ilə müəyyənləşmir – ərazi, sosial və tarixi amillər də bu prosesdə daha mühüm rol oynayır. Buradan daha ümumi iki nəticə çıxarmaq mümkündür:

1. Dil tam sabit və dəyişməz sistem deyildir. Müəyyən tarixi mərhələdə normalaşmış dil formaları sonrakı dövrlərdə sosial, siyasi, mədəni və kommunikativ dəyişikliklərin təsiri ilə yenidən nəzərdən keçirilə bilər. Buna görə də dilin hər hansı tarixi mərhələdəki vəziyyətini onun dəyişməz və son forması kimi qəbul etmək düzgün deyildir.

2. Dil dəyişməsi ərazi baxımından qeyri-bərabər xarakter daşıyır. Eyni dilin yayıldığı müxtəlif bölgələrdə sosial quruluş, dil təması, iqtisadi əlaqələr, mədəni mühit və tarixi təcrübə fərqli olduğundan dil dəyişiklikləri də müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə bilər. “Tarixi baxımdan bir dilin bütün arealında eyni vaxtda və tamamilə eyni istiqamətdə dəyişməsi real dil praktikası üçün səciyyəvi deyildir” (Sössür,2003:351).

Azərbaycan dilində purizm və alınma proseslərinin öyrənilməsi sosiolinqvistik və linqvocoğrafi yanaşmaların birgə tətbiqini tələb edir. Belə yanaşma hansı leksik vahidin nə üçün müəyyən dövrdə qəbul edildiyini, hansı vahidin isə rədd və ya sıxışdırıldığını yalnız dilin daxili sistemi ilə deyil, həm də konkret regionun sosial, tarixi və mədəni xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Sosial mühitdə yaşayan dil daşıyıcıları linqvistik yeniliklərin **yaranması, yayılması, mənimsənilməsi və sabitləşməsi** prosesində fəal iştirak edirlər. Bu baxımdan dil dəyişmələri yalnız dilin daxili struktur qanunauyğunluqları ilə izah edilə bilməz, onların meydana çıxmasında sosial münasibətlər, kommunikativ ehtiyaclar və cəmiyyətin inkişaf istiqamətləri də mühüm rol oynayır. Sosiolinqvistik yanaşmanın əsas müddəalarından biri də dil və sosial mühit arasında qarşılıqlı təsirin dinamik xarakter daşımasıdır. Cəmiyyət dilə təsir göstərdiyi kimi, dilin sosial funksiyalarında baş verən dəyişikliklər də insanların ünsiyyət və sosial fəaliyyət formalarına təsir edə bilər. Dilin sosial funksiyalarının genişlənməsi və ya dəyişməsi cəmiyyətin **iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı** ilə bilavasitə əlaqəlidir. Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsi bu baxımdan səciyyəvi material təqdim edir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə siyasi və sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq Azərbaycan dilinin fərqli dillərlə əlaqələrinin intensivliyi dəyişmişdir. Xüsusilə sovet dövründə **rus dili**, müstəqillik dövründə isə beynəlxalq iqtisadi, elmi-texniki və informasiya əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində **ingilis dili** ilə təmaslar güclənmişdir. Bu təmaslar yeni leksik və terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilinə daxil olmasının mühüm sosial bazasını formalaşdırmışdır. Müasir mərhələdə ingilis dili ilə əlaqələrin intensivləşməsi xüsusilə **iqtisadiyyat, informasiya texnologiyaları, biznes, marketinq,**

media, idman və populyar mədəniyyət sahələrində aydın müşahidə olunur. Belə şəraitdə yeni reallıqların adlandırılması ilə yanaşı, beynəlxalq kommunikasiya imkanlarının genişləndirilməsi və müəyyən terminoloji sistemlərə uyğunlaşma ehtiyacı da alınmaların yayılmasını sürətləndirir. Lakin alınma vahidin dilə daxil olması onun avtomatik şəkildə uzunmüddətli sabitləşəcəyi demək deyildir. Onun taleyini real kommunikativ istifadə, sosial qəbul, funksional zərurət və dil sisteminə uyğunlaşma dərəcəsi müəyyənləşdirir.

Dil əlaqələrinin yaranmasında **psixoloji amillər** də müəyyən rol oynayır. Dil daşıyıcılarının başqa dilə münasibəti, həmin dilin nüfuzu haqqında təsəvvürləri, yeniliyə və sosial nüfuza münasibəti ayrı-ayrı alınmaların qəbul edilməsinə təsir göstərə bilər. Bununla belə, bu amilləri yalnız fərdi psixologiya səviyyəsində izah etmək kifayət deyildir. İnsanların psixi fəaliyyəti və dil davranışı konkret sosial mühitdə formalaşır, həmin mühitin dəyərləri, normaları və kommunikativ tələbləri ilə şərtlənir. Bu baxımdan dil əlaqələrində **fərdi və kollektiv psixologiyanın qarşılıqlı münasibətini** nəzərə almaq lazımdır. Ayrı-ayrı şəxslər yeni sözü ilk dəfə işlədən, onun yayılmasına şərait yaradan subyektlər ola bilərlər. Lakin həmin sözün geniş kommunikativ dövriyyəyə daxil olması və sabitləşməsi kollektiv dil davranışından asılıdır – fərdi innovasiya yalnız ictimai qəbul qazandıqda ümumi dil faktına çevrilir.

Dil əlaqələri şəraitində əcnəbi sözün mənimsənilməsi yalnız onun başqa dildən qəbul edilməsi ilə tamamlanmır. Bu prosesdə alınma vahidin həm **forması, həm də məzmunu** reseptor dilin dil şüuru və təfəkkür sistemi daxilində yenidən qavranılır. Beləliklə, əcnəbi söz tədricən milli dil vahidlərinə yaxınlaşır və onun mənbə dilə xas fərqləndirici xüsusiyyətləri zəifləyir.

Psixoloji mənimsənilmənin mühüm göstəricilərindən biri **fonetik-fonoloji uyğunlaşmadır**. Alınma sözün tələffüzü Azərbaycan dilinin fonetik qanunauyğunluqlarına uyğunlaşdıqca onun ayrı-ayrı fonemləri dil daşıyıcılarının şüurunda artıq yad element kimi deyil, milli fonoloji sistemin komponenti kimi qavranılır. Bununla yanaşı, sözün qrammatik quruluşu, morfoloji, semantik strukturu və digər dil vahidləri ilə əlaqələri reseptor dilin sisteminə uyğunlaşır. Nəticədə ilkin mərhələdə əcnəbi kimi qəbul edilən vahid tədricən dilin ümumi leksik sisteminin bir hissəsinə çevrilir. Bu proses göstərir ki, **alınmanın özü ilə alınmanın mənimsənilməsi eyni hadisə deyildir**. Bir sözün başqa dildən keçməsi ilkin alınma aktını ifadə etdiyi halda, onun dilin fonetik, qrammatik, semantik və leksik sisteminə uyğunlaşması daha uzunmüddətli mənimsənilmə prosesini təşkil edir. Sözün həqiqi mənada alınma vahidinə çevrilməsi də məhz bu uyğunlaşma və kollektiv qəbul nəticəsində baş verir.

Dil əlaqələrinin izahında psixoloji amillərin roluna münasibət dilçilik tarixində birmənalı olmamışdır. **Antuan Meye** dil əlaqələrinin müəyyənləşməsində fizioloji və fərdi psixoloji amillərin həlledici rolunu qəbul etmirdi. Onun yanaşmasına görə, dil əlaqələrinin xarakterini, ilk növbədə, cəmiyyətin sosial quruluşunda baş verən dəyişikliklər və konkret **sosial şərait** müəyyənləşdirir. Bu mövqe dil əlaqələrinin fərdi psixoloji hadisə kimi deyil, ictimai xarakter daşıyan proses kimi öyrənilməsinin zəruriliyini ön plana çəkir.

Dil əlaqələrinin və alınmaların formalaşmasını **sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı əlaqəsi** çərçivəsində qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur. Sosial şərait

müxtəlif dillər arasında təmasın yaranması və intensivliyini müəyyənləşdirir, psixoloji mənimsənilmə isə həmin təmas nəticəsində qəbul edilən vahidlərin dil daşıyıcılarının şüurunda və dil sistemində tədricən doğmalaşmasına şərait yaradır. Dildə ayrı-ayrı hadisələr ilkin mərhələdə fərdi-psixoloji xarakter daşıya bilər. Lakin belə hadisələr yalnız **ümumiləşərək dil kollektivinin istifadəsində sabitləşdikdə** obyektiv dil faktına çevrilir və sistem xarakteri qazanır. Bu baxımdan dil əlaqələrinin tədqiqində fərdi dil davranışlarından daha çox, həmin davranışların kollektiv səviyyədə ümumiləşmiş nəticələri əsas götürülməlidir. Dillərin ümumi və universal xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu prosesin mahiyyətinin daha düzgün izahına imkan verir. Dil əlaqələrini yalnız universallıq meyarı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu anlayış müxtəlif sosial, tarixi, coğrafi və struktur amilləri əhatə edən daha geniş məzmunlu prosesdir.

Dil əlaqələrinin öyrənilməsi zamanı əsas məsələlərdən biri alınma elementlərin **mənbə dildən hansı xüsusiyyətlərlə fərqləndiyini və ya hansı xüsusiyyətlər baxımından onunla oxşarlıq təşkil etdiyini** müəyyənləşdirməkdir. Bu zaman alınma vahidin Azərbaycan dilindəki mövqeyi, onun mənbə dilə məxsus struktur xüsusiyyətləri nə dərəcədə qoruması və reseptor dilin sisteminə hansı səviyyədə uyğunlaşması araşdırılır. Eyni zamanda **izomorfizm** və **allomorfizm**, eləcə də alınma vahidin dil sisteminin digər elementləri ilə yaratdığı münasibətlər nəzərə alınır. Sistemli yanaşma təsadüfi və müvəqqəti xarakter daşıyan əcnəbi elementləri artıq **sabitləşmiş alınma vahidlərindən** fərqləndirməyə imkan verir. Belə təhlildə vahidin yalnız mövcudluğu deyil, onun dil daxilindəki **distribusiyası**, müxtəlif mövqelərdə reallaşma imkanları, invariant xüsusiyyətləri, eləcə də digər vahidlərlə yaratdığı qarşılıqlı münasibətlər müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı, bir-birini tamamlayan və ya qarşı-qarşıya duran mikrosistemlərin öyrənilməsi alınma elementin dil strukturunda qazandığı funksional statusu daha dəqiq müəyyən etməyə imkan yaradır. Alınma vahid mənbə dilin xüsusiyyətləri ilə deyil, ilk növbədə Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik, leksik-semantik və üslubi normaları ilə münasibətdə qiymətləndirilir. Başqa sözlə, vahidin alınma statusunun müəyyənləşdirilməsi üçün onun Azərbaycan dilində necə işlədilməsi, hansı struktur münasibətlərə daxil olması və dil sistemində nə dərəcədə sabit mövqe qazanması əsas götürülür. Dil əlaqələrinin sistemli tədqiqində təhlil **iki qarşılıqlı istiqamətdə – “formadan məzmuna” və “məzmundan formaya”** aparıla bilər. Birinci istiqamətdə alınmış vahidin fonetik, qrafik, morfoloji və digər formal göstəricilərindən çıxış edilərək onun semantik və funksional xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. İkinci istiqamətdə isə anlayış, məna və funksional məzmundan çıxış edilərək həmin məzmunun Azərbaycan dilində hansı formal vasitələrlə ifadə olunduğu və hansı dil vahidi vasitəsilə reallaşdığı araşdırılır. Bu iki istiqamətin qarşılıqlı şəkildə tətbiqi alınma terminlərin yalnız xarici formasını deyil, həm də onların **dil sistemindəki real statusunu və mənimsənilmə dərəcəsini** müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017. -480 səh.
2. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2025, - 522 səh.
3. Blunfild. Dil. Bakı, 2014.
4. Sössür F. Ümumi dilçilik. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2003, s.242.
5. Крысин Л. П. Русское слово, своё и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. Москва: Языки славянской культуры, 2004, с.32.

Baba Məhərrəmli filologiya elmləri doktoru, dosent,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini
Orcid: 0009-0003-7515-6261,
e-mail: baba_magerramli@mail.ru

ETNİK ŞÜURUN FORMALAŞMASINDA DİLİN KOQNİTİV ROLU

Xülasə

Etnik şüur insanın özünü müəyyən bir etnik qrupa mənsub hiss etməsi, həmin qrupun tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, dəyərləri və dünyagörüşü haqqında təsəvvürlərə malik olması ilə bağlı mürəkkəb psixoloji və sosial hadisədir. Etnik şüurun formalaşmasında, təşəkkülündə bir çox amillər: ailə, sosial mühit, tarix, mədəniyyət, din, adət-ənənələr və kollektiv yaddaş mühüm rol oynayır. Bu amillər arasında **dil xüsusi əhəmiyyət daşıyır**. Çünki dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də insanın dünyanı dərk etməsinə, məlumatı yadda saxlamasına xidmət edən koqnitiv mexanizmdir.

Məqalədə etnik şüurun formalaşmasında dilin koqnitiv rolundan bəhs olunur. Araşdırmada təsviri və koqnitiv analiz metodlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *etnik, şüur, dil, koqnitiv, məlumat*

The Cognitive Role of Language in the Formation of Ethnic Consciousness

Abstract

Ethnic consciousness is a complex psychological and sociocultural phenomenon associated with an individual's sense of belonging to a particular ethnic group, as well as with their awareness and understanding of the group's history, culture, customs and traditions, values, and worldview. The formation of ethnic consciousness is influenced by a wide range of factors, including family, social environment, historical experience, culture, religion, customs and traditions, and collective memory. Among these factors, language plays a particularly significant role. Language is not merely a means of communication; it also functions as a fundamental cognitive mechanism through which individuals perceive and interpret the world, acquire and retain information, categorize experience, and construct meaning.

This article examines the cognitive role of language in the formation of ethnic consciousness. The study employs descriptive and cognitive analysis methods to explore the relationship between language, cognition, and ethnic identity.

Keywords: *ethnic, consciousness, language, cognition, information*

Dil və etnik şüur problemi hər zaman dünya dilçiliyinin maraq dairəsində olmuşdur. Müasir dövrdə linqvistik araşdırmaların psixolinqvistika, semiotika, praqmatika, sosiolinqvistika, linqvokulturologiya istiqamətlərində aparılması bu mövzuya yeni prizmadan baxmağa imkan verir. Vaxtilə koqnitiv psixologiyanın təkamülü nəticəsində yaranan koqnitiv metodlar müxtəlif elmlərə, o cümlədən dilçiliyə də tətbiq olunmağa başladı. Beləliklə də, psixolinqvistikanın bir qolu olan koqnitiv dilçilik təşəkkül tapdı. Koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyanın inkişafı isə etnik şüurun formalaşmasında dilin aparıcı rolunu bir daha təsbit etmiş oldu. Bu elmlərin multidissiplinar inteqrasiyası milli stereotiplərin yaranmasında dilin dominant rolunu müəyyənləşdirir. Dil mədəniyyəti yaradır, dil milli identifikliyi, milli özünəməxsusluğu ifadə edir. Etnik psixologiya məhz dil vasitəsilə gerçəkləşir. Etnik şüurda əksini tapan bütün mental proseslər məhz dil vasitəsilə həyata keçir. Məhz mədəniyyət kodları dil vasitəsilə şüurumuzda mənimsənilir.

İndiyə qədər ümumi dilçilikdə Vilhelm fon Humboldt, Benjamin Uorf, Edvard Sepir, Jan Piaje, Robert Solso öz yaradıcılıqlarında dil və etnik şüur məsələsinə toxunmuşlar. Dünya şöhrətli alman dilçisi, filosofu, dövlət xadimi Vilhelm fon Humboldtun fikrincə, dil insan ruhunu formalaşdırır. O, 1922 - ci ildə yazdığı “Über den Nationalcharakter der Sprachen” (“Dillərin milli xarakteri haqqında”) məqaləsində etnosun formalaşmasında dilin dominant rolunu təsbit etmişdir. O, həmin əsərdə dillə xalqın düşüncə tərzi arasındakı koqnitiv əlaqəni müəyyənləşdirmişdir [4, s.370-382]. V. fon Humboldt qeyd edir ki, dildə həmişə iki xüsusiyyətin birləşməsini görürük: bir tərəfdən, dilin özünəməxsus ilkin xüsusiyyətlər, digər tərəfdən isə, dilin mənsub olduğu millətin xarakterindən aldığı xüsusiyyətlər. Hər halda, bir millətdə dilin dəqiq nə vaxt yarandığını müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki millətin özünün yaranması da bir vəziyyətdən digərinə keçid prosesidir. Buna görə də nə millətin, nə də dilin başlanğıc nöqtəsini dəqiq təsəvvür etmək mümkündür. Lakin tarix elmi heç bir yerdə sübut etmir ki, millət əvvəl yaranıb, sonra onun dili meydana gəlib. Başqa sözlə, dilin yalnız mənsub olduğu millət tərəfindən yaradıldığını söyləmək düzgün deyil. Eyni zamanda, dilin öz daxilində onun qədimdən gələn özünəməxsus xüsusiyyətləri və müəyyən təsir mexanizmləri də mövcuddur. Dilin bu iki xüsusiyyətinin: özünəməxsusluğun və milli xüsusiyyətlərin əlaqəsinin mənbəyini əsrlərin dərinliyində itən dillərdə də müşahidə etmək mümkündür. Belə dillərin ilkin xüsusiyyətləri haqqında dəqiq fikir söyləmək isə mümkün deyil. Əgər dillər bizim müşahidə edə bildiyimiz dövrdə, məsələn, latın dilindən yaranmış törəmə dillər kimi, qarışma və dəyişmə yolu ilə, həmçinin qədim ədəbiyyatın sonrakı ədəbiyyata təsiri nəticəsində meydana gəlibsə, onda həmin dillərdə ümumi və xüsusi xüsusiyyətləri bir-birindən ayırmaq həm asan, həm də vacibdir [4, s.373]. V. fon Humboldt bildirir ki, bəzi xalqlar sanki ana dillərinin onlar üçün yaratdığı dünya mənzərəsi ilə kifayətlənir və

yalnız bu mənzərəyə daha çox aydınlıq, məntiqi bağlılıq və tarazlıq gətirməyə çalışırlar. Digərləri isə düşüncəni daim dərinləşdirərək onun nə vaxtsa tam və kifayət qədər ifadə edilə biləcəyini, ona uyğun ifadənin tapılacağını mümkünsüz hesab edir və buna görə də formanın mükəmməlliyinə o qədər də əhəmiyyət vermirlər. Belə xalqların dilləri də onların bu xüsusiyyətlərinin müvafiq izini daşıyır. Lakin burada daha bəzi incə məqamlar da mövcuddur. Formaya daha çox əhəmiyyət verən xalqlar öz fikirlərini ifadə edərkən bəzi hallarda məntiqli, aydın və asan başa düşülən ifadələr axtarırlar, digər hallarda isə daha emosional, təxəyyülün gücünə uyğun ifadələrə üstünlük verirlər [4 , s.378-379].

Sosiolinqvistikanın əsas konsepsiyalarından biri olan Uorf – Sepir nəzəriyyəsinə görə, dil mədəniyyətə təsir edir, etnik şüuru formalaşdırır. Təsadüfi deyil ki, dil etnogenezi təsbit edən əsas elementlərdən biridir.

Müasir koqnitiv dilçilikdə dünyanın dil mənzərəsi, linqvokulturologiya anlayışları var. Bu yeni dilçilik konsepsiyasına görə, dünya, ətraf aləm konseptlər, freymlər, qeştaltlar, assosiasiyalar, metaforlar şəklində dərk olunur və təfəkkür tərəfindən mənimsənilir. Dil kateqoriyalar şəklində dünyanın insan təfəkküründə dərk olunmasına yardım edir. Dünya xalqlarının etnik şüurunun formalaşmasında dilin koqnitiv funksiyaları mühüm rol oynayır, çünki hər bir xalqın dili onun mənsub olduğu etnosun düşüncəsini, həyata baxışını əks etdirir.

Bu gün qloballaşmanın təsiri ilə milli dillər beynəlxalq dillərin güclü təsirinə məruz qalır. Beləliklə də, etnik dillər qloballaşmanın mənfi fəsadları ilə üzləşir. Qlobal təsirlər isə azsaylı etnosların dillərinin tədricən yox olma təhlükəsi ilə qarşılaşdırır.

Tanınmış Amerika dilçisi Edvard Sepir 1921-ci ildə yazdığı “Language: An Introduction to the Study of Speech” (“Dil. Nitq təliminə giriş”) adlı əsərində dil və milli kimlik məsələsinə toxunmuşdur. O, burada yazır ki, dil mədəniyyətdən kənarda mövcud ola bilməz. E.Sepirin fikrincə, **dil, sadəcə, fikri ifadə edən vasitə deyil, həm də insanın dünyanı qavrama və düşünmə formasına təsir edir** [11, *s.209-210].* Milli etnoxüsusiyyətləri əks etdirən stereotiplər, lakunalar dil vasitəsilə gerçəkləşir. Etnolinqvistika və linqvokulturologiya məhz bu xüsusiyyətləri öyrənir. Dil xalqın yaddaşı, kimliyi və dünyanı qavrama formasıdır. E.Sepir hesab edir ki, insan əvvəlcə tam formalaşmış fikrə sahib olub sonra onu sözlərə çevirmir, əksinə, dil insanın düşünmə prosesinin içində iştirak edir. İnsan dünyanı müəyyən qədər öz dilinin kateqoriyaları vasitəsilə anlayır [11, **s.207].** Müxtəlif dillərdə zaman, məkan, sosial münasibətlər və s. kimi amillər fərqli şəkildə qurulur. Bu fərqlər həmin dillərin daşıyıcılarının dünyanı fərqli cür qavramasına təsir göstərə bilər, yəni dil universal mahiyyətli olsa da, etnotəfəkkürün müxtəlifliyi dilin müxtəlif ifadə vasitələrində çox asanlıqla müşahidə olunur.

İsveçrəli psixoloq, filosof, genetik epistemologiya, uşaq psixologiyasının və koqnitiv psixologiyanın banilərindən biri olan Jan Piaje zehni strukturların inkişaf modellərini təsbit etmişdi. O, “The Origins of intelligence in Children” (“Uşaqlarda intellektin mənşəyi”) adlı kitabda uşaq təfəkküründün 4 mərhələdən ibarət olduğunu göstərir. Həmin 4 mərhələ uşaq təfəkküründün koqnitiv inkişafını təsbit edir:

1) I mərhələ - 0-2 yaş dövründə sensor - motor mərhələsidir. Həmin mərhələdə unikal uşaq təfəkkürü ətraf aləmi hisslərlə və hərəkətlərlə dərk edir.

2) II mərhələdə, yəni 2-7 yaş aralığında əməliyyatöncəsi mərhələ hesab olunur ki, həmin mərhələdə uşaq simvolik olaraq düşünə bilir.

3) III mərhələdə, yəni 7-11 yaş arasında uşaqlar konkret situasiyalar haqqında məntiqlə düşünə bilirlər.

4) IV mərhələdə, yəni 12 yaşdan yuxarı formal əməliyyatlar mərhələsidir ki, həmin mərhələdə uşaq artıq abstrakt və tənqidi düşüncə tərzinə sahib olurlar [13, s.21-331].

Jan Piaje assimilyasiya və akkomodasiya proseslərinə xüsusi diqqət yetirmiş, onları idrak inkişafının əsas mexanizmləri hesab etmişdir. Bu iki proses inkişafın bütün mərhələləri boyunca bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. O, bu nəticəyə gəlir ki, məhz bu iki proses sayəsində uşaqlar tədricən primitiv düşünmə üsullarından daha mürəkkəb və abstrakt düşünməyə keçirlər. Bu proseslər idrak inkişafının dörd mərhələsinin hər birində əsas rol oynayır [13, s.8]. Bir sözlə, J.Piajenin uşaq təfəkküründün koqnitiv interpretasiyası akkomadasiya və assimilyasiya adlanan zehni modellərə əsaslanır. Akkomadasiya J.Piaje nəzəriyyəsinə görə, insan beyninin yeni məlumatları mənimsəməsi üçün köhnə zehni modellərinin dəyişdirilməsidir. J.Piajeyə görə, əvvəl təfəkkür yaranır, sonra dil formalaşır. O, bu prosesi uşaq nitqinin tədrici inkişafı analogiyası əsasında izah edir.

Koqnitiv psixologiyanın banilərindən biri olan Amerika psixoloqu Robert Solso “Koqnitiv psixologiya” əsərində insan təfəkküründün zehni prosesləri qavrama, yaddaş və düşünmə şəklində emal etdiyini təsbit edir [12]. Rus psixoloqu Lev Vıqotskiyə görə, dil düşüncənin əsas ifadə vasitəsidir, dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, düşünmə alətidir. Lev Vıqotski yazır ki, dil insanların cəmiyyətdə öz düşüncələrini anlamağa imkan yaradır. Dil eyni zamanda problemləri həll etməyə şərait yaradır. Dil inkişaf edib düşüncəni formalaşdırır. Dil mədəniyyətin sözlə ifadə formasıdır [14]. Fikrət Cahangirov “Dil və mədəniyyət” əsərində qeyd edir ki, standart dillərin yaradılması ilə etnik dövlətlər həm vətəndə, həm də xaricdə emosional oxşarlığı bərpa etməyə xidmət edən mədəni əsilliyin standartlaşdırılması anlayışı fikrini irəli sürmüşlər. Fransız zərifliyi, alman bacarığı, Amerikan dəyişkənliyi kimi stereotiplər münasib faktlara görə tanınan və müraciət edilən yığcam yazı simvollarıdır. Onlar hər bir unikallığı qiymətləndirmək üçün biz və başqaları arasındakı mədəni sərhədlərin çəkilməsinə kömək edirlər. Dil öyrənənlər daim xarici dili öz dilləri kimi bilmək, onlar kimi davranmaq, məsələn, fransızlar kimi yemək və almanlar kimi nizam-intizamlı olmaq, yapon və ya çinlilər kimi salamlaşmaq kimi qaydaları, mədəni hərəkətləri öyrənməyi arzulayırlar. Başqalarının dilini öyrənmək arzusu nəticə etibarilə onlar kimi davranmaq və düşünməklə nəticələnir [2, s.227].

Ölü və yaşayan dillərin statistikasına nəzər salsaq, görərik ki indiyə qədər dünyada 7 minə yaxın dil mövcud olmuşdur. Onlardan isə yarıdan çoxu sıradan çıxmışdır. Dil yalnız o zaman etnik özünüdərkin determinantı hesab olunur ki, insan onu öz doğma dili kimi dərk etsin və öz etnik icmasının nümayəndələri arasında bu dildə ünsiyyət saxlasın. V.Y.Xotinetsin fikrincə, bu, ilk növbədə, bir etnosun üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşmanı, ikincisi isə etnomədəni məlumatların nəsildən-nəslə qorunub ötürülməsini təmin edir və bununla da mədəni varisliyi qoruyub saxlayır [5, s.106]. Rus tədqiqatçısı Vladimir İlin “Uşaqların milli tərbiyəsi” adlı məqaləsində qeyd edir ki, dil özündə xalqın bütün ruhunu, bütün keçmişini, mənəvi həyat tərzini və bütün yaradıcı niyyətlərini əks etdirir. Ailədə

ana dilinə hörmət və sevgi hökm sürməsi çox vacibdir. Onun fikrincə, dil özündə sirli və cəmlənmiş şəkildə bütün ruhu, bütün keçmişi, xalqın bütün mənəvi quruluşunu və bütün yaradıcı niyyətlərini ehtiva edir. Bütün bunları uşaq ana südü ilə birlikdə (sözün həqiqi mənasında) əldə etməlidir. Xüsusilə vacibdir ki, uşağın özünüdərkinin və şəxsiyyət yaddaşının oyanması (adətən, həyatının üçüncü-dördüncü ilində) onun ana dilində baş versin. Burada əsas məsələ uşağın yanında başqalarının hansı dildə danışması deyil, uşağa hansı dildə müraciət edilməsidir; elə bir dil ki, uşaq öz daxili vəziyyətlərini həmin dildə ifadə etməyə məcbur olsun [7, s.194].

Adətən uşaq dilinin analogiyası ilə dilin yaranma prosesini izah etməyə cəhd edən alimlər koqnitiv proseslərin nitqdəki rolunu da müəyyənləşdirmiş olurlar. Dillərin milli xarakteri həmin dillərin koqnitiv xüsusiyyətlərini də əks etdirir. Dolayısıyla, etnik şüurun formalaşmasında dilin koqnitin potensialı tam olaraq üzə çıxır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Axundov, A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992.
2. Cahangirov, F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 306 s.
3. Humboldt, fon Vilhelm. Dillərin milli xarakteri haqqında. Bakı: 2014. 133 s.
4. Гумбольдт, фон В. Характер языка и характер народа // Язык и философия культуры. Москва: Прогрес,1985. - с.370-382.
5. Хотинец, В.Ю. Этническое самосознание и его роль в развитии индивидуальности человека. – Ижевск, 1996.
6. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2008.
7. Ильин, И.А. О национальном воспитании детей // Путь духовного обновления. М.: ООО Изд-во АСТ, 2011. 1216 с.
8. Пинкер, С. Язык как инстинкт. М.: Едиториал УРСС, 2004.
9. Тангиева, Л.Б. Язык как психологическая детерминанта этнического самосознания // Москва: Московский городской психолого-педагогический университет. PsyJournals.ru, 2011, с.105-106.
10. Wierzbicka, A. Semantics, Culture, and Cognition. Oxford: Oxford University Press, 1992.
11. Sepir, E. *The Status of Linguistics as a Science Language*, 1929, **p. 207–214.// https://pure.mpg.de/rest/items/item_2381144_2/component/file_2381143/content**
12. Solso, L.R., MacLin O., MacLin, M. Cognitive Psychology. 2015. 528 p.
13. Piajet, Jean. The Origins of intelligence in children. New York: 1966.420 p.
14. https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Viqotski-Sosial-m%C9%99d%C9%99ni-n%C9%99z%C9%99riyy%C9%99.pdf

Ağca Musayeva
AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika
və Psixolinqvistika şöbəsinin əməkdaşı
https://orcid.org/0009-0006-8631-3586
e-mail: agcamusayeva1994@gmail.com

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KONSEPTUAL YANAŞMALARIN KOQNİTİV PARADİQMASI

Xülasə

Məqalədə müasir dilçiliyin nəzəri və konseptual inkişafı koqnitiv paradiqma çərçivəsində sistemli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi struktur, generativ, funksional, koqnitiv və diskursiv-praqmatik yanaşmaların dilin mahiyyətini izah etmək imkanlarını müqayisə etmək, bu yanaşmalar arasında qarşılıqlı tamamlanma nöqtələrini müəyyənləşdirmək və türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin tədqiqi üçün inteqrativ analitik model təklif etməkdir. Məqalədə konsept, freym, prototip, konseptual metafor, mental məkan, konstruksiya, profilləşdirmə və perspektivləşdirmə kimi anlayışların nəzəri statusu aydınlaşdırılır. Dil vahidlərinin mənasının yalnız formal quruluşdan deyil, insanın təcrübəsi, diqqəti, mədəni biliyi, kateqoriyalaşdırma strategiyaları və konkret diskurs şəraitindən asılı olaraq formalaşdığı əsaslandırılır. Nəzəri mənbələrin müqayisəli-konseptual təhlili göstərir ki, koqnitiv dilçilik struktur təsviri inkar etmir, əksinə onu məna quruculuğu, istifadə və mədəni təcrübə ilə əlaqələndirərək genişləndirir. Türk dillərinin aqlütinativ quruluşu, məhsuldar söz yaradıcılığı, məkan və istiqamət semantikası, qohumluq terminləri, frazeologiya və diskurs markerləri koqnitiv modellərin sınaqdan keçirilməsi üçün zəngin material yaradır. Nəticədə formal struktur, koqnitiv mexanizm, kommunikativ kontekst və mədəni təcrübəni birləşdirən çoxsəviyyəli tədqiqat çərçivəsinin müasir dilçilik üçün daha izahlı və məhsuldar olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsept, freym, prototip, konseptual metafor, diskurs

Abstract.

The article provides a systematic analysis of the theoretical and conceptual development of modern linguistics within the cognitive paradigm. It aims to compare the explanatory potential of structural, generative, functional, cognitive and discourse-pragmatic approaches, identify points of complementarity among them, and propose an integrative analytical model applicable to Turkic languages, including Azerbaijani. The

study clarifies the theoretical status of such notions as concept, frame, prototype, conceptual metaphor, mental space, construction, profiling and perspectivization. It argues that linguistic meaning is shaped not only by formal structure but also by human experience, attention, cultural knowledge, categorization strategies and the immediate discourse context. A comparative conceptual analysis of major theoretical sources demonstrates that cognitive linguistics does not reject structural description; rather, it extends it by linking linguistic form to meaning construction, usage and cultural experience. The agglutinative structure of Turkic languages, productive word formation, spatial and directional semantics, kinship terminology, phraseology and discourse markers provide rich material for testing cognitive models. The article concludes that a multi-level research framework integrating formal structure, cognitive mechanisms, communicative context and cultural experience offers a more comprehensive explanation of contemporary linguistic phenomena and creates productive perspectives for comparative cognitive studies of Turkic languages.

Keywords: cognitive linguistics, concept, frame, prototype, conceptual metaphor, discourse, Turkic languages.

GİRİŞ

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə nəzəri paradiqmaların ardıcıl dəyişməsi dilin tədqiqat obyektinə dair təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Struktur dilçilik dil vahidlərini sistem daxilində qarşılıqlı münasibətlər əsasında təsvir etməyə imkan vermiş, generativ istiqamət dil qabiliyyətinin formal və mental təşkilini ön plana çıxarmış, funksional yanaşmalar isə dil formasının kommunikativ funksiya ilə bağlılığını nəzəri izahın mühüm hissəsinə çevirmişdir. Koqnitiv dilçiliyin formalaşması ilə məna, konseptuallaşdırma, kateqoriyalaşdırma, diqqətin istiqamətləndirilməsi və təcrübənin dil vasitəsilə modelləşdirilməsi dil nəzəriyyəsinin mərkəzi problemləri sırasına daxil olmuşdur (Langacker 1987; Lakoff 1987). Bu dəyişiklik yalnız terminoloji yenilənmə deyil, dilin insan idrakı və sosial təcrübə ilə əlaqəsinin tədqiqat predmetinə daxil edilməsi deməkdir.

Müasir dilçilikdə dil vahidinin semantik dəyərini yalnız lüğəvi tərif və ya qrammatik funksiya ilə məhdudlaşdırmaq kifayət etmir. Eyni hadisə müxtəlif ifadə vasitələri ilə təqdim olunduqda danışanın hansı komponenti ön plana çıxarması, hansı iştirakçını fonlaşdırması, hansı mədəni biliyi aktivləşdirməsi və hansı kommunikativ məqsədi güdməsi mənanın quruluşuna təsir göstərir. Bu baxımdan “konseptual yanaşma” anlayışı həm dil vahidlərinin arxasında dayanan bilik strukturlarını, həm də həmin strukturların real nitq prosesində seçilmə və aktivləşmə mexanizmlərini əhatə edir. Koqnitiv paradiqmanın üstünlüyü formal, semantik, praqmatik və mədəni səviyyələri vahid izah zəncirində əlaqələndirmək cəhdindədir; lakin bu cəhd digər məktəblərin metodoloji nailiyyətlərinin rədd edilməsi kimi başa düşülməməlidir.

Məqalənin əsas məqsədi müasir dilçilikdə konseptual yanaşmaların nəzəri əsaslarını sistemləşdirmək, koqnitiv dilçiliyin əsas kateqoriyalarını digər aparıcı paradiqmalarla müqayisədə izah etmək və türk dillərinin tədqiqi üçün çoxsəviyyəli analitik çərçivə irəli

sürməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün müqayisəli-nəzəri təhlil, konseptual sistemləşdirmə, interpretativ ümumiləşdirmə və modelqurma üsullarından istifadə edilir. Material kimi koqnitiv qrammatika, koqnitiv semantika, freym semantikası, prototip nəzəriyyəsi, konseptual metafor, mental məkanlar, konstruksiya qrammatikası və istifadəyə əsaslanan dil modellərinə dair əsas nəzəri əsərlər seçilmişdir. Məqalə empirik korpus tədqiqatı deyil; burada məqsəd müxtəlif nəzəri alətlərin qarşılıqlı münasibətini müəyyənləşdirmək və gələcək empirik işlər üçün əsaslandırılmış metodoloji çərçivə təqdim etməkdir.

ƏSAS HİSSƏ

Nəzəri paradiqmaların dəyişməsi və konseptual dönüş

Dilçilik tarixində nəzəri məktəblər bir-birindən, ilk növbədə, hansı səviyyəni əsas izah vahidi kimi seçmələrinə görə fərqlənir. Strukturizm dil vahidlərinin dəyərini sistem daxilindəki qarşıdurma və münasibətlərlə əlaqələndirərək dili daxili təşkilə malik bütöv kimi təsvir etdi. Bu yanaşma fonoloji və morfoloji sistemlərin modelləşdirilməsi, vahidlərin distribusiyasının müəyyənləşdirilməsi və dil strukturunun nizamlılığının göstərilməsi baxımından fundamental əhəmiyyət daşıyır. Lakin struktur təsvir danışanın biliyi, təcrübəsi və konkret ünsiyyət məqsədinin mənaya necə təsir etdiyini bir çox hallarda tədqiqatın kənarında saxlayır. Buna görə sonrakı paradiqmalar dil sistemini yalnız münasibətlər şəbəkəsi deyil, həm də insan fəaliyyətində işləyən dinamik mexanizm kimi izah etməyə yönəldi.

Generativ dilçilik dil qabiliyyətinin mental təşkilinə xüsusi diqqət yetirməklə nəzəri müzakirəni yeni mərhələyə çıxardı. Formal qaydalar, dərin və səthi quruluş, sintaktik məhsuldarlıq kimi problemlər insanın məhdud dil materialı əsasında sonsuz sayda cümlə yaratmaq qabiliyyətini izah etməyə xidmət edirdi. Koqnitiv istiqamət də dili insan şüuru ilə əlaqələndirir, lakin dil biliyini digər koqnitiv qabiliyyətlərdən sərt şəkildə ayırmağa meylli deyil. Koqnitiv dilçilik üçün dil xüsusi, qapalı modul olmaqdan daha çox, diqqət, yaddaş, qavrayış, kateqoriyalaşdırma, analogiya və ümumi öyrənmə mexanizmləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən bilik sistemidir. Bu fərq koqnitiv paradiqmanın həm semantika, həm qrammatika, həm də diskurs səviyyəsində istifadəyə əsaslanan izahlar verməsinə şərait yaradır (Tomasello 2003; Bybee 2010).

Funksional dilçilik forma ilə kommunikativ funksiya arasındakı əlaqəni ön plana çıxararaq struktur və istifadə qarşıdurmasını yumşaltdı. Bir çox qrammatik seçimlərin informasiya strukturu, mövzu-rem bölgüsü, vurğu, kommunikativ məqsəd və sosial münasibətlərlə bağlı olması göstərildi. Koqnitiv yanaşma bu nəticələri daha ümumi konseptuallaşdırma mexanizmləri ilə əlaqələndirir. Məsələn, eyni hadisənin aktiv və passiv konstruksiya ilə təqdim edilməsi yalnız sintaktik çevrilmə deyil; danışanın diqqət mərkəzini, iştirakçıların nəzərəçarpma dərəcəsini və hadisənin perspektivini dəyişdirən seçimdir. Beləliklə, müasir nəzəri dilçilikdə struktur, funksiya və koqnisiya tamamilə ayrı sahələr deyil; eyni dil faktının müxtəlif analitik tərəfləridir.

Cədvəl 1. Müasir dilçilikdə əsas nəzəri yanaşmaların müqayisəsi

Yanaşma	Əsas vahid	Mərkəzi problem	İzah imkanları

Struktur	Dil vahidləri və münasibətlər	Sistem və qarşıdurmalar	Formal təşkilin aydın təsviri
Generativ	Qayda və reprezentasiya	Dil qabiliyyətinin mental modeli	Sintaktik quruluşun formallaşdırılması
Funksional	Konstruksiya və funksiya	Forma–funksiya əlaqəsi	İstifadə və kommunikasiya
Koqnitiv	Konsept, freym, prototip	Konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırma	Məna və təcrübənin inteqrasiyası
Diskursiv-praqmatik	Mətn, diskurs, kontekst	Məna quruculuğu və inferensiya	Situativ və sosial şərtlərin izahı

Koqnitiv dilçiliyin epistemoloji əsasları: məna, təcrübə və konseptuallaşdırma

Koqnitiv dilçilikdə əsas tezislərdən biri dil mənasının ensiklopedik xarakter daşımasıdır. Sözün mənası yalnız lüğətdə verilən minimal semantik əlamətlərdən ibarət deyil; həmin söz geniş bilik sahəsini, sosial təcrübəni, tipik hadisələri və gözləntiləri aktivləşdirə bilər. Məsələn, “məktəb” sözü bina anlayışı ilə yanaşı müəllim, şagird, dərs, qiymətləndirmə, intizam, cədvəl və sosial rollar haqqında çoxsaylı bilik strukturlarını hərəkətə gətirir. Konkret cümlədə bu biliklərin hamısı eyni dərəcədə aktiv olmur; kontekst hansı hissənin ön plana çıxacağını müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən koqnitiv semantika leksik mənanı sabit və qapalı element kimi deyil, kontekst daxilində aktivləşən konseptual sahə kimi nəzərdən keçirir (Evans, Green 2006).

Təcrübəyə əsaslanma prinsipi koqnitiv yanaşmanın ikinci mühüm dayağıdır. İnsanların məkan, hərəkət, bədən, qüvvə, balans, istiqamət və zamanla bağlı gündəlik təcrübələri abstrakt anlayışların təşkilində də iştirak edir. Johnson-un “image schema” adlandırdığı sxematik strukturlar məhz bu təkrarlanan təcrübələrdən yaranır və sonradan müxtəlif semantik sahələrə tətbiq olunur (Johnson 1987). “Yuxarı”nın çox vaxt müsbət qiymətləndirmə, “aşağı”nın isə azalma və zəifləmə ilə əlaqələndirilməsi; “içəri–çölə”, “mənbə–yol–məqsəd”, “mərkəz–periferiya” kimi sxemlərin məcazi və qrammatik mənalarda təkrarlanması bunun nümunələridir. Türk dillərinin zəngin məkan və istiqamət sistemi belə sxemlərin dil səviyyəsində necə kodlaşdırıldığını araşdırmaq üçün əlverişli material verir.

Koqnitiv paradiqmada konseptuallaşdırma hazır mənanın sadəcə dil formasına yerləşdirilməsi deyil, danışanın hadisəni müəyyən baxış bucağından təşkil etməsi prosesidir. Langacker bu prosesi “construal” anlayışı ilə izah edir və seçmə, profilləşdirmə, perspektiv, subyektivlik və spesifiklik kimi parametrlərə diqqət yetirir (Langacker 1987; Langacker 2008). Məsələn, eyni məkan münasibəti “evin qarşısı”, “evdən qabaq”, “evə çatmamış” kimi müxtəlif ifadələrlə verilə bilər. Bu variantlar obyektiv reallığın eyni hissəsinə işarə etsə də, hadisəni eyni şəkildə konseptuallaşdırmır. Deməli, qrammatik və leksik seçimlər danışanın konseptual təşkilinin izlərini daşıyır və dil forması ilə idrak arasında sistemli əlaqənin mövcudluğunu göstərir.

Konsept, freym və prototip: bilik strukturlarının dil səviyyəsində təşkili

“Konsept” koqnitiv dilçilikdə ən çox işlənən, eyni zamanda ən geniş məzmunlu anlayışlardan biridir. Konsept müəyyən obyekt və ya hadisə haqqında yalnız məntiqi tərif deyil, onunla bağlı tipik xüsusiyyətləri, qiymətləndirmələri, təcrübələri, assosiasiyaları və mədəni bilikləri birləşdirən mental təşkil kimi başa düşülür. Dil konsepti tam şəkildə əks etdirmir; müxtəlif sözlər və konstruksiyalar konseptin fərqli tərəflərini profilləşdirir. Buna görə eyni anlayış sahəsinə daxil olan sinonim və yaxınmənalı vahidlər arasında fərqlər təkcə üslubi deyil, konseptual ola bilər. Məsələn, “ev”, “ocaq”, “yurd” kimi vahidlər yaşayış məkanı ilə əlaqəli olsa da, onların aktivləşdirdiyi mədəni və emosional bilik qatları eyni deyil. Bu tip fərqlərin təhlili xüsusilə türk dillərində milli-mədəni semantikanın araşdırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Freym semantikası leksik mənanın situativ bilik strukturları ilə əlaqəsini sistemləşdirir. Fillmore-a görə, müəyyən sözün mənasını anlamaq üçün həmin sözün aid olduğu tipik hadisə sxemini və iştirakçı rollarını nəzərə almaq lazımdır (Fillmore 1982). “Almaq”, “satmaq”, “qiymət”, “müştəri”, “mal” kimi sözlər ayrı-ayrılıqda öyrənilə bilər, lakin onların semantik əlaqəsi ticarət freymi daxilində daha aydın görünür. Eyni yanaşma “qonaqlıq”, “toy”, “məsləhət”, “qohumluq”, “hörmət” kimi sosial-mədəni sahələrə tətbiq edildikdə dilin kollektiv təcrübəni necə strukturlaşdırdığını göstərir. Freym tədqiqatı yalnız leksikologiya üçün deyil, diskurs analizi, terminologiya, tərcümə və dil tədrisi üçün də faydalıdır, çünki sözün hansı ssenarini aktivləşdirdiyini bilmək kontekstual mənanı daha düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Prototip nəzəriyyəsi klassik kateqoriyalaşdırmanın sərt sərhədlərlə bağlı təsəvvürünü dəyişdirdi. Roschun tədqiqatları göstərdi ki, bir çox kateqoriyalarda üzvlük bərabər səviyyədə olmur: bəzi nümunələr kateqoriyanın daha tipik, bəziləri isə daha periferik üzvləri kimi qəbul edilir (Rosch 1978). Lakoff bu ideyanı dil kateqoriyalarına tətbiq edərək radial şəbəkə, ailəvi oxşarlıq və mərkəz-periferiya münasibətlərinin leksik və qrammatik sistemdə mühüm rol oynadığını göstərdi (Lakoff 1987). Türk dillərində çoxmənalı sözlər, hal şəkilçilərinin semantik genişlənməsi, hərəkət felləri və rəng adlarının məcazi istifadəsi prototip və radial kateqoriya modelinin tətbiqi üçün maraqlı materialdır. Bu yanaşma polisemiya faktlarını təsadüfi məna siyahısı kimi deyil, motivasiyalı semantik şəbəkə kimi təsvir etməyə imkan verir.

Prototip və freym yanaşmalarının birlikdə tətbiqi kateqoriyaların həm daxili quruluşunu, həm də kontekst daxilində aktivləşməsini izah etməyə kömək edir. Prototip müəyyən kateqoriyada tipiklik dərəcəsini göstərirsə, freym həmin kateqoriyanın hansı situativ bilik ssenarisində mənalandığını üzə çıxarır. Məsələn, “qonaq” anlayışının tipik xüsusiyyətləri bir prototip təşkil edə, qonaq qəbuletmə prosesi isə dəvət, qarşılama, süfrə, hörmət və yolasalma kimi rolları birləşdirən freym yarada bilər. Türk xalqlarının nitq etiketi və qonaqpərvərlik diskursu bu iki modelin qarşılıqlı tətbiqi üçün geniş imkanlar təqdim edir. Belə tədqiqatlar dil faktlarını mədəni stereotiplərlə eyniləşdirmədən, real mətn və danışıq materialı əsasında konseptual quruluşu daha dəqiq təsvir etməyə şərait yarada bilər.

Konseptual metafor, metonimiya və obrazlı sxemlər

Konseptual metafor nəzəriyyəsi metaforu yalnız poetik və ritorik bəzək vasitəsi kimi deyil, bir konseptual sahənin digər sahə vasitəsilə sistemli şəkildə başa düşülməsi mexanizmi kimi izah edir. Lakoff və Johnson gündəlik dilin çoxsaylı ifadələrinin belə xəritələndirmələrə əsaslandığını göstərmişlər (Lakoff, Johnson 1980). “Vaxt resursdur”, “həyat yoldur”, “mübahisə mübarizədir”, “emosiya qüvvədir” kimi modellər abstrakt sahələrin daha konkret təcrübə strukturları vasitəsilə konseptuallaşdırılmasını göstərir. Bu nəzəriyyənin mühüm nəticəsi ondan ibarətdir ki, metaforik düşüncə yalnız ədəbi mətnə məxsus deyil; gündəlik nitq, siyasi diskurs, media dili, elm terminologiyası və təhsil dilində də fəal şəkildə işləyir.

Metaforik modellərin universal və mədəni komponentləri bir-birindən fərqləndirilməlidir. İnsan bədəninin quruluşu və fiziki təcrübə bəzi ümumi meyillər yaratsa da, konkret dil icmaları həmin təcrübələri müxtəlif leksik və diskursiv vasitələrlə təşkil edə bilər. Kövecses metaforun kontekst, mədəniyyət və kommunikativ məqsəddən asılı variasiyasına diqqət yetirir (Kövecses 2010). Türk dillərində yol, ürək, baş, əl, üz, od, su, işıq və kölgə kimi mənbə sahələrinin emosional, sosial və etik anlayışların ifadəsində geniş işlənməsi sistemli müqayisə üçün əlverişlidir. Burada tədqiqatçı yalnız metaforik ifadələri toplamaqla kifayətlənməməli, onların hansı diskurslarda, hansı qiymətləndirmə funksiyası ilə və hansı tezlikdə meydana çıxdığını da nəzərə almalıdır.

Metonimiya koqnitiv semantikada eyni konseptual domen daxilində bir elementin digərinə mental çıxış verməsi kimi şərh olunur. “Bakı qərar verdi” tipli konstruksiyada məkan adı siyasi və ya inzibati qurumu, “bütün zal ayağa qalxdı” ifadəsində isə məkan daxilindəki insanlar nəzərdə tutula bilər. Bu mexanizm dil iqtisadiyyatı ilə yanaşı diqqətin təşkilində də rol oynayır. Metafor müxtəlif domenlər arasında xəritələndirmə yaradırsa, metonimiya eyni domen daxilində yaxınlıq münasibətinə əsaslanır. Real diskursda bu mexanizmlər çox vaxt birlikdə işləyir və mürəkkəb mənaların yaranmasına səbəb olur. Azərbaycan dilində bədən üzvləri ilə qurulan frazeoloji vahidlərin, məkan adlarının institusional mənada işlənməsinin və şəxs–əsər tipli əlaqələrin tədqiqi metonimik modellərin sistemini göstərmək baxımından məhsuldardır.

Obrazlı sxemlər metafor və metonimiyanın daha dərin təcrübə bazasını izah etməyə imkan verir. MƏNBƏ–YOL–MƏQSƏD, KONTEYNER, TARAZLIQ, MƏRKƏZ–PERİFERİYA, QÜVVƏ və ŞKALA kimi sxemlər gündəlik fiziki təcrübədən yaranaraq həm leksik, həm qrammatik mənalara tətbiq olunur (Johnson 1987). Məsələn, prosesin “başlanğıc”, “gediş”, “son” mərhələləri yol sxemi ilə, emosiyanın “içində saxlanması” konteyner sxemi ilə, qiymətin “qalxması” və “enməsi” şkala sxemi ilə konseptuallaşdırıla bilər. Türk dillərinin hal sistemi, istiqamət şəkilçiləri və hərəkət felləri belə sxemlərin qrammatikləşmiş izlərini araşdırmaq üçün xüsusilə zəngin material təqdim edir.

Mental məkanlar, konseptual inteqrasiya və dinamik məna quruculuğu

Mental məkanlar nəzəriyyəsi mənanın danışıq zamanı dinamik şəkildə qurulduğunu göstərən mühüm istiqamətlərdəndir. Fauconnierin yanaşmasına görə, insanlar diskurs prosesində real dünya, ehtimal, xatirə, şərt, arzu və başqasının baxış bucağı kimi müxtəlif lokal mental məkanlar yaradırlar (Fauconnier 1994). Bu məkanlar arasında elementlər uyğunlaşdırılır, lakin onlar bir-biri ilə tam eyniləşdirilmir. “Əgər o sabah Bakıda

olsaydı...” tipli cümlə real vəziyyətdən fərqli hipotetik məkan yaradır və sonrakı məna həmin məkan daxilində təşkil olunur. Belə nümunələr göstərir ki, məna yalnız sözlərin lüğəvi dəyərinin cəmi deyil; danışıq iştirakçıları real vaxtda mürəkkəb mental modellər qurur və onları bir-biri ilə əlaqələndirirlər.

Fauconnier və Turner konseptual inteqrasiya və ya “blending” nəzəriyyəsində müxtəlif giriş məkanlarından seçilmiş elementlərin yeni inteqrasiya məkanında birləşərək başlanğıc mənbələrdə hazır şəkildə mövcud olmayan məna yaratdığını izah edirlər (Fauconnier, Turner 2002). Bu mexanizm metafor ilə məhdudlaşmır; analogiya, yumor, reklam, siyasi şüar, elmi model, vizual kommunikasiya və gündəlik improvizasiya kimi çoxsaylı sahələrdə müşahidə olunur. Məsələn, tarixi hadisənin müasir texnoloji terminlərlə təqdim edilməsi iki fərqli bilik sahəsinin elementlərini birləşdirə və yeni qiymətləndirmə effekti yarada bilər. Konseptual inteqrasiya modeli multimodal mətnlərin təhlilində xüsusilə faydalıdır, çünki yazı, şəkil, səs və vizual simvol eyni məna məkanında qarşılıqlı təsirə girə bilər.

Türk dillərində narrativ və folklor materialının mental məkanlar baxımından tədqiqi geniş perspektiv açır. Dastan, atalar sözü, lətifə, xatirə və gündəlik danışıqda danışan real zamanla keçmiş hadisə, ehtimal və qiymətləndirmə məkanları arasında tez-tez keçid edir. Bu keçidlər zaman şəkilçiləri, modal vasitələr, evidensial formalar və diskurs markerləri ilə kodlaşdırılır. Belə materiallar koqnitiv semantikanın yalnız leksik səviyyədə deyil, qrammatik və mətn səviyyəsində də tətbiq oluna bildiyini göstərir. Xüsusilə, evidensiallıq, şahidlik və məlumat mənbəyinin bildirilməsi kimi kateqoriyalar danışanın bilik mövqeyini və epistemik perspektivini üzə çıxardığı üçün mental məkanların quruluşu ilə sıx əlaqələndirilə bilər.

Koqnitiv qrammatika və konstruksiya yanaşması

Koqnitiv qrammatikanın əsas prinsiplərindən biri qrammatikanın mənadan ayrılmış formal mexanizm kimi deyil, simvolik vahidlər sistemi kimi şərh olunmasıdır. Langacker qrammatik konstruksiyaların fonoloji forma ilə konseptual məzmun arasında sabitləşmiş əlaqələr yaratdığını irəli sürür (Langacker 2008). Bu yanaşmada isim, fel, hal, zaman və sintaktik konstruksiya kimi kateqoriyalar tamamilə formal qaydalarla deyil, konseptual funksiyaları ilə də izah edilir. Məsələn, isim və fel fərqi əşya və prosesin profilləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu prinsip qrammatik semantikanın tədqiqində xüsusilə vacibdir, çünki eyni obyektiv hadisə müxtəlif qrammatik vasitələrlə fərqli diqqət və perspektiv quruluşunda təqdim oluna bilər.

Konstruksiya qrammatikası formanın və mənanın müxtəlif ölçülü vahidlərdə birləşdiyini qəbul edir. Goldbergin yanaşmasına görə, müəyyən sintaktik sxemlər yalnız daxilindəki sözlərin mənasının cəmi deyil, özünəməxsus konstruksional məna daşıya bilər (Goldberg 2006). Bu ideya sabit ifadələrdən məhsuldar cümlə modellərinə qədər geniş spektri vahid prinsip əsasında izah etməyə imkan verir. Türk dillərində fel–şəkilçi birləşmələri, köməkçi fellər, mürəkkəb predikatlar, təkrar konstruksiyaları və müəyyən söz sırası modelləri konstruksiya yanaşması ilə sistemli araşdırıla bilər. Belə tədqiqatlar

qrammatik forma ilə diskurs funksiyası arasındakı əlaqəni də üzə çıxara bilər, çünki konstruksiyanın seçimi çox vaxt informasiyanın necə paketləşdirilməsi ilə bağlıdır.

İstifadəyə əsaslanan modellər dil sisteminin tezlik, təkrarlanma və analogiya nəticəsində formalaşdığını vurğulayır. Yüksək tezlikli söz və konstruksiyalar yaddaşda daha möhkəm təmsil olunur, tez-tez birlikdə işlənən elementlər isə vahidləşə və qrammatikləşə bilər (Bybee 2010). Bu yanaşma koqnitiv dilçiliyi korpus metodları ilə birləşdirmək üçün mühüm körpü yaradır. Korpusda müəyyən konstruksiyanın tezliyi, kollokasiyaları və semantik paylanması onun mental reprezentasiyası haqqında birbaşa olmasa da, əsaslandırılmış nəticələr çıxarmağa imkan verir. Türk dilləri üçün balanslaşdırılmış və annotasiya olunmuş korpusların inkişafı bu istiqamətdə nəzəri fərziyyələrin daha güclü empirik baza ilə yoxlanmasına şərait yaradacaqdır.

Diskurs, praqmatika və mədəni təcrübənin koqnitiv modelə inteqrasiyası

Koqnitiv yanaşmanın inkişafı göstərdi ki, konseptual strukturlar real kommunikativ kontekstdən təcrid olunmuş şəkildə öyrənildikdə mənanın yalnız bir hissəsi görünür. Diskurs iştirakçıların ortaq biliyi, sosial münasibəti, məqsədi, janrı və situativ şəraiti daxilində qurulur. Eyni söz müxtəlif diskurslarda fərqli freymləri və qiymətləndirmələri aktivləşdirə bilər. Məsələn, “islahat”, “ənənə”, “mərkəz”, “sərhəd” kimi sözlərin elmi, inzibati, media və gündəlik diskursdakı konseptual yükü eyni deyil. Buna görə koqnitiv semantikanın diskurs-praqmatik təhlillə birləşdirilməsi dil vahidlərinin real istifadədə necə mənalandığını daha adekvat göstərir.

Mədəni təcrübə dil mənasının mühüm qatıdır, lakin mədəni amili dəyişməz və homogen sistem kimi təqdim etmək metodoloji problem yarada bilər. Eyni dil icması daxilində yaş, peşə, region, təhsil, janr və kommunikativ mühit fərqləri konseptual modellərin variasiyasına təsir edir. Buna görə “milli konsept” kimi anlayışlardan istifadə edilərkən empirik materialın müxtəlifliyinə diqqət yetirmək vacibdir. Koqnitiv dilçilik üçün daha məhsuldar yanaşma mədəni biliyi diskurslarda təkrarlanan modellər, freymlər, metaforlar və qiymətləndirmə sxemləri əsasında müəyyənləşdirməkdir. Bu zaman tədqiqatçı əvvəlcədən qəbul edilmiş mədəni stereotipi mətnə tətbiq etmir, əksinə real dil materialında hansı konseptual təşkilin təkrarlandığını araşdırır.

Diskursiv koqnitiv yanaşma həmçinin danışanın mövqeyi və perspektivi məsələsini ön plana çıxarır. İstinad formaları, modal sözlər, evidensial göstəricilər, qiymətləndirici sifətlər və mətnin kompozisiyası hadisənin necə çərçivələndirildiyini göstərir. Eyni fakt “problem”, “çağırış”, “imkan” və ya “risk” freymləri daxilində təqdim olunduqda auditoriyanın diqqəti müxtəlif komponentlərə yönələ bilər. Bu mexanizmlərin təsviri siyasi və ya ideoloji hökm verməyi tələb etmir; məqsəd dil vasitələrinin hadisə haqqında fərqli konseptual çərçivələr qurduğunu göstərməkdir. Media mətnləri, elmi-populyar mətnlər və sosial media yazıları belə çərçivələrin müqayisəsi üçün zəngin empirik material yaradır.

Türk dillərinin və Azərbaycan dilinin koqnitiv tədqiqi üçün perspektivlər

Türk dillərinin koqnitiv baxımdan öyrənilməsi ümumi nəzəriyyələrin tipoloji sınağı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aqlütinativ quruluş morfoloji vahidlərin ardıcıl və nisbətən aydın sərhədlərlə birləşməsinə imkan verir; bu isə qrammatik mənaların necə

mərhələli şəkildə qurulduğunu izləmək üçün əlverişlidir. Hal şəkilçiləri, zaman və şəkil kateqoriyaları, şəxs göstəriciləri, inkarlıq və müxtəlif fel formaları konseptual funksiyalar baxımından müqayisə edilə bilər. Məsələn, məkan münasibətlərini bildirən hal formalarının konkret fiziki məkan mənalarından abstrakt münasibətlərə keçidi radial semantik şəbəkə kimi modelləşdirilə bilər. Bu yanaşma qrammatik polisemiyanın sistemli motivasiyasını göstərməyə kömək edir.

Azərbaycan dilində hərəkət və istiqamət semantikası ayrıca perspektivli sahədir. “Gəlmək”, “getmək”, “çıxmaq”, “düşmək”, “qalxmaq”, “keçmək” kimi fellər yalnız fiziki hərəkəti deyil, müxtəlif abstrakt dəyişmə, vəziyyət və proses mənalarını da ifadə edə bilir. “Qiymət qalxdı”, “səviyyə düşdü”, “məsələ böyüdü”, “çətinlikdən çıxdı” kimi nümunələr məkan və hərəkət təcrübəsinin abstrakt sahələrin konseptuallaşdırılmasında rolunu göstərir. Bu tip faktların korpus əsasında sistemli toplanması hansı metaforik modellərin daha məhsuldar, hansıların isə janr və kontekstlə məhdud olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər. Müqayisəli tədqiqat eyni modellərin türk dillərində ortaq və fərqli reallaşma formalarını da üzə çıxara bilər.

Qohumluq terminləri və sosial münasibət leksikası türk dillərində mədəni konseptuallaşdırmanın digər mühüm sahəsidir. Bu leksikanın semantik sərhədləri yalnız bioloji münasibəti deyil, sosial məsafə, yaş, hörmət, yaxınlıq və müraciət strategiyalarını da əks etdirə bilər. Bəzi qohumluq adlarının real qohumluqdan kənarda müraciət forması kimi işlənməsi konseptual genişlənmə və sosial freym baxımından araşdırıla bilər. Eyni zamanda belə nümunələrdə yalnız “milli xüsusiyyət” axtarmaq düzgün olmaz; şəhər və kənd mühiti, nəsillərarası fərq, rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət kimi dəyişənlər də nəzərə alınmalıdır. Koqnitiv-praqmatik yanaşma məhz bu çoxölçülü variasiyanı dil forması ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Frazeoloji vahidlər və paremioloji fond da konseptual metafor, metonimiya və mədəni freymlərin tədqiqi üçün zəngin mənbədir. “Əl”, “ürək”, “baş”, “göz”, “üz”, “ayaq” komponentli ifadələr bədən təcrübəsinin sosial və emosional mənalara genişlənməsini nümayiş etdirir. Lakin frazeoloji materialın koqnitiv təhlili yalnız ifadənin məcazi mənasını göstərməklə bitməməlidir. Hər bir vahidin işlənmə tezliyi, kontekst tipi, sintaktik çevikliyi, mümkün variantları və müasir danışıqda canlılıq dərəcəsi də öyrənilməlidir. Bu baxımdan ənənəvi frazeologiya tədqiqatının korpus statistikası və eksperimental metodlarla birləşdirilməsi daha etibarlı nəticələr verə bilər.

Müqayisəli türkoloji tədqiqatlarda ekvivalentlik məsələsi xüsusi diqqət tələb edir. İki dildə eyni lüğəvi qarşılığın olması həmin vahidlərin eyni konseptual şəbəkəyə malik olduğunu avtomatik göstərmir. Sözün kollokasiyaları, metaforik genişlənməsi, freym rolları və diskursiv funksiyaları fərqlənə bilər. Buna görə müqayisə yalnız söz–söz səviyyəsində deyil, konstruksiya–konstruksiya, freym–freym və diskurs–diskurs səviyyəsində aparılmalıdır. Belə yanaşma həm dil əlaqələrinin, həm də mədəni yaxınlığın daha incə təsvirinə imkan verir və tərcümə tədqiqatları üçün də praktik nəticələr yaradır.

Metodoloji inteqrasiya: korpus, eksperiment və interpretativ təhlil

Müasir rəqəmsal korpuslar koqnitiv dilçilik üçün böyük həcmdə real istifadə materialı təqdim edir. Kollokasiya, açar söz, tezlik, semantik üstünlük və konstruksiya

paylanması kimi göstəricilər müəyyən konseptual fərziyyələrin empirik yoxlanmasına kömək edə bilər. Məsələn, bir hərəkət felinin abstrakt domenlərdə hansı isimlərlə daha çox işlənməsi onun metaforik genişlənməsinin sistemini göstərən ilkin dəlil yaradır. Bununla belə, statistik tezlik avtomatik olaraq mental struktur demək deyil. Korpus nəticəsi konseptual modelə keçid üçün nəzəri əsaslandırma və alternativ izahların nəzərə alınmasını tələb edir. Buna görə kəmiyyət göstəriciləri interpretativ təhlili əvəz etməkdən çox, onu yoxlamaq və dəqiqləşdirmək funksiyası daşımalıdır.

Psixolinqvistik eksperimentlər və sorğular konseptual kateqoriyaların insan tərəfindən necə qavrandığını daha birbaşa araşdırmağa imkan verir. Tipiklik qiymətləndirməsi prototip quruluşunu, reaksiyanın sürəti semantik yaxınlığı, assosiativ testlər isə konseptlər arasındakı aktiv əlaqələri göstərən məlumat verə bilər. Lakin eksperimental nəticələr də təkbaşına kifayət deyil: laboratoriya tapşırığı real diskursun bütün mürəkkəbliyini əks etdirmir. Korpus və eksperimentin birləşdirilməsi daha etibarlı model yaradır. Korpus real istifadə nümunələrini göstərir, eksperiment isə həmin nümunələrin koqnitiv emalını yoxlamağa kömək edir. Türk dillərində belə qarışıq metodlu tədqiqatların genişləndirilməsi nəzəri iddiaların beynəlxalq müqayisədə daha görünən və yoxlanıla bilən olmasına şərait yarada bilər.

Koqnitiv tədqiqatlarda keyfiyyət təhlili də vacibdir. Diskurs nümunəsinin seçilməsi, kontekstin müəyyənləşdirilməsi, metaforik və freym əsaslı interpretasiyanın əsaslandırılması, alternativ oxunuşların göstərilməsi elmi etibarlılığın mühüm şərtləridir. Tədqiqatçı əvvəlcədən müəyyən etdiyi konsepti hər nümunədə “tapmağa” çalışmamalı, əksinə kodlaşdırma meyarlarını aydın şəkildə təsvir etməli və nümunələrin həmin meyarlara nə dərəcədə uyğun olduğunu göstərməlidir. İki və ya daha çox kodlaşdırıcının iştirakı, nümunələrin təsadüfi yoxlanması və korpus nəticələrinin təqdim edilməsi interpretativ subyektivliyi azaltmağa kömək edə bilər. Belə metodoloji şəffaflıq koqnitiv dilçiliyin bəzən irəli sürülən “həddindən artıq interpretasiya” tənqidinə də praktik cavab verir.

İnteqrativ analitik model

Yuxarıdakı yanaşmalar əsasında müasir dilçilikdə konseptual izahın dörd qarşılıqlı səviyyədə qurulması məqsədəuyğundur: formal-struktur səviyyə, koqnitiv-konseptual səviyyə, diskursiv-praqmatik səviyyə və mədəni-təcrübə səviyyəsi. Formal səviyyə dil vahidinin quruluşunu, morfoloji və sintaktik əlaqələrini təsvir edir. Koqnitiv səviyyə kateqoriyalaşdırma, profilləşdirmə, freym, prototip, metafor və mental məkan kimi mexanizmləri müəyyənləşdirir. Diskursiv səviyyə konkret kontekst, kommunikativ məqsəd, iştirakçı rolları və informasiya strukturunu araşdırır. Mədəni-təcrübə səviyyəsi isə təkrarlanan sosial təcrübələrin və kollektiv bilik modellərinin dil istifadəsində necə sabitləşdiyini göstərir. Bu səviyyələrdən birini mütləqləşdirmək əvəzinə onların qarşılıqlı təsirini araşdırmaq daha məhsuldar görünür.

Modeli şərti şəkildə $C = wS{\cdot}S + wK{\cdot}K + wD{\cdot}D + wM{\cdot}M$ düsturu ilə ifadə etmək olar. Burada C ümumi konseptual izah gücünü, S formal-struktur adekvatlığı, K koqnitiv əsaslandırmanı, D diskursiv-kontekstual adekvatlığı, M isə mədəni və təcrübəvi uyğunluğu göstərir; çəkilərin cəmi 1-ə bərabər qəbul edilir. Bu düstur empirik universal

qanun deyil, tədqiqat dizaynında balansı göstərən analitik sxemdir. Məsələn, morfoloji kateqoriyanın tədqiqində S və K komponentləri, media diskursunun metaforik təhlilində isə K, D və M komponentləri daha böyük çəki ala bilər. Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticəsi yalnız bir səviyyənin təsviri ilə məhdudlaşmasın və seçilmiş metodlar tədqiqat sualına uyğun şəkildə əlaqələndirilsin.

İnteqrativ modelin praktik üstünlüyü müxtəlif məlumat növlərini vahid araşdırma planında birləşdirməsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində “yol” konseptinin öyrənilməsi əvvəlcə lüğəvi və frazeoloji materialın struktur-semantik təsviri ilə başlaya bilər. Sonra korpusda “yol” sözünün kollokasiyaları və metaforik istifadələri müəyyənləşdirilər, prototip və freym xüsusiyyətləri kodlaşdırılar, müxtəlif janrlarda diskursiv funksiyalar müqayisə edilər, zəruri halda assosiativ sorğu ilə danışanların konseptual əlaqələri yoxlanıla bilər. Bu ardıcıllıq nəzəri anlayışları real data ilə əlaqələndirir və təkcə nümunə seçiminə əsaslanan ümumiləşdirmə riskini azaldır. Eyni model digər türk dilləri ilə müqayisə edildikdə ümumi və diləxas konseptual xüsusiyyətləri daha əsaslandırılmış şəkildə göstərmək mümkün olur.

NƏTİCƏ

Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, müasir dilçilikdə konseptual yanaşma ayrıca bir metodun adı olmaqdan daha geniş məzmun daşıyır. O, dil vahidlərinin formal quruluşunu insanın bilik sistemi, qavrayışı, diqqəti, kateqoriyalaşdırması, mədəni təcrübəsi və kommunikativ fəaliyyəti ilə əlaqələndirən izah prinsipidir. Struktur dilçiliyin sistemli təsvir imkanları, generativ yanaşmanın mental təşkilə diqqəti, funksional məktəblərin kommunikativ motivasiyası, koqnitiv dilçiliyin konseptuallaşdırma modeli və diskurs-praqmatik istiqamətin kontekst həssaslığı bir-birini tamamilə inkar edən deyil, fərqli analitik səviyyələri işıqlandıran nəzəri resurslar kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir tədqiqat üçün əsas məsələ bu resurslardan tədqiqat sualına uyğun və metodoloji baxımdan şəffaf şəkildə istifadə etməkdir.

Koqnitiv paradiqmanın əsas töhfəsi mənanın insan təcrübəsindən və perspektivindən ayrılmaz olduğunu sistemli şəkildə göstərməsidir. Konsept, freym, prototip, konseptual metafor, metonimiya, obrazlı sxem, mental məkan və konstruksiya kimi anlayışlar dil vahidlərinin yalnız “nə deməsini” deyil, həmin mənanın necə təşkil edildiyini izah etməyə imkan verir. Bu yanaşmaların gücü xüsusilə polisemiya, qrammatik semantika, frazeologiya, diskurs çərçivələnməsi və mədəni semantika kimi sahələrdə görünür. Bununla yanaşı, koqnitiv izahın elmi etibarlılığı empirik materialın sistemli seçilməsindən, kodlaşdırma meyarlarının aydınlığından və alternativ izahların nəzərə alınmasından asılıdır. Korpus, eksperiment və keyfiyyət təhlilinin birləşdirilməsi bu baxımdan ən perspektivli metodoloji xəttlərdən biridir.

Məqalədə təklif olunan inteqrativ çərçivə formal struktur, koqnitiv mexanizm, diskursiv kontekst və mədəni təcrübəni vahid analitik sistemdə birləşdirir. Bu modelin məqsədi bütün tədqiqatları eyni sxemə salmaq deyil; əksinə, hər bir araşdırmanın hansı səviyyəyə nə qədər diqqət ayırdığını aydınlaşdırmaq və nəticələrin hansı məlumat növü ilə əsaslandırıldığını göstərməkdir. Müasir dilçiliyin inkişafı ayrı-ayrı nəzəri məktəblərin

sərt qarşılaşdırılmasından daha çox, onların izah imkanlarının metodoloji baxımdan nəzarətli şəkildə əlaqələndirilməsindən asılı görünür. Bu yanaşma dilin eyni zamanda struktur, bilik sistemi, kommunikativ fəaliyyət və mədəni təcrübə kimi çoxsəviyyəli təbiətinə daha uyğun elmi izah yaratmağa imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Croft, W., Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.

2.Evans, V., Green, M. (2006). Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Aydan Bəxtiyar Əlmusəvi
Azərbaycan İdman Akademiyası
İdarəetmə və ümumi təhsil fənləri kafedrası
İngilis dili müəllimi
https://orcid.org/0009-0002-3495-2467
aydan.rasulzada@sport.edu.az

XRONOTOP BƏDİİ DİSKURS FREYMİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə xronotopun bədii diskursda necə formalaşdığını, mühafizə olunduğunu və emal edildiyini araşdırmaq məqsədilə nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı vəhdət araşdırılır. Burada məqsəd ədəbiyyatda xronotopun təcəssüm olunmasını mümkün edən koqnitiv-linqvistik üsulları təyin etməkdən ibarətdir. Təhlil əsasında, həmin üsulların bədii mətndə təməl diskurs freymləri necə formalaşdırdığına nəzər yetirilir. Bu freymlər resipiyentin həm bədii mətni, həm də onu əhatə edən gerçək dünyanı şərh və transformasiya edəcək idrakını formalaşdırır. Yekunda, linqvistik quruluşla koqnitiv dərketmə arasında mövcud olan rabitəni təsdiqləmək məqsədilə konseptual sxemlə mətnin gerçəkləşməsi arasında uzlaşmanın mövcud olduğu qənaəti hasil olunur.

Açar sözlər: koqnitiv linqvistika, ədəbi diskurs, xronotop, çərçivə, diskurs çərçivəsi

HRONOTOPE AS THE FRAMEWORK OF LITERARY DISCOURSE

Abstract

The paper explores the integration of theory and practice to examine how the chronotope is generated, maintained, and transmitted in literary discourse. It aims at identifying the cognitive-linguistic techniques which enable the manifestation of chronotope in literary discourse. Through examining these techniques, the analysis demonstrates how essential discourse frames are constructed in literary texts. These frames formulate the recipient's insight, conducting how they elucidate and transform both the literary text and the objective world encircling them. Consequently, the study reconciles the conceptual scheme and textual implimentation to highlight the rapport between linguistic composition and cognitive perception.

Keywords: cognitive linguistics, literary discourse, chronotope, frame, discourse frame

Giriş

İnsanların hiss və emosiyalarının, düşüncələrinin bədii üslubda ifadə vasitələrindən biri də zamanla məkanın vəhdətini bildirən xronotopdur. Keçən əsrin 30-cu illərində Nisbilik nəzəriyyəsindən bəhərələnən rus ədəbiyyatşünası və filosofu Mixail Baxtin

tərəfindən təqdim edilmiş Xronotop konsepsiyası zamanla məkanın qovuşmasının ədəbi janrın müəyyənləşdirilməsində və süjetin formalaşdırılmasında bilavasitə rola malik olduğu fikrini irəi sürdü (Baxtin 1981: 84). Bədii əsərdə subyektiv zaman və məkan, onların fiziki axını bu konsepsiyasının mərkəzi problemini təşkil edir.

Ənənəvi ədəbi təhlillərdə zaman-məkan münasibətlərinin daxili nisbəti kimi təzahür edən xronotopa idrak emalının dinamik məhsulu kimi deyil, sabit tematik fon və mücərrəd anlayış kimi yanaşılması linqvistik reallığın nəzərə alınmamasına səbəb olmuşdur. Xronotopa mətn daxilində verilən obyektiv məkan-zaman koordinatları birliyi olaraq yanaşan klassik filoloji yanaşmaların əksinə olaraq, müasir koqnitiv-diskursiv təhlillərin diqqət mərkəzində resipiyent durur. Xronotopun koqnitiv baxımdan insan koqnisiyasında daha geniş dünya strukturlaşdırmaq, onu anlamaq və modelləşdirmək məqsədilə yaranan dinamik freym rolunu oynaması mövcud yanaşmanın əsasını təşkil edir. Onun koqnitiv strukturunun dərki üçün freym semantikası ilə biliyin təqdimatı çərçivəsində əsaslandırmanın həyata keçirilməsi zəruridir.

Müvafiq olaraq, məqalədə xronotopun mətn səviyyəsində necə qurulduğunu, davam etdiyini və mübadilə edildiyini araşdırmaq məqsədilə, nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı ortaq zəminin aşkar edilməsi nəzərdə tutulur. Burada əsas məqsəd bədii əsərdə xronotopun təzahür etdiyi koqnitiv-linqvistik mexanizmləri və mətnin, həmçinin dünyanın resipiyent tərəfindən dərkində onların fundamental təməl diskurs freymi qismində necə formalaşdırıldığını aşkar etməkdən ibarətdir.

Əsas hissə

Dilin müstəqil bir sistemdən artıq fenomen – təfəkkürün tərkib hissəsi olması koqnitiv dilçiliyin aparıcı prinsipini təşkil edir (Jackendoff 2002). Mətn dilçiliyində və koqnitiv dilçilikdə əldə edilmiş son nailiyyətlər bu sahədə əhəmiyyətli dönüş yaradaraq bədii diskursa fundamental təfəkkür modellərinin təcəssümü yanaşmasını formalaşdırmışdır (Clément, 2019; Goethals, De Wilde, 2010; Stockwell, 2020; Tally, 2013; Westphal, 2011).

Koqnitiv dilçilikdə bədii mətnlərin təhlili interdisiplinar sahə hesab edilir. Həmin mətnlərə təcrid olunmuş dil vahidləri birliyi kimi deyil, təfəkkür prosesinin, xüsusilə, obyektiv reallığın qavranılmasının, strukturlaşdırılmasının, konseptuallaşdırılmanın və yenidən qurulmasının inikası kimi yanaşılır (Talmi 2000). Bu mənada, müasir tədqiqatlarda insan təcrübəsinin, eyni zamanda məkan anlayışları (coğrafi sərhədlər, şəxsiyyətə/ictimaiyyətə yönümlülük) və bu məkanlar daxilində davranış tərzilə dərindən şərtləndiyini əks etdirən "məkan dönüşü" adlanan elmi yanaşmaya təsadüf edilir (Evans, 2025).

Resipiyent mətnin dərki zamanı məlumatı qeyri-ixtiyari qəbul etmir. O, ilk növbədə verilən təhkiyə elementlərini, semantik strukturları, leksik vahidləri fəallıqla şərh edir, sonra isə onları koqnitiv modellər, sxemlər, freymlər şəklində öncədən mövcud olan daxili bilik strukturları vasitəsilə əlaqələndirir (Əsgərov 2015: 151; Fillmore 1982: 111). Məhz koqnitiv sintez sayəsində xronotop aparıcı funksiyasını yerinə yetirərək resipiyentin personajların motivlərini izah etməsini, hadisələri kontekstə daxil etməsini və konseptual əlaqələr yaratmasını mümkün edir. Beləliklə, resipiyenti hadisələrin axınına daxil edən və

davamlılıq səciyyəsinə malik məkan-zaman strukturuna əsasən ilkin diskursiv çərçivə formalaşır.

Zamanın və məkanın mətndə müəyyən deyktik, leksik və sintaktik vahidlər vasitəsilə kodlaşdırıldığını nəzərə alsaq, koqnitiv baxımdan, xronotop resipiyentin dünyanı anlamaq üçün qurduğu təməl diskursiv freymdir. Beləliklə, paradiqmanın ədəbi nəzəriyyədən dil nəzəriyyəsinə yönləndirilməsilə xronotopun koqnitiv kateqoriya olması faktı öz təsdiqini tapmışdır.

Konkret məkan sərhədləri daxilində zaman axınının həmin məkanı maddiləşdirə bilməsi, bədii əsərdə personajların davranışları və hadisələrin inkişafı, eləcə də, hər ədəbi janrın məxsusi xronotop tiplərinə malik olması subyektiv zamanı və məkanı bildirən xronotopun əsas xüsusiyyətləridir. Bu elementlər yalnız hadisələri deyil, həmçinin personajların daxili psixoloji vəziyyətlərini və reaksiyalarını araşdırmağa imkan verir. Hətta bəzən həyatla ölüm arasındakı zaman-məkan sərhədlərini birləşdirən proses personajı bir vəziyyətdən digərinə, hətta zidd olana (müqəddəs birindən günahkara) keçirən metamorfozaya əsaslanır. Bir cümlə daxilində keçmiş, indiki və gələcək arasında manipulyasiya edən müəllif real zamanın hər saniyəsini araşdıra, yaxud keçmişə qayıda bilər.

Freym müəyyən konsepsiyanın qeyd edilməsilə bütün əlaqəli bilik şəbəkəsini qeyri-iradi fəallaşdıran və bir-birindən asılı anlayışların ardıcıl quruluşudur (Minsky 1975). İnsanın uzunmüddətli yaddaşında mövcud olan zaman ardıcıllıqları, məkanlar, qarşılıqlı ictimai təsirlər və vəziyyətlər haqqında stereotip biliklər freymlər vasitəsilə təmsil olunur. Bədii diskursda freymlər resipiyentlərin mətn səviyyəsində mövcud olan təsvirləri şərh etməsi və implisit mənaları dekodlaşdıra bilməsi üçün zəruri olan konseptual vasitə rolunu oynayır.

Bədii zamanla bədii məkanın sabit fon elementlərinə malik olması Xronotop nəzəriyyəsi ilə Fillmor tərəfindən irəli sürülmüş Freym semantikasının ortaq cəhəti olsa da, məlumatın qəbulu zamanı, onların dinamik qeyri-sabit xronotop freymindən ibarət olduğu məlum olur (Əsgərov 2015: 48). Mətndə yer alan zaman formaları, zaman zərfləri, xüsusi isimlər və ya məkan metaforları kimi zaman-məkan göstəricilərinə təsadüf etdikdə, resipiyentin yaddaşında qalmış müəyyən təcrübə sxemləri fəallaşmağa başlayır. Məsələn, resipiyent “yol”, yaxud “bölgə şəhəri” xronotopu ilə qarşılaşdıqda onun təfəkküründə yalnız fiziki mənzərə deyil, həmçinin iyerarxik zaman, fəaliyyət, gündəlik təkrarlanan hallar, şəxsi transformasiya və ya ictimai təcridlə bağlı ehtimallarını əks etdirən mürəkkəb bir konseptual şəbəkə canlanır (Əsgərov, İsmayılova 2025: 210):

Bədii mətn: Leksik işarələr və məkan bildirən işarələr
↓
Resipiyentin koqnitiv bazası: Keçmiş sxemlər və təcrübələr
↓
Xronotop freyminin fəallaşdırılması və qurulması
↓
Mətn və qeyri-mətn gerçəkliklərinin şərhi

Xronotop freym, əsasən, mətndaxili işarələrlə resipiyentin fon biliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqə əsasında yaranır. Bədii mətnlər üçün səciyyəvi olan elliptik konstruksiyalar təsvir edilən səhnənin fiziki təfərrüatını tam ifadə edə bilmədiyindən, resipiyent mövcud "boşluqları doldurmaq" üçün fəallaşdırılmış xronotop freyminə istinad edir (Fillmore 1982). Bu kimi hallarda, xronotop mücərrəd dilin dördölçülü koqnitiv simulyasiyaya çevrildiyi təməl interfeys rolunda çıxış edir. Burada, simulyasiya məkanların, obyektlərin və onlar arasındakı münasibətlərin (en, uzunluq, dərinik) xəritəsini qurmağa yardım edən 3D təsəvvürə 4D elementinin əlavə edilməsilə zamanla bağlı dəyişiklik, tərəqqi və səbəb-nəticə əlaqələrinin koqnitiv prosesə daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Diskursun koqnitiv təhlili zamanı məna mətnin daxilində "qapanıb qalmış" və üzə çıxarılmasını gözləyən durğun bir elementdən daha çox mətnlə resipiyent arasındakı əlaqə vasitəsilə yaranan fenomen kimi qəbul edilir (Jackendoff 2002). Bu zaman, yeni konseptual quruluşlar yaratmaq üçün insanların fərqli koqnitiv məkanları necə birləşdirdiyini izah edən Konseptual birləşdirmə nəzəriyyəsi koqnitiv formalaşma prosesinə təkan verən təməl mexanizm rolunu oynayır.

Xronotop bədii diskursda zaman və məkan elementlərini sintez olunmuş vahid koqnitiv məkanda birləşdirir: zaman koordinatları ardıcıl dinamik strukturlar, məkan nöqtələri isə maddi səciyyə daşıyan konkret struktur elementlər ehtiva edir. Nəticədə, resipiyentin təfəkküründə aşağıdakı əhəmiyyətli şərhedici funksiyaları yerinə yetirən müfəssəl bir koqnitiv model formalaşır:

- zaman və məkan nöqtələrini müəyyənləşdirən, əsərin süjet elementlərini, eləcə də, personajları sistemli koqnitiv xəritə daxilində yerləşdirən yönəldici (oriyentasiya) funksiya;

- personajların emosional halını, davranışlarını və əsərdəki konfliktləri kulturoloji tanış (məlum) freymlər əsasında qiymətləndirmək məqsədilə zəruri olan mədəni, ictimai və psixoloji fonu təmin edən kontekst funksiyası;

- freymin əsərdə yer alan estetik, əxlaqi və fəlsəfi dəyərlərin resipiyent tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradan (məsələn, zamanın ötməsilə böhran rəmzinə çevrilən mülk) və zamanın axarını spesifik məkan mühitinə bağlayan aksioloji funksiya.

Əsərdə sürətli zaman axını ilə hansısa bir inkişaf etmiş şəhərin mənzərəsinin məkan ölçüsünü bir araya gətirilməsilə, resipiyentin təsəvvüründə fəallaşan freym müasir özgələşmə hissinin işə saldığı psixoloji vəziyyətin modelləşdirilməsinə səbəb olur. Bu zaman fəallaşan dil elementləri mövcud fərdi koqnitiv modellər vasitəsilə resipiyentin şəhər həyatı ilə bağlı daha ətraflı fəlsəfi konseptlərə yiyələnməsini mümkün edir.

Konseptual sistemin metaforik səciyəyyəyə malik olması, fiziki və fizioloji təcrübələrə əsaslanaması koqnitiv dilçiliyin əsas müddəalarından biridir (Lakoff, Johnson 1980). Adətən, zaman, səbəb, emosiya kimi mücərrəd elementlər hərəkət, məsafə və məkan kimi daha spesifik fiziki sahələr vasitəsilə qavranılır, qəbul və təsəvvür edilir. (məsələn, *gələcəyə doğru baxmaq, zərbəni keçmişdə qoymaq*) Ümumiyyətlə, insanların zaman konseptini necə dərk və emal etməsinin psixoloji əsasını "zaman məkandır" konseptual metaforu təşkil edir. Bunu *gələcəyə baxmaq/köklənmək, çətinliyi aşmaq/geridə qoymaq, zaman*

uçur, dünənə/keçmişə nəzər salmaq, vaxt gəlib yetişir/çatır, çətin dövrə/mərhələyə qədəm qoymaq kimi ifadələrin timsalında müşahidə etmək mümkündür.

Bədii əsərdə insan koqnisiyası zaman konseptlərini təbii şəkildə məkan ölçüləri vasitəsilə əlaqələndirdiyindən, vaxtın axınını və psixoloji təkamülü təsvir etmək üçün məkanda baş verən hərəkətlərə əsaslandığından, bədii xronotop bu koqnitiv strukturdan bilavasitə yararlanır. Məkan boyu reallaşan səyahət, əsasən, intellektual, mənəvi və xronoloji konseptual xəritə funksiyasını yerinə yetirir.

Keçmişə qayıdış, iyerarxik və qeyri-iyerarxik zaman paralelləri kimi mürəkkəb təhkiyə strategiyalarının e-mail nəticəsində, resipiyentlər koherentliyi qorumaq məqsədilə konseptual sahəni xəritələşdirir. Onlar təhriflərə uyğunlaşmaq məqsədilə davamlı olaraq xronotop freymini və təhkiyənin koqnitiv modelini təzədən qurur (Fauconnier, Turner 2002). Bu zaman, koqnitiv prosesin bədii əsərin hüdudlarını aşması müşahidə edilir. Məlumatın qəbulu zamanı mürəkkəb xronotop freymlər qurmaqla və onları idarə etməklə, resipiyent real həyatda zaman və məkan təcrübəsini təşkil etmək üçün mövcud ümumi koqnitiv vasitələri təkmilləşdirir. Qeyd edilənlər xronotopun sadəcə mətnin dekodlaşdırılması üsulu deyil, həmçinin insanın real dünyanı strukturlaşdırdığı, dərk etdiyi və mənalandırdığı təməl diskursiv funksiya daşıdığını təsdiqləyir (Əsgərov 2015: 48).

Nəticə

Bütün qeyd edilənlərdən belə bir nəticə hasil olunur ki, məsələyə məhz koqnitiv dilçilik prizmasından yanaşdıqda, bədii əsərdə xronotop yalnız qeyri-dinamik zaman və məkan fonu, yaxud hansısa bədii üsul olmayıb, informasiyanın qəbulu zamanı resipiyent tərəfindən qurulan ilkin dinamik və fəal diskurs freymidir. Mətnin dil indikatorlarını öncədən mövcud olan konseptual sintezlər, koqnitiv sxemlər və metaforikləşdirmələrlə əlaqələndirən resipiyent, təhkiyə dünyasını reallaşdımaq üçün koherent zaman-məkan zehni modelini yaradır.

Beləliklə, xronotop freymi mətn məlumatlarını hazırlamaqla, mücərrəd məzmunu konkret məkan təsvirləri vasitəsilə əvəz etməklə və təhkiyə posesində davamlı mürəkkəb təfsiri mümkün etməklə mətnin linqvistik quruluşu ilə insan koqnisiyasının quruluşu arasındakı boşluğun aradan qalxmasına nail olur.

Nəticə etibarilə, resipiyentin adi reallığı dərk etmək üçün tətbiq etdiyi eyni koqnitiv mexanizmlərdən bədii təfəkkür fəaliyyəti prosesində də istifadə edə bilməsi üçün formalaşdırdığı xronotopun ikili məqsəd daşıdığı aşkar olur:

1) əsərin bədii strukturunun əsas hissələrinin dərin təfsirini həyata keçirmək;
2) dərk edilən freymlərin sərhədlərini dəqiqləşdirmək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əsgərov, M. (2015). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, "Elm və Təhsil".
2. Bakhtin, M. M. (1981). The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin: University of Texas Press.

3. Clément, M. (2019). The Cognitive Chronotope: A Spatiotemporal Approach to Narrative Comprehension. Language and Literature, 28(4), 345-362.
4. Evans, E. F. (2025). “Introduction.” In Space and Literary Studies. Cambridge University Press.
5. Fauconnier, G., Turner, M. (2002). The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York: Basic Books.
6. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In Linguistics in the Morning Calm (pp. 111–137). Seoul: Hanshin Publishing Co.
7. Goethals, P., De Wilde, J. (2010). Deictic Center Shifts in Literary Translation: the Spanish Translation of Nooteboom’s Het Volgende Verhaal. Meta, 54(4), 770-794.
8. Jackendoff, R. (2002). Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution. Oxford: Oxford University Press.
9. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
10. Minsky, M. (1975). A framework for representing knowledge. In The Psychology of Computer Vision (pp. 211–277). New York: McGraw-Hill.
11. Stockwell, P. (2020). Cognitive Poetics: An Introduction (2nd ed.). Routledge.
12. Tally, R. T. (2013). Spatiality. Routledge.
13. Talmy, L. (2000). Toward a Cognitive Semantics (Vol. 1). Cambridge: MIT Press.
14. Westphal, B. (2011). Geocriticism: Real and Fictional Spaces (Trans. R.T.Tally). Palgrave Macmillan.

Aytən Yunis qızı Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-8837-6186
ayten-haciyeva@yandex.ru

LİNQVİSTİK TİPOLOGİYANIN "GÖRÜNMƏYƏN" TƏRƏFLƏRİ: SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİNİN KOQNİTİV VƏ PSİXOLİNQVİSTİK ŞƏRTLƏNMƏSİ

Məlumdur ki, XX əsrin 30-cu illərindən etibarən dil işarələrinin ixtiyariliyi ilə bağlı F.de Sössür postulatının özünün ixtiyariliyi (qeyri-mütləqiliyi) fikri dilçilikdə tərəfdar kütləsi toplamağa başlamışdır. E.Sepirin psixolinqvistik mahiyyətli və səs simvolizmi ilə bağlı olan tədqiqatları, daha sonralar isə İ.N.Qorelovun psixolinqvistik araşdırmaları bu məsələdə Sössürün postulatının mütləqiliyinin şübhə altına aldı. Daha sonra fonosemantika sahəsində aparılan tədqiqatlar, o cümlədən, S.V.Voroninin sinestemiya nəzəriyyəsi ortaya çıxması bu istiqamətdəki fərqli yanaşmaların ciddi əsaslandırma bazasını təsdiqləmiş oldu.

Zənnimizcə, məsələnin linqvistik tipologiya ilə bağlı maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, dillər öz erkən mərhələsində əşya və ad arasında müəyyən korrelyasiya bağının izlənilməsi mövqeyindən çıxış edirdilər. Daha sonrakı denaturallaşma dönəmində isə fonosemantik mahiyyətli söz yaradıcılığının aktivlik payı (yüksək iş əmsalı) aşağı düşür. Biz bunun ən parlaq nümunələrini erkən türk ablautu və ya ilkin türk fleksiyası adlandırılan səs əvəzlənmələri hadisəsində yer aldığını qeyd edə bilərik. Məsələn, zənnimizcə ***süz~sız, düz~dız, sak~sık, saç~seç, dal~dəl*** və s. bu kimi söz köklərinin semantik əlaqəsi burada fonosemantik şərtləmənin, yəni əslində səs simvolizmi qismində dəyərləndirilə bilən kök morfemdaxili səs əvələnməsinin yer aldığını ehtimal etməyə imkan verir. Bu kimi misallara eləcə də ***tık/x~tik~tok/tox, cız~ciz*** etimoloji dubletliyini nümunə göstərə bilərik. Bu zaman intervokal sait söz kökünün semantikasında əksini tapan hərəkətin, əlamətin, xüsusiyyətin intensivliyinin qradasiyasını müəyyənləşdirən fonosimvolik tənzimləmə mexanizmi kimi maraqlı missiyanı icra edir. Maraqlıdır ki, bu tipoloji mahiyyətli səs əvəzlənmələri aqlütinativ dillərdə ahəng qanunla tənzimlənən səs əvələnməsi qismində ortaya çıxır. Bu zaman incə saitlərin qadın başlanğıcı ilə, habelə azlıqla, incəliklə, zəifliklə, qeyri-intensivliklə bağlı olan semantik korrelyativliyi ifadə etdiyi, qalın saitlərin isə bunun tam əks məna çalarlığını əks etdirdiyi müəyyən edilə bilər. Zənnimizcə, məsələnin digər maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, bu kimi semantik korrelyasiyalarda, heç də həmişə müasir insanın koqnitiv kateqoriallaşmasının məqbul

bildiyi sinifləndirilmə izlənilmir, yəni bəzən ilk baxışdan əlaqəsiz görünən söz köklərinin eyni semantik düyünə şaxələndiyi ortaya çıxır.

Aparılan təhlillər ontogenez-filogenez paralelliyi məsələsinə nüfuz etməklə, bir sıra tipoloji dəyişimlərin kökünün məhz bəşər dilinin strukturunun mərhələli təkamülü ilə izah etməyə imkan verir. Məhz erkən arxi-fonotakt qəliblərinin mövcudluğu ideyası, sonradan həmin fonotakt qəliblərinin semantik düyün çərçivəsində məna differensiallaşmasına məruz qalması ideyası, əslində ontogenez faktları ilə, həm də qədim dil örnəkləri ilə öz təsdiqini tapır. Eyni zamanda müəyyən fonotaktın funksional polisemantikliyi, yəni fərqli situasiyalara nəzərən tətbiq edilə bilməsi məqamı da uşaq dili ilə müəyyən paralellik nümayiş etdirir. Eləcə də məlum olur ki, eynilə uşaq dilinin öz daxili semantik differensiallaşma qanunauyğunluqları olduğu kimi, erkən semantik differensiallaşma faktlarında da konnotativliyin səs əvəzlənməsi sayəsində ifadəsi nəticəsində çox maraqlı, hətta ilk baxışdan əlaqəsiz görünə biləcək söz köklərinin/əsaslarının korrelyativ bağlılığını təsbit etmək mümkün olur. Məsələn, *kötük/gödək/gödən/gödəl(mək)*; habelə *sac/saç; çiy/çilə(mək)*.

Fonosemantika prizmasından aparılan təhlillər səs əvəzlənmələrinin akustik obraza, artikulyasyon təəssürata da əsaslana bildiyini ortaya qoyur. Labial samitlərin müəyyən pozitiv semantikalı sözlərin yaranmasında iştirakı hələ Leybnits araşdırmalarından məlumdur. Analoji olaraq, dodaqlanan saitlərin və labial samitlərin də müvafiq semantikanın ifadəsi üçün səs əvəzlənməsinin dinamikasının tənzimlənməsi də maraqlı faktları ortaya qoya bilir. Məsələn, yum/tum: yumru, yumurta, tum, dom(balaq), tompa (dialektlərdə: yumru mənasında), domara (dialektlərdə: qısaboylu ; qozbel), dombabel (dialektlərdə: qozbel), dombax (dialektlərdə: təpə), dümbül (dialektlərdə: təpəcik). Bu kimi faktlar akustik obrazın müəyyən səs əvəzlənmələri sayəsində intensivlik konnotasiyası çərçivəsində tənzimlənə bildiyini ortaya qoyur.

Açar sözlər: linqvistik tipologiya, səs əvəzlənmələri, ilkin fleksiya, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika

Ayten (Yunis) Hajieva
Associate Professor of the Department of General Linguistics,
Azerbaijan University of Languages, Doctor of Philosophy in Philology
Orcid: 0009-0002-8837-6186

"Invisible" Aspects of Linguistic Typology: Cognitive and Psycholinguistic Conditioning of Sound Alternations

It is well known that, beginning in the 1930s, the idea of the arbitrariness (non-absoluteness) of F. de Saussure's postulate on the arbitrariness of linguistic signs began to attract many supporters in linguistics. E. Sapir's psycholinguistic research on sound symbolism, and later I.N. Gorelov's psycholinguistic research revealed the validity of doubts regarding the absoluteness of Saussure's postulate on this issue. Later research in the field of phonosemantics, including the emergence of S.V. Voroni's theory of

synesthesia, confirmed that the various approaches in this area have a serious basis. An interesting aspect of the problem related to linguistic typology is that, likely in the early stages of their development, languages proceeded from the position of establishing a certain correlation between an object and a name. During the period of further denaturalization (the weakening of the correlation between an object and a name and the transition to the stage of Abstract naming), the share of activity (high efficiency) of phonosemantic word formation decreases. The most striking examples of this can be seen in the phenomenon of sound alternations, called early Turkic ablaut or initial Turkic inflection. For example, the semantic relationship of root words such as suz~sız, düz~dız, sak~sık, saç~seç, dal~del, and others suggests phonosemantic conditioning, that is, a prioritization of sounds within the root morpheme, which can effectively be assessed as sound symbolism. A. Gadzhieva cites examples such as the etymological doublet tik/x~tik~tok/tox, ciz~ciz. In this case, the intervocalic vowel performs an interesting function as a phonosymbolic regulatory mechanism, determining the gradation of the intensity of an action, a property reflected in the semantics of the root word. Interestingly, sound substitutions of this typological nature have been assessed in agglutinative languages as a priority of sounds, regulated by the law of harmony. At that time, it was discovered that soft vowels express semantic correlations associated with femininity, as well as minority, delicacy, weakness and lack of intensity, while hard vowels reflect a completely opposite shade of meaning. In our view, another interesting aspect of this problem is that such semantic correlations do not always correspond to the classification that modern human cognitive categorization considers acceptable, that is, it sometimes turns out that the roots of words that at first glance seem unrelated originate from the same semantic node.

The conducted analyses, by penetrating into the issue of ontogeny-phylogeny parallelism, allow for explaining the root of several typological changes precisely through the gradual evolution of the human language structure. The very idea of the existence of early archi-phonotactic patterns, and the subsequent exposure of these phonotactic patterns to semantic differentiation within a semantic node, finds its confirmation both in the facts of ontogeny and in ancient linguistic examples. Concurrently, the functional polysemanticism of a specific phonotact—that is, its applicability to different situations—also demonstrates a certain parallelism with child language. Furthermore, it becomes evident that just as child language possesses its own internal laws of semantic differentiation, the expression of connotativeness through sound alternation in early semantic differentiation facts makes it possible to establish a correlative connection between word roots/stems that may seem entirely unrelated at first glance. For instance, kötük / gödək / gödən / gödəl(mək); as well as sac / saç; çiy / çilə(mək).

Analyses conducted from the perspective of phonosemantics reveal that sound alternations can also be based on acoustic imagery and articulatory impressions. The involvement of labial consonants in the formation of words with specific positive semantics has been known since the research of Leibniz. Analogously, the regulation of the dynamics of sound alternation by rounded vowels and labial consonants for the

expression of corresponding semantics can also uncover intriguing facts. For example, the yum / tum cluster: yumru, yumurta, tum, dom(balaq), tompa (in dialects: meaning round), domara (in dialects: short-statured; hunchbacked), dombabel (in dialects: hunchbacked), dombax (in dialects: hill), dümbül (in dialects: hillock). Such facts demonstrate that the acoustic image can be regulated within the framework of intensity connotation through certain sound alternations.

Keywords: linguistic typology, sound alternations, primary inflection, cognitive linguistics, psycholinguistics

Aytən Elşad qızı Allahverdiyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Nəzəri dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
a._ayten@mail.ru
aytanallahverdiyeva@anas.az
https://orcid.org/0009-0000-6660-0357

ÇOXDİLLİLİK VƏ KONSEPTUALLAŞDIRMA: KOQNİTİV DİLÇİLİK BAXIMINDAN NƏZƏRİ TƏHLİL

Xülasə

Müasir dilçilikdə dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də insanın dünyanı qavraması, kateqoriyalaşdırması və konseptuallaşdırması ilə qarşılıqlı əlaqədə olan koqnitiv sistem kimi öyrənilməsi mühüm istiqamətlərdən biridir. Bu baxımdan çoxdillilik fərdin müxtəlif dillər vasitəsilə dünyanı necə dərk etməsi və həmin dillərdə mövcud olan konseptual strukturların bir-birinə necə təsir göstərməsi aktual məsələdir. Məqalədə çoxdillilik və konseptuallaşdırma münasibəti koqnitiv dilçilik çərçivəsində nəzəri aspektdən tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi dil, konsept və koqnitiv proseslər arasındakı əlaqənin çoxdilli şüur kontekstində izah edilməsidir. Koqnitiv dilçiliyin əsas prinsipləri, konseptuallaşdırma anlayışı, dilə xas konseptual fərqlər, dillərarası koqnitiv təsir və konseptual transfer məsələləri nəzərdən keçirilir. Lanqaker, Lakoff, Slobin, Pavlenko, Jarvis və digər alimlərin nəzəri fikirləri əsasında qeyd edilir ki, çoxdilli fərdin konseptual sistemi müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində dinamik xarakter daşıyır. Bu səbəbdən çoxdillilik yalnız bir neçə dilin paralel istifadəsi kimi deyil, müxtəlif konseptuallaşdırma üsullarının qarşılıqlı əlaqəsi kimi də nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: çoxdillilik, koqnitiv dilçilik, konseptuallaşdırma, konsept, konseptual sistem, mental leksikon.

Multilingualism and Conceptualization : A Theoretical Analysis from the Perspective of Cognitive Linguistics

Abstract

In modern linguistics, a significant area of study involves viewing language not merely as a means of communication, but as a cognitive system interacting with how humans perceive, categorize, and conceptualize the world. In this context, the relationship

between multilingualism and the way an individual comprehends the world through various languages - as well as the mutual influence of the conceptual structures inherent in those languages - is a topic of current importance. This article examines the relationship between multilingualism and conceptualization from a theoretical perspective within the framework of cognitive linguistics. The primary objective of the study is to elucidate the connection between language, concepts, and cognitive processes within the context of the multilingual mind. Key principles of cognitive linguistics, the concept of conceptualization, language-specific conceptual differences, cross-linguistic cognitive influence, and conceptual transfer are explored. Based on the theoretical views of Langacker, Lakoff, Slobin, Pavlenko, Jarvis, and other scholars, it is noted that the conceptual system of a multilingual individual is dynamic in nature, resulting from the interaction of different languages. Therefore, multilingualism should be viewed not merely as the parallel use of several languages, but also as the interplay of various modes of conceptualization.

Key words: multilingualism, cognitive linguistics, conceptualization, concept, conceptual system, mental lexicon.

Giriş

Dil və düşüncə arasındakı münasibət dilçilikdə uzun müddətdir müzakirə olunan fundamental problemlərdən biridir. Ənənəvi yanaşmalarda dil əsasən struktur və kommunikativ sistem kimi təsvir edildiyi halda koqnitiv dilçilik dilin insanın ümumi koqnitiv fəaliyyətindən ayrılmaz olduğunu irəli sürür. Bu yanaşmaya görə dil formaları insanın dünyanı qavraması, təcrübəni strukturlaşdırması və hadisələr arasında əlaqələr yaratması ilə sıx bağlıdır. Lanqaker dil mənasının konseptuallaşdırmada yerləşdiyini və dilin təsvir etdiyi reallığı birbaşa deyil, müəyyən perspektiv və konstruksiyalar vasitəsilə təqdim etdiyini vurğulayır (Langacker 2008: 27-54).

Bu məsələnin çoxdillilik kontekstində araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki çoxdilli fərd yalnız müxtəlif dil sistemlərinin daşıyıcısı deyil o, eyni zamanda müxtəlif dillərdə formalaşmış məna və konseptual quruluşlarla qarşılıqlı əlaqədə olan koqnitiv sistemə malikdir. Müxtəlif dillər müəyyən obyekt, hadisə və təcrübələrin fərqli aspektlərini ön plana çıxara bilər. Nəticədə çoxdilli şəxsin konseptual fəaliyyəti tək bir dilin çərçivəsi ilə məhdudlaşmır.

Bu məqalənin məqsədi çoxdillilik və konseptuallaşdırma arasındakı münasibəti koqnitiv dilçilik baxımından nəzəri şəkildə təhlil etməkdir. Məqalədə əsas diqqət üç məsələyə yönəldilir: konseptuallaşdırmanın koqnitiv dilçilikdə yeri, müxtəlif dillərin konseptual sistemə mümkün təsiri və çoxdillilikdə konseptual transferin nəzəri mahiyyəti.

Koqnitiv dilçilikdə konseptuallaşdırma anlayışı

Koqnitiv dilçiliyin əsas müddəalarından biri dilin insanın ümumi koqnitiv qabiliyyətlərindən ayrı sistem kimi qəbul edilməməsidir. Bu yanaşmada dil mənası yalnız lüğəvi vahidin və ya qrammatik strukturun formal xüsusiyyətlərindən ibarət deyil.

Mənanın yaranmasında qavrayış, diqqət, yaddaş, kateqoriyalaşdırma, perspektiv və digər koqnitiv proseslər iştirak edir.

Lanqakerə görə dilçilik baxımından məna konseptuallaşdırma ilə əlaqəlidir. Konseptuallaşdırma yalnız müəyyən obyekt və ya hadisə haqqında təsəvvürün mövcud olması deyil, həmin məzmunun insan şüurunda müəyyən şəkildə təşkil və təqdim edilməsidir. Buna görə də eyni vəziyyət müxtəlif ifadələr vasitəsilə fərqli şəkildə konseptuallaşdırıla bilər. Lanqaker xüsusilə "qavrayış tərzi" (construal) anlayışını ön plana çəkərək göstərir ki, ifadənin mənası yalnız onun ifadə etdiyi konseptual məzmundan deyil, həmin məzmunun hansı perspektivdən təqdim olunmasından da asılıdır (Langacker 2008: 55-90).

Bu yanaşma çoxdillilik məsələsinin izahı üçün mühüm nəzəri əsas yaradır. Əgər dil hadisələrin yalnız adlandırılmasını deyil, onların müəyyən perspektivdən konseptuallaşdırılmasını da əhatə edirsə, müxtəlif dillərlə təmasda olan şəxsin koqnitiv sistemində müxtəlif konseptuallaşdırma üsullarının mövcud olması mümkündür.

Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalaşdırma da konseptuallaşdırma ilə sıx əlaqələndirilir. Lakoff klassik kateqoriya modelindən fərqli olaraq kateqoriyaların həmişə sərt və dəyişməz sərhədlərə malik olmadığını, prototiplik struktura əsaslana bildiyini göstərir. Bu yanaşma dil vahidlərinin yalnız obyektiv reallığın hazır kateqoriyalarını əks etdirmədiyini, insan təcrübəsinin və qavrayışının da kateqoriyaların formalaşmasında rol oynadığını göstərir (Lakoff 1987: 5-7, 68-76). Beləliklə, koqnitiv dilçilikdə konseptuallaşdırma dil və düşüncə arasındakı münasibətin əsas izah mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Bu mexanizmin çoxdilli fərddə necə fəaliyyət göstərməsi isə ayrıca nəzəri problem yaradır.

Dilin konseptual sistemin formalaşmasında rolu

Dil və düşüncə münasibətinin araşdırılmasında dilin konseptual sistemə təsiri məsələsi xüsusi yer tutur. Bu problem ənənəvi olaraq linqvistik nisbilik istiqaməti ilə əlaqələndirilir. Bununla belə müasir yanaşmalarda məsələ dilin düşüncəni tam şəkildə müəyyən etməsi kimi sərt formada deyil, dilin müəyyən koqnitiv proseslərə istiqamət verməsi və ya bəzi aspektləri diqqətə çıxarması baxımından nəzərdən keçirilir.

Slobinin "danışmaq üçün düşünmə" (thinking for speaking) konsepsiyası bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Slobinə görə insan danışarkən hadisənin bütün xüsusiyyətlərini eyni səviyyədə nəzərə almır, danışdığı dilin ifadə imkanlarına uyğun olan xüsusiyyətləri seçir və dilə uyğun şəkildə strukturlaşdırır (Slobin 1996: 70-96). Xüsusilə müxtəlif dillərin hadisələri, hərəkəti, zaman və məkan münasibətlərini fərqli qrammatik və leksik vasitələrlə ifadə etməsi danışıq zamanı diqqətin müəyyən aspektlərə yönəlməsinə səbəb ola bilər.

Bu nəzəriyyə çoxdillilik üçün maraqlı nəticə doğurur. Bir şəxs iki və ya daha çox dil istifadə etdikdə o, eyni hadisəni müxtəlif dillərin tələb etdiyi fərqli konseptual çərçivələrdə təqdim etməli ola bilər. Beləliklə, çoxdillilik müxtəlif konseptuallaşdırma üsullarının mövcudluğunu və onların kontekstdən asılı olaraq aktivləşməsini mümkün edir.

Məsələn, hərəkət hadisələrinin ifadəsində bəzi dillər hərəkətin istiqamətini, bəziləri isə hərəkətin tərzini daha sistemli şəkildə kodlaşdıra bilər. Bu fərqlər danışanın hadisəni ifadə edərkən hansı xüsusiyyətlərə diqqət yetirməsinə təsir göstərə bilər. Belə hallarda dil yalnız artıq formalaşmış düşüncənin ifadə vasitəsi kimi deyil, müəyyən mənada düşüncənin danışıq üçün təşkilində iştirak edən vasitə kimi çıxış edir.

Çoxdillilik və konseptual sistem

Çoxdilli fərdin konseptual sisteminin təşkili məsələsi mental leksikonun öyrənilməsi ilə də sıx bağlıdır. Mental leksikon dedikdə insanın sözləri, onların mənalarını və digər dil vahidləri ilə əlaqələrini yaddaşda təşkil edən koqnitiv sistem nəzərdə tutulur. Çoxdilli şəxsdə bu sistemin daha mürəkkəb xarakter daşıması təbiidir, çünki müxtəlif dillərə aid leksik vahidlər eyni və ya qismən üst-üstə düşən konseptual məzmunlarla əlaqələnə bilər.

Pavlenko çoxdilli mental leksikonun tədqiqində konseptual reprezentasiya məsələsinin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd edir. Onun fikrincə, çoxdilli leksik sistemdə müxtəlif dillərin sözləri ilə konseptlər arasındakı əlaqələr sadə və tamamilə eyni xarakter daşımır, dillər konseptual məzmunun müxtəlif hissələrini fərqli şəkildə strukturlaşdıra bilər (Pavlenko 2009: 125-160). Bu yanaşmadan çıxış etdikdə çoxdilli fərdin konseptual sistemini iki və ya üç ayrı sistemin mexaniki cəmi kimi təsəvvür etmək düzgün olmaz. Daha məqsədəuyğun yanaşma müxtəlif dillərin bir-birinə təsir etdiyi dinamik konseptual sistem modelidir. Burada müəyyən konsept bir dildə mövcud olan xüsusiyyətlərlə digər dildə mövcud olan xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində daha zəngin və çoxqatlı reprezentasiyaya malik ola bilər.

Pavlenkonun yanaşmasında diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, ikinci dilin mənimsənilməsi yalnız yeni söz və qrammatik strukturların öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır. Yeni dil fərdin artıq mövcud konseptual sisteminə də təsir göstərə bilər. Beləliklə, dil öyrənilməsi müəyyən hallarda konseptual dəyişikliklə müşayiət oluna bilər (Pavlenko 2009: 125 - 160).

Konseptual transfer və dillərarası koqnitiv təsir

Çoxdillilik və konseptuallaşdırma arasındakı münasibətin izahında əsas anlayışlardan biri konseptual transferdir. Konseptual transfer ümumi mənada bir dildə formalaşmış konseptual xüsusiyyətlərin digər dildə məna yaratma və ifadə prosesinə təsiri kimi izah edilir. Jarvis konseptual transferi dillərarası təsirin konseptual məna və onun ifadəsi ilə bağlı xüsusi forması kimi müəyyənləşdirir (Jarvis 2016: 608–635). Burada konseptual transferi sadə "sözbəsöz tərcümə" və ya qrammatik səhv ilə eyniləşdirmək düzgün olmaz. Dilçilikdə leksik və qrammatik transfer daha çox bir dilin formal xüsusiyyətlərinin digər dilə təsirini ifadə etdiyi halda, konseptual transfer məna yaratma və hadisəni müəyyən şəkildə qavrama səviyyəsində baş verən təsirlə əlaqəlidir.

Jarvis və Pavlenko dillərarası təsiri geniş mənada nəzərdən keçirərək onun yalnız dil formalarına deyil, həmçinin, kateqoriyalaşdırma, konseptual reprezentasiya və koqnitiv emal proseslərinə də aid ola biləcəyini göstərirlər (Jarvis, Pavlenko 2008: 1 - 15). Onların yanaşmasında konseptual transfer dil və düşüncə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsində mühüm anlayışlardan biri kimi təqdim edilir. Konseptual transferin

mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun yalnız bir istiqamətdə baş verməməsidir. Ənənəvi dil transferi yanaşmalarında əsas diqqət ana dilinin ikinci dilə təsirinə yönəlsə də, çoxdillilik üzrə müasir tədqiqatlar ikinci və sonrakı dillərin də əvvəlki dillərə təsir göstərə biləcəyini nəzərə alır. Bu baxımdan dillərarası təsir qarşılıqlı və dinamik proses kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, müəyyən konseptin ikinci dildə ifadə üsulu uzunmüddətli dil istifadəsi nəticəsində həmin şəxsin birinci dildə hadisəni təsvir etməsinə də təsir göstərə bilər. Belə təsirin olması çoxdilli koqnitiv sistemin sabit deyil, dəyişən və qarşılıqlı təsirlərə açıq olduğunu göstərir.

Konseptual transferin koqnitiv xarakteri

Konseptual transfer məsələsində mühüm problemlərdən biri dilə aid semantik fərqlərlə koqnitiv-konseptual fərqləri bir-birindən ayırmaqdır. İki dildə müəyyən sözlərin fərqli mənaya malik olması bilavasitə konseptual transferin mövcudluğunu göstərmir. Konseptual transferdən danışmaq üçün daha dərin səviyyədə həmin dil istifadəçisinin obyektləri, hadisələri və münasibətləri hansı konseptual xüsusiyyətlər əsasında qruplaşdırdığını nəzərə almaq lazımdır.

Odlin konseptual transfer məsələsini linqvistik nisbilik və ikinci dilin mənimsənilməsi arasındakı kəsişmə nöqtəsində nəzərdən keçirir. O, konsept və məna arasında fərq qoymağın vacibliyini vurğulayır və konseptual transferin məna transferindən fərqli olduğunu qeyd edir (Odlin 2005: 3 - 25). Bu fərqləndirmə çoxdillilik tədqiqatları üçün metodoloji baxımdan da əhəmiyyətlidir. Məsələn, iki dildə eyni anlayışı ifadə edən sözlərin mövcudluğu onların konseptual olaraq tamamilə eyni məzmunu ifadə etdiyini göstərmir. Tam əksinə eyni sözün müxtəlif dillərdə fərqli assosiativ, mədəni və təcrübə əsaslı komponentləri ola bilər.

Pavlenkonun çoxdilli mental leksikonla bağlı yanaşması da bu məsələyə işıq salır. Müxtəlif dillərdə sözlərin konseptlərlə əlaqəsi tamamilə eyni olmaya bilər və ikinci dilin öyrənilməsi zamanı həmin əlaqələr yenidən təşkil oluna bilər (Pavlenko 2009: 125 - 160). Bu isə çoxdilliliyin sadəcə lüğət ehtiyatının genişlənməsi deyil, konseptual sistemin yenidən təşkili ilə də müşayiət oluna biləcəyini göstərir.

Koqnitiv dilçilik baxımından çoxdilliliyin dinamik modeli

Yuxarıda nəzərdən keçirilən nəzəri yanaşmaları ümumiləşdirdikdə çoxdilliliyi statik deyil, dinamik koqnitiv sistem kimi təsəvvür etmək mümkündür. Bu sistemdə müxtəlif dillər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir. Əksinə, dil istifadəçisinin təcrübəsi, dilə məruz qalma səviyyəsi, istifadə tezliyi, yaş, sosial mühit və kommunikativ kontekst kimi amillər dillər arasındakı münasibətləri dəyişdirə bilər. Bu baxımdan çoxdilli şəxsin konseptual sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə oluna bilər:

- müxtəlif dillərdə mövcud olan konseptual strukturların qarşılıqlı əlaqəsi
- dillər arasında konseptual və semantik uyğunluqların tam və ya qismən olması
- bir dildə formalaşmış konseptual xüsusiyyətlərin digər dilə təsir göstərə bilməsi
- dil istifadəsinin istiqamətindən asılı olaraq təsirin qarşılıqlı xarakter daşıması
- yeni dil təcrübəsinin əvvəlki konseptual reprezentasiyalarda dəyişiklik yarada bilməsi.

Belə model çoxdilliliyi “bir neçə dilin biliyi” ilə məhdudlaşdırmır. Burada çoxdillilik həm də müxtəlif dil sistemlərinin insanın konseptual fəaliyyətində yaratdığı qarşılıqlı təsirlərin məcmusu kimi başa düşülür. Koqnitiv dilçilik baxımından bu modelin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, dil forması, məna və konseptual struktur arasında əlaqəni vahid çərçivədə izah etməyə imkan verir. Lanqakerin konseptuallaşdırma və konstrual yanaşması, Slobinin “danışmaq üçün düşünmə” konsepsiyası və Pavlenkonun çoxdilli konseptual reprezentasiya ilə bağlı tədqiqatları birlikdə nəzərdən keçirildikdə çoxdilli fərdin dil və düşüncə münasibətinin daha mürəkkəb xarakter daşıdığı aydın görünür (Langacker 2008: 27–54, Slobin 1996: 70–96, Pavlenko 2009: 125–160).

Nəticə

Çoxdillilik və konseptuallaşdırma arasındakı münasibətin koqnitiv dilçilik baxımından araşdırılması dil və düşüncə əlaqəsinə daha geniş perspektivdən yanaşmağa imkan verir. Koqnitiv dilçilik dil mənasını yalnız dil sisteminin daxili elementləri ilə məhdudlaşdırmır, həmçinin, mənanın formalaşmasını insanın qavrayışı, təcrübəsi, diqqəti, kateqoriyalaşdırması və konseptual fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. Bu nəzəri çərçivədə çoxdillilik xüsusi əhəmiyyət qazanır. Çünki çoxdilli fərd müxtəlif dillərdə yalnız fərqli söz və qrammatik strukturlardan istifadə etmir, həm də müxtəlif konseptualizasiya üsulları ilə qarşılaşır. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində dillər arasında konseptual təsirin yaranması mümkündür. Konseptual transfer anlayışı həmin təsirin izahı üçün mühüm nəzəri vasitədir. Burada sadəcə sözlərin və ya qrammatik strukturların bir dildən digərinə keçməsindən deyil, daha dərin səviyyədə hadisələrin, obyektlərin və təcrübələrin müəyyən şəkildə konseptuallaşdırılmasından bəhs edilir. Jarvisin yanaşmasında konseptual transfer məhz konseptual mənanın ifadəsi və şərhində dillərarası təsirlə əlaqələndirilir (Jarvis 2016, 608 - 635).

Beləliklə, çoxdillilik nəticəsində formalaşan koqnitiv sistem sabit və dəyişməz deyil. Müxtəlif dillərin istifadəsi və həmin dillərlə bağlı təcrübə konseptual reprezentasiyaların formalaşmasına və yenidən təşkilinə təsir göstərə bilər. Buna görə çoxdilliliyin koqnitiv dilçilik çərçivəsində tədqiqi dil, düşüncə və təcrübə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərindən başa düşülməsinə imkan verir. Nəzəri baxımdan gələcək tədqiqatlarda xüsusilə Azərbaycan dili ilə digər dillər arasındakı konseptual fərqlərin və mümkün konseptual transfer nümunələrinin araşdırılması perspektivli istiqamət hesab oluna bilər. Belə tədqiqatlar Azərbaycan çoxdilliliyi kontekstində dil və konseptual sistem arasındakı münasibətin öyrənilməsinə yeni material verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Jarvis, S. Clarifying the Scope of Conceptual Transfer. Language Learning, 66(3), 2016, pp. 608–635.
2. Jarvis, S., & Pavlenko, A. Crosslinguistic Influence in Language and Cognition. New York: Routledge, 2008, 304 p.

3. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987, 632 p.

4. Langacker, R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2008, 562 p. “Conceptual Semantics”, pp. 27–54; “Construal”, pp. 55–90.

5. Odlin, T. Crosslinguistic Influence and Conceptual Transfer: What Are the Concepts? Annual Review of Applied Linguistics, 2005, pp. 3–25.

6. Pavlenko, A. Conceptual Representation in the Bilingual Lexicon and Second Language Vocabulary Learning. In A. Pavlenko (Ed.), The Bilingual Mental Lexicon: Interdisciplinary Approaches. Bristol: Multilingual Matters. 2009, pp. 125–160.

7. Pavlenko, A. Bilingualism and Thought. In J. F. Kroll & A. M. B. de Groot (Eds.), Handbook of Bilingualism: Psycholinguistic Approaches. Oxford: Oxford University Press. 2009, pp. 433–453.

8. Slobin, D. I. From “Thought and Language” to “Thinking for Speaking”. In J. J. Gumperz & S. C. Levinson (Eds.), Rethinking Linguistic Relativity. Cambridge: Cambridge University Press. 1996, pp.70-96.

9. Jarvis, S. Conceptual Transfer: Crosslinguistic Effects in Categorization and Construal. Bilingualism: Language and Cognition, 14(1), 2011, pp. 1–8.

10. von Stutterheim, C., & Nüse, R. Processes of Conceptualization in Language Production: Language-Specific Perspectives and Event Construal. Linguistics, 2003, pp. 851–881.

Bəturə Ziyaddın qızı Əliyeva
AMEA-Nəsimi adına Dilçlik institutunn
Hind-Aropa dilləri şöbəsinin böyük elmi işçisi

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ MORFEMİKA ANLAYIŞI VƏ DİLLƏRİN ZƏNGİNLƏŞMƏYİNDƏ MORFEMLƏRİN ROLU

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və italyan dillərində işlənən morfemlərin ümumi xüsusiyyətləri və söz yaradıcılığında rolu haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, morfemika anlayışı azərbaycan və italyan dillərində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər iki dildə şəkilçilər coxsaylı növlərə malikdir və onlar qrammatik kateqoriyaların düzəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunur ki, sözün daşıdığı leksik məna ilə onun bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi ilə qazandığı törəmə mənanın yaranmasına affikslər öz töhfəsini verir

Açar sözlər *: morfem, söz yaradıcılığı, suffiks ,prefiks*

Abstract

In this article, information is given about the general characteristics of morphemes used in Azerbaijani and Italian languages and their role in word creation. It is noted that the concept of morphemics holds significant importance in the Azerbaijani and Italian languages. In both languages, suffixes exist in numerous varieties and play a significant role in the formation of grammatical categories. It is noted that affixes contribute to the formation of the lexical meaning a word carries, as well as the derivative meaning it acquires when shifting from one part of speech to another.

Key words*: mopheme suffix, prefix, word creation*

Genetik və tipoloji xüsusiyyətlərə görə, italyan və Azərbaycan dilləri müxtəlif qruplara aiddir. Buna baxmayaraq, bu dillər arasında dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində oxşar və fərqli cəhətlər özünü göstərir. Dil ümumi sistem halında müxtəlif laylara bölünür və tərkib hissələri ilə birlikdə (leksika, morfologiya, sintaksis, söz yaradıcılığı və s.) bütöv bir vəhdət təşkil edir. Dilin zənginləşməyində söz yaradıcılığı müstəsna rola malikdir və dillərdə söz yaradıcılığı prosesinin təhlili tədqiq edilən dillərin söz yaradıcılığı əlaqələrinin linqvistik mahiyyətinə nüfuz etməklə yanaşı, tipoloji baxımdan bunların daha ümumi problemlərinin müəyyən olunmasına da töhfəsini verir. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, başlıca olaraq, yeni sözlərin yaranması hesabına olur. Yeni söz və ifadə yaratmaq Azərbaycan dilində müntəzəm

davam edən zəruri bir prosesdir. Bu proses dilimizdə qüvvətli olduğu kimi, həm də çox məhsuldardır. XX əsrdə xüsusən, indi elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı əsasında dilimizdə yüzlərcə yeni-yeni söz və ifadələr yaranmışdır.Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və ümumxalq dili əsasında inkişaf edir. Buna görə deyə bilərik ki, bu üsullar dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbə rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dilimizin varlığını və onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibi onun daxili imkanları əsasında, başlıca olaraq, iki yolla zənginləşir; birincisi yeni söz və ifadə yaradılmaqla, ikincisi dialekt və şivələrdən söz və ifadə götürülməklə.(9,s442)

Qeyd edək ki, müxtəlif sistemli dillərin həm elmi- nəzəri, həm də praktiki - tətbiqi baxımından müqayisəli tədqiqi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Bu istiqamət müxtəlif tədqiqatlarda dəfələrlə diqqəti cəlb etmiş, V.D. Arakin, C. Buranov, V.M. Solntsev, V.N. Yartseva, və b. tədqiqatları dil sistemlərinin tədqiqinin fundamental problemləri, xüsusən, genetik və tipoloji cəhətdən uzaq dillərin qarşılaşdırılması sahəsində, dillərin öyrənilməsində müxtəlif yanaşma və metodların tətbiqi məsələləri və onların qarşılıqlı təsirlərinin təhlili istiqamətində araşdırmalar aparmışlar. Dilin zənginləşməyində əsas əhəmiyyətə malik olan söz yaradıcılığı və onun əsasını təşkil edən affikslər dilçilərin həmişə diqqət mərkəzində dayanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, bu məsələ “Affiksal morfemlərin variativliyi” (N.A.Kataqoşina), “Affiksoidlərin söz yaradıcılığı prosesində mövqeyi” (N.M.Şanskiy), “Derivativ sistemdə affiksoidlərin rolu” (O.V. Rusakova), “Suffikslərin allomorf variativliyi “(A.Q.Antipov) kimi dilçilərin əsərlərində müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır.

Dil sisteminin əsas elementinin söz olduğunu qəbul edən M.V. Panov qeyd edir ki, “*söz məsələsi - dil sistemi məsələsidir*” (1, s.193). Dil sisteminin hər bir vahidi təkcə öz-özlüyündə deyil, həm də onun tərkib hissəsi olduğu böyük vahidlərə, öz tərkibinə daxil olan kiçik vahidlərə münasibətdə öyrənilir. Dil sisteminə alt sistemlər daxildir ki, bu sistemlər birlikdə bütöv bir sistem kimi çıxış edir [34, s.147]. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dil sistemində digər sahələrlə yanaşı söz yaradıcılığı onun əsasında dayanan morfemlər vasitəsilə ilə öyrənilir.

Morfem termini ilk dəfə XIX əsrin 70-ci illərinin sonlarında Kazan dilçilik məktəbinin banisi İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən təklif edilmişdir. Dil faktlarının öyrənilməsində psixoloji istiqamətin banisi olan İ.A. Boduen de Kurtene morfemlərin “*elmi uydurma və ya ixtira deyil*”, “*davamlı olaraq dəyişən*”, “*psixoloji vahidlər*”, “*linqvistik təfəkkürün elementləri*” olan “*canlı, real vahidlər*” olduğu fikrini dəfələrlə vurğulamışdır (2, s.30).

Rus dilçisi V.V. Lopatinin morfem və morfemika anlayışı ilə bağlı yanaşması xüsusi ilə diqqət çəkir.V.V. Lopatin söz quruluşu və müasir rus dilində söz yaradıcılığı problemlərini araşdırarkən bu anlayışı genişləndirir. Morfemika dedikdə o, “sözlərin mənalı hissələrinin bir-birinə və bütövlükdə sözə münasibətdə (formal və semantik aspektlərdə) öyrənilməsini” nəzərdə tutur [3, s.8]. Dilin bu sahəsinin hazırkı inkişaf vəziyyətinə əsaslanaraq, V.V. Lopatin buna ən azı aşağıdakı problemləri aid edir:

a) morfemin sözün ən kiçik mənalı hissəsi kimi müəyyən edilməsi; kök və affiksal (xidmət) morfemlərin tərifi və onların növləri; məhsuldar və qeyri-məhsuldar fleksiyalı və söz əmələ gətirən affikslər, sözün kökü və ya onun ayrı-ayrı formaları arasında fərq;

b) morfemlərlə ifadə olunan məna növləri: leksik, qrammatik və sözyaradıcı; qrammatik və sözyaradıcı mənaların növləri;

c) morfemlərin uyğunluğu ilə bağlı morfofonoloji hadisələr: morfemlərin kəsilməsi və uzanması, səslərin növbələşməsi, vurğunun yerdəyişməsi, morfemlərin üst-üstə düşməsi və s.;

ç) morfemik səviyyənin xətti (sintaqmatik) və qeyri-xətti (paradiqmatik) dil vahidləri arasında əlaqə: söz formaları və sözlər, morfemlər; xətti vahidlərin təcrid edilməsi prinsipləri və onların paradiqmatik vahidlərə birləşdirilməsi qaydaları (4, s.21) .

Görkəmli dilçi alim Səlim Cəfərova görə şəkilçilər müasir dilçilikdə işlənən morfemlər müxtəlif xüsusiyyətlərə görə : leksik və qrammatik əlamətlərə görə, məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlığına görə, fonetik xüsusiyyətlərinə görə və s. fərqləndirilir.(10,s26)

Morfem dilin inkişafı zamanı dəyişə bilən tarixi kateqoriyadır. Morfemin bu xüsusiyyəti onu digər dil kateqoriyaları və formaları ilə birləşdirir. Müasir və etimoloji nöqteyi-nəzərdən bəzi sözlərdəki morfemlərin bölünmə sərhədlərini müəyyən etmək çətin olur, bu, dilin tarixi inkişafı prosesində müxtəlif səbəblərdən (məhsuldar şəkilçilərin işləkliyini itirməsi, və ya söz tərkibinin dəyişilməsi və s.) morfemin sərhədlərinin dəyişilməsi ilə izah oluna bilər.

Sözlərin morfem tərkibinin təhlili danışanların subyektiv linqvistik intuisiyasına deyil, müasir dilin obyektiv faktlarına əsaslanmalıdır. Bəzi sözlərin morfemlərə səhv bölünməsi sözün etimologiyasının da səhv şəkildə müəyyən olunmasına səbəb olur. Sözün əhəmiyyətli hissələrini təhlil edərkən, ümumiyyətlə, sözlərin quruluşunun spesifik xüsusiyyətlərini, onların müəyyən nitq hissəsinə aid olmasını da nəzərə almaq lazımdır.

Bizim tədqiq etdiyimiz italyan dili roman dilləri ailəsinə mənsubdur. Roman dillərində söz yaradıcılığı həm inkişaf etmiş sözyaratma sistemi olan dillərə xas ümumi tipoloji xüsusiyyətlər, həm də xüsusi olaraq roman dillərinə aid olan xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Birincilər sırasında müxtəlif söz əmələ gətirmə üsullarının, sözyaradıcı mənanın, sözyaradıcı kateqoriyanın, sözyaradıcı sistemin sadə və mürəkkəb vahidlərinin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır.

Əsasən, analitik dillər kimi, roman dillərinin bir xüsusiyyəti şəkilçi birləşmələrlə yanaşı, ön söz konstruksiyalarının olmasıdır. Bu məsələ, əsasən, fransız dili əsasında tədqiq edilmişdir (5, s.21). İtalyan dilində də oxşar hadisə qeyd olunur (6, s.9). Tədqiqatlar göstərir ki, bir qayda olaraq, bu konstruksiyalar uyğun törəmələrlə sinonim deyil, yəni, öz funksional yükünü daşıyır. Güman etmək olar ki, Ş. Ballinin fransız dilinə münasibətdə ifadə etdiyi iki tendensiyanın (proqressiv və reqressiv ardıcıllığın) olması ilə bağlı nöqteyi-nəzər digər roman dillərinə münasibətdə də doğru olacaqdır. Həm söz əmələ gətirən, həm də qrammatik (forma yaradan və flektiv) morfemlərin morfemikanın obyekti sayılması daha məqsədəuyğundur, çünki onların hər ikisi sözün əsas (kök) və ya əlavə leksik mənasını (prefiksləri, sözün qrammatik mənasını) ifadə edən xarici, struktur

qabığını təşkil edir. Yalnız leksik və qrammatik mənaların vəhdətində sözün inteqral semantikası, eləcə də, onun konkret leksik-qrammatik sinfə (nitq hissəsinə) mənsubiyyəti, müəyyən sözyaradıcı tipə aid edilməsi müəyyən edilir.

İtalyan dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı diqqət çəkən maraqlı leksik və morfoloji hadisələr arasında “isim” + “isim” modelinə görə söz yaradıcılığının məhsuldarlığını qeyd etmək lazımdır: məsələn *effetto serra(istixana effekti), banca dati(bank göstəriciləri)* . Çox vaxt formalaşma ön sözlərin buraxılması ilə həyata keçirilir: *clienti supermercato (supermarket alıcıları*). Digər müxtəliflik *partito-persona (partiya adamı)*kimi qeyri-birlik konstruksiyalarıdır. Məhsuldar olan hibrid birləşmələrdir, burada bir italyan sözü, əsasən ingilis və ya daha az hallarda tez-tez fransızca alınma sözlə birləşdirilir. Bir qayda olaraq, birləşmə roman dillərinə xas olan modelə uyğun olaraq formalaşır: *batterio killer(öldürücü bakteriya),* lakin əks nümunələr də var: *baby criminalità(körpə cinayəti) və s..*

İtalyan dilində şəkilçi morfemlər sözün mənasını dəyişdirmək və ya zənginləşdirmək üçün əsasa əlavə olunan linqvistik vahidlərdir.

Müasir italyan dilində çox vaxt ingilis dilinin təsiri altında müxtəlif abreviaturlardan geniş istifadə olunur: punto di informazione → infopoint, dimostrazione → demo. Danışıqda cins fərqi olmadan adların abbreviaturasının işləkliyi də səciyyəvidir: Simone / Simona → Simo (Simò).

Məhsuldar şəkildə söz əmələ gəlməsi müxtəlif affikslər vasitəsilə həyata keçirilir. Ən çox yayılmış affikslər arasında ***super-, iper-, anti-a*** prefiksləri var: *supervisione(nəzarət) superuomo(yüksək keyfiyətlər malik kişi), ipermercato (hipermarket), crema antirughe (qırışlar əleyhinə krem), normale(normal) –anormale (normal olmayan)fascista (faşist)-antifascista (antifaşist)*; ***-izzare, -izzazione, -zione, -oso, -iale,ale və s*** şəkilçiləri: *minimizzare (minimallaşdırmaq), scannerizzazione (skan etmə), giustificazione(əsaslandırma), generoso (comərd), noioso(cansıxıcı),nutrizionale (qidalandırıcı), imprenditoriale (sahibkar) və s.*

İtalyan dilində işlənən affikslər arasında işlənmə çoxluğuna görə prefikslər üstünlük təşkil edir:

ri- : ritornare (yenidən qayıtmaq), ripassare (yenidən təkrar etmək, nəzərdən keçirmək), riapertura (hesabın yenidən açılması);

in- : incertezza (qeyri-müəyyənlik); capace (bacarıqlı)//incapace (bacarıqsız), attivo (aktiv)//inattivo (fəal olmayan);

de- : decorrenza (qüvvəyə minmə tarixi),

dis- : equilibrio (balans)//disequilibrio (balanssızlıq), approvare (bəyənmək)// disapprovare (bəyənməmək), abitito (yaşanılan)// disabitito (yaşanılmayan yer); ubbidire (qulaq asmaq)// disubbidire (qulaq asmamaq – məsələn, məsləhəti);

pre- : prelievi (vəsaitlərin çıxarılması) ;

s- : cortese (nəzakətli)// scortese (kobud), piacevole (xoşagələn)//spiacevole (ürəkbulandıran, iyrənc);

contro-: vento (külək)// controvento (küləyə qarşı), senso (mənalı, anlamlı)// controsenso (mənasız, anlamsız), ordine (nizam)//contraordine (intizamsızlıq).

Qeyd edək ki, ***in-, de-, dis-, contro-, s-*** prefiksləri inkar məzmunlu anlayışları ifadə etməyə xidmət edir. İstənilən müasir dilin lüğətində törəmə sözlər xüsusi yer tutur. Bu

leksik vahidlərin ümumi sayının xeyli hissəsini sifətlər təşkil edir. Bu kateqoriya dəfələrlə müxtəlif dillərdən, o cümlədən, italyan dili materiallarından istifadə etməklə tədqiqat obyekti olmuşdur. Tədqiqat üçün sifət şəkilçilərinin seçilməsi onunla əlaqədardır ki, sifət xüsusi söz qrupu olmaqla müxtəlif dillərdə geniş semantik imkanlara malikdir. Məsələn, İtalyan dilində ***-esco*** şəkilçisi heyvanları bildirən törəmə əsaslarla birləşərək "törəmə əsasda adlandırılan heyvana aid, ona bənzər" anlayışı ifadə edə bilir: *gatto – gattesco (pişik - pişik kimi), leone – leonesco (aslan - aslana bənzər), tigra – tigresco (pələng - pələng kimi).*

Söz yaradıcılığı sistemi sözlərin ibarət olduğu elementlərin (affikslərin), söz yaradıcılığında funksiyalarının, dildə işlənən sözlərin bilavasitə quruluşunu (törəmə və törəmə olmayan sözlər), o cümlədən, bəzi sözlərin başqaları vasitəsilə törəmə qanunauyğunluqlarını, söz əmələ gəlmə üsullarını və həmin söz əmələgəlmə növlərinin məcmusudur. (7, s.76). Morfemlər söz əmələ gətirən vahidlərdir və sözdə xüsusi məna daşıyır. Odur ki, söz yaradıcılığı sistemini öyrənərkən konkret morfemlərin sözyaradıcı rolunu, eləcə də, müxtəlif struktur tipli (törəmə və qeyri-törəmə əsaslı) sözlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, affiksal üsulla söz yaradıcılığı şəkilçi əlavə etməklə yeni sözlərin əmələ gəlməsi və ya müəyyən sözə nüanslı mənalar əlavə edilməsi prosesidir. Hər bir dilin özünəməxsus şəkilçi sistemi var. Şəkilçilər hər birinin mənası, birləşmə imkanları və digər şəkilçilərlə əlaqəsi ilə xarakterizə olunan bir sistem təşkil edir. Əsas sözün mənasından və ya ətrafdakı kontekstdən asılı olaraq şəkilçi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirə bilər. Şəkilçilər morfemlərin xüsusi bir sinfidir və “hər hansı digər dil işarəsi kimi xüsusi məna daşıyır” (8, s.57). Affikslər müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

- Affikslərin metalingvistik rolu, dilin və kommunikasiya prosesinin dərin təhlilinə imkan verən mühüm bir aspektdir. Məlum olduğu kimi, affikslər (prefiks, suffiks, infiks və s.) dilin struktur vahidlərinə əlavə edilərək sözlərin mənalarını və ya qrammatik funksiyalarını dəyişdirir. Bununla yanaşı, affikslər dilin metalingvistik funksiyalarını yerinə yetirərək dil haqqında, onun tipoloji və üslubi xüsusiyyətləri barədə məlumat da verə bilər. Söz formaları ilə əlaqəli məna və ya müəyyən məqamların ifadəsi: Affikslər həm də dilin necə istifadə olunduğunu və bir sözün hansı cür istifadə edilə biləcəyini göstərir. Məsələn, keçmiş zaman affiksi bir fəaliyyətin artıq tamamlandığını, amma indi də danışılan zamanla əlaqəli olduğunu göstərə bilər.
- Sosial və mədəni kontekstin göstərilməsi: Bəzi affikslər yalnız müəyyən bir coğrafi və ya sosial kontekstdə işlənir və beləliklə, dilin sosial tərəfini və mədəni kodlarını açıqlayır. Məsələn, bir bölgəyə məxsus affiksin əlavə edilməsi həmin dilin yerli və ya qeyri-rəsmi formasını nümayiş etdirə bilər.
- Söz siniflərinin yaradılması. Törəmə affikslər əsas sözün söz sinfini dəyişir, çox vaxt onu fərqli qrammatik kateqoriyaya çevirir, məsələn, feli ismə və ya sifəti zərfə çevirir. Bu metalinqvistik transformasiya cümlə və ya diskurs daxilində sözləri təsnif etməyə kömək edir.

Ümumiyyətlə, affikslər yalnız qrammatik funksiyaları yerinə yetirmir, həm də dilin özünü ifadə etmək və başa düşmək üçün metalinqvistik məlumatları təmin edir. Bu

məqam dil istifadəçilərinə məna, struktur və sosial funksiya haqqında əlavə məlumatlar verir.

Affikslərin metalinqvistik səciyyəsi müxtəlif qrammatik və ya semantik əlaqələri əks etdirərək sözlərin mənasını və ya funksiyasını dəyişdirmək qabiliyyətindən xəbər verir. Affikslər sözün kökünə qoşularaq onun mənasını, qrammatik kateqoriyasını və ya quruluşunu dəyişən morfemlərdir. Onlar təkcə qrammatikada deyil, həm də dil haqqında metatəfəkkür baxımdan araşdırmalarda mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Панов, М.В. Современный русский язык. Фонетика: учебник для университетов/ М.В.Панов. – М.: Высшая школа, – 1979. – 256 с.
2. Шанский, Н.М. Очерки по русскому словообразованию/ Н.М. Шанский. – М.: Изд-во Московского университета, – 1968. – 310 с.
3. Лопатин, В.В. Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания / В.В.Лопатин. – М.: Наука, – 1977. – 315 с.
4. Лопатин, В.В. Лексическая вариативность и словообразовательная синонимия /В.В.Лопатин.// Учёные записки Пермского университета. – 1972. – №243. – Пермь. - с. 80-83.
5. Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) / В.Г.Гак. – 2-е изд. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», – 2010. – 264 с.
6. Rainer, F. I nomi di qualità nel italiano contemporaneo / F. Rainer. – Wien, 1983. – 444 p.
7. Стуликова, Ю.А. Игровой образ «чужого» в итальянском диалектном пространстве/ Ю.А.Стуликова. // Лингвокультурология. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, – 2008. – 451 с.
8. . Алферов, А.В. Релевантность высказывания / А.В.Алферов. // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2005. – №1. – с.54–58.
9. A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” I cild, AMEA Bakı 2019. 464 səh
10. S.Cəfərov “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” ADU nəşriyatı Bakı 1960

Elnarə Eldar qızı Putayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
https://orcid.org/0000-0002-1719-1670
e-mail:putayeva.elnara@adu.edu.az

KOQNITİV DİLÇİLİKDƏ İFADƏ TƏRZLƏRİNİN FƏRQLİLİYİNƏ DAİR

Xülasə

Koqnitiv tədqiqatlar göstərir ki, bəzi xalqlar toplanan məlumatları qavrama və ifadə tərzinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, bəziləri görmə qabiliyyəti ilə toplanan məlumatlara daha çox etibar edir, digərləri isə qavrama üsulu ilə əldə olunan məlumatlara güvənir. Bu prosesin səbəbi araşdırmalar nəticəsində hələ tam aşkarlanmasa da, dilçilər və psixoloqlar apardıqları təhlilləri müxtəlif aspektdən izah etməyə çalışmışlar. Koqnitiv dilçilər fərqin linqvistik variasiya ilə əlaqəli olduğunu, mədəni aspekti araşdıran psixoloqlar isə bunun mədəni amillərdən qaynaqlandığını iddia edirlər. Hazırkı tədqiqatlarda vizual qavrama zamanı toplanan məlumatlardan istifadə edilərək, semantik fərqi mədəni fərqlə müqayisə etmək və ən yaxşı qəbul edilən strategiyaları müəyyən etmək prioritet olaraq qalmaqdadır. Əsas diqqət iştirakçıların davranışlarına yönəldilsə də, ifadə tərzlərindəki semantik fərqlərin mədəni mənsubiyyətlə əlaqəli olub-olmamasına da xüsusi diqqət ayrılmışdır. Nəticələr göstərir ki, bəzi iştirakçı qrupları semantik fərqlərin mədəni mənsubiyyətdən daha vacib hesab oluna bilməsini sübut etmişlər. Lakin semantik fərqlərlə izah edilə bilməyən bəzi nəticələr vardır ki, bu da linqvistik və mədəni amillərin vizual axtarış strategiyalarına eyni vaxtda təsir göstərə biləcəyini təyin etmiş olur.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, qavrayış, vizual ifadə, linqvistik variasiya

On the differences in expression styles in cognitive linguistics

Abstract

Cognitive studies show that some people differ somewhat in the way they perceive and express information. Some rely more on vizual information, while others rely more on information obtained through perception. Although the reason for this process is not yet fully understood, linguists and psychologists have tried to explain their analysis from different perspectives. Cognitive linguists argue that the difference is related to linguistic variation, while psychologists who study cultural aspects argue that it is due to cultural factors. In current studies, the priority remains to compare semantic differences with cultural differences using information collected during vizual perception and to determine the best accepted strategies. Although the main focus is on the behavior of the participants, special attention has been paid to whether semantic differences in expression

styles are related to cultural affiliation. The results show that some groups of participants may consider semantic differences to be more important than cultural affiliation. However, there are some results that cannot be explained by semantic differences, which proves that linguistic and cultural factors can simultaneously influence vizual search strategies.

Keywords: cognitive linguistics, perception, vizual expression, linguistic variation.

Giriş:

Koqnitiv dilçilik dilin fundamental idrak proseslərini əks etdirməsini və insan təcrübəsinə dərindən nüfuz etməsini iddia edir. Dili bir sistem kimi qəbul edən generativ yanaşmalardan fərqli olaraq, koqnitiv dilçilik dili ümumi idrak qabiliyyətləri ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə qiymətləndirir. Bu vahid yanaşma metafor nəzəriyyəsindən konstruktiv qrammatikaya qədər müxtəlif tədqiqatlara təkan vermiş və idrakın necə formalaşdığına dair ehtimallar irəli sürməyə imkan yaratmışdır. Koqnitiv dilçilər də dili unikallığına görə öyrənir, onun sistematik təbiətini, quruluşunu, funksiyalarını və bu funksiyaların dil sistemləri vasitəsilə necə həyata keçirildiyini təsvir etməyə və izah etməyə çalışırlar. Lakin koqnitiv dilçiliyin fərqli bir cəhəti dilin düşüncə nümunələrini əks etdirməsi tərzləridir. Dili bu baxımdan öyrənmək konsepsiya nümunələrini araşdırmaq deməkdir. Dil düşüncə və ideyaların təbiəti, quruluşu və təşkili haqqında məlumat verən koqnitiv funksiyaların toplusu olaraq xidmət edir.

Əsas hissə

Konseptualizasiya və anlama:

Konseptualizasiya daxili, zehni çərçivələmə prosesi hesab olunur, anlama isə həmin konsepsiyanın hərəkətdə xarici, kontekstual qavranılmasıdır. Konseptualizasiyanın əsas komponentləri mənanın müəyyənləşdirilməsi, abstrakt tərif və nəzəri əsaslandırma hesab olunur. Mənanın müəyyənləşdirilməsi dedikdə, bir konsepsiyanın hansı nüanslarının araşdırıldığını müəyyən etmək; abstrakt tərif dedikdə, dəyişənləri nəzəri olaraq təyin etmək; nəzəri əsaslandırma dedikdə isə bir fenomenin ölçülməzdən əvvəl necə qavranıldığının təməlini qoymaq kimi başa düşülür.

Kateqoriyalaşdırma aktı insanın idrak fəaliyyətlərindən ən əsası və ya birincisi hesab olunur. Kateqoriyalaşdırma fərdi varlığın real və potensial təcəssümlərini əhatə edən və daha mücərrəd şəkildə təsəvvür edilən bir nümunə kimi qavranılır. Məsələn, müəyyən bir heyvan “pişik” növünün təcəssümü, müəyyən bir rəng “yaşıl”ın xüsusiyyətlərinin təzahürü və s. kimi şərh edilə bilər. Bu mücərrəd zehni konstruksiyanı konseptual kateqoriyalaşdırma adlandıra bilərik. Konseptual kateqoriyalar idrak vasitələri kimi qəbul edilə bilər və adətən bir sıra ümumi ifadə tərzinə malikdir.

Anlamanın bəzi aspektləri universal xarakter daşıyır və dil, mədəniyyət, cins və s. kateqoriyaların doğurduğu fərqlərin təsirinə məruz qalmır. Bunun tam əksinə olaraq, bəzi koqnitiv tapşırıqların icrası dil və mədəniyyət kimi faktorların müəyyən təsirinə məruzqalma ehtimalının yüksəldiyini göstərir. Vizual qavrama və vizual axtarış sistemlərinin kateqoriyalaşmasında koqnitiv dilçilik və koqnitiv psixologiya davranış

fərqliliyinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində linqvistik variasiyanın müşahidə olunmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda, mədəni fərqliliklərin araşdırılması ilə məşğul olan psixoloqlar eyni tədqiqat metodlarından istifadə edərək eyni hal və vəziyyətin təhlilini və müqayisəsini apararkən belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, belə davranış fərqləri dil və mədəniyyətin doğurduğu müxtəliflikdən irəli gəlir. Buna baxmayaraq, müşahidə olunan fərqlər üçün hansı şəraitin əlverişli olması və hansı idrak tapşırıqları üzrə dil və ya mədəniyyətin müxtəlifliyini izah etməyin mümkün olduğunu müəyyən etmək üçün çox az sayda tədqiqatlar aparılmışdır (Imai, Takahiko 2013), (Imai, Junko, Takahiko 2016).

Koqnitiv linqvistik tədqiqatlarda qavrayış və vizual ifadə

Aparılmış bir çox tədqiqatlar göstərir ki, linqvistik fərqlər, əsasən leksik və sintaktik müxtəlifliklər insanın dünyanı necə qavramasındakı fərqliliklərə səbəb ola bilər. Son dövrlərdə məkan domenində aparılmış tədqiqatların çoxu istinad çərçivələrinə yönəldilmişdir. Nəticələr ardıcıl olaraq müəyyən istinad çərçivələrinə (yəni eqosentrik, allosentrik və geosentrik) üstünlük verən dillərdə danışan insanların fərqli şəkildə çıxış etdiklərini göstərmişdir (Levinson 2003). Tədqiqatlar həmçinin göstərir ki, linqvistik fərqlər vizual davranışlardakı əsas müxtəlifliklərin başlıca səbəbləri kimi dəyərləndirilə bilər. Məsələn: bir sıra tədqiqatlar müxtəlif dillərdə danışan şəxslər arasında rəng qavrayışındakı və diskriminasiyaya münasibətdəki fərqləri araşdırmışdır.

Dilin vizual qavrayışa və idrak funksiyasına təsirinə dair aparılmış son tədqiqatlar göstərir ki, qrammatik kodlaşdırmadakı fərqlərə diqqət yönləndirilməli olduğumuz əsas tədqiqat sahələrindən biri olmalıdır. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların birində Fleken və digərləri morfosintaktik aspekti olmayan alman dilində danışanların vizual davranışlarını morfosintaktik aspekti olan ərəb dilində danışanlar ilə müqayisə etmişlər. İştirakçılardan son nöqtəyə doğru marşrut boyunca hərəkət edən bir heyvan, insan və ya nəqliyyat vasitəsini əks etdirən real səhnələri təsvir edən bir sıra videolara baxmaları tələb olunmuşdur (Flecken, Panos et al. 2015). Bəzi səhnələrdə hədəf son nöqtəyə gedib çatsa da, digərlərində bu proses yarımçıq saxlanılmışdır. Bu təqdiqatların təhlilində müəlliflər element növü ilə dil qrupu arasında qrammatik kodlaşdırmadakı fərqlərə uyğun gələn müəyyən bir qarşılıqlı təsir effekti aşkar etmişlər. Belə ki, alman dil daşıyıcılarının kritik vəziyyətlərdə son nöqtələrə ərəb dilində danışanlara nisbətən daha tez-tez və daha uzun müddət diqqət ayırmağa meylli olmaları aşkar olunmuşdur. Bundan başqa, bu proses tapşırığın iştirakçılar tərəfindən izlənilən videoların şifahi təsvirlər ilə müşayiət olunub-olunmamasından asılı olmayaraq davam etdirilmişdir (Flecken, Christiane 2015).

Yuxarıda qeyd edilən nümunə bu sahədə aparılmış koqnitiv tədqiqatların yalnız kiçik bir hissəsini təmsil etsə də, bir çox dilçi alimlər əldə olunmuş nəticələrin dilin vizual davranışlara təsir etdiyinə dair faktlardan ibarət olduğunu irəli sürmüşlər. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, psixoloqların vizual davranışın mədəni fərqlərlə əlaqəli ola biləcəyini göstərən bir sıra tədqiqatları da mövcuddur. İndi bu sahədəki bəzi əsas təhlilləri və nəticələri qısaca nəzərdən keçirək. Mədəniyyətin vizual davranışa təsir etdiyini irəli sürən əksər müasir tədqiqatçılardan Takahiko, Nisbet və digərləri tərəfindən aparılan bir sıra təhlillər bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən araşdırmalardan hesab oluna bilər. Bu

tədqiqatlar Şərqi Asiyalılar və Qərbi Qafqazlılar arasındakı geniş fərqə və daha çox yerli məlumatlara diqqət yetirən Qərbi Qafqazlılardan fərqli olaraq, Şərqi Asiyalıların vizual məlumatları daha qlobal şəkildə emal etməyə meylli olduqları fərziyyəsinə yönəlmişdir.

Takahiko və Nisbet öz əsərlərində apardıqları tədqiqatları təsvir edərkən göstərmişlər ki, onlar yapon və amerikalı iştirakçılara ön planda "fokus" balıqları, arxa planda digər su bitkiləri və heyvanları olan sualtı mənzərələri təsvir edən bir sıra qısametrajlı sualtı videolar göstərmişdir. Videolara baxdıqdan sonra iştirakçılardan videoların təsvirlərini yaddaşlarından təqdim etmələri və videolarda göründüyü kimi orijinal fonlardan və ya yeni fonlardan istifadə edərək müəyyən balıqları görüb-görmədiklərini bildirmələri xahiş edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, yapon iştirakçılar təsvirlərində fon məlumatlarını amerikalı iştirakçılara nisbətən daha tez və daha müntəzəm olaraq bildirmişlər, lakin amerikalılar yeni fonlardakı fokus balıqlarını yaponlara nisbətən daha uğurlu ifadə etmişlər.

Qruplardakı iştirakçılar fokus balıqlarının orijinal fonlarda təsvirində eyni dərəcədə uğurlu nəticə göstərmişlər. Fərqli metodologiyalardan istifadə edərək oxşar nəticələr Takahiko, Nisbet, Çyua və digərlərinin təhlillərindən də əldə edilmişdir. Hər bir halda müəlliflər baxış davranışındakı fərqlərin mədəni fərqlərlə əlaqələndirilə biləcəyi fikrini irəli sürmüşlər. Takahiko və Nisbet baxış davranışındakı bu fərqləri Şərqi Asiyalılar və Qərbi Qafqazlıların mədəniyyətlərinin intellektual və sosial ənənələrindəki tarixi fərqlərlə əlaqələndirmişlər. İntellektual ənənələrə gəldikdə, onlar iddia edirlər ki, Şərqi Asiyalıların vizual məlumatları Qərbi Qafqazlılardan daha qlobal şəkildə emal etmələri onların obyektlərə daha geniş kontekstdən və ya sahəsi ilə əlaqəli baxmalarından və proseslərin vacibliyini vurğulamağa meylli olmalarından irəli gəlir (Takahiko, Nisbett 2001: 923). Digər tərəfdən, onlar qədim ənənələrdən qaynaqlanan intellektual bağlılıq səbəbindən Qərbi Qafqazlıların vizual məlumatları daha lokal şəkildə ifadə etməsi fikrini irəli sürmüşlər. Onların fikrincə, bu ənənələr "analitik düşüncəni" və bununla əlaqədar olaraq, obyektləri təsnif etmək üçün mühitlərindən ayırmağın vacibliyini vurğulayır (Takahiko, Nisbett 2001: 923).

Sosial ənənələrdəki fərqlərə gəldikdə isə, Takahiko və Nisbet daha "sosial cəhətdən mürəkkəb" Şərqi Asiya cəmiyyətlərində "insanlardan digər qrup üzvləri ilə sıx və möhkəm münasibətlər saxlamaları tələb olunur" və bu da nəticədə onları "tamları görmək" ehtimalının daha yüksək olduğu bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdır (Takahiko, Nisbett 2001: 923). Bunun əksinə olaraq, onlar " sosial cəhətdən daha az mürəkkəb" fərdiyyətçi cəmiyyətlərdə insanların "ətraf mühit üzərində daha çox şəxsi nəzarətə sahib olmaları" fikrini irəli sürürdülər ki, bu da onların daha geniş kontekstə daha az diqqət yetirmələrinə və bunun əvəzinə "hissələri görə və ifadə edə" biləcəyi bir vəziyyətə gəlib çıxmalarına səbəb olmuşdur (Takahiko, Nisbett 2006).

Nəticə:

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə məlum olur ki, koqnitiv dilçilik ifadə tərzlərini və insan təfəkkürü, təcrübəsi və dünyagörüşünün dil vahidləri vasitəsilə strukturlaşdırılmasını öyrənir. Əsas metodlar konseptuallaşdırma (məlumatın dərki),

kateqoriyalaşdırma (anlayışların qruplaşdırılması) və dilin koqnitiv qrammatika (struktur) vasitəsilə reallaşdırılmasıdır. Bu yanaşma dili təkcə ünsiyyət deyil, idrak vasitəsi hesab edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1 Flecken M., Panos A., Jan Rouke K., Guillaume T. On the road to somewhere: Brain potentials reflect language effects on motion event perception. Cognition 141, 2015, pp.41–51.

2 Flecken M., Christiane S., Carroll M. Grammatical aspect influences motion event perception: Findings from a cross-linguistic non-verbal recognition task. Language and Cognition 6(1), 2014, pp. 45–78.

3 Imai M., Takahiko M.. The role of language and culture in universality and diversity of human concepts. In Advances in culture and psychology. Oxford University Press. 2013. https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199930449.001.0001/acprof-9780199930449-chapter-1

4 Imai M., Junko K., Takahiko M. The relation between language, culture, and thought. Current Opinion in Psychology 8, 2016, pp.70–77.

5 Levinson S.C. Space in language and cognition: Explorations in cognitive diversity (Language, culture, and cognition 5). Cambridge, New York: Cambridge University Press. 2003.

6 Takahiko M., Nisbett R.E. Attending holistically versus analytically: Comparing the context sensitivity of Japanese and Americans. Journal of Personality and Social Psychology 81(5), 2001, pp.922–934.

7 Takahiko M., Nisbett R.E. Culture and change blindness. 2006. https://onlinelibrary. wiley.com/doi/abs/10.1207/s15516709cog0000_63

Elnurə Mirzəcan qızı Şirinova
Bakı Slavyan Universitetinin
doktorantı
ADPU-nun Quba filialının müəllimi
Orcid İd: https://orcid.org/0009-0006-6387-3177
Email: elnure_ehmedova@mail.ru; (051) 439-99-95

TÜRK XALQ NAĞILLARINDA İDEOMLARIN SAKRAL SEMALARI: KOQNİTİV YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə türk nağıllarının leksik-frazeoloji sistemində sakral-semantik məzmunun ifadəsi araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi nağıl dilində işlənən frazeoloji vahidlərdə sakral semaların formalaşma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların arxasında dayanan mədəni-konseptual məzmunu üzə çıxarmaqdır. Koqnitiv-semantik yanaşma əsasında frazeoloji vahidlərin yalnız nominativ məna daşımadığı, eyni zamanda müəyyən ritual təsəvvürləri, inancları və mədəni təcrübəni dil vasitəsilə kodlaşdırdığı göstərilir. Təhlil zamanı müqəddəslik, tabu, dua, and, alqış, qarğış, od, su, göy, yol, ölüm və doğuluş kimi sakral konseptlərlə əlaqəli semantik komponentlər diqqətə alınır. Araşdırma göstərir ki, sakral semalar frazeoloji vahidlərin tərkibində birbaşa deyil, çox zaman metaforik, simvolik və mədəni-assosiativ əlaqələr vasitəsilə reallaşır. Bu baxımdan türk nağıllarının frazeoloji leksikası xalqın dünyagörüşünü, ritual yaddaşını və mədəni konseptlərini əks etdirən mühüm dil materialıdır. Sakral semaların frazeoloji vahidlər əsasında öyrənilməsi türk nağıl dilində sakral məzmunun formalaşma və ifadə mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: ideom, semantika, sema-konsept, koqnitiv model

SACRED ASPECTS OF IDIOMS IN TURKIC FOLK TALES: A COGNITIVE APPROACH

Abstract

The article examines the expression of sacred-semantic content within the lexico-phraseological system of Turkic folktales. The primary objective of the study is to identify the characteristics of how sacred semes are formed within the phraseological units used in folktale language and to reveal the underlying cultural-conceptual content. Adopting a cognitive-semantic approach, the study demonstrates that phraseological units do not merely carry nominative meanings but also encode specific ritual concepts, beliefs, and cultural experiences through language. The analysis focuses on semantic components

associated with sacred concepts such as sanctity, taboo, prayer, oaths, blessings, curses, fire, water, the sky, the path, death, and birth. The research reveals that sacred semes within phraseological units are realized not directly, but often through metaphorical, symbolic, and cultural-associative connections. In this regard, the phraseological lexicon of Turkic folktales constitutes significant linguistic material that reflects the people's worldview, ritual memory, and cultural concepts. Studying sacred semes through phraseological units makes it possible to determine the mechanisms governing the formation and expression of sacred content in the language of Turkic folktales.

Keywords: idiom, semantics, seme-concept, cognitive model

Giriş

Oğuz qrupu türk nağıllarında sakral komponentli rəqəm tərkibli frazeoloji birləşmələr araşdırılmışdır. Bu məqalədə isə Türkiyə və Azərbaycan xalq nağıllarında ritual məzmunlu ideomlarda reallaşan sakral semalar və onların mədəni-semantik xüsusiyyətləri koqnitiv yanaşma əsasında təhlil olunur. Mətn korpusu (Mənbə materialı) Azərbaycan və türk xalq nağılları olan məqalənin nağıl frazeologiyasının semantik çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsi və ritual mənanın frazemlərlə izahı əsas götürülmüşdür.

Nağıl tərkibindəki ideomların distribusiya xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, frazemlərin hansı kontekstlərdə, hansı sözlərlə birlikdə, hansı qrammatik formalarda istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək məqalənin əsas məqsədidir. Semantik annotasiyaya əsasən seçilmiş cümlələrdə əvvəlcə frazeoloji vahidlər, sonra isə ritual kodlar işarələnəcək.

Zykovaya görə, insan dünyanı dərk edərkən çoxsaylı duyğu kanalları vasitəsilə qavrayış təcrübəsi dil semantikasında qorunur. Müxtəlif qavrayış hisslərinin və onların (alt) modallıqlarının çarpaz inteqrasiyası nəticəsində yaranan sinesteziya frazeologizmlərin formalaşmasına təsir göstərir və onların semantikasında izlənilə bilər. (Zykovaya 2018: 85)

Frazeologiyada insan qavrayışı ilə frazeoloji mənanın yaranması arasındakı əlaqəni öyrənən xüsusi tədqiqat istiqamətinin mümkün olduğu göstərilir.

Dil sisteminin formalaşmasında və nitq istehsalında iştirak edən bütün qavrayış hadisələri arasında sinesteziya (yunanca syn - 'birlikdə' aesthesis 'qavrayış') xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məcazi dilin öyrənilməsində bu fenomenə çox diqqət yetirilir ki, bu da dil sinesteziyası nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanmasına və sinestetik metaforların konsepsiyasına gətirib çıxarmışdır. Dilin məcazi vasitələrinin təhlilinə həsr olunmuş çoxsaylı elmi əsərlər sinesteziyanın məcazi (xüsusilə metaforik) düşüncəni stimullaşdıran və idrak yaradıcı fəaliyyətini aktivləşdirən bir amil kimi qəbul edilə biləcəyini göstərən etibarlı məlumatlar təqdim edir və bu da müxtəlif növ metaforların, eləcə də dilin digər fiqurlarının yaranmasına səbəb olur. (Zykovaya 2018: 86)

Evans və Green konseptual təşkilatlanmanın təbiətinin bədən təcrübəsindən qaynaqlandığını, buna görə də konseptual strukturu mənalı edən amillərdən birinin onun əlaqələndirdiyi bədən təcrübəsi olduğunu irəli sürür. (Evans; Green, 2006: 157)

İnsan dünyanı necə təcrübə edirsə, həmin təcrübələr onun beynində konseptual strukturların formalaşmasına təsir edir və bu strukturlar sonradan dildə, o cümlədən frazeoloji birləşmədə öz əksini tapır. Məqaləmizin məqsədi də seçilmiş ifadələrin arxasındakı konseptual modeli tapmaqdır.

Əsas hissə

Frazeologiyada semantika mühüm rol oynayır və sözlərin hansı sözlərlə birgə işlənə bildiyini müəyyənləşdirir. Çoxsözlü vahidlərin müəyyənləşdirilməsində semantik meyarlardan istifadə etməyən paylama yanaşmasına görə isə məna yalnız sözün öz daxilində deyil, onun kontekstdə digər sözlərlə yaratdığı əlaqələr əsasında formalaşır. Bu əlaqələr semantik üstünlük və semantik prosodiya anlayışları ilə izah olunur: semantik üstünlük sözün müəyyən semantik sahəyə aid sözlərlə sistemli şəkildə əlaqələnməsini, semantik prosodiya isə bu əlaqələrin həmin sözə müsbət və ya mənfi məna çaları qazandırmasını ifadə edir. Beləliklə, sözün mənasının müəyyənləşdirilməsində onun kontekstual mühiti və digər sözlərlə müntəzəm birgə işlənməsi əsas əhəmiyyət daşıyır.

Frazemlərin sakral semalarının koqnitiv yanaşması zamanı müşahidə etdiyimiz məsələ kainat - insanın dərketməsi - təfəkkürdə konsepti - dil şəklində təzahürünü görürük. Məsələn, “Papaq” konsepti bir frazeoloji ifadədə hansı semantik strukturu yaradır? Belə ki, “Papaq” sözünü ən vacib formulu: söz, semantik struktur, konseptual struktur, frazeoloji mənanın formalaşmasını yaradır. Papaq yalnız başa taxılan fiziki əşya deyil. İnsan təcrübəsində onunla bağlı müxtəlif konseptual mənalar formalaşa bilər. Papaq – başı örtmək – qorumaq – istilik – görünüş/status – sosial-mədəni məna. Xüsusilə Azərbaycan və türk mədəni kontekstində “papaq” yalnız geyim əşyası kimi deyil, kişilik, ləyaqət, şərəf, nüfuz, sosial və hiyləgərlik kimi konseptlərlə əlaqələnə bilər.

“Papaq” konseptini 5 cildlik “Azərbaycan xalq nağılları”ndan seçilmiş nümunələrlə nəzərdən keçirək: - Apar bu çəpəli öldür, bizi binamus elədi, *papağımızı yerə soxdu*; (Azərbaycan xalq nağılları, I cild, 2005: 27) Tədbir, axırda günlərin birində böyük bir yaylaq tikdirdi, gözəl, həm də hiyləgərliklə *şeytana papaq tikən* qızını da aparıb qoydu ora (Azərbaycan xalq nağılları, II cild, 2005: 103).

Və yaxud “Od” konsepti bir frazeoloji ifadədə hansı semantik strukturu yaradır? Od anlayışı fiziki anlayışdan abstrakt emosional anlayışa keçir. Od – istilik – yanma – güclü enerji – qəzəb. İnsanın gözündən həqiqətən od çıxmır. Göz də, od da konkret fiziki təcrübədən gələn anlayışlardır, amma birlikdə güclü qəzəb və hiddəti ifadə edən metaforik konsept yaradır. Yəni: fiziki təcrübə, konseptual əlaqə, abstrakt konsept, frazeoloji ifadə.

“Ders Veren Türk Masalları” mətnində belə bir ifadə keçir: “Fincan gibi gözlerinden ateşler dökülür”.

Semantik struktur insanın beynində formalaşan konseptual strukturla əlaqəlidir; yəni söz və frazeoloji birləşmənin mənası xarici aləmdəki obyektlərin özündə deyil, həmin obyekt və hadisələr haqqında insanın təcrübəsi əsasında formalaşdığı konseptlərdən qaynaqlanır və dil vasitəsi ilə kodlaşdırılır. Lakin, konseptual strukturla semantik strukturu tamamilə eyniləşdirmək olmaz. Koqnitiv semantiklər belə düşünür ki, sözün

ifadə etdiyi mənalar insanın təfəkküründə var olan bütün anlayışları deyil, həmin anlayışların müəyyən bir hissəsini əhatə edir. Belə ki, semantik məna konseptual mənanın daxilində seçilən və sözlərlə əlaqələndirilən hissədir.

Dil nəzəriyyəsi üçün bu prinsip düşündüyümüzdən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xatırladaq ki, semantik struktur yalnız sözlərə deyil, bütün linqvistik vahidlərə aiddir.

(Evans; Green, 2006: 159)

Nəticə

Semantik mənanın müəyyənləşdirilməsində stereotipləri nəzərə almaq gərəkir. Bu semantik strukturun ensiklopedik xarakterindən xəbər verir. Eyni sözün yalnız bir stereotipi olmaya bilər və bu kontekstə görə dəyişir.

Məqalə mövzusu “ Stereotip semantikası və söz mənası” olan Czarnecka qeyd edir ki, tək bir dil istifadəcisi müvafiq amillərdən asılı olaraq, eyni sözlə fərqli stereotipləri əlaqələndirə bilər. (Czarnecka, Małgorzata, 2011: 55)

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, geniş mənada frazeologiya dilin əsas komponentlərindən biridir və çox güman ki, universal xarakter daşıyır. Bununla belə, sabit ifadələrin tərifi, həmçinin mədəniyyət, məna, sintaksis, məcazi dil və frazeologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı nəzəri müzakirələr hələ tam həllini tapmamışdır. İndiyədək iki əsas nəzəri yanaşma perspektivli nəticələr vermişdir: birincisi daha çox semantik xarakter daşıyır və tez-tez koqnitiv dilçiliklə əlaqələndirilir; ikincisi isə dillərarası korpus dilçiliyi kimi təsvir edilə bilər. Frazeologiyaya koqnitiv yanaşma sabit ifadələrin formalaşmasında metafor və obrazların rolunu önə çəkir, həmçinin universal koqnitiv prinsiplər, mədəniyyət və frazeologiya arasındakı maraqlı qarşılıqlı əlaqəyə dair dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan xalq nağılları.V cilddə. I cild. Bakı:Şərq-Qərb, 2005, 359 s.
2. Azərbaycan xalq nağılları.V cilddə. II cild. Bakı:Şərq-Qərb, 2005, 293 s.
3. Evans, V., Green, M. (2006) . Cognitive Linguistics: An İntroduction. Mahüah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
4. Czarnecka, Małgorzata. (2011). Die Sprache als soziales Phänomen: Kann die Stereotypensemantik das Problem der Wortbedeutung lösen? Glottodidactica, 37, 49–58 s.
5. Zykova, İ.V. (2018). Synesthesia in the process of phraseologizm-formation: A new approach.Yearbook of Phraseology, 9 (1), 85-110 s.

Əfsanə Salman Həziyeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti B/m
https://orcid.org/0000-0001-5635-7533
efasaneheziyeva@mail.ru

KALKALAŞMANIN KOQNİTİV-LİNQVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Xülasə:

Məqalədə müxtəlif dillərində kalkalaşma prosesi koqnitiv-linqvistik aspektdən araşdırılır. Tədqiqatda kalkalaşma prosesinin yalnız struktur-semantik tərcümə mexanizmi deyil, həm də anlayışın köçürülməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Müasir elmi-texniki və rəqəmsal terminologiya sahəsində istifadə olunan yeni terminlərin eyni mənbə konseptin müxtəlif türk dillərində necə ifadə olunduğu müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Təhlil nəticəsində müəyyən olunur ki, kalkalaşma zamanı yalnız mənbə dilin leksik-struktur modeli deyil, müəyyən konseptual modellər də hədəf dilə ötürülür və onun daxili leksik-qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılır. Nəticədə kalkalaşma dil və düşüncə səviyyəsində baş verən, yeni konseptlərin mənimsənilməsi və terminoloji sistemdə reallaşmasını təmin edən koqnitiv-linqvistik proses kimi səciyyələndirilir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, kalkalaşma, konsept, konseptuallaşdırma, konseptual metafor, terminologiya, dil kontaktları

Abstract:

The article examines the process of calquing from a cognitive-linguistic perspective across different languages. It considers calquing not merely as a structural-semantic translation mechanism but also as a process of conceptual transfer. The study comparatively analyses how new terms used in modern scientific, technical, and digital terminology express the same source concept across different Turkic languages. The analysis demonstrates that calquing involves not only the transfer of the lexical-structural model of the source language but also the transfer of certain conceptual models, which are subsequently adapted to the internal lexical and grammatical rules of the target language. Thus, calquing is characterised as a cognitive-linguistic process occurring at both the linguistic and conceptual levels, facilitating the acquisition of new concepts and their realisation within the terminological system.

Keywords: cognitive linguistics, calquing, concept, conceptualisation, conceptual metaphor, terminology, language contact

Məlumdur ki, elmi-texniki tərəqqi, eləcə də dünyada cərəyan edən qloballaşma prosesləri və intensiv informasiya mübadiləsi yeni leksik vahidlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə informasiya texnologiyaları, süni intellekt, rəqəmsal kommunikasiya və digər elmi-texniki sahələrin inkişafı bu və ya digər dilin müəyyən zaman kəsiyində terminoloji sistemin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, meydana çıxan yeni anlayışların adlandırılması bu dillərdə yeni terminoloji inventarı ortaya çıxarır və terminoloji sistemin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu prosesdə birbaşa alınmalarla yanaşı, kalkalaşma prosesi də mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud ifadələrin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və ya ifadələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər yaxud ifadələrdir”. Lakin koqnitiv dilçiliyin meydana çıxması nəticəsində kalkalaşma yalnız formal və struktur hadisə kimi deyil, həm də konseptual proses kimi təhlil olunur. Bu baxımdan kalkalaşma zamanı yalnız söz və ya söz birləşməsinin modeli deyil, müəyyən mənada onun ifadə etdiyi konseptual struktur da hədəf dilə ötürülür. Koqnitiv dilçilik dilin insanın dünyanı qavraması, konseptuallaşdırması və kateqoriyalaşdırması ilə sıx əlaqədə olduğunu qəbul edir. Lakoff və Johnson konseptual metaforların insan düşüncəsinin və gündəlik dilin strukturunda mühüm rol oynadığını göstərirlər (Lakoff & Johnson, 1980). Bu nəzəri müddəa kalkalaşmanın xüsusilə metaforik və terminoloji nümunələrinin təhlilində xüsusi rol oynayır.

Müasir türk dillərinin terminoloji sistemlərinin zənginləşməsində, sürətlə inkişaf edən informasiya texnologiyaları və rəqəmsal kommunikasiya sahələri ilə bağlı terminlər çoxsaylılığı ilə seçilir. Bu terminlərin bəzilərinin mənimsənilməsində birbaşa alınma yolu ilə, digər hissəsi isə kalkalaşma yolu ilə həyata keçirilir. Məsələn, ingilis dilindəki ***artificial intelligence*** termini Azərbaycan dilində ***süni intellekt***, Türkiyə türkcəsində ***yapay zekâ*** kimi ifadə olunur. Burada mənbə dildə ifadə olunan ifadənin əsas komponentləri hədəf dilin daxili nizamlanma qaydalarına uyğun olaraq kalka edilir. Bəzi hallarda eyni anlayışın müxtəlif türk dillərində fərqli sözlərlə ifadə olunması həmin dillərin konseptuallaşdırma və termin yaratma üsullarındakı fərqləri müqayisə etməyə imkan yaradır. Müasir dövdrə informasiya texnologiya sahəsində geniş istifadə olunan ***cloud computing*** terminininə nəzər salaq. Burada *cloud* komponenti texnologiyada həqiqi bulud deyil, internet üzərindən təqdim olunan hesablama və məlumat resurslarını ifadə edən metaforik konsepti bildirir. Azərbaycan dilində ***bulud hesablama***, Türkiyə türkcəsində isə ***bulut bilişim*** kimi formalar mənbə terminin konseptual modelini qoruyur. Bu nümunədə koqnitiv metafor xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “Bulud” konkret fiziki obyekt olmaqla yanaşı, müasir texnoloji diskursda görünməyən, lakin məlumat və hesablama resurslarını özündə birləşdirən virtual məkan anlayışını ifadə edir. Beləliklə, kalkalaşma zamanı yalnız sözlər deyil, müəyyən metaforik düşüncə modeli də yeni dil mühitinə daxil olur. Digər bir nümunəyə nəzər salaq **digital footprint** termini insanın fiziki hərəkəti nəticəsində yaranan “iz” anlayışı internetdə istifadəçindən qalan rəqəmsal məlumatların konseptuallaşdırılmasına xidmət edir. Türk dillərində bu tip terminlərin kalkalanması zamanı mənbə dildəki metaforik model böyük ölçüdə qorunur. Belə nümunələr göstərir

ki, kalkalaşma yalnız terminoloji ekvivalent yaratmaq mexanizmi deyil, həm də müəyyən konseptual metaforların bir dil və mədəniyyət sistemindən digərinə ötürülməsi vasitəsidir. Azərbaycan dilində yeni terminlərin mənimsənilməsi zamanı yalnız dil strukturları deyil, onların ifadə etdiyi konseptual modellər də kalka olunur. Türkiyə türkcəsində isə xüsusilə terminoloji sahədə milli söz yaradıcılığına üstünlük verilməsi nəticəsində bir sıra anlayışlar ingilis dilindəki formadan fərqli şəkildə ifadə edilir.

Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, kalkalaşmanın koqnitiv dilçilik baxımından araşdırılması türk dillərində terminoloji proseslərin daha geniş və sistemli şəkildə təhlil olunmasına imkan verir. Kalkalaşma yalnız mənbə dil vahidinin struktur modelinin hədəf dildə köçürülməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin anlayışın mənimsənilməsi, konseptuallaşdırılması, kateqoriyalaşdırılması və hədəf dilin daxili imkanları əsasında yenidən ifadə olunmasını da əhatə edir.

Fəridə Zabit qızı Heybətova
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin doktorantı
faridaheybatova@gmail.com

Tel: 055-289-29-87

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ İRSİNDƏ İŞLƏNƏN SEMANTİK DİALEKTİZMLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsində işlənən semantik dialektizmlər koqnitiv dilçiliyin prinsipləri baxımından təhlil edilir. Tədqiqatın əsas amacı bədii mətndə yer alan dialektal leksikanın sadəcə dil fərqliliyi olmadığını, onun dil daşıyıcısının təfəkkür tərzi və dünyanı qavrama modeli ilə sıx bağlılığını göstərməkdən ibarətdir. Araşdırma prosesində ədibin əsərlərindən seçilmiş bəzi semantik dialektizmlər üzərində məna dəyişmələrinin kökündə duran düşüncə mexanizmləri izlənilir. Məlum olur ki, ümumi dildəki sözlərin dialektdə yeni, daralmış və ya genişlənmiş məna qazanması doğrudan da insanın ətraf aləmi kateqoriyalaşdırması və qiymətləndirməsi nəticəsində baş verir. C.Məmmədquluzadənin bədii dilindəki semantik dialektizmlər xalqın məişət və təfəkkür mədəniyyətini əks etdirən canlı göstərici kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, bədii dil, semantik dialektizm, koqnitivlik

Cognitive characteristics of semantic dialectisms in the literary heritage of Jalil Mammadguluzadeh

Abstract

This article analyzes the semantic dialectisms found in the literary heritage of Jalil Mammadguluzadeh through the lens of cognitive linguistics. The primary aim of the study is to demonstrate that the dialectal vocabulary present in literary texts represents more than mere linguistic variation; it is closely linked to the speaker's mindset and their model of perceiving the world. The research examines specific semantic dialectisms selected from the author's works to trace the cognitive mechanisms underlying shifts in meaning. It becomes evident that the acquisition of new, narrowed, or broadened meanings by standard language words within a dialect stems directly from the way individuals categorize and evaluate the world around them. The semantic dialectisms in Mammadguluzadeh's literary language serve as a vivid reflection of the people's culture, encompassing both their way of life and their modes of thought.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, literary language, semantic dialectism, cognition

Giriş. Dil mənsub olduğu xalqın dünyanı qavrama tərzi və əsrlər boyu formalaşmış təfəkkür modeli ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, qeyd edə bilərik ki, dialektlər sadəcə yerli nitq fərqlilikləri deyil, eyni zamanda dil daşıyıcılarının həyata, məişətə və ətraf mühitə baxışını əks etdirən əyani göstəricidir. Bədii əsərlərdə, xüsusilə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında işlənən dialekt sözləri təkcə yerli mühiti təsvir etmək üçün işlədilmir, həm də obrazların düşüncə tərzini və daxili aləmini daha canlı göstərmək üsuludur.

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii dilin xalq xəzinəsi hesabına zənginləşdirilməsi və təbii nitq formalarının ərsəyə gətirilməsində C.Məmmədquluzadənin irsi xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığında işlənən dialektizmlər arasında semantik dialektizmlər xüsusi diqqət çəkir.

Əsas hissə. Semantik dialektizmlər fonetik tərkibinə və zahiri strukturuna görə ədəbi dil vahidləri ilə eyniyət təşkil edən, lakin ifadə etdiyi mənasına görə onlardan fərqlənən leksik vahidlərdir. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında dialektizmlərin məhz bu qrupuna aid olan nümunələrə müxtəlif üslubi məqamlarda tez-tez rast gəlinir. Ədibin əsərlərində ədəbi dildəkindən tamamilə fərqli və ya funksional cəhətdən yeni semantik çalar qazanmış həmin dialektal vahidləri və onların mətndaxili xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

Sağ/saf. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sifət mövqeyində çıxış edərək əsasən “salamat”, “sağlam” mənalarını daşıyan “sağ” sifəti C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərinin dilində spesifik məna kontekstində – “həqiqi, əsl” anlamında işlənmişdir: “*Aya, görək Danabaş kəndində heç **sağ** pulnan qəlp pula təfavüt qoyarlar?*” [6, s. 69]. Nümunədə “sağ” və “qəlp” sözlərinin qarşılaşdırılması bu dialektizmin ədəbi dildəki “qəlp” sözünün mətndaxili antonimi kimi çıxış etdiyini və dialektal səviyyədə semantik genişlənməyə məruz qaldığını sübut edir. Maraqlıdır ki, ədib eyni əsərdə bu semantik çaları tamamlamaq üçün sinonimik cərgə yaradaraq “saf” sözünün də dialektal imkanlarından yararlanmışdır. Ədəbi dildə “təmiz, qarışıqsız” mənası verən bu söz mətndə yenə də “qəlp” kontekstində eyni funksiyanı daşıyır: “*Heç tanırlar qəlp pul nədir və **saf** pul nədir?*” [6, s. 69]. Buradakı “saf-qəlp” antonimliyi “sağ” semantik dialektizmi ilə funksional baxımdan eyni mahiyyəti daşıyır.

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə də “sağ” sözünün tarixi semantik strukturu araşdırılarkən onun sonrakı qatlarda “*həqiqi, real, doğru, dürüst, düzgün*” [11, s. 141] mənalarında işləndiyi qeyd olunur. K.Quliyevanın da qeyd etdiyi kimi, “*Azərbaycan dilini digər türk dillərindən fərqləndirən başlıca cəhət onun digər türk dillərinə nəzərən mühafizəkar olmasıdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan və sonradan alınan sözlər əsrlər boyunca dildə mühafizə olunaraq qalmış, bu gün də xalqın dilində, bədii yaradıcılığında işlənərək öz mövqeyini mühafizə edir*” [8, s. 4]. Beləliklə, yazıçı xalqın canlı danışıq dilindən gələn və

kökləri ortaq türk kontekstinə dayanan bu iki semantik dialektizmi paralel şəkildə işlətməklə həm üslubi rəngarəngliyə nail olmuş, həm də personajların daxil olduğu mühitin dil xüsusiyyətlərini dəqiqliklə əks etdirmişdir.

Çatmaq. Müasir ədəbi dilimizdə əsasən “təyin olunmuş məkana, mənzil başına yetişmək” mənasını ifadə edən bu feil C.Məmmədquluzadənin bədii irsində semantik strukturunu dəyişərək “yükləmək”, “bağlamaq” mənalarında çıxış edir: “*Bu eşşəkdən hünər əksik deyil. Görürsən nə qədər yük* ***çatmışam?***” [6, s. 116]. Tədqiq olunan leksik vahid canlı danışıq dilində və bir sıra şivələrdə funksional olaraq məhz “yük çatmaq” frazeoloji birləşməsi daxilində qorunmuşdur. İ.Bayramov “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” adlı monoqrafiyasında sözügedən feilin areal sərhədlərini müəyyənləşdirərək, onun Zəngibasar şivələrində “yükləmək”, Çəmbərək şivəsində isə “bağlamaq” mənalarında işləndiyini qeyd edir [3, s. 97]. Kontekstdən aydın olur ki, müəllif təhkiyəsində və dialoqlarda reallaşan bu məna keyfiyyəti Azərbaycan dilinin daxili imkanları çərçivəsində feillərin çoxmənalılıq xüsusiyyəti və semantik şaxələnməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Çəp. Canlı danışıqda və eləcə də ədəbi dildə bu söz “tərs, əks” və ya “eyni istiqamətə baxmayan” mənalarında, xüsusilə də gözün anatomik vəziyyətini bildirmək üçün işlənən bu söz C.Məmmədquluzadənin bədii dilində insana aid xarakterik xüsusiyyət kimi semantik dəyişiklikliyə uğramışdır: “*Doğrudan nə* ***çəp*** *övrət imiş sənin övrətin*” [6, s. 107]. Sözügedən leksik vahidin bu mətndaxili mənası ümumi dialektoloji lüğətlərdə əks olunmasa da Q.Qəmbərovanın “Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri” adlı dialektoloji araşdırmasında eynilə qeydə alınmışdır [7, s. 108]. Nümunədən göründüyü kimi, sənətkar bu leksik vahidi ədəbi dildəki fiziki əlamət bildirmə funksiyasından çıxararaq obrazının daxili xislətini, onun “inadcıl, tərs, tabe olmayan” mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərini dialektal dillə ifadə etmişdir.

Əbrəş. Kənd həyatı və təsərrüfatı ilə bağlı işlənən, dialektlərdə semantik xüsusiləşməyə məruz qalan semantik dialektizmlərdən biridir. Ümumi türk dil qrupu və klassik ədəbiyyatda daha geniş, mücərrəd çalarlarda işlənsə də, Azərbaycan dilinin dialekt sistemində konkret heyvandarlıq leksikasına daxil olaraq qoyun növlərindən birinin adını bildirir. R.Zülfüqarov yazır: “*...saqqar//səkkər”, “bəllə”, “kəkil”, “əbrəş”, “bələ” qoyun sözlərinin birinci komponentləri ən qədim leksik vahidlərimizdəndir. Bu qədim türkmənşəli leksik vahidlərin çoxu qədim yazılı mənbələrdə, məşhur lüğətlərdə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə bərabər bir sıra türk dillərində eyni və yaxın mənalarda işlənməkdədir*” [10, s. 30]. Qeyd olunan dialektizm dramaturqun “Anamın kitabı” tragikomediyasında Qurban adlı çobanın dilində mətnyaradıcı və üslubi funksiya daşıyır: “*Keçən gün Hacı Əmrahgilin sürüsündən sarı* ***əbrəş*** *qoyunu genə canavar dağıtmışdı...*” [6, s. 457]. Cəbrayıl, Salyan, Yardımlı, Kürdəmir, Şəki dialektlərində daha çox işlənən bu dialektizm “təpəl”, “başında ağ xalı olan heyvan” mənasını bildirir: “*Bi sarı əbrəş qoyunum var (Kürdəmir); Əbrəş qoyunumuz iki gündü itib (Cəbrayıl)*” [1, s. 154]. Sözün etimoloji və leksik-semantik köklərinə nəzər saldıqda onun ümumi dildəki geniş mənası aydın görünür. B.Əhmədov bu söz haqqında yazır: “*Ərəbcə boz (çil-çil) rəng deməkdir*” [4, s. 98]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə bu sözün ümumi dildə “*xallı*” və “*əldə bəslənmiş*” [2, s. 55] kimi mənaları ifadə etdiyi qeyd edilir. Klassik türk ədəbiyyatı nümunələrində və

müasir türk ədəbi dilində də bu vahid daralmış mənada deyil, ümumi “ala-bula, xallı” mənasında çıxış edir. Belə məsələləri nəzərə alan R.Süleymanova yazır: “*Türkiyə türkcəsi ilə müştərək sözlər bu və ya digər şəkildə Azərbaycan dilinin bütün şivələrində müşahidə olunur. Belə sözlərin şivələrdə yayılma istiqamətləri eyni olmadığı kimi, məna dəyişmələri, semantik çalarları da ayrı-ayrı areallarda fərqlənə bilir. Ancaq fakt faktlığında qalır ki, qohum türk dili ilə müştərək fonetik, qrammatik, eləcə də leksik-semantik xüsusiyyətlər türk dili ilə sərhəd şivələrdə, Türkiyə ərazisindəki Azərbaycan dilinin təcrid edilmiş dialektlərində qabarıq şəkildə özünü göstərir*” [9, s. 32-33]. Naxçıvan və Qars şivələrində heyvandarlıq leksikasını tədqiq edən Ə.Mahmudova isə əbrəş sözü ilə bağlı belə yazır: “*Araşdırdığımız Naxçıvan, Qars dialekt və şivələrində rəng əlamətinə görə qoyunçuluq leksemləri işlənir: qəcirbaş qoyun – başının tüküdə üçbucaq şəklində ağ əlamət olan qoyun, əbrəş qoyun – başında ağ tükdən xalı olan qoyun, gər qoyun – üzünün yanlarında xüsusi rəng olan qoyun və s. Hazırda Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən əbəş və təpəl leksemləri “alnında ağ xalı olan heyvan” mənasındadır*” [5, s. 93]. Məhz sözün daşıdığı bu geniş semantik tutum müqabilində onun dialektlərimizdə sırf konkret heyvan əlamətinə aid edilməsi bu vahidin semantik dialektizm statusunu tamamilə təsdiqləmiş olur.

Nəticə. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsində işlənən dialektizmlərin təhlili göstərir ki, dil və təfəkkür arasındakı sıx bağlılıq dialektal leksikada aydın təzahür edə bilər. Dialekt leksikası obrazların daxili aləmini, psixoloji vəziyyətini, konseptual təfəkkür modelini və dünyanı qavrama tərzini daha canlı və inandırıcı şəkildə əks etdirməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / red. A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / tərt. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə; red. A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2006. – 672 s.
3. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 440 s.
4. Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr) / B.Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, – 2017. – 288 s.
5. Mahmudova, Ə.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində heyvandarlıq leksikası (Türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisədə): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Naxçıvan, 2018. – 172 s.
6. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 1. – 2004. – 664 s.
7. Qəmbərova, Q.G. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri / Q.Qəmbərova. – Bakı: Savad, – 2020. – 296 s.
8. Quliyeva, K. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər / K.Quliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 288 s.

9. Süleymanova, R.Y. Müasir türk dili ilə Azərbaycan dili şivələrindəki müştərək leksik vahidlərin semantikasında sabitlik və dəyişkənlik: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2023. – 136 s.

10. Zülfüqarov, R.Ə. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Naxçıvan, 2015. – 159 s

11. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»: [Электронный ресурс] / 446 стр. Москва, 2003. УРЛ: https://altaica.ru/LIBRARY/ESTJA/Estja7.pdf

Gülanə E. Əliyeva
Ağcabədi rayon Aran kənd 1 nömrəli tam orta ümumtəhsil məktəbi
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi
E-mail: gulaneeliyeva99@gmail.com

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KOQNİTİV FREYMLƏRİN STRUKTUR ANALİZİ

Koqnitiv dilçilik müasir dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə dil yalnız insanların bir-biri ilə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də onların düşüncə tərzini, dünyaya baxışını və milli düşüncəsini əks etdirən bir sistem kimi öyrənilir.

Türk xalqları tarixi boyu müxtəlif coğrafi şəraitlərdə yaşamış və fərqli tarixi dövrlərdən keçmişdir. Buna baxmayaraq, onların dillərində ortaq düşüncə və dünyagörüşü ilə bağlı bir sıra anlayışlar qorunub saxlanmışdır. Bu anlayışlar koqnitiv freymlər vasitəsilə özünü göstərir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, Qıpçaq qrupunu təmsil edən qazax və qırğız dillərində, eləcə də Karluq qrupuna aid olan özbək dilində ortaq koqnitiv freymlərin strukturunu araşdırmaq və onların əsas komponentlərini müəyyənləşdirməkdir.

Ana freymi.

"Ana" freymi türk dillərində ailə və qohumluq münasibətləri ilə bağlı əsas koqnitiv freymlərdən biridir. Bu freymin mərkəzində ana və övlad münasibəti dayanır. "Ana" anlayışı yalnız qadın və valideyn mənasını deyil, eyni zamanda doğum, övlad, ailə, qayğı, sevgi və qoruma anlayışlarını da özündə birləşdirir. Buna görə də "ana" freyminin əsas strukturunu ana → övlad → ailə → qayğı → sevgi → qoruma ardıcıllığı ilə göstərmək olar.

Türk dillərində bu anlayış müxtəlif dil formalarında ifadə olunsa da, onun əsas məzmunu büyük ölçüdə qorunur. Azərbaycan dilində ana, Türkiyə türkcəsində anne, qazax dilində ana, qırğız dilində ene, özbək dilində isə ona formaları işlənir. Bu sözlərdəki fərqlərin fonetik və leksik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Lakin bütün bu dillərdə "ana" anlayışının əsasını qadın, valideyn, övlad, ailə və qayğı əlaqələri təşkil edir.

"Ana dili", "ana Vətən", "ana torpaq" kimi birləşmələrdə "ana" anlayışının məna dairəsi genişlənir. Bu ifadələrdə "ana" sözü birbaşa valideyn anlayışını deyil, doğmalıq, yaxınlıq, bağlılıq və mənsubiyyət kimi anlayışları ifadə edir. Beləliklə, "ana" freyminin ailə və övlad münasibətləri ilə məhdudlaşmayan, həm də insanın doğma dilinə, Vətəninə və torpağına olan bağlılığını əks etdirən tərəfi meydana çıxır. Bu baxımdan "ana" freyminin strukturunda ailə münasibətləri ilə yanaşı, doğmalıq və mənsubiyyət əlaqələri də özünü göstərir.

Baş freymi.

"Baş" freymi türk dillərində bədən, düşüncə, başlanğıc, mərkəz və rəhbərlik anlayışları ilə bağlı olan koqnitiv freymlərdən biridir. Bu freymin mərkəzində insan bədəninin əsas hissələrindən biri olan baş dayanır. Baş bədənin yuxarı hissəsində yerləşdiyi üçün yuxarı və mərkəz anlayışları ilə, insan düşünməsi və qərar verməsi ilə

bağlı olduğu üçün isə ağıl, rəhbərlik və idarəetmə anlayışları ilə əlaqələnir. Buna görə “baş” freyminin əsas strukturunu baş → yuxarı → mərkəz → ağıl → rəhbərlik → idarəetmə şəklində göstərmək olar.

Türk dillərində bu anlayış müxtəlif formalarda ifadə olunur: Azərbaycan dilində baş, Türkiyə türkcəsində baş, qazax dilində bas, qırğız dilində baş, özbək dilində isə bosh şəklindədir. Formada müəyyən fərqlər olsa da, əsas məna qorunur. Bu dillərdə "baş" sözü və ondan yaranan sözlər rəhbərlik anlayışı ilə də əlaqələnir. Azərbaycan dilində başçı, Türkiyə türkcəsində başkan, qazax dilində basshy, qırğız dilində başçı, özbək dilində boshliq kimi nümunələr buna misaldır.

Başlanğıc", "başda olmaq", "başçı" kimi söz və ifadələrdə "baş" anlayışının məna dairəsi genişlənir. Burada "baş" konsepti artıq ilkin bədən üzvü mənasından uzaqlaşaraq ilk olmaq, öndə dayanmaq və rəhbərlik etmək kimi mücərrəd anlayışları ifadə edir.

Bu nümunələr göstərir ki, "baş" sözü yalnız bədən üzvünün adını bildirmir, həm də başlanğıc, rəhbərlik və idarəetmə kimi mücərrəd anlayışların ifadəsində işlənir.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, türk dillərində eyni koqnitiv freymlər müxtəlif dil formalarında ifadə olunsa da, onların əsas struktur əlaqələri və məna istiqamətləri böyük ölçüdə oxşardır. Bu oxşarlıq türk dilləri arasında yalnız leksik yaxınlığın deyil, həm də ortaq düşüncə və dünyagörüşünün də dilə əks olunmasının göstəricisidir. Koqnitiv freymlərin təhlili bu ortaq xüsusiyyətləri daha aydın şəkildə üzə çıxarmağa imkan verir.

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, koqnitiv freym, türk dilləri, struktur analiz, dünyagörüş*

STRUCTURAL ANALYSIS OF COGNITIVE FRAMES IN TURKIC LANGUAGES

Cognitive linguistics is one of the main areas of modern linguistics. In this field, language is studied not only as a means of communication between people, but also as a system that reflects their way of thinking, view of the world, and national consciousness.

Throughout history, Turkic peoples have lived in different geographical conditions and experienced different historical periods. Nevertheless, a number of concepts related to common thought and worldview have been preserved in their languages. These concepts are manifested through cognitive frames.

The main purpose of the research is to examine the structure of common cognitive frames in Azerbaijani and Turkish, which belong to the Oghuz group, in Kazakh and Kyrgyz, which represent the Kipchak group, and in Uzbek, which belongs to the Karluk group, and to identify their main components.

Frame “Ana” (mother).

The “mother” frame is one of the main cognitive frames related to family and kinship relations in Turkic languages. At the center of this frame is the relationship between mother and child. The concept of “mother” encompasses not only the meanings of woman and parent, but also the concepts of birth, child, family, care, love, and protection. Therefore, the main structure of the “mother” frame can be represented as mother → child → family → care → love → protection.

Although this concept is expressed in different linguistic forms in Turkic languages, its main content is largely preserved. The forms ana in Azerbaijani, anne in Turkish, ana in

Kazakh, ene in Kyrgyz, and ona in Uzbek are used. The differences between these words are related to their phonetic and lexical features. However, in all these languages, the concept of “mother” is based on the relationships of woman, parent, child, family, and care.

In combinations such as “ana dili” (mother tongue), “ana Vətən” (motherland), and “ana torpaq” (mother earth), the semantic scope of the concept of “mother” expands. In these expressions, the word “mother” does not directly denote the concept of a parent, but expresses such concepts as familiarity, closeness, attachment, and belonging. Thus, the aspect of the “mother” frame that is not limited to family and child relations, but also reflects a person’s attachment to their native language, homeland, and land, emerges. From this perspective, the structure of the “mother” frame includes not only family relations but also relations of familiarity and belonging.

Frame “baş” (head).

The “head” frame is one of the cognitive frames related to the concepts of body, thought, beginning, center, and leadership in Turkic languages. At the center of this frame is the head, one of the main parts of the human body. Since the head is located in the upper part of the body, it is associated with the concepts of upper position and center; because it is related to human thinking and decision-making, it is also associated with the concepts of intellect, leadership, and management. Therefore, the main structure of the “head” frame can be represented as head → upper position → center → intellect → leadership → management.

This concept is expressed in different forms in Turkic languages: baş in Azerbaijani, baş in Turkish, bas in Kazakh, baş in Kyrgyz, and bosh in Uzbek. Although there are certain differences in form, the main meaning is preserved. In these languages, the word “baş” and words derived from it are also associated with the concept of leadership. Examples include başçı in Azerbaijani, başkan in Turkish, basshy in Kazakh, başçı in Kyrgyz, and boshliq in Uzbek.

In words and e xpressions such as “başlanğıc” (beginning), “başda olmaq” (to be at the forefront), and “başçı” (leader), the semantic scope of the concept of “head” expands. Here, the concept of “head” moves beyond its original meaning as a body part and expresses Abstract concepts such as being first, standing at the forefront, and leading.

These examples show that the word “baş” does not only denote a body part, but is also used to express Abstract concepts such as beginning, leadership, and management.

Thus, the analysis shows that although the same cognitive frames are expressed through different linguistic forms in Turkic languages, their basic structural relations and semantic directions are largely similar. This similarity indicates not only lexical affinity among Turkic languages, but also the reflection of common thought and worldview in language. The analysis of cognitive frames makes it possible to reveal these common features more clearly.

Keywords: *cognitive linguistics, cognitive frame, Turkic languages, structural analysis, worldview*

Gülarə Abdurahman qızı Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialının
tədris işləri üzrə direktor müavini
https://orcid.org/0000-0003-1162-0275
gularabdullayeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİSKURS MARKERLƏRİ: SİNTAKTİK QURULUŞ VƏ KOMMUNİKATİV FUNKSİYA

Diskursun ardıcıllığının, məna bütövlüyünün və kommunikativ istiqamətinin formalaşmasında diskurs markerləri mühüm funksional əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində bu vahidlər yalnız cümlələr və ya sintaktik konstruksiyalar arasında əlaqə yaratmır, həm də danışanın söylənilən fikrə münasibətini, fikrin izahını, qarşılaşdırılmasını, əsaslandırılmasını, nəticəsini və ümumiləşdirilməsini ifadə edir. Bu baxımdan diskurs markerlərinin tədqiqi sintaktik quruluşla yanaşı, dilin kommunikativ və praqmatik imkanlarının öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində işlənən diskurs markerlərinin cümlənin sintaktik təşkili ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək, onların müxtəlif mövqelərdə yaratdığı funksional fərqləri üzə çıxarmaq və diskursun strukturunda rolunu sistemləşdirməkdir. Araşdırmada funksional-sintaktik, semantik-praqmatik və kontekstual təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat materialının təhlili üç əsas istiqamətdə aparılmışdır: diskurs markerlərinin cümlədə və cümlələr arasında mövqeyi, onların sintaktik-semantik əlaqələrin formalaşmasına təsiri və kommunikativ məqsəddən asılı olaraq funksional dəyişkənliyi.

Araşdırma göstərir ki, diskurs markerləri Azərbaycan dilində vahid və dəyişməz funksiyaya malik elementlər kimi çıxış etmir. Onların funksiyası konkret kommunikativ situasiyadan, cümlənin sintaktik quruluşundan, əvvəlki və sonrakı kontekstdən, intonasiyadan və danışanın niyyətindən asılı olaraq dəyişə bilir. Məsələn, "amma" və "lakin" markerləri əsasən qarşılaşdırma münasibəti yaratsa da, müəyyən kontekstlərdə əvvəlki fikrə gözlənilməz münasibətin formalaşmasına və kommunikativ istiqamətin dəyişməsinə xidmət edir. "Yəni" əvvəlki fikrin açıqlanması, dəqiqləşdirilməsi və başqa formada ifadə olunması funksiyasını yerinə yetirir. "Deməli" nəticə və nəticəyə gəlmə münasibətini, "çünki" isə səbəb və əsaslandırma əlaqəsini aktuallaşdırır.

Diskurs markerlərinin cümlə əvvəlində işlənməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu mövqedə marker çox zaman cümlənin daxilindəki sintaktik münasibətlə yanaşı, bütöv cümlənin əvvəlki diskursla əlaqəsini də müəyyənləşdirir. Cümlə daxilində işlənən marker isə konkret semantik münasibəti daha aydın şəkildə ön plana çıxara bilir. Bu xüsusiyyət göstərir ki, diskurs markerlərinin funksiyası onların formal mövqeyi ilə məhdudlaşmır;

həmin mövqe markerin kommunikativ yükünün müəyyənləşməsində mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş digər mühüm məqam diskurs markerlərinin sintaktik əlaqələri həm birbaşa, həm də dolayı şəkildə təşkil etməsidir. Bəzi markerlər iki cümlə və ya sintaktik vahid arasında semantik münasibəti açıq şəkildə bildirir, bəziləri isə mətnin ümumi istiqamətini dəyişdirərək əlaqənin interpretasiyasına təsir göstərir. Bu baxımdan “müxtəsər” kimi vahidlər əvvəlki məlumatın ümumiləşdirilməsinə və fikrin yekunlaşdırılmasına, “qərəz” kimi vahidlər isə diskursun bir mərhələsindən digərinə keçidə xidmət edə bilir. Deməli, diskurs markerlərinin funksional xüsusiyyətlərini yalnız onların lüğəvi mənası əsasında müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, diskurs markerləri Azərbaycan dilində sintaktik quruluşun, mətnin koherentliyinin, yəni mətnin məna və məntiq baxımından bağlılıq, bütövlük, ardıcıllığının və kommunikativ bütövlüyün formalaşmasında çoxfunksiyalı dil vahidləri kimi çıxış edir. Onların öyrənilməsi cümlənin həm formal quruluşunun, həm də bu quruluşun konkret nitq şəraitində necə məna qazandığının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti diskurs markerləri ilə sintaktik quruluş arasındakı funksional əlaqələrin sistemləşdirilməsində, praktik əhəmiyyəti isə Azərbaycan dilinin tədrisi, mətn təhlili, nitq mədəniyyəti və kommunikativ bacarıqların inkişafı sahələrində tətbiq oluna bilməsindədir. Beləliklə, diskurs markerlərinin sintaktik və praqmatik xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə araşdırılması Azərbaycan dilinin müasir funksional imkanlarının daha dərindən öyrənilməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: sintaksis, diskurs, kommunikativ funksiya, semantika, praqmatika

DISCOURSE MARKERS IN AZERBAIJANI: SYNTAX AND COMMUNICATIVE FUNCTION

Discourse markers have an important function in establishing the continuity, semantic unity, and communicative orientation of discourse. In Azerbaijani, these units not only create links between sentences or syntactic constructions but also express the speaker’s attitude toward what is being said, as well as explanation, contrast, justification, conclusion, and generalisation. From this perspective, the study of discourse markers is important not only for examining syntactic structure but also for understanding the communicative and pragmatic resources of the language.

The main aim of this study is to determine the relationship between discourse markers used in Azerbaijani and the syntactic organisation of the sentence, to identify the functional differences that arise when these markers occur in different positions, and to systematise their role in discourse structure. The study employs functional-syntactic, semantic-pragmatic, and contextual methods of analysis. The research material is examined from three main perspectives: the position of discourse markers within and

between sentences, their influence on the formation of syntactic and semantic relations, and their functional variation depending on communicative purpose.

The findings show that discourse markers in Azerbaijani do not function as elements with a single fixed meaning or function. Their use may vary depending on the particular communicative situation, the syntactic structure of the sentence, the preceding and following context, intonation, and the speaker’s intention. For example, although the markers “amma” and “lakin” mainly express contrast, in certain contexts they may also signal an unexpected relation to the preceding statement and a change in the direction of the discourse. The marker “yəni” is used to explain, clarify, or restate a preceding idea in a different form. “Deməli” expresses a conclusion or the process of drawing a conclusion, while “çünki” introduces a relation of cause or justification.

The use of discourse markers at the beginning of a sentence is particularly noteworthy. In this position, a marker often indicates not only a syntactic relation within the sentence but also the relationship between the entire sentence and the preceding discourse. When a marker occurs within a sentence, it may bring a particular semantic relation into clearer focus. This shows that the function of a discourse marker is not limited to its formal position; rather, position is one of the important factors that shapes its communicative function.

Another important finding is that discourse markers organise syntactic relations both directly and indirectly. Some markers explicitly indicate the semantic relationship between two sentences or syntactic units, while others influence the interpretation of that relationship by changing the general direction of the text. In this respect, units such as “müxtəsər” may be used to summarise previous information and bring an argument or statement to a close, whereas units such as “qərəz” may signal a transition from one stage of the discourse to another. Thus, the functional properties of discourse markers cannot be determined solely on the basis of their lexical meaning.

The results of the study show that discourse markers in Azerbaijani are multifunctional linguistic units that contribute to syntactic organisation, textual coherence – that is, the semantic and logical connectedness, unity, and continuity of the text – and communicative unity. Their study makes it possible to examine both the formal structure of the sentence and the way this structure acquires meaning in a particular speech context. The academic significance of the research lies in systematising the functional relationships between discourse markers and syntactic structure, while its practical significance lies in its possible application to the teaching of Azerbaijani, text analysis, speech culture, and the development of communicative skills. Therefore, a comprehensive study of the syntactic and pragmatic properties of discourse markers contributes to a deeper understanding of the contemporary functional resources of the Azerbaijani language.

Keywords: syntax, discourse, communicative function, semantics, pragmatics

Gülnar R. Nağıyeva
Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi
ORCID: :https://orcid.org/0009-0006-6150-1951
e-mail: gulnar.nagiyeva@adu.edu.az

TÜRK DİLLƏRİNDƏ "YOL" KONSEPTİNİN FREYM STRUKTURU VƏ METAFORİK PROYEKSİYALARI
(Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi materialları əsasında)

XÜLASƏ

Məruzədə türk dillərində mühüm mədəni anlayışlardan biri olan "*yol*" anlayışının koqnitiv-semantik quruluşu, freym semantikası və konseptual metafor nəzəriyyəsinin metodoloji yanaşmaları əsasında araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi "yol" leksik vahidi ətrafında formalaşan konseptual sahənin struktur komponentlərini müəyyənləşdirmək, bu komponentin metaforik proyeksiyalar vasitəsilə həyat, əxlaq, idrak, sosial münasibətlər və zaman kimi abstrakt sahələrə necə köçürüldüyünü aşkara çıxarmaq, habelə Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasındakı konseptual fərqlənmə hallarını müəyyənləşdirməkdir. Materialı təhlil etmək məqsədilə hər iki dilin izahlı lüğətləri, frazeoloji ifadələri, sabit söz birləşmələri, paremioloji vahidlər və müasir mətn nümunələri seçilmişdir. Təhlil göstərir ki, "yol" türk dillərində sadəcə məkan vahidi deyil, *mənbə-yol-məqsəd* obraz-sxemi əsasında formalaşmışdır və ən azı beş metaforik modeli dəstəkləyən çoxsəviyyəli konseptual quruluşdur. Həmçinin, bunu qrammatikləşmə prosesləri ilə əlaqələndirmək mümkündür. Məruzənin yekununda konseptin psixolinqvistik assosiativ eksperiment vasitəsilə yoxlanılmasına dair metodoloji yanaşma təklif edilir.

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, freym semantikası, konseptual metafor, "yol" konsepti, obraz-sxem, Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi*

THE FRAME STRUCTURE AND METAPHORICAL PROJECTIONS OF THE CONCEPT "YOL" (ROAD/WAY) IN TURKIC LANGUAGES
(Based on the Material of Azerbaijani and Turkiye Turkish)

ABSTRACT

The paper examines the cognitive-semantic organisation of "yol" (road/way), one of the key cultural concepts of the Turkic languages, within the methodological apparatus of frame semantics and conceptual metaphor theory. The study aims to reconstruct the slot structure of the conceptual domain built around the lexeme "yol", to demonstrate how this structure is projected onto such Abstract domains as life, morality, cognition, social

relations and time, and to identify cases of conceptual divergence between Azerbaijani and Turkiye Turkish. The material comprises explanatory and phraseological dictionaries of the both languages, fixed word combinations, paremiological units and contemporary text samples. The analysis reveals that in Turkic languages the term “yol” is not just a spatial word, but a complex conceptual structure based on the source-path-goal image schema, involving at least five metaphorical models and involved in process of grammaticalisation. The paper concludes by proposing a methodological perspective for verifying the model through a psycholinguistic free-association experiment.

Keywords: *cognitive linguistics, frame semantics, conceptual metaphor, concept of “yol”, image schema, Azerbaijani, Turkiye Turkish*

GİRİŞ

Koqnitiv dilçiliyin başlıca müddəalarından biri dilin insan idrakından ayrı, avtonom bir modul kimi mövcud olmaması, dil vahidlərinin isə konseptual strukturların verballaşma formaları olması tezisidir (Lakoff, Johnson 1980; Langacker 1987). Bu yanaşmaya görə, məna, dünyanın obyektiv əksi deyil, insanın bədəni təcrübəsi, məkanda hərəkəti və mədəni yaddaşı ilə şərtlənən konseptuallaşdırma prosesidir (Evans, Green 2006). Həmin metodoloji çərçivə türk dillərinin tədqiqi üçün xüsusi imkanlar açır, çünki türk dilləri aqlütinativ quruluşu, məkan münasibətlərinin zəngin morfoloji ifadələri və mədəni konseptlərin sabit frazeoloji vahidlərdə qorunub saxlanması baxımından koqnitiv-linqvistik təhlil üçün əlverişli zəmin yaradır.

Məruzənin obyekti türk dillərində “*yol*” konseptidir. Bu konseptin seçilməsi təsadüfi deyil. Birincisi, “yol” insanın ən ilkin bədəni-məkani təcrübəsini bir nöqtədən digərinə hərəkəti kodlaşdırdığı üçün Mark Consonun obraz-sxem (image-schema) nəzəriyyəsində *mənbə-yol-məqsəd* sxeminin əsas dil təzahürü sayılır (Johnson 1987). İkincisi, “yol” leksik vahidi türk dillərində qeyri-adi dərəcədə məhsuldar söz yaradıcılığı və frazeoloji potensiala malikdir: yolçu, yoldaş, yolayrıcı, yolluq, yolsuzluq, yola salmaq, yola getmək, yol vermək, yol açmaq, yoldan çıxmaq, yoluna qoymaq və s. Üçüncüsü, türk-islam mədəni kontekstində “yol” həm də etik və mənəvi kateqoriyadır. Ərəb mənşəli “təriqət” sözünün ilkin mənası da məhz “yol” deməkdir və bu, konseptin mədəni yükünü daha da artırır.

Tədqiqatın məqsədi üç istiqamətdə müəyyənləşdirilmişdir: “yol” konseptinin freym strukturunu, yəni onu təşkil edən komponentlər sistemini bərpa etmək; bu strukturun abstrakt sahələrə metaforik proyeksiya modellərini təsnif etmək; Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasında konseptual üst-üstə düşmə və fərqlənmə zonalarını müəyyənləşdirmək. Tədqiqatda freym semantikası (Fillmore 1982), konseptual metafor nəzəriyyəsi (Lakoff, Johnson 1980; Kövecses 2010), komponent təhlili və müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə olunmuşdur. Material hər iki dilin izahlı və frazeoloji lüğətlərindən, atalar sözləri fondundan və müasir mətnlərdən toplanmışdır.

Nəzəri-metodoloji çərçivə

Ç. Fillmorun freym semantikasına əsasən hər hansı sözün mənasını yalnız onun aid olduğu bütöv freym daxilində anlamaq mümkündür (Fillmore 1982). Freym, müəyyən

situasiyanı təmsil edən, sabit komponentləri olan koqnitiv sxemdir; sözün aktuallaşması avtomatik olaraq bütün freymi şüurda oyadır. Konseptual metafor nəzəriyyəsi isə bu strukturların bir sahədən (mənbə-sahə) digərinə (hədəf-sahə) sistemli şəkildə köçürülməsini izah edir: metafor dildə deyil, təfəkkürdə baş verən əməliyyatdır və dil onun yalnız səthi göstəricisidir (Lakoff, Johnson 1980).

Bu iki nəzəriyyənin birləşdirilməsi tədqiqatımız üçün prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Freym təhlili konseptin daxili quruluşunu, metafor təhlili isə həmin quruluşun hansı abstrakt sahələrə necə köçürüldüyünü göstərir. Beləliklə, metaforik proyeksiya təsadüfi obrazlı ifadə deyil, freymin komponentlərlə uyğunlaşdırılması kimi izah olunur. Z. Köveçsesin qeyd etdiyi kimi, mənbə sahədən köçürülən yalnız ayrı-ayrı elementlər deyil, elementlər arasındakı münasibətlər sistemidir (Kövecses 2010). L. Talminin hərəkət hadisəsinin (motion event) tipologiyasına dair müddəaları da türk dillərində “yol” konseptinin təhlili üçün əlavə vasitə verir, çünki türk dilləri hərəkətin istiqamətini əsasən feil-kök və hal şəkilçiləri vasitəsilə kodlaşdıran dillərə aiddir (Talmy 2000).

“Yol” freyminin komponent strukturu

Toplanmış dil materialının təhlili “yol” freyminin ən azı doqquz sabit komponentdən ibarət olduğunu göstərir: 1. hərəkət subyekti - yolçu, yolçuluq edən; 2. başlanğıc nöqtəsi - yola çıxmaq, yol başı; 3. son nöqtə, məqsəd - yolun sonu, mənzil; 4. marşrut, trayektoriya - düz yol, dolanbac yol, qısa yol; 5. hərəkət vasitəsi və təminatı - yolluq, yol xərci, yol azuqəsi; 6. müşayiətçi - yoldaş, həmyol; 7. bələdçi - yol göstərən, bələdçi, mürşid; 8. maneə - yolu kəsmək, yolu bağlamaq; 9. seçim nöqtəsi — yolayrıcı.

Bu komponentlərin hər biri türk dillərində müstəqil leksik və frazeoloji ifadələrə malikdir və məhz bu tamlıq “yol” məfhumunun yalnız sadə leksik vahid deyil, tam formalaşmış freym olduğunu təsdiqləyir. Diqqətçəkən cəhət odur ki, freymin bir sıra komponentləri qrammatik səviyyəyə də sirayət edir: Azərbaycan dilində “bu yolla”, “... yolu ilə” konstruksiyaları desemantikləşərək vasitə mənasını ifadə edən qrammatikləşmiş qəlibə çevrilmişdir. Bu, konseptual metaforun qrammatikləşmə prosesini dəstəklədiyini göstərən klassik nümunədir (Croft, Cruse 2004).

Freymin ayrı-ayrı komponentlərinin aktuallaşma tezliyi də əhəmiyyətlidir. Frazeoloji materialda ən çox təmsil olunan komponentlər “marşrut” və “maneə” komponentləridir ki, bu da türk dillərinin frazeoloji fondunda hərəkətin özünün deyil, onun keyfiyyətinin və qarşısındakı çətinliklərin daha çox fərqləndirildiyini göstərir (Bayramov 1978).

Metaforik proyeksiya modelləri

Materialın təhlili göstərir ki, “yol” freymi beş əsas metaforik model çərçivəsində müxtəlif hədəf sahələrə köçürülərək onların konseptual strukturunun formalaşmasında iştirak edir:

Həyat yoldur: Ən universal, lakin türk dillərində özünəməxsus leksik reallaşmaya malik modeldir. Məsələn, həyat yolu, ömür yolu, yol yarısı, uzun ömür yolu keçmək. Burada subyekt komponenti insana, marşrut komponenti bioqrafiyaya, maneə komponenti çətinliklərə, son nöqtə isə ölümə uyğun gəlir. Model xüsusilə ölümlə bağlı

evfemistik ifadələrdə güclü şəkildə aktuallaşır: son yola salmaq, axirət yolçusu. Türkiyə türkcəsində eyni model "son yolculuk", "ahiret yolcusu" formalarında qorunur, yəni bu, ümumtürk konseptual mirasına aid modeldir.

Əxlaq yoldur: Bu modeldə düzgün davranış düz yol, qanunazidd və ya əxlaqsız davranış isə əyri yol, yoldan çıxmaq kimi konseptuallaşdırılır. Modelin ən maraqlı təzahürü Türkiyə türkcəsindəki "yolsuzluk" leksemidir: "yol"un normativ mənasından çıxış edərək bu söz müasir dildə "korrupsiya" anlayışını ifadə edir. Azərbaycan dilində isə bu semantik məzmun alınma mənşəli "korrupsiya" leksemi vasitəsilə ifadə olunur. "Yolsuzluq" isə daha çox "yolun olmaması" fiziki mənasında işlənir. Bu, eyni konseptual modelin iki qohum dildə müxtəlif dərəcədə leksikləşdiyini göstərən əyani divergensiya nümunəsidir.

İdrak və metod yoldur: Elmi və gündəlik diskursda "yol" metod, üsul mənasını qazanır: bir yol tapmaq, elmi tədqiqat yolu, bu yolla nəticəyə gəlmək. Bu model türk-islam mədəni ənənəsindəki "təriqət" (ərəb. "yol") anlayışı ilə də möhkəm bağlıdır və konseptin mədəni dərinliyini artırır (Abdulla 1999).

Sosial münasibət birgə yoldur: Bu model türk dillərində xüsusilə güclüdür və "yoldaş" lekseminin semantik tarixində əks olunur. Azərbaycan dilində "həyat yoldaşı" birləşməsi nikah münasibətini bilavasitə "yol" freymi vasitəsilə kodlaşdırır. Bu ifadədə ailə həyatı tərəflərin birlikdə qət etdiyi həyat yolu kimi təqdim olunur. Türkiyə türkcəsində isə həmin mövqedə "eş" leksemi durur, "yoldaş" isə ideoloji-siyasi konnotasiya qazanmışdır. "Yola getmək / yola gitmek" feili də hər iki dildə "münasibətlərin uzlaşması" mənasında eyni modeli reallaşdırır.

Zaman yoldur: Zamanın məkan vasitəsilə konseptuallaşdırılması universal hadisədir, lakin türk dillərində bu, spesifik ifadələrlə reallaşır: yol yarısında, uzun yol qət etmək, yolun sonuna gəlmək. Burada zaman kəsiyi məsafə, prosesin bitməsi isə son nöqtəyə çatma kimi təqdim olunur (Gibbs 1994).

Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi arasında konseptual divergensiya

Müqayisəli təhlil göstərir ki, iki qohum dildə "yol" freyminin ümumi quruluşu eyni olsa da, ayrı-ayrı komponentlərin leksik doldurulması və konnotativ yükü fərqlənir. Ən nəzərəçarpan fərqlərdən biri "yol vermək" frazeoloji vahidinə aiddir. Azərbaycan dilində bu ifadə həm "keçməyə imkan yaratmaq", həm də "səhvə yol vermək" konstruksiyasında "buraxmaq, imkan vermək" mənasını ifadə edir. Türkiyə türkcəsində isə "işten yol vermek" birləşməsində eyni ifadə "işdən çıxarmaq" mənasını qazanmışdır; burada freymin "yola çıxarma" komponenti neqativ sosial hərəkətə proyeksiya olunmuşdur.

İkinci fərq "yollamaq" feilində müşahidə olunur. Türkiyə türkcəsində bu feil "göndərmək" mənasında yüksək tezlikli neytral vahiddir; Azərbaycan dilində isə həmin mövqedə "göndərmək" feili işlənir, "yollamaq" isə məhdud üslubi çalarla mövcuddur. Bu, freymdən törəyən derivatların iki dildə müxtəlif dərəcədə qrammatik-üslubi mərkəzə keçdiyini göstərir.

Üçüncü fərq "yola vermək" ifadəsi ilə bağlıdır: Azərbaycan dilində o, "çətinliklə də olsa idarə etmək, dolandırmaq" mənasını daşıyır və freymin "təminat" komponentinə

əsaslanır; Türkiyə türkcəsində isə eyni məna “idare etmek” deyimi ilə ifadə olunur. Beləliklə, konseptual divergensiya üç istiqamətdə özünü göstərir: leksikləşmə dərəcəsi, konnotativ yük və alınma sözlərlə rəqabət. Bu tipli müqayisələr ümumtürk konseptual fondunun ayrı-ayrı dillərdə necə fərqli inkişaf yolu keçdiyini izləməyə imkan verir (Aksan 2015; Axundov 2006).

Metodoloji perspektiv: assosiativ eksperiment

Lüğət və mətn materialı əsasında bərpa olunan freym modeli statik xarakter daşıyır və dil daşıyıcılarının aktual şüurunda konseptin necə təşkil olunduğunu birbaşa göstərmir. Bu boşluğu doldurmaq üçün klassik psixolinqvistik metodların, sərbəst assosiativ eksperimentin və semantik differensial üsulunun tətbiqi məqsədəuyğundur. Təklif olunan eksperimentin modeli belədir: hər iki dildə eyni sayda respondentə (yaş, cins və təhsil üzrə balanslaşdırılmış qruplara) “yol” stimul sözü təqdim olunur və məhdud vaxt çərçivəsində ilk reaksiya sözü qeydə alınır; alınan reaksiyalar yuxarıda göstərilən doqquz komponent üzrə təsnif edilir.

Belə eksperimentin nəzəri dəyəri ondan ibarətdir ki, o, freymin hansı komponentlərinin nüvə, hansılarının periferiya mövqeyində olduğunu kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyənləşdirməyə imkan verir və lüğət materialından çıxarılan modeli təsdiq və ya təshih edir. Eyni zamanda, iki dil üzrə reaksiya sahələrinin müqayisəsi konseptual divergensiyanın nəinki dil sistemində, həm də dil şüurunda mövcudluğunu yoxlamağa imkan yaradır.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Birincisi, “yol” türk dillərində sadə məkan leksemi deyil, ən azı doqquz sabit komponentdən ibarət tam formalaşmış freym-konseptdir; onun bütün komponentləri müstəqil leksik və frazeoloji ifadələrə malikdir, bu da öz növbəsində konseptin mədəni əsas (baza) statusunu təsdiqləyir. İkincisi, bu freym *mənbə–yol–məqsəd* obraz-sxeminə söykənərək beş əsas metaforik modeldə, həyat, əxlaq, idrak, sosial münasibət və zaman sahələrində proyeksiya olunur, yəni türk dillərində abstrakt təfəkkürün əhəmiyyətli bir hissəsi məhz hərəkət təcrübəsi vasitəsilə strukturlaşır.

Üçüncüsü, konseptual proyeksiya yalnız leksik səviyyə ilə məhdudlaşmır: “... yolu ilə” ifadəsinin vasitə mənalı qəlibə çevrilməsi metafornın qrammatikləşmə prosesinə təsir etdiyini göstərir. Dördüncüsü, Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsinin müqayisəsi ümumi konseptual quruluş fonunda üç tipli divergensiya aşkara çıxarır: leksikləşmə dərəcəsində fərq (“yolsuzluk” - “korrupsiya”), konnotativ yükdə fərq (“yoldaş”) və frazeoloji mənada fərq (“yol vermek”). Bu fərqlər qohum dillərin konseptual sistemlərinin tamamilə eyni olmadığını göstərir. Mədəni-tarixi faktlar, anlayışların daxili strukturunu dəyişdirən amillərdəndir.

Nəhayət, tədqiqatın perspektivi lüğət əsaslı freym modelinin psixolinqvistik eksperimentlə yoxlanılmasındadır. Belə bir birləşdirilmiş yanaşma koqnitiv təhlil ilə klassik psixolinqvistik üsulların sintezi türk dillərinin konseptosferasının müqayisəli

öyrənilməsi üçün etibarlı metodoloji model verə bilər və türk dövlətləri arasında ortaq elmi terminologiya və konseptual korpus yaradılması istiqamətində praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdulla, Kamal (2009). Gizli Dədə Qorqud. Bakı, Mütərcim.
2. Axundov, Ağamusa (2006). Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb.
3. Aksan, Doğan (2015). Türkçenin Gücü. Ankara: Bilgi Yayınevi.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cilddə. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Bayramov, Həsən (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif.
6. Cəfərov, Səlim (1982). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif.
7. Croft, William; Cruse, D. Alan (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Fillmore, Charles J. (1982). “Frame Semantics” // Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Co.
9. Gibbs, Raymond W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Johnson, Mark (1987). The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago Press.
11. Kövecses, Zoltán (2010). Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
12. Lakoff, George; Johnson, Mark (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
13. Langacker, Ronald W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.
14. Talmy, Leonard (2000). Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1. Cambridge, MA: MIT Press.
15. Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsüm Hüseynova
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və Psixolinqvistika şöbəsinin baş elmi işçisi
Filologiya elmləri doktoru, dosent
huseynovagulsum27@gmail.com

AZƏRBAYCAN TATLARININ LEKSİK SİSTEMİNİN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalə Azərbaycan tatlarının leksik sisteminin təsnifinə həsr olunmuşdur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin qruplaşdırılması, bütün leksik-semantik qrupların təyini dilçiliyin mürəkkəb məsələlərindən biridir. Müasir dilçilikdə dilin lüğət tərkibinin sözlər deyil, məfhumlar əsasında təsnifi məsələsinə üstünlük verilir. Qeyd olunur ki, dildəki leksik semantik qrupların qrupların təyin olunması üçün müəyyən meyarlardan istifadə olunur ki, leksik-semantik söz qrupları və ya tematik söz qrupları bütün dillər üçün ümumi plana malik olsun, onomastik vahidlər yalnız onomastik lüğətlərdə yer almalı, bu sözlər gilin digər lüğətlərinə daxil edilməlidir.

Ayrıca semantik sahənin ünsürləri müntəzəm və sistemli münasibətlərə malikdir. Ona görə də bütün sahələr qarşılıqlı şəkildə bir-birinə qarşı qoyula bilir. Semantik sahəyə daxil olan hər bir sözün mənası tam şəkildə o zaman aydınlaşır. Həmin sahəyə daxil olan başqa sözlərin mənaları məlum olduqda semantik sahələr bir-biri ilə kəsişir, yaxud bir sahə digərinə daxil ola bilir. Bütün bunlar göstərir ki, dildəki leksik semantik qrupların təyin olunması üçün müəyyən meyarlardan istifadə etməlidir. Fikrimizcə, belə leksik semantik söz qrupları və semantik söz qrupları bütün dillər üçün eyni plana malik olacaqdır. Yuxarıda münasibət bildirdiyimiz təsnifat prinsiplərində ümumi cəhət vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan tatları, leksik sistem, məfhum, leksikologiya, təsnifat.

ON THE CLASSIFICATION OF THE LEXICAL SYSTEM OF THE AZERBAIJANI TATS

Abstract

The article is devoted to the classification of the lexical system of the Azerbaijani Tats. The grouping of words constituting the vocabulary of a language and the identification of all lexical-semantic groups are among the complex issues in linguistics. Modern linguistics

increasingly emphasizes the classification of a language’s vocabulary on the basis of concepts rather than individual words. It is noted that certain criteria are employed to identify lexical-semantic groups in a language so that lexical-semantic or thematic word groups can be organized according to a common framework applicable to all languages. It is also suggested that onomastic units should be included primarily in onomastic dictionaries, while such words should also be reflected in other types of dictionaries of the language.

The elements of an individual semantic field are characterized by regular and systematic relationships. Therefore, different semantic fields can be contrasted with one another in a systematic manner. The meaning of each word within a semantic field becomes fully clear when the meanings of other words belonging to the same field are known. Semantic fields may overlap with one another, and one field may also be included within another. All these considerations demonstrate the necessity of applying certain criteria to the identification and classification of lexical-semantic groups in a language. In our view, lexical-semantic and semantic word groups can be organized according to a common framework applicable to different languages. The classification principles discussed above share a number of common features.

Keywords: Azerbaijani Tats, lexical system, concept, lexicology, classification.

Gültəkin Alışan qızı Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika
və psixolinqvistika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
https://ORCİD İD/0009-0004-3197-3654
e.mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

MÜASİR SİNTAKTİK NƏZƏRİYYƏDƏ MONOPROPOZİTİV SADƏ CÜMLƏLƏRİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ STATUSU: STRUKTUR-SEMANTİK VƏ FUNKSİONAL ASPEKTLƏR

Müasir dilçiliyin ən vacib problemlərindən biri cümlənin formal-qrammatik təşkili ilə onun semantik (məntiqi-informativ) strukturu arasındakı asimmetriyanın müəyyənləşdirilməsidir. Sintaktik tədqiqatlarda formal sadəliklə məna mürəkkəbliyi arasındakı sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi mərkəzində "propozisiya" anlayışının durduğu yeni metodoloji yanaşma tələb edir. Propozisiya – modallıq, zaman, şəxs və reallaşma formasından mücərrədləşdirilmiş, gerçəkliyin müəyyən bir situasiya kəsiyini (hərəkət, vəziyyət, münasibət) əks etdirən obyektiv-məntiqi məzmundur. Tədqiqatda monopropozitiv sadə cümlələrin semantik və funksional xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün struktur-semantik təhlil, propozisional-semantik modelləşdirmə və transformasiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Cümlələrin daxili situasiya tutumu "predikat-arqument" çərçivəsi daxilində komponentli analitik təhlilə cəlb edilmiş, yarım-predikativ və deverbativ strukturların gizli polipropozitivlik yaratma mexanizmləri transformasiya və funksional-semantik müqayisə üsulları ilə əsaslandırılmışdır.

Qrammatik tərkib ilə propozision strukturun nisbəti baxımından sadə cümlələr "monopropozitiv" (birpropozisiyalı) və "polipropozitiv" (çoxpozisiyalı) tiplərə ayrılır. Bizim yanaşmamıza görə, monopropozitiv sadə cümlənin qrammatik forması yalnız bir elementli propozisiyanın (situasiyanın) reallaşmasına xidmət edən, parçalanmaz informativ vahiddir. Bu strukturun öyrənilməsi T.P. Lomtev, N.Y.Şvedova, G.A. Zolotova kimi rus sintaktistlərin, A.V. Bondarko, V.Q. Qak kimi funksional-semantik sintaksis nümayəndələrinin, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlənin struktur-semantik təşkilini və mürəkkəbləşmə mexanizmlərini tədqiq edən Q. Kazımov, Ə. Dəmirçizadə, Y. Seyidov, T. Qəfərov kimi alimlərin elmi irsinə söykənir.

Monopropozitiv cümlənin semantik quruluşunu "predikat-aktant çərçivəsi" formalaşdırır. Bu çərçivə iki əsas ox üzərində qurulur:

Sintaktik predikat: Situasiyanın semantik mərkəzi olub hərəkət, vəziyyət, keyfiyyət və ya nisbi əlaməti ifadə edir (feil, sifət, predikativ zərf və s.).

Aktant çərçivəsi (aktantlar): Predikatın semantik valentliyini dolduran subyekt-obyekt kompleksidir. Predikatın leksik-semantik təbiətindən asılı olaraq monopropozisiya

“aktant” (aktantsız: *Qaranlıq düşür*.), biraktantlı (*Tələbə oxuyur*.), “ikiaktantlı” (*Oğlan məktub yazır*.) və ya çoxaktantlı (*Müəllim auditoriyada tələbələrə qaydanı izah edir*.) strukturda reallaşa bilər.

Tədqiqatımızın əsas müddəalarından biri odur ki, cümlədə ikinci dərəcəli üzvlərin çoxluğu onun monopropozitiv mahiyyətini dəyişmir. Əsas meyar cümlədə yığcamlaşdırılmış ikincili predikasiyaların (feili sifət, feili bağlama tərkibləri, məsdər kompleksləri) olmamasıdır.

Monopropozitivlik cümlənin formal-qrammatik tipindən asılı olmayaraq reallaşa bilir:

1. İkitərkibli konstruksiyalar: *Payız küləyi quru yarpaqları qoparır*. (predikat və aktantlar tam ifadə olunur.

2. Birtərkibli konstruksiyalar: Subyekt qrammatik olaraq ümumiləşsə, anonimləşsə və ya fərdiləşsə də situasiya tək bir obyektiv faktı əks etdirir: Müəyyən/qeyri-müəyyən şəxsli: *Konfransın materiallarını öyrənirik. Şəhərdə yeni körpü tikirlər*. Şəxssiz: *Otaqda hava soyudu*. Adlıq cümlələr: *Gecə. Bağça. Sükut*.

3. Natamam cümlələr: *Kim gəldi*? – *Qardaşım*. Sintaktik elipsisə baxmayaraq, kontekstual-semantik bütövlük sayəsində vahid propozisiya qorunub saxlanılır.

4. Monopropozitivliyin sərhədləri və gizli polipropozitivlik problemi:

Sintaktik təhlildə ən mühüm metodoloji vəzifə xalis monopropozitiv cümlələrlə formal olaraq “sadə” görünən, lakin semantik baxımdan mürəkkəbləşmiş (çoxhadisəli) cümlələri fərqləndirməkdir. Bizim qənaətimizə görə, aşağıdakı sintaktik-semantik fenomenlər sadə cümləni monopropozitivlik statusundan məhrum edir: Deverbativlərin (feil kökündən düzələn) varlığı: *İş başa çatdıqdan sonra dincəldik*. – cümləsindəki “*başa çatdıqdan*” deverbativi gizli ikincili predikasiya ehtiva edir. (*Biz işi başa çatdırdıq. Biz dincəldik*.). Müqayisə üçün: *Saat beşdən sonra dincəldik*. – cümləsi xalis monopropozitivdir.

Yarım-predikativ konstruksiyalar: Feili sifət və feili bağlama tərkibləri müstəqil situasiya nominalizasiyası yaradır (*Məqaləni yazan tələbə bölmədə çıxış etdi. Kitabı oxuyan tələbə imtahandan əla qiymət aldı. Universitetin auditoriyasında mühazirə oxuyan professor diqqətlə dinlənilirdi*. – iki propozisiya).

Ara və əlavə komponentlər: Modallıq və qiymətləndirmə bildirən sözlər (*Xoşbəxtlikdən, qatar vaxtında gəldi. Təəssüf ki, imtahanın nəticəsi gözlədiyimdən pis oldu. Təbii ki, hər bir işin öz çətinliyi və məsuliyyəti var. Şükürlər olsun ki, xəstənin vəziyyəti artıq stabildir. Görünür ki, bu məsələnin həlli bir qədər vaxt alacaq*.) obyektiv situasiyadan başqa danışanın subyektiv metatekstual mövqeyini formalaşdırır.

Monopropozitiv sadə cümlə dilin sintaktik sistemində formal-qrammatik struktur ilə təfəkkürdəki ilkin anlam arasında maksimum uyğunluğun müşahidə olunduğu vahiddir.

Bu cümlə tipinin dəqiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi yalnız nəzəri dilçilik üçün deyil, müasir texnologiya və süni intellekt sahəsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu strukturların dəqiq dilçilik parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi cümlənin sintaktik sahəsinin modelləşdirilməsi, Təbii Dilin Emalı (NLP) proqramlarında mürəkkəb mətnlərin avtomatik semantik analizi, tərcümə nəzəriyyəsi və müqayisəli-tipoloji dilçilik üçün fundamental elmi-metodoloji baza rolunu oynayır.

Açar sözləri: *monopropozitiv sadə cümlə, propozisiya, sintaksis, predikat-aktant çərçivəsi, gizli polipropozitivlik*

THEORETICAL-METHODOLOGICAL STATUS OF MONOPROPOSITIONAL SIMPLE SENTENCES IN MODERN SYNTACTIC THEORY: STRUCTURAL-SEMANTIC AND FUNCTIONAL ASPECTS

One of the most crucial problems in modern linguistics is determining the asymmetry between the formal-grammatical organization of a sentence and its semantic (logical-informative) structure. Clarifying the boundary between formal simplicity and semantic complexity in syntactic research requires a new methodological approach with the concept of "proposition" at its core. A proposition is an objective-logical content that Abstracts from modality, tense, person, and realization form, reflecting a specific situational snippet of reality (action, state, relationship). In this study, structural-semantic analysis, propositional-semantic modeling, and transformational methods were employed to determine the semantic and functional properties of monopropositional simple sentences. The internal situational capacity of sentences was subjected to component-based analytical examination within a "predicate-argument" framework, and the mechanisms by which semi-predicative and deverbative structures generate implicit polypropositionality were substantiated using transformational and functional-semantic comparative methods

In terms of the ratio between grammatical composition and propositional structure, simple sentences are divided into "monopropositional" (single-proposition) and "polypropositional" (multi-event) types. According to our approach, a monopropositional simple sentence is an indivisible informative unit whose grammatical form serves solely to realize a single-element proposition (situation). The study of this structure relies on the scientific heritage of Russian syntacticians such as T.P. Lomtev, N.Y. Shvedova and G.A. Zolotova, representatives of functional-semantic syntax like A.V. Bondarko and V.G. Gak, as well as Azerbaijani linguists who investigated the structural-semantic organization and complication mechanisms of simple sentences, such as G. Kazimov, A. Demirchizade, Y. Seyidov, and T. Gafarov.

The semantic architecture of a monopropositional sentence is formed by the "predicate-actant framework." This framework is constructed upon two main axes:

Syntactic predicate: Serving as the semantic center of the situation, it expresses an action, state, quality, or relative attribute (verb, adjective, predicative adverb, etc.).

Actant framework (actants): It is a subject-object complex that fills the semantic valency of the predicate. Depending on the lexical-semantic nature of the predicate, a monoproposition can be realized in a non-actant / actant (*Qaranlıq düşür.*), monoactant (*Tələbə oxuyur.*), biactant (*Oğlan məktub yazır.*), or polyactant (*Müəllim auditoriyada tələbələrə qaydanı izah edir.*) strukturda reallaşa bilər.

One of the principal tenets of our research is that an abundance of secondary modifiers does not alter the monopropositional nature of a sentence; the core criterion is

the absence of condensed secondary predications (participial, converbial, and infinitival complexes) within the sentence.

Monopropositionality can be realized regardless of the formal-grammatical type of the sentence:

1. Two-member constructions: *Payız küləyi quru yarpaqları qoparır*. (the predicate and actants are fully expressed).

2. One-member constructions: Although the subject may be grammatically generalized, anonymized, or individualized, the situation reflects a single objective fact: Definite/Indefinite personal: *Konfransın materiallarını öyrənirik. Şəhərdə yeni körpü tikirlər*. Impersonal: *Otaqda hava soyudu*. Nominal (nominative) sentences: *Gecə. Bağça. Sükut*.

1. Incomplete sentences*: Kim gəldi*? – *Qardaşım*. Despite the syntactic ellipsis, a single proposition is preserved owing to contextual-semantic integrity.

2. The boundaries of monopropositionality and the problem of implicit polypropositionality:

The most critical methodological task in syntactic analysis is to differentiate between purely monopropositional sentences and those that appear formally “simple” but are semantically complicated (multi-event). In our view, the following syntactic-semantic phenomena deprive a simple sentence of its monopropositional status: The presence of deverbatives (derived from verbal roots): In the sentence “*İş başa çatdıqdan sonra dincəldik*.”, the deverbative “*başa çatdıqdan*” contains an implicit secondary predication (*Biz işi başa çatdırdıq. Biz dincəldik*.) By comparison, the sentence “*Saat beşdən sonra dincəldik*.”

Semi-predicative constructions: Participle and converb (gerundial) clauses generate independent situational nominalizations (*Məqaləni yazan tələbə bölmədə çıxış etdi. Kitabı oxuyan tələbə imtahandan əla qiymət aldı. Universitetin auditoriyasında mühazirə oxuyan professor diqqətlə dinlənilirdi.* – two propositions).

Parenthetical and supplementary components: Words indicating modality and evaluation (*Xoşbəxtlikdən, qatar vaxtında gəldi. Təəssüf ki, imtahanın nəticəsi gözlədiyimdən pis oldu. Təbii ki, hər bir işin öz çətinliyi və məsuliyyəti var. Şükürlər olsun ki, xəstənin vəziyyəti artıq stabildir. Görünür ki, bu məsələnin həlli bir qədər vaxt alacaq*.) establish the speaker's subjective metatextual stance in addition to the objective situation.

A monopropositional simple sentence is a unit in the syntactic system of language where maximum congruence is observed between the formal-grammatical structure and the elementary knowledge event in thought.

Determining the precise boundaries of this sentence type is of significant importance not only for theoretical linguistics but also for modern technology and artificial intelligence. Establishing the exact linguistic parameters of these structures serves as a fundamental scientific-methodological foundation for modeling the syntactic field of the sentence, automatic semantic analysis of complex texts in Natural Language Processing (NLP) systems, translation theory, and comparative-typological linguistics.

Key words: *monoproposition simple sentence, proposition, syntax, predicate-actant framework, implicit polyproposition*

Günəş Novruz qızı Mustafayeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
ORCİD: 0000-0002-3729-0932
iltifatly@gmail.com

KONSEPTLƏRİN TƏSNİFATI MƏSƏLƏSİ: M.V.PİMENOVANIN YANAŞMASI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ MATERİALLARI

XÜLASƏ

Məqalədə konseptlərin təsnifatı məsələsi M.V.Pimenovanın konsept tipologiyasına dair yanaşması əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatda Pimenovanın konseptlərin təsnifatı ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəri müddəalar nəzərdən keçirilir və onların Azərbaycan dili materialları əsasında tətbiq imkanları müəyyənləşdirilmişdir. Müxtəlif konsept tiplərinin struktur və məzmun xüsusiyyətləri təhlil edilərək onların Azərbaycan dilində verbal ifadə vasitələri nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırmanın nəticələri Pimenovanın təsnifat modelinin Azərbaycan dilinin konseptual sisteminin öyrənilməsi üçün səmərəli nəzəri çərçivə olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *konsept, konseptlərin təsnifatı, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya*

The Problem of Concept Classification: M. V. Pimenova's Approach and Azerbaijani Language Materials

Abstract

The article examines the classification of concepts based on M.V.Pimenova's approach to concept typology. The study considers the theoretical principles underlying Pimenova's classification and explores their applicability to Azerbaijani language materials. The structural and semantic features of different types of concepts are analyzed, with particular attention to their linguistic representation. The study demonstrates that Pimenova's classification model provides a productive theoretical framework for investigating the conceptual system of the Azerbaijani language and its national-cultural features.

Keywords: concept, concept classification, cognitive linguistics, linguoculturology

Müasir dilçilikdə dilin yalnız kommunikativ vasitə kimi deyil, həm də insanın dünyanı qavrama və konseptuallaşdırma mexanizmlərindən biri kimi öyrənilməsi koqnitiv və linqvokulturoloji tədqiqatların əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan dil vahidlərinin arxasında dayanan bilik, təsəvvür, qiymətləndirmə və milli-

mədəni informasiyanın öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən məsələlərin araşdırılmasında «konsept» anlayışı mühüm nəzəri kateqoriya kimi çıxış edir.

Konsept insan şüurunda müəyyən obyekt, hadisə, anlayış və ya münasibət haqqında formalaşan çoxsəviyyəli mental struktur kimi səciyyələndirilir. O, yalnız leksik mənanın məcmusu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, insanın təcrübəsini, assosiativ əlaqələrini, emosional münasibətini, qiymətləndirməsini və müəyyən etnosun dünyagörüşünü özündə ehtiva edə bilir. Bu xüsusiyyət konseptlərin müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə strukturlaşmasını və verbal ifadə olunmasını şərtləndirir.

Konseptlərin öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biri onların tipoloji və struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, başqa sözlə, müxtəlif konseptlərin müəyyən meyarlar əsasında təsnifləşdirilməsidir. Konseptlərin təsnifatı onların məzmun və struktur xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasına, ayrı-ayrı konsept tipləri arasındakı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinə və milli konseptosferanın daha dolğun şəkildə təsvirinə imkan yaradır. Bu istiqamətdə müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli təsnifat modelləri irəli sürülmüşdür.

Konseptlərin təsnifatı probleminin sistemli şəkildə araşdırılmasında Marina Vasilyevna Pimenovanın yanaşması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçı konseptləri onların məzmun, funksional və struktur xüsusiyyətləri əsasında qruplaşdıraraq konseptual sistemin müxtəlif tiplərini müəyyənləşdirir. Pimenovanın təsnifat modeli konseptlərin yalnız məzmun baxımından deyil, həm də onların digər konseptlərlə münasibəti və təsvir etdiyi xüsusiyyətlər baxımından nəzərdən keçirilməsinə imkan verir. Bu baxımdan həmin modelin Azərbaycan dili materialları əsasında təhlili Azərbaycan dilinin konseptual sisteminin struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilinin konseptsferasında milli-mədəni, sosial, mənəvi-əxlaqi və emosional məzmun daşıyan çoxsaylı konseptlər mövcuddur. Bu konseptlərin müxtəlif dil vahidləri vasitəsilə ifadəsi xalqın dünyagörüşünün, milli yaddaşının və mədəni dəyərlərinin dilə necə yansıdığını göstərir. Buna görə də konseptlərin müəyyən nəzəri təsnifat modeli əsasında sistemləşdirilməsi Azərbaycan dilinin koqnitiv-linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yeni imkanlar yaradır.

Müasir rus dilçisi M.V.Pimenova konseptləri təsnif edərkən konseptual sistemi formalaşdıran və onun aktuallaşma üsulu kimi dilin çıxış etməsini nəzərə almışdır. Onun düşüncəsinə görə, insanların xarici və daxili dünyada olan obyektlər haqqında bildikləri, düşündükləri və təsəvvür etdikləri məhz konsept adlanır. (Pimenova 2013: 128-129) Konsept dildə ifadə olunan milli obraz, anlayış, simvol, fərdi təmsil edilən xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilmişdir. Konsept dünyanın bir fraqmenti və ya onun bir hissəsi haqqında olan təmsildir və bu, mürəkkəb quruluşa malikdir, müxtəlif xüsusiyyətlər qrupları ilə ifadə olunur və müxtəlif dil vasitələri ilə həyata keçirilir.

Müəllif konsept haqqında fikirlərini şərh edərkən, həmçinin konseptual dünyagörüşü ilə dünyanı müqayisə edir. Belə ki, konseptual dünyagörüşü dilində danışan xalqın tarixi boyunca yığılan dünyanın tam məlumat bazasını təmsil edir (elmə qədər və elmi məlumatlar). O qeyd edir ki, konseptual dünyagörüşü dil ilə eyni deyildir. Birincisi,

quruluş baxımından mürəkkəbdir və onun fərqli xüsusiyyəti çoxsəviyyəliliyidir. Əgər dildə arxaizasiya və desemantizasiya prosesləri mövcuddursa, konseptual dünya görüşü vaxtında öyrənilən, adlandırılan və mənimsənilən hər şeyi özündə cəm edir. Onun birinci səviyyəsini arxaik, relikt məlumatlar təşkil edir. Relikt məlumatlar dedikdə elmə qədər olan məlumatlar, yəni yazı olmayan dövrün məlumatları başa düşülür. Daha sonra müxtəlif növ mətnlərdə qismən təsbit edilən məlumatların səviyyəsi meydana çıxır. Sonrakı səviyyələr isə müxtəlif elm sahələrinin sistemləşdirilmiş və sistemləşdirilməmiş məlumatlarıdır. Dil bu məlumatları öz işarələrində və kateqoriyalarında «yadda saxlayıb» və qoruyub. (Pimenova 2013: 128)

M.V.Pimenovanın təsnifatı üçmərhələli konseptlər təsnifatıdır. Müəllif qeyd edir ki, dil vasitəsilə obyektivləşdirilən bütün konseptlər üç kateqoriyaya bölünə bilər. Belə ki, konseptlər əsas konseptlər, deskriptor-konseptlər və əlaqəli konseptlər olaraq üç qrupa bölünürlər. (Pimenova 2013: 129) Əsas konseptlər dilin və ümumiyyətlə, dünya obrazının əsasını təşkil edən konseptlərdir. Bu qrupa kosmik, sosial və psixoloji (ruhi) konseptlər daxildir. Kosmik konseptlər dedikdə, məkan və zamanla bağlı anlayışlar başa düşülür. Kosmik konseptlər dedikdə, ağıla göy, yer, planet, günə, ulduz, ay, komet kimi anlayışlar gəlir. Komsik kosneptlər özündə bir neçə kateqoriyanı birləşdirir. Bunlar meteoroloji, bioloji, landaşft və əşyalarla bağlı konseptlər daxildir. Meteoroloji konseptlər hava, yağış, bulud, fırtına, qar, göy gurultusu kimi anlayışlardan təşkil olunmuşdur. Bioloji konseptlər insan, quş, heyvan, həşərat, balıq, bitki, çiçək, meyvə, tərəvəz, bir sözlə, canlı-cansız, yeyilən- yeyilməyən, insan-heyvan kimi anlayışlardan təşkil olunmuşdur. Landşaft konseptləri sahə, çöl, qoruq, sıx meşə, dağ, təpə, oken, yol kimi anlayışlardan təşkil olunmuşdur. Əşyalarla bağlı konseptlər, o cümlədən, artefakt konseptləri, yəni tikinti, zavod, fabrik, mexanizm, alət, qablar kimi anlayışlardan təşkil olunmuşdur. Sosial konseptlər dedikdə isə, cəmiyyət və insanlar arasındakı münasibətləri təsvir edən konseptlər başa düşülür. Müəllif sosial konseptləri də bir neçə qrupa bölmüşdür. Belə ki, sosial konseptlərə ölkə konseptləri. (cəmiyyət, dövlətçilik), sosial status konseptləri (elit, yuxarı-aşağı, kəndli, fəhlə, zəngin-yoxsul, hökmdar, başçı, şah, prezident, imperator), milliyyət konseptləri, hakimiyyət və idarəetmə konseptləri (demokratiya, diktatura, azadlıq, anarxiya), əxlaqi (etik) konseptlər (şərəf, vəzifə, vicdan, utanma, təvazökarlıq, xayinlik, xəyanət, sadiqlik), peşə və məşğuliyyət konseptləri (iş, sənətkarlıq, təhsil, bayram) və dini konseptlər (Allahın anası, Tanrı, müqəddəs, məhəbbət, peyğəmbər) daxildir. Psixoloji və ya ruhi konseptlər dedikdə isə, insanın daxili aləmi, düşüncə və hisslərlə bağlı anlayışlar başa düşülür. Psixoloji və ya ruhi konseptlər özündə xarakter konseptləri, emosional konseptləri və zəkaya aid konseptləri birləşdirir. Belə ki, xarakter konseptləri dedikdə, müəllif həyəcanlılıq, səbrsizlik, müsbət xarakter, kobudluq, xəyalpərəstlik kimi anlayışları nəzərdə tutur. Emosional konseptlər dedikdə sevinc, kədər, bəxt, narahatlıq, təəssüf, həyəcan, qəm kimi anlayışlar başa düşülür. Zəkaya aid konseptlər dedikdə isə, bilik, ağıl, düşüncə, anlayış, yaddaş, təxəyyül, şüur kimi anlayışlar başa düşülür (Pimenova 2013: 129).

İkinci kateqoriyaya aid olan deskriptor-konseptlər əsas konseptləri təsnif edən və onların xüsusiyyyətlərini açıqlayan konseptlərdir. Bu qrupa dimensional (ölçü), keyfiyyət

və miqdar (kəmiyyət) konseptləri daxildir. Dimensional və ya ölçü konseptləri dedikdə, müxtəlif ölçüləri ifadə edən konseptlər, yəni ölçü, həcm, dərinlik, hündürlük, çəki və sş kimi anlayışlar nəzərdə tutulur. Keyfiyyət konseptləri dedikdə keyfiyyəti ifadə edən konseptlər başa düşülür. Məsələn, isti-soyuq, sərtlik-yumşaqlıq, bütövlük-hissələrə bölünmə və s. Miqdar və ya kəmiyyət konseptləri dedikdə isə, miqdar ifadə edən konseptlər nəzərdə tutulur. Məsələn, bir çox, az, yetərli, yetərsiz və s. (Pimenova 2013: 129)

Üçüncü kateqoriyaya daxil olan əlaqəli konseptlər müxtəlif əlaqə növlərini reallaşdıran konseptlərdir. Bu qrupa qiymətləndirmə, vəziyyət və privativ (mülkiyyət) konseptləri daxildir. Qiymətləndirmə konseptləri dedikdə, yaxşı-pis, düzgün-yanlış, zərərli-faydalı, dadlı-dadsız kimi anlayışlar başa düşülür. Vəziyyət konseptləri dedikdə, yuxarı-aşağı, yaxın-uzaq, müasir-köhnə kimi anlayışlar nəzərdə tutulur. Privativ və ya mülkiyyət konseptləri dedikdə isə, almaq-vermək, sahib olmaq-itirmək, daxil etmək-çıxartmaq kimi anlayışlar başa düşülür. Bu təsnifat dilin struktural və semantik quruluşlarını daha yaxşı başa düşməyə və konseptlərin dil vasitəsilə necə təşkil olunduğunu anlamağa kömək edir. (Pimenova 2013: 129)

Əlbəttə ki, bu konseptlər arasında sərhədlər mücərrəddir. Ürək məsələn, bədənin faktiki orqanı olmaqla yanaşı, bir çox mədəniyyətdə xarakterin simvolu kimi qəbul edilir (yaxşı-pis ürək). Həmçinin, vicdan sosial (əxlaqi) konseptlərə aid olsa da, psixoloji konsept kimi də mövcuddur, çünki vicdan bəzən dini və milli kimliyi göstərir.

Bundan əlavə, konsepti ümumilikdə və ayrılıqda nəzərdən keçirmək olar. Ümumilikdə, konsept dedikdə, geniş olaraq xalqın mədəniyyətini göstərən yaddaşın ya da mentalın vahidi kimi qəbul olunur. Ayrılıqda nəzərdən keçirsək, hər bir konsept sözlər və gerçəklik arasındakı əlaqə rolunu oynayır. Onlar xalqın yaddaşının daşıyıcısı olub, mürəkkəb struktura malikdir. Digər aspektdən konsept anlamla bağlı olan hərşeyi özündə cəmləşdirir, həmçinin mədəniyyətlə bağlı olaraq etimoloji faktları nümayiş etdirir. Doğrusu, konsept insan şüurunda özünə yer tapan mədəniyyətin bir hissəsidir. Mədəniyyət elə konsept ilə insanın mental aləminə cığır tapır. Bu proses tam zidd səmtə də gedir. Biz konsept vasitəsilə mədəniyyətlə əlaqəyə qurur, bəzi hallarda ona təsir edə bilirik. Demək, mədəniyyət insanın əlaqə qurduğu mühit xüsusiyyəti əldə edir. Bu ikinci hal daha çox rast gəlinir və daha dəqiq quruluşa malikdir, konseptlərlə həyata keçirilir.

Beləliklə, M. V. Pimenovanın konseptlərə dair yanaşması konsepti insan şüurunda formalaşan, dil vasitəsilə aktuallaşan və milli-mədəni təcrübəni özündə əks etdirən mürəkkəb mental vahid kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Tədqiqatçı tərəfindən konseptlərin əsas, deskriptor və əlaqəli konseptlər olmaqla üç kateqoriyaya ayrılması onların struktur və funksional xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, konseptlər arasında sərhədlərin mütləq xarakter daşımaması onların qarşılıqlı əlaqədə və müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan Pimenovanın təsnifat modeli konseptlərin milli-mədəni məzmununun, dil vasitəsilə ifadə xüsusiyyətlərinin və konseptual sistemdəki qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılması üçün əhəmiyyətli nəzəri baza təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Аскольдов (Алексеев) С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.
2. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. – 256 с.
3. Пименова М. В. Концепт и этапы концептуального исследования // Языкознание и литературоведение. – 2013. – С. 127–131.
4. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ; Восток-Запад, 2007. – 314 с.
5. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы // Молодой ученый. – 2010. – № 5 (16). – С. 214-216

Heydər Quliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Universiteti, Baş müəllim
ORCID: 0009-0004-9263-6918, Heydar.Guliyev@au.edu.az

QƏSDLİ METAFORUN DİSKURSDA KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI

Müasir metafor tədqiqatında metaforun yalnız konseptual mahiyyətinin deyil, konkret kommunikativ şəraitdə necə qavranıldığının və hansı məqsədlə istifadə edildiyinin müəyyənləşdirilməsi mühüm problem kimi meydana çıxır. Bu tədqiqatın məqsədi qəsdli metaforun diskursda fəaliyyət mexanizmini diqqətin istiqamətləndirilməsi, mənbə domeninin aktuallaşdırılması və perspektivin dəyişdirilməsi arasındakı əlaqə əsasında müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda nəzəri-analitik, müqayisəli və diskursiv təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın strukturunda üç əsas istiqamət fərqləndirilir. Əvvəlcə metaforik ifadənin dildə mövcudluğu ilə onun metafor kimi qəsdli emalı arasındakı fərq müəyyənləşdirilir, sonra adresatın diqqətinin mənbə domeninə yönəldilməsinin hədəf anlayışın qavranılmasına təsiri araşdırılır, son olaraq şüurlu metaforun kommunikativ və praqmatik funksiyaları ümumiləşdirilir. Təhlil göstərir ki, metaforik ifadənin mövcudluğu avtomatik olaraq onun metafor kimi qəsdli qavranılması demək deyil. Qəsdli metaforda mənbə domeni adresatın diqqətinə məqsədli şəkildə təqdim edilir və hədəf hadisənin fərqli perspektivdən konseptuallaşdırılmasına şərait yaradır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qəsdli metaforun əsas xüsusiyyəti yalnız iki konseptual domen arasında əlaqə yaratmaq deyil, adresatın diqqətini müəyyən mənbə sahəsinə yönəltməklə onun hadisəyə baxış bucağını dəyişdirməkdir. Bu baxımdan qəsdli metafor diskursda sadəcə ifadə vasitəsi deyil, perspektivin formalaşdırılmasını və kommunikativ təsirin gücləndirilməsini təmin edən dinamik koqnitiv-kommunikativ mexanizm kimi çıxış edir.

Açar sözlər: qəsdli metafor, metaforik emal, diqqət, perspektiv, diskurs

THE COMMUNICATIVE FUNCTION OF DELIBERATE METAPHOR IN DISCOURSE

Contemporary metaphor research increasingly focuses not only on the conceptual nature of metaphor but also on how metaphor is interpreted in particular communicative contexts and what purposes it serves. This study aims to identify the operating mechanism of deliberate metaphor in discourse by examining the relationship between attentional direction, source-domain activation, and perspective change. The research employs theoretical-analytical, comparative, and discourse-analytic methods.

The study is structured around three main analytical directions. First, it distinguishes between the presence of a metaphorical expression in language and its deliberate processing as a metaphor. Second, it examines how directing the addressee’s attention towards the source domain affects the conceptualization of the target. Finally, it identifies the communicative and pragmatic functions of deliberate metaphor. The analysis demonstrates that the presence of a metaphorical expression does not automatically mean that it is consciously processed as a metaphor. In deliberate metaphor, the source domain is purposefully brought into the addressee’s attentional focus, enabling the target event or concept to be conceptualized from an alternative perspective.

The findings indicate that the defining feature of deliberate metaphor is not merely the establishment of a relation between two conceptual domains but the redirection of the addressee’s attention towards a particular source domain in order to transform their perspective on the discourse referent. Thus, deliberate metaphor functions in discourse not simply as a linguistic device but as a dynamic cognitive-communicative mechanism that contributes to perspective construction and communicative impact.

Keywords: deliberate metaphor, metaphor processing, attention, perspective, discourse

Həmdəm Hüseyinli
Bakı Avrasiya Universitetinin
Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili ixtisasının doktorantı
https://orcid.org/0009-0009-8270-8590,
email: huseyinlihemdem@gmail.com

MƏKANIN EQOSENTRİK SƏCİYYƏSİ VƏ DİLDƏ İNTERPRETASİYASI

Xülasə

Dildə məkanın kateqoriyalaşdırılması şəxsin məkan münasibətlərinin ifadə etməsi əsasında formalaşır. Bu isə öz növbəsində şəxsin dünya ilə əlaqəli təcrübəsinə əsaslanır. Məkanın şəxsə əsaslanan kateqoriyalaşdırılması danışanın şəxsi mövqeyini ön plana çıxarır. Bu zaman şəxs özünə uyğun istinad nöqtələri seçir. Nitq subyektinin yerləşdiyi məkan kommunikasiya prosesində məkan koordinatları üçün istinad nöqtəsi sayılır. Eqosentrik məkan anlayışı sabit fiziki mövqe ilə məhdudlaşmayaraq fərdin əvvəlki təcrübəsi və mənimsənilmiş bilikləri ilə tamamlanır. Bu koqnitiv əsaslar məkan münasibətlərinin dildə müxtəlif dil vahidləri vasitəsilə ifadəsi üçün zəmin yaradır.

Açar sözlər: eqosentriklik, istinad nöqtəsi, məkan deyksisi, intellekt obrazı, sintaktik ifadə

Abstract

The categorization of space in language is shaped by the individual's perception and conceptualization of spatial relations, which, in turn, are grounded in their experience of the world. A person-centered categorization of space foregrounds the speaker's spatial position and involves the selection of reference points relative to the speaker. In the communicative process, the location of the speech participant serves as a reference point for establishing spatial coordinates. However, an egocentric conception of space is not confined to a fixed physical position; rather, it is supplemented by the individual's previous experience and acquired knowledge. These cognitive foundations provide the basis for the linguistic expression of spatial relations through various linguistic units.

Keywords: egocentricity, reference point, spatial deixis, mental image, syntactic expression

Tədqiqat giriş, əsas hissə və nəticədən ibarətdir. Əsas hissədə məkanın eqosentrik kateqoriyalaşdırılmasının koqnitiv əsasları, məkan deyksisi, məkanın bədən və təcrübə əsasında konseptuallaşdırılması və məkan münasibətlərinin sintaktik ifadəsi məsələləri ardıcıllıqla təqdim olunur. Araşdırma zamanı antroposentrik və koqnitiv yanaşmalardan metodoloji əsas kimi istifadə edilmiş, dil materialının təhlili zamanı məkan vahidlərinin semantik xüsusiyyətləri, referensial münasibətləri və sintaktik əlaqələri nəzərə alınmışdır.

Məkanın eqosentrik kateqoriyalaşdırılmasının koqnitiv əsasında obyektlər arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər dayanır. Bu münasibətlər insan tərəfindən dərk olunur, mənalandırılır və dil sayəsində interpretasiya edilir. Bu zaman fərdin subyektiv mövqeyi ön plana çıxsa da, insanın həyatda sonradan əldə etdiyi məkanla bağlı universal təsəvvürlər, milli-mədəni biliklər də vacib element kimi çıxış edir. Buna görə də məkanın dildə kateqoriyalaşdırılması həm ümumi koqnitiv xüsusiyyətləri, həm də konkret dil və mədəniyyətə xas cəhətləri özündə birləşdirir. İnsan məkanı dərk etməyə çalışarkən özünə müxtəlif istinad nöqtələri təyin edə bilər. İstinad nöqtəsi dedikdə məkan daxilində digər obyektlərin mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülən koqnitiv mərkəz nəzərdə tutulur. Bu tip məkan mövqeləri dildə məkan deyksisi ilə daha aydın ifadə olunur. Məkan deyksisi dəyişən referensial xarakterə malikdir. Məsələn, *“orada”* və *“burada”* məkan zərfləri müxtəlif kommunikativ situasiyalarda fərqli məkan mövqeyinə işarə edə bilər. Danışanın mövqeyi dəyişdikcə, bu tip deyktik vahidlərin işarə etdiyi məkan da dəyişir. . Deyktik vahidlərin məkan ifadəetmə xüsusiyyəti dillər üzrə fərqliliklər yarada bilir. Rus dilində bu cür deyktik vahidlərin daha fərqli leksik-semantik mənalar qazanması və buna görə də məkan münasibətlərinin ifadəsinə əsaslı şərait yaratmasından geniş bəhs olunub. Məkan bildirən dil vahidlərini *“orada”* və *“burada”* sözləri arasındakı münasibətdə araşdırmağa cəhd edən N.V.Kurikova aşağıdakı qənaətə gəlmişdir. *““Burada” (“bura”), “orada” (“ora”) göstəricilərinin kommunikativ məkan anlayışı prizmasından nəzərdən keçirilməsi onların fəaliyyətinin əsas mexanizminin nitq anına münasibətdə istinad nöqtəsini və obyektlərin məkandakı lokallaşmasını göstərməkdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir”*(Kurikova 2005). Deməli, deyktik vahidin mənası və ya konkret məkan göstəricisi nitq aktında danışanın öz mövqeyinə münasibətdə formalaşır.

Məkanın eqosentrik interpretasiyasında müşahidəçi mövqeyi də ön plana çəkilir. Müşahidəçi hər hansı obyektin yerləşməsini öz baxış bucağına əsasən qiymətləndirdikdə obyektlə özü arasında məkan münasibətinə əsas diqqət ayırır. Məsələn, müəyyən obyekt bir müşahidəçi üçün sağda, digər müşahidəçi üçün solda yerləşə bilər. Bu zaman obyektin fiziki varlıq olaraq məkanı dəyişmir, lakin istinad nöqtəsinin dəyişməsi onun mövqe baxımından fərqlənməyinə gətirib çıxarır. Bu prosesdə insanın həmin məkanla bağlı əvvəlcədən əldə etdiyi təcrübəsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, insan daha erkən yaşlardan məkanı yaxın-uzaq, daxili-xarici, ön-arxa, sağ-sol, yuxarı və aşağı kimi müxtəlif qarşılaşdırmalar əsasında kateqoriyalaşdıra bilir. S. K. Levinsonun bu barədə qeyd edir: *“Nisbi (relative) istinad çərçivəsində məkan münasibətləri qavrayıcının mövqeyinə əsasən müəyyənləşdirilir: bu halda obyektlərin istiqaməti müşahidəçinin seçdiyi koordinat sisteminə münasibətdə təyin olunur”* (Levinson 2003: 46). Bu zaman təbii olaraq insanın bədən quruluşu məkanın qavranılmasında və kateqoriyalaşdırılmasında əsas istinad nöqtəsinə çevrilir. Bu cür kateqoriyalaşdırmanın dildə daha da zəngin istifadə imkanları yaratmağına gətirib çıxardığını insan bədən üzvlərinin oxşarlığı ilə yaranmış çoxmənalı sözlərdə görə bilirik. Məsələn, *“dağın ətəyi”*, *“çayın qolu”*, *“stulun ayağı”* kimi söz birləşmələri bu cür yaranmışdır. Bu nümunəni insanın ətraf məkanı öz bədəni və təcrübəsi əsasında konseptuallaşdırmasının dil göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Məkanın eqosentrik səciyyəsi onun yalnız danışanın fiziki mövqeyindən asılı olması demək deyil. Eqosentrik kateqoriyalaşdırma dedikdə daha geniş koqnitiv mexanizm nəzərdə tutulur. İnsan daim məkanın sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışır, yəni o özünə aid və ya yad, daxil və ya xaric, yaxın və ya uzaq kimi məkanları konseptuallaşdırır. Bu qarşılaşdırmalar məkanın insan təcrübəsi sayəsində strukturlaşmasına xidmət edir. Dil məkanı onun obyektiv fiziki xüsusiyyətlərinin sadə və dəyişməz surəti kimi təqdim etmir. Belə ki, məkanın dərkedilməsi müəyyən mərhələlərdən keçir. İnsan məkanla bağlı vizual təması beynində dərketmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan intellekt obrazı formalaşır. Bu intellekt obrazı məkanın yalnız həmin fəalliyyətdə insana lazım olan cəhətlərini özündə əks etdirir. *"...fəaliyyət prosesində "obyekt və əşyanın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirmək" qabiliyyəti məhz intellekt obrazına məxsusdur"* (Əsgərov 2011: 101). Buradan bir daha aydın olur ki, insan məkanı şəxsi fəaliyyətinə əsasən müəyyənləşdirməyə və dərketməyə çalışır. Növbəti dərketmə mərhələlərində danışan şəxs nitq situasiyadan asılı olaraq daha əvvəl məkanla bağlı vizual təmas sayəsində əldə etdiyi bilikləri xatırlaya və istifadə edə bilir. Dərk edilmiş məkan anlayışı müxtəlif səviyyəli dil vahidləri ilə ifadə oluna bilər. Məkan münasibətlərinin leksik vahidlərlə ifadəsi daha geniş yayılsa da, söz birləşməsi və cümlə strukturları vasitəsilə reallaşması da diqqəti cəlb edir. Xüsusilə də, məkanın eqosentrik səciyyəsi ilə onun sintaktik ifadəsi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Əgər məkanın konseptuallaşdırılmasının başlanğıcında insanın seçdiyi istinad nöqtəsi dayanırsa, onun sintaktik ifadəsində həmin istinad nöqtəsi ilə məkanı müəyyənləşdirilən obyekt arasındakı münasibət strukturlaşdırılır. Müxtəlif məkan münasibətlərinin hərtərəfli ifadəsinə sintaktik əlaqələr daha geniş imkanlar yaradır. Söz birləşmələrinin asılı və əsas tərəfləri məkan əlaqələrinin daşıyıcısına çevrilmiş olur. Bunun sayəsində məkan daxilində obyektlərin bir-birinə münasibəti və onların yerləşmə xüsusiyyətləri ifadə olunur. Bu baxımdan sintaktik əlaqələr məkanın dildə interpretasiyasının və onun müxtəlif məkan münasibətləri şəklində ifadəsinin əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Beləliklə, məkan münasibətlərinin ifadəsi zamanı müxtəlif obyektlər arasındakı əlaqələrin hansı formada təqdim olunması onların dil vahidləri arasında qurduğu münasibətlərdə öz əksini tapır. Bu xüsusiyyət məkan semantikasının yalnız məzmun baxımından deyil, struktur baxımından da araşdırılmasını tələb edir. Bununla yanaşı, məkan münasibətlərinin sintaktik ifadəsi bu anlayışın dil sistemində reallaşma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas istiqamətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı,"Elm və təhsil", 2011. – 308 səh.

2. Levinson S. C. Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 389 p.

3. Курикова Н. В. Феномен пространственного дейксиса в диалектной речи (на материале лексем «здесь», «тут», «там»): дис. … канд. филол. наук. Томск, 2005. 191 с.

Xədicə Əliabbas qızı Hüseynova
Bakı Slavyan Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının baş müəllimi
ORCID: 0009-0008-1651-2250
e-mail: lolo1592@mail.ru

Səbinə Əli qızı Süleymanova
Bakı Slavyan UniversitetiÜmumi dilçilik kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ORCID: 0009-0009-9511-7941
e-mail: bextever1@mail.ru

DİL VƏ TƏFƏKKÜR ƏLAQƏLƏRİNİN KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dilçiliyin antropomərkəzli istiqamətlərindən biri olan koqnitiv dilçiliyin Türk dövlətlərində mövcud vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan və digər türk dilli elmi mühitlərdə koqnitiv dilçilik üzrə formalaşmış tədqiqat istiqamətlərini müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirmək və ümumtürk koqnitiv-linqvistik tədqiqatları üçün perspektivli sahələri üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat zamanı təsviri, müqayisəli, konseptual və semantik-koqnitiv təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırmanın nəzəri bazasını koqnitiv dilçiliyin mahiyyətinə, konseptə, konseptuallaşmaya, metaforya, koqnitiv kateqoriyalaşdırmaya və linqvokulturoloji məsələlərə həsr olunmuş elmi əsərlər təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçiliyin formalaşması və inkişafı dil və təfəkkür əlaqələrinin, konseptual sistemlərin, koqnitiv kateqoriyalaşdırmanın, metaforik modellərin və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqatlarla səciyyələnir. Türkiyə dilçiliyində konseptual metaforların və zaman anlayışının koqnitiv təhlili diqqət çəkən istiqamətlərdəndir. Özbək dilçiliyində konsept, koqnitiv dilçiliyin əsas kateqoriyaları və linqvokulturoloji məsələlər üzrə tədqiqatların genişləndiyi müşahidə olunur. Məqalədə Türk dövlətləri üçün ortaq koqnitiv-linqvistik tədqiqat platformasının yaradılması, türk dillərinin müqayisəli korpuslarının hazırlanması, ümumtürk konseptoloji bazasının formalaşdırılması və koqnitiv dilçiliyin süni intellekt texnologiyaları ilə əlaqələndirilməsi gələcək inkişaf istiqamətləri kimi irəli sürülür.

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, türk dilləri, konsept, konseptuallaşma, koqnitiv metafor*

COGNITIVE ASPECTS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND THOUGHT

ABSTRACT

The article examines the current state and future prospects of cognitive linguistics in the Turkic states. The main purpose of the study is to identify the major research directions of cognitive linguistics in Azerbaijan, Türkiye, Uzbekistan and other Turkic-speaking academic environments and to determine promising areas for comparative Turkic cognitive-linguistic research. Descriptive, comparative, conceptual and semantic-cognitive methods are applied. The theoretical framework is based on scholarly works dealing with cognitive linguistics, concepts, conceptualization, metaphor, cognitive categorization and linguocultural phenomena. The formation and development of cognitive linguistics in Azerbaijani linguistics are characterized by research into the relationship between language and thought, conceptual systems, cognitive categorization, metaphorical models, and linguocultural features. In Turkish linguistics, the cognitive analysis of conceptual metaphors and the concept of time represents an important research direction. Uzbek linguistics demonstrates growing interest in concepts, fundamental categories of cognitive linguistics and linguocultural phenomena. The article argues that the creation of a common Turkic cognitive-linguistic research platform, comparative corpora of Turkic languages, a common conceptual database and closer integration of cognitive linguistics with artificial intelligence technologies may constitute important directions for future research.

Keywords: *cognitive linguistics, Turkic languages, concept, conceptualization, cognitive metaphor*

GİRİŞ

Müasir dilçilikdə dilin yalnız struktur və kommunikativ sistem kimi deyil, insanın idrak fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan mürəkkəb mental hadisə kimi öyrənilməsi getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Bu istiqamətdə formalaşan koqnitiv dilçilik dil, təfəkkür, qavrayış, bilik, yaddaş və insan təcrübəsi arasındakı münasibətləri araşdırır. Koqnitiv yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri dil faktlarının insanın dünyanı qavraması və kateqoriyalaşdırması ilə əlaqəli şəkildə izah edilməsidir. Belə yanaşma dil hadisələrinin yalnız zahiri xüsusiyyətlərinin təsviri ilə kifayətlənməyərək, onların yaranmasını və istifadəsini şərtləndirən idraki amillərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bu baxımdan koqnitiv dilçilik dilin insan təcrübəsinin formalaşması və ifadəsindəki rolunu üzə çıxaran, dilçiliklə digər idrak yönümlü elmlər arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradan müasir elmi istiqamət kimi çıxış edir.

Koqnitiv elmin formalaşması müxtəlif elmi sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxmışdır. E. S. Kubryakova koqnitivizmin ilkin inkişaf mərhələlərini dilçilik, psixologiya və koqnitiv elm arasındakı qarşılıqlı əlaqə kontekstində nəzərdən keçirir (Кубрякова 1994). V. Z. Demyankov isə koqnitiv dilçiliyi dil hadisələrinin

interpretasiyasına imkan verən koqnitiv yanaşma kimi təqdim edir və bu istiqamətin ümumi koqnitivizmlə əlaqəsini göstərir (Демьянков 1994).

Koqnitiv dilçilikdə əsas tədqiqat obyektlərindən biri konseptdir. Konsept sadəcə müəyyən sözün lüğəvi mənası ilə məhdudlaşmır. O, insanın müəyyən obyekt və ya hadisə haqqında biliklərini, təsəvvürlərini, assosiasiyalarını və mədəni təcrübəsini özündə birləşdirən mental struktur kimi nəzərdən keçirilə bilər. Özbək dilçiliyində konsept və anlayış arasındakı fərqlərin ayrıca araşdırılması da bu məsələnin müasir koqnitiv tədqiqatlarda mühüm yer tutduğunu göstərir (Ulug‘murodova 2022).

Türk dilləri koqnitiv dilçilik üçün xüsusi tədqiqat imkanlarına malikdir. Bunun əsas səbəblərindən biri onların qohum dillər olması, digər səbəb isə türk xalqlarının tarixi və mədəni əlaqələrinin ortaq konseptual sahələrin formalaşmasına təsir göstərməsidir. Bununla yanaşı, hər bir türk xalqının tarixi inkişafı, coğrafi mühiti və mədəni təcrübəsi müəyyən konseptlərin fərqli şəkildə strukturlaşmasına səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan Türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin müasir vəziyyətinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm ayrı-ayrı milli dillərin koqnitiv xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, həm də ümumtürk konseptual sisteminin tədqiqi baxımından aktualdır.

Məqalənin əsas məqsədi Türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin inkişaf xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək, Azərbaycan, Türkiyə və Özbəkistan nümunəsində əsas tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və bu sahənin gələcək inkişaf perspektivlərini göstərməkdir.

ƏSAS HİSSƏ

Koqnitiv dilçilik XX əsrin ikinci yarısında dilçilikdə baş verən paradiqmatik dəyişikliklər nəticəsində formalaşmışdır. Bu dəyişiklik dilin yalnız daxili strukturunun deyil, onun insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqəsinin də araşdırılmasını ön plana çıxarmışdır. Koqnitiv yanaşmanın meydana gəlməsi dilçilikdə insan amilinin əhəmiyyətini artırmış, dil hadisələrinin psixologiya, fəlsəfə, antropologiya və digər idrak elmləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Koqnitiv yanaşmaya görə dil insanın dünyanı qavraması, əldə etdiyi informasiyanı emal etməsi, biliklər qazanması və onları kommunikativ fəaliyyətdə istifadə etməsi proseslərində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan dil yalnız hazır informasiyanın ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də insanın təcrübəsini nizamlayan və mənalandıran koqnitiv mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Dil vahidlərinin mənası yalnız onların lüğəvi və qrammatik xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır, həmin vahidlərin işlənmə konteksti, kommunikativ məqsəd, əvvəlki bilik və təcrübə də mənanın formalaşmasına təsir göstərir.

E.S.Kubryakova koqnitiv elmin əsas məsələlərini biliklərin əldə edilməsi, işlənməsi, saxlanması, təşkili və insan şüurunda reprezentasiyası ilə əlaqələndirir (Кубрякова 1994). Bu yanaşma dilçiliyin qarşısında dil vasitəsilə biliklərin necə təşkil edildiyini, informasiyanın necə mənalandırıldığını və insanın təcrübəsinin dil faktlarında hansı formada əks olunduğunu araşdırmaq vəzifəsini aktuallaşdırmışdır. V.Z.Demyankov isə

koqnitiv dilçiliyi dil hadisələrinin interpretasiyasına yönəlmiş yanaşma kimi səciyyələndirərək, dil faktlarının arxasında dayanan mental proseslərin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır (*Демьянков* 1994).

Koqnitiv dilçilikdə bu yanaşma dilin müxtəlif səviyyələrinin – leksik, semantik, qrammatik və sintaktik quruluşun – insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmasına imkan verir. Xüsusilə dil vahidlərinin seçilməsi, onların müəyyən kontekstlərdə işlənməsi və müxtəlif məna çalarları qazanması insanın informasiyanı qəbul etməsi və şərh etməsi ilə bağlı prosesləri əks etdirə bilər. Bu səbəbdən koqnitiv dilçilik dil faktlarının sadəcə təsviri ilə deyil, onların arxasında dayanan səbəb və mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi ilə də məşğul olur.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik dilin öyrənilməsində təsviri yanaşmadan izahlı və interpretativ yanaşmaya keçidi gücləndirmişdir. Onun metodoloji imkanları dil, təfəkkür və bilik arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərindən araşdırılmasına, müxtəlif dillərdə eyni və ya oxşar hadisələrin fərqli şəkildə ifadə olunmasının səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu xüsusiyyət koqnitiv yanaşmanı həm milli dillərin, həm də qohum dillərin müqayisəli tədqiqi üçün səmərəli nəzəri-metodoloji baza kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçiliyin inkişafında Əfqan Abdullayevin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” əsəri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsər 2006-cı ildə Bakıda “Sabah” nəşriyyatında çap olunmuş və Azərbaycan dilində koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarının sistemli şəkildə təqdim edildiyi fundamental işlərdən biri olmuşdur (Abdullayev 2006). Bu əsərin əhəmiyyəti, ilk növbədə, koqnitiv dilçiliyin nəzəri müddəalarının Azərbaycan dilçiliyi ənənələri ilə əlaqələndirilməsi və həmin istiqamətin əsas kateqoriyalarının Azərbaycan dilində elmi şəkildə izah olunması ilə bağlıdır.

Ə.Abdullayev koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarını Azərbaycan dilçiliyi müstəvisində izah etməklə bu istiqamətin yerli elmi terminologiyasının formalaşmasına da mühüm töhfə vermişdir. Əsərdə dil və təfəkkür münasibətlərinin, dilin insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqəsinin və dil faktlarının koqnitiv aspektdən izahının ön plana çəkilməsi Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətlərinin inkişafı üçün nəzəri zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan əsərin meydana çıxması Azərbaycan dilində koqnitiv dilçiliyin yalnız xarici nəzəriyyələrin tərcüməsi və izahı səviyyəsində deyil, milli dilçilik materialı və elmi ənənə əsasında müstəqil istiqamət kimi inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, bu əsər sonrakı tədqiqatçılar üçün koqnitiv yanaşmanın tətbiqi və müxtəlif dil hadisələrinin yeni metodoloji müstəvidə araşdırılması baxımından mühüm nəzəri mənbə rolunu oynamışdır.

Azərbaycan koqnitiv dilçiliyinin inkişafında Fəxrəddin Veysəllinin 2015-ci ildə nəşr olunmuş “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” kitabı da mühüm yer tutur. Əsərdə koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və perspektivləri ilə yanaşı, koqnisiyanın neyrologiya ilə əlaqəsi, dünya və dil mənzərəsi, dilöyrənmənin mental və neyroloji aspektləri də nəzərdən keçirilir (Veysəlli 2015). Bu xüsusiyyət əsərin koqnitiv dilçiliyi yalnız dilçilik çərçivəsində deyil, digər idrak elmləri ilə əlaqəli şəkildə təqdim etməsi baxımından əhəmiyyətini artırır.

F.Veysəllinin əsərində dilin insan şüuru və idrak fəaliyyəti ilə əlaqəsinin müxtəlif aspektlərinin diqqət mərkəzinə gətirilməsi Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv yanaşmanın nəzəri çərçivəsinin genişlənməsinə xidmət etmişdir. Xüsusilə koqnitiv proseslərin neyroloji əsaslarının, dil və dünya mənzərəsinin, eləcə də dil mənimsənilməsinin mental tərəflərinin birlikdə nəzərdən keçirilməsi koqnitiv dilçiliyin fənlərarası xarakterini aydın şəkildə göstərir. Bu baxımdan əsər Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv istiqamətin nəzəri imkanlarının genişləndirilməsi və müasir idrak elmləri ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli mənbələrdən biri hesab oluna bilər.

Bu əsərlər Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv istiqamətin artıq müəyyən nəzəri və metodoloji baza formalaşdırdığını göstərir. Sözügedən tədqiqatlar koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarının Azərbaycan dilində elmi dövriyyəyə daxil edilməsinə, onun digər dilçilik istiqamətləri ilə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə və yeni tədqiqat imkanlarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, nəzəri müddəaların daha geniş dil materialları əsasında sınaqdan keçirilməsi və müxtəlif dil hadisələrinin koqnitiv mexanizmlərinin sistemli şəkildə araşdırılması qarşıda duran əsas məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu mərhələdə nəzəri yanaşmaların empirik tədqiqatlarla tamamlanması Azərbaycan koqnitiv dilçiliyinin inkişafı və elmi nəticələrinin daha da zənginləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Türkiyə türkçəsi koqnitiv dilçilik baxımından zəngin və çoxşaxəli dil materialı təqdim edir. Türk dilinin leksik-semantik sistemi, frazeologiyası, sabit ifadələri və metaforik imkanları insanın ətraf aləmi qavraması və müxtəlif təcrübələri dil vasitəsilə mənalandırması proseslərini araşdırmaq üçün əlverişli mənbədir. Xüsusilə mücərrəd məzmunlu dil vahidlərinin konkret məkan, hərəkət, bədən, təcrübə və emosional vəziyyətlərlə əlaqələndirilməsi insan təfəkkürünün dilə necə yansıdığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Türkiyə türkçəsinin koqnitiv tədqiqində dil vahidlərinin yalnız nominativ funksiyasının deyil, onların kontekst daxilində qazandığı əlavə mənaların və assosiativ əlaqələrin də nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan leksik və frazeoloji vahidlər xalqın gündəlik təcrübəsini, sosial münasibətlərini və dünyanı qavrama xüsusiyyətlərini əks etdirən dil materialı kimi çıxış edir. Eyni zamanda, dilin müxtəlif səviyyələrində müşahidə olunan məna əlaqələrinin araşdırılması türk dilinin semantik təşkilində insan təcrübəsinin və idrak proseslərinin rolunu daha aydın şəkildə ortaya qoymağa imkan verir. Bu xüsusiyyətlər Türkiyə türkçəsini koqnitiv-semantik və linqvokulturoloji tədqiqatlar üçün məhsuldar istiqamətlərdən birinə çevirir.

Bu baxımdan Eser Ördemin 2014-cü ildə Dil Araştırmaları jurnalında dərc olunmuş “Türkiye Türkçesinde Zaman Metaforları: Bilişsel Dil Bilimsel Bir Yaklaşım” məqaləsi xüsusi maraq doğurur. Müəllif Türkiyə türkçəsində “zaman” və “vakit” sözlərini koqnitiv-semantik yanaşma əsasında araşdırır və bu sözlərin zamanın müxtəlif semantik aspektlərini ifadə etməsindəki fərqləri göstərir (Ördem 2014). Məqalə jurnalın XIV cildinin 14-cü sayında, 119–136-cı səhifələrdə dərc olunmuşdur.

Bu tədqiqat koqnitiv dilçiliyin konkret dil vahidlərinin semantik fərqlərinin izahında necə istifadə oluna biləcəyini nümayiş etdirir. Zaman kimi abstrakt anlayışların

dildə metaforik şəkildə ifadəsi insan təfəkküründün dil vasitəsilə necə strukturlaşdığını göstərən mühüm nümunədir.

Türkiyə dilçiliyində digər istiqamət konseptual metaforların və frazeoloji vahidlərin müqayisəli öyrənilməsidir. K. Demirin 2021-ci ildə dərc olunmuş tədqiqatında türk və alman dillərində “əl” komponentli idiomlar konseptual metafor nəzəriyyəsi əsasında müqayisə edilir. Tədqiqatda metaforların yalnız bədii ifadə vasitəsi olmadığı, həmçinin anlayışların koqnitiv və emosional məzmununun formalaşmasında iştirak etdiyi göstərilir (Demir 2021). Məqalə Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinin XXV cildinin 2-ci sayında 477–484-cü səhifələrdə dərc edilmişdir.

Bu cür tədqiqatlar türk dilində frazeoloji vahidlərin arxasında dayanan mədəni və koqnitiv modellərin üzə çıxarılmasına imkan verir.

Türk koqnitiv dilçiliyində terminoloji məsələlər də ayrıca əhəmiyyət daşıyır. Şahru Pilten Ufukun “Bilişsel Budun Dil Bilimi Üzerine Bir Sözlükçe Denemesi” məqaləsində koqnitiv etnolinqvistikanın əsas terminləri sistemləşdirilir və 86 termindən ibarət türkdilli terminoloji sözlüyə görə təqdim edilir (Pilten Ufuk 2018). Məqalə Avrasya Terim Dergisinin VI cildinin 2-ci sayında 24–34-cü səhifələrdə dərc olunmuşdur.

Bu mənbə Türk dünyasında koqnitiv dilçilik üzrə vahid terminoloji bazanın yaradılmasının əhəmiyyətini göstərən mühüm nümunələrdəndir.

Özbək dilçiliyində koqnitiv dilçiliyə maraq son illərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Tədqiqatlarda konsept, koqnitiv kateqoriyalar, linqvokulturologiya və dil şüuru kimi məsələlərə diqqət yetirilir.

S. A. Ulug‘murodovanın 2022-ci ildə dərc olunmuş “Kognitiv tilshunoslikda konsept va tushunchaning farqli tomonlari” məqaləsində koqnitiv dilçiliyin formalaşma mənbələri, konseptin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri və konseptlə anlayış arasındakı fərqlər araşdırılır (Ulug‘murodova 2022). Məqalə Fan, Ta’lim va Amaliyot Integratsiyasi jurnalının III cildinin 8-ci sayında 10–14-cü səhifələrdə dərc edilmişdir.

Məqalənin əhəmiyyəti ondadır ki, konsept yalnız terminoloji vahid kimi deyil, milli mədəniyyət üçün əhəmiyyət daşıyan və müxtəlif dil vahidləri vasitəsilə ifadə olunan koqnitiv struktur kimi nəzərdən keçirilir.

Özbək dilçiliyində koqnitiv dilçiliyin əsas terminlərinin sistemləşdirilməsi istiqamətində də işlər aparılır. S.Sobirovanın 2023-cü ildə dərc olunmuş məqaləsində konsept, ssenari, skript, freym, geştalt və prototip kimi əsas koqnitiv terminlər müzakirə edilir (Sobirova 2023). Məqalə Educational Research in Universal Sciences jurnalında II cildin xüsusi 4-cü sayında 294–297-ci səhifələrdə çap olunmuşdur.

N. Murodova və N. Yakubovanın 2023-cü il tədqiqatında isə müasir dilçilikdə koqnitiv istiqamətin inkişaf tarixi və konsept məsələsi araşdırılır. Müəlliflər konsepti koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biri kimi nəzərdən keçirir və onun linqvokulturoloji tərəflərinə diqqət yetirirlər (Murodova, Yakubova 2023).

Bu tədqiqatlar göstərir ki, Özbəkistanda koqnitiv dilçilik əsasən konseptin mahiyyəti, konsept və anlayış arasındakı fərq, koqnitiv kateqoriyalar və dil-mədəniyyət münasibətləri ətrafında inkişaf edir.

Azərbaycan, Türkiyə və Özbəkistan nümunələrinin müqayisəsi göstərir ki, Türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin müxtəlif tədqiqat istiqamətləri formalaşmaqdadır. Bu istiqamətlərin bir qismi ümumi xarakter daşıyır, digər qismi isə milli dilçilik ənənələrinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ümumi istiqamətlər sırasında ilk növbədə konsept tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan, Türkiyə və Özbəkistan dilçiliklərində konsept problemi müxtəlif aspektlərdən öyrənilir. Bu isə ümumtürk konseptoloji tədqiqatların aparılması üçün mühüm nəzəri baza yaradır.

İkinci istiqamət koqnitiv metafornın öyrənilməsidir. Türkiyə türkçəsində zaman metaforları və idiomların konseptual metafor baxımından təhlili göstərir ki, abstrakt anlayışların dil vasitəsilə strukturlaşdırılması türk dilinin koqnitiv xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün məhsuldar tədqiqat sahəsidir (Ördem 2014; Demir 2021).

Üçüncü istiqamət koqnitiv-etnolinqvistik tədqiqatlardır. Türk xalqlarının mədəniyyətində mühüm yer tutan ailə, vətən, qonaqpərvərlik, hörmət, şərəf, birlik, azadlıq, ədalət və digər konseptlərin müxtəlif türk dillərində müqayisəli təhlili ortaq və fərqli koqnitiv modelləri üzə çıxara bilər.

Dördüncü istiqamət terminologiyadır. Pilten Ufukun koqnitiv etnolinqvistika terminlərinə həsr olunmuş tədqiqatı göstərir ki, bu sahədə terminoloji sistemin formalaşdırılması ayrıca elmi və metodoloji əhəmiyyət daşıyır (Pilten Ufuk 2018).

Türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin gələcək inkişafı üçün ən perspektivli istiqamətlərdən biri ümumtürk konseptoloji tədqiqatların aparılmasıdır.

Türk dillərinin qohumluğu tədqiqatçıya eyni konseptin müxtəlif dillərdəki ifadə vasitələrini müqayisə etmək imkanı verir. Lakin belə müqayisə yalnız sözlərin qarşılaşdırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Konseptin tam strukturunu müəyyənləşdirmək üçün onun sinonimləri, antonimləri, frazeoloji vahidləri, atalar sözləri, bədii mətnlərdə işlənməsi, metaforik ifadələri və assosiativ əlaqələri də nəzərə alınmalıdır.

Məsələn, “vətən” konseptinin Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan dillərində təhlili zamanı yalnız “vətən” sözünün qarşılığını müəyyən etmək kifayət deyil. Həmin konseptin “yurd”, “torpaq”, “el”, “ocaq”, “məkan” və digər dil vahidləri ilə əlaqələri də araşdırılmalıdır.

Eyni yanaşma “ailə”, “qonaq”, “hörmət”, “azadlıq”, “ədalət”, “dostluq” və “birlik” kimi konseptlərə də tətbiq edilə bilər.

Bu istiqamətdə gələcəkdə Ümumtürk Konseptoloji Lüğətinin yaradılması mühüm elmi layihəyə çevrilə bilər. Belə lüğətdə hər bir konseptin müxtəlif türk dillərində leksik, frazeoloji, metaforik və linqvokulturoloji reprezentasiyası təqdim edilə bilər.

Koqnitiv dilçiliyin gələcək inkişafı rəqəmsal texnologiyalarla da sıx əlaqəli olacaqdır. Elektron korpuslar, avtomatik mətn təhlili, maşın öyrənməsi və süni intellekt böyük həcmli dil materialının emalına imkan verir.

Türk dillərinin müqayisəli koqnitiv tədqiqində elektron korpusların yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək və digər türk dillərində paralel və müqayisəli korpusların hazırlanması müəyyən konseptlərin işlənmə tezliyini,

kontekstual xüsusiyyətlərini və metaforik modellərini müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.

Belə korpuslar koqnitiv dilçilik üçün yalnız statistik material deyil, həm də dilin real istifadəsini əks etdirən empirik baza rolunu oynaya bilər.

Bundan əlavə, süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə müxtəlif türk dillərində konseptual assosiasiyaların avtomatik müəyyənləşdirilməsi, metaforik ifadələrin təsnifatı və koqnitiv-semantik modellərin yaradılması mümkün ola bilər.

Türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin gələcək inkişafında beynəlxalq və regional elmi əməkdaşlıq mühüm rol oynaya bilər. Ayrı-ayrı ölkələrdə aparılan tədqiqatların bir-birindən təcrid olunması ümumtürk dil materialının sistemli şəkildə öyrənilməsini çətinləşdirir.

Bu səbəbdən Türk dövlətlərinin universitetləri, elmi-tədqiqat institutları və dilçilik mərkəzləri arasında ortaq layihələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Belə layihələr çərçivəsində, ümumtürk koqnitiv-linqvistik terminologiya bazası, türk dillərinin müqayisəli elektron korpusu, ümumtürk konseptoloji lüğəti, türk dillərinin koqnitiv metaforlar bazası, milli və ümumtürk konseptlərinin elektron atlası yaradıla bilər.

Bu cür resursların yaradılması yalnız koqnitiv dilçiliyin deyil, ümumilikdə türkoloji dilçiliyin inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırma göstərir ki, koqnitiv dilçilik Türk dövlətlərində tədricən müstəqil və perspektivli tədqiqat istiqamətinə çevrilməkdədir. Azərbaycan dilçiliyində Ə. Ə. Abdullayev və F. Y. Veysəllinin əsərləri koqnitiv dilçiliyin nəzəri əsaslarının Azərbaycan dilində sistemləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Türkiyə türkçəsində koqnitiv yanaşma xüsusilə metafor, zaman və frazeoloji vahidlərin təhlilində məhsuldar nəticələr verir. E.Ördemin zaman metaforlarına həsr olunmuş tədqiqatı və K. Demirin türk və alman dillərində “əl” konseptinin idiomatik ifadələrini müqayisə edən araşdırması bu istiqamətin konkret dil materialları üzərində tətbiqinin səmərəliliyini nümayiş etdirir.

Özbək dilçiliyində konsept və koqnitiv dilçiliyin əsas kateqoriyalarına həsr olunmuş tədqiqatların meydana çıxması bu istiqamətin inkişaf etdiyini göstərir.

Türk dövlətləri üçün koqnitiv dilçiliyin ən mühüm perspektivi isə ayrı-ayrı milli tədqiqatların ümumtürk müqayisəli layihələr çərçivəsində birləşdirilməsidir. Türk dillərinin genetik qohumluğu konseptlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün unikal imkan yaradır. Bununla belə, ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, hər bir türk xalqının tarixi-mədəni təcrübəsindən irəli gələn milli koqnitiv modellərin də nəzərə alınması zəruridir.

Gələcək tədqiqatlarda konseptoloji, koqnitiv-semantik və koqnitiv-etnolinqvistik yanaşmaların korpus dilçiliyi və süni intellekt texnologiyaları ilə inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Türk dillərinin elektron korpuslarının yaradılması, ortaq terminoloji bazanın hazırlanması və ümumtürk konseptoloji lüğətinin formalaşdırılması bu sahədə mühüm elmi nəticələr verə bilər.

Beləliklə, Türk dövlətlərində koqnitiv dilçiliyin gələcəyi yalnız ayrı-ayrı milli dilçilik məktəblərinin inkişafı ilə deyil, həm də onların elmi əməkdaşlığı, müqayisəli tədqiqatların genişləndirilməsi və müasir rəqəmsal texnologiyalardan istifadə ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçilik türk xalqlarının dilində, təfəkküründə və mədəniyyətində mövcud olan ortaq və fərqli modellərin elmi şəkildə üzə çıxarılması üçün mühüm metodoloji imkanlara malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə. Ə. (2006). Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Sabah.
2. Veysəlli F. Y. (2015). Koqnitiv dilçilik: Əsas anlayışları və perspektivləri. Mütərcim.
3. Demir K. (2021). Analysis of the concept of “hand” in idioms in Turkish and German with conceptual metaphor analysis method and its pedagogical implications. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25(2), 477–484.
4. Ördem E. (2014). Türkiye Türkçesinde Zaman Metaforları: Bilişsel Dil Bilimsel bir Yaklaşım. Dil Araştırmaları, 14(14), 119–136 s.
5. Pilten Ufuk Ş. (2018). Bilişsel Budun Dil Bilimi Üzerine Bir Sözlükçe Denemesi. Avrasya Terim Dergisi, 6(2), 24–34.
6. Демьянков В. З. (1994). Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. Вопросы языкознания, (4), 17–33.
7. Кубрякова Е. С. (1994). Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика — психология – когнитивная наука. Вопросы языкознания, (4), 34–47.
8. Murodova N., Yakubova N. (2023). Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv yo‘nalishi va konsept masalasi. Involta Scientific Journal, 2(3).
9. Sobirova S. (2023). Kognitiv tilshunoslikdagi asosiy tushunchalar. Educational Research in Universal Sciences, 2(4 Special), 294–297.
10. Ulug‘murodova S. A. (2022). Kognitiv tilshunoslikda konsept va tushunchaning farqli tomonlari. Fan, Ta’lim va Amaliyot Integratsiyasi, 3(8), 10–14.

Xəyal E.Cumayəddinov, polkovnik-leytenant
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi təhsilin təşviqi şöbəsinin rəisi
https://orcid.org/0009-0009-5098-9244
e-mail: cumayeddinov588@gmail.com

KOQNİTİV DİLÇİLİK VƏ HƏRBİ TƏHSİLİN KOMMUNİKATİV TƏŞVİQİ

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, rəqəmsal media mühitinin genişlənməsi və gənclərin informasiya əldəetmə davranışlarının dəyişməsi hərbi təhsilin cəmiyyətə təqdimatı və təşviqi məsələsinə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Bu baxımdan koqnitiv dilçiliyin nəzəri və metodoloji imkanlarından kommunikativ proseslərdə istifadə edilməsi hərbi təhsilin məzmununun daha anlaşıqlı, məqsədyönlü və təsirli şəkildə təqdim olunmasına mühüm imkanlar yaradır. Koqnitiv dilçilik dili yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, insanın dünyanı qavraması, konseptuallaşdırması və informasiya haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasını təmin edən mühüm idraki mexanizm kimi nəzərdən keçirir. Bu yanaşma hərbi təhsilin təşviqi zamanı istifadə olunan dil vahidlərinin, anlayışların, metaforların, simvolların və kommunikativ strategiyaların auditoriyanın düşüncə və qavrayış xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilməsinə şərait yaradır. Xüsusilə “hərbi peşə”, “zabit”, “vətənpərvərlik”, “liderlik”, “məsuliyyət”, “milli təhlükəsizlik” və “xidmət” kimi anlayışların gənclərin şüurunda formalaşdırdığı koqnitiv modellərin kommunikativ baxımdan əhəmiyyəti diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu anlayışların yalnız informativ məzmun daşıması deyil, eyni zamanda emosional, milli və sosial dəyərlərlə əlaqələndirilməsi hərbi təhsilin nüfuzunun armasına və onun cəmiyyət üçün əhəmiyyətinin daha düzgün izahına xidmət edə bilər.

Tədqiqatda türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin koqnitiv və kommunikativ xüsusiyyətlərinin hərbi təhsilin təşviqi prosesində yaratdığı imkanlar da nəzərdən keçirilir. Ana dilində milli-mədəni kodların, tarixi yaddaşın və kollektiv dəyərlərin ifadəsi gənclərin hərbi təhsilə münasibətinin formalaşmasında mühüm kommunikativ resurs kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan hərbi təhsil haqqında informasiya materiallarının hazırlanmasında auditoriyanın yaş, sosial və idraki xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, sadə və aydın dil strukturlarından istifadə edilməsi, müsbət assosiasiyalar yaradan konseptual çərçivələrin qurulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırmanın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, koqnitiv dilçilik yanaşmalarının hərbi təhsilin kommunikativ təşviqi ilə inteqrasiyası yalnız məlumatlandırma səviyyəsində deyil, həm də münasibət və motivasiya formalaşdırılması baxımından səmərəli nəticələr verə bilər. Koqnitiv əsaslı kommunikasiya strategiyaları vasitəsilə hərbi təhsilin peşəkar inkişaf, liderlik, vətəndaş məsuliyyəti və milli təhlükəsizliyə xidmət imkanları daha sistemli şəkildə təqdim edilə bilər. Beləliklə, koqnitiv dilçilik hərbi təhsilin təşviqində dil, düşüncə və kommunikasiya arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alan müasir elmi-metodoloji yanaşma kimi çıxış edir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, hərbi təhsil, kommunikativ təşviq, türk dilləri, koqnitiv strategiyalar.

COGNITIVE LINGUISTICS AND THE COMMUNICATIVE PROMOTION OF MILITARY EDUCATION

In the contemporary era, the rapid development of information and communication technologies, the expansion of the digital media environment, and changes in young people's information-seeking and information-processing behaviours necessitate the adoption of new approaches to presenting and promoting military education to society. In this context, the application of the theoretical and methodological potential of cognitive linguistics to communicative processes creates significant opportunities for presenting the content of military education in a more comprehensible, purposeful, and effective manner. Cognitive linguistics considers language not merely as a means of communication, but also as an important cognitive mechanism through which individuals perceive and conceptualise the world and construct representations of information. This approach makes it possible to relate the linguistic units, concepts, metaphors, symbols, and communicative strategies employed in the promotion of military education to the cognitive and perceptual characteristics of the target audience. Particular attention is given to the cognitive models formed in young people's minds by concepts such as "military profession," "officer," "patriotism," "leadership," "responsibility," "national security," and "service." The presentation of these concepts not only as sources of information but also in connection with emotional, national, and social values can contribute to enhancing the prestige of military education and explaining its significance for society more effectively.

The study also examines the opportunities provided by the cognitive and communicative characteristics of Turkic languages, particularly the Azerbaijani language, in the process of promoting military education. The expression of national and cultural codes, historical memory, and collective values through the mother tongue is regarded as an important communicative resource in shaping young people's attitudes towards military education. From this perspective, particular importance should be attached to considering the age, social, and cognitive characteristics of the target audience when preparing informational materials on military education, using simple and clear linguistic structures, and constructing conceptual frameworks that generate positive associations.

The main finding of the study is that integrating cognitive linguistic approaches with the communicative promotion of military education can produce effective outcomes not only at the level of information dissemination but also in shaping attitudes and motivation. Through cognitively grounded communication strategies, the opportunities offered by military education for professional development, leadership, civic responsibility, and service to national security can be presented in a more systematic manner. Thus, cognitive linguistics can serve as a contemporary scientific and methodological approach to promoting military education by taking into account the interrelationship between language, cognition, and communication.

Keywords: cognitive linguistics, military education, communicative promotion, Turkic languages, cognitive strategies.

Xuraman Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universitetinin
İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının
baş müəllimi, German dilləri üzrə dissertant
https://orcid.org/0000-0002-0021-5453
xuramanmirzayeva50@gmail.com xuraman.mirzeyeva@adu.edu.az

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏKAN ADPOZİSİYALARININ KOQNİTİV-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məkan münasibətlərinin dil vasitəsilə ifadəsi insanın ətraf aləmi qavraması, dərk etməsi və konseptuallaşdırması ilə sıx bağlı olan fundamental dil hadisələrindən biridir. İngilis dilində məkan münasibətlərinin ifadəsində *in, on, at, under, over, above, below, across, through, into, out of* kimi adpozisiyalar mühüm rol oynayır.

Adpozisiyaların ənənəvi qrammatik təsvirində əsas diqqət onların cümlədə sözlər arasında əlaqə yaratmasına yönəldilir. Koqnitiv yanaşmaya əsasən isə adpozisiyalar yalnız hazır məna daşıyan qrammatik elementlər deyil, insanın məkan təcrübəsinin dil vasitəsilə strukturlaşdırılmasında iştirak edən koqnitiv vahidlərdir.

In adpozisiyası bunun üçün xarakterik nümunədir. *The child is in the room* cümləsində *in* obyektin müəyyən sərhədləri olan məkanın daxilində yerləşdiyini göstərir, məkan isə "konteyner" modeli əsasında konseptuallaşdırılır. Lakin bu adpozisiyanın istifadəsi fiziki məkanla məhdudlaşmır: *She is in trouble, He is in love, The company is in crisis* ifadələrində daxilolma münasibəti mücərrəd vəziyyətlərin təsvirinə keçir. Beləliklə, konkret məkan təcrübəsi emosional, psixoloji və sosial vəziyyətlərin konseptuallaşdırılmasına xidmət edir.

On adpozisiyasının semantikası da diqqətəlayiqdir. *The book is on the table* cümləsində səth və təmas münasibəti ifadə olunur, *on duty, on fire, on the way* kimi ifadələrdə isə daha mücərrəd mənalar meydana çıxır. Bu, adpozisiyaların semantik strukturunun polisemik və şəbəkə xarakterli olduğunu göstərir. Eyni adpozisiya müxtəlif kontekstlərdə fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli mənalar yarada bilir.

Məkanın konseptuallaşdırılmasında fiqur və fon münasibəti də əhəmiyyətlidir. *The cat is under the table* cümləsində pişik əsas diqqət mərkəzində olan obyekt, masa isə məkanın müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən istinad obyektidir. Deməli, adpozisiyanın semantikası yalnız "altında" sözünün lüğəvi qarşılığı ilə məhdudlaşmır, danışanın məkan səhnəsini necə təşkil etməsi və hansı obyekti ön plana çıxarması da mühüm rol oynayır.

Məkan adpozisiyalarının koqnitiv xüsusiyyətləri hərəkət bildirən konstruksiyalarda daha aydın müşahidə olunur. Məsələn: *The boy ran across the street; The boy ran through the tunnel; The boy went into the room; The girl came out of the house.* Bu nümunələrdə hərəkət feili hərəkətin özünü bildirir, adpozisiya isə onun məkan daxilində necə reallaşdığını

göstərir: *across* bir tərəfdən digər tərəfə keçməni, *through* məkanın daxilindən keçidi, *into* xarici məkandan daxili məkana istiqamətlənməni, *out of* isə daxildən xaricə çıxışı profilləşdirir. Beləliklə, adpozisiyalar hərəkətin istiqamətini, başlanğıc və son nöqtəsini, sərhədlə münasibətini və trayektoriyasını müəyyənləşdirir. Bu, məkanın statik və dinamik konseptuallaşdırılması arasındakı fərqi də göstərir: *The boy is in the room* cümləsində statik yerləşmə, *The boy went into the room* cümləsində isə sərhədin keçilməsi və istiqamətli hərəkət ifadə olunur.

Məkan adpozisiyalarının semantikasında insanın qavrayışı da mühüm rol oynayır: obyektlərin ölçüsü, forması və yerləşməsi adpozisiyanın seçilməsinə təsir göstərə bilər. Obyektlər arasındakı funksional münasibətlər də əhəmiyyətlidir. *The lamp is on the table* cümləsində lampanın masanın səthində yerləşməsi yalnız fiziki təmasla deyil, həm də bunun funksional baxımdan təbii olması ilə əlaqələndirilir.

Koqnitiv yanaşmada adpozisiyaların mənası üç səviyyənin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında nəzərdən keçirilir: fiziki məkan → koqnitiv konseptuallaşdırma → dil vasitəsilə semantik ifadə. Bu yanaşma xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi baxımından əhəmiyyətlidir: eyni məkan münasibəti müxtəlif dillərdə müxtəlif struktur və semantik vasitələrlə ifadə oluna bilər və bu fərqlər məkanın konseptuallaşdırılma xüsusiyyətləri ilə də bağlı ola bilər.

Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, ingilis dilində məkan adpozisiyalarının semantikası statik və təcrid olunmuş məna sistemi deyil, insanın məkanı qavraması, obyektləri kateqoriyalaşdırması, diqqəti müəyyən elementlərə yönəltməsi, hərəkətin trayektoriyasını müəyyənləşdirməsi və məkan təcrübəsini mücərrəd sahələrə köçürməsi ilə formalaşan dinamik koqnitiv sistemdir. *In, on, under, over, across, through, into* və *out of* kimi vahidlər məkan münasibətlərini ifadə etməklə yanaşı, insanın dünyanı hansı koqnitiv modellər vasitəsilə təşkil etdiyini də nümayiş etdirir.

Açar sözlər: məkan adpozisiyaları, koqnitiv semantika, konseptuallaşdırma, obraz-sxem, metafor, trayektoriya.

COGNITIVE-SEMANTIC FEATURES OF SPATIAL ADPOSITIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE

The expression of spatial relations through language is one of the fundamental linguistic phenomena closely connected with human perception, cognition, and conceptualization of the surrounding world. In English, adpositions such as *in, on, at, under, over, above, below, across, through, into,* and *out of* play an important role in expressing spatial relations.

Traditional grammatical descriptions focus on the function of adpositions in relating words within a sentence. According to the cognitive approach, however, adpositions are not merely grammatical elements with predetermined meanings; they are also cognitive units involved in structuring human spatial experience through language.

The English adposition *in* is a characteristic example. In *The child is in the room*, *in* indicates that the object is located within a bounded space, conceptualized on the basis of the “container” schema. However, its use is not limited to physical space: in expressions such as *She is in trouble*, *He is in love*, and *The company is in crisis*, the relation of containment is extended to Abstract states. Thus, concrete spatial experience serves as a conceptual basis for the conceptualization of emotional, psychological, and social states.

The semantics of *on* is also noteworthy. In *The book is on the table*, a relation of surface and contact is expressed, whereas *on duty*, *on fire,* and *on the way* convey more Abstract meanings. This demonstrates that the semantic structure of adpositions is polysemous and network-like: the same adposition can acquire different, but interconnected, meanings in different contexts.

The relationship between figure and ground is also important in the conceptualization of space. In *The cat is under the table*, the cat is the primary focus of attention, whereas the table serves as the reference object. Thus, the semantics of an adposition is not limited to the dictionary equivalent of “under”: how the speaker organizes the spatial scene and which object they foreground also matter.

Cognitive features of adpositions are especially clear in motion constructions. For example: *The boy ran across the street; The boy ran through the tunnel; The boy went into the room; The girl came out of the house.* In these examples, the verb of motion expresses the movement itself, while the adposition indicates how that movement takes place within space: *across* profiles movement from one side to the other, *through* movement through the interior of a space, *into* movement from an external space toward an internal space, and *out of* movement from the interior to the exterior. Therefore, adpositions determine not only the direction of movement but also its starting and ending points, its relationship with boundaries, and its trajectory. This also demonstrates the distinction between static and dynamic conceptualization of space: *The boy is in the room* expresses static location, whereas *The boy went into the room* expresses movement toward a boundary and its crossing.

Human perception also plays an important role in the semantics of spatial adpositions: the size, shape, and position of objects can influence the choice of an adposition. Functional relations between objects are equally important. In *The lamp is on the table*, the lamp’s location on the surface of the table is associated not only with physical contact but also with the fact that placing a lamp on a table is functionally natural.

From the cognitive perspective, the meaning of spatial adpositions can be considered on the basis of the interaction of three levels: physical space → cognitive conceptualization → semantic expression through language. This approach is particularly significant for comparing spatial concepts across languages: a comparison of English and Azerbaijani demonstrates that the same spatial relation can be expressed through different structural and semantic means, and these differences may be related to the ways in which space is conceptualized.

The main finding of the study is that the semantics of spatial adpositions in English does not constitute a static and isolated system of meanings. Rather, it is a dynamic

cognitive system formed through human perception of space, categorization of objects, focusing of attention on particular elements, determination of motion trajectories, and transfer of spatial experience to Abstract domains. Units such as *in, on, under, over, across, through, into,* and *out of* not only express spatial relations but also demonstrate the cognitive models through which humans organize and conceptualize the world.

Keywords: spatial adpositions, cognitive semantics, conceptualization, image schema, metaphor, trajectory.

İlahə Şakir qızı Əsgərova
AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı
87philologist@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-6531-0688

PAREMİO-FRAZEMLƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİNQVOKOQNİTİV TƏHLİLİ: TÜRK DİLLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Xülasə. Dil sistemində paremioloji vahidlər dedikdə atalar sözləri, məsəllər, paremiofrazemlər, aforizmlər, qanadlı sözlər nəzərdə tutulur. Onomastik vahidlər dedikdə isə şəxs adları, yəni antroponimlər, yer adları, yəni toponimlər, su vahidlərinin adları, yəni hirdonimlər, yaşayış məntəqələrinin adları, yəni oykonimlər, xüsusi adlar sistemi nəzərdə tutulur. Onomastik vahidlər hər bir dilin qədim tarixini öyrənmək üçün ən etibarlı qaynaqlardan hesab olunur.

İndiyə qədər bu sahədə aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən paremioloji vahidlərin strukturunda onomastik vahidlər aparıcı yer tutur. Paremiyalarda onomastik vahidlərdən toponimlər və antroponimlər daha dominantdır. Yəni digər onomastik vahidlərlə müqayisədə onlar paremioloji vahidlərin tərkibində daha aktiv işlənməkdədir. Onomastik tərkibli paremiyaların bir qismi universal mahiyyət daşıyır. Belə ki, bu tipli paremiyalar dünyanın əksər dillərində işlənir və onların semantikası müxtəlif xalqlar tərəfindən dərk olunur.

Açar sözlər: paremioloji, onomastik, toponimlər, aforizmlər, adlar

"Linguocognitive Analysis of Onomastic Units in Paremio-Phrasemes: A Turkic Languages Perspective"

Abstract. Paroemiological units in the language system include proverbs, sayings, paremio-phraseological units, aphorisms, and winged expressions. Onomastic units, in turn, refer to proper names: personal names, that is, anthroponyms; place names, that is, toponyms; names of water bodies, that is, hydronyms; names of settlements, that is, oikonyms—in other words, the system of proper names. Onomastic units are considered one of the most reliable sources for studying the ancient history of any language.

Studies conducted in this field to date show that onomastic units occupy a leading position in the structure of paroemiological units used in the modern Azerbaijani language. Among onomastic units in paremias, toponyms and anthroponyms are more dominant. In other words, compared to other onomastic units, they are used more actively in the composition of paroemiological units. Some paremias containing onomastic components have a universal character. Thus, such paremias are used in most languages of the world, and their semantics are understood by different peoples.

Keywords: paroemiological, onomastic, toponyms, aphorisms, names.

Məlumdur ki, paremiyalar xalq təfəkküründün linqvistik ifadəsi kimi etnopsixologiyanı, milli-mental dəyərləri, etnik xüsusiyyətləri ifadə edir. Xalqın folklor təfəkküründün izlərini yaşadan paremiyaların bir qismi tarixi şəxsiyyətlər və tarixi hadisələr haqqında olur. Onlar xalq müdrikliyinin dildə əksidir. Paremiyaların semantik strukturunda didaktik, yəni öyüd-nəsihət, həyat hikmətləri, həyat “dərs”ləri, həyat təcrübəsi məzmunu əsas yer tutur. Aforistik məzmun daşıyan onomastik paremio-frazemlər dünyanın bütün dillərində işlənir və bu tipli linqvistik vahidlər müxtəlif konseptlərin obyektivləşdirilməsində, dil nominasiyalarında aktiv iştirak edir.

Paremiyaların funksional-koqnitiv və semantik cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir. Paremiyalarda işlədilən onomastik vahidləri bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Toponimlərin iştirakı ilə yaranan paremioloji vahidlər (*Naxçıvana duz aparmaq, Tulaya samovar daşımaq, Nyu-Kasla kömürlə getmək* və s.);
2. Antroponimlərin iştirakı ilə yaranan paremioloji vahidlər (*Dağ Məhəmmədə sarı getməsə, Məhəmməd dağa sarı gedər; Əlisi də bezib, Vəlisi də; Əlinin papağının Vəlinin başına qoymaq, Axilles dabanı* və s.)
3. Etnonimlərin iştirakı ilə yaranan paremioloji vahidlər (*ingilis barmağı, dəvəsi ölmüş ərəb; ingilis bayrağı, fransız öpüşü, rus ayısı, alman dəqiqliyi* və s.).

Müasir dünya dilçiliyinin ən innovativ sahələrindən biri də koqnitiv dilçilikdir. Koqnitiv dilçilik keçən əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. Bu dilçiliyin mahiyyətində dünyanın kosmik mənzərəsinin linqvistik vahidlərlə dərk olunması dayanır. Koqnitiv dilçiliyin əsas müddəalarına görə, dünya, ətraf aləm insan təfəkküründə anlayışlar sistemi vasitəsilə dərk edilir. Həmin anlayışlar sistemi konsept termini ilə ifadə olunur.

Koqnitiv dilçilik dilçiliyimiz üçün ən “gənc” sahələrdən biri olmağına baxmayaraq, bu sahədə də Azərbaycanda tədqiqatlar aparılmışdır [3;7;15;16]. Linqvokulturologiya dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənir. Linqvokulturoloji araşdırmalar sübut edir ki, dil mədəniyyətə hər zaman təsir etmə gücünə sahibdir. Dildə baş verən koqnitiv proseslər mədəniyyət aspektindən nəzərdən keçirildikdə müasir linqvistik araşdırmaların nəticələri daha da məhsuldar olur. Dil etnik düşüncənin fövqündə dayanır. Dünyanın dərki prosesinə dil konseptlər və freymlərin gücü ilə intensiv şəkildə təsir edə bilir.

1.Paremiyaların və onomastik vahidlərin tədqiqi məsələləri.

Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərlə bağlı Afad Qurbanovun, Mədət Çobanovun, Tofiq Əhmədovun, Aydın Paşayevin, Qara Məşədiyevin, Adil Bağırovun araşdırmaları var. Aydın Paşayevin araşdırmalarında daha çox antroponim səciyyəli onomastik vahidlər: şəxs adları, təxəllüslər, ləqəblər öyrənilmişdir. Afad Qurbanovun tədqiqatlarında daha çox onomastikanın elmi-nəzəri və metodoloji problemlərindən bəhs edilmişdir. Afad Qurbanov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində onomastika sahəsində böyük bir məktəb yaratmışdır. Adil Bağırovun araşdırmalarında Naxçıvan bölgəsinin yer-yurd adlarının linqvistik analizi verilmişdir. Tofiq Əhmədovun tədqiqatlarında daha çox yer adlarının etimoloji şərhi verilmişdir. Mədət Çobanovun araşdırmalarında antroponim səciyyəli onomastik vahidlər üstünlük təşkil edir. Azərbay-

can dilinin frazeologiya sistemi ilə bağlı Hüseyn Bayramov, Məhəbbət Mirzəliyevanın, Nəriman Seyidəliyevin araşdırmaları var. Azərbaycan dilinin paremioloji vahidləri ilə bağlı Zinyət Əlizadənin, İlyas Həmidovun, Abbas Abbasovun tədqiqatları mövcuddur. Hüseyn Bayramov daha çox frazeologiyanın nəzəri məsələlərini təhlil etmişdir.

Azərbaycan dilində qanadlı sözlərlə bağlı Musa Adilovun fundamental araşdırmaları var. Musa Adilov dilimizdə işlənən müxtəlif qanadlı sözlərin etimoloji şərhini vermiş, onların yaranma mənbələrini göstərmişdir [1].

2.Onomastik tərkibli paremiyaların linqvokoqnitiv xüsusiyyətləri

Paremiyalar dildə işlənən linqvistik vahidlər kimi həm folklor diskursunun, həm də koqnitiv dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilir. Koqnitiv dilçiliyin obyekti kimi paremioloji vahidlər dünyanın dil mənzərəsinin insan təfəkküründə əks olunmasında mühüm rol oynayır. Onların koqnitiv strukturunda antrposentrik nəzəriyyə dayanır. İnsan və təbiət münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından paremioloji vahidlər böyük önəm kəsb etməkdədir.

Türk kökənli Azərbaycan dilində paremiyalar sistemi çox zəngindir. Ancaq paralel olaraq dilimizdə beynəlxalq səciyyəli və onomastik tərkibli paremio-frazemlər işlənməkdədir [9 , 220].

Məsələn: *Burda mənəm Bağdadda kor xəlifə*. Həmin məsəl vaxtilə İraqda, Bağdadda gözləri çıxarılan xəlifələrə işarə edir. Bu məsələnin anlamı bir insanın hökmranlıq iddiasında olmasıdır. Yəni bu paremiya tarixi səciyyə daşıyır. Bir insanın lovğalıq, özündənrazılıq hissi, yəni eqosu güclü olanda bu məsəl işlədilir. Deməli, bu paremio-frazemin koqnitiv strukturunda insanın nəcib keyfiyyətlərinin təşviqi dayanır.

Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı da dilimizdə çoxlu paremioloji vahidlər işlədilməkdədir. Məsələn, *Məhəmməd dağa sarı getməsə, dağ Məhəmmədə sarı gedər*. Bu məsəl islam dininin yaradıcısı Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərlə bağlı yaranmışdır. Əslində dini məzmunlu bu məsəl sonradan ümumişlək paremiya forması qazanmışdır, yəni bu paremia etimoloji cəhətdən islam dininin ən böyük şəxsiyyət olan Məhəmməd Peyğəmbərin adı ilə bağlı yaransa da, zaman-zaman funksiyasını dəyişdirmiş, ümumiləşdirilmiş fikir ifadə etməyə bağlamışdır. Bu paremiyanın koqnitiv strukturunda sadəlik, təvazökarlıq hisslərinin təbliği dayanır.

Homer gülüşü qanadlı sözü və yaxud da paremio-frazemi “çox güclü gülüş” semantikasını ifadə edir [2, 4]. Məlumdur ki, Homer dünyanın ən qədim şairlərindən birinin adıdır. O, qədim yunan dönəmində yaşamışdır. Bu paremiyanın koqnitiv strukturunda tanrının gücü simvolizə olunur.

Brut sən də mi. Tarixi şəxs adı ilə bağlı yaranan frazeoloji vahidlərdən biri *E tu Brutus* “*Brut sən də mi*” ifadəsidir [20, 42]. Həmin qanadlı ifadə Yuli Sezarın hakimiyyəti dönəmi ilə bağlı yaranmışdır. Roma İmperiyası dönəmində Yuli Sezar öldürülərkən ən yaxın adamalarından biri olan Brutun xəyanətini görəndə təəccüblənmiş və bu sözləri demişdi. Zaman keçdikcə həmin qanadlı söz “insanın ən doğma adamı tərəfindən satılması və ya xəyanəti ilə qarşılaşması” mənasını ifadə etmişdir. Bu paremiyanın koqnitiv strukturunda yaxın, doğma insanın da xəyanət edə biləcəyi ehtimalının hər zaman gerçəklik ola biləcəyi konsepsiyası dayanır.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində də onomastik tərkibli kifayət qədər zəngin frazemlər və yaxud da idiomlar yaxud idiomatik ifadələr işlədilməkdədir. Məsələn, *Biləcərdən o tərəfə keçməyib; Naxçıvana duz aparmaq; Araz aşığından, Kür topuğundan; mıs-mıs deyincə, Mustafa de*; *bundan Fatıya tuman olmaz; Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm, hər kəsi görsəm başın əzərəm* [9, 214] və s.. Bu tipli paremio-frazemlər, ilk növbədə milli özünəməxsusluğu ifadə edir.

Naxçıvana duz aparmaq paremio-frazeminin ingilis dilində qarşılığı *Nyu-Kasla kömür aparmaq*, rus dilində isə *Tulaya samovar aparmaq* şəklindədir. Deməli, müxtəlif xalqların etnotəfəkküründə eyni semantika milli adlarla, milli onomastik vahidlərlə verilə bilir. Bütün bu analoji faktlar da insan və kosmik aləm münasibətlərində koqnitiv təfəkkürün universal mahiyyətini üzə çıxarır.

Azərbaycan dilində bəzi hallarda qafiyə sistemli, xüsusilə daxil qafiyə əsasında qurulan antroponim tərkibli paremiyalar da işlədilməkdədir. Məsələn, *Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli; Əlinin papağının Vəlinin başına qoymaq* və s.

Azərbaycan dilində işlənən onomastik tərkibli frazemlərin bir qisminin mənşəyi antik yunan mifologiyası ilə bağlıdır: *Axilles dabanı, Domokl qılıncı, Pandora qutusu, Avqur gülüşü* və s. Yunan mifologiyası ilə bağlı işlənən paremio-frazemlərdə metaforik məna daha güclüdür. Bu qanadlı sözlərin koqnitiv semantikalarını dərk etmək üçün onların etimologiyasını bilmək lazımdır. Bu cür paremiyların universal cəhəti ondan ibarətdir ki, onların anlamı dünyanın əksər dillərində anlaşılır.

Onomastik tərkibli paremiylarda onomastik vahidlər, yəni etnonimlər, toponimlər və yaxud da antroponimlər həmin paremiyanın koqnitiv semantikasının daha da gücləndirir, onun dərin semantik strukturunun dərk olunmasında açar rolunu oynayır. Digər paremiyalar kimi, onomastik strukturlu paremiyalar da dünya dillərində fərqli konseptləri, freymlərin, qeştaltların, assosiyasiyaların ifadəsində əvəzsiz rol oynayır.

NƏTİCƏ

1.Azərbaycan dilində işlənən paremio-frazemlər xalqımızın qədim etnoqrafik ənənələrini, dərin təfəkküründün izlərinin, mental düşüncəsinin koqnitiv əlamətlərini yaşadır.

2.Onomastik və paremioloji vahidlər və frazemlər dilin tarixini yaşadan leksik lay kimi özünəməxsus spesifikliyə malikdir. Onların tədqiq olunması hər bir xalqın tarixdəki izlərini üzə çıxarır, etnotəfəkkürün inkişafını izləməyə imkan verir.

3.Azərbaycan dilində işlənən onomastik tərkibli paremiyaları mənşə baxımından iki qrupa ayrımaq olar. Onlardan birincisi, sırf Azərbaycan mentaliteti ilə bağlı yaranmış linqvistik vahidlərdir. İkincisi, isə beynəlmiləl səciyyəli paremioloji vahidlərdir. Beynəlmiləl səciyyəli paremioloji vahidlər dünyanın əksər dillərində işlədilməkdədir.

4. Azərbaycan dilində işlənən onomastik tərkibli paremiyalar üslubi və leksik-semantik cəhətdən spesifik keyfiyyətlər daşıyır. Onların linqvistik analizi folklor diskursu ilə yazılı diskursun inteqrativ elementlərini mühafizə edir. Funksionallıq baxımından da bu linqvistik vahidlər dildə müxtəlif konseptlərin verballaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5. Onomastik tərkibli paremio-frazemlərdə istər antroponimlər, istər toponimlər, istərsə də etnonimlər onların koqnitiv strukturlarında müxtəlif assosiasiyaların ifadəsinə köməklik edir, fərqli freymləri inikas etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adilov, M.İ. Qanadlı sözlər. – Bakı: Elm və təhsil, c.VI, – 2019. – 456 s.
2. Adilov, M.İ. Əsərləri. – Bakı: Elm və təhsil, – c.4. – 2019. – 432 s.
3. Abdullayev, Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları .– Bakı: Sabah, – 2006. – 228 s.
4. Atalar sözü və məsəllər. Tərtib. R.İsmayılov. Bakı: Altun kitab, 2007. 112 s.
5. Abbasov, A. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca paremioloji vahidlər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 524 s
6. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. – Bakı: Maarif, – 1978. – 176 s.
7. Cahangirov, F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 308 s.
8. Çobanov, M.N. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. – Tbilisi: Qanatleba, –1983. – 104 s.
9. Əlizadə, Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. – Bakı: Yazıçı, 1985. – 245 s.
10. Əsgərov, N. Azərbaycan hidronimləri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2002. – 147 s.
11. Həmidov, İ. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. – Bakı: Teas Press, – 2020. – 1560 s.
12. Qurbanov, A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cilddə]. – Bakı: Nurlan, – c.1. – 2004. – 340 s.
13. Qurbanov, A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cilddə]. – Bakı: Nurlan, – c.2. – 2004. – 502 s.
14. Məhərrəmli, Q. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. – Bakı: Altun kitab, – 2015. – 288 s.
15. Məmmədov, A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2010. – 96 s.
16. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. – 86 s.
17. Məşədiyev, Q.İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili [Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi [CMOMK] əsasında. – Bakı: Elm və təhsil, –2010. – 232 s.
18. Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1995. – 146 s.
19. Seyidəliyev, N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. – Bakı: Elm, – 2020. – 238 s.
20. Veysəlli, F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. – Bakı: Mütərcim, – 2015.– 120 s.
21. Çimen, A. Tarihi Değiştiren Askerler. – İstanbul: Timaş Yayınları, – 2009. – 345 s.
22. Алан Данис. О структуре пословиц // Паремиологический сборник. М., Наука, 1978, с. 13-34.

İzaura F. Şirinova Dadaşova
Azərbaycan Dillər Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru., dosent
Shirinova.izaura@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-7849-5217

METAFORANIN KOQNİTİV-SEMANTİK MAHİYYƏTİ VƏ EMOSİYALARIN METAFORİK İFADƏSİNDƏ ROLU

XÜLASƏ

Metafor dil, təfəkkür və mədəniyyət arasındakı əlaqəni əks etdirən əsas koqnitiv mexanizmlərdən biridir. Bu tədqiqatda koqnitiv dilçilik çərçivəsində metaforik mənanın formalaşması və konseptual metaforların insan emosiyalarının ifadəsində rolu araşdırılır. Məqalədə abstrakt emosional anlayışların rəng, bədən təcrübəsi, məkan və təbiət hadisələri kimi konkret konseptual sahələr vasitəsilə necə dərk edildiyi təhlil edilir. Araşdırma göstərir ki, emosional metaforlar yalnız üslubi vasitə deyil, insan təcrübəsi və mədəni biliklər əsasında formalaşan koqnitiv strukturlardır. İngilis dilində metaforik ifadələrin təhlili onların həm universal idrak modellərini, həm də milli-mədəni xüsusiyyətləri necə əks etdirdiyini göstərir. Beləliklə, metafor insanın emosional təcrübəsinin strukturlaşdırılmasında və dünyanın konseptual şəkildə dərk edilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: konseptual metafor, koqnitiv dilçilik, emosional metaforlar, metaforik məna, konseptuallaşdırma

ABSTRACT

Metaphor is one of the fundamental cognitive mechanisms that reflects the relationship between language, thought, and culture. This study examines the formation of metaphorical meaning and the role of conceptual metaphors in expressing human emotions within the framework of cognitive linguistics. The research analyzes how Abstract emotional concepts are conceptualized through concrete domains such as color, body experience, space, and natural phenomena. The study demonstrates that emotional metaphors are not merely stylistic devices but cognitive structures shaped by human experience and cultural knowledge. The analysis reveals that metaphorical expressions in English represent both universal cognitive patterns and culture-specific conceptual models. Thus, metaphor serves as an important means of structuring emotional experience and interpreting the surrounding world.

Keywords: conceptual metaphor, cognitive linguistics, emotional metaphors, metaphorical meaning, conceptualization

GIRIŞ

Müasir dilçilikdə dil yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də insan təfəkküründün, dünyagörüşünün və mədəni təcrübəsinin ifadə forması kimi tədqiq olunur. Bu baxımdan dil vahidlərinin semantik quruluşunun, xüsusilə də məcazi mənaların yaranma mexanizmlərinin öyrənilməsi koqnitiv dilçiliyin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. İnsan gerçəkliyi dərk edərkən yalnız hazır anlayışlardan istifadə etmir, eyni zamanda yeni bilik strukturları yaradır və bu prosesdə dil mühüm rol oynayır. Metafor insanın mürəkkəb, abstrakt və birbaşa müşahidə olunmayan anlayışları daha konkret təcrübələr vasitəsilə qavramasına imkan verən əsas koqnitiv mexanizmlərdən biridir.

Ənənəvi dilçilikdə metafor əsasən sözün məcazi istifadəsi, bədii ifadəliliyi artıran üslubi vasitə kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin XX əsrin ikinci yarısından etibarən koqnitiv elmlərin inkişafı metafor anlayışına yeni elmi yanaşmaların yaranmasına səbəb olmuşdur. C. Lakoff və M. Johnson tərəfindən irəli sürülən konseptual metafor nəzəriyyəsi göstərmişdir ki, metafor yalnız dil səviyyəsində müşahidə olunan hadisə deyil, insanın düşüncə sistemini təşkil edən fundamental idrak mexanizmidir (Lakoff, Johnson 1980). Bu yanaşmaya görə, insan abstrakt anlayışları konkret təcrübə sahələri vasitəsilə konseptuallaşdırır və beləliklə, metaforik modellər onun dünyanı dərketmə üsulunu formalaşdırır. Müasir koqnitiv dilçilikdə konseptual metafor insanın abstrakt anlayışları konkret təcrübə vasitəsilə dərk etməsini təmin edən əsas idrak mexanizmlərindən biri hesab edilir (Mustafayeva 2025: 52).

Metaforların koqnitiv-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusilə emosiyaların ifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sevinc, qorxu, qəzəb, kədər, sevgi və qısqanclıq kimi emosional vəziyyətlər insan təcrübəsinin mürəkkəb və abstrakt sahələrinə aid olduğundan onların dil vasitəsilə ifadəsi çox vaxt metaforik modellər əsasında həyata keçirilir. İnsan daxili psixoloji vəziyyətləri temperatur, rəng, hərəkət, məkan və təbiət hadisələri kimi daha konkret konseptual sahələrlə əlaqələndirərək ifadə edir. Bu baxımdan emosional metaforlar yalnız ifadəlilik vasitəsi deyil, həm də insanın emosional təcrübəsini strukturlaşdıran koqnitiv modellərdir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, metaforik mənanın yaranması yalnız iki anlayış arasındakı zahiri oxşarlıqla izah edilə bilməz. Bu prosesdə insanın idrak təcrübəsi, mədəni yaddaşı, sosial münasibətləri və dil daşıyıcılarının dünyagörüşü mühüm rol oynayır (Kövecses 2005). Eyni emosional vəziyyət müxtəlif dillərdə fərqli metaforik modellərlə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyət metaforların həm universal koqnitiv əsaslara, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

Metaforik mənanın öyrənilməsində freym semantikası və konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsi də mühüm nəzəri əsaslar yaradır. C. Fillmore-un freym semantikası nəzəriyyəsinə əsasən, sözlərin mənası yalnız onların lüğəvi izahı ilə deyil, həmin sözlərin daxil olduğu bilik strukturları və situativ çərçivələrlə müəyyən edilir (Fillmore 1982). Bu yanaşma metaforların düzgün anlaşılması üçün yalnız dil vahidinin deyil, onun arxasında dayanan konseptual və mədəni biliklərin də nəzərə alınmasını tələb edir.

Azərbaycan dilçiliyində də məna dəyişmələri, sözlərin semantik inkişafı və məcazi ifadələrin yaranması məsələləri müxtəlif tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Azərbaycan

alimləri dil vahidlərinin semantik inkişafını insan təfəkkürü, tarixi-mədəni təcrübə və kommunikativ ehtiyaclarla əlaqələndirmişlər. Bu yanaşmalar müasir koqnitiv dilçilikdə metaforun insanın konseptual sisteminin elementi kimi öyrənilməsi ilə səsləşir.

Bu məqalənin əsas məqsədi metaforun koqnitiv-semantik mahiyyətini araşdırmaq, onun emosiyaların ifadəsində rolunu müəyyənləşdirmək və emosional metaforların yaranmasının dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqələri baxımından təhlilini aparmaqdır. Tədqiqatda konseptual metafor nəzəriyyəsi, freym semantikası və konseptual inteqrasiya yanaşması əsasında ingilis dilində emosiyaları ifadə edən metaforik modellər nəzərdən keçirilir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, metafor insanın yalnız nitq fəaliyyətinin deyil, həm də dünyanı qavrama və mənalandırma prosesinin əsas vasitələrindən biridir.

ƏSAS HİSSƏ

Metafor dilçiliyin ən mürəkkəb və çoxşaxəli tədqiqat obyektlərindən biridir. Uzun müddət metafor əsasən bədii nitqin ifadəliliyini artıran, estetik təsir yaradan üslubi vasitə kimi qiymətləndirilmişdir. Klassik ritorikada metafor sözün adi mənasından uzaqlaşaraq başqa bir anlayışın ifadəsi üçün istifadə olunan məcazi vasitə hesab olunurdu. Lakin XX əsrin ikinci yarısından etibarən dilçilikdə baş verən nəzəri dəyişikliklər metaforya münasibətin əsaslı şəkildə yenilənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə koqnitiv dilçiliyin inkişafı nəticəsində metafor yalnız dil hadisəsi deyil, insan təfəkkürünün, idrak fəaliyyətinin və konseptual sisteminin əsas mexanizmlərindən biri kimi qəbul edilmişdir (Lakoff & Johnson, 1980).

Müasir koqnitiv yanaşmaya görə, metafor insanın dünyanı dərk etmə və təcrübəsini sistemləşdirmə üsullarından biridir. İnsan ətraf aləmi sadəcə müşahidə etmir, onu əvvəlki bilikləri, həyat təcrübəsi və mədəni təsəvvürləri əsasında mənalandırır. Yeni və abstrakt anlayışların qavranılması zamanı insan daha konkret və tanış təcrübələrə müraciət edir. Məhz bu proses metaforik düşüncənin əsasını təşkil edir. Məsələn, zaman, sevgi, həyat, ölüm, emosiyalar kimi abstrakt anlayışlar çox vaxt fiziki təcrübə ilə bağlı konseptlər vasitəsilə ifadə olunur. “Vaxt uçur”, “sevgi yoldur”, “qəzəbdən alışmaq” kimi ifadələr insanın abstrakt anlayışları konkret təcrübə əsasında dərk etdiyini göstərir (Lakoff & Johnson, 1980).

Metafornın koqnitiv mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bir anlayış sahəsinin xüsusiyyətlərinin digər anlayış sahəsinə köçürülməsi prosesini əks etdirir. Bu prosesdə adətən iki əsas konseptual sahə iştirak edir: mənbə sahəsi və məqsəd sahəsi. Mənbə sahəsi insan təcrübəsində daha konkret və yaxşı tanınan sahə olduğu halda, məqsəd sahəsi daha abstrakt xarakter daşıyır. Məsələn, “HƏYAT SƏYAHƏTDİR” konseptual metaforsında “səyahət” mənbə sahəsi, “həyat” isə məqsəd sahəsi kimi çıxış edir. İnsan həyat mərhələlərini yol, istiqamət, maneə və məqsəd anlayışları vasitəsilə konseptuallaşdırır (Lakoff & Turner, 1989).

Ənənəvi dilçilikdə metafor əsasən iki obyekt və ya hadisə arasında mövcud olan oxşarlığa əsaslanan gizli müqayisə kimi izah edilirdi. Bu yanaşmada əsas diqqət sözün birbaşa və məcazi mənaları arasındakı əlaqəyə yönəlirdi. Aristotel metafornı bir adın başqa obyektə köçürülməsi kimi izah etmiş və bu köçürmənin əsasını oxşarlıq prinsipi ilə

əlaqələndirmişdir (Aristotle, 1996). Lakin müasir tədqiqatlar göstərir ki, metaforun yaranması yalnız xarici oxşarlıqla məhdudlaşmır. Metaforik əlaqələrin formalaşmasında insanın idrak təcrübəsi, sosial-mədəni bilikləri və konseptual modelləri mühüm rol oynayır (Kövecses, 2005).

Müxtəlif xalqların eyni hadisələri fərqli metaforlar vasitəsilə ifadə etməsi də məhz bu xüsusiyyətlə bağlıdır. Metafor universal koqnitiv mexanizm olsa da, onun konkret dil formaları mədəniyyətə görə dəyişə bilər. Məsələn, emosiyaların ifadəsində bəzi metaforlar bir çox dillərdə oxşar şəkildə müşahidə olunur. Qəzəbin istilik və od anlayışları ilə əlaqələndirilməsi buna nümunədir: ingilis dilində *hot anger*, Azərbaycan dilində isə “od püskürmək”, “qəzəbdən alışmaq” kimi ifadələr mövcuddur. Bununla belə, müəyyən metaforik modellər yalnız konkret mədəniyyətə xas ola bilər. Bu xüsusiyyət metaforun həm universal, həm də milli-mədəni xarakter daşıdığını göstərir (Kövecses, 2005).

Metaforun öyrənilməsində mühüm mərhələlərdən biri Maks Blekin qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi olmuşdur. Blek (1962) metaforu iki anlayış sahəsinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb semantik proses kimi izah etmişdir. Onun fikrincə, metaforik ifadə yalnız bir sözün digər sözlə əvəzlənməsi deyil, müxtəlif konseptual sahələrin əlaqələndirilməsi nəticəsində yeni mənanın yaranmasıdır. Bu yanaşma metaforun yaradıcı və dinamik xarakterini göstərir.

Metaforun koqnitiv aspektlərini araşdıran digər mühüm nəzəriyyələrdən biri də Fillmore tərəfindən irəli sürülmüş freym semantikasıdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, sözlərin mənası yalnız onların lüğəvi izahı ilə müəyyən olunmur; sözlər müəyyən bilik strukturları və situativ modellər daxilində başa düşülür (Fillmore, 1982). Bu baxımdan metaforik ifadələrin anlaşılması üçün onların daxil olduğu konseptual çərçivəni nəzərə almaq vacibdir.

Azərbaycan dilçiliyində də metaforun dil sistemindəki rolu və semantik inkişaf prosesləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Afad Qurbanov dil vahidlərinin məna dəyişmələrinin insan təfəkkürü və ictimai təcrübə ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, dilin inkişafı prosesində sözlər yeni məna çalarları qazanır və bu prosesdə məna köçürmələri mühüm rol oynayır (Qurbanov, 2019). Qəzənfər Kazımov da Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemini araşdırarkən sözlərin məcazi mənalarının yaranmasını dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə əlaqələndirir (Kazımov, 2007).

Beləliklə, metafor müasir dilçilikdə yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, insanın bilikləri təşkil etməsi, emosional təcrübəsini ifadə etməsi və dünyanı konseptuallaşdırması üçün əsas koqnitiv mexanizm hesab olunur. Metaforik düşüncə dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni nümayiş etdirir, eyni zamanda müxtəlif xalqların dünyagörüşünü və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Metaforik mənanın formalaşması və emosiyaların konseptual metaforlar vasitəsilə ifadəsi

Metaforik mənanın formalaşması mürəkkəb koqnitiv-semantik prosesdir. Bu proses zamanı insan şüurunda mövcud olan müxtəlif konseptual strukturlar qarşılıqlı əlaqəyə daxil olur və bir anlayış sahəsinə aid xüsusiyyətlər digər anlayış sahəsinə köçürülür.

Nəticədə əvvəl mövcud olmayan yeni semantik əlaqələr yaranır. Bu baxımdan metafor yalnız sözün məcazi istifadəsi deyil, insanın bilik sistemində baş verən konseptual dəyişikliklərin dil vasitəsilə ifadəsidir (Lakoff & Johnson, 1980).

Koqnitiv dilçilikdə metaforik mənanın yaranması konseptual xəritələndirmə (conceptual mapping) prosesi ilə izah olunur. Bu prosesdə mənbə sahəsi (source domain) məqsəd sahəsinin (target domain) strukturlaşdırılmasına xidmət edir. İnsan daha konkret, fiziki və təcrübəyə əsaslanan anlayışlardan istifadə etməklə daha mürəkkəb və abstrakt anlayışları dərk edir. Məsələn, emosiyalar birbaşa müşahidə edilə bilmədiyi üçün insan onları temperatur, rəng, hərəkət və məkan kimi konkret təcrübə sahələri vasitəsilə konseptuallaşdırır (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2000).

Metafor yeni leksik vahid yaratmır, lakin mövcud sözlərin semantik potensialını genişləndirərək onların yeni mənalarda işlənməsinə imkan yaradır. Başqa sözlə, metaforlaşma prosesində söz öz ilkin mənasını tamamilə itirmir, həmin məna yeni konseptual əlaqə daxilində yenidən şərh olunur. Bu xüsusiyyət metaforu sadə söz dəyişməsi deyil, mürəkkəb semantik inkişaf mexanizmi kimi qiymətləndirməyə imkan verir (Black, 1962).

Koqnitiv yanaşmaya görə, metafor düşüncə ilə dil arasında əlaqələndirici vasitədir. İnsan əvvəlcə müəyyən hadisəni öz təfəkküründə konseptual şəkildə formalaşdırır, daha sonra həmin idrak modelini dil vasitəsilə ifadə edir. Buna görə metaforik ifadələr insanın dünyanı necə qavradığını, hansı assosiasiyalar yaratdığını və hansı mədəni biliklərə əsaslandığını göstərən konseptual modellərdir (Fauconnier & Turner, 2002).

Emosiyaların ifadəsində metaforların rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Emosiyalar insan təcrübəsinin ən mürəkkəb və abstrakt sahələrindən biri hesab olunur. Sevinc, qorxu, qəzəb, kədər, sevgi və qısqanclıq kimi emosional vəziyyətlər birbaşa müşahidə edilə bilmədiyi üçün onların dil vasitəsilə ifadəsində metaforik modellər mühüm rol oynayır. İnsan daxili psixoloji vəziyyətini daha aydın ifadə etmək üçün onu fiziki aləmdə müşahidə olunan hadisələrlə əlaqələndirir (Kövecses, 2000).

Emosional metaforların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların bədən təcrübəsi ilə bağlı olmasıdır. İnsan qəzəbi temperatur artımı, sevinc hissini yüksəlmə, kədəri isə ağırlıq və qaranlıq anlayışları vasitəsilə dərk edir. Məsələn, ingilis dilində **hot anger**, **burst with rage**, **deep sadness**, **heavy heart** kimi ifadələr emosional vəziyyətlərin fiziki təcrübə əsasında konseptuallaşdırıldığını göstərir. Lakoff və Johnson bu tip metaforları insanın gündəlik düşüncə sisteminin əsas elementləri hesab edirlər (Lakoff & Johnson, 1980).

İngilis dilində emosional vəziyyətlərin metaforik ifadəsində rəng bildirən sözlər xüsusi yer tutur. Rəng metaforları insanın vizual təcrübəsi ilə emosional qavrayışı arasında əlaqə yaradır. Məsələn:

- **black thoughts** – pis, mənfi düşüncələr;
- **green with envy** – qısqanclıq hissi keçirmək;
- **blue mood / feel blue** – kədərli və melanxolik olmaq;
- **white fear** – güclü qorxu vəziyyəti.

Bu ifadələrdə rəng yalnız fiziki xüsusiyyət bildirən element deyil, həm də müəyyən emosional konseptin daşıyıcısıdır. Rəng və emosiyalar arasındakı əlaqə tarixi, sosial və mədəni təcrübə nəticəsində formalaşır (Kövecses, 2005).

Qara rəngin mənfi emosiyalarla əlaqələndirilməsi bir çox mədəniyyətlərdə müşahidə olunur. Avropa mədəniyyətində qara rəng uzun müddət ölüm, yas, təhlükə və ümidsizlik anlayışları ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də ingilis dilində **black thoughts** ifadəsi "pis niyyətli", "qaranlıq və mənfi düşüncələr" mənasını ifadə edir. Burada fiziki rəng xüsusiyyəti psixoloji qiymətləndirməyə çevrilir.

Yaşıl rəngin qısqanclıqla əlaqələndirilməsi isə ingilis dilində xüsusilə geniş yayılmış metaforik modeldir. **Green with envy** ifadəsində yaşıl rəng emosional vəziyyətin simvoluna çevrilir. Bu metaforik əlaqənin yaranması həm fizioloji dəyişikliklərlə, həm də mədəni simvolika ilə izah olunur. Kövecses qeyd edir ki, emosional metaforların formalaşmasında bədən təcrübəsi və mədəni modellər qarşılıqlı şəkildə iştirak edir (Kövecses, 2000).

Mavi rəng də ingilis dilində kədər və melanxoliya ilə bağlı metaforik mənaya malikdir. **Feel blue** ifadəsi insanın mənfi emosional vəziyyətini bildirir. Bu nümunə göstərir ki, rənglər yalnız vizual xüsusiyyət deyil, həm də emosional yaddaş və mədəni assosiasiyalar vasitəsilə mənalandırılan konseptual elementlərdir.

Lakin metaforik mənanın formalaşması yalnız rəngin simvolik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilmir. Kontekst bu prosesdə mühüm rol oynayır. Eyni rəng müxtəlif nitq situasiyalarında fərqli emosional məna daşıya bilər. Məsələn, ağ rəng bir tərəfdən saflıq, təmizlik və günahsızlıq anlayışlarını ifadə etdiyi halda, digər tərəfdən soyuqluq, boşluq və qorxu ilə əlaqələndirilə bilər. Bu fakt göstərir ki, metaforik məna yalnız lüğəvi deyil, həm də kontekstual və praqmatik amillərin təsiri altında formalaşır (Fillmore, 1982).

Metaforlaşdırma prosesində emosional qiymətləndirmə mühüm komponent kimi çıxış edir. Metaforik ifadələr yalnız müəyyən hadisəni təsvir etmir, həm də danışanın həmin hadisəyə münasibətini bildirir. Buna görə metafor həm nominativ, həm də ekspressiv funksiyaya malikdir. O, nitqin emosional təsir gücünü artırır və müəllifin subyektiv mövqeyini ifadə etməyə imkan verir.

Bədii ədəbiyyatda metaforlar xüsusilə mühüm funksiyaya malikdir. Şair və yazıçılar metaforik ifadələr vasitəsilə personajların daxili dünyasını, psixoloji vəziyyətini və emosional konfliktlərini daha təsirli şəkildə təqdim edirlər. Bu baxımdan poeziyada metafor yalnız estetik vasitə deyil, həm də insan təcrübəsinin konseptual təqdimat formasıdır (Lakoff & Turner, 1989).

Beləliklə, metafor müasir koqnitiv dilçilikdə insan idrakının əsas mexanizmlərindən biri kimi qəbul edilir. O, yeni semantik əlaqələrin yaranmasını təmin etməklə yanaşı, insanın emosional təcrübəsini, mədəni dəyərlərini və dünyagörüşünü də əks etdirir. Emosiyaların metaforik ifadəsi göstərir ki, dil və təfəkkür ayrılmaz şəkildə bağlıdır və insanın daxili aləmi çox zaman məhz metaforik konseptlər vasitəsilə daha dolğun şəkildə ifadə olunur.

Emosional metaforların koqnitiv və mədəni əsasları

Müasir koqnitiv dilçilikdə metafornın əsas funksiyalarından biri insan təcrübəsinin konseptual şəkildə təşkil edilməsidir. Metafor yalnız hazır mənaların ifadəsi deyil, yeni bilik strukturlarının formalaşmasında iştirak edən idrak mexanizmidir. İnsan mürəkkəb və abstrakt emosional vəziyyətləri birbaşa dərk etmək imkanına malik olmadıqda, onları fiziki aləmdə mövcud olan daha konkret təcrübələr vasitəsilə konseptuallaşdırır. Bu baxımdan emosional metaforlar insanın daxili dünyası ilə xarici aləm arasında koqnitiv əlaqə yaradır (Lakoff & Johnson, 1980).

Emosiyaların metaforik konseptuallaşdırılmasının əsas səbəblərindən biri onların qeyri-maddi və subyektiv xarakter daşımasıdır. İnsan qorxu, sevinc, sevgi və qəzəb kimi psixoloji vəziyyətləri birbaşa müşahidə edə bilmədiyi üçün onları temperatur, rəng, hərəkət, məkan və fiziki obyektlər vasitəsilə təsvir edir. Məsələn, ingilis dilində **warm feelings**, **cold attitude**, **burning desire**, **deep sorrow** kimi ifadələr emosiyaların bədən və məkan təcrübəsi əsasında dərk edildiyini göstərir. Bu metaforik modellər təsadüfi deyil, insanın fiziki mövcudluğu və sensor təcrübəsi ilə bağlıdır.

C. Lakoff və M. Johnsonun irəli sürdüyü konseptual metafor nəzəriyyəsinə əsasən, insanın gündəlik düşüncə sistemi metaforik strukturlarla formalaşır. Onların fikrincə, metaforlar yalnız dilin bədii imkanlarını genişləndirmir, eyni zamanda insanın düşünmə və qərarvermə proseslərini istiqamətləndirir (Lakoff & Johnson, 1980). Məsələn, **LOVE IS A JOURNEY** (“SEVGİ SƏYAHƏTDİR”) metaforsı sevgi münasibətlərini yol, istiqamət, maneə və məqsəd anlayışları vasitəsilə strukturlaşdırır. Eyni prinsip emosiyaların digər sahələrinə də tətbiq olunur.

Emosional metaforların formalaşmasında bədənləşmiş idrak (embodied cognition) prinsipi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşmaya görə, insanın konseptual sistemi onun fiziki bədəni və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranır. Məsələn, qəzəbin temperatur artımı ilə əlaqələndirilməsi insanın real fizioloji reaksiyalarına əsaslanır. Qəzəb zamanı ürək döyüntüsünün sürətlənməsi, bədən temperaturunun dəyişməsi və fiziki gərginlik yaranması “anger is heat” konseptual metaforsının formalaşmasına səbəb olmuşdur (Kövecses, 2000).

Emosional metaforların digər mühüm xüsusiyyəti onların mədəni xarakter daşımasıdır. Metaforlar müəyyən universal idrak mexanizmlərinə əsaslansa da, onların dil formaları və assosiativ mənaları müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqlənə bilər. Kövecses qeyd edir ki, emosiyalarla bağlı metaforik modellər həm bəşəri təcrübənin ümumi xüsusiyyətlərini, həm də konkret mədəniyyətin dəyərlər sistemini əks etdirir (Kövecses, 2005).

Məsələn, ingilis dilində **green with envy** ifadəsi qısqanclığın yaşıl rəng vasitəsilə konseptuallaşdırılmasını göstərir. Lakin bu metaforik model bütün dillərdə eyni şəkildə mövcud deyil. Azərbaycan dilində qısqanclıq daha çox “içini yemək”, “gözü götürməmək” kimi daxili psixoloji prosesləri ifadə edən metaforlarla təqdim olunur. Bu fərqlər göstərir ki, metaforik modellər yalnız bioloji deyil, həm də sosial-mədəni təcrübənin məhsuludur.

Metaforik mənanın izahında freym semantikası da mühüm nəzəri baza yaradır. Fillmore-un fikrincə, sözlərin mənası yalnız onların lüğəvi tərifi ilə deyil, həmin sözlərin

daxil olduğu bilik strukturları ilə müəyyən edilir (Fillmore, 1982). Bu baxımdan emosional metaforların başa düşülməsi üçün yalnız sözlərin semantik xüsusiyyətlərini deyil, həm də onların arxasında duran mədəni və konseptual freymləri nəzərə almaq lazımdır.

Məsələn, **black heart** ifadəsinin mənası yalnız “qara” və “ürək” sözlərinin birləşməsi ilə izah edilə bilməz. Bu ifadənin düzgün interpretasiyası üçün qara rəngin mənfi qiymətləndirmə, ürəyin isə insan xarakteri və mənəviyyatı ilə əlaqəli olması haqqında mədəni bilik tələb olunur. Beləliklə, metaforik ifadənin mənası müxtəlif bilik strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində yaranır.

Fokonye və Terner tərəfindən irəli sürülmüş konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsi də metaforik mənanın yaranmasını izah edən mühüm yanaşmalardan biridir. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforik düşüncə müxtəlif zehni məkanların inteqrasiyası nəticəsində formalaşır və nəticədə yeni konseptual struktur yaranır (Fauconnier & Turner, 2002). Bu proses zamanı insan iki fərqli anlayış sahəsini birləşdirərək yeni məna yaradır.

Beləliklə, emosional metaforlar insanın daxili təcrübəsini dil vasitəsilə modelləşdirən mürəkkəb koqnitiv strukturlardır. Onların yaranması semantik dəyişikliklə məhdudlaşmır; burada insanın bədən təcrübəsi, mədəni yaddaşı, sosial münasibətləri və konseptual sistemi iştirak edir. Buna görə emosional metaforların tədqiqi dil, təfəkkür və mədəniyyət arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, metafor müasir dilçilikdə yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, insanın idrak fəaliyyətinin, dünyanı qavrama və konseptuallaşdırma prosesinin əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində metaforya münasibətin dəyişməsi onun mahiyyətinin daha dərindən anlaşılmasına imkan yaratmışdır. Belə ki, metafor artıq sözün bir mənadan digər mənaya mexaniki köçürülməsi deyil, insan şüurunda müxtəlif konseptual sahələr arasında əlaqələrin yaradılması və yeni bilik strukturlarının formalaşması prosesi kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, metaforik mənanın yaranması mürəkkəb koqnitiv-semantik prosesdir. Bu prosesdə mənbə və məqsəd sahələri arasında konseptual uyğunluqlar qurulur, nəticədə mövcud sözlər yeni semantik imkanlar qazanır. Metaforlaşma yalnız leksik səviyyədə baş verən hadisə deyil, həm də insanın təcrübəni dərk etməsi, təsnif etməsi və dil vasitəsilə ifadə etməsi ilə bağlı koqnitiv fəaliyyətdir.

Emosiyaların metaforik ifadəsinin təhlili göstərir ki, insanın daxili psixoloji vəziyyətləri birbaşa müşahidə edilə bilmədiyi üçün onlar çox vaxt konkret fiziki təcrübələr vasitəsilə konseptuallaşdırılır. Rəng, temperatur, məkan, hərəkət və təbiət hadisələri ilə bağlı metaforlar emosional anlayışların daha aydın və təsirli şəkildə ifadəsinə xidmət edir. İngilis dilində *black thoughts*, *green with envy*, *feel blue*, *warm feelings* kimi ifadələr göstərir ki, emosiyalar müxtəlif sensor və mədəni assosiasiyalar vasitəsilə dilə gətirilir.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, emosional metaforlar həm universal, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. İnsan bədəninin fizioloji təcrübəsi əsasında formalaşan bəzi metaforik modellər müxtəlif dillərdə oxşar şəkildə müşahidə olunsa da,

onların konkret ifadə formaları və semantik çalarları mədəniyyətlərə görə dəyişir. Bu isə metafornın yalnız idrak prosesi deyil, həm də sosial-mədəni hadisə olduğunu göstərir.

Konseptual metafor nəzəriyyəsi, freym semantikası və konseptual inteqrasiya yanaşması metaforik mənanın yaranma mexanizmlərini izah etmək üçün mühüm nəzəri əsaslar yaradır. Bu yanaşmaların ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, metafornın anlaşılması üçün yalnız dil vahidinin özünü deyil, onun arxasında dayanan bilik strukturlarını, mədəni modelləri və insan təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, metafor dil, təfəkkür və mədəniyyət arasında əlaqə yaradan mürəkkəb koqnitiv mexanizmdir. Emosiyaların metaforik ifadəsi insanın daxili dünyasının dil vasitəsilə modelləşdirilməsində mühüm rol oynayır və göstərir ki, insan yalnız dili istifadə etmir, eyni zamanda dil vasitəsilə dünyanı dərk edir və mənalandırır. Buna görə də metaforların, xüsusilə emosional metaforların tədqiqi müasir koqnitiv dilçiliyin aktual istiqamətlərindən biri olaraq qalır.

Ədəbiyyay siyahısı

1. Aristotle. 1996. *Poetics*. Translated by Malcolm Heath. London: Penguin Classics. 144 p.
2. Black M. 1962. *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press. 267 p.
3. Fauconnier G., Turner M. 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities*. New York: Basic Books. 440 p.
4. Fillmore C. J. 1982. Frame Semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing. 111–137 p.
5. Mustafayeva N. K. 2025. “Həyat səyahətdir” konseptual metaforunun ingilis dilində reprezentasiyası. *Filologiya məsələləri*, №1, s. 50–56. https://filologiyameseleleri.com/pdf/2025/n1/50-56%20Nermin%20Mustafayev.pdf
6. Kazımov Q. Ş. 2007. *Müasir Azərbaycan dili: Leksikologiya*. Bakı: Təhsil. 400 s.
7. Kövecses Z. 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press. 223 s
8. Kövecses Z. 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press. 314 p.
9. Lakoff G., Johnson M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. 242 p.
10. Lakoff G., Turner M. 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press. 230 s.
11. Qurbanov A. M. 2019. *Ümumi dilçilik*. Bakı: Maarif. 504 s.

Könül Behbud qızı Axundova
Bakı Slavyan Universiteti
Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://ORCİD.org/0009-0004-8498-1906
e-mail: cakonda2004@gmail.com

TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDQİQİNDƏ KOQNİTİV VƏ PSİXOLİNQVİSTİK YANAŞMALAR

XÜLASƏ

Məqalədə türk dillərinin koqnitiv və psixolinqvistik istiqamətlərdə öyrənilməsi məsələləri müqayisəli aspektdə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi türk dillərinin materialı əsasında koqnitiv dilçiliyin konsept, konseptual metafor, freym, obraz sxemi, kateqoriyalaşdırma və dil mənzərəsi kimi əsas anlayışlarının tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Bununla yanaşı, psixolinqvistik metodların, xüsusilə assosiativ eksperiment, korpus təhlili, kontekstual təhlil və metaforun emalı ilə bağlı eksperimental yanaşmaların türk dillərinin tədqiqindəki əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qazax və qırğız dillərinə dair elmi araşdırmalar müqayisə edilərək ortaq türk koqnitiv modelləri ilə ayrı-ayrı milli-mədəni xüsusiyyətlərin qarşılıqlı münasibəti müəyyənləşdirilir. Təhlil göstərir ki, türk dillərində bədən hissələrinin adları, məkan, hərəkət, təbiət, ailə, xoşbəxtlik, dil və milli mənsubiyyət kimi sahələr konseptual strukturların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində koqnitiv dilçilik üzrə tədqiqatların konsept, metafor, kommunikasiya və leksik-semantik sistem istiqamətlərində genişləndiyi müşahidə olunur. Qazax və qırğız dillərində aparılan konseptual və assosiativ tədqiqatlar isə milli dil şüurunun eksperimental metodlarla öyrənilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Məqalədə türk dillərinin koqnitiv tədqiqi üçün müqayisəli, eksperimental və korpus əsaslı metodların birləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, türk dilləri, konsept, metafor*

COGNİTİVE AND PSYCHOLİNGUİSTİC APPROACHES TO THE STUDY OF TURKİC LANGUAGES

ABSTRACT

The article examines cognitive and psycholinguistic approaches to the study of Turkic languages from a comparative perspective. The main purpose is to identify the applicability of such cognitive linguistic concepts as concept, conceptual metaphor, frame, image schema, categorization, and linguistic worldview to Turkic language data. The

study also considers psycholinguistic methods, particularly associative experiments, corpus analysis, contextual analysis, and experimental approaches to metaphor processing. Research on Azerbaijani, Turkish, Kazakh, and Kyrgyz is compared in order to identify common Turkic cognitive patterns as well as culture-specific conceptual structures. The analysis demonstrates that body-part terms, spatial relations, motion, nature, family, happiness, language, and national identity constitute important conceptual domains in Turkic languages. Azerbaijani cognitive linguistic research has developed particularly around concepts, metaphor, communication, and lexical-semantic structures. Experimental and associative studies of Kazakh and Kyrgyz demonstrate the potential of empirical approaches for investigating linguistic consciousness. The article argues that comparative, experimental, and corpus-based methods should be integrated in future cognitive and psycholinguistic research on Turkic languages.

Keywords: *cognitive linguistics, psycholinguistics, Turkic languages, concept, metaphor*

GİRİŞ

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dilçilikdə dilin yalnız struktur sistem kimi deyil, insanın idrak fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsinə maraq güclənmişdir. Bu dəyişiklik dilçiliyin antropomərkəzli istiqamətə keçidini sürətləndirmiş, nəticədə koqnitiv dilçilik və psixolinqvistika kimi sahələrin inkişafı üçün nəzəri zəmin yaratmışdır. Koqnitiv dilçilikdə dil insanın dünyanı qavraması, kateqoriyalaşdırması, yadda saxlaması və konseptuallaşdırması ilə bağlı mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirilir. R. Langacker qrammatikanın leksikadan və semantikadan tamamilə ayrı, müstəqil sistem kimi qəbul edilməsinə qarşı çıxaraq dil strukturunun konseptual məzmunun formalaşdırılması və simvollaşdırılması ilə əlaqəsini əsaslandırmışdır (Langacker 1987).

Koqnitiv dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri konseptuallaşdırmanın dil vasitəsilə araşdırılmasıdır. G. Lakoff kateqoriyaların insan şüurunda prototiplər və təcrübə əsasında formalaşmasını ön plana çıxarır və dil ilə təcəssüm olunmuş idrak arasında əlaqəni əsaslandırır (Lakoff 1987).

Türk dilləri bu istiqamətdə xüsusi maraq doğurur. Bir tərəfdən Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək və digər türk dilləri ortaq tarixi və tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir; digər tərəfdən onların hər birində milli-mədəni təcrübənin yaratdığı fərqli konseptual modellər mövcuddur. Buna görə türk dillərinin koqnitiv tədqiqi həm ümumtürk dil və təfəkkür xüsusiyyətlərinin, həm də ayrı-ayrı xalqların dil şüurunun öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqalənin əsas məqsədi türk dillərində koqnitiv dilçiliyin metod və anlayışlarının tətbiqini, həmçinin psixolinqvistik metodların bu istiqamətdə yaratdığı imkanları müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda müqayisəli, konseptual-semantik, linqvokulturoloji, assosiativ və diskurs təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

Koqnitiv dilçilikdə dil insanın biliklərinin strukturlaşdırılması və ifadəsi vasitəsi kimi qəbul edilir. Bu yanaşmada dil vahidlərinin mənası yalnız onların lüğəvi izahı ilə müəyyənləşmir; həmin vahidlərin arxasında dayanan təcrübə, bilik, təsəvvür və assosiativ

əlaqələr də nəzərə alınır. İnsan ətraf aləmdən əldə etdiyi məlumatları ayrı-ayrı faktlar şəklində deyil, müəyyən əlaqələr və münasibətlər sistemi daxilində mənimsəyir. Dil isə bu biliklərin yaddaşda təşkilinə, kateqoriyalar şəklində qruplaşdırılmasına və kommunikasiya zamanı aktuallaşdırılmasına xidmət edir.

Bu baxımdan söz, ifadə və qrammatik konstruksiyalar müəyyən bilik strukturlarına çıxış yaradan vasitələr kimi çıxış edə bilər. Məsələn, bir sözün işlənməsi yalnız konkret obyektin və ya hadisənin adlandırılması ilə nəticələnmir, həmin söz danışanın əvvəlki təcrübəsi ilə bağlı müxtəlif təsəvvürləri də fəallaşdıra bilər. Eyni dil vahidinin müxtəlif kontekstlərdə fərqli assosiativ məzmun qazanması onun semantik quruluşunun dinamik xarakter daşıdığını göstərir. Buna görə koqnitiv təhlildə sözün hansı məna çalarlarında işlənməsi, hansı digər vahidlərlə əlaqələnməsi və müəyyən situasiyaları necə təqdim etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, dilin koqnitiv funksiyası insanın xarici reallıq haqqında topladığı məlumatların seçilməsi, təşkili və kommunikativ şəkildə təqdim olunması ilə sıx bağlıdır. Bu prinsip müxtəlif dillərin müqayisəsində də mühüm metodoloji imkanlar yaradır.

V. Evans və M. Green koqnitiv dilçiliyin əsas istiqamətləri sırasında koqnitiv semantika, konseptual metafor, konseptual inteqrasiya, prototip nəzəriyyəsi və koqnitiv qrammatikanı qeyd edirlər (Evans, Green 2006).

Bu metodoloji yanaşmalar türk dillərinə tətbiq edildikdə ənənəvi struktur təsvirlə müqayisədə yeni nəticələr əldə etmək mümkündür. Məsələn, müəyyən sözün yalnız lüğəvi mənasını təsvir etmək əvəzinə onun hansı konseptual sahə ilə əlaqələndiyi, hansı metaforik modelləri yaratdığı və danışanın dünyanı necə kateqoriyalaşdırdığı araşdırılır.

Türk dillərində konseptual tədqiqatların geniş yayılmasının səbəblərindən biri həmin dillərin zəngin frazeoloji və paremioloji sistemə malik olmasıdır. Atalar sözləri, deyimlər və sabit ifadələr kollektiv təcrübənin və milli dünyagörüşünün dilə transformasiya olunmuş formalarıdır.

Bu baxımdan koqnitiv təhlilin əsas mərhələləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

- konseptin dil daşıyıcıları;
- konseptin nominativ sahəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- leksik və frazeoloji vahidlərin toplanması;
- metaforik və metonimik modellərin müəyyənləşdirilməsi;
- kontekstual və diskursiv xüsusiyyətlərin təhlili;
- assosiativ eksperiment vasitəsilə dil daşıyıcılarının reaksiyalarının öyrənilməsi;
- müxtəlif türk dilləri ilə müqayisə.

Belə metodologiya konsepti yalnız nəzəri kateqoriya kimi deyil, dil şüurunda real şəkildə təzahür edən dinamik struktur kimi araşdırmağa imkan verir.

Koqnitiv dilçiliklə psixolinqvistika arasında sıx əlaqə mövcuddur. Koqnitiv dilçilik insanın dil vasitəsilə dünyanı necə konseptuallaşdırdığını izah etməyə çalışdığı halda, psixolinqvistika dilin qavranılması, istehsalı, yadda saxlanılması və emalı proseslərini eksperimental metodlarla öyrənir.

Türk dillərinin psixolinqvistik tədqiqində assosiativ eksperiment xüsusilə əhəmiyyətlidir. Respondentə müəyyən stimul söz təqdim edilir və ondan ilk ağlına gələn söz və ya ifadəni bildirməsi tələb olunur. Nəticədə həmin sözün kollektiv və fərdi şüurda yaratdığı assosiasiyalar müəyyənləşdirilir.

Bu metodun qazax dili materialına tətbiq edildiyi tədqiqatlardan biri G. Jenalayeva, G. Niyar və M. Zhubanyshbayeva tərəfindən aparılmışdır. Müəlliflər qazax dilinin qazaxların dil şüurunda necə konseptuallaşdırıldığını psixolinqvistik və assosiativ yanaşma əsasında araşdırmışlar. Tədqiqatın açar anlayışları arasında assosiativ eksperiment, semantik sahə, koqnitiv təhlil və dil şüuru xüsusi yer tutur (Jenalayeva və b. 2021).

Bu nümunə türk dillərində konseptlərin yalnız mətn və lüğət materialı əsasında deyil, bilavasitə dil daşıyıcılarının reaksiyaları əsasında öyrənilməsinin mümkünlüyünü göstərir.

Metafornın psixolinqvistik emalı da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Türk dili üzrə F. Öztürk, M. Bayramoğlu və D. Özge metafornın emal modellərini, metafornın qavranılmasına təsir göstərən amilləri və türk dilində metafor emalı ilə bağlı eksperimental tədqiqatları ümumiləşdirmişlər. Müəlliflər türk dilində metafornın emalına dair eksperimental tədqiqatların inkişaf etdiyini və fərdi fərqlərin, yaşın və mənimsəmə prosesinin daha ətraflı araşdırılmasına ehtiyac olduğunu vurğulayırlar (Öztürk və b. 2020).

Beləliklə, türk dillərinin gələcək koqnitiv tədqiqatlarında reaksiya müddəti, assosiativ tezlik, sözün tanınması, metaforun emal sürəti və kontekstin təsiri kimi psixolinqvistik göstəricilərdən istifadə mühüm nəticələr verə bilər.

Türk dili koqnitiv dilçiliyin müxtəlif metodlarının tətbiqi baxımından geniş material təqdim edir. Ş. Özçalışkanın tədqiqatı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Müəllif ingilis və türk dillərində hərəkət metaforlarını müqayisə edərək dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin metaforik konseptuallaşdırmaya da təsir göstərə biləcəyini araşdırır. Türk dili burada feil-mərkəzli dil kimi təhlil edilir və hərəkət hadisələrinin metaforik ifadəsində onun tipoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır (Özçalışkan 2005).

Bu nəticə türk dillərinin koqnitiv tədqiqində mühüm metodoloji məqam ortaya qoyur: metafor yalnız universal idrak mexanizmi deyil, həm də konkret dilin qrammatik və leksik quruluşu ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır.

Türk dilində bədən hissələri ilə bağlı konseptlər də geniş tədqiq edilmişdir. M. Baş “göz” sözünün türk deyimlərindəki işlənməsini koqnitiv dilçilik baxımından araşdıraraq onun görmə funksiyasından başqa yaddaş, niyyət, sevgi, kədər, xəsislik, sadəlövhlük, ölüm və “nəzər” kimi mədəni konseptlərin ifadəsində iştirak etdiyini göstərir (Baş 2016).

Bu fakt türk dilində somatik leksikanın koqnitiv potensialının yüksək olduğunu göstərir. Azərbaycan dilində də “baş”, “göz”, “ürək”, “əl”, “dil”, “ağız” kimi bədən hissələrinin adları çoxsaylı metaforik və frazeoloji modellərin formalaşmasında iştirak edir. Buna görə Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində eyni somatik komponentlərin müqayisəli təhlili ortaq türk konseptual modellərini müəyyənləşdirmək üçün perspektivli istiqamətdir.

M. Başın başqa bir tədqiqatında türk dilində “dil”, “ağız”, “dodaq”, “çənə” və “səs” kimi nitq orqanları ilə əlaqəli ifadələr araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, türk dilində nitq orqanı – danışma – nitq – dil istiqamətində metonimik əlaqələr formalaşır (Baş 2020).

Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv istiqamətin inkişafı xüsusilə XXI əsrdə dil və təfəkkür münasibətlərinin yeni nəzəri yanaşmalar əsasında araşdırılması ilə səciyyələnir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar dil vahidlərinin yalnız struktur və semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, onların insanın dünyanı qavraması, bilikləri sistemləşdirməsi və konseptual şəkildə təşkil etməsi prosesləri ilə əlaqəsini də ön plana çıxarır. Ə. Abdullayevin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” əsəri Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv yanaşmanın nəzəri prinsiplərinin izahı və əsas anlayışlarının sistemləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli mənbələrdəndir. Müəllif dil hadisələrinin idrak prosesləri ilə əlaqəsini əsaslandıraraq koqnitiv dilçiliyin müasir dilçilikdəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışır (Abdullayev 2006). F. Veysəllinin “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” əsərində isə koqnitiv istiqamətin terminoloji aparatı, dil və idrak arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırma kimi məsələlər geniş şəkildə nəzərdən keçirilir. Əsərin mühüm cəhətlərindən biri koqnitiv dilçiliyin nəzəri müddəalarını müasir dilçilik perspektivləri ilə əlaqələndirməsidir (Veysəlli 2015). Bu tədqiqatlar Azərbaycan dilində koqnitiv dilçilik üzrə sonrakı araşdırmalar üçün nəzəri-metodoloji baza formalaşdırmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv-kommunikativ istiqamət də formalaşmışdır. Tünzalə Yusifovanın 2011-ci ildə müdafiəyə təqdim edilmiş “Koqnitiv dilçilik və kommunikasiya prosesi” adlı dissertasiya avtoreferatı bu sahənin Azərbaycan dilçiliyində ayrıca tədqiqat istiqamətinə çevrildiyini göstərir (Yusifova 2011).

H. Quliyevin əsərlərində isə Azərbaycan dilçiliyində konsept, konseptual metafor, konseptual inteqrasiya, kateqoriyalaşdırma və koqnitiv dilçiliyin inkişafı kimi məsələlər sistemli şəkildə araşdırılır. Alimin elmi fəaliyyət siyahısında “Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi”, “Konseptual metaforya müxtəlif yanaşmalar”, “Konseptual inteqrasiya dərketmə mexanizmi kimi” və “Koqnitiv dilçiliyin formalaşması və inkişafı” kimi tədqiqatlar göstərilir (Quliyev 2020, 2021).

Azərbaycan dilində konsept anlayışının ayrıca tədqiqinə A. Şükürovanın işi də həsr olunmuşdur. Müəllif konsepti yalnız anlayışla eyniləşdirməyin mümkün olmadığını, onun dil şüurunda anlayış və obraz komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşdığını göstərir (Şükürova 2023).

İ. Kazımovun Azərbaycan dili leksikasının koqnitiv və linqvokulturoloji əsaslarına dair tədqiqatı da bu istiqamətdə mühüm mənbədir. Burada leksik vahidlərin milli-mədəni və koqnitiv məzmunu məsələsi ön plana çəkilir. Belə yanaşma Azərbaycan dilinin leksik sistemində milli dünyagörüşünün necə kodlaşdırıldığını müəyyənləşdirməyə imkan verir (Kazımov 2021).

Qazax dili türk dillərinin koqnitiv və psixolinqvistik tədqiqi üçün xüsusi imkanlar təqdim edir. Z.Ernazarovanın “Qazax dili” konseptinin koqnitiv modelləri və strukturu ilə bağlı tədqiqatında semantik-koqnitiv analizdən istifadə edilmiş və konseptin təhsil məzmununda və dil şüurunda necə formalaşdığı araşdırılmışdır (Ерназарова 2016: 7).

Qazax dilində “kök” (kök) konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş araşdırmada isə konseptual-semantik və linqvokulturoloji təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, seçilmiş konsept yalnız leksik məna ilə məhdudlaşmır, qazax xalqının milli dünyagörüşü və mədəni kodları ilə əlaqələnir (Алкая и др. 2023).

Müasir tədqiqatlarda assosiativ eksperimentlərin tətbiqi də diqqəti cəlb edir. 2025-ci ildə qazax dilində qoŋyr konseptinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatda 103 respondent iştirak etmiş, semantik diferensial metodu ilə 64 konsept arasında assosiativ əlaqələr araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində qoŋyr sözünün yalnız rəng adı kimi deyil, payız, torpaq, təvazökarlıq və qazax milli kimliyi kimi müxtəlif assosiativ sahələrlə əlaqələndirildiyi müəyyənləşdirilmişdir (Sovetova və b. 2025).

Bu nəticə göstərir ki, psixolinqvistik eksperimentlər türk dillərində konseptlərin milli-mədəni strukturunun müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm empirik baza yaradır.

Qırğız dilçiliyində də koqnitiv-konseptual istiqamət kifayət qədər geniş tədqiq olunur. Z. Derbişevanın araşdırmasında qırğız dili materialı əsasında koqnitiv-konseptual təsvirin standart modeli təklif edilir. Müəllif konsepti mədəniyyətə daxil olmuş anlayış kimi nəzərdən keçirir və konseptual xüsusiyyətlərin dil vahidlərinin mənaları, lüğət izahları və nitq kontekstləri vasitəsilə müəyyənləşdirilə biləcəyini göstərir (Дербишева 2017).

Qırğızıstanda koqnitiv tədqiqatların ümumi inkişaf istiqamətləri də ayrıca araşdırılmışdır. İ. Sternin, M.Tagaev və U.Kambaralieva konsept, konseptosfera, dil mənzərəsi, mentalitet, linqvokulturologiya və mental kod kimi anlayışların qırğızıstanlı tədqiqatçıların işlərində əsas metodoloji kateqoriyalara çevrildiyini göstərirlər (Стернин и др. 2015).

Bu istiqamətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri etnomədəni konseptlərin geniş şəkildə araşdırılmasıdır. Qırğız dilində “adət” konseptinə həsr olunmuş tədqiqatda konsept, freym, ssenari və sxem-model anlayışlarından istifadə edilir. Bu yanaşma göstərir ki, milli-mədəni konseptlər yalnız sözlərin mənaları ilə deyil, bütöv davranış ssenariləri və kollektiv təcrübə ilə bağlıdır.

Koqnitiv dilçilikdə freym müəyyən hadisə və ya vəziyyət haqqında biliklərin strukturlaşdırılmış modeli kimi çıxış edir. Freym yanaşması türk dillərində xüsusilə sosial və mədəni konseptlərin öyrənilməsi üçün məhsuldardır.

Məsələn, “toy”, “ailə”, “qonaqlıq”, “yas”, “xeyir-dua”, “Novruz”, “qohumluq”, “dostluq” kimi konseptlər ayrı-ayrı sözlərin məcmusu deyil, çoxsaylı iştirakçı, hadisə, zaman, məkan və davranış komponentlərini birləşdirən bütöv bilik strukturlarıdır.

Bu baxımdan türk dillərinin müqayisəli tədqiqində eyni konsept üçün müxtəlif dillərdə freym strukturlarının müəyyənləşdirilməsi mühüm nəticələr verə bilər. Məsələn, “xoşbəxtlik” konseptinin türk, qazax, qırğız və özbək dillərində müxtəlif metaforik, frazeoloji və paremioloji ifadələri mövcuddur. Z. Kulmanovanın 2025-ci ildəki tədqiqatı qazax, qırğız, özbək və türk dillərində “xoşbəxtlik” konseptinin linqvokulturoloji və koqnitiv xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırır. Müəllif metaforik modellər, atalar sözləri, idiomlar və emosional konseptual strukturlardan istifadə edir (Kulmanova 2025).

Belə tədqiqatlar göstərir ki, ortaq türk dillərində eyni konseptin müxtəlif dillərdəki ifadələrini müqayisə etməklə həm ümumtürk koqnitiv modellərini, həm də milli-mədəni spesifikliyi müəyyənləşdirmək mümkündür.

Türk dillərinin gələcək koqnitiv tədqiqatları üçün bu dillərdə eyni konsept üzrə nominativ vahidlər, sinonimik və antonimik sahələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, metaforik ifadələr, metonimik modellər, freym komponentləri, diskursdakı istifadə xüsusiyyətləri, assosiativ reaksiyalar müqayisə edilə bilər.

Məsələn, “ürək”, “göz”, “əl”, “baş”, “dil” kimi somatik konseptlər bütün türk dillərində xüsusi koqnitiv potensiala malikdir. Bu vahidlərin müxtəlif dillərdə yaratdığı metaforik modellərin müqayisəsi ortaq türk təcrübəsinin dilə necə yansıdığını müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.

Eyni zamanda müasir korpus texnologiyalarının tətbiqi tədqiqatın obyektivliyini artırar. Korpus məlumatları əsasında müəyyən sözün işlənmə tezliyi, kollokasiyaları, metaforik kontekstləri və diskurs sahələri müəyyənləşdirilə bilər. Assosiativ eksperiment nəticələrinin korpus məlumatları ilə birləşdirilməsi isə konseptin həm real dil istifadəsində, həm də dil şüurunda necə formalaşdığını göstərər.

NƏTİCƏ

Türk dillərinin koqnitiv və psixolinqvistik istiqamətdə öyrənilməsi müasir türkoloji dilçiliyin perspektivli sahələrindən biridir. Koqnitiv yanaşma dil vahidlərini yalnız formal və semantik xüsusiyyətlərinə görə deyil, onların insanın dünyanı qavraması, kateqoriyalaşdırması, yadda saxlaması və konseptuallaşdırması prosesləri ilə əlaqədə araşdırmağa imkan verir.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qazax və qırğız dillərində konsept, metafor, somatik leksika, frazeologiya, dil mənzərəsi və milli-mədəni kodlar koqnitiv tədqiqat üçün zəngin material təşkil edir. Türk dilində “göz”, “dil”, “ağız”, “dodaq” kimi bədən hissələrinin konseptuallaşdırılması, qazax dilində milli-mədəni konseptlərin assosiativ eksperimentlərlə araşdırılması, qırğız dilində konseptual-koqnitiv modellərin hazırlanması və Azərbaycan dilində konsept, metafor və kommunikasiya məsələlərinin öyrənilməsi bu istiqamətin müxtəlif metodoloji imkanlarını nümayiş etdirir.

Psixolinqvistik metodların tətbiqi isə koqnitiv dilçiliyin nəzəri müddəalarının empirik əsaslarla yoxlanılmasına şərait yaradır. Assosiativ eksperiment, semantik diferensial, reaksiya müddətinin ölçülməsi, metafornın emalına dair eksperimentlər və korpus təhlili gələcək tədqiqatlarda daha geniş istifadə edilməlidir.

Türk dillərinin müqayisəli koqnitiv tədqiqi nəticəsində iki səviyyənin müəyyənləşdirilməsi mümkündür: ümumtürk koqnitiv modelləri və milli-mədəni spesifik modellər. Birinci səviyyə türk xalqlarının tarixi, dil və mədəni yaxınlığını, ikinci səviyyə isə hər bir xalqın özünəməxsus sosial-tarixi təcrübəsini əks etdirir.

Bu səbəbdən gələcək tədqiqatlarda Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək və digər türk dillərinin eyni konseptlər üzrə paralel korpuslarının yaradılması, assosiativ eksperimentlərin aparılması və nəticələrin koqnitiv-semantik modellərlə əlaqələndirilməsi məqsədəuyğundur. Belə yanaşma yalnız ayrı-ayrı türk dillərinin deyil, bütövlükdə türk

xalqlarının konseptual və dil mənzərəsinin daha dərindən öyrənilməsinə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə. Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. – Bakı: Sabah, 2006. – 228 s.
2. Kazımov İ. Müasir Azərbaycan dili leksikasının koqnitiv və linqvokulturoloji əsasları // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. – 2021. – № 3 (269). – S. 10–29.
3. Quliyev H. İ. Koqnitiv dilçiliyin formalaşması və inkişafı // Tədqiqlər. – 2020. – № 3. – S. 15–21.
4. Quliyev H. İ. Kateqorizasiya mental əməliyyat kimi // Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası. – 2021. – № 4. – S. 5–10.
5. Quliyev H. İ. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi // Əlyazmalar yanmır. – 2021. – № 1 (10). – S. 161–169.
6. Quliyev H. İ. Konseptual inteqrasiya dərketmə mexanizmi kimi // The Caucasus Economic & Social Analysis Journal. – 2021. – 42 (3). – S. 19–22.
7. Quliyev H. İ. Konseptual metaforya müxtəlif yanaşmalar // Filologiya və sənətşünaslıq. – 2021. – № 1. – S. 113–119.
8. Şükürova A. Koqnitiv dilçilikdə “konsept” termini // Qədim Diyar. – 2023. – C. 5, № 8. – S. 73–77.
9. Veysəlli F. Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 120 s.
10. Yusifova T. V. Koqnitiv dilçilik və kommunikasiya prosesi (ingilis dilinin materialları əsasında): filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2011. – 22 s.
11. Baş M. Türkçede göz sözcüğünün deyimler aracılığıyla kavramsallaştırılması // Dilbilim Araştırmaları Dergisi. – 2016. – № 2. – S. 17–37.
12. Baş M. The metonymic folk model of language in Turkish // Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage / ed. by I. Kraska-Szlenk. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2020. – P. 196–214.
13. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 830 p.
14. Jenalayeva G., Niyar G., Zhubanyshbayeva M. Conceptualization of the Kazakh language in the linguistic consciousness of the Kazakhs // Journal of Humanities and Social Sciences Studies. – 2021. – Vol. 3, No. 4. – P. 67–71.
15. Kulmanova Z. The concept of “happiness” in Turkic languages: A linguocultural approach (based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish) // Turkic Studies Journal. – 2025. – Vol. 7, No. 4. – P. 214–232.
16. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
17. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites. – Stanford, California: Stanford University Press, 1987. – 516 p.

18. Özçalişkan Ş. Metaphor meets typology: Ways of moving metaphorically in English and Turkish // Cognitive Linguistics. – 2005. – Vol. 16, No. 1. – P. 207–246.

19. Öztürk F. N., Bayramoğlu M. E., Özge D. Processing metaphors: Models of processing, factors influencing processing mechanisms, and recent studies in Turkish // Dilbilim Araştırmaları Dergisi. – 2020. – Vol. 31, No. 2. – P. 289–312.

20. Sovetova Z., Baltabayeva A., Sagyndykuly B., Nurkeyeva B., Smailova A., Gaipova S., Yermekbayeva S., Khassenov B. Concept in Kazakh Linguoculture: An Experimental-Associative Study // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, No. 6. – P. 804–820.

21. Дербишева З. К. Когнитивно-концептуальный подход к изучению кыргызского языка // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2017. – Т. 17, № 9. – С. 111–115.

22. Стернин И. А., Тагаев М. Дж., Камбаралиева У. Д. Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызской Республике // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2015. – Т. 15, № 2. – С. 200–204.

23. Алкая Е., Пансат Ж. М., Халикова Н. С. Қазақ тіліндегі көк концептісінің лингвомәдени сипаты // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – Т. 144, № 3. – Б. 34–45.

24. Ерназарова З. Ш. Білім беру мазмұнындағы “Қазақ тілі” концептісінің когнитивті модельдері мен құрылымы // «Мәңгілік елдің мәңгілік тілі» халықаралық симпозиум материалдары. – Астана, 2016. – Б. 7.

Lalə Qədir qızı Qurbanova
Azərbaycan Milli Elimlər Akademiyası
Nəsimi adina Dilçilik İnstitutu,
Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdiri
lala.qedirova@mail.ru
ORCİD-0009-0002-2907-0208

NİTQ FƏALİYYƏTİNİN PSİXOLİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİ

XÜLASƏ

Psixodilçiliyin tədqiqat predmetinin çoxşaxəli xarakteri onun dilçilik, psixologiya, koqnitiv, neyroelm, antropologiya və digər elmi istiqamətlərin kəsişməsində inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, psixodilçilik insanın dil və nitq fəaliyyətinin psixoloji, koqnitiv və neyrobioloji əsaslarını kompleks şəkildə araşdıran multidissiplinar elm sahəsi kimi qəbul edilir. Onun tədqiqat istiqamətləri yalnız dilin struktur və sistem xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır, o həm də dilin insanın idrak fəaliyyəti, təfəkkür prosesləri və kommunikativ davranışı ilə qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir. Bu xüsusiyyət psixodilçiliyin müasir dilçilik və koqnitiv elmlər sistemində mühüm elmi əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Məqalədə psixodilçiliyin müstəqil elmi istiqamət kimi formalaşmasına zəmin yaradan əsas nəzəri yanaşmalar və müxtəlif konseptual mövqelər sistemləşdirilir. Bu kontekstdə V. fon Humboldt, Q.Şteyntal, F. de Sössür, L.V.Şerba, A.A.Leontyev, N.Xomskinin, Azərbaycan dilçiliyində M.Əsgərovun dil, nitq, təfəkkür, psixologiya və dil mənimsənilməsi ilə bağlı nəzəri baxışları diqqət çəkir. Humboldtun dil və təfəkkür münasibətinə dair müddəaları, Sössürün dil–nitq dixotomiyası, Şerbanın nitq fəaliyyəti, dil sistemi və linqvistik material konsepsiyası, Leontyevin nitq fəaliyyəti haqqında nəzəri fikirləri Xomskinin anadangəlmə dil qabiliyyəti nəzəriyyəsi, Əsgərovun isə linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi psixodilçiliyin nəzəri inkişafı baxımından nəzərdən keçirilir. Bu yanaşmalar dilin yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də insanın idrak və təfəkkür fəaliyyətində iştirak edən mürəkkəb sistem olduğunu göstərir. Tədqiqatda dilin mənimsənilməsi prosesinə xüsusi diqqət yetirilir. Uşağın dil inkişafının anadangəlmə bioloji və koqnitiv imkanlarla yanaşı, sosial mühit, kommunikativ təcrübə, öyrənmə və qarşılıqlı əlaqənin təsiri altında formalaşdığı əsaslandırılır. Dil mənimsənilməsi yalnız xarici mühitin təsiri və ya anadangəlmə mexanizmlərlə izah edilə bilməyən, müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsiri əsasında inkişaf edən mürəkkəb və dinamik proses kimi səciyyələndirilir. Bu prosesdə uşağın bioloji və koqnitiv imkanları ilə sosial-kommunikativ təcrübəsi arasında qarşılıqlı əlaqə mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnsanın dil və nitq fəaliyyətinin formalaşması bioloji, neyroloji, koqnitiv, psixoloji, linqvistik və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində həyata keçirilir. Bu baxımdan, dilin

mənimsənilməsinin bioloji, koqnitiv və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri əsasında nəzərdən keçirilməsi mövzunun elmi aktuallığını şərtləndirir. Məqalənin elmi yeniliyi dil mənimsənilməsi və nitq fəaliyyətinin formalaşmasına təsir göstərən bioloji, neyroloji, koqnitiv, psixoloji, linqvistik və sosial amillərin vahid psixodilçilik yanaşma çərçivəsində sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: *psixodilçilik, neyrokoqnitiv, kommunikasiya, uşaq dili, nitq mənimsəmə prosesi.*

Key words: *psycholinguistics, neurocognitive, communication, child language, speech acquisition process.*

Giriş: Müasir dilçilikdə dilin yaranması, mənimsənilməsi və istifadəsinin yalnız dildaxil amillərlə deyil, həm də dilxarici amillərin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil fəaliyyətinin mürəkkəb və çoxkomponentli xarakteri onun müxtəlif elmi istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında araşdırılmasını zəruri edir. Xüsusilə uşağın dil mənimsəməsi prosesində anadangəlmə dil qabiliyyətləri ilə yanaşı, onun sosial mühit, kommunikativ təcrübə və koqnitiv inkişaf arasındakı münasibətin müəyyənləşdirilməsi müasir psixodilçiliyin əsas tədqiqat sahələrindən biridir. Psixodilçiliyin əsas tədqiqat istiqamətlərinə dilin qavranılması və dərk edilməsi, mənimsənilməsi, dilin yaranması, istifadəsi və ontogenezmin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi daxildir.

Psixodilçilik yanaşmanın mühüm nəzəri əsaslarından biri dil fəaliyyəti ilə insanın koqnitiv prosesləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsidir. İnsanın davranışının formalaşması və həyata keçirilməsində beyində fəaliyyət göstərən neyroloji strukturlar mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, bu strukturların inkişafı və fəaliyyəti yalnız bioloji amillərlə məhdudlaşmır; xarici mühitdən alınan stimullar, sosial qarşılıqlı əlaqə və fərdin həyat təcrübəsi də həmin proseslərə təsir göstərir. Beləliklə, insanın əldə etdiyi təcrübə ilə onun neyrokoqnitiv sistemləri arasında qarşılıqlı və dinamik əlaqə mövcuddur.

Dilin mənimsənilməsinin koqnitiv və neyrokoqnitiv aspektlərdən öyrənilməsi bu sahədə müxtəlif nəzəri yanaşmaların və elmi müzakirələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Dilin mürəkkəb, çoxsəviyyəli və çoxşaxəli sistem olması onun mənimsənilməsi prosesinin yalnız bir nəzəri model çərçivəsində izah edilməsini çətinləşdirir. Bu prosesin formalaşmasında dilin strukturu ilə yanaşı onun funksional xüsusiyyətləri də iştirak edir. Buna görə də dil mənimsənilməsinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi müxtəlif elmi istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, "psixodilçilik" termini 1936-cı ildə amerikalı psixoloq J.R.Kantorun "Qrammatikanın obyektiv psixologiyası" [5] adlı əsərində işlədilmişdir və daha sonra bu termin İndiana Universitetində J.R.Kantorun elmi fəaliyyəti və onun tədqiqatının davamçıları işlətmişdir, N.H.Pronko 1946-cı ildə yazdığı "Dil və Psixodilçilik: İcmal" [7] adlı məqaləsində "psixodilçilik" terminindən istifadə edərək, onu dil və psixologiyanın qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan fənlərarası elm sahəsi kimi qeyd etmişdir. Bundan sonra isə psixodilçilik dil hadisələrini psixoloji və koqnitiv aspektlərdən

öyrənən müstəqil bir sahə kimi formalaşmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə mühüm əsərlərdən biri C.E.Osqud və T.A.Sebokun [6] 1954-cü ildə nəşr etdirdikləri “Psixodilçilik: Nəzəriyyə və tədqiqat problemlərinə dair icmal” adlı kitabdır. Əsərdə psixodilçiliyin nəzəri əsasları və tədqiqat problemləri sistemli şəkildə təhlil olunur.

Psixodilçilik insanın nitq fəaliyyətinin psixoloji və linqvistik xüsusiyyətlərini, eləcə də nitqin ünsiyyət prosesində və fərdin nitq-təfəkkür fəaliyyətində dilin istifadəsinin sosial-psixoloji aspektlərini öyrənir. Psixodilçiliyin əsas tədqiqat predmeti insan fəaliyyətinin xüsusi forması kimi nitq fəaliyyəti təşkil edir. Bu elm sahəsi nitq fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini, struktur xüsusiyyətlərini, reallaşma mexanizmlərini, formalarını, üsullarını və yerinə yetirdiyi funksiyaları araşdırır.

V.fon Humboldtun dil konsepsiyasında dil insanın mənəvi fəaliyyəti, təfəkkürü və ictimai həyatla sıx qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. Alim dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də insanın düşüncəsinin və dünyagörüşünün formalaşmasında iştirak edən fəal mexanizm kimi səciyyələndirir. Bu yanaşmada dilin fərdi şüurla yanaşı, xalqın mənəvi və mədəni təcrübəsi ilə əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Humboldtun fikrincə, dil öz qarşılıqlı əlaqələri daxilində xalqın dil şüurunun formalaşması ilə bağlıdır [13]. Onun fikrincə, insan bilavasitə dil vasitəsilə dünyanı qavrayır və dərk edir. Dil insanın reallığı qavramasına istiqamət verən və onun dünyaya münasibətini formalaşdıran əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, insanın praktik fəaliyyəti də dilin yaratdığı və mənalandırdığı dünya ilə sıx bağlıdır. Humboldtun [3] nəzəri irsində dilin mahiyyəti insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli şəkildə izah olunur. Onun konsepsiyasında dil hazır şəkildə mövcud olan düşüncələrin sonradan ifadə olunmasına xidmət edən passiv sistem deyil, əksinə, insanın təcrübəsinin təşkilində və onun şüurda strukturlaşdırılmasında fəal iştirak edən bir hadisədir. Bu baxımdan, insanın dünyaya dair təsəvvürləri ilə istifadə etdiyi dil arasında qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur. Fərqli dillərin müxtəlif quruluş xüsusiyyətlərinə malik olması onların daşıyıcılarının gerçəkliyi qavrama və ifadə etmə üsullarında müəyyən fərqlərin meydana çıxmasına şərait yarada bilər. Humboldtun [4] bu müddəaları sonrakı dövrlərdə dilin dünyagörüşün formalaşmasındakı rolunu ön plana çıxaran neohumboldtçu nəzəriyyələrin inkişafı üçün mühüm zəmin yaratmışdır.

Neohumboldtçu yanaşmada dil insanın idrak fəaliyyətinin təşkilində mühüm rol oynayan amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Neohumboldtçuluğun əsas nümayəndələri olan L.Vitgenşteyn [12], L.Vaysqerber [11] və İ.Trierin [10] dilə dair nəzəri baxışlarında insanın anlayışlar sistemi ilə istifadə etdiyi dil arasında sıx qarşılıqlı bağlılıq ön plana çıxır. Belə ki, anlayışların formalaşması yalnız xarici aləmdə mövcud olan obyekt və hadisələrin şüurda əks olunması ilə məhdudlaşmır; onların məzmununun təşkilində dilin işarə sistemi və semantik xüsusiyyətləri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dil vasitəsilə insan əldə etdiyi təcrübəni müəyyən kateqoriyalar çərçivəsində sistemləşdirir, təsnif edir və mənalandırır. Buna görə də müxtəlif dillərin struktur və semantik xüsusiyyətləri gerçəkliyin qavranılması və konseptuallaşdırılması prosesində müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb ola bilir. Bu nəzəri müddəalar dilin yalnız kommunikativ funksiyasını deyil, həm də idrak proseslərindəki rolunu ön plana çıxarmış və psixoldilçilik tədqiqatların inkişafı üçün mühüm nəzəri mənbə olmuşdur.

Q.Şteyntal [15] dilin mahiyyətini yalnız hazır və dəyişməz sosial hadisə kimi deyil, insanın mənəvi-psixi fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan mürəkkəb hadisə kimi nəzərdən keçirir. Onun yanaşmasında nitq fərdin mənəvi fəaliyyətinin təzahürü kimi qeyd edir və bu səbəbdən nitq proseslərinin öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı, psixologiyanın da tədqiqat predmetinə çevrilir. Beləliklə, Şteyntal dil və nitq hadisələrinin izahında linqvistik və psixoloji yanaşmaların qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyini vurğulayırdı.

A.A.Leontyev psixodilçilik tədqiqatlarında nitq fəaliyyətinin strukturunu, onun təşkili prinsiplərini və müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilməsi zamanı müşahidə olunan qanunauyğunluqları araşdırmışdır. Alimin yanaşmasında nitq fəaliyyəti mürəkkəb və çoxkomponentli proses kimi nəzərdən keçirilir və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıdığı izah olunur [14, s.82].

Psixodilçilikdə fərdin nitq-idrak proseslərinin birgə çıxışı və nitqin ünsiyyət prosesində dil vahidlərinin və xüsusiyyətlərinin funksional rolunu ortaya qoyur. Nitq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı dilin ümumi struktur və inkişaf qanunauyğunluqlarına tabedir**.** F. de Sössür [8, s.14] dil sistemini fərdi nitq aktlarından fərqləndirərək dilin sosial və kollektiv xarakterini ön plana çəkmişdir. Onun konsepsiyasında dil müəyyən dil kollektivinin üzvləri tərəfindən mənimsənilən işarələr sistemi, nitq isə həmin sistemin fərd tərəfindən konkret şəkildə reallaşdıran mexanizimdir. Dil və nitqin bu şəkildə qarşılaşdırılması sonrakı dilçilik və psixodilçilik tədqiqatlarda onların qarşılıqlı münasibətinin araşdırılması üçün nəzəri baxımdan böyük istiqamət yaratmışdır. F. de Sössürün dil və nitq dixotomiyası sonrakı dövrlərdə dilçilikdə dil sistemi ilə onun fərdi reallaşması arasındakı münasibətin tədqiqi edilməsi nəzəri konsepsiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nəzəri yanaşmanı L.V.Şerba [16] dil və nitqə dair nəzəri görüşlərində inkişaf etdirmişdir. L.Şerba F.de Sössürün dil konsepsiyasından çıxış edərək nitq fəaliyyətini fərdin psixofizioloji xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmiş və dil ilə nitqi müxtəlif, lakin qarşılıqlı bağlı hadisələr kimi nəzərdən keçirmişdir. Onun yanaşmasında dil sosial xarakter daşıyan sistem kimi, nitq isə həmin sistemin fərdi fəaliyyət prosesində reallaşması kimi izah olunur. L.V.Şerba "Dilçilik hadisələrinin üçtərəfli aspekti və dilçilikdə eksperiment haqqında" [16] adlı tədqiqatı dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamışdır və o, burada dil hadisələrinin üç əsas aspektini fərqli olaraq tədqiq etmişdir. Onun fikrincə birinci nitq fəaliyyəti, ikinci dil sistemi və üçüncü isə linqvistik materialdır. L.Şerba qeyd edir ki, nitq fəaliyyəti danışma və anlama proseslərini əhatə edir və burada nitqin qavranılması və başa düşülməsi prosesləri aktiv xarakter daşıyır və o, qeyd edir ki, bu prosesdə səslərin tələffüzü heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Dil sistemi dilin struktur və normativ xüsusiyyətlərini özündə birləşdirdiyini deyən L.Şerbanın dil materialının reallıqla uyğunluğunu və konkret olaraq sosial-mədəni mühitdə fəaliyyətini əks etdirməli olduğunu deyir. Belə ki, L.V.Şerbanın [16] bu konsepsiyası nitq fəaliyyəti, dil sistemi və linqvistik material arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu göstərir, onun konsepsiyası dilin struktur-funksional və sosial aspektlərdən öyrənilməsi üçün böyük bir mənbə olmuşdur.

M.Əsgərov [1] "Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" kitabında fəaliyyət və ünsiyyət prosesi əsasında insanın nitqini, dilini və dili əmələ gətirən vahidləri öyrənməyə yönələn

vəhdət nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Müəllif bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin, o cümlədən, söz və forma, nitq və söyləmin linqvo-psixoloji aspektdən tədqiq etmişdir. M.Əsgərov dil vahidlərinin dərk edilməsini təfəkkür proseslərində əks olunduğuna əsaslanan qarşılıqlı vəhdət konsepsiyasını irəli sürmüşdür.

Beynin dili dərk etmək və yaratmaq kimi proseslərin təbiəti ilə də məşğul olan sahə psixodilçilikdir. Psixodilçiliyin əsas tədqiq etdiyi məsələlərdən biri də ontoqenizimdir, burada fərdin ana dilini mənimsənilməsi, inkişaf etdirməsi və dilə tam yiyələnmə prosesi nəzərdə tutulur. Dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi idrak prosesləri, linqvistik strukturlar və sosial-mədəni amillərdən asılıdır. Ümumiyyətlə, dilin öyrənilməsində və mənimsənilməsində dildaxili amillərlə yanaşı psixo-koqnitiv amillər bərabər rol oynayır.

Hər bir dilin öyrənilməsində sözün qavranması və yadda saxlanmasında fonetik ünsürlərdən və qrammatik qaydalardan istifadə edilir. Dilin leksik sisteminin mənimsənilməsində fonoloji ünsürlərdən başqa, sözlər semantik təsvir yaradaraq şəbəkə kimi yadda saxlanılır. Ümumiyyətlə, yeni dil öyrənənlər üçün kontekst dəyişkənliyi, söz işlənmə tezliyi və semantik yükün zənginliyi və dərk edilməsinin rolu böyükdür. Sözlərin tez-tez təkrar edilməsi dilin tez bir zamanda öyrənilməsini asanlaşdırır.

Psixodilçilik dilin mənimsənilməsi prosesini, uşağın nitq inkişafının dinamik və interaktiv xarakter daşıdığını, dil vahidlərinin mənimsənilməsinin koqnitiv proseslərini, sosial qarşılıqlı əlaqə və kommunikativ təcrübə ilə qarşılıqlı şəkildə formalaşdığı mürəkkəb inkişaf mexanizimləri sistemli şəkildə tədqiq edilir. Uşaqlar mənalı dil təcrübəsini sosial qarşılıqlı əlaqə və kommunikativ fəaliyyət nəticəsində əldə edirlər, onlar ilk olaraq dili təqlid edərək öyrənirlər. İnteraktiv dil öyrənmə üsulu uşaqların söz ehtiyatının zənginləşməsinə, qrammatik qaydaların mənimsənilməsinə və kommunikativ bacarıqların formalaşmasına kömək edir. Uşaq dilinin inkişafı böyüklər və həmyaşıdlarla sosial mühitdə ünsiyyət qurmaqla, dil baxımından zəngin oyunlar oynamaqla, dil vahidlərini əyani olaraq əşya və predmetlərlə əlaqələndirərək öyrənməklə dili tədricən təkmilləşdirirlər. Beləliklə, dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsi yalnız fərdi koqnitiv proses kimi deyil, həm də sosial mühitdə qarşılıqlı əlaqə və kommunikativ təcrübə əsasında formalaşaraq sürətlə inkişaf edir.

Uşaq zaman-zaman müxtəlif nitq situasiyalarında qarşılaşdığı ifadələri təkrarlamaqla ümumiləşdirir və yeni kontekstlərdə tətbiq etməklə dil haqqında biliklərini genişləndirir. Beləliklə, fərdi dil təcrübəsinin toplanması və sistemləşdirilməsi nəticəsində ilkin konkret dil konstruksiyaları formalaşmağa başlayır. Xüsusilə, uşağın dili üç və dörd yaşlarında bu konstruksiyaların ümumiləşmə səviyyəsi artır və onların nitqində müxtəlif dil vahidləri arasında əlaqələr daha aydın şəkildə formalaşır. Psixodilçilikdə dilin mənimsənilməsi proses kimi deyil, dilin linqvistik amillərin nəticəsində, koqnitiv prosesdən keçdikdən sonra, sosiumda qarşılıqlı əlaqə və ətraf mühitin təsiri nəticəsində formalaşdığı təhlil edilir. Uşaqlar ətraf mühiti kəşf edərək, təcrübə qazanaraq və doğulduğu dil mühitində qarşılıqlı əlaqə yaradaraq dil biliklərini fəal şəkildə inkişaf etdirdikdən sonra dili mənimsəyirlər. Dilin öyrənilməsi, dilin effektiv dərəcədə dərk olunması və ondan istifadə etmək üçün fonetik emal və qrammatik kodlaşdırma lazımdır ki, sözün semantik və praqmatik yükü aydın olsun.

Dilin mənimsənilməsi barədə alimlərin fərqli nəzəri yanaşmaları da vardır. N.Xomski [2;3] anadangəlmə dil nəzəriyyəsini irəli sürərək qeyd edir ki, uşaqların dili mənimsəməsi xarici mühitin təsiri ilə əlaqəli deyil, doğuşdan beyində mövcud olan bioloji bir mexanizm sayəsində baş verir. N.Xomskiyə [2; 3] qeyd edir ki, uşaqların dünyanın harasında doğulmasına baxmayaraq, onların dil öyrənməsi eyni bioloji prosesdən keçir. N.Xomskinin [2; 3] bu nəzəriyyəsi söylənilən digər konsepsiyalara qarşı çıxırdı. O, qeyd edir ki, uşaq neyrokoqnitiv mexanizmlərlə doğulur və onun dili mənimsəmə qabiliyyəti bioloji və koqnitiv xüsusiyyətlərlə bağlıdır və uşaq ətraf mühitindən aldığı məlumatları beyində mövcud olan koqnitiv və linqvistik mexanizmlər əsasında nitq vasitəsilə ifadə edir. Beləliklə, uşağın dil mənimsəmə prosesi yalnız ətraf aləmin və doğulduğu dil mühitinin təsiri ilə izah edilə bilməz. Bu proses, eyni zamanda, anadangəlmə dil və koqnitiv qabiliyyətlərin iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb koqnitiv prosesdən keçir. Məsələn, müxtəlif dil mühitlərində böyüyən uşaqların dil inkişafında müəyyən ümumi mərhələlərin və ardıcıllığın müşahidə olunması bu prosesin yalnız sosial və mühit amillərdən asılı olmadığını görürük. Uşaqlar hansı dil mühiti olursa olsun onlar əvvəlcə səsləri, sonra ayrı-ayrı tək hecalı sözləri mənimsəyir, daha sonra iki və üç söz birləşmələrini öyrənir və sonda sadə cümlə quraraq fikirlərini ifadə edirlər, zaman keçdikcə isə daha mürəkkəb qrammatik konstruksiyalı cümlələr quraraq nitqlərini inkişaf etdirir və formalaşdırırlar. Uşaq doğulduğu mühitdə ilik olaraq qığıldayır, sonra sözü yarım tələffüz edir, istəyinə çatmadıqda ağlayır və əli ilə işarəsi edir və yanında olan insan onun işarə etdiyi əşyanı adlandırdıqdan sonra uşaq o əşyanı yarımçıq tələffüz edir və yenə bədən dili ilə razılığın bildirir (məsələn başın hərəkət etdirərərk razılıq bildirir). Belə ki, dilin mənimsənilməsi verbal və qeyri-verbal olaraq həyata keçirilir. Uşağın ən çox gördüyü insan ana olduğu üçün o ilk olaraq “ana” sözünü işlədir və sonra “ana” sözünə digər sözlər qoşaraq onunla danışmağa başlayır. Uşaq dilinin bu cür inkişafı istər Azərbaycan dili mühitində, istərsə də başqa dil mühitlərdə böyüyən uşaq üçün eynidir. Məsələn, “Ana gəl” az., “Mom come” ing., “Komm Mutter!” alm., “Мама, иди” rus. və s. kimi iki sözlü ifadələr bir çox dil mühitlərində eyni olur.

İnsan nitqinin formalaşması və tənzimlənməsi mürəkkəb neyro-koqnitiv mexanizmlərin fəaliyyəti ilə baş verir. Beyində formalaşmış neyroloji və koqnitiv sistemlər fərdin müəyyən nitq davranış formalarını həyata keçirməsi üçün ilkin şərait yaradır və onların inkişafı, diferensiasiyası və funksional səmərəliliyi xarici mühitdən daxil olan sensor stimullar, sosial qarşılıqlı əlaqələr, öyrənmə prosesləri və fərdin qazandığı təcrübə ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşır. Bu baxımdan, insanın nitq davranışı ilə neyrokoqnitiv sistemlər arasındakı münasibət sabit olmur, onlar qarşılıqlı təsir və davamlı dəyişmə nəticəsində formalaşırlar. İnsan davranışı, idrak fəaliyyəti və dil prosesləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan neyroloji, koqnitiv və psixoloji mexanizmlərin kompleks fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Beləliklə, insanın davranış və dil fəaliyyətinin mahiyyətinin daha dərindən dərk edilməsi həmin proseslərin neyroloji, koqnitiv və psixoloji əsaslarının qarşılıqlı əlaqədə və kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Nəticə: İnsanın dil və nitq fəaliyyətinin formalaşması insanın anadangəlmə bioloji və koqnitiv imkanları ilə yanaşı, sosial qarşılıqlı əlaqə, kommunikativ təcrübə, öyrənmə və ətraf mühitdən əldə edilən məlumatlardan asılıdır. Dil mənimsəmə prosesi bu amillərin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, qarşılıqlı və dinamik əlaqəsi əsasında həyata keçirilən mürəkkəb mexanizimdir. Eyni zamanda, dil və nitq fəaliyyətinin formalaşmasında neyroloji strukturların fəaliyyəti koqnitiv və psixoloji proseslərin bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılığından asılıdır. Nəticə etibarilə, dilin mənimsənilməsi və nitq fəaliyyətinin mahiyyətinin adekvat şəkildə izahı üçün bioloji, neyroloji, koqnitiv, psixoloji, linqvistik və sosial amillərin kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Lala Gurbanova

PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF SPEECH ACTIVITY AND THE PROCESS OF LANGUAGE ACQUISITION

Summary

The multidisciplinary nature of psycholinguistics as a field of inquiry is conditioned by its development at the intersection of linguistics, psychology, cognitive science, neuroscience, anthropology, and other scientific disciplines. From this perspective, psycholinguistics can be characterized as a multidisciplinary field that comprehensively investigates the psychological, cognitive, and neurobiological foundations of human language and speech activity. Its research scope is not limited to the structural and systemic properties of language; it also encompasses the interaction between language and human cognitive activity, thought processes, and communicative behavior. This characteristic highlights the significant scientific relevance of psycholinguistics within contemporary linguistics and the broader cognitive sciences. The article systematizes the principal theoretical approaches and conceptual perspectives that have contributed to the establishment of psycholinguistics as an independent scientific field. In this context, the theoretical views of Wilhelm von Humboldt, Gustav Steinthal, Ferdinand de Saussure, Lev V.Shcherba, A. A.Leontiev, and Noam Chomsky concerning language, speech, thought, and language acquisition are examined. Humboldt's propositions concerning the interrelationship between language and thought, Saussure's language–speech dichotomy, Shcherba's conception of speech activity, the language system and linguistic material, Leontiev's theoretical approach to speech activity, and Chomsky's theory of innate linguistic capacity are considered within the broader context of the theoretical development of psycholinguistics. These approaches demonstrate that language is not merely a means of communication but also a complex system involved in the organization of human cognition and thought. Particular attention is devoted to the process of language acquisition. The study substantiates that children's linguistic development is shaped not only by innate biological and cognitive capacities but also by the social environment, communicative experience, learning, and interaction. Language acquisition is therefore

characterized as a complex and dynamic process that cannot be explained solely in terms of environmental influences or innate mechanisms, but rather develops through the interaction of multiple factors. In this process, the relationship between children’s biological and cognitive capacities and their social and communicative experience is of particular importance. Human language and speech activity develop through the interaction of biological, neurological, cognitive, psychological, linguistic, and social factors. Accordingly, the explanation of language acquisition and the nature of speech activity requires these factors to be examined not in isolation, but within the framework of their interdependence and interaction. The scientific novelty of the article lies in the systematic integration of the biological, neurological, cognitive, psychological, linguistic, and social factors influencing language acquisition and the development of speech activity within a unified psycholinguistic framework.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əsgərov, M. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015 – 192 səh.
2. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: The MIT Press. 251 p.
3. Chomsky, N. (1968). Language and Mind. New York: Harcourt, Brace & World. vii + 88 p.
4. Humboldt, W. von. (1988). On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. Cambridge: Cambridge University Press. 296 p.
5. Kantor, J.R. (1936). An Objective Psychology of Grammar. Bloomington, IN: Indiana University Press. xvi + 344 p.
6. Osgood, C.E., & Sebeok, T. A. (Eds.). (1954). Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems. Baltimore: Waverly Press, Inc. xi + 203 p. DOI: 10.1037/h0063655
7. Pronko, N.H. Language and psycholinguistics: A review. Psychological Bulletin, 43, pp.189-239. 1946. doi:10.1037/h0056729.
8. Saussure, F. de. (1959). Course in General Linguistics. Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye; translated by Wade Baskin. New York: Philosophical Library. 240 p.
9. Shcherba, L.V. (1974). On the threefold aspect of linguistic phenomena and on the experiment in linguistics. In Language System and Speech Activity. Leningrad: Nauka. p. 24–39.
10. Trier, J. (1931). The German Vocabulary in the Semantic Field of the Intellect: The History of a Linguistic Field. Vol. I: From the Beginnings to the Beginning of the 13th Century. Heidelberg: Carl Winter. 347 p.
11. Weisgerber, L. (1950). The Linguistic Shaping of the World. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann. 231 p.
12. Wittgenstein, L. (1922). Tractatus Logico-Philosophicus. With an Introduction by Bertrand Russell. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd. 189 p.
13. Гумбольдт, В. фон. (1985). Язык и философия культуры. М.: Прогресс. 451с.
14. Леонтьев, А.А. (1969). Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение. 214 с.

15. Штейнталь, Г. Г.(1964). Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения)//Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. М.: Просвещение, с. 127–135
16. Щерба, Л.В. (1974). Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука. 428 с.

Lalə H. Əliquliyeva
Filologiya elmləri namizədi
Bakı Avrasiya Universitetinin və
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0000-0002-4312-8982
e.mail: lala.aliguliyeva@baau.edu.az

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ FEİLİ SİFƏTLƏRİN KONSEPTUAL PROFİLİ (AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏD DİLLƏRİ MATERİALI ƏSASINDA)

Müasir dil nəzəriyyəsində qrammatik kateqoriyalar yalnız formal-sintaktik vahidlər kimi deyil, insanın gerçəkliyi qavrama və konseptuallaşdırma mexanizmlərinin dil sistemindəki ifadəsi kimi də nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan feili sifətlər xüsusi nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Onlar bir tərəfdən feil üçün səciyyəvi olan prosessual və hadisəvi semantikanı qoruyur, digər tərəfdən isə həmin prosesi predmetin atributiv xüsusiyyətinə çevirir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan və ərəb dillərində feili sifətlərin semantik-konseptual xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların prosesual münasibətin atributiv struktura transformasiyasında rolunu və bu transformasiyanın koqnitiv əsaslarını üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqatda Azərbaycan dilinin feili sifət formaları ilə ərəb dilində *ismu-l-fāʿil* (اسم الفاعل) və *ismu-l-mafʿūl* (اسم المفعول) formaları müqayisəli-konseptual müstəvidə araşdırılmışdır. Metodoloji əsas kimi koqnitiv qrammatikanın konseptuallaşdırma, profilasiya və şəkil-zəmin münasibətləri, həmçinin prosesual və atributiv strukturların qarşılıqlı əlaqəsi prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Təhlil zamanı morfoloji və semantik müşahidə, müqayisəli-tipoloji yanaşma, konseptual təhlil və nümunələrin funksional-semantik interpretasiyası tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın strukturunda əvvəlcə feili sifətlərin prosesual və atributiv xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, daha sonra onların konseptual profilasiyası Azərbaycan və ərəb dillərinin materialları əsasında müqayisə edilmişdir.

Təhlil göstərir ki, feili sifət feil və sifət arasında sadəcə formal morfoloji keçidi deyil, prosesin mental olaraq yenidən təşkili və atributiv şəkildə profilləşdirilməsi mexanizmini əks etdirir. Azərbaycan dilində bu keçid əsasən morfoloji şəkilçilər vasitəsilə reallaşır: *oxuyan tələbə*, *yazılmış məktub*, *gələcək gün* kimi konstruksiyalarda hərəkət və ya hadisə predmetin konseptual əlamətinə çevrilir. Ərəb dilində isə analoji funksional münasibət kök-qəlib və derivasion mexanizm əsasında formalaşır: قَارِئٌ (*qāriʾun*), مَقْرُوءٌ (*maqrūʾun*) kimi formalar hərəkətin icraçısını və ya nəticənin daşıyıcısı olan obyekti atributiv şəkildə profilləşdirir.

Konseptual profilasiya baxımından *oxuyan tələbə* tipli konstruksiyalarda hərəkətin icraçısı mental diqqətin mərkəzinə gətirilir, *oxunmuş kitab* tipli konstruksiyalarda isə proses arxa plana keçir və hərəkətin nəticəsini daşıyan obyekt ön plana çıxır. Beləliklə, feili

sifət hadisə strukturunun müəyyən komponentini seçərək onu atributiv münasibətdə konseptual baxımdan daha əlçatan edir. Bu proses Langackerin profilasiya və şəkil-zəmin münasibətləri ilə izah edilə bilən koqnitiv mexanizmlə əlaqələndirilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərir ki, feili sifətlərdə zaman və aspekt münasibətləri atributiv struktur daxilində yenidən təşkil olunur. Azərbaycan dilində *-an, -mış, -acaq* formaları prosesin zaman və nəticə xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə qoruyaraq onları atributiv məna ilə birləşdirir. Ərəb dilində isə *ismu-l-fāʿil* və *ismu-l-mafʿūl* formalarının temporal interpretasiyası daha çox kontekstdən və aspektual münasibətlərdən asılıdır. Bu fərq Azərbaycan dilinin aqlütinativ, ərəb dilinin isə kök-qəlib əsaslı flektiv-derivasion quruluşunun konseptual ifadə imkanlarını müqayisə etməyə şərait yaradır.

Nəticə olaraq müəyyən edilir ki, müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik Azərbaycan və ərəb dillərində feili sifətlərin formal reallaşma vasitələri fərqli olsa da, onların əsas koqnitiv funksiyalarından biri ümumidir: prosesual münasibətin atributiv struktura transformasiyası və hadisə haqqında informasiyanın konseptual baxımdan sıxlaşdırılması. Bu baxımdan feili sifətlər yalnız morfoloji-sintaktik kateqoriya deyil, insanın hərəkət, vəziyyət, obyekt və onların qarşılıqlı münasibətlərini konseptuallaşdırma üsullarını əks etdirən dil nəzəriyyəsi vahidi kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: feili sifət, koqnitiv dilçilik, konseptuallaşdırma, profilasiya, Azərbaycan dili, ərəb dili

CONCEPTUAL PROFILING OF PARTICIPLES IN COGNITIVE LINGUISTICS (BASED ON THE MATERIAL OF THE AZERBAIJANI AND ARABIC LANGUAGES)

In contemporary linguistic theory, grammatical categories are considered not only as formal-syntactic units but also as linguistic manifestations of human mechanisms of perception and conceptualization. From this perspective, participles are of particular theoretical significance because they preserve the processual and eventive semantics characteristic of verbs while transforming the represented process into an attributive property of an entity. This study aims to identify the semantic-conceptual features of participles in Azerbaijani and Arabic and to examine their role in the transformation of processual relations into attributive structures.

The study comparatively examines participial forms in Azerbaijani and the Arabic forms *ismu-l-fāʿil* (اسم الفاعل) and *ismu-l-mafʿūl* (اسم المفعول). The methodological framework is based on the cognitive-linguistic principles of conceptualization, profiling, figure-ground organization, and the interaction between processual and attributive structures. Morphological and semantic observation, comparative-typological analysis, conceptual analysis, and functional-semantic interpretation are applied. The analysis first identifies the processual and attributive properties of participles and then compares their conceptual profiling in Azerbaijani and Arabic.

The findings demonstrate that the transition from verb to participle represents not merely a formal morphological transformation but also a cognitive reorganization of a process and its profiling as an attribute. In Azerbaijani, this process is primarily expressed through morphological suffixes, as in *oxuyan tələbə* (“the student who is reading”), *yazılmış məktub* (“the written letter”), and *gələcək gün* (“the coming/future day”). In Arabic, comparable functional relations are expressed through the root-pattern and derivational system, as illustrated by قَارِئٌ(*qāriʾun*) and مَقْرُوءٌ(*maqrūʾun*). The comparison shows that the formal means differ according to the typological structure of the languages, whereas the conceptual function of profiling a process as an attribute is largely shared.

The analysis further indicates that temporal and aspectual relations are reorganized within attributive structures. Azerbaijani participial forms such as *-an*, *-mış*, and *-acaq* combine temporal and aspectual information with attributive meaning, whereas the temporal interpretation of Arabic *ismu-l-fāʿil* and *ismu-l-mafʿūl* is more strongly dependent on context and aspectual relations. Thus, despite differences in their morphological realization, participles in Azerbaijani and Arabic perform a common cognitive function: they transform processual relations into attributive structures and compress information about an event into a conceptually accessible form. Participles can therefore be regarded not merely as morphological-syntactic categories but also as linguistic units reflecting the conceptualization of actions, states, entities, and their relations.

Keywords: participle, cognitive linguistics, conceptualization, profiling, Azerbaijani, Arabic

Leyla B.Yusifova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
email: leylayusifova87@mail.ru

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ HADİSƏ STRUKTURU NƏZƏRİYYƏSİ: ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR VƏ PROBLEMLƏR (AZƏRBAYCAN DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Koqnitiv dilçilikdə hadisə strukturu nəzəriyyəsi dilin konseptuallaşdırılması və feil semantikasının öyrənilməsində çox vacibdir. Semantika və sintaksisin qovşağında tədqiq edilən hadisə strukturu nəzəriyyəsi hind-Avropa dillərinin materialları əsasında formalaşmışdır. Bu səbəbdən aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində hadisə strukturunun öyrənilməsi müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biridir.

Hadisə strukturu cümlənin mənasında baş verənlərin dildə necə qurulduğunu göstərir. Burada hadisənin necə qurulduğu deyiləndə iştirakçılar, hərəkətin gedişatı və nəticəsi nəzərdə tutulur. Bu struktur leksik və qrammatik vasitələrlə təşkil olunaraq semantika, sintaksis, eləcə də aspekt, kauzativlik və valentliklə əlaqədə öyrənilir. Azərbaycan dilində feil sisteminin zəngin morfoloji imkanları və məna çalarları bu dildə hadisə strukturunun və semantik sintaksis elementlərinin dərindən araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Hadisə strukturu ilə bağlı tədqiqatlar L.Talmi, C.Lakof, R.Cekendof, R.Folli, H.Harli və başqalarının yaradıcılığında geniş yer alır. Bu tədqiqatçılar arasında məhz L.Talminin əsasını qoyduğu konseptual çərçivə və tipoloji yanaşma bu sahənin fundamental təməli hesab olunur. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, hadisə strukturu, əsasən, hind-Avropa dillərinin materialları əsasında tədqiq edildiyi üçün onu daha fərqli quruluşlu dillərə tətbiq etmək ehtiyacı yaranır. Bu baxımdan tədqiqatın həcmini nəzərə alaraq burada L.Talminin yanaşması əsas götürülməklə onun prinsipləri aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilinin feil sisteminə tətbiq ediləcək.

L.Talminin koqnitiv-semantik yanaşmasına görə, hadisə strukturu fiqur, fon, hərəkət, yol, tərz və ya səbəb kimi komponentlərə ayrılır. Bu modeli Azərbaycan dilində "Pişik qaçaraq otağa girdi" cümləsinə tətbiq etsək, "pişik" hərəkətdə olan fiqur, "otaq" fon (yönlük hal şəkilçili), pişiyin yönəldiyi, yerdəyişmə etdiyi məkan, "gir" feili hərəkət, həm də yol, "qaçaraq" isə tərz bildirir. Ümumiyyətlə, L.Talminin bu koqnitiv çərçivəsini Azərbaycan dilinə tətbiq edəndə aydın olur ki, bu dildə hərəkət, istiqamət, tərz həm feil əsasları (leksik yolla), həm də feil düzəldən şəkilçilər, digər köməkçi vasitələr, yəni yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri, bəzi zərflərlə morfoloji-sintaktik səviyyədə ifadə olunur.

L.Talminin nəzəriyyəsinin ən maraqlı cəhətlərindən biri də dillərin əsas mənanın, yəni hərəkətin yolunun harada kodlaşdırılmasına görə feil-çərçivəli və peyk-çərçivəli

olmaqla iki tipoloji qrupa ayrılmasıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dili birinci qrupa daxildir. Məsələn, “Pişik qaçaraq otağa girdi” cümləsində “gir” feili yolu, yəni içəri girməyi özündə ehtiva edir, “qaçaraq” isə tərz bildirir. İngilis dilində “The cat ran into the room” cümləsində isə hərəkətin yolu feildə kodlaşdırılmayıb, feildən sonra gələn peykdə, yəni “into” sözönündə kodlaşdırılıb. Bu da ingilis dilini peyk-çərçivəli dil edir. Azərbaycan dilində nümunədən görürük ki, bu prosesdə hal şəkilçiləri də mühüm rol oynayır. Beləliklə, hadisə strukturunun aqlütinativ dillərdə öyrənilməsi hind-Avropa dilləri üçün işlənib hazırlanmış bu modelin yeni tipoloji xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilməsini və yenidən şərhini zəruri edir.

L.Talminin hadisə strukturu ilə bağlı irəli sürdüyü bir nəzəriyyə də qüvvə dinamikasıdır. Qüvvə dinamikası iki əsas iştirakçı, yəni daxili meyli olan aqonist (həm də təsirə məruz qalan) və ona qarşı çıxan antaqonist arasındakı münasibətlə izah olunur. Hadisələrin strukturu bu qüvvələrin qarşıdurması üzərində qurulmuş olur. L.Talminin bu modelini Azərbaycan dilinə tətbiq edəndə görürük ki, bu yanaşma Azərbaycan dilinin feil sisteminə, xüsusilə kauzativlik kateqoriyasına tam uyğundur. Məsələn, “Güclü sel körpünü uçurdu” cümləsində yerində qalmağa meyilli olan “körpü” aqonist, onu dağıdan qüvvə olan “sel” isə antaqonistdir. “O, məni inandırdı” cümləsində isə fiziki deyil, psixoloji qüvvə, yəni “o” (antaqonist) aqonistin daxili meylini dəyişdirir. Bu da göstərir ki, L.Talminin qüvvə dinamikası yalnız fiziki aləmi deyil, həm də psixoloji-idraki təsirləri, prosesləri də eyni mexanizmlərlə izah etməyə imkan verir.

L.Talminin hadisə strukturu ilə bağlı vacib konseptlərindən biri də diqqət pəncərələnməsidir. İnsan beyni eyni anda mürəkkəb hadisəni tam halda təsəvvür edə bilmədiyinə görə dil hadisənin müxtəlif mərhələlərindən birini açıq qoyur, sanki ona pəncərə açır, digərlərini isə örtülü saxlayır. Məsələn, “Fincan sındı” cümləsində səbəb örtülüdür, yalnız nəticə pəncərələnib. “O, fincanı sındırdı” cümləsində isə həm səbəbkar, həm də hərəkətə pəncərə açılıb. Hər iki cümlə pəncərələnmiş strukturdur. Amma biz diqqəti digər pəncərələrə yönəldib bütöv zənciri bərpa etsək, mərhələlər belə ola bilər: O, əlini uzatdı - fincana toxundu -fincan sürüşdü - yerə düşdü - sınıb çilik-çilik oldu.

Fikrimizcə, diqqət pəncərələnməsinin Azərbaycan dilinə tətbiqi bu dildə bir sıra qrammatik kateqoriyaların, xüsusilə feilin növ kateqoriyasının, kauzativliyin, hərəkətin tərzinin, həmçinin məkan və istiqamət bildirən qoşmaların semantik xüsusiyyətlərini yenidən dəyərləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Zənnimizcə, L.Talminin nəzəriyyələrini Azərbaycan dilinə tətbiq etmək dilə yalnız formal-qrammatik sistem kimi yanaşmaqdan uzaqlaşmağa və dili insanın düşüncə tərzi və idrak mexanizmləri müstəvisində tədqiq etməyə imkan verə bilər.

Açar sözlər: hadisə strukturu, çərçivə, qüvvə dinamikası, diqqət pəncərələnməsi

EVENT STRUCTURE THEORY IN MODERN LINGUISTICS: MAIN DIRECTIONS AND PROBLEMS (BASED ON AZERBAIJANI LANGUAGE MATERIALS)

In cognitive linguistics, event structure theory is crucial for studying the conceptualization of language and verb semantics. Event structure theory, investigated at the intersection of semantics and syntax, has been formed on the basis of the materials of Indo-European languages. For this reason, studying the event structure in the agglutinative Azerbaijani language is one of the pressing problems of modern linguistics.

Event structure shows how what happens in the meaning of a sentence is constructed in language. When it is said how the event is constructed, participants, the course of the action, and the result are meant. Organized through lexical and grammatical means, this structure is studied in relation to semantics and syntax, as well as aspect, causativity, and valency. The rich morphological capabilities and semantic nuances of the verb system in the Azerbaijani language create extensive opportunities for the in-depth investigation of event structure and elements of semantic-syntax in this language.

Research on event structure is widely featured in the works of L.Talmy, G.Lakoff, R.Jackendoff, R.Folli, H.Harley, and others. Among these researchers, the conceptual framework and typological approach pioneered specifically by L.Talmy are regarded as the fundamental basis of this field. However, as previously noted, since event structure has been studied mainly on the basis of the materials of Indo-European languages, a need arises to apply it to languages with more diverse structures. In this regard, taking into account the scope of the research, L.Talmy's approach will be taken as a basis, and its principles will be applied to the verb system of the agglutinative Azerbaijani language.

According to L.Talmy's cognitive-semantic approach, event structure is decomposed into components such as figure, ground, motion, path, manner, or cause. When this model is applied to the sentence "Pişik qaçaraq otağa girdi" (The cat ran into the room) in Azerbaijani, "pişik" (cat) acts as the moving figure, "otaq" (room) (with the dative case suffix) functions as the ground, representing the space toward which the cat moves or shifts location, the verb "gir" (enter) signifies both the motion and the path, and "qaçaraq" (running) indicates the manner. In general, when applying this cognitive framework of L.Talmy to the Azerbaijani language, it becomes clear that in this language, motion, path, and manner are expressed at the morphological-syntactic level both through verb stems (lexically), as well as verb-forming suffixes, other auxiliary means, namely, dative and ablative case suffixes, and some adverbs.

One of the most intriguing aspects of L.Talmy's theory is the classification of languages into two typological groups: verb-framed and satellite-framed, depending on where the core meaning, that is, the path of motion, is encoded. In this regard, the Azerbaijani language belongs to the first group. For instance, in the sentence "Pişik qaçaraq otağa girdi" (The cat ran into the room), the verb "gir" (enter) encompasses the path, that is, the act of getting into, while "qaçaraq" (running) denotes the manner. In the English sentence "The cat ran into the room", however, the path of the motion is not

encoded in the verb, but in the satellite following the verb, that is, the preposition “into”. This makes English a satellite-framed language. As we can see from the example in the Azerbaijani language, case suffixes also play a significant role in this process. Thus, the study of event structure in agglutinative languages necessitates the enrichment and reinterpretation of this model, which was developed for Indo-European languages, with new typological features.

Another theory put forward by L.Talmy regarding event structure is force dynamics. Force dynamics is explained through the relationship between two main participants, that is, the agonist, which has an intrinsic tendency (and is also the affected entity) and the antagonist, which opposes it. The structure of events is built upon the confrontation of these forces. When applying this model of L.Talmy to the Azerbaijani language, we see that this approach is fully consistent with the verbal system of the Azerbaijani language, especially the category of causativity. For instance, in the sentence “Güclü sel körpünü uçurdu” (A powerful flood washed away the bridge), “körpü” (the bridge), which tends to remain in place is the agonist, while “sel” (the flood), which is the force that destroys it is the antagonist. However, in the sentence “O, məni inandırdı” (He convinced me), it is not a physical force, but a psychological one, that is, “o” (he) (the antagonist) changes the internal tendency of the agonist. This in itself shows that L.Talmy's force dynamics allows for explaining not only the physical world, but also psychological-cognitive effects and processes using the same mechanisms.

One of L.Talmy's important concepts regarding event structure is the windowing of attention. Since the human brain cannot vizualize a complex event in its entirety all at once, language leaves one phase of the event explicit, as if opening a window onto it, while keeping the others covered. For instance, in the sentence “Fincan sındı” (The cup broke), the cause is covered, and only the result is windowed. However, in the sentence “O, fincanı sındırdı” (He broke the cup), both the causer and the action are windowed. Both sentences are windowed structures. Yet, if we shift our focus to the other windows to restore the entire chain, the phases might be as follows: O, əlini uzatdı (He reached out his hand) – fincana toxundu (touched the cup) – fincan sürüşdü (the cup slipped) – yerə düşdü (fell to the ground) – sınıb çilik-çilik oldu (broke into pieces).

In our view, the application of windowing of attention to the Azerbaijani language is of great significance in terms of reevaluating the semantic features of several grammatical categories, specifically voice, causativity, and the manner of motion, as well as postpositions denoting space and direction.

In our opinion, applying L.Talmy's theories to the Azerbaijani language can allow us to move away from approaching language solely as a formal-grammatical system and to study it within the framework of human thinking patterns and cognitive mechanisms.

Keywords: event structure, frame, force dynamics, windowing of attention

Lətifə Şirzadova
Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının
sabiq doktorantı, İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının müəllimi
https://orcid.org/0000-0002-8842-1218
latifashirzadova@adu.edu.az

SİNONİMLƏRİN SEMANTİK PERSPEKTİVLƏNMƏSİNDƏ KOQNİTİV AMİLLƏR

Xülasə

Müasir dilçilikdə sinonimlik yalnız eyni və ya yaxın məna ifadə edən dil vahidlərinin qarşılaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Yaxınmənalı vahidlərin konkret mətn və situasiyada seçilməsi həmin məzmunun hansı tərəfinin ön plana çıxarılması ilə də bağlıdır. Bu baxımdan sinonim seçimi insanın hadisəni qavraması, konseptuallaşdırması, müəyyən əlamətə diqqət yönəltməsi və onu konkret baxış bucağından təqdim etməsi ilə əlaqələnən koqnitiv-semantik proses kimi nəzərdən keçirilə bilər. Tədqiqatın əsas məqsədi sinonimlərin semantik perspektivlənməsinə təsir edən koqnitiv amilləri müəyyənləşdirmək və onların mətnin məna təşkilindəki rolunu üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqatda koqnitiv-semantik, kontekstual-semantik və funksional təhlil metodlarından, eləcə də komponent və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Təhlilin strukturunu sinonimlərin ümumi semantik məzmununun müəyyənləşdirilməsi, onların fərqləndirici semantik komponentlərinin üzə çıxarılması və həmin fərqlərin kontekst daxilində yaratdığı perspektivin araşdırılması təşkil edir. Tədqiqatın materialı yaxınmənalı leksik vahidlərin müxtəlif konseptual və kommunikativ situasiyalarda istifadəsinə əsaslanan nümunələrdən ibarətdir. Təhlil zamanı sinonimlərin yalnız lüğəvi mənaları deyil, onların kontekstual işlənməsi, semantik profilləri və mətn daxilində aktuallaşdırdığı məna komponentləri əsas götürülmüşdür.

Araşdırma göstərir ki, sinonimlərin perspektivlənməsində ilk növbədə sözün müəyyən məna və ya xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə ön plana çıxarması mühüm rol oynayır. Eyni və ya yaxın konseptual sahəyə daxil olan sözlərdən birinin seçilməsi həmin sözün müəyyən situasiyada daha əlçatan, diqqətçəkən və kommunikativ baxımdan münasib olması ilə əlaqələnə bilər. Belə seçim nəticəsində konseptual məzmunun bütün komponentləri eyni dərəcədə təqdim edilmir, onlardan biri və ya bir neçəsi ön plana çəkilir. Məsələn, *authority* (səlahiyyət), *power* (güc, hakimiyyət) və *right* (hüquq) vahidləri yaxın semantik sahədə yerləşsə də, müvafiq olaraq legitim səlahiyyət, təsir və nəzarət, eləcə də hüquqa malik olma aspektini daha qabarıq şəkildə ifadə edə bilər. Beləliklə, sinonim seçimi eyni hadisənin fərqli semantik perspektivlərdən təqdim edilməsinə şərait yaradır.

Təhlil nəticəsində müəyyən edilmiş digər mühüm amil sözün müəyyən anlayışı ifadə etmək üçün daha səciyyəvi və tipik olmasıdır. Yaxınmənalı vahidlərin semantik sahə

daxilində eyni dərəcədə səciyyəvi olmaması onların müxtəlif kontekstlərdə fərqli perspektiv yaratmasına səbəb olur. Dil istifadəçisi konkret situasiyanın xarakterik xüsusiyyətinə daha uyğun gələn vahidi seçməklə həmin xüsusiyyəti konseptual baxımdan daha aydın şəkildə aktuallaşdırır. Bu isə sinonimlər arasındakı fərqin yalnız əlavə üslubi çalarlardan deyil, konseptual məzmunun müxtəlif şəkildə təşkilindən də yarandığını göstərir.

Sinonimlərin perspektivlənməsinə sözün mətn daxilində birləşdiyi və birlikdə işləndiyi digər sözlər və ifadələr də birbaşa təsir göstərir. Yaxınmənalı sözlərin hansı vahidlərlə birləşməsi onların işlənmə imkanlarını və kontekstual semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Buna görə sinonim seçimi abstrakt şəkildə deyil, onu əhatə edən leksik və sintaktik mühitlə birlikdə qiymətləndirilməlidir. Eyni konseptual sahəyə aid olan iki vahid müxtəlif söz və ifadələrlə birlikdə işlənməklə fərqli məna komponentlərini aktuallaşdıra və nəticədə mətnin semantik istiqamətinə müxtəlif təsir göstərə bilər.

Araşdırma həmçinin freym və diqqət amillərinin sinonim seçimi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Müəyyən sözün seçilməsi onunla əlaqəli konseptual strukturun ayrı-ayrı elementlərini aktivləşdirir. Eyni situasiya müxtəlif sözlərlə ifadə edildikdə hadisənin iştirakçısı, səbəbi, nəticəsi, qiymətləndirilməsi və ya emosional tərəfi diqqət mərkəzinə gətirilə bilər. Deməli, sinonim vahidlər arasında seçim yalnız adlandırma fərqi yaratmır, hadisənin hansı konseptual çərçivədə qavranılmasına və təqdim edilməsinə də təsir göstərir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sinonimlərin semantik perspektivlənməsi konseptual məzmunun seçilməsi, müəyyən semantik komponentin ön plana çıxarılması və həmin perspektivin mətn daxilində inkişaf etdirilməsi mərhələləri üzrə həyata keçirilir. Bu prosesdə sözün müəyyən xüsusiyyəti ön plana çıxarması, onun anlayışı ifadə etməkdə səciyyəviliyi, mətn daxilində digər sözlərlə uyğunluğu, freym strukturu və diqqətin istiqaməti qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Nəticədə sinonim seçimi mətnin semantik təşkilində aktiv iştirak edən vasitəyə çevrilir: eyni konseptual məzmun müxtəlif sinonimlərin ardıcıl və məqsədyönlü istifadəsi ilə mərhələli şəkildə açılır, yeni semantik çalarlar qazanır və mətnin ümumi məna istiqaməti formalaşır.

Beləliklə, sinonimlərin semantik perspektivlənməsi onların yalnız leksik-semantik yaxınlığı əsasında deyil, dil istifadəçisinin konseptuallaşdırma, diqqət yönəltmə və müəyyən baxış bucağı seçmə fəaliyyəti əsasında izah edilməlidir. Aparılan təhlil göstərir ki, sinonim seçimi mətnyaratma prosesində passiv əvəzləmə vasitəsi deyil, məzmunun strukturlaşdırılmasına və müxtəlif semantik perspektivlərin formalaşdırılmasına xidmət edən koqnitiv-semantik mexanizmdir. Bu yanaşma sinonimlik probleminin öyrənilməsini sözlərarası məna münasibətlərindən mətnin dinamik semantik təşkilinə doğru genişləndirir.

Açar sözlər: *sinonimlər, semantik perspektivlənmə, koqnitiv amillər, konseptuallaşdırma, mətnyaratma.*

COGNITIVE FACTORS IN THE SEMANTIC PERSPECTIVIZATION OF SYNONYMS

Abstract

In modern linguistics, synonymy is not limited to comparing linguistic units that express identical or similar meanings. The selection of near-synonymous units in a particular text and situation is also related to which aspect of the given content is brought to the foreground. From this perspective, synonym selection can be viewed as a cognitive-semantic process associated with how a person perceives and conceptualizes an event, directs attention to a particular feature, and presents it from a specific point of view. The main aim of this study is to identify the cognitive factors that influence the semantic perspectivization of synonyms and to reveal their role in the organization of meaning in a text.

The study employs cognitive-semantic, contextual-semantic, and functional analysis, as well as componential and comparative methods. The analysis is structured around identifying the general semantic content of synonyms, determining their distinctive semantic components, and examining the perspective created by these differences in context. The material of the study consists of examples based on the use of near-synonymous lexical units in different conceptual and communicative situations. The analysis takes into account not only the dictionary meanings of synonyms but also their contextual use, semantic profiles, and the meaning components they activate within the text.

The analysis demonstrates that, first and foremost, the ability of a word to bring a particular meaning or feature into greater prominence plays an important role in the perspectivization of synonyms. The selection of one of the words belonging to the same or a closely related conceptual domain may be associated with the word being more accessible, salient, and communicatively appropriate in a particular situation. As a result of such a choice, not all components of the conceptual content are presented equally; rather, one or several of them are brought to the foreground. For example, *authority*, *power*, and *right* belong to a closely related semantic domain, but they can respectively foreground the aspects of legitimate authority, influence and control, and having a right. Thus, synonym selection makes it possible to present the same event from different semantic perspectives.

Another important factor identified in the analysis is the degree to which a word is characteristic and typical for expressing a particular concept. The fact that near-synonymous units are not equally representative within a semantic domain may cause them to create different perspectives in different contexts. By selecting a lexical unit that more closely corresponds to the characteristic features of a particular situation, the language user makes those features more conceptually salient. This indicates that the differences between synonyms arise not only from additional stylistic nuances but also from the different ways in which conceptual content is organized.

The perspectivization of synonyms is also directly influenced by the other words and expressions with which a word combines and co-occurs in a text. The words with which near-synonymous units combine determine their possibilities of use and their contextual semantic characteristics. Therefore, synonym selection should not be evaluated in isolation but together with the lexical and syntactic environment surrounding the selected unit. Two words belonging to the same conceptual domain may activate different meaning components when they occur with different words and expressions, thereby influencing the semantic direction of the text in different ways.

The analysis also demonstrates a close relationship between frame and attention factors and synonym selection. The choice of a particular word activates specific elements of the conceptual structure associated with it. When the same situation is expressed through different lexical choices, the participant, cause, consequence, evaluation, or emotional aspect of the event may be brought into focus. Therefore, the choice between synonymous units does not merely create a difference in naming; it also affects the conceptual framework through which an event is perceived and presented.

The findings of the study indicate that the semantic perspectivization of synonyms takes place through the stages of selecting conceptual content, foregrounding a particular semantic component, and developing that perspective within the text. In this process, the prominence given to a particular feature by a word, its representativeness in expressing a concept, its compatibility with other words in the text, its frame structure, and the direction of attention interact with one another. Consequently, synonym selection becomes an active means of organizing meaning in a text: the same conceptual content can be gradually unfolded through the consistent and purposeful use of different synonyms, acquire new semantic nuances, and contribute to the formation of the overall semantic direction of the text.

Thus, the semantic perspectivization of synonyms should be explained not only on the basis of their lexical-semantic similarity but also in terms of the language user's activity of conceptualization, attention direction, and selection of a particular point of view. The analysis demonstrates that synonym selection is not a passive means of substitution in the process of text creation but a cognitive-semantic mechanism that contributes to the structuring of content and the formation of different semantic perspectives. This approach broadens the study of synonymy from relationships between individual words to the dynamic semantic organization of the text.

Keywords: synonyms, semantic perspectivization, cognitive factors, conceptualization, text creation.

Müasir koqnitiv dilçilikdə leksik vahidin mənası yalnız onun lüğəvi izahı və dil sistemindəki qarşılıqlı münasibətləri əsasında müəyyənləşdirilmir. Mənanın formalaşmasında insanın dünyanı qavraması, konseptuallaşdırması, diqqətini müəyyən xüsusiyyət üzərində cəmləşdirməsi və hadisəni konkret baxış bucağından təqdim etməsi mühüm rol oynayır. Koqnitiv yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri semantikanın insanın idrak fəaliyyəti ilə bağlı olmasıdır. Bu baxımdan perspektiv, baxış bucağı və subyektivlik

anlayışları dil vasitəsilə mənanın necə qurulduğunu izah edən mühüm kateqoriyalar sırasındadır (Verhagen 2012: 48–50). Koqnitiv semantika çərçivəsində mənanın konseptuallaşdırma ilə əlaqəsi və dil vahidinin məzmunu müəyyən şəkildə təqdim etməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Langacker 2008: 55–60).

Sinonimlər də bu proses baxımından xüsusi maraq doğurur. Semantik cəhətdən yaxın sözlərin mövcudluğu onların hər bir kontekstdə tam şəkildə bir-birini əvəz edə bilməsi anlamına gəlmir. Dil istifadəçisi yaxınmənalı vahidlər arasından seçim edərkən situasiyanın müəyyən xüsusiyyətini daha qabarıq şəkildə təqdim edir. Koqnitiv dilçilikdə leksik mənanın konseptual struktur, diqqət və konstrual prosesləri ilə əlaqəsi bu fərqlərin izahına imkan verir (Croft, Cruse 2004: 40–46). Deməli, sinonim seçimi yalnız leksik əvəzləmə deyil, müəyyən məzmunun konkret perspektivdən təqdim edilməsinə xidmət edən koqnitiv-semantik seçim kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Semantik perspektivlənmə anlayışı eyni hadisənin və ya konseptual məzmunun müxtəlif tərəflərinin dil vasitəsilə ön plana çıxarılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman dil istifadəçisi bütöv konseptual məzmunun müəyyən komponentini diqqət mərkəzinə gətirir. Verhagenin yanaşmasında perspektiv, baxış bucağı və subyektivlik mənanın koqnitiv xarakterinin mühüm göstəriciləri kimi təqdim olunur (Verhagen 2012: 48–49). Croft və Cruse də konseptuallaşdırma proseslərini diqqət, müqayisə, perspektiv və digər konstrual əməliyyatları ilə əlaqələndirirlər (Croft, Cruse 2004: 40–46). Langacker isə mənanın yalnız konseptual məzmundan deyil, həmin məzmunun müəyyən şəkildə konstrual edilməsindən asılı olduğunu vurğulayır (Langacker 2008: 55–60). Buna görə yaxınmənalı sözlər arasında seçim zamanı sözlərin ümumi semantik sahəsi ilə yanaşı, onların situasiyanın hansı tərəfini daha qabarıq şəkildə təqdim etdiyi də nəzərə alınmalıdır.

Sinonim seçiminə təsir edən əsas amillərdən biri **leksik saliyentlikdir**. Dil istifadəçisinin yaddaşında müəyyən sözlərlə onların işlənmə kontekstləri arasında formalaşmış əlaqələr həmin sözlərin konkret situasiyalarda seçilməsinə təsir göstərə bilər. Liu yaxınmənalı isimlərin istifadəsini korpus əsaslı kollokativ təhlil və seçim eksperimenti vasitəsilə araşdıraraq saliyentlik və konstrualın sinonim seçiminə təsir edən mühüm amillər olduğunu müəyyənləşdirir (Liu 2013: 67–68). Müəllifin *authority* (səlahiyyət), *power* (hakimiyyət, güc), *right* (hüquq) və *duty* (vəzifə), *obligation* (öhdəlik), *responsibility* (məsuliyyət) qrupları üzərində apardığı təhlil göstərir ki, yaxınmənalı vahidlər arasında seçim onların prototipik mənaları və konkret semantik kontekstə uyğunluğu ilə əlaqələnir (Liu 2013: 67–68).

Bu fakt sinonimlərin semantik perspektivlənməsində **prototipiklik** amilinin əhəmiyyətini üzə çıxarır. Eyni konseptual sahəyə daxil olan sözlər həmin sahənin müxtəlif xüsusiyyətlərini daha qabarıq şəkildə ifadə edə bilər. Koqnitiv semantika çərçivəsində prototipik kateqoriyaların qeyri-bərabər daxili quruluşa malik olduğu və kateqoriya üzvlərinin müəyyən dərəcədə mərkəzilik nümayiş etdirdiyi göstərilir (Croft, Cruse 2004: 74–87). Geeraerts də prototipiklik və saliyentliyi koqnitiv leksik semantikanın əsas anlayışları sırasında nəzərdən keçirir (Geeraerts 2010: 182–199). Məsələn, *authority* (səlahiyyət), *power* (güc, hakimiyyət) və *right* (hüquq) sözləri müəyyən kontekstlərdə

idarəetmə və imkan anlayışları ilə əlaqəli olsa da, onların semantik profilləri eyniləşmir. *Authority* (səlahiyyət) daha çox legitimlik və səlahiyyət, *power* (güc, hakimiyyət) təsir və nəzarət, *right* (hüquq) isə subyektin müəyyən hərəkətə malik hüququ baxımından perspektiv yarada bilər. Burada sinonim seçimi situasiyanın hansı komponentinin danışan üçün daha əhəmiyyətli olduğunu müəyyənləşdirir.

Digər mühüm koqnitiv amil **kollokativ mühitdir**. Sözün semantik xüsusiyyətləri onun hansı vahidlərlə müntəzəm şəkildə işlənməsi ilə də əlaqəlidir. Divjak və Gries yaxınmənalı rus fellərini korpus məlumatları və eksperimental üsullar əsasında araşdıraraq onların istifadəsində paylanma nümunələrinin koqnitiv baxımdan əhəmiyyət daşıdığını göstərirlər (Divjak, Gries 2008: 188–190). Müəlliflərin yanaşmasında sözlərin müxtəlif kontekstlərdə müşahidə olunan işlənmə xüsusiyyətləri onların leksik məkanda təşkilinə təsir göstərir (Divjak, Gries 2008: 189–190). Bu baxımdan sinonimlərin mənasını yalnız lüğəvi izah əsasında deyil, onların real işlənmə mühitindəki davranışı əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür.

Kollokativ mühit sinonimin mətn daxilində hansı semantik komponenti aktuallaşdırdığını da müəyyənləşdirir. Divjak və Griesin təhlilində sözlərin ətrafındakı struktur və semantik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi onların məna və işlənmə fərqlərinin üzə çıxarılmasına imkan verir (Divjak, Gries 2008: 190–191). Beləliklə, yaxınmənalı vahidlərin fərqləndirilməsi yalnız komponential semantika ilə məhdudlaşmır; onların işlənmə tezliyi, birgə işlənmə xüsusiyyətləri və kontekstual paylanması da nəzərə alınır. Geeraertsin koqnitiv leksik semantika haqqında sistemləşdirməsində də prototipiklik, saliyentlik və korpus əsaslı yanaşmalar leksik mənanın izahı ilə əlaqələndirilir (Geeraerts 2010: 182–199).

Sinonimlərin perspektivlənməsində **freym** amili də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Fillmore freym semantikasında söz mənasının müəyyən təcrübə və bilik strukturu fonunda formalaşdığını qeyd edir. Onun fikrincə, ayrı-ayrı anlayışları başa düşmək üçün həmin anlayışların daxil olduğu bütöv strukturun nəzərə alınması tələb olunur (Fillmore 1982: 111–113). Croft və Cruse də konseptual strukturların freymlər və domenlərlə əlaqəsini koqnitiv mənanın təşkilində mühüm amil kimi nəzərdən keçirirlər (Croft, Cruse 2004: 7–28, 91–96). Söz mətnə daxil olduqda onunla əlaqəli digər konseptual elementlər də müəyyən dərəcədə aktivləşir. Bu baxımdan sinonimlərin seçilməsi eyni situativ çərçivənin müxtəlif komponentlərinin ön plana çəkilməsinə səbəb ola bilər.

Koqnitiv perspektivdən yanaşdıqda, sinonim seçiminin **müəllif diqqəti və kommunikativ məqsədlə** əlaqəsi də aydınlaşır. Müəllif müəyyən situasiyanı təqdim edərkən onun iştirakçılarından birini, fəaliyyətin nəticəsini, səbəbini, emosional xüsusiyyətini və ya qiymətləndirmə aspektini daha qabarıq göstərə bilər. Seçilmiş sinonim həmin istiqamətin dil səviyyəsində ifadəsinə xidmət edir. Croft və Cruse-un konstrual əməliyyatları arasında diqqət və perspektivin xüsusi yer tutması bu baxımdan əhəmiyyətlidir: danışan eyni konseptual məzmun daxilində müxtəlif elementləri seçə və onların diqqət mərkəzindəki mövqeyini dəyişə bilər (Croft, Cruse 2004: 46–62). Langackerin yanaşmasında da fokuslanma və ön plana çıxarma mənanın konstrualının əsas vasitələrindən biri kimi təqdim edilir (Langacker 2008: 55–90).

Bu səbəbdən sinonimlərin mətn daxilində ardıcıl və məqsədyönlü istifadəsi yalnız təkrarın qarşısını almaq funksiyası daşımır; o, məzmunun mərhələli şəkildə açılmasına və müxtəlif semantik çalarların formalaşmasına da imkan yaradır. Yaxınmənalı vahidlərin bu xüsusiyyəti onların mətn daxilində statik əvəzləyici vasitələr kimi deyil, semantik inkişafda iştirak edən vahidlər kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas verir.

Bu yanaşma sinonim seçimi ilə **mətnyaratma** arasında birbaşa əlaqə qurmağa imkan verir. Yaxınmənalı vahidlərin məqsədyönlü seçilməsi mətnin semantik inkişafına xidmət edə, eyni konseptual sahəni müxtəlif istiqamətlərdən təqdim edə bilər. Divjak və Griesin nəticələri də yaxın sinonimlərin təsadüfi şəkildə deyil, onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən sistem daxilində təşkil olunduğunu göstərir (Divjak, Gries 2008: 191–192). Deməli, sinonim seçiminin arxasında həm yaddaşda möhkəmlənmiş dil nümunələri, həm də konkret kontekstdə həyata keçirilən koqnitiv seçim dayanır. Leksik mənanın mətn və diskurs daxilində dinamik xarakter daşıması da bu seçimin mətnin ümumi semantik təşkilindən ayrı nəzərdən keçirilə bilmədiyini göstərir (Geeraerts 2010: 239–258).

Beləliklə, sinonimlərin semantik perspektivlənməsi üç qarşılıqlı bağlı mərhələdə nəzərdən keçirilə bilər: **konseptual məzmunun seçilməsi, həmin məzmunun müəyyən tərəfinin ön plana çıxarılması və seçilmiş perspektivin mətn daxilində inkişaf etdirilməsi**. Bu prosesdə saliyentlik, prototipiklik, kollokativ mühit, freym strukturu, diqqət və kommunikativ məqsəd bir-birini tamamlayan koqnitiv amillər kimi çıxış edir.

Sinonimlərin semantik perspektivlənməsi onların yalnız mənaca yaxın dil vahidləri kimi deyil, müxtəlif konseptual və kommunikativ istiqamətləri ifadə edən vasitələr kimi öyrənilməsinə imkan verir. Koqnitiv yanaşma göstərir ki, sinonim seçimi zamanı dil istifadəçisi mövcud semantik imkanlar arasından konkret situasiyaya daha uyğun olan vahidi seçir. Bu seçimdə leksik saliyentlik, prototipik məna, kollokativ xüsusiyyətlər, freym strukturu, diqqətin istiqaməti və kommunikativ məqsəd mühüm rol oynayır (Liu 2013: 67–68; Divjak, Gries 2008: 189–191).

Nəticə etibarilə, sinonimlərin semantik perspektivlənməsi mətnin məna təşkilinin mühüm mexanizmlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Sinonim seçimi vasitəsilə eyni konseptual sahənin müxtəlif tərəfləri aktuallaşdırılır, məzmunun semantik inkişafı təmin edilir və müəllifin hadisəyə münasibəti müəyyən baxış bucağından ifadə olunur. Bu baxımdan sinonimlik probleminin koqnitiv aspektdə araşdırılması leksik seçimi insanın konseptuallaşdırma və perspektiv qurma fəaliyyəti ilə əlaqələndirməklə mətnyaratma prosesinin semantik əsaslarının daha aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Croft, W., Cruse, D. A. *Cognitive Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – 356 p.
2. Divjak, D., Gries, S. Th. *Clusters in the Mind? Converging Evidence from Near-Synonymy in Russian*. The Mental Lexicon. – 2008. – Vol. 3, No. 2. – pp. 188–213.
3. Fillmore, Ch. J. *Frame Semantics*. In: *Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin Publishing Co., – 1982. – pp. 111–137.

4. Geeraerts, D. *Theories of Lexical Semantics*. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – 341 p.

5. Langacker, R. W. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – 562 p.

6. Liu, D. *Salience and Construal in the Use of Synonymy: A Study of Two Sets of Near-Synonymous Nouns*. Cognitive Linguistics. – 2013. – Vol. 24, No. 1. – pp. 67–113.

7. Verhagen, A. *Construal and Perspectivization*. In: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. – Oxford: Oxford University Press, – 2012. – pp. 48–81.

Maya P.Əhmədli
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin baş müəllimi
https://orcid.org/0000-0002-3791-9219
e.mail: maya.ahmadli@azmiu.edu.az

PASSİV KONSTRUKSİYALARIN KOQNİTİV LİNQVİSTİK TƏHLİLİ (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ)

Xülasə

Müasir koqnitiv dilçilikdə passiv konstruksiyalar yalnız sintaktik çevrilmə kimi deyil, hadisənin fərqli perspektivdən təqdim edilməsi, diqqətin subyektdən obyektə və nəticəyə yönəldilməsi kimi izah olunur. Təqdim olunan tezisin məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində passiv konstruksiyaların koqnitiv-linqvistik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqatda müqayisəli-tipoloji metod, koqnitiv-semantik analiz, struktur-funksional təsvir və konseptual modelləşdirmə metodlarından istifadə olunur. Nəticədə müəyyən edilir ki, hər iki dildə passiv konstruksiyalar eyni idrak mexanizminə əsaslansa da, ingilis dilində analitik, Azərbaycan dilində isə, əsasən, sintetik-morfoloji vasitələrlə formalaşır. Bu fərq dillərin tipoloji xüsusiyyətlərini və hadisənin konseptuallaşdırılması tərzini əks etdirir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, passiv konstruksiyalar, ingilis dili, Azərbaycan dili, sintaktik konseptuallaşma

A Cognitive Linguistic Analysis of Passive Constructions (in the English and Azerbaijani languages)

Abstract

The thesis analyzes passive constructions in English and Azerbaijani within the framework of cognitive linguistics. Passive structures are treated not merely as syntactic transformations but as alternative construals of the same event, involving shifts in perspective, attention focus, and participant profiling. The study employs contrastive-typological, cognitive-semantic, structural-functional, and conceptual modeling methods. It reveals that although passive constructions in both languages rely on similar cognitive mechanisms, English predominantly uses analytic means, while Azerbaijani mainly employs synthetic-morphological devices. This difference reflects the typological features of the languages and their specific ways of conceptualizing events.

Keywords: cognitive linguistics, passive constructions, English, Azerbaijani, syntactic conceptualization

Müasir dilçilikdə koqnitiv yanaşma dil hadisələrini insan təfəkkürü, idrakı və dünyanın konseptuallaşdırılması ilə bağlı izah edir. Bu baxımdan passiv konstruksiyalar sadəcə qrammatik çevrilmə deyil, eyni real vəziyyətin fərqli “səhnələşdirməsi” kimi başa düşülür. Passiv seçim zamanı diqqət mərkəzi hərəkəti icra edən subyektdən hərəkətin təsir etdiyi obyektə, nəticəyə və ya vəziyyətə keçir. Beləliklə, məlumat strukturu, vurğu və perspektiv dəyişir. İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi bu prosesin universal və milli-spesifik cəhətlərini üzə çıxarır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə, ingilis dili german dilləri ailəsinə mənsub olduğu üçün passiv strategiyalar arasında həm oxşarlıq, həm də fərq vardır. Bu mövzu “Türk dövlətlərində koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi” mövzusunda keçirilən konfrans çərçivəsində xüsusilə aktualdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində passiv konstruksiyaların koqnitiv-linqvistik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir: passivliyin koqnitiv nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək; ingilis dilində passiv modelləri təhlil etmək; Azərbaycan dilində passiv konstruksiyaların formalaşma yollarını araşdırmaq; hər iki dildə subyektin ifadə olunma və buraxılma şərtlərini müqayisə etmək; passiv seçiminin məlumat strukturuna və perspektivə təsirini göstərmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasını müqayisəli-tipoloji metod, koqnitiv-semantik analiz, struktur-funksional təsvir, əsaslı nümunə seçimi və konseptual modelləşdirmə təşkil edir. Material kimi ingilis dilindən bədii, publisistik və elmi mətnlərdən götürülmüş passiv cümlələr, Azərbaycan dilindən isə müasir nəsr, mətbuat və elmi üslubdan seçilmiş konstruksiyalar istifadə olunur. Təhlil zamanı sintaktik quruluş, semantik rollar, subyektin ifadəsi, fokus və perspektiv xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Koqnitiv qrammatikada passivlik, profilləşdirmə, perspektiv və konseptual metafor anlayışları izah olunur. Passiv konstruksiyada obyekt fon roluna keçir, obyekt və ya nəticə fiqur mövqeyinə çıxarılır. Bu, hadisənin yeni perspektivdən təqdim edilməsidir. Passivlik yalnız cümlənin formal quruluşunu deyil, həm də məlumatın oxucuya çatdırılma tərzini dəyişir. Bu baxımdan passiv konstruksiyalar koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir.

İngilis dilində passiv, əsasən, analitik yolla qurulur: **“be + past participle”** modeli geniş yayılmışdır. *“The letter was written by John”* cümləsində subyekt *“by”* sözönü ilə ifadə olunur. Lakin bir çox hallarda subyekt buraxılır və diqqət hərəkətin nəticəsinə yönəlir. *“Get-passive”* modeli isə daha çox dinamiklik, nəticəyönlülük və bəzən mənfi qiymətləndirmə çaları daşıyır. *“Sözönülü passive”* kimi quruluşlar ingilis dilinin tipoloji imkanlarını göstərir. Bütün bunlar ingilis dilində passivliyin geniş və çevik bir sistem olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində passiv, əsasən, sintetik-morfoloji yolla əmələ gəlir: *“-ıl/-il/-ul/-ül”* və *“-ın/-in/-un/-ün”* şəkilçiləri passiv məna yaradır. Məsələn, *“məktub yazıldı”* cümləsində hərəkəti icra edən şəxs arxa plana keçir, diqqət nəticəyə yönəlir. Bundan başqa, *“olunmaq”*

və *“edilmək”* köməkçi feilləri ilə qurulan konstruksiyalar da passiv məna ifadə edir. Azərbaycan dilində passiv konstruksiyaların bir qismi formal cəhətdən passiv görünsə də, semantik baxımdan təsirsizlik, nəticə və ya vəziyyət bildirir. Bu, türk dillərinə xas olan xüsusiyyətdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində passiv konstruksiyalar eyni idrak mexanizminə əsaslanır: diqqət subyektdən obyektə və ya nəticəyə keçir. Lakin formal ifadə vasitələri fərqlidir. İngilis dilində analitik quruluşlar, *“by”* sözönü və *“get-passive”* kimi modellər üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilində isə sintetik şəkilçilər və köməkçi feillər əsas rol oynayır. Hər iki dildə subyektin buraxılması passivliyin əsas funksiyalarından biridir. Bu, məlumat strukturunun qurulmasında və vurğunun dəyişdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat göstərir ki, passiv konstruksiyalar təkcə sintaktik çevrilmə deyil, həm də idrak prosesində iştirakçıların rolunu, hadisənin gedişatını və məlumat strukturunu yenidən quran semantik-konseptual mexanizmdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi passivliyin universal və milli-spesifik cəhətlərini üzə çıxarır. İngilis dilində passiv daha analitik, Azərbaycan dilində isə daha sintetik xarakter daşıyır. Bu fərqlər dillərin tipoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, hər iki dil daşıyıcısının hadisəni qavrama və təqdim etmə tərzindən irəli gəlir. Tədqiqatın nəticələri dil tədrisi, tərcüməşünaslıq, müqayisəli qrammatika və koqnitiv semantika sahələrində istifadə oluna bilər.

Mehriban A. Əsədullasoy
Filologiya elmləri doktoru
Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti
https://orcid.org/ 0000-0002-2640-5220
e.mail: quliyeva.mehriban@list.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KONSEPTUAL METAFORLAR: KOLLEKTİV YADDAŞIN KOQNİTİV-MƏDƏNİ ƏSASLARI

Xülasə

Türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində formalaşmış konseptual metaforlar xalqın dünyagörüşünü, kollektiv yaddaşını və milli-mədəni dəyərlər sistemini əks etdirən mühüm koqnitiv mexanizmlərdən biridir. Məqalədə türk dillərində müşahidə olunan metaforik modellər koqnitiv dilçiliyin nəzəri yanaşmaları əsasında təhlil edilir və onların kollektiv yaddaşın qorunması və nəsillərarası ötürülməsindəki funksional rolu araşdırılır.

Tədqiqatın əsas məqsədi türk xalqlarının dilində sabitləşmiş metaforik konseptlərin etnomədəni identiklik, tarixi yaddaş və sosial-mənəvi dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir.

Araşdırma Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qazax, qırğız və özbək dillərində işlənən metaforik ifadələrin müqayisəli təhlili əsasında həyata keçirilmişdir. Təhlilin nəticələri göstərir ki, türk xalqlarının ortaq tarixi-mədəni təcrübəsi, köçəri və yarımköçəri həyat tərzi, eləcə də təbiətə əsaslanan ənənəvi dünyagörüşü bu dillərdə bənzər metaforik modellərin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Tədqiqatda türk xalqlarının dil mənzərəsində mühüm yer tutan "yol", "ocaq", "ürək", "işıq", "su", "dağ" və "vətən" konseptləri müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir. Bu konseptlər yalnız leksik vahidlər deyil, həm də kollektiv yaddaşın, mədəni təcrübənin və etnomədəni dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış edən konseptual strukturlardır.

Nəticə etibarilə, məqalədə türk dillərində formalaşmış konseptual metaforlar yalnız dil hadisəsi kimi deyil, həm də ortaq tarixi-mədəni təcrübənin, kollektiv yaddaşın və etnomədəni dəyərlər sisteminin qorunması və nəsillərarası ötürülməsini təmin edən mühüm idarki strukturlar kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konseptual metafor, türk dilləri, kollektiv yaddaş, etnomədəni identiklik

CONCEPTUAL METAPHORS IN TURKIC LANGUAGES: COGNITIVE-CULTURAL FOUNDATIONS OF COLLECTIVE MEMORY

Abstract

Conceptual metaphors formed in the process of historical development of Turkic languages are one of the important cognitive mechanisms reflecting the worldview,

collective memory and national-cultural value system of the people. In the article, the metaphorical models observed in Turkic languages are analyzed based on the theoretical approaches of cognitive linguistics and their functional role in the preservation and intergenerational transmission of collective memory is investigated.

The main purpose of the study is to determine the interaction of metaphorical concepts stabilized in the languages of Turkic peoples with ethnocultural identity, historical memory and socio-spiritual values.

According to cognitive linguistics theory, metaphor is not only an artistic or stylistic device, but also one of the main cognitive processes that enables a person to conceptualize Abstract concepts through concrete experience and cognitive models. In this context, conceptual metaphors such as “life is a path”, “homeland is a mother”, “heart is a symbol of family unity”, “heart is the center of feelings and spirituality”, “light is an expression of knowledge and understanding” are evaluated as fundamental cognitive models reflecting the way Turkic peoples perceive and make sense of the world.

The study was carried out on the basis of a comparative analysis of metaphorical expressions used in Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Kyrgyz and Uzbek languages. The results of the analysis show that the common historical and cultural experience of the Turkic peoples, their nomadic and semi-nomadic lifestyle, as well as their traditional worldview based on nature, had a significant impact on the formation of similar metaphorical models in these languages.

The study involved a comparative analysis of the concepts of “way”, “hearth”, “heart”, “light”, “water”, “mountain” and “homeland”, which occupy an important place in the linguistic landscape of the Turkic peoples. The results show that these concepts are not only lexical units, but also conceptual structures that act as carriers of collective memory, cultural experience and ethnocultural values.

Thus, conceptual metaphors formed in Turkic languages are considered not only as linguistic phenomena, but also as important cognitive structures that ensure the preservation and intergenerational transmission of common historical and cultural experience, collective memory and ethnocultural value systems.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual metaphor, Turkic languages, collective memory, ethnocultural identity

Giriş

Müasir koqnitiv dilçilik dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də dünyanın konseptual şəkildə dərk olunmasının əsas mexanizmi kimi izah edir. Bu yanaşmaya görə, dil sistemində mövcud olan metaforlar təsadüfi üslubi vasitələr deyil, təfəkkürün əsas idraki modellərini əks etdirən konseptual strukturlardır. Xüsusilə konseptual metaforlar mücərrəd anlayışların konkret təcrübə əsasında formalaşmasında mühüm rol oynayır. Türk dillərinin leksik-semantik sistemi bu baxımdan zəngin metaforik modelləri ilə seçilir. Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qazax, qırğız və özbək dillərində müşahidə olunan metaforik ifadələr yalnız dil faktı kimi deyil, eyni zamanda ortaq tarixi təcrübə, sosial həyat formaları və mədəni dəyərlərin dildə kodlaşdırılması kimi çıxış edir. Bu metaforik sistemlər türk xalqlarının dünyanı qavrama modelini və

kollektiv mədəni yaddaşını əks etdirir. “Kosmoqonik mahiyyətli əski türk qavrayışında dünya modelinin əsasını törəniş, başlanğıc kateqoriyaları təşkil edir. Bu cəhət zamana münasibəti müəyyənləşdirib; türk etnik təfəkküründə əzəli qaynaqlar, mənşə, başlanğıc xüsusi məqamdadır – öz intəhasız ərazilərində daim köç edən, məkanını dəyişən toplum zaman başlanğıcını, əzəlini ideallaşdırır, həyatı ideal keçmişin fonunda qavrayır” (Hacılı 2000: 109).

Mövcud tədqiqatlarda konseptual metaforların ümumi koqnitiv funksiyaları geniş şəkildə araşdırılsa da, onların türk dilləri kontekstində kollektiv mədəni yaddaşın formalaşmasındakı rolu nisbətən az öyrənilmişdir. Xüsusilə metaforik modellərin müqayisəli türk dilləri materialı əsasında sistemli şəkildə təhlili elmi ədəbiyyatda kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu baxımdan tədqiqatın məqsədi türk dillərində işlək olan konseptual metaforların kollektiv mədəni yaddaş və etnomədəni identikliklə əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün tədqiqat çərçivəsində konseptual metaforların semantik və koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili, onların türk dillərində ifadə formalarının müqayisəli şəkildə araşdırılması, eləcə də kollektiv mədəni yaddaşın və etnomədəni identikliyin formalaşmasındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi əsas tədqiqat vəzifələri kimi müəyyən edilir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulur:

- Türk dillərində əsas konseptual metaforların müəyyənləşdirilməsi;
- onların semantik və koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili;
- metaforik modellərin mədəni kodlaşdırma funksiyasının araşdırılması;
- ortaq və fərqli metaforik strukturların müqayisəli təhlili.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, konseptual metaforlar türk dillərinin müqayisəli materialı əsasında yalnız dil hadisəsi kimi deyil, həm də kollektiv yaddaşın formalaşmasını və mədəni təcrübənin ötürülməsini əks etdirən koqnitiv-mədəni model kimi təhlil edilir.

Konseptual metafor və koqnitiv dilçilik

Türk dillərində konseptual metaforların formalaşması yalnız milli-mədəni xüsusiyyətlərlə deyil, həm də insan təfəkküründün ümumi koqnitiv mexanizmləri ilə şərtlənir. Bu baxımdan müxtəlif dillərdə müşahidə olunan ortaq metaforik modellərin yaranması daxili nitqin və ümumbəşəri idrak proseslərinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bu fikri dəstəkləyən yanaşmalardan birində qeyd olunur: “Daxili nitq isə öz xarakterinə görə universaldır. Yəni bütün insanlar ətraf aləm hadisələrini və özünüdərk prosesini eyni cür qavraya bilərlər. Dillər arasında koqnitiv (oxşar) elementlərin yaranması da məhz bu proseslə bağlıdır” (Yusifov 2017: 36). Koqnitiv dilçilik dil hadisələrini insanın düşünmə və dünyanı qavrama prosesləri ilə sıx bağlı şəkildə izah edən müasir dilçilik istiqamətlərindən biridir. Bu yanaşmaya görə, dil yalnız kommunikativ sistem deyil, həm də insan yaddaşında formalaşan konseptual strukturların verbal ifadəsidir. Dil vahidləri insanın dünyanı qavrama və konseptuallaşdırma xüsusiyyətlərini, eləcə də gerçəkliyi necə kateqoriyalaşdırdığını əks etdirir. Bu baxımdan konseptual metafor nəzəriyyəsi dil, təfəkkür və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Koqnitiv dilçilik yanaşmasına görə, insanın düşüncə sistemi mücərrəd anlayışları konkret təcrübə əsasında dərk etməyə əsaslanır və metafor bu prosesdə əsas idraki mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan metafor yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də təfəkkür strukturunda fundamental rol oynayır. Konseptual metafor nəzəriyyəsinin əsas nəzəri mənbələrindən biri hesab edilən Corc Lakoff və Mark Consonun “Metaphors We Live By” adlı əsərində metaforun yalnız bədii ifadə vasitəsi olmadığı, eyni zamanda insan təfəkküründün və dünyanı qavrama prosesinin əsas koqnitiv mexanizmlərindən biri olduğu irəli sürülür. Müəlliflərin fikrincə, “İnsanın konseptual sistemi mahiyyət etibarilə metaforik xarakter daşıyır” (Lakoff, Johnson, 1980: 6).

Koqnitiv dilçilikdə metafor insanın gündəlik düşüncə və davranış sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşmaya görə, metafor yalnız dil hadisəsi deyil, həm də təfəkkür və fəaliyyət formalarını müəyyənləşdirən əsas idraki mexanizmlərdən biridir. “Metafor gündəlik həyatda geniş şəkildə yayılmışdır və o, təkcə dildə deyil, həm də düşüncə və davranışda özünü göstərir”. (Lakoff 1987: 3).

Türk dillərində konseptual metaforların kollektiv yaddaşın koqnitiv-mədəni əsasları kontekstində araşdırılması koqnitiv dilçiliyin müasir nəzəri yanaşmalarına əsaslanır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların davamlı şəkildə zənginləşməsi və yeni elmi nəticələrin meydana çıxması koqnitiv yanaşmanın dinamik xarakterini göstərir: “Dilə koqnitiv cəhətdən yanaşma dinamik inkişaf edən elə bir cərəyandır ki, əldə olunmuş nəticələr tez bir zamanda təzələnir” (Abdullayev 2006: 12).

Türk dillərində konseptual metaforların öyrənilməsi göstərir ki, kollektiv yaddaşın formalaşdırdığı koqnitiv-mədəni təcrübə mücərrəd anlayışların qavranılması və ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu baxımdan insan təfəkküründə metaforik konseptuallaşdırmanın universal və eyni zamanda mədəniyyətə xas xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: “İnsanlar zaman və ya xeyirxahlıq kimi mücərrəd anlayışlar haqqında metaforik təfəkkürə malikdirlər. Bu tendensiya universal xarakter daşıya bilər. Ayrı-ayrı fərd və ya qrupların istifadə etdikləri mental metaforlar arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur və onlar hər an dəyişə bilir (Bayramova 2021: 44).

İnsanlar mücərrəd anlayışları (məsələn, həyat, zaman, ölüm, bilik) konkret və təcrübə əsaslı sahələr vasitəsilə dərk edirlər. Bu prosesdə bir konseptual sahə (mənbə sahə) digər mücərrəd sahənin (məqsəd sahə) strukturunu formalaşdırır. Məsələn, “həyat yoldur” metaforsında yol insanın gündəlik təcrübəsindən götürülmüş konseptual sahə kimi kimi çıxış edir və həyat anlayışının strukturlaşdırılmasına xidmət edir. Bu prosesdə mücərrəd anlayışlar konkret təcrübəyə əsaslanan konseptual sahələr vasitəsilə dərk olunur və mənalandırılır.

Qeyd olunduğu kimi, metafor yalnız dil ifadəsi kimi deyil, həm də təfəkkürün əsas idraki mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Konseptual metaforlar mədəni-tarixi təcrübə ilə sıx bağlıdır, çünki metaforların əsasını təşkil edən mənbə sahələr insanların sosial və mədəni mühitdə formalaşan təcrübələrinə əsaslanır. Bu səbəbdən müxtəlif dillərdə həm ortaq metaforik modellər, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlərdən qaynaqlanan fərqli mənalandırma formaları müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, metafor həm ümumbəşəri idraki vasitə, həm də mədəni xüsusiyyətlərdən asılı olan bir sistem kimi çıxış edir. Bu cür

nəzəri yanaşma türk dillərindəki metaforik sistemlərin təhlili üçün metodoloji baza yaradır. Çünki türk dillərində işlək olan metaforik ifadələr yalnız dil faktı deyil, eyni zamanda kollektiv təcrübənin və mədəni yaddaşın dil vasitəsilə konseptuallaşdırılmasıdır.

Türk dillərində metaforik konseptlərin ümumi xüsusiyyətləri

Türk dillərinin metaforik sistemi ortaq tarixi-mədəni təcrübə, sosial həyat tərzi və təbiətlə sıx bağlı dünyagörüşü əsasında formalaşmış konseptual modellərlə xarakterizə olunur. Bu sistemdə metaforlar yalnız leksik-semantik hadisə kimi deyil, həm də kollektiv yaddaşın dil vasitəsilə kodlaşdırılması forması kimi çıxış edir. Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qazax, qırğız və özbək dillərində müşahidə olunan metaforik ifadələr arasında ciddi struktur oxşarlıqlar mövcuddur. Bu oxşarlıqlar türk xalqlarının tarixi inkişaf prosesində formalaşmış ortaq düşüncə modellərinin dil sistemində sabitləşməsi ilə izah olunur. "Dilin təkamülü və inkişafı çox mürəkkəb anlayışlardır. Çünki dilin inkişafının öz spesifik xüsusiyyətləri var. Dillər öz inkişaflarında dialektikanın ümumi qanunlarına da tabe olur. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təbii ki, təfəkkür də inkişaf edir. Dil bu inkişafa mane olmur. Əksinə təfəkkürlə sıx bağlı olduğundan onunla birlikdə inkişaf edərək təkmilləşir" (Heydərov 2013: 13).

Xüsusilə köçəri və yarımköçəri həyat tərzi, təbiət hadisələri ilə birbaşa təmas və ailə-mərkəzli sosial struktur metaforik konseptlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Türk dillərində "yol", "ocaq", "ev", "vətən", "ürək", "işıq", "su" və "dağ" kimi konseptlər yalnız maddi varlıqları deyil, həm də mücərrəd dəyərləri və mənəvi strukturları ifadə edən çoxqatlı semantik vahidlər kimi çıxış edir. Məsələn, "ocaq" konsepti ailə davamlılığını və mənəvi birliyi simvolizə etdiyi halda, "yol" həyatın inkişaf və seçim mərhələlərini konseptuallaşdırır.

Koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsinə görə metafor yalnız bədii və ya üslubi vasitə deyil, insanın mücərrəd anlayışları konkret təcrübə və idrak modelləri vasitəsilə konseptuallaşdırmasını təmin edən əsas idrak proseslərindən biridir. "Təcrübə mədəniyyətdən qazanıldığına görə alimlər metaforunn mədəniyyətlə sıx əlaqədə olduğunu və bütün metafornın güclü mədəni əsaslara malik olduqlarını qeyd edirlər. Bütün metaforlar təcrübəyə əsaslandığından onlar və növləri arasında oxşarlıq şübhəsizdir, yəni konseptuallaşan insan təcrübəsidir" (Quliyev 2021: 116). Bu kontekstdə "həyat yoldur", "vətən anadır", "ocaq ailə birliyinin simvoludur", "ürək hiss və mənəviyyatın mərkəzidir", "işıq bilik və idrakın ifadəsidir" kimi konseptual metaforlar türk xalqlarının dünyanı dərk etmə və mənalandırma tərzini əks etdirən fundamental koqnitiv modellər kimi dəyərləndirilir.

Bu metaforik modellərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların sabitlik və eyni zamanda dinamiklik daşımasıdır. Sabitlik ortaq mədəni kodların qorunması ilə bağlıdır, dinamiklik isə müxtəlif türk dillərində lokal mədəni xüsusiyyətlərin metaforik sistemə təsiri ilə izah olunur. Ümumi strukturun qorunmasına baxmayaraq, hər bir dil özünəməxsus semantik çalarlarını qoruyub saxlayır. Nəticə etibarilə, türk dillərində metaforik konseptlər həm universal koqnitiv mexanizmlərin, həm də etnomədəni spesifikliyin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmış kompleks bir sistem kimi dəyərləndirilə bilər.

“Yol” və “həyat” konseptlərinin metaforik modeli

Türk dillərinin konseptual sistemində “yol” anlayışı ən məhsuldar metaforik modellərdən biri kimi çıxış edir. Bu konsept yalnız fiziki hərəkət məkanı deyil, eyni zamanda insan həyatının mərhələlərini, seçimlərini və taleyini strukturlaşdıran idraki model kimi formalaşmışdır. “Yol” və “həyat” konseptləri arasındakı metaforik əlaqə türk xalqlarının dünyagörüşündə dərin köklərə malikdir. Azərbaycan və digər türk dillərində “həyat yolu”, “ömür yolu”, “taleyin yolu”, “düz yol”, “çətin yol”, “yoldan çıxmaq” kimi ifadələr həyatın müxtəlif mərhələlərinin və mənəvi seçimlərin konseptuallaşdırılmasını göstərir. Bu ifadələrdə “yol” həm istiqamət, həm də normativ davranış modeli kimi çıxış edir. Beləliklə, həyat yalnız zaman axını kimi deyil, eyni zamanda məkan və hərəkət metaforu vasitəsilə dərk olunur.

“Yol” konseptinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun etik-mənəvi yük daşımasıdır. “Düz yol” anlayışı doğru və qəbulolunan davranış modelini, “yoldan çıxmaq” isə normadan kənarlaşmanı ifadə edir. Bu baxımdan metafor təkcə təsviri deyil, həm də normativ funksiyaya malikdir və sosial davranışın tənzimlənməsində iştirak edir. Qazax, qırğız və özbək dillərində də oxşar metaforik strukturlar müşahidə olunur. Bu dillərdə “yol” konsepti eyni şəkildə həyatın gedişini, insanın taleyini və mənəvi istiqamətini ifadə edən universal model kimi işlənir. Bu oxşarlıq türk xalqları arasında ortaq konseptual düşüncə sisteminin mövcudluğunu göstərir. Nəticə etibarilə, “yol” metaforsı türk dillərində həyatın konseptuallaşdırılmasının əsas modellərindən biri kimi çıxış etmiş və kollektiv mədəni yaddaşın formalaşmasında mühüm idraki rol oynamışdır.

“Ocaq”, “vətən” və “ailə” konseptləri

Türk dillərinin konseptual sistemində “ocaq” və “vətən” anlayışları milli-mədəni identikliyin əsas semantik dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Bu konseptlər təkcə məkan bildirən sözlər deyil, həm də kollektiv yaddaşda formalaşmış mənəvi dəyərlər sistemini ifadə edən metaforik modellərdir. “Ocaq” konsepti türk mədəniyyətində ailə birliyinin, davamlılığın və mənəvi bağlılığın simvolu kimi formalaşmışdır. Azərbaycan dilində “ocağın sönməməsi”, “ocağı qorumaq”, “ocağın işıqlı olması” kimi ifadələr ailə strukturunun və nəsil davamlılığının qorunmasına yönəlmiş metaforik dəyərləndirməni əks etdirir. Azərbaycan dilində müşahidə olunan bu metaforik model türk dillərinin əksəriyyətində də oxşar semantik xüsusiyyətlərlə təzahür edir ki, bu da onların ortaq mədəni irsi ilə bağlıdır.

“Vətən” konsepti isə daha geniş sosial-mədəni çərçivəni əhatə edir və fərdi identiklikdən kollektiv kimliyə keçidi təmin edən əsas metaforik struktur kimi çıxış edir. Türk dillərində “vətən ana” modeli xüsusilə güclü şəkildə təzahür edir və bu, vətənin yalnız coğrafi məkan deyil, həm də qoruyucu və bəsləyici bir varlıq kimi konseptuallaşdırıldığını göstərir. Ailə konsepti ilə “ocaq” və “vətən” anlayışları arasında güclü metaforik və semantik bağlılıq mövcuddur. Türk dillərinin mədəni düşüncə sistemində ailə yalnız sosial bir vahid kimi deyil, həm də mənəvi bağların formalaşdığı ilkin məkan kimi dərk olunur. Bu mənada ailə “kiçik sosial dünya” rolunu oynayır, vətən isə həmin dünyanın daha geniş, kollektiv səviyyədə genişlənmiş forması kimi konseptuallaşdırılır. Hər iki anlayış eyni metaforik model daxilində formalaşaraq insanın

mənsubiyyət hissini və sosial kimlik duyğusunu şərtləndirir. Bu paralellik kollektiv mədəni yaddaşın həm ailədə, həm də cəmiyyətdə necə formalaşdığını daha aydın şəkildə göstərir. Türk dillərində “ocaq” və “vətən” metaforları yalnız dil vahidləri kimi deyil, həm də sosial birliyi, tarixi davamlılığı və milli identikliyi formalaşdıran mədəni-kontseptual kodlar kimi çıxış edir.

Təbiət metaforları: su, dağ, işıq

Türk dillərinin metaforik sistemində təbiət elementləri mühüm konseptual mənbə kimi çıxış edir. Belə ki, “su”, “dağ” və “işıq” kimi təbii elementlər yalnız fiziki reallığın komponentləri deyil, həm də mücərrəd anlayışların dərk olunmasında əsas rol oynayan koqnitiv modellərdir. Bu metaforlar türk xalqlarının təbiətlə sıx bağlı dünyagörüşünü və mədəni təcrübəsini əks etdirir. Belə ki, “su” konsepti həyatın davamlılığı, təmizlik və axıcılıq kimi mənalarla əlaqələndirilir. Azərbaycan və digər türk dillərində “suyun axarı”, “su kimi duru”, “ su kimi saf olmaq” kimi ifadələr insan xarakterinin və mənəvi keyfiyyətlərin dəyərləndirilməsində suyun konseptual model kimi istifadə olunduğunu göstərir. Bu baxımdan “aydan arı, sudan duru” kimi frazeoloji vahidlər su obrazının mədəni-metaforik dəyərini əks etdirərək təmizlik və günahsızlıq anlayışlarının dil vasitəsilə konseptuallaşdırılmasına xidmət edir.

“Dağ” konsepti sabitlik, güc və dayanıqlılıq ilə əlaqələndirilən metaforik struktur kimi formalaşmışdır. Türk dillərində “dağ kimi dayanmaq”, “dağ qədər ucalıq”, “dağ qədər vüqarlı” kimi ifadələr insanın iradə gücünü və mənəvi möhkəmliyini təsvir edir. Bu baxımdan dağ konsepti dəyişməzlik və dayanıqlıq ideyasının dil vasitəsilə kodlaşdırılmasıdır.

“İşıq” konsepti bilik, aydınlıq, həqiqət və idraki açıqlıqla əlaqələndirilən metaforik model kimi çıxış edir. Bunu aşağıdakı ifadələrdə də aydın müşahidə etmək mümkündür: “işığa çıxmaq”, “işıq saçmaq”, “qaranlıqdan işığa çıxmaq”, “məsələyə işıq salmaq”, “gözü açılmaq”. Bu ifadələr bilik əldə etmə, həqiqətin üzə çıxması və maariflənmə prosesinin konseptuallaşdırılmasını əks etdirir. Beləliklə, insanın vizual təcrübəsi idrak prosesinin izahı üçün mənbə sahəsi kimi istifadə olunur və abstrakt anlayışların dərk edilməsini asanlaşdırır. Beləliklə, su, dağ və işıq metaforları türk dillərində təbiət və insan təfəkkürü arasında sıx əlaqəni nümayiş etdirir və kollektiv mədəni yaddaşın formalaşmasında mühüm koqnitiv rol oynayır.

Metaforik sistem və kollektiv yaddaş

Türk dillərində formalaşmış konseptual metaforlar sistemi yalnız dil faktı kimi deyil, həm də kollektiv yaddaşın strukturlaşdırıcı komponenti kimi çıxış edir. Aparılan təhlil göstərir ki, metaforik modellər türk xalqlarının dünyanı qavrama tərzini, sosial davranış normalarını və mənəvi dəyərlər sistemini dil vasitəsilə kodlaşdırır və nəsillərarası ötürülməsini təmin edir.

Tədqiq edilən metaforik konseptlər “yol”, “ocaq”, “vətən”, “su”, “dağ”, “işıq” və “ürək” türk dillərində yalnız leksik vahidlər kimi deyil, həm də kollektiv təcrübəni və tarixi yaddaşı daşıyan koqnitiv strukturlar kimi formalaşmışdır. Konseptual metaforlar insanın mücərrəd anlayışları konkret təcrübə əsasında qavramasına imkan verən universal idraki mexanizmlərin dil səviyyəsində təzahürüdür. Bu metaforik sistemlərdə ümumtürk

səviyyəsində ortaq modellərlə yanaşı, ayrı-ayrı dillərə xas semantik çalarlar da özünü göstərir. Beləliklə, bir tərəfdən ortaq mədəni kodun mövcudluğu təsdiqlənir, digər tərəfdən isə ümumi konseptual sistemin müxtəlif dillərdə fərqli ifadə imkanları qazandığı aydın olur. Türk dillərində konseptual metaforlar kollektiv yaddaşın formalaşması və qorunmasında mühüm koqnitiv vasitə kimi çıxış edir. Onlar yalnız dilin ifadə imkanlarını genişləndirmir, həm də milli-mədəni identikliyin dil müstəvisində möhkəmlənməsinə və davamlı xarakter qazanmasına töhfə verir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, türk dillərində konseptual metaforlar kollektiv mədəni yaddaşın formalaşmasında mühüm idraki mexanizm kimi çıxış edir. Müqayisəli material əsasında müəyyən edilmişdir ki, bu metaforik modellər ortaq tarixi-mədəni təcrübəni əks etdirir və türk xalqlarının dünyanı qavrama sistemində sabit konseptual strukturlar yaradır. Eyni zamanda, bu sistem daxilində hər bir dilin özünəməxsus semantik çalarları müşahidə olunur ki, bu da ümumtürk metaforik modelinin həm vahid, həm də dinamik xarakter daşıdığını göstərir. Beləliklə, konseptual metaforlar türk dillərində mədəni identikliyin dil səviyyəsində formalaşmasını və davamlılığını təmin edən əsas koqnitiv vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Abdullayev, Ə. Ə. (2006). Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Sabah, 228 s.
2. Bayramova, G. (2019). Mental metaforların təkamül konsepsiyası // Dil və ədəbiyyat. Bakı, № 1 (109), s. 44 – 47.
3. Hacılı, A. (2000). Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 162 s.
4. Heydərov, R. (2013). Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 216 s.
5. Quliyev, H. (2021). Konseptual metaforya müxtəlif yanaşmalar // Filologiya və sənətşünaslıq. Bakı. № 1. s. 113 – 119.
6. Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 614 p.
7. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 242 p.
8. Yusifov, M. (2017). Linqvistik tipologiya (dillərarası müştərəklik və təfəkkür tipologiyası). Bakı: Elm və təhsil, 184 s.

Mehriban Nazim q. Mönsümova
ADBTİA, baş müəllim
ORCID ID: 0000-0001-6527-6874
mehriban.monsumova@sport.edu.az

MEDİA XƏBƏR DİSKURSUNDA DƏQİQLİK MEYARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Xəbərin jurnalistikanın əsas janrları sırasında birinci yeri tutmasının səbəbi ilk növbədə cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan hadisələr barədə dəqiq və operativ məlumat vermək imkanı ilə əlaqədardır. Xəbərin dəqiqlik və operativlik xüsusiyyətləri prioritetində dəqiqlik operativliyi üstələyir. Ona görə də, xəbərin fakta əsaslanması bu informasiya materialının özəyini təşkil edir. Hadisəni fakta çevirmək isə etibarlı mənbələrə istinad etməklə mümkündür. Hadisəni fakta çevirməkdən əlavə onu konteksdən çıxarılmadan təqdim edilməsi xəbərin etibarlılığının əsas şərtlərindən biridir. Belə ki, kontekstın dəyişdirilməsi xəbərin dəqiqlik, obyektivlik xüsusiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu isə mühüm peşə prinsipinin pozulması deməkdir. Son illərin tədqiqatları göstərir ki, mediada yalan xəbərlər gerçəkliyi əks etdirən xəbərlərdən daha sürətlə yayılır. Həmçinin xəbərlərin dəqiqliyinə, obyektivliyinə xələl gətirən bir sıra problemlər müşahidə olunur. Tədqiqat işində dəqiqlik meyarları müəyyənləşdirilərək, ona xələl gətirən problemlər araşdırılır və son illərin nüfuzlu statistik hesabatlarının nəticələrinə əsasən həll yolları axtarılır.

Açar sözlər: media xəbər, diskurs, fakt, dəqiqlik, nitq

DEFINING THE ACCURACY CRITERION IN MEDIA NEWS DISCOURSE

Abstract

The primary reason why news occupies a central position among the main genres of journalism is its ability to provide accurate and timely information about events of significance to society. When considering the relationship between accuracy and timeliness in news reporting, accuracy takes precedence over timeliness. Therefore, grounding news in facts constitutes the core of informational content. Turning an event into a fact-based news report is possible through reliance on reliable sources. In addition to transforming an event into a factual report, presenting it without removing it from its context is one of the fundamental conditions for ensuring the credibility of news. Accordingly, altering or distorting the context negatively affects the accuracy and objectivity of news, which constitutes a violation of an important professional principle. Studies conducted in recent years indicate that false news spreads more rapidly than news

that reflects reality. Furthermore, a number of problems that undermine the accuracy and objectivity of news have been observed in the media. This study identifies the criteria of accuracy, examines the problems that undermine these criteria, and, based on the findings of recent reputable statistical reports, explores possible solutions to these problems.

Keywords: media news, discourse, fact, accuracy, speech

Giriş. İnformasiyalı cəmiyyətin formalaşdırılmasında informasiya yayım vasitəsi, ictimai fikrin formalaşdırıcısı və demokratiyanın əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edən medianın əvəzsiz rolu sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, media müxtəlif sahələrdə dünyada baş verən hadisələr haqqında obyektiv və operativ məlumat verərək dünyagörüşünün artmasına, ictimai fikrin formalaşmasına, milli mədəniyyətin və dəyərlərin qorunması ilə bərabər onların ötürülməsinə və digər mədəniyyətlərin tanınması və dəyərlərin qəbul olunmasına (və ya tolerantlığa), milli və beynəlxalq həmrəylik hissinin formalaşmasına şərait yaradır. Bununla belə, media hakim dairələrin və dövlət qurumlarının fəaliyyəti barədə mütəmadi cəmiyyəti məlumatlandıraraq ictimai nəzarəti də həyata keçirmiş olurlar. Bu vəzifələrin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində başlıca yük informasiya materiallarının, xüsusilə xəbər janrının üzərinə düşür. Bir hadisənin hesabatı olan ən qədim və ən çevik jurnalistika janrı xəbər yığcamlılığı ilə seçilsə də ən böyük məsuliyyət tələb edən janrdır. Çünki məhz xəbərlərin keyfiyyəti demokratik və informasiyalı cəmiyyətin keyfiyyətinə təsir edir. Ona görə də, xəbər materiallarının hazırlanmasına müəyyən tələblər qoyulur. Bu tələblərin hamısı isə ilk növbədə faktlarla işdən keçir. Belə ki, hadisəni fakta çevirmək, faktları toplamaq, onlar üzərində işləyib material hazırlamaq və yayımlamaq jurnalistika peşəsinin əsasını təşkil edir. Jurnalistika isə xəbərdən başlayır.

İnformasiyalı cəmiyyətin formalaşdırılması üçün ən asan yol ictimaiyyətin düzgün məlumatlandırılmasıdır. Bu istiqamətdə xəbərlərin dəqiq və etibarlı faktlara əsaslanması şərtdir. Jurnalistika haqqında qanunlar və jurnalistika etikasının da əsas özəlini faktların toplanması, işlənməsi və təqdimatı üzərində işi əhatə edir. Bu proseslərin hər birində xəbərlərin şəffavlığına xələl gətirən bir sıra problemlər müşahidə olunur. Elmi tədqiqatın da əsas məqsədi media xəbər diskursunda faktlar ilə bağlı problemləri araşdırmaq, onların yaranma səbəblərini təhlil edib, həll yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Əsas hissə. Məlumdur ki, hər an sonsuz sayda hadisələr baş versə də, bütün bu hadisələrin hamısı mediada xəbərləşdirilməyə layiq deyil. Əslində bu mümkün də deyil və buna lüzum da yoxdur. Çünki bütün hadisələr mediada işıqlandırmaq dəyərlərinə malik deyillər. Baş vermiş hadisənin dəyərindən asılı olaraq xəbər diskursunun dəyəri müəyyənləşir. Xəbər diskursunun dəyəri isə hadisənin xəbərləşdirmə səbəbləri ilə əlaqədardır. Bu səbəblər xəbər dəyərlərini formalaşdırır ki, onlar da adi xəbəri media xəbər səviyyəsinə qaldırır. Mediadan kənar xəbərdə çatdırılan hadisə fakt olmaya da bilər. Lakin əgər hadisə media xəbər statusuna qalxıbsa çatdırılan hadisə mütləq fakt olmalıdır. Media xəbərdəki faktlar xəbər diskursunun xüsusiyyətlərinə uyğun meyarlarla təqdim olunmalıdır.

Fakt yoxlanıla və sübut oluna bilən obyektiv gerçəkliyi əks etdirən məlumatdır (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası 2022). Lakin media xəbər faktlarının dəqiq-düzgünlüyü, obyektivliyi və etibarlılığı ilə bağlı səhvlər bu istiqamətdə problemlərə səbəb olur. Məsələn, onlayn yalan xəbərlərlə insanların rastlaşması artıq kütləvi xarakter daşıyır. Belə ki, Reuters İnstitutu Digital News Report-un 46 ölkədə apardığı araşdırmaya əsasən insanların 58%-i xəbərləri sosial media vasitəsi ilə əldə edir. Lakin sosial mediaya etibarlılıq ən aşağı səviyyədə olaraq yalnız 42% təşkil edir (Newman, Fletcher 2023).

Pew Research Center 2023-cü ilin hesabatında isə məlumat verilir ki, ABŞ-da orta yaş və orta yaşdan yuxarı olan insanların təxminən 86%-i ötən il ərzində minimum 1 dəfə onlayn yalan xəbərlərlə rastlaşıblar (Mitchell, Jurkowitz 2023). Statistanın 2023-cü il sorğusuna əsasən iştirak edənlərin 50%-i yalan xəbərlərlə tez-tez rastlaşdıqlarını bildirib (Statista 2023).

Xəbər mətnlərində 2021-2024-cu illərdə müşahidə edilən ən çox yayılan yalan xəbər mövzularının statistikaları aşağıdakı ardıcıllığı müəyyənləşdirir:

1. Siyasət və seçkilər – namizədlər və partiyalar haqqında qara PR, seçki nəticələrinin saxtakarlığı, siyasətçilərə qarşı yalan məlumatlar;
2. Sağlamlıq və tibb – süni yaradılmış xəstəliklər, peyvəndlərin təsiri ilə bağlı səhv nəticələr, əsassız müalicə üsulları;
3. Müharibə və münaqişələr – hərbi əməliyyatlar nəticəsində itkilərin sayının dəyişdirilməsi, konteksti dəyişən qısaldılmış video və fotolar, təxribat iddiaları;
4. Təbii fəlakət və iqlim – süni fəlakətlər, iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı fayk xəbərlər;
5. İqtisadiyyat və maliyyə - valyuta məzənnəsi və inflyasiya barədə əsassız məlumatlar, banklarla bağlı şayələr, investisiya fürsətləri barədə xəbərlər;
6. Elm və texnologiya – 5G şəbəkələrinin sağlamlığa təsiri, insanları izləmə texnologiyaları, süni inyellekt təhlükələri.

Avropa Xarici Fəaliyyət xidmətinin 2022-ci il hesabatında da qeyd edildiyi kimi, ictimai rəyi manipulyasiya etmək və sosial qütbləşməni dərinləşdirmək məqsədi ilə təşkilati dezinformasiya kampaniyaları həyata keçirilir (European External Action Service, 2022).

Faktın əsas xüsusiyyətlərindən biri obyektivlikdir. Çünki hər kəsin öz inandığı gerçəklik ola bilər. Obyektiv gerçəklik isə subyektiv yanaşmanı minimuma endirir. Belə ki, məlumat şəxsi fikir, emosional təsvir və qiymətləndirmədən uzaq olmalıdır. Həmçinin hadisə haqqında qeyri-müəyyən sözlər yox, ölçülə bilən və dəqiq məlumatlar olmalıdır.

Hadisənin dəqiq olaraq təqdimi obyektivliyə səbəb olur. Yəni, obyektivlik dəqiqlik tələb edir. Dəqiqlik də xəbər diskursunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Belə ki, fakt nitq (şifahi, yazılı) vasitəsi ilə xəbər mətninə çevrilir.

fakt + nitq = xəbər

Nitq isə fikrin dil vasitəsi ilə ifadəsidir. Yəni fakt barəsində fikrin dil vasitəsi ilə ifadəsi nəticəsində xəbər yaranır. Hadisə ilə əlaqədar detalların-faktların çoxluğu və hərtərəfliliyi jurnalistə hadisəni müxtəlif rakurslardan görməyə, hadisə ilə əlaqədar nisbi obyektiv mövqeyini formalaşdırmağa imkan yaradır. Onun mövqeyindən irəli gələrək

gələcək materialı ərsəyə gətirmək istiqamətində konkret fikirlər yaranır. Bu fikirlərini jurnalist müəyyən dil və digər əyani (səs, görüntü) vasitələr ilə ifadə edir. Əgər insan (jurnalist) formalaşmış fikrini müəyyən bir dil ilə ifadə edərsə buna nitq deyilir. Deməli,

fikir + dil = nitq

olduğundan

xəbər = fakt + nitq = fakt + (fikir + dil)

Nitqin dəqiq hesab olunması üçün 2 bir-biri ilə bağlı incəlik var:

1. Faktlara söykənərək formalaşmış fikir, haqqında danışılan/yazılan gerçəkliyə (hadisəyə) maksimum səviyyədə yaxın olmalıdır.
2. İstifadə olunacaq dil isə formalaşmış fikrə maksimum səviyyədə yaxın olmalıdır.

gerçəklik ≈ fikir ≈ dil (nisbi bərabərlik)

Yəni faktın dəqiq olaraq materialda öz əksini tapması nitq dəqiqliyindən asılıdır. Nitq isə, fikrin dil vasitəsi ilə ifadəsi olduğundan nitqin dəqiqliyi fikrin və dilin dəqiqliyindən asılıdır. Fakt düzgün öyrənilib, qavranıldıqda fikir dəqiq, dil isə fikri dəqiq ifadə etdikdə nitq dəqiq olur. Və nəticədə, fakt dəqiq olaraq materialda/mətndə əks olunur. "Aydın düşünən aydın ifadə edir" (Epoфeeв 2018: 45).

Məsələn, müxbirin haqqında məlumat verdiyi bir qızın təsviri zamanı istifadə etdiyi "gözəl qız" kəlməsi müxbirin şəxsi mövqeyini ifadə edərək həm subyektiv, həm də qeyri-dəqiq ifadə olaraq qiymətləndirilir. "Gözəl" kəlməsinin yerinə "sarışın" (qız) kəlməsini ifadə etsə daha obyektiv və nisbətən daha dəqiq-konkret məlumat vermiş olar. Halbuki, "sarışın" anlayışı altında müxtəlif saç tonları nəzərdə tutulur. Ona görə də, dəqiqlik nisbi xarakter daşıyır və məlumatın önəmliliyindən irəli gələrək detalların sayı çoxalır.

Müəyyənləşdirdik ki, gerçəklik dəqiqlik, obyektivlik isə dəqiq ifadə edilən məlumatların hərtərəfliliyini tələb edir. Bununla belə, mediada obyektivliyin azalması yalnız jurnalistin peşə səhvləri ilə deyil, həm də məlumatın çatdırılma üsulları ilə də əlaqədardır. Massaçusets Texnologiya İnstitutunun (MIT) tədqiqatları göstərir ki, sosial media platformalarında yalan xəbərlər gerçəkliyi əks elətdirən xəbərlərdən 70% daha sürətlə yayılır (Vosoughi, Roy, Aral 2018). Səbəb alqoritmik təklifin istifadəçilərin bəyəndikləri və inandıqları məzmuna yönəlməsindən irəli gəlir. Belə ki, You Tube, Facebook, Instagram, TikTok və s. bu kimi sosial media platformalarının əsas biznes məqsədi istifadəçinin maksimum platformada çox vaxt keçirməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün onlar güclü riyazi proqramlardan (alqoritmlərdən) istifadə edərək istifadəçinin nəyi axtardığını, izlədiyini, nəyi bəyəndiyini, paylaşdığını, nəyə şərh yazıb, hansı hesablarla əlaqə qurduğunu izləyir və topladığı bu məlumatlar sayəsində onun dünyagörüşünü və maraq dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışır. Sonra bu bəyənilən maraq dairəsi istiqamətində istifadəçiyə materiallar (video çarxlar, məlumatlar və s.) təklif edərək, onu platformada saxlayır. Təklif edilən materiallar istifadəçinin bəyəndiyi maraq dairəsi istiqamətində olduğundan istifadəçi əks mövqeləri görmür. Nəticədə, əksəriyyətin

onun kimi düşündüyünü zənn edir. Platforma ona yalnız bəyənilən məzmunu təklif etdiyinə görə obyektivlik pozulur. Məsələn, istifadəçi bir hadisə ilə bağlı "A" mövqeyini bəyənir. Sosial media ona "A" mövqeyinin səsləndirildiyi digər materialları da təklif etməyə başlayır. İstifadəçi həmin materiallara da baxdıqca çoxluğun "A" mövqeyində olduğunu düşünür. Digər mövqeləri eşitmir, bilmir, dar düşünməyə başlayır. Media platforma biznes maraqları naminə istifadəçinin hadisəyə obyektiv yanaşmaq imkanlarını azaldır. İnsanlar isə "hazır cavablara" daha çox meyl etdiyindən inandıqlarını gerçəklik kimi qəbul edirlər. Alqoritmik təklif monipulyatorların əlində bir vasitəyə çevrilir. Tədqiqat göstərir ki, emosional (məsələn, qəzəb, təəccüb kimi hislər) qərəzli bir mövqe ifadə edən xəbər, dəqiq faktlara əsaslanan obyektiv bir xəbərdən 6 dəfə artıq yayılır (Vosoughi, Roy, Aral 2018).

Yəni alqoritmlər qəsdən gerçəklikdən kənar məlumatlar yaymır, lakin "bəyənilən maraq dairəsini" preoritetdə təklif etdiyindən qərəzli, subyektiv və yalan məlumatların önə çıxmasına səbəb olur.

Mediada obyektiv gerçəkliyin yoxlanıla və sübut oluna bilməsi üçün mükəmməl mənbələrə ehtiyac var. Həm də, hadisə məhz mənbələrin varlığı sayəsində fakta çevrilir. Çağdaş təcrübədə «minimum iki qaynaq» qaydasından istifadə edilir. Bu qaydaya əsasən hər hansı məlumatın fakt olmasını təyin etmək üçün onu azı iki müxtəlif müstəqil mənbə təsdiqləməlidir. Çünki iki müxtəlif insanın və ya qurumun eyni fakt barədə eyni məlumatı təstiq etməsi, onun etibarlılığını və doğruluğunu artırır. "Bu, o deməkdir ki,

1. A mənbəsi məlumatı B-dən almayıb.
2. A və B məlumatı eyni bir C mənbəsindən almayıb.

Yəni A və B hər ikisi birinci əl qaynaq sayılır". (Çaplı, Hüseynli 2017: 14)

Bu qayda xəbərdə verilən tək mənbəli olayların yaratdığı yanlışlıqları aradan qaldırmaq üçün konvensiya olaraq qəbul edilib. Çünki bir şəxs bilərəkdən səhv məlumat verərək və ya əhəmiyyətli detalları gizlədərək hadisəni öz xeyrinə çevirə bilər. Həmçinin bir şəxs səhv görüb-eşitməsi, yanlış anlayıb, yanlış anlatması nəticəsində qeyri-düzgün məlumat verə bilər. Burada, o cümlədən, həmin şəxsin olaya şəxsi münasibəti də faktın detallarını neytral açıqlamasına mane ola bilər. Nəticədə bir şəxsin qəsdən və ya qeyri-iradi səhv ifadəsinə sığınan xəbər materialı dəqiq-dürüstlük keyfiyyətini itirmiş olur.

"Minimum iki mənbə" qaydasında mənbənin keyfiyyəti də mənbənin kəmiyyəti qədər önəm kəsb edir. Belə ki, jurnalistikada informasiyanın toplama üsullarından asılı olaraq mənbələr formalaşır.

1. Müşahidə - jurnalist özü hadisənin şahidi olur, hadisə yerindən çəkiliş aparır, əyani sübutlar təqdim edir.

2. Rəsmi sənədlər – prezident fərmanları, məhkəmə qərarları, statistik məlumatlar və s. rəsmi sənədlərlə bərabər müxtəlif qurumların rəsmi media kanalları və digər rəsmi informasiya qurumları (məsələn, informasiya agentlikləri və s.)

3. Müsahibə - hadisə iştirakçılarından, şahidlərdən və digər səlahiyyətli şəxslərdən hadisə barədə məlumatı sual-cavab nəticəsində əldə edilməsi. Müsahibə hadisə ilə əlaqəlilik dərəcəsi nəzərə alınaraq götürülür. Belə ki, informasiyanı həmin məlumatı verməyə səlahiyyəti çatan şəxslərdən almaq lazımdır. Səlahiyyətli mənbələrə aiddir:

hadisə iştirakçıları, şahidlər və vəzifəsinə görə hadisə ilə bağlı açıqlama verməyə səlahiyyəti çatan şəxslər (müalicə edən həkim, istintaq işi ilə məşğul olan polis və s.). Bu insanlar olayı müxtəlif rakurslardan açmağa imkan verən hadisə detallarını müxbirə açıqlamaqla hadisənin tam təsvirini yaratmağa kömək edirlər. Burada əlbəttə ki, müəyyən prioritetlər də gözlənilir. Belə ki, bir mövzu istiqamətində məlumat verən şəxs həmin sahədə çalışarsa səlahiyyətli şəxs qismində mənbə olaraq qəbul edilir. Bununla belə, onun vəzifəsi nə qədər həmin sahədə yüksək olarsa mənbənin etibarlılıq dərəcəsi də bir o qədər artmış olur. Həmçinin, hadisənin ekspertlər tərəfindən təhlili və ya şərhi informasiya materialında sitat kimi verilərsə onlar birbaşa hadisə iştirakçıları, video və səs yazısı, şahidlər və rəsmi sənədlərdən sonrakı mövqedə dururlar.

Hadisəni təstiqləmək üçün müşahidə (məsələn, kamera görüntüləri) və müsahibə (məsələn, hadisə iştirakçısı) və ya iki müsahibə (məsələn, hadisə iştirakçısı və şahidin ifadəsi) və ya müşahidə və rəsmi sənəd və digər müxtəlif variantlı minimum iki mənbənin varlığı hadisəni fakta çevirir. Lakin bəzən son dərəcə etibarlı və yoxlanıla bilən bir mənbə də hadisəni fakt səviyyəsinə qaldıra bilər. Məsələn, prezidentin statuslu televiziya kanalında canlı çıxışı. Bununla belə, xəbər materialı hazırlanırsa həmin faktı belə təstiqləmək üçün professional müxbir ekspert rəyini sitat kimi materiala daxil edə bilər.

Fakt şəxsiyyətin şəxsi fikri və ya münasibəti olmasa da, şəxsi fikrin ifadə olunması hadisəsi fakt olaraq media xəbərdə özünə yer tapır. Sitat onun müəllifinin fikrinin olduğu kimi (təhrif olunmadan) xəbər mətnində verilməsidir. Ona görə də, sitat da faktdır. Belə ki, sitatda deyilmişin mahiyyəti rəy də ola bilər. Yəni hadisəyə subyektiv yanaşma, şəxsi mövqe olaraq mahiyyət etibarı ilə mütləq gerçəklik deyil. Lakin bir insanın hər hansısa bir fikri söylədiyini yoxlamaq və ya sübut etmək mümkündürsə onun nitqinin (mahiyyətinin mütləq deyil, özünün varlığı) gerşəkliyi fakt olaraq qəbul olunur. Məsələn, A və B şəxsləri şahidlik edirlər ki, və ya əyani vasitələrlə sübut olunur ki, C şəxsi “D” nitqini söylədi. Həmin nitq xəbər mətnində mənbələri göstərilirsə və təhrifsiz təqdim olunursa fakt olaraq verilir. Çünki həmin nitqin söylənməsi hadisəsi baş verib. Fakt sözünün lüğətdə ümumi izahına əsaslansaq: “Fakt – həqiqətən olmuş hadisə; göz qabağıda olan gerçəkliyin fraqmenti”-dir (Məhərrəmli, Şıxlı 2016: 54).

Nəticə. Beləliklə, son illərin statistik araşdırmaları nəticəsində məlum olur ki, mediada qəsdən və ya qeyri-qəsdən olsa da yayılan yanlış məlumatların sayı kəskin artıb. Nəticədə, qeyri-obyektiv və qərəzli hesab edilən media orqanlarına etibar da azalıb. Xəbər materialına inam faktların dəqiqliyindən asılıdır. Media orqanının nüfuzuna əsas zərbəni də məhz səhv, qeyri-dəqiq faktlar vurur. Lakin qeyd etməliyik ki, “fakt” anlayışının özündə “səhv” və ya “qeyri-dəqiqlik” məvhumları yoxdur. Çünki əgər məlumat səhv və ya qeyri-dəqiqdirsə, deməli o artıq fakt deyil. Faktsız xəbər isə xəbər deyil. Xəbər bir hadisənin hesabatıdır. O hadisə gərək gerçək olsun ki, onun hesabatı fakt olsun. Qeyri-gerçək hadisənin (məsələn, nağılın, əfsanənin) hesabatı fakt ola bilməz. Deməli, qeyri-gerçək hadisə xəbər ola bilməz. Onda “fake news” adlandırdığımız əslində xəbər (news) deyil. Çünki ya tamamilə fakt üstündə qurulmur ya da faktlar reallığı əks etdirən kontekstdan fərqli kontekstə təqdim olunurlar ki, bu da həmçinin faktın təhrif olunması

deməkdir. Fakt səviyyəsinə qaldırılmamış məlumatın isə paylaşılması dezinformasiyaya səbəb olur. Jurnalist peşəkarlığının artırılması ilə fakt-yoxlama mexanizmlərin gücləndirilməsi, o cümlədən, ictimaiyyətin media savadlılığının inkişaf etdirilməsi isə bu tip problemlərin qarşısını ala bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Milli ensiklopediyası. 2022. ”Fakt”. 10-cu cild, Gilan-Hindistan. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
2. Çaplı B., Hüseynli N. Televiziya jurnalistikası. Bakı, Avropa Şurası, 2017
3. Ерофеев, С.В. Настольная книга медиаволонтера / С.В.Ерофеев. – Москва: ГБУ города Москвы “Мосволонтёр”, – 2018. – 82 с.
4. European External Action Service. (2022). EEAS special report: Disinformation around the clock – How Russia’s full-scale invasion of Ukraine was preceded, accompanied and followed by a targeted disinformation campaign (EEAS Special Report No. 2022/1). [Electronic resource]. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eeas-special-report-disinformation-around-clock_en
5. Məhərrəmli, Q., Şıxlı, E. (tərtibçilər). (2016). *Jurnalistika terminləri lüğəti*. Bakı: Altun Kitab.
6. Mitchell, A., Jurkowitz, M., Oliphant, J. B., Liedke, J., & Tyson, A. (2023, March 30). Navigating news media: The information needs of Americans and their evolution. Pew Research Center. [Electronic resource]. URL: https://www.pewresearch.org/journalism/2023/03/30/navigating-news-media-the-information-needs-of-americans-and-their-evolution/
7. Newman, N., Fletcher, R., Eddy, K., Robertson, C. T., & Nielsen, R. K. (2023). Reuters Institute digital news report 2023. Reuters Institute for the Study of Journalism. [Electronic resource]. URL: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023
8. Statista. (2023). Level of concern about encountering fake news online in selected countries worldwide as of February 2023 [Graph]. In Statista. Retrieved Month Day, Year. [Electronic resource]. URL:https://www.statista.com/statistics/1227799/concern-fake-news-online-worldwide-by-country/
9. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. Science, 359(6380), 1146-1151. [Electronic resource]. URL: https://doi.org/10.1126/science.aap9559

Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova, dosent, fil.ü.f.d.,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Əcnəbi dillər kafedrası
mehebbet.a16@gmail.com. orcid.org/0000-0002-4464-6378

ƏVƏZLİKLƏR İDRAKİ FƏALİYYƏT MARKERLƏRİ KİMİ

Məqalədə deyiktik vahidlər olan əvəzliklərin koqnitiv dilçilikdə nümayiş etdirdikləri davranışdan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, mental fəaliyyətlər sayəsində əvəzliklər sadəcə olaraq isimləri əvəz edən şifter və yaxud boş sözlər olmayıb, daha geniş mənada, yəni insanların diqqətlərini necə qurduqlarını, zehni məkanları necə idarə etdiklərini və fiziki məkanı psixoloji münasibətlərə necə yerləşdirdiklərini aşkar edən koqnitiv izləmə mexanizmləri kimi davranış sərgiləyirlər. Mücərrəd məna yükünə malik olan əvəzliklər kontekst vasitəsilə məzmunla dolu bir struktur sxem müəyyən edirlər. Məqalədə əvəzliyin müvafiq referent və ya antesedentlə əlaqələndirilməsi zamanı mental izləmə, diqqətin yönəldilməsi, koqnitiv əlçatanlıq və işçi yaddaş mühüm rol oynayır və eyni zamanda əvəzliklərin nitq prosesində insanın işçi yaddaşının diqqət məhdudiyyətinin, yaxud insan diqqətinin dar süzgəcindən keçərək koqnitiv yükü azaltmağa xidmət etdiyi bildirilir.
Açar sözlər: əvəzlik, koqnitiv, blendinq, referensiya, şifter, intersubyektivlik.

Nitq hissələri içərisində öz orijinallığı ilə fərqlənən, leksik məna deyil, leksik-qrammatik məna daşıyan əvəzliklər koqnitiv dilçilikdə özlərinə məxsus davranışları ilə diqqət çəkirlər. Belə ki, əvəzliklər koqnitiv dilçilikdə isimlərin qısa əvəzediciləri kimi funksiya daşımırlar. Koqnitiv dilçilikdə əvəzliklər sadəcə qrammatik əvəzedicilərdən daha çox anlam kimi qəbul edilir. Onlar insanların diqqətlərini necə qurduqlarını, zehni məkanları necə idarə etdiklərini və fiziki məkanı psixoloji münasibətlərə necə yerləşdirdiklərini aşkar edən koqnitiv izləmə mexanizmləridir. Referensiya markerləri olan bu deyiktik vahidlər nitq hadisəsi zamanı mental keçidə, perspektivə və əsaslandırmaya yönləndirən mənalı sxematik markerlər kimi davranış sərgiləyirlər. Ə. Rəcəbli qeyd edir: "Koqnitiv (qavrama) dilçiliyin əsasında belə bir müddəa durur ki, insanın davranışı və fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə onun bilikləri ilə, onun dil davranışı isə dil bilikləri ilə müəyyənləşdirilir" [1; 62].

Koqnitiv qrammatika çərçivəsində deyiktk vahidlər olan əvəzliklər bir neçə əsas anlayışların ifadəsi kimi çıxış edir. Məsələn, nitq aktı çərçivəsində referensiya məqsədlərinə aid olan əvəzliklər sxematik spesifikasiya təcəssüm edirlər. Yəni, leksik mənadan məhrum əvəzliklər "boş" sözlər, yəni "sifter" olmaqdansa, mücərrəd konseptual məna daşıyırlar. Abstrakt məna yükünə malik olan əvəzliklər kontekst vasitəsilə məzmunla dolu bir struktur sxem müəyyən edirlər.

Nominal əsaslandırma (grounding). Ronald Lanqakerin koqnitiv qrammatikası kimi modellərdə şəxs əvəzlikləri səbəb, əsaslandırma elementləri kimi çıxış edir. “Əsaslandırma (grounding) isim, fel və ya qoşma kimi qrammatik kateqoriya deyil. O, daha çox semantik funksiya daşıyır, yəni isim və ya təsriflənən və ya şəxsli feilə malik cümlə kimi ifadənin xarakterizə olunmasını təmin edən konseptual təşkilatlanma aspektidir” [2; 272]. Bu deyiktik elementlər linqvistik ifadəni nitq vəziyyətinin reallığına, yəni danışan, dinləyici və birbaşa kontekst ilə bağlayır. **İntersubyektivlik** ünsiyyət iştirakçıları arasında ortaq və ya qarşılıqlı şəkildə formalaşdırılan anlayışdır. Birinci şəxs (“Mən”) və ikinci şəxs (“sən”) əvəzlikləri nitq hadisəsinin əsas idrak modellərini aktivləşdirir və **konseptualist, yaxud danışan və müraciət olunan, nitqin ünvanlandığı şəxs, və ya müsahib arasında ortaq bir zehni məkan yaradır.**

Subyektiv və obyektiv konseptuallaşdırma: Əvəzliklər perspektivin idarə olunmasına kömək edir. Subyektiv və obyektiv konseptuallaşdırma zamanı subyekt “mən” (I) və obyekt “mənə, məni” (me) formaları arasında seçim danışanın konseptual səhnədə iştirakçıları hansı perspektivdən profilləşdirdiyini və onların koqnitiv statusunu necə müəyyənləşdirdiyini əks etdirir. Subyektiv forma “mən” (I) referenti hərəkətin və ya vəziyyətin fəal icraçısı və konseptual subyekti kimi ön plana çıxarır, obyektiv forma “mənə, məni” (me) isə referenti hərəkətin təsirinə məruz qalan və ya konseptual səhnədə obyekt mövqeyində çıxış edən iştirakçı kimi təqdim edir. Beləliklə, əvəzliyin qrammatik forması yalnız sintaktik münasibətləri deyil, həm də danışanın hadisəni hansı perspektivdən konseptuallaşdırdığını və iştirakçıların konseptual profilləşdirilməsini əks etdirir.

Mental proseslər və konseptual inteqrasiya (conceptual blending). Əvəzliklərin semantik və referensial interpretasiyası onların diskursdakı funksiyasının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mürəkkəb koqnitiv prosesləri əhatə edir. ***Əvəzliyin müvafiq referent və ya antesedentlə əlaqələndirilməsi zamanı mental izləmə, diqqətin yönəldilməsi, koqnitiv əlçatanlıq və işçi yaddaş mühüm rol oynayır.*** **Dinləyici referensial əlaqəni müəyyənləşdirərkən diskursda əvvəlcədən təqdim olunmuş iştirakçıların salientlik dərəcəsini, aktuallığını və sonuncu dəfə xatırlanma ardıcıllığını (recency) nəzərə alır.**

Bu baxımdan, əvəzliyin interpretasiyası yalnız formal-qrammatik uyğunlaşma ilə məhdudlaşmır. Əvəzliyin interpretasiyası diskursiv informasiyanın koqnitiv emalı və müxtəlif konseptual strukturlar arasında əlaqələrin qurulması ilə şərtlənir. **Konseptual inteqrasiya (conceptual blending)** bu prosesin əsas koqnitiv mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Dinləyici diskursdan əldə olunan müxtəlif informasiya mənbələrini və mövcud fon biliklərini qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirərək əvəzliyin referensial istiqamətini müəyyənləşdirir və bunun əsasında müvafiq konseptual səhnəni formalaşdırır.

Simon Garrod “Əvəzliklər və koqnitiv əlaqəlilik” (“Pronouns and Cognitive Connexity”) adlı tədqiqatında əvəzliklərə koqnitiv prizmadan nəzər salır və anlama prosesinə yönəlmiş elə bir yanaşmanı əks etdirir ki, bu yanaşma təkcə interpretatorun, yəni oxucunun və ya dinləyicinin əvəzliklər yaratdığı zaman baş verə biləcək müxtəlif proseslərin təbiəti ilə məhdudlaşmır, həm də **insan diqqəti və operativ yaddaşının**

mövcud olan ciddi məhdudiyyətləri daxilində bu proseslərin necə reallaşa biləcəyini nəzərə almağa çalışır. ***O iddia edir ki, əvəzliklər nitq prosesində insanın işçi yaddaşının diqqət məhdudiyyətinin,*** **yaxud insanın işçi yaddaşının diqqətinin dar süzgəcindən keçərək koqnitiv yükü azaldır**. Tədqiqatçı göstərir ki, **əvəzliklər insan yaddaşında informasiyanın həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün istifadə olunan koqnitiv qısa yollar kimi fəaliyyət göstərən vahidlərdir** və əvəzliklərin və elliptik boşluqların mətn anlama zamanı vahid zehni xəritələşdirməni qorumaq üçün məhdud emal sahəsində necə tez həll edildiyi araşdırılır [3, 287-295].

Əvəzliklərin referensial interpretasiyasında koqnitiv əlçatanlıq, diqqətin yönəldilməsi və diskursiv kontekst mühüm əhəmiyyət daşıdığı kimi, işarə əvəzlikləri (demonstrativlər) də referentin müəyyənləşdirilməsi və onun danışanla dinləyici arasındakı konseptual münasibətinin qurulmasında xüsusi funksional yük daşıyır. Bu baxımdan, demonstrativlərin referensial funksiyasını yalnız obyektə işarəetmə ilə məhdudlaşdırmaq deyil, onların **referentin məkan, diskursiv və koqnitiv statusunu profilləşdirən deiktik vasitələr kimi fəaliyyətini nəzərə almaq zəruridir**.

Əvəzliklərin, xüsusilə də demonstrativlərin interpretasiyası zamanı **referentin koqnitiv əlçatanlığı, diqqətin istiqamətləndirilməsi və diskursiv kontekst mühüm rol oynayır**. Belə ki, əvəzliyin referensial funksiyasını yalnız formal-qrammatik münasibətlər çərçivəsində deyil, həm də **danışanın və dinləyicinin konseptual səhnəni necə qurması və referenti hansı koqnitiv perspektivdən profilləşdirməsi kontekstində nəzərdən keçirmək mümkündür**. Demonstrativlər bu prosesdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki onların əsas funksiyalarından biri **danışanın diqqətini müəyyən referentə yönəltmək və həmin referentin dinləyici üçün koqnitiv baxımdan identifikasiya edilə bilən hala gətirilməsidir**.

Bu yanaşma Ronald Lanqakerin “Koqnitiv Qrammatika” əsərində irəli sürdüyü konseptuallaşdırma prinsipləri ilə uzlaşır. Lanqaker demonstrativlərin referensial funksiyasını onların dinləyici üçün nəzərdə tutulan nominal referenti müəyyənləşdirmək üçün zəruri koqnitiv istiqamət verilməsi ilə əlaqələndirir. Onun yanaşmasına əsasən, “İngilis dilində işarə əvəzlikləri dinləyicinin nəzərdə tutulan isim referentini müəyyənləşdirməsi üçün kifayət qədər əsas yaradır” (məsələn, *this novel — “bu roman” və that novel — “o roman”*) [2; 263]. Bu mövqedən çıxış etdikdə, ingilis dilində demonstrativlərin təkcə referentə işarə edən qrammatik vahidlər olmadığı aydınlaşır. *This* və *that* kimi demonstrativlər referentin danışana və dinləyiciyə münasibətdə məkan, diskursiv və koqnitiv əlçatanlığını fərqləndirməklə onun konseptual səhnədəki mövqeyini profilləşdirir. Beləliklə, *this novel* və *that novel* ifadələri arasındakı fərq yalnız məkan münasibətinin ifadəsi ilə məhdudlaşmır. Bu seçim danışanın referenti hansı dərəcədə yaxın, əlçatan və diqqət mərkəzində təqdim etdiyini də göstərə bilər. Lanqakerin yanaşmasından çıxış edərək demək olar ki, demonstrativlər dinləyiciyə danışanın nəzərdə tutduğu nominal referentin identifikasiyası üçün zəruri koqnitiv orientasiya bazası təqdim edir. Koqnitiv dilçilik baxımından demonstrativlərin bu xüsusiyyəti onların diqqətin yönəldilməsi və ortaq diqqətin (joint attention) formalaşdırılması funksiyası ilə bilavasitə əlaqəlidir. Danışan müəyyən konseptual obyekti diqqət mərkəzinə gətirir, dinləyici isə dil

vahidinin təqdim etdiyi koqnitiv istiqamətləndirmə əsasında həmin obyekti identifikasiya edir. Nəticədə demonstrativlərin referensial interpretasiyası danışan və dinləyici arasında yalnız formal qrammatik əlaqə deyil, həm də ortaq koqnitiv zəminin və konseptual səhnənin formalaşması prosesini əhatə edir.

Beləliklə, demonstrativlərin funksiyası əvvəlki hissədə qeyd olunan koqnitiv əlçatanlıq, diqqətin istiqamətləndirilməsi və konseptual inteqrasiya mexanizmləri ilə bilavasitə əlaqələnir. Əvəzliyin referentinin müəyyənləşdirilməsi zamanı dinləyici diskursiv kontekstdə mövcud olan informasiyanı, referentin salientliyini və koqnitiv əlçatanlığını nəzərə alaraq müvafiq konseptual strukturu aktivləşdirir. Bu baxımdan, demonstrativlər referensial əlaqənin qurulması ilə yanaşı, danışanın perspektivinin ifadə edilməsi, dinləyicinin diqqətinin idarə olunması və intersubyektiv mənanın formalaşdırılması üçün mühüm koqnitiv-pragmatik vasitə kimi çıxış edir.

A. Abbasova Azərbaycan dilində nitq aktı zamanı diskursiv kontekstdə ikinci şəxs əvəzliklərinin təkinin və cəminin realizasiyasında adresata ünvanlanması zamanı insan idrakının formalaşdırdığı nəzakətsizlik və yaxud nəzakətlilik kateqoriyalarına xidmətini vurğulayır. “Azərbaycan dilində *sən*, *siz*, ingilis dilində *you*, alman dilində *du*, *Sie* şəxs bildirən deyksislər rəsmi və qeyri-rəsm müraciət zamanı işlənərkən, onların seçimi sosial amillərlə bağlı olur. Müraciət forması kimi işlədilən ikinci şəxs əvəzlikləri situasiyadan asılı olaraq nəzakətsizliyi ifadə edə bilər” [4, 20].

R. Lanqaker Koqnitiv Qrammatika əsərində demonstrativlərin bu funksiyasına toxunaraq qeyd edir ki, “İngilis dilində işarə əvəzlikləri dinləyicinin nəzərdə tutulan isim referentini müəyyənləşdirməsi üçün kifayət qədər əsas yaradır” (məsələn, this novel — “bu roman” və that novel — “o roman”) [2, 263]. Lanqakerin yanaşmasından çıxış edərək demək olar ki, demonstrativlər dinləyiciyə danışanın nəzərdə tutduğu nominal referentin identifikasiyası üçün zəruri koqnitiv orientasiya bazası təqdim edir. Beləliklə, *this novel* və *that novel* birləşmələrində *this* və *that* yalnız referentin müəyyənləşdirilməsinə xidmət etmir, həm də onun danışana münasibətdə yaxınlıq-uzaqlıq, diqqətçəkənlik və koqnitiv əlçatanlıq kimi xüsusiyyətlərini profilləşdirir. Bu xüsusiyyət demonstrativlərin əvvəlki bölmədə nəzərdən keçirilən mental izləmə və konseptual inteqrasiya prosesləri ilə birbaşa əlaqəsini göstərir. Dinləyici demonstrativin referensial məzmununu müəyyənləşdirərkən onun işarə etdiyi obyektin diskursdakı mövqeyini, əvvəlki kontekstdə təqdim olunma dərəcəsini və koqnitiv əlçatanlığını nəzərə alır. Nəticədə demonstrativin interpretasiyası dil vahidinin formal xüsusiyyətlərindən əlavə, kontekstual informasiya, diqqət mexanizmləri və konseptual biliklərin inteqrasiyası əsasında həyata keçirilir. Bu baxımdan, demonstrativlər sadəcə nominal referentə işarə edən qrammatik vahidlər deyil, danışanın diqqətini müəyyən konseptual obyektə yönəldən, həmin obyektin diskursdakı koqnitiv statusunu profilləşdirən və danışanla dinləyici arasında ortaq diqqətin (joint attention) formalaşmasına şərait yaradan deiktik vasitələrdir. Deməli, demonstrativlərin referensial funksiyası onların yalnız “nəyə işarə etdiyini” deyil, həm də danışanın həmin referenti hansı perspektivdən təqdim etdiyini və dinləyicinin onu hansı koqnitiv əsaslar əsasında identifikasiya etdiyini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, əvəzliklər yalnız referensial əlaqə yaradan qrammatik vahidlər deyil, həm də diqqətin istiqamətləndirilməsi, perspektivin təşkili və diskurs iştirakçıları arasında koqnitiv əlaqələrin qurulmasını təmin edən dil vasitələri kimi çıxış edir. Onların interpretasiyası danışanın və dinləyicinin ümumi bilik fonu, diskursiv kontekst və referentin koqnitiv əlçatanlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqə əsasında formalaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Rəcəbli Ə.Ə. “Koqnitiv dilçilik”. Bakı-“Elm və təhsil”-2021.
2. Ronald W. Langacker “Cognitive Grammar” A Basic Introduction. New- York, Oxford University Press- 2008.
3. Simon Garrod “Pronouns and Cognitive Connexity”. “Text and Text Processing” 1991. Pages. Advances in Psychology, Volume 79, Elsevier / North-Holland. https://www.sciencedirect.com/science/chapter/bookseries/abs/pii/S0166411508615587
4. Abbasova A. A. Nəzakətsizlik linqvo-praqmatik kateqoriya kimi. Avtoreferat. Bakı – 2026.

Asadova M. N.

THE PRONOUNS AS COGNITIVE ACTIVITY MARKERS

Summary

The article studies the behavior of the pronouns exhibited in cognitive linguistics. The pronouns, which function as deictic units also serve to express different shades of the human thoughts. It is noted that, owing to mental activities, pronouns are not merely shifters or empty words that substitute nouns. Rather, in a broader sense, they operate as cognitive tracking mechanisms that reveal how human beings structure their attention, manage mental spaces, and project physical space onto psychological relationships. Possessing an abstract semantic load, pronouns establish a content-filled structural schema via context. The article highlights that mental tracking, attentional orientation, cognitive accessibility, and working memory play a crucial role when linking a pronoun to its respective referent or antecedent. Concurrently, it is stated that pronouns serve to reduce cognitive load during the speech process by navigating the attentional bottleneck or constraint of human working memory.

Keywords: pronoun, cognitive, blending, reference, shifter, intersubjectivity.

Nərgiz Əlikişi qızı Musayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0005-7743
e-mail: nargiz1183@gmail.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ 'TƏBİƏT-İNSAN' KONSEPTUAL METAFORUNUN KOQNİTİV VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə təbiət və insan münasibətlərini ifadə edən metaforik modellərdən bəhs olunur. Təbiət və insan münasibətləri müxtəlif diskurslarda, bədii ədəbiyyatda, folklorda və dilçilikdə geniş şəkildə metaforik modellər vasitəsilə ifadə olunur. Metafor insanın təbiəti dərk etməsinə, onu öz hiss və düşüncələri ilə əlaqələndirməsinə imkan yaradır. Məqalədə dil canlı orqanizmdir, su həyatdır tipli metaforik modelləri analitik təhlil olunur, onların koqnitiv-praqmatik və diskursiv analizi verilir. Bu modellər təbiət hadisələrinin insan xüsusiyyətləri ilə, insan həyatının isə təbiət elementləri ilə müqayisəsinə əsaslanır. Bu modellərdə təbiət insanlara səbir, dözümlülük, yenilənmə və harmoniya kimi dəyərləri öyrədən bir qüvvə kimi təqdim olunur. İnsanlar təbiətin qanunlarından nəticə çıxararaq həyat təcrübələrini zənginləşdirirlər. Nəticə etibarilə, təbiət və insan münasibətlərini ifadə edən metaforik modellər insanların ətraf aləmi daha dərindən dərk etməsinə kömək edir. Bu modellər insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, harmoniyanı və mənəvi bağlılığı əks etdirərək dilin və təfəkkürün zənginliyini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: təbiət, insan, metaforik model, konsept, dərk olunma.

Cognitive and Semantic Features of the "Nature-Human" Conceptual Metaphor in Typologically Different Languages

Abstract

The article deals with metaphorical models expressing nature and human relationships. Nature and human relationships are widely expressed through metaphorical models in various discourses, fiction, folklore, and linguistics. Metaphor enables humans to perceive nature and connect it with their feelings and thoughts. The article analytically examines metaphorical models such as "language is a living organism" and "water is life", providing their cognitive-pragmatic and discursive analysis. These models are based on comparing natural phenomena with human characteristics and human life with natural elements. In these models, nature is presented as a force teaching values like patience, endurance, renewal, and harmony. By drawing conclusions from nature's laws, humans enrich their life experiences. Consequently, metaphorical models

representing nature-human relations help people understand the surrounding world more deeply, demonstrating the richness of language and thought.

Keywords: nature, human, metaphorical model, concept, perception.

Giriş

Koqnitiv dilçilikdə konseptual metaforlar nəzəriyyəsi mövcuddur. Həmin nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya, ətraf aləm insan idrakında məhz metaforlar və konseptlər formasında dərk olunur. Metaforlar düşünmə mexanizmləri kimi dünyanın dil mənzərəsinin dərkində əhəmiyyətli rol oynayır. Adətən, koqnitiv dilçilikdə metafor termini istənilən məcazi cəhətdən strukturlaşmış vahidləri ifadə edir. Yəni koqnitiv dilçilikdəki metafor termini ədəbiyyatşünaslıqdakı metafor termini ilə eyni deyil. Metaforlar dünyanın dil mənzərəsində konseptual modellər kimi dərk olunur və mənimsənilir.

Ümumi dilçilikdə metaforların koqnitiv aspektdən izahını verən Con Lakoff yazır ki, "metafor insan təcrübəsinin tam qavranılması mümkün olmayan sahələrini: duyğular aləmini, estetik təcrübəni, əxlaqi prinsipləri və ilahi nurlanmanı qismən anlamağın fundamental vasitələrindən biridir. Bu təsəvvür fəaliyyətləri rasional düşüncədən məhrum deyil; əksinə, metaforik ifadələr vasitəsilə həm intuitiv, həm də təsəvvür edilmiş rasionallıq fəallaşır və konseptual analiz imkanlarını genişləndirir" (Lakoff 2004: 215). Fikrət Cahangirov "Dil və mədəniyyət" əsərində yazır ki, "metafor ilk öncə əldə edilmiş biliklərdən istifadə və yeni bilikləri dərk edən dünya haqqında düşünmə vasitəsidir: sözün ilk mənasının və onu əhatə edən assosiasiyaların istifadəsi hesabına hələ aydın düşünülməmiş anlamı ilə yeni konsept yaranır. Metafor həm yeni bilik yaradır, həm də onun fərqli mahiyyəti insanın daxilindən keçərək, insanın bilik və təsəvvürünü dünyəvi, mədəni-milli dəyərlər sistemi ilə müqayisə edərək təyin olunur, yəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi, insan bütün əşyaların ölçüsüdür (həddidir)" (Cahangirov 2014: 52). Ekoloji anlayışların konseptual metaforlarla reprezentasiyası insan şüurunda ekoloji məfhumların dərk olunmasını gücləndirir. Dünyanın dil xəritəsində ekoloji konseptlər mühüm bir həlqə təşkil edir. Ekoloji anlayışların koqnitiv dərki dil vasitəsilə reallaşdıqda insan şüurunda bu sahə ilə bağlı müəyyən təsəvvürlər və assosiasiyalar formalaşır. Dünyanın dil mənzərəsində ekoloji konseptlərin "xüsusi çəkisi" var. Dildə müxtəlif metaforik modellər insanların həyat təcrübələrinin koqnitiv cəhətdən dərk olunmasında müstəsna rol oynayır.

Əsas hissə

E.R.Xamitovanın fikrincə, "Təbiət – insan" konseptual metaforu, ən qədim metaforlardan biri olaraq, gerçəkliyin konseptuallaşdırılmasının antropomorf mexanizminin bir hissəsidir. "Təbiət – insan" konseptual metaforu yüksək dərəcədə antropometrikliyi ilə xarakterizə olunur: təbiəti dərk edərkən insan obrazları öz daxilindən götürür, buna görə də antropomorf metaforik mexanizm insanın tarixi inkişaf prosesində təkcə təbiət haqqında deyil, həm də özü haqqında topladığı konseptual bilik və təsəvvürləri əks etdirir" (Xamitova 2008: 5). Ekoloji metaforlar, məsələn "Təbiət-ana", "Yaşıl iqtisadiyyat", "Yer ana", "Yaşıl dünya", "Təbiət canlı orqanizmdir", "Ana təbiət",

“Ana torpaq” - onlar istər elmi mətnlərdə, bədii mətnlərdə, istərsə də publisistik mətnlərdə reprezentasiya olunarkən fərqli semantik-diskursiv funksiyalar daşıyır.

Müxtəlifsistemli mətnlərdə ekokonseptlər dərin koqnitiv semantikalar daşıyır. Bu ekokonseptlər makro və mikrokonseptlərə bölünür. Belə ki, təbiət, iqlim əgər makrokonsept səciyyəlidirlərsə, ekoloji fəlakət, istiləşmə, çirklənmə mikrokonsept səciyyəlidir. Çox zaman istər mətbuat dilində, istərsə də bədii üslubda ana torpaq ifadəsi ana vətən ifadəsinin adekvatı kimi işlədilməkdədir. Deməli, metaforik baxımdan “torpaq” və “vətən” konseptləri bir çox halda üslubi baxımdan yaxın anlayışlar kimi dərk olunur. Bəzən dildə təbiət obyektləri sosial münasibətləri, psixoloji situasiyaları göstərmək üçün istifadə olunur. Məsələn, rus dilində солнечная улыбка ifadəsi hərfi mənada “günəş gülümsəməsi” anlamındadır, ancaq bu ifadə metaforik olaraq səmimi gülüş anlamını bildirir. Azərbaycan folklorunda Ay və Günəş çox zaman sevgili obrazları kimi qarşılıqlı tərəfləri təmsil edir. Müasir ingilis dilində “You are my sunshine” ifadəsi “Sən mənim günəşimsən və yaxud da günəş işığımsan” (yəni məcazi mənada “sən mənim ilham mənbəyimsən” mənasındadır). Eləcə də, Azərbaycan poeziyasında Sən mənim Ayımsan və yaxud da Sən mənim Günəşimsən tipli ifadələr semiotik olaraq analoji anlamlar ifadə edir. Beləliklə, Günəş müxtəlif linqvokulturologiyalarda həyat enerjisi, xoşbəxtlik mənbəyi kimi simvollaşdırılır. Təsəvvüf ədəbiyyatında, xüsusilə hürufilikdə Günəş “İlahi nur saçan” anlamındadır: “Zərrə mənəm, Günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm, Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyana sığmazam” (Heydərova 2025: 539). Azərbaycan dilində Günəş kimi parlaq, gün kimi aydın, Ay qabaqlı, Ay parçası, Ay kimi saf olmaq, Ay mənim olsun, ulduzun gözünə barmağım (Həmidov, Qocayev, Məmmədova 2020: 171), aya-günə dönmək, Ay üzlü, Ay işığı tək tipli ifadələrin mövcudluğu dilimizin alt qatında, leksik-semantik sistemində qədim əcdadlarımızın etnik təfəkküründə təbiət obrazlarının necə dərk olunduğunu sübut edir.

Dil canlı orqanizmdir və yaxud dil canlı varlıqdır metaforları təbiətlə dilin analogiyasını əks etdirir. Təbiət-insan münasibətlərini ifadə edən metaforların koqnitiv semantikası insan təfəkküründə təbiətlə bağlı müxtəlif konseptlərin necə modelləşməsini və konseptuallaşmasını təsbit edir. Məsələn, meşələr kainatın ağciyərləridir deyimi var. Həmin metafor rus dilində леса - это лёгкие вселенной, ingilis dilində isə forests are the lungs of the universe şəklindədir. Bu metafor meşələrin kainatın ekosistemindəki mühüm mövqeyini və statusunu müəyyənləşdirir. Burada koqnitiv semantika mental olaraq meşənin insan yaşamı üçün oksigen mənbəyi olmasını və buna görə meşələrin qırılmasının yolverilməz olması konsepsiyasını ifadə edir. Yaşıl dünya, yaşıl kainat metaforları öz koqnitiv mahiyyətinə görə bəşəriyyəti ekoloji problemlərin çözülməsinə çağırır. Yaşıl dünya metaforu ətraf mühitin qorunması konsepsiyasını özündə ehtiva edən əsas konseptual metaforlardan biridir. Azərbaycan dilində yaşıl dünya, ingilis dilində green world, rus dilində зелёный мир adlanan bu metofor öz koqnitiv semantikasında bəşəriyyəti qlobal ekoloji təhlükələri önləmək üçün bir araya gəlməyə çağırış motivlərini əks etdirir.

Dünya isminin atributu kimi çıxış edən yaşıl leksemi bu metaforlarda koqnitiv baxımdan və metaforik cəhətdən dünyanın oksigenlə təmin olunmasındakı qlobal

problemi simvollaşdırır. Su həyatdır metaforu suyun ən mühüm təbiət modeli kimi dərk olunması mexanizminə əsaslanır. Məlumdur ki, susuz kainat mövcud ola bilməz. Hər bir canlının bioloji strukturunda su var və su əsas həyat rəmzlərindən biri hesab olunur. Ona görə də bu metafor öz koqnitiv semantikasında həyat və su adekvatlığını nümayiş etdirir, insanın su ilə bağlı həyat təcrübəsini ifadə edir. Canlı təbiət metaforu təbiətdə mövcud olan bütün canlı varlıqların adını ifadə edir. Azərbaycan dilində təbiətin qoynu ifadəsi metaforik olaraq ətraf mühitin varlığını ifadə edir. Beləliklə də, təbiətin qoynunda olmaq simvolik şəkildə insanın istirahət etməsini, psixoloji cəhətdən dincəlməsini bildirir. Təbiət huzur məkanıdır. Bu metaforik ifadə öz koqnitiv semantikasında təbiəti insan şüurunu rahatlandırdığı bir yer kimi səciyyələndirir. Müqayisə edək: müasir ingilis dilində Lake İnnisfree (hərfi mənası “İnnisfri gölü”-dür) ifadəsi ingilis şairi Vilyam Batler Yeytsə məxsusdur. Həmin şairin bir şeirində işlənən bu ifadə sonradan beynəlmiləşərək “hüzur məkanı, sakitlik, təbiətə qayıdış” anlamında dünya ədəbiyyatında işlənmiş və simvolikaya çevrilmişdir.

Müqayisə edək: Azərbaycan dilində insanın təbiəti ifadəsi var. Rus dilində qarşılığı природа человека, ingilis dilində human nature şəklindədir. Hər üç dildə bu ifadənin koqnitiv semantikası təbiət anlayışının insan xarakteri ilə uzlaşmasını ifadə edir. Yəni bu ifadələrdə təbiət sözü, ümumilikdə, metaforik olaraq insanın mahiyyətini, genetik xüsusiyyətlərini, xarakterini bildirir. Müxtəlifsistemli dillərdə bu ifadənin analoji olaraq işlənməsi bəşər təfəkküründə insanın təbiətin bir elementi kimi dərk olunması ilə bağlıdır. Buzların əriməsi metaforu gərginliyin azalması mənasındadır. İngilis dilində qarşılığı to break the ice şəklindədir. İngilis dilində calm befor the storm metaforunun Azərbaycan dilindəki adekvatı fırtına öncəsi sakitlikdir. Fırtına öncəsi sakitlik ifadəsi baş verəcək mühüm bir hadisədən əvvəlki sakit vəziyyəti simvollaşdırır.

Dilimizdə təbiətin şıltaqlığı metaforu tez - tez işlədilməkdədir. Bu metafor qəfil baş verən təbii fəlakətləri simvollaşdıran bi metafordur. Yəni qəfil baş verən hava dəyişmələri insan təfəkküründə transformasiya olunmuş fikir formalaşdırır. Məsələn: Təbiətin şıltaqlığı Fransanı yenidən iflic etmişdir (AZƏRTAC 2011). Dilimizdə torpaq insanı udur ifadəsi geniş şəkildə işlədilməkdədir. Bu ifadə dini motivlərə əsaslanır. “Qurani - Kərim”də qeyd olunur ki, Allah insanı quru gil parçasından yaratdı. “Bir gün dünyaya gələn insan bir gün torpağa qayıdacaq”. Dərin bir fəlsəfi anlam daşıyan bu ifadənin koqnitiv semantikası “Torpaq” konseptinin dərin fəlsəfi mahiyyətini üzə çıxarır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da deyilir:

“Gəlimli, gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya,
Əcəl aldı, yer gizlətdi,
Fani dünya kimə qaldı?” (Kitabi-Dədə Qorqud 2004: 57).

Bu nəzm parçasındakı yer gizlətdi ifadəsi həyatın müvəqqəti olması, yasamın əbədi olmadığı konsepsiyanı ifadə edir.

A.A.Laqutinanın fikrincə, “ekoloji konseptlər insanın nitq fəaliyyətində istifadə etdiyi və onun ətraf mühit barədə topladığı təcrübənin, biliklərin məzmununu, həmçinin ekologya reallığını əks etdirmə prosesində bütün fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən “bilik

kvantları” şəklində əks etdirən mənalar haqqında təsəvvürlərə uyğun gəlir” (Laqutina 2013: 9). “Ekoloji konseptlər ekoloji mənzərənin tərkib hissələridir. Ekoloji mənzərə isə dünyanın ekoloji aspektdə bütöv təsvirini yaradan, aləmdəki obyektlərin və onların mühitlərinin sistemli-struktur qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi qanunauyğunluqlarını əks etdirən bir mənzərədir. Alim - ekoloqlar tərəfindən fərqləndirilən əsas ekoloji proseslər və problemlər bunlardır: iqlimin qlobal istiləşməsi, atmosferin çirklənməsi, istixana effekti, materik və dəniz buzlarının azalması, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi, turşu bulaşıqları (asit yağışlar), Yer üzünün ozon qatının dağılması, səhralaşma, genefondun itirilməsi və bioloji müxtəlifliyin yox olması” (Laqutina 2013: 9).

Təbiət, ilk növbədə, insan üçün yaşam qaynağıdır, eyni zamanda resurslar mənbəyidir. Yəni insan təbiətlə qidalanır, təbiətdə mövcud olur və təbiətin resurslarından istifadə edir. Bütün bu münasibətlər də dildə öz əksini tapır. Çünki dil şüurun ifadə vasitəsidir. Dil insanın ətrafındakı mühiti, təbiəti və cəmiyyəti kodlaşdırır, simvollaşdırır və semiotik olaraq adlandırır. Buna görə də, dil insana ətraf aləmi dərk etməyə kömək edir. Məhz dilin köməyi ilə insan şüurunda təbiətin müxtəlif obrazları modelləşdirilir və konseptual sistemə çevrilir. Təbiətlə bağlı konseptlər insan idrakında təşəkkül tapmış ən qədim konseptlərdəndir. Məhz bu konseptlər insanla təbiət münasibətlərinin ən qədim dövrünün reliktini yaşadır. Məlumdur ki, hər bir konseptin verballaşmasında leksik vahidlər, frazemlər, paremiyalar mühüm rol oynayır. Elçin Qaliboğlu yazır ki, “Azərbaycan folklorunda əcdad ruhu Təbiətin Günəşiylə, Səmasıyla, Səhəriylə, Gecəsiylə, Çayıyla, Bulağıyla (Su ilə), Ağacıyla birdir. Folklor düşüncəmizin mayası Təbiətdən gəlir: əcdad təsəvvüründə ilkinlik Təbiətdəndir: hər şeydən öncə ona görə ki, insanın jest və mimikalardan nitq imkanına kimi yol keçməsi, dil yiyəsi olması, cəmiyyət qurması (cəmiyyətləşməsi Təbiətdə mümkün olub” (Qaliboğlu 2025: 238).

Dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “aysberqin görünən tərəfi” və ya “aysberqin görünməyən tərəfi” metaforu işlənir. Həmin metaforun ingilis dilində adekvatı “the tip of the iceberg” şəklindədir. Rus dilində isə “это только верхушка айсберга” və yaxud “это лишь видимая часть айсберга” şəklindədir. Anlamı böyük və ya gizlin olan bir məsələnin yalnız kiçik bir hissəsi olan bu metafor demək olar ki, beynəlmiləl mahiyyətli metafordur. Yəni dünyanın əksər dillərində işlənir. Media diskursunda bu metafor tez-tez işlənməkdədir: “Deməli, Qərb üçün geosiyasi manipulyasiya və ambisiya vasitəsi olan qılaflanmış “demokratiya” anlayışı aysberq kimidir, onun görünməyən hissəsi daha böyükdür. Bu məqalədə də əsas məqsədimiz məhz Qərbin “demokratiya” adlı aysberqin görünməyən hissəsinə nüfuz etməkdən ibarətdir” (AZƏRTAC 2020). Məlumdur ki, aysberq böyük okeanlarda üzən və yalnız kiçik bir hissəsinin suyun üzündə görünən, əsas hissəsinin isə suyun altında qalan nəhəng buz kütləsidir. Azərbaycan dilində axına qarşı getmək metaforu ingilis dilində to swim against the tide (yəni dalğaya və yaxud da axına qarşı üzmək) şəklindədir. Hər iki dildə işlənən bu metaforun semantikası “çoxluğun fikrinə qarşı çıxmaqdır”.

İnsan özü də təbiətin bir parçasıdır, insan həyatı bioloji qanunlara tabedir. İndiyə qədər dilçilik tarixində dilin bioloji mənşəyi haqqında, dilin təbiət qanunlarının analogiyası şəklində inkişafı ilə bağlı müxtəlif nəzəri konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Məsələn, hind-Avropa dilçiliyində çox geniş yayılan dalğa nəzəriyyəsini buna nümunə göstərmək olar. XIX yüzillikdə alman alimi Yohansan Şmidtin irəli sürdüyü bu nəzəriyyə dünya dillərinin kök dildən qohum dillərə ayrılmasının sxematik inkişafını göstərirdi. Yəni qohum dillərin yayılması və çarpazlaşması dalğalanma prosesinə bənzədilirdi. Adətən, su dalğaları bir mərkəzdən başqa bir mərkəzə yayılır, dalğanın zəiflədiyi nöqtələrdə onun təsiri də zəifləmiş olur. Dil dəyişmələri, qohum dillərin yaranması da bu cür analogiya ilə izah olunurdu. Digər bir alman dilçisi Avqust Şleyxerin ağac nəzəriyyəsinə görə, qohum dillər ağacın kökü kimi, bir kökdən təşəkkül tapır, sonradan isə ağacın budaqları kimi şaxələnərək müxtəlif törəmə dillərə parçalanır. Beləliklə, hind-Avropa dilçiliyində geniş yayılmış hər iki nəzəri konsepsiya təbiət qanunlarının analogiyası ilə dil qanunlarının izahına əsaslanırdı. Yəni dilə biologiyanın qanunları ilə yanaşmaq texnologiyasının tarixi iki əsrə dayanır. Hələ XIX əsrdə müqayisəli-tarixi metodun yaradıcılarından biri olan Avqust Şleyxer dilin inkişafını ağacın şaxələnməsi şəklində izah edirdi. Yəni dilçilikdə bioloji qanunlar şəklində dil proseslərini ifadə etmək ənənələri daim mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə işlənən bir nəsil, sülalə anlamında olan ərəb mənşəli şəcərə sözünün əsas anlamı məhz “ağacdır”. Hər hansı bir nəslin, soyun ağac analogiyası ilə izah olunması etnolinqvistik xüsusiyyətlərlə də bağlıdır. Dildə xalqın kökü, millətin kökü, nəslin kökü metaforları da var. Bu metaforlarda kök leksemi mənşə anlamındadır. Həmin metaforlarda ağacın, bitkinin kökü anlayışları ilə insan nəslinin mənşəyi qarşılaşdırılır. Ona görə də академик Teymur Bünyadov yazır ki, “ağac torpağa kök salır, sonra böyüyərək gövdəsindən budaqlar əmələ gəlir, lakin kökə bağlılıq əsas olaraq qalır. Təbii ki, bu bənzətmə yerinə düşür. İnsan nəsli də eyni ulu babadan ulu nənədən törəyərək artıb çoxalmağa başlayır, qohumluq bağı isə məhz bu kökə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, ağacın da, nəslin də kökünün olması, dilimizdə məhz bu şəkildə adlanması elə - belə deyildir. Xalqın dili həm təbiət, həm də cəmiyyətin məsələlərini vəhdətdə götürərərək mənalandırmağa qadirdir” (Bünyadova 2004: 71). Buna görə də dildə nəsil ağacı metaforu var. Yəni insan nəsli ilə ağacın inkişafı analoji olaraq qarşılaşdırma nəticəsində ümumi inkişafı simvolizə edir.

Qeyd edək ki, təbiətlə bağlı konseptlərin metaforik prezentasiyası fərqli və analoji üsullarla gerçəkləşir. Təbiətlə bağlı həm makrokonseptlər, həm də mikrokonseptlər mövcuddur. Əgər biz “Təbiət” konseptinə makrokonsept kimi yanaşsaq, o zaman “Su”, “Hava”, “Torpaq”, “Dağ”, “Meşə”, “Dəniz”, “Külək” və s. tipli konseptlərə həmin konseptsferanı yaradan mikrokonseptlər kimi yanaşmalıyıq. Bu təbiət məzmunlu konseptlərin hər birinin də öz freymləri və assosiasiyaları mövcuddur. Yəni dünyanın dil xəritəsində, dünyanın dil mənzərəsində təbiətlə bağlı anlayışlar, müxtəlif linqvistik vahidlər ümumi təbiət sisteminin fərqli aspektlərini ehtiva edən makrosistem yaradır.

Su mifik düşüncədə arınmaq, təmizlənmək konsepsiyasını ifadə edir. İnsan həyatı yaradılışdan su ilə bağlı olduğuna görə, su ilə bağlı anlayışlar ümumi bir konseptsfera yaradır. Su həyatdır metaforu bütün bəşəriyyətin idrakında suyun müqəddəsliyini, suyun həyati vacib element olduğunu bir daha isbat edir. Bu metaforun rus dilində qarşılığı belədir: где вода, там и жизнь – “harada su var, orada həyat var”. Novruz bayramı ilə bağlı keçirilən mərasimlərdən biri su çərşənbəsinin qeyd olunmasıdır. Su mifoloji

təfəkkürdə ilahiləşdirilən ən ilkin həyat elementlərindən biri sayılır. Rus dilində живая вода frazemi “dirilik suyu” anlamındadır (Baranov 2020: 80). Simvolikada təbiət modelləri, təbiət obyektləri, təbiət obrazları fərqli anlamlar, semiotik mənalar kəsb edir. Məsələn, “qədim Misir heroqliflərində su tanrısı olan Nudan 9 Allah yaranmışdır. Çin mifologiyasında bütün həyatın sudan yarandığı göstərilir. Qədim hind vedalarında həyatın başlanğıcının su olduğu, dünyanın yaradılışında hər tərəfin qaranlıqdan məhrum olan dəniz suyu ilə əhatə olunduğu göstərilir. Bir sözlə, qədim mifologiyalarda su, əsasən, dünyanın “anası” qismində simvolika daşıyır. Mesopotamiya xalqlarının kosmoqoniyasında su dərinliyi müdrikliyin ölçülməz simvolu kimi təsəvvür olunur (Kerlot 1994: 115-116). Azərbaycan xalqının su ilə bağlı inancları qədim mifik təfəkkürün izlərini yaşadır. Məsələn, uzaq yola və ya səfərə çıxan adamın ardınca su atılması suyun qoruyucu simvolikasının əlamətidir. Yerə qaynar suyun tökülməsinin günah olması, süfrəyə suyun dağılmasının və yaxud da yuxuda su görülməsinin aydınlıq olması kimi fikirlər qədim inanclarla bağlıdır. Alqışlarımızda deyilir ki, su qədər ömrün olsun; su aydınlıqdır və s.

Mifologiya ilkin bədii təfəkkür faktlarıdır. İbtidai insan təfəkküründün inikası olan mifologiyadakı zəngin faktlar sübut edir ki, insanlar qədim zamanlarda müxtəlif təbiət hadisələrini, təbiətlə bağlı obyektləri ilahiləşdirirdilər. Onlar suyu, dağı, dənizi, meşəni, ağacı, heyvanı, bir sözlə təbiətlə bağlı olan çox şeyi sakrallaşdırırdılar. Bir sözlə, insan təfəkküründə təbiət obrazları mifikləşdirilirdi. İnsan təbiəti dərk etdikcə, elm inkişaf etdikcə insanın təbiətə münasibəti də dəyişirdi.

Zaman su kimi axır deyimi var. Türkiyə türkcəsində qarşılığı belədir: zaman su gibi akıyor və yaxud zaman su gibi akıb geçiyor. Bu deyimdə zamanla su qarşılaşdırılır, suyun axıcılığı zamanın üzərinə transformasiya olunur. Analoji olaraq rus dilində годы, как вода və yaxud уходють годы, как вода və ya годы утекают, как вода (illər su kimidir, yəni zaman su kimi axır və ya illər su kimi axır) deyimi var və yaxud rus dilində belə bir variant da var: Время течёт как вода. Həmin metaforun ingilis dilində qarşılığı belədir: Time flows like water. Xalqımıza aid alqışlarda su qədər ömrün olsun deyimi var. Azərbaycan xalqına aid bu xeyir-dua öz koqnitiv məzmununda suyun əbədiliyini simvollaşdırır. İnanclara görə yuxuda su görmək aydınlıq kimi yozulur. Deməli, su simvolikada arınmaq, əbədilik, axıcılıq anlamlarını ifadə edir. Yunan filosofu Heraklitə aid belə bir aforizm var: axan suya iki dəfə girmək olmaz. Bu aforizmin koqnitiv semantikası zamanın sabit olmadığı fikrini ifadə edir. Yəni burada su zamanı, həyatın keçiciliyini, iki dəfə ifadəsi isə təkrarın mümkün olmadığını bildirir.

Metaforlar müxtəlif təbiət konseptlərinin ifadəsində mühüm yer tutur. Məsələn, indiyə qədər müxtəlif linqvokulturologiyalarda torpaq haqqında zəngin linqvistik ifadə vasitələri formalaşmışdır. Bu linqvistik ifadə vasitələri “torpaq” konseptinin bütün incəliklərini, koqnitiv mahiyyətini üzə çıxarır. Müqaddəs dini kitablarda insanın torpaqdan yaranması haqqında çoxlu müddəalar öz əksini tapır. “Qurani-Kərim”in “Hicr” surəsində də deyilir ki, “Biz insanı quru (toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran) və qoxumuş (və ya torpaqdan tədriclə dəyişib başqa şəklə düşmüş) qara palçıqdan yaratdıq” (Qurani-Kərim 2005: 198). Deməli, ilkin insan şüurunun göstəricisi olan dini-mifoloji sistemlərdə

torpaq haqqında bütün düşüncələrin, informasiyaların yer alması səbəbsiz deyil. Dilimizdə, münbit torpaq, ana torpaq, bərəkətli torpaq anlayışları var. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə işlənən vətən sözü ərəb mənşəli vatan “insanın doğulduğu yer, torpaq” anlamındadır. Azərbaycan dilində torpaqla bağlı deyimlər, atalar sözü bir silsilə təşkil edir. Məsələn, “dağlar qarıynan, torpaq varıynan; torpağı bir yerdən götürülüb; zəhmətin barı, torpağın varıdır” və s. (Oxubil.info 2026). Dilimizdə torpaq adamı çəkir, torpaq bərəkətdir, torpaq güc, qüvvətdir tipli ifadələr geniş şəkildə işlədilməkdədir. Yəni “insanı son mənzilə yola salmaq, dəfn etmək” mənasında olan bu frazemin koqnitiv semantikası metaforik və simvolik olaraq torpaqdan yaranan insan övladının sonda torpağa geri qayıdışını verballaşdırır. Türk dilində belə bir şeir var: “Bayrakları bayrak yapan topraktır, toprak uğrunda ölen varsa, vatandır”. Deməli, torpaq insan düşüncəsində həm də vətən anlayışının adekvatı kimi metaforlaşmışdır.

Bədii diskursda ekologiyanın mühafizəsi ilə bağlı çağırışlar ekoloji düşüncəni əks etdirir. Bədii diskurs nümunəsi olan mifologiyada dünyanın və həyatın yaranışının kosmoqonik izahı, ilk növbədə, təbiət hadisələri, təbiət obyektləri əsasında verilir. İlk bədii təfəkkür nümunəsi olan mifoloji təsəvvürlərdə təbiət yaradılışın özülü kimi təqdim olunur.

Hər bir diskursda işlənən ekoloji məzmunlu metaforlar linqvokulturoloji informasiyalar daşıyır. E.V.İvanova yazır ki, “təbiətin və təbii fəlakətlərin mediada ekoloji diskurs formasında təqdimatı insanın ətraf mühitə münasibətini əks etdirən konseptual metaforlar vasitəsilə yaradılır. Metafor mədəni məlumatın daşıyıcısı, mədəniyyətin aləti və vasitəsidir. O, dil vasitəsilə insana aşılanan və dilin özündə mövcud olan dünyagörüşü, mentaliteti və insanlara münasibət vasitəsilə insan şəxsiyyətini formalaşdırır, yəni bu dilin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunduğu xalqın mədəniyyəti vasitəsilə” (İvanova 2007: 7). Dünya mifologiyasında təbiət qüvvələri kimi çıxış edən hava və od kişi gücünün simvolu kimi çıxış edir, su və torpaq isə qadın simvolu kimi səciyyələndirilir (Kerlot 1994: 121).

Dünya mifologiyasında Magna mater ifadəsi təbiətin anasını simvollaşdırır (Kerlot 1994: 194). Rus dilində küləklə bağlı belə bir frazem var: “ищи как ветра в поле” (Baranov 2020: 72) hərfi mənası belədir: “külək kimi yoxa çıxıb”, məcazi mənası isə “tapmaq mümkün deyil”. как ветром сдуло (Baranov 2020: 73) “sanki külək aparıb” (yəni qəfildən, birdən-birə yoxa çıxıb), каким ветром və yaxud каким ветром занесло hərfi mənada “hansı küləklə və yaxud da hansı külək gətirdi”, məcazi anlamda isə “səni bura nə gətirdi, hardan çıxdın belə, necə gəldin” (Baranov 2020: 73).

Təbiətlə bağlı paremiyalar və frazemlər çox zaman simvolik anlam daşıyır. Bu linqvistik vahidlər metaforik olaraq insanlara təbiət hadisələrinin fonunda həyat təcrübəsini başa salır. Məsələn, ingilis dilində belə bir atalar sözü var: “A rainbow in the morning is the shepherd`s warning” (Speake 2007: 25). Bu ingilis atalar sözünün hərfi mənası belədir: “Səhər vaxtı göy qurşağının görünməsi çoban üçün xəbərdarlıqdır”. Hava proqnozu ilə bağlı olan bu paremiya çoban üçün fırtına xəbərdarlığıdır. Simvolik mənası isə odur ki, bəzən kiçik siqnallar gələcəkdə baş verəcək fəlakətlərin qarşısını almağa kömək edir. Göründüyü kimi bu paremiya diskursunda adi bir təbiət hadisəsi insan həyatına transfer olunaraq dərin semiotik - simvolik anlam kəsb edir.

Azərbaycan dilində fırtına kimi güclü olmaq, fırtına kimi gəlib keçmək, fırtına yaratmaq, içində fırtına olmaq ifadələri metaforik olaraq bu təbiət hadisəsinin koqnitiv semantikasını əks etdirir. Müqayisə üçün göstərək ki, rus dilində təbiətlə bağlı aşağıdakı metaforlar işlənir: Ветер перемен – dəyişiklik küləyi; Буря эмоций – emosiyalar dalğası; Река времени – zamanın çayı (yəni axarı); Море жизни – həyat dənizi; Волна радости – sevinc dalğası; Океан чувств – hisslər okeanı; Звезда надежды – ümid ulduzu; Небо мечты – arzular səması və s. Analoji olaraq müasir ingilis dilində də bu tipli ifadələr çox geniş şəkildə işlənməkdədir: a seed of hope “ümid toxumu”, a ray of hope “ümid işığı”, reach for the stars “böyük məqsədlər qoymaq”, to put down roots “kök salmaq”, on cloude nine (hərfi mənada göyün doqquzuncu qatında, məcazi mənada “xoşbəxt olmaq”), as cold as ice “soyuq adam”, a breath of fresh air “təzəlik, yeni və xoş dəyişiklik”, the winds of the change “dəyişiklik külәkləri”, a storm is coming (hərfi mənada tufan yaxınlaşır, məcazi mənada çətinlik yaxınlaşır-müqayisə edək Azərbaycan dilində indi tufan qopacaq, yəni dava-mərəkə başlayacaq).

Dünya mifologiyasında “Həyat ağacı” əsatiri təbiət və insan münasibətlərinin bir-biri ilə necə bağlı olduğunu ifadə edir. Həmin əsatirə görə, ağac iki dünyanı, yeraltı və yerüstü dünyanı birləşdirir. Adətən, koqnitiv dilçilikdə metaforlar dünyanı dərk etmək üçün təfəkkür mexanizmləri modelləri kimi qavranılır. Məsələn, Ana torpaq metaforu latın mənşəli Terra Mater ifadəsindən yaranmışdır, yəni kalkadır. Yəni latınca terra “yer”, mater isə “ana” deməkdir. Bu metafor torpağın insana necə əziz olduğunu, torpaqla insanın genetik bağlılığını, müqəddəsliyini ifadə edir. Həmin metaforun koqnitiv məzmununda insan təfəkküründə ana hissi ilə torpağa sevgi konsepsiyası əks olunur. Müqayisə üçün göstərək ki, rus dilində bu metafor мать-родина və ya родина-мать, ingilis dilində isə mother Earth şəklində ifadə olunur. Müxtəlifsistemli dillərdə ana torpaq metaforu torpağın ana kimi qəbul olunması fikrini obrazlı şəkildə ifadə edir. Başqa bir müqayisəyə nəzər salaq: Azərbaycan dilində canlı təbiət ifadəsi rus dilində живая природа, ingilis dilində living nature şəklindədir. Müxtəlif müharibələr zamanı ana vətən çağırır, ana torpaq çağırır metaforları obrazlı şəkildə çətin anlarda hər bir vətəndaşın öz doğma torpağını qorumalı olduğunu bildirir. Bəzən media diskursunda və bədii ədəbiyyatda ata torpaq ifadəsinin işlənilməsi də müşahidə olunur. “Torpaq” konsepti ilkin insan şurunda təşəkkül tapan ilk konseptlərdən biri hesab oluna bilər. Təsadüfi deyil ki, ilk peyğəmbər adı olan Adəm adının anlamı da qədim ibranicə “torpaq” deməkdir. Bəzən media diskursunda torpaq həm də valideyn əmanəti, dədə-babaların sonrakı nəslə ötürdüyü miras, əmanət anlamında da işlənilir. Məsələn: “Torpaq ən müqəddəs ata-baba əmanətidir” (Şərq Qapısı 2022).

Rus dilində политический лес (hərfi mənada “siyasət meşəsi”) metaforu hakimiyyətdə olan xaos vəziyyətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Meşə rus mədəniyyətində daha çox sığınacaq, qaranlıq mühit, vəhşi mühit kimi səciyyələndiyinə görə, bu metafor rus siyasi düşüncəsində bürokratik vəziyyəti, hakimiyyət daxilindəki böhranı, hakimiyyətdaxili mübarizəni simvollaşdırır. İngilis diində jungle of bureucracy (hərfi mənada “bürokratiya cəngəlliyi” metaforu siyasi və media mətnlərində dövlətdə

idarəetmə sistemindəki süründürməçiliyi, bürokratik əngəlləri simvollaşdıran bir metafordur.

Azərbaycan dilində təbiətin səsləri, ingilis dilində sounds of nature, rus dilində звуки природа ifadələri metaforik olaraq insanlarla təbiətin, ekosistemin harmoniyasını ifadə edir. Müxtəlifsistemli dillərdə bu analoji anlamlı ifadələr ekoloji düşüncənin, ekoloji maariflənmənin müasir həyatda vacib elementlərdən olması fikrini aşılayır. Bədii diskursda metaforik ifadələr, məsələn, sular pıçıldaşır, dağlar nalə çəkdi, dəniz nəfəs aldı, dəryalar coşdu tipli metaforik ifadələr bədii mətnlərin məcazlar sistemini yaradır. Bu tipli metaforik ifadələr bədii dilin obrazlılığını artırır, poetik dilə simvolik anlam verir.

Müasir rus dilində лес хранит тайны “meşə sirləri qoruyur”, шёпот леса “meşənin pıçıltısı”, дыхание леса “meşənin nəfəsi”, сердце леса “meşənin ürəyi” , лес мыслей (düşüncələr meşəsi, yəni qarışıq fikirlər) tipli metaforik ifadələr işlənir. Azərbaycan dilində arzun çiçək açsın və yaxud da ümidlərin çiçək açsın ifadələri ağaclara aid təbiət hadisəsinin insan həyatına transformasiya olunmasıdır. Dildə təbiətlə bağlı metaforik ifadələrin dərin koqnitiv semantikası var. Məsələn, sən gül parçasısan, uşaq gül kimidir. Bu dil ifadələrində insan və gülün qarşılaşdırılması nəticəsində müsbət təəssürat, şad əhval-ruhiyyə hissi ifadə olunur. İstənilən diskursda çiçəklənmək ifadəsi metaforik olaraq inkişafı, müsbət dəyişikliyi simvollaşdırır. Məsələn, Azərbaycanımız günü-gündən çiçəklənir.

Nəticə. Bütün dillərdə ana təbiət metaforu da koqnitiv cəhətdən təbiət və insan münasibətlərinin dərkində iştirak edən dil vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Bu metaforun koqnitiv semantikası təbiətin sakral varlıq olan ana kimi dərk olunmasını simvollaşdırır. Təbiət və insan münasibətlərini ifadə edən metaforik modellər insanların ətraf aləmi və özünü daha dərindən dərk etməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. AZƏRTAC (2011). Təbiətin şıltaqlığı Fransanı yenidən iflic etmişdir. https://azertag.az/xeber/tebietin_siltaqligi_fransani_yeniden_iflic_etmisdir-505473
2. AZƏRTAC (2020). Qərb “demokratiyası”: aysberqin görünən və görünməyən tərəfləri. https://azertag.az/xeber/qerb_demokratiyasi_aysberqin_gorunen_ve_gorunmeyen_terefleri-1654271
3. Baranov, A. N. (2020). Akademik sözlük rus frazeologiyası. Moskva: Lexrus, 896 s.
4. Bünyadov, T. (2004). Etnoloji lövhələr: [2 cilddə]. C. 1. Bakı: Mütərcim, 200 s.
5. Cahangirov, F. (2014). Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 308 s.
6. Heydərova, X. (2019). Nəsiminin anadilli əsərlərinin izahlı-ensiklopedik lüğəti: [2 cilddə]. C. 1. Bakı: Elm və təhsil, 557 s.
7. Həmidov, İ., Qocayev, M., Məmmədova, R. (2020). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Teas Press, 1560 s.
8. İvanova, E. V. (2007). Metaphorical conceptualization of natural disasters in ecological discourse. Çelyabinsk, 24 s.
9. Kerlot, X. E. (1994). Simvollar lüğəti. Moskva: REFL-book, 608 s.

10. Kitabi-Dədə Qorqud (2004). Tərt. S. Əlizadə. Bakı: Öndər, 376 s.
11. Lakoff, J. (2004). Metaphors We Live By. Moskva: Editorial, 256 s.
12. Laqutina, A. A. (2013). German newspaper and publicist discourse. Voronej, 24 s.
13. Oxubil.info (2024). Torpağa aid atalar sözləri. https://oxubil.info/atalar-sozleri/torpaga-aid-atalar-sozleri/
14. Qaliboğlu, E. (2020). Azərbaycan folklor düşüncəsi. Ənənə və müasirlik. Bakı: Elm və təhsil, 240 s.
15. Qurani-Kərim (2005). Ərəb dilindən tərc. ed. V. Məmmədəliyev, Z. Bünyadov. Bakı: 540 s.
16. Speake, J. (Ed.) (2007). Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford: Oxford University Press, 625 p.
17. Şərq Qapısı (2022). Torpaq ən müqəddəs ata-baba əmanətidir. https://serqqapisi.az/butun-xeberler/torpaq-en-muqeddes-ata-baba-emanetidir
18. Xamitova, E. R. (2008). Conceptual metaphor "nature-human" in Russian world picture. Ufa, 24 s.

Nərgiz Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
nargiza@rambler.ru

"BEOVULF"DA MORFOLOJİ KATEQORİYALARIN KOQNİTİV-SEMANTİK TƏŞKİLİ

Xülasə. Məqalədə "Beovulf" poemasında əks olunan qədim ingilis morfologiyası koqnitiv-semantik müstəvidə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi isim, əvəzlik, sifət və feil formalarının yalnız qrammatik məlumat daşıyan vahidlər kimi deyil, həm də hadisələrin, iştirakçı münasibətlərinin, sosial identikliyin, qiymətləndirmənin və agentliyin konseptual təşkilində iştirak edən vasitələr kimi funksiyasını göstərməkdir. Poemanın morfoloji sistemi hal, say, cins, şəxs, müqayisə və zaman kateqoriyaları vasitəsilə mətndəki qəhrəmanlıq dünyasının necə strukturlaşdırıldığını izləməyə imkan verir. Təhlil göstərir ki, hal formaları hadisə iştirakçıları arasındakı münasibətləri, əvəzliklər danışan və digər iştirakçılar arasında perspektiv və sosial məsafəni, sifətlər qiymətləndirmə və prototipləşdirməni, feillər isə hərəkət, agentlik və hadisə dinamikasını ön plana çıxarır. Bu yanaşma "Beovulf"un morfoloji quruluşunu tarixi qrammatika faktı kimi deyil, Anqlo-sakson dünyagörüşünün dil vasitəsilə konseptuallaşdırılmasının mühüm səviyyəsi kimi şərh etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Beovulf, qədim ingilis dili, koqnitiv dilçilik, morfologiya, konseptuallaşdırma, perspektivləşdirmə, agentlik.

"Beovulf" qədim ingilis ədəbiyyatının ən mühüm poetik abidələrindən biridir və onun dil quruluşu erkən ingilis dilinin həm tarixi, həm də konseptual xüsusiyyətlərini izləmək üçün zəngin material verir. Poemanın yaranma tarixi mübahisəli olsa da, tədqiqatlarda onun VIII əsrlə əlaqələndirilməsi geniş yayılmışdır [3, s. 6]. Azərbaycan tədqiqatlarında da "Beovulf" qədim ingilis poetik yaradıcılığının zirvələrindən biri və özünəməxsus poetik dil hadisəsi kimi qiymətləndirilir [5, s. 102].

Əsərin dilinin çətinliyi yalnız arxaik qrammatik quruluşla bağlı deyil. Brodeur poemanın leksik yaradıcılığında çoxsaylı mürəkkəb sözlərin rolunu vurğulayır [2], Tolkien isə orijinalın dilini anlamağın tərcümə prosesinin əsas şərtlərindən biri olduğunu qeyd edir [6]. Bu xüsusiyyətlər poemanın dilində forma ilə məna arasında sıx əlaqə olduğunu göstərir. Qədim ingilis dilinin dialekt müxtəlifliyi, xristian və bütpərəst təsəvvürlərin yanaşı mövcudluğu, habelə müxtəlif german tayfalarının mədəni təması da "Beovulf"un dil mənzərəsinin formalaşmasına təsir etmişdir [8].Ənənəvi morfoloji təhlil bu sistemdə hal, say, cins, şəxs, zaman və təsrif modellərini müəyyənləşdirir. Koqnitiv yanaşmada isə əsas sual bir qədər fərqlidir: bu qrammatik kateqoriyalar mətndə hadisələri, iştirakçıları, sosial münasibətləri və qiymətləndirməni necə konseptuallaşdırır? Bu məqalədə morfoloji forma ilə poetik dünya modelinin qarşılıqlı əlaqəsi həmin sual əsasında araşdırılır.Tədqiqatın məqsədi "Beovulf"dakı isim, əvəzlik, sifət və feil

formalarının koqnitiv-semantik funksiyalarını müəyyənləşdirməkdir. Təhlildə morfoloji təsvir, kontekstual-semantik şərh və koqnitiv interpretasiya birləşdirilir. Belə yanaşma qrammatik kateqoriyaların yalnız struktur göstəricilər olmadığını, eyni zamanda diqqətin yönəldilməsi, hadisə iştirakçılarının seçilməsi, sosial yaxınlığın qurulması və qəhrəmanlıq dəyərlərinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsində iştirak etdiyini göstərməyə imkan verir.

Qədim ingilis dilində isimlərin zəngin hal sistemi hadisə iştirakçıları arasındakı münasibətləri morfoloji şəkildə kodlaşdırır. Adlıq, yiyəlik, yönlük və təsirlik halları yalnız sintaktik funksiyanı göstərmir, həm də onlar hadisənin hansı iştirakçısının diqqət mərkəzinə çəkildiyini, kimin agent, obyekt, sahib və ya benefisiar kimi təqdim olunduğunu da müəyyənləşdirir. Məsələn, *Beowulf wæs breme* (“Beovulf məşhur idi”) konstruksiyasında adlıq hal qəhrəmanı propozisiyanın mərkəzi iştirakçısı kimi önə çıxarır. *Grendel geseah* tipli nümunədə təsirlik hal hərəkətin yönəldiyi obyekti, *Hroðgares cyninges* birləşməsində yiyəlik münasibəti sahiblik və sosial əlaqəni, onda gesealde gold nümunəsində isə yönlük hal hərəkətin ünvanlandığı iştirakçını göstərir.

Bu baxımdan hal sistemi hadisəni yalnız qrammatik baxımdan deyil, koqnitiv baxımdan da strukturlaşdırır [4, s. 18]. Müasir ingilis dilində eyni münasibətlərin böyük hissəsi sabit söz sırası və köməkçi vasitələrlə ifadə olunur. “Beovulf”da isə fleksiyalar sintaktik mövqedən nisbətən asılı olmayan münasibətlər yaradır və bu, poetik mətnin söz sırasını metrik və alliterativ ehtiyaclara uyğun dəyişdirməsinə imkan verir.

Güclü və zəif isim modelləri də leksik vahidlərin morfoloji kateqoriyalaşdırılmasını göstərir: *stān, sweord* və *dōm* kimi güclü isimlər, eləcə də nama və draca tipli zəif isimlər fərqli formal paradiqmlərə daxil edilir. Bu bölgü özlüyündə koqnitiv kateqoriyalaşdırma deyil, lakin dil daşıyıcısının leksik vahidləri müəyyən morfoloji modellər üzrə sistemləşdirdiyini nümayiş etdirir.Say kateqoriyası fərdi və kollektiv iştirakçılar arasında konseptual fərq yaradır: *cyning – cyningas* və *scip – scipu* tipli qarşılaşdırmalar tək və çoxlu iştirakçıların mətndə fərqli miqyasda təqdim edilməsinə imkan verir. Qəhrəmanlıq diskursunda bu fərq xüsusilə əhəmiyyətlidir: fərdi döyüşçü ilə þegnas kimi kollektiv qrup eyni hadisənin müxtəlif konseptual səviyyələrini təşkil edir.

Qrammatik cins isə isimlə onunla uzlaşan sifət və əvəzliklər arasında formal əlaqə yaradır: *sweord* (“qılınc”) kimi neytral və *cwen* (“kraliça”) kimi qadın cinsli isimlər təbii və qrammatik təsnifatın həmişə üst-üstə düşmədiyini göstərir. Bu, qədim ingilis dilində kateqoriyalaşdırmanın yalnız referentin bioloji xüsusiyyətlərinə deyil, dil sistemində sabitləşmiş qrammatik siniflərə də söykəndiyini göstərir [1].

Əvəzlik sistemi “Beovulf”da koqnitiv perspektivin qurulmasında xüsusilə mühüm rol oynayır. Şəxs əvəzlikləri danışanın özünü, müraciət etdiyi şəxsi və haqqında danışdığı iştirakçıları bir-birindən fərqləndirməklə diskursun deiktik mərkəzini formalaşdırır. Birinci şəxsin ic formasının qəhrəmanın nitqində təkrarlanması, məsələn, *Ic þæt mæl geman* (“O vaxtı xatırlayıram”), hadisəni danışanın şəxsi təcrübəsi və məsuliyyəti çərçivəsində qurur.

Qədim ingilis dilində cütlük sayının mövcudluğu bu perspektiv sistemini daha da incə edir: *wit* (“biz ikimiz”) və *uncer* (“biz ikimizin”) kimi formalar iki iştirakçını ayrıca sosial və koqnitiv vahid kimi konseptuallaşdırır. Beləliklə, tək və cəm arasında aralıq bir

kateqoriya yaranır; bu kateqoriya yoldaşlıq, döyüş birliyi və qarşılıqlı məsuliyyət kimi münasibətlərin dil vasitəsilə konkretləşdirilməsinə imkan verir.

Yiyəlik əvəzlikləri də sosial münasibətləri sadəcə sahiblik kimi deyil, mənsubiyyət və yaxınlıq kimi təqdim edə bilir: *mīn freond* (“dostum”) və *ūre cyning* (“kralımız”) tipli birləşmələrdə mīn və ūre formaları referenti danışanın şəxsi və ya kollektiv identiklik sahəsinə daxil edir. Belə formalar qohumluq, sədaqət və kollektiv birlik kimi Anqlo-sakson dəyərlərinin dil vasitəsilə perspektivləşdirilməsinə xidmət edir.

Demonstrativlər — *se, sēo, þæt* və onların hallanan formaları — mətndə referentin seçilməsi və diqqətin müəyyən fiqura yönəldilməsi funksiyasını yerinə yetirir: *se mæra maga Healfdenes* kimi konstruksiyalarda demonstrativ forma yalnız müəyyənlik yaratmır, həm də həmin şəxsi diskurs daxilində seçilmiş, tanınmış və diqqətəlayiq iştirakçı kimi təqdim edir.

İnkar formalarının yığılması da perspektiv və qiymətləndirmə ilə əlaqələndirilə bilər. ne, nōth, nān kimi vasitələrin bir cümlə daxilində birləşməsi inkarlığı gücləndirir və hadisənin mənfi qiymətləndirilməsini ön plana çəkir. V.Romanenkonun missal gətirdiyi *Þās ilce næfre ne swīcen ne dei ne niht tō brecanne þa erming licome* nümunəsi [9] inkarın semantik yükünün poetik dramatizmlə necə birləşdiyini göstərir.

“Beovulf”dakı sifətlər yalnız ismin əlamətini bildirmir; onlar personaj və hadisələrin qiymətləndirilməsində, prototipik qəhrəman obrazının qurulmasında və mətndə diqqətin müəyyən keyfiyyətlərə yönəldilməsində iştirak edir. Qədim ingilis sifətlərinin hal, say və cinsə görə isimlə uzlaşması həmin keyfiyyətin konkret referentə morfoloji şəkildə bağlanmasını təmin edir.Güclü və zəif sifət hallanması da referentin təqdim olunma üsulu ilə əlaqələndirilə bilər: *gōd cyning* (“yaxşı padşah”) və *se gōda cyning* (“o/yaxşı padşah”) kimi konstruksiyalarda morfoloji seçim müəyyənlik və diskursda tanınmışlıqla qarşılıqlı əlaqədədir. Bu fərq poetik mətndə referentin yeni təqdim edilməsi ilə artıq müəyyənləşdirilmiş fiqurun yenidən profilləşdirilməsi arasında funksional fərq yarada bilir.

Sifətin müqayisə dərəcələri qiymətləndirmənin şkalalaşdırılmasına imkan verir. earm – earmra – earmost və selra, mærost kimi formalar keyfiyyətləri sadəcə qeyd etmir, onları müqayisə və üstünlük oxu üzərində yerləşdirir. Qəhrəmanlıq poemasında belə morfoloji şkalalar güc, şöhrət, nüfuz və üstünlük kimi mədəni cəhətdən mühüm xüsusiyyətlərin prototipləşdirilməsinə xidmət edir.

Bu baxımdan sifət morfologiyası qrammatik uyğunluqla poetik qiymətləndirmə arasında vasitəçi rol oynayır. Sərbəst söz sırası şəraitində fleksiyalar referentlə əlamət arasındakı əlaqəni qoruyur, şair isə bu çeviklikdən metrik, alliterativ və semantik vurğunu dəyişmək üçün istifadə edə bilir.

Feillər poemanın hadisə dünyasını hərəkət və dəyişmə üzərində qurur. Şəxs, say, zaman və şəkil göstəriciləri hadisənin kimin tərəfindən, nə vaxt və hansı münasibətdə təqdim olunduğunu müəyyənləşdirir. Buna görə feil morfologiyası koqnitiv baxımdan hadisə strukturunun və agentliyin əsas dil vasitələrindən biridir.

Güclü feillərdə ablaut yolu ilə keçmiş zamanın formalaşması, məsələn, *singan – sang – sungon – sungen* morfoloji paradiqmin müxtəlif hadisə mərhələlərini fərqləndirməsinə

imkan verir. *drīfan* (“qovmaq”), *rīdan* (“sürmək”) və *findan* (“tapmaq”) kimi feillərin döyüş və səfər səhnələrində işlənməsi dinamik, məqsədyönlü və agentiv hadisələri ön plana çəkir.

Zəif feillərdə *-de* və *-te* tipli dental göstəricilər keçmiş zaman münasibətini başqa morfoloji modellə qurur. lufian – lufode nümunəsi göstərir ki, müxtəlif feil sinifləri eyni temporal münasibəti fərqli formal yollarla kodlaşdıra bilir. Mətn daxilində güclü və zəif feillərin funksional paylanması hadisələrin intensivlik və dinamizm səviyyələrinin fərqli təqdim olunmasına şərait yaradır [7, s. 284].

Koqnitiv baxımdan burada əsas məsələ güclü və zəif feil terminlərinin özündə “güc” semantikasının olması deyil. Əhəmiyyətli olan odur ki, morfoloji zaman və şəxs göstəriciləri hadisə iştirakçılarını, hərəkətin mərhələlərini və agentlik münasibətlərini ardıcıl şəkildə qurur. Bu sistem poemanın qəhrəmanlıq narrativini hərəkətlər silsiləsi kimi deyil, məqsədlər, məsuliyyətlər və nəticələr arasında əlaqələndirilmiş hadisə modeli kimi təqdim etməyə imkan verir. İsim, əvəzlik, sifət və feil kateqoriyalarının birlikdə təhlili göstərir ki, “Beovulf”un morfoloji sistemi poetik mətnin koqnitiv təşkilində bir neçə paralel funksiyanı yerinə yetirir. İsim və hal formaları iştirakçıların hadisə strukturlarındakı mövqeyini müəyyənləşdirir; əvəzliklər danışıq perspektivini və sosial mənsubiyyəti qurur; sifətlər qiymətləndirmə şkalalarını və prototipik xüsusiyyətləri önə çıxarır; feillər isə agentlik və temporal dinamikanı modelləşdirir.

Bu kateqoriyalar ayrı-ayrılıqda deyil, poetik diskursun ümumi semantik quruluşu daxilində fəaliyyət göstərir. Qəhrəman, kral, döyüşçü, düşmən, qohum və kollektiv kimi iştirakçıların necə təqdim olunması morfoloji seçimlərlə möhkəmlənir. Qohumluq və sədaqət yiyəlik və şəxs formalarında, şöhrət və üstünlük sifətlərin qiymətləndirici dərəcələrində, qəhrəmanlıq isə agentiv feil strukturlarında dil səviyyəsində aktuallaşır.

Beləliklə, “Beovulf”un morfologiyasına koqnitiv-semantik yanaşma qrammatik formanı poetik məna ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Burada morfologiya yalnız sintaktik münasibətləri işarələyən sistem deyil, mətndəki dünya modelinin strukturlaşdırılmasına xidmət edən formal-semantik mexanizmdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, “Beovulf”un morfoloji sistemi qədim ingilis dilinin flektiv quruluşunu əks etdirməklə yanaşı, mətnin koqnitiv və poetik təşkilində də iştirak edir. Hal və say kateqoriyaları hadisə iştirakçılarının münasibətlərini və miqyasını, əvəzliklər perspektiv və sosial identikliyi, sifətlər qiymətləndirmə və prototipləşdirməni, feillər isə agentlik və hadisə dinamikasını strukturlaşdırır.

Bu nəticə morfoloji kateqoriyaların yalnız formal qrammatika çərçivəsində öyrənilməsinin kifayət etmədiyini göstərir. Onların mətn daxilində hansı informasiyanı ön plana çıxardığı, hansı iştirakçıya diqqət yönəltdiyi və hansı mədəni dəyərləri aktuallaşdırdığı nəzərə alındıqda “Beovulf”un dili daha bütöv şəkildə izah olunur. Poemanın morfoloji quruluşu bu mənada erkən ingilis dilinin tarixi sistemini qoruyan material olmaqla yanaşı, Anqlo-sakson dünyagörüşünün dil vasitəsilə konseptuallaşdırıldığı mühüm səviyyə kimi çıxış edir.

Tədqiqatın koqnitiv perspektivdə davamı üçün gələcək işlərdə morfoloji göstəricilərin konkret kontekstlər üzrə korpuslaşdırılması, agentlik və perspektiv

dəyişmələrinin statistik müqayisəsi, eləcə də morfoloji seçimlərin kenninglər, alliterasiya və formul ifadələrlə qarşılıqlı əlaqəsinin ayrıca araşdırılması məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aliyeva N. et al. Speech disorders in psycholinguistic perspective: neurobiological mechanisms, classification, and rehabilitation //Aposta: Revista de ciencias sociales. – 2026. – T. 24. – №. 113, e1061.

2. Brodeur A. G. The Art of Beowulf. Berkeley: University of California Press, 1969.

3. Kornejev P. Structural and Functional Analysis of Poetic Compounds Used as Kennings in Beowulf. Vilnius, 2021.

4. Habibova K. Murakkab sintaktik butovun kompozisijasy [Composition of a complex syntactic unit] //Dilchilik institutunun asarlari. – 2014. – T. 1. – C. 77-81.

5. Tahirov İ. Qədim ingilis dastanı “Beovulf”un Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında. Dilçilik araşdırmaları. 2022, № 2, s. 101–112.

6. Tolkien J. R. R. Beowulf: The Monsters and the Critics // The Monsters and the Critics and Other Essays / ed. C. Tolkien. Hammersmith: HarperCollins, 2006. P. 5–48.

7. Габибова К. А. СУЖДЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЕ В ЛИНГВИСТИЧЕКОМ ОСВЕЩЕНИИ. Elmlərarası inteqrasiya: linqvodidaktik, linqvokulturoloji və psixolinqvistik aspektlər beynəlxalq elmi konfransın materialları. 2019/12/19. c. 283-286.

8. Пригожая Д. В., Шилина В. Г. Особенности древнеанглийского языка в поэме «Беовульф». URL: https://rep.barsu.by/server/api/core/bitstreams/91ed3979-7041-41ac-b230-321fa0bf9eb1/content

9. Романенко В. В. Отражение раннесредневекового мировидения в «Песни о Беовульфе» [Электронный ресурс] // Образовательный портал Claw.ru. URL: http://www.claw.ru/a-litera/li_24739.htm

Nargiz Aliyeva

COGNITIVE-SEMANTIC ORGANIZATION OF MORPHOLOGICAL CATEGORIES IN BEOWULF

Abstract. The article examines the Old English morphological system represented in Beowulf from a cognitive-semantic perspective. It focuses on how case, number, gender, person, comparison and tense contribute to the conceptual organization of events, perspective, social identity, evaluation and agency. The analysis shows that nominal forms structure relations among event participants, pronouns organize deictic and social perspective, adjectives construct evaluative scales, and verbal morphology models event dynamics and agency. This approach makes it possible to view the morphology of Beowulf not only as evidence of historical grammar but also as a linguistic level through which the Anglo-Saxon worldview is conceptually organized.

Keywords: Beowulf, Old English, cognitive linguistics, morphology, conceptualization, perspective, agency.

Nərgiz Rüfət qızı Rüstəmova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti , müəllim,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6715-4798
E-mail: nergiz.rustemova87@gmail.com

PARALİNQVİSTİK ŞƏRTLƏNDİRMƏLİ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN MƏDƏNİYYƏTLƏ BAĞLILIĞI HAQQINDA
(kommunikativ geştaltlar)

Araşdırma çərçivəsində müasir türk və Azərbaycan dillərində yer alan bir sıra paralinqvistik və o cümlədən də, psixosomatik şərtlənməli frazeologizmlər araşdırılır. Məlum olur ki, onların bir qismi dialoji nitqdə aktiv şəkildə istifadə olunmaqla kommunikativ geştaltlar statusunda çıxış edirlər. Belə ki, həmin ifadələr özlüyündə frazeorefleks olmaqla müəyyən hadisəyə, prosesə, situasiyaya ani – reflektor münasibəti ifadə edirlər. Bu proses kommunikasiya situasiyasında icra edildikdə isə, biz, artıq kommunikativ geştaltlarla qarşılaşmış olur. Yəni, türk və ya Azərbaycan toplumunun nümayəndəsi hazır kommunikativ semantika paradiqmlərinə görə, bu və ya digər konstituasiyada hansı frazeorefleksdən istifadə ediləcəyinə və həmin frazeoloji vahidə hansı frazeorefleksl cavab veriləcəyini bilir. Situasiyanın tələb etdiyi və kommunikantın ehtiyac duyduğu halda həmin ifadələr dialoji nitqə daxil edilir.

Artıq məlum olduğu kimi, istər psixosomatik, istərsə də paralinqvistik şərtləndirməli frazeoloji vahidlər semantik universalıq qəlibində olmaqla yanaşı, həm də semantik frekventallıq və semantik unikallıq qəliblərində də ortaya çıxır. Semantik frekventallığın müəyyən qrup xalqlar üçün ortaq olan etnik, dini, mədəni ortaqlıqlara xitab etməsi müvafiq məna korrelyasiyalarının (semantik əlaqələndirmələrin) mövcudluğunu mümkün edir. Bu mənada Azərbaycan və müasir türk dili daşıyıcıları toplumlarının ortaq tarixi keçmiş, dil, din bağlarına istinad edən semantik frekventallıq paradiqmalarının kütləviliyi maraq doğurmaya bilməz. Bölüm çərçivəsində həmin semantik frekventallıq təzahürlərində bir qrupunu – kommunikativ geştalt xarakterli frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirəcəyik.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət dil bilgisi ilə bərabər, fon biliklərə bələd olmanı labüd edir ki, bu sırada həmin milli mədəniyyətlər üçün önəmli olan simvollar bazası haqqında məlumatlılıq da həlledici rol oynamış olur. Kommunikasiya özlüyündə sosiallaşma prosesini gerçəkləşdirmiş olur ki, bunun da nəticəsində bu və ya digər milli mədəniyyət üçün vacib olan simvollar bazasının, bu əsaslı semantik paradiqmlərin mənimsənilməsi mümkün olur.

Açar sözlər: kommunikativ geştaltlar, frazeoloji vahidlər, paralinqvistika.

On the cultural embeddedness of paralinguistically conditioned phraseological units (communicative gestalts)

Within the scope of this study, a number of paralinguistically conditioned, including psychosomatically conditioned, phraseological units in Modern Turkish and Azerbaijani are examined. The analysis demonstrates that a considerable proportion of these units are actively employed in dialogic discourse, functioning as **communicative gestalts**. These expressions being phraseoreflexes in their own right, convey an immediate, reflexive response to a particular event, process, or communicative situation. When such reflexive expressions are realized within an act of communication, they assume the status of communicative gestalts. In other words, speakers of Turkish or Azerbaijani intuitively know, on the basis of established communicative-semantic paradigms, which phraseoreflex is appropriate for a given communicative configuration and which corresponding phraseological response is conventionally expected. Whenever the communicative situation requires and the interlocutor perceives a pragmatic need, these expressions are naturally incorporated into dialogic interaction.

As has already been established, both psychosomatically and paralinguistically conditioned phraseological units are represented not only within the framework of **semantic universality**, but also through the patterns of **semantic frequency** and **semantic uniqueness**. The fact that semantic frequency reflects ethnic, religious, and cultural commonalities shared by particular groups of peoples makes it possible to identify corresponding semantic correlations. In this regard, the prevalence of semantic-frequency paradigms grounded in the shared historical heritage, linguistic affiliation, and religious traditions of Azerbaijani and Modern Turkish speech communities is of particular scholarly interest. Accordingly, this section focuses on one specific manifestation of semantic frequency, namely phraseological units characterized by the properties of communicative gestalts.

Intercultural communication requires not only linguistic competence but also familiarity with background knowledge, including an understanding of the symbolic systems that are significant within a particular national culture. Communication itself constitutes a mechanism of socialization through which individuals acquire the symbolic repertoire and culturally grounded semantic paradigms that are essential for successful interaction within their linguistic and cultural community.

Keywords: communicative gestalts, phraseological units, paralinguistics.

Nuranə Elçin qızı Allahverdiyeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, Azərbaycan
nurane.ava93@gmail.com; +994554124787
ORCİD NO: 0009-0002-6763-991X

XOCAVƏND RAYONU TOPONİMLƏRİNİN PARALEL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Xocavənd rayonu zəngin toponimik irsi ilə seçilir. Rayonun coğrafi adları xalqın etnik keçmişini, türkmənşəli tayfaların məskunlaşma tarixini, sosial-mədəni həyatını və əsrlər boyu formalaşmış milli dəyərlərini özündə yaşadan qiymətli dil faktlarıdır. Bu adların sistemli şəkildə öyrənilməsi həm toponimika elminin inkişafı, həm də Azərbaycanın tarixi-coğrafi həqiqətlərinin elmi əsaslarla təsdiqlənməsi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Toponimlərin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi, onların yaranma yollarının aydınlaşdırılması və türk mənşəli olmasının elmi faktlarla əsaslandırılması müasir dilçiliyin mühüm tədqiqat istiqamətlərindəndir.

Azərbaycanın toponimik məkanında eyni və ya oxşar adların müxtəlif coğrafi ərazilərdə təkrar işlənməsi geniş yayılmış hadisədir. Bu xüsusiyyət yaşayış məntəqələrinin adlarında, dağ, təpə, dərə və digər coğrafi obyektlərin adlandırılmasında da müşahidə olunur. Tarixi mənbələrin və dil materiallarının zənginliyinə baxmayaraq, ölkənin toponimik sistemində paralel adların yaranma səbəbləri və inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırılmalı olan bir sıra məsələlər hələ də qalmaqdadır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınmış omotoponimləri müqayisəli-linqvistik aspektdən araşdırmaq, onların formalaşmasına təsir göstərən dil və tarixi amilləri müəyyənləşdirmək, paralel toponimlərin yaranma qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Məqalədə əldə olunan nəticələrin Azərbaycan toponimikasının gələcək tədqiqatlarında istifadə oluna biləcək elmi mənbə kimi əhəmiyyət daşıdığı göstərilir.

Açar sözlər: *Xocavənd rayonu, toponimika, omotoponimlər, paralel toponimlər, etimoloji təhlil.*

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE PARALLEL CHARACTERISTICS OF THE TOPONYMS OF THE KHOJAVEND DISTRICT

Abstract

The Khojavend District, one of the oldest inhabited regions of Azerbaijan, is distinguished by its rich toponymic heritage. The geographical names preserved in this territory constitute valuable linguistic evidence reflecting the ethnic history of the Azerbaijani people, the settlement of Turkic tribes, their socio-cultural life, and the national traditions formed over centuries. The systematic study of these place names is of particular significance not only for the development of toponymic research but also for the scientific substantiation of Azerbaijan’s historical and geographical realities. Determining the etymology of toponyms, identifying the mechanisms of their formation, and providing linguistic evidence for their Turkic origin remain among the major research priorities of modern linguistics.

A characteristic feature of Azerbaijan’s toponymic system is the recurrence of identical or similar geographical names in different parts of the country. This phenomenon can be observed in the names of settlements as well as in oronyms and other geographical features. Although Azerbaijan possesses a rich historical and linguistic heritage, a number of issues concerning the origin, distribution, and development of parallel toponyms still require further investigation.

This study examines the **homonymous toponyms** identified in the Khojavend District from a comparative linguistic perspective. It aims to determine the linguistic and historical factors underlying their formation, reveal the regularities governing the emergence of parallel toponyms, and contribute to a more comprehensive understanding of Azerbaijan’s toponymic system. The findings of the study may serve as a valuable source for future research in the field of Azerbaijani toponymy.

Keywords: *Khojavend District, toponymy, homonymous toponyms, parallel toponyms, etymological analysis.*

Giriş

Coğrafi adların müxtəlif ərazilərdə eynilik təşkil etməsi, yəni toponimik paralellərin meydana gəlməsi, ilk növbədə, tayfa və nəsillərin tarixi miqrasiya prosesləri ilə şərtlənir. Müəyyən etnosun nümayəndələri yeni yaşayış məskənlərinə məskunlaşdıqda, öz mənşəyini, etnik mənsubiyyətini və ya əvvəlki yaşayış yerinin adını həmin əraziyə daşıyırlar. Bu tendensiya həm lokal miqyasda (məsələn, Xocavənd rayonu ilə respublikanın digər inzibati əraziləri arasında), həm də qlobal arealda (Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Türkiyə, Cənubi Azərbaycan və Əfqanıstan kimi türk toponimik qatının yayıldığı geniş regionlarda) müşahidə olunur. Bununla yanaşı, paralellərin yaranmasında digər bir mühüm amil oxşar relyef formalarının (oronimlərin) eynidilli xalqlar tərəfindən oxşar prinsiplərlə adlandırılmasıdır. Dağ, dərə, təpə kimi relyef vahidlərinin, eləcə də insan, heyvan, bitki adları və ümumi coğrafi terminlərin eyni dil materialı əsasında nominasiyası müxtəlif coğrafi məkanlarda forma və məzmunca üst-üstə düşən toponimik vahidlərdir.
Dilçilik ədəbiyyatında eyni formalı toponimlərin “omonim toponimlər” adlandırılması metodu elmi metodologiya baxımından müəyyən düzəlişlər tələb edir:

Toponimik paralellər eyni leksik bazadan törəyən, eyni etno-genetik və ya etimoloji köklərə malik olan yer adlarıdır. Bu tip vahidlərin yaranma səbəbi və semantik mahiyyəti

eyni olduğu üçün onlar klassik dilçilikdəki omonimlik prinsipinə cavab vermir, həmin adlar genetik baxımdan qohum toponimlər hesab olunur.

Həqiqi omonim toponimlər isə adlar arasında heç bir etimoloji, tarixi, etnik və ya dil qohumluğu bağı olmayan və eynilik yalnız təsadüfi fonetik oxşarlıqdan ibarət olan adlardır. Məsələn, Azərbaycanın *Tovuz* şəhəri ilə Mərakeşdəki *Tovuz* yaşayış məskəni arasında hər hansı tarixi-dilçilik əlaqəsi olmadığı üçün bu adlar həqiqi omonim toponimlər sırasına daxildir.

Xocavənd regionunun omotoponimik mənzərəsi

Tədqiqatın bu bölməsində Xocavənd rayonunun onomastik sistemində yer alan konkret omotoponimlər, onların yaranma amilləri və digər ərazilərdəki paralelləri linqvistik-tarixi müstəvidə nəzərdən keçirilir.

Xocavənd rayon mərkəzindən cənub istiqamətində yerləşən **Edişə kəndinin** adı tarixi-etnonimik səciyyə daşıyan omotoponimlərdəndir. Ehtimallara görə, bu etnos XII–XIII əsrlərdə Şimali Qafqaz arealından Azərbaycan ərazisinə miqrasiya etmişdir. Sözügedən coğrafi adın geniş areal paralellərinə malik olması onun etno-genetik mahiyyətini təsdiqləyir; belə ki, Gürcüstan ərazisində eyni mənşəli *Edişə* toponimi fiksasiya olunduğu kimi, ötən əsrin mənbələrində Şimali Qafqazda dörd eyniadlı yaşayış məskəni, XIX əsrə aid arxiv sənədlərində isə Türkiyənin Qars vilayətində oykonim qeydə alınmışdır.

Eyni etnonimik qatın digər bir nümayəndəsi olan **Edilli kəndi** isə qədim türk tayfa birləşmələri sayılan *Edil // Adil // İdil* etnoniminə mənsubluq bildirən *-li* morfeminin qoşulması nəticəsində formalaşmışdır. Bu etnotoponimin birbaşa analoquna Türkiyə Cümhuriyyətinin Qars əyalətinin Kağızman dairəsindəki *Edillu* kəndinin adında rast gəlinir. İstər *Edişə*, istərsə də *Edilli* toponimik vahidlərinin Anadolu coğrafiyasında və Qafqaz arealında geniş paylanması türk tayfalarının tarixi miqrasiya marşrutları, yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə öz etnik adlarını yaşatmaq meyilləri ilə birbaşa bağlıdır.

Xocavənd rayonu ərazisində, Qarabağ silsiləsinin ətəklərində yerləşən və dünya miqyasında tanınan Azıx mağarasına ev sahibliyi edən **Tuğ kəndi** geniş areal paralellərinə malik müxtəliftipli toponimik sistemin mərkəzində durur. Bu ad təkcə oykonim kimi deyil, eyni zamanda Xocavənddəki *Tuğ mineral bulaqları* (hidronim), Xızı rayonunda Yan silsiləsindən mənbə götürərək Xəzər dənizinə tökülən *Tuğ çayı* (hidronim), Türkmənistan arealındakı *Tuğ dağı* (oronim) və Şimali Qafqaz coğrafiyasında fiksasiya olunan *Tuk çayı* kimi müxtəlif coğrafi obyektlərin adlarında omotoponimik vahid kimi özünü göstərir.

Sözügedən oykonimin etimologiyası qıpçaq türk boylarına mənsub olan *tuğ* tayfasının etnik adı ilə bağlıdır. Tarixi mənbələr VI yüzillikdə Türküstan coğrafiyasında məskunlaşan tuğların zamanla geniş bir coğrafi məkanda yayıldıqlarını sübut edir.

Türk dilinin tarixi-leksik qatında *tuğ* leksik vahidi “bayraq” semantikasını ifadə etmişdir. Lakin bu anlayış müasir simvolik bayraq konseptindən fərqlənərək, ağac dayağa bərkidilmiş at quyruğu qıllarından ibarət olan və künclərindən ipək parçalar asılan xüsusi atributu bildirirdi və qədim türk toplumları bu rəmzi sakral-dini mərasimlərdə gəzdirirdilər (User Hatice Şirin 2007: 855).

Xocavənd rayon mərkəzindən şimal-qərb istiqamətində yerləşən mürəkkəb tərkibli **Yenikənd oykonimi** bölgənin toponimik bütövlüyünü əks etdirən mühüm vahidlərdəndir. XIX əsrin 20-ci illərində Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından əraziyə köçürülən erməni ailələri məskunlaşdıqdan sonra bu yerli adı öz dillərinə kalka edərək *Noraşen* şəklində adlandırmışlar (Tapdıqoğlu 2009: 543). Yalnız 1992-ci ildə aparılan toponimik bərpa nəticəsində kəndin tarixi adı özünə qaytarılmışdır. *Yenikənd* toponimi respublika arealında ən geniş yayılan omotoponimlərdən biridir; bu ada Ağdaş, Ağstafa, Ağsu, Dəvəçi (Şabran), Goranboy, Gədəbəy, Göyçay, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qəbələ, Quba, Neftçala, Oğuz, Sabirabad, Salyan, Samux, Şahbuz, Şamaxı, Şərur və Zəngilan rayonlarının inzibati ərazilərində də analoji şəkildə rast gəlinir.

Analoji tarixi-dilçilik prosesi Xocavənd ərazisindəki **Qaratəpə kəndinin** taleyində də özünü göstərir.

Qaratəpə toponimik vahidi geniş regional və beynəlxalq areal paralellərinə malikdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. 2007: 304).

- Türkmənistanın cənubunda, Artik dəmiryol stansiyasından şimal istiqamətdə yerləşən Eneolit dövrünə aid arxeoloji yaşayış yeri;
- Türkiyə Cümhuriyyətində, Qədirli şəhərinin cənub-şərqində Ceyhan çayının sahilində yerləşən tarixi yaşayış məskəni;
- Keçən əsrin 30-cu illərinədək Gürcüstanın Qardabani rayonu ərazisində mövcud olmuş eyniadlı yaşayış məntəqəsi.

Leksik tərkibində “ağ” komponenti olan toponimik vahidlər geniş ümumtürk onomastik arealında ən yüksək tezliklə təkrarlanan omotoponimlər sırasındadır. Bu sıraya daxil olan Ağbulaq toponimi Xocavənd rayonu ilə yanaşı, Cəlilabad, Xocalı, İsmayıllı, Laçın və Tovuz rayonlarında oykonim (kənd adı), Qax, Şamaxı və Qəbələ rayonlarında isə oronim (dağ adı) şəklində rast gəlinir. Ağ və bulaq leksik vahidlərinin birləşməsindən yaranan bu mürəkkəb hidro-oykonimdəki “ağ” sözü vizual rəng göstəricisini deyil, xalq təfəkküründə suyun keyfiyyət göstəricisini (yeraltı suların təmiz, şirin və içməli olmasını) ifadə edir.

Qazaxıstanda Akbulak, Qırğızıstanda Ak-Bulak, Ermənistanda Ağbulax, Türkiyədə Ağbulak və Orenburq vilayətində Akbulak coğrafi obyektləri, Cənubi Azərbaycanın (İran) onomastik sistemində yer alan Ağkəhriz (Mərkəzi İran) və Ağçeşmə (Xorasan) oykonimləri isə Ağbulaq adının birbaşa semantik sinonimləridir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. 2007: 427).

Digər bir mürəkkəb vahid olan Ağcakənd oykonimi Xocavəndlə bərabər Kəlbəcər və Laçın rayonlarında yaşayış məskəni, Kəlbəcərdə həm də Tutqunçayın qolu (hidronim) kimi mövcuddur. Keçmiş Ermənistan ərazisində 1960-cı ilə qədər Ağcakənd, 1933-cü il arxiv sənədlərində Qarabağ arealında Aşağı Ağcakənd kəndləri qeydə alınıb.

Xocavənd rayonundakı Ağkənd oykonimi də analoji tarixi təhrifə məruz qalmışdır; Cənubi Azərbaycanın Xoy əyalətindən köçürülən ermənilər məskunlaşdıqdan sonra adı tərcümə edərək Spitakşen adlandırmış, 1992-ci ildə isə kəndin orijinal adı bərpa olunmuşdur. Bu toponim Zəngilan rayonunda, eləcə də tarixi Gəncə və Şuşa qəzalarında, həmçinin keçmiş Ermənistan SSR ərazisində altı ayrı yaşayış məntəqəsində qeydə

alınmışdır. Qədim türk dili materiallarında “ağ” leksemi həm də “kiçik, balaca” semantikasını kəsb etdiyi üçün, Ağkənd “balaca yaşayış məskəni” mənasını daşıyır (Hacaloğlu Recep Albayrak 2002: 68). Bu leksik-semantik xüsusiyyət Azərbaycan onomastikasındakı Ağyazı və Ağ Təklə toponimlərində də eyni dərəcədə özünü göstərir.

Xocavənd rayonunun onomastik sistemində makrotoponimik vahidlərlə yanaşı, arealın lokal geofiziki və təsərrüfat xüsusiyyətlərini əks etdirən mikrotoponimlər də xüsusi yer tutur. Məkanın mikrostrukturu haqqında tutarlı elmi məlumat verən bu adlar, adətən, aid olduqları obyektin coğrafi tipologiyasını dürüstləşdirən terminlərlə (*aşırım, yüksəklik, təpə, dərə, düz, çökək, keçid, qaya, qobu, tala, binə, qışlaq, sahə, yer, biçənək, küçə, məhəllə, bulaq, çeşmə, arx* və s.) birgə işlənir. Regionda fiksasiya olunan mikrotoponimik vahidlər respublikanın digər inzibati ərazilərində də analoji şəkildə təkrarlanaraq zəngin omomikrotoponimik paralellər şəbəkəsi formalaşdırır. Xocavənddə qeydə alınan əsas omomikrotoponimlərin semantik-etimoloji səciyyəsi aşağıdakı kimidir:

Eyvazlılar yatağı (patronimik oronim): Xocavəndin Əmiranlar yatağında yerləşən bu orfogenetik obyekt müvafiq nəsildən törəyən patronimik ad hesab olunur. Toponimin tərkibindəki *yataq* leksik vahidi təsərrüfat təyinatlı “mal-qaranın saxlanması üçün xüsusi tikililəri olan ərazi” semantikasını kəsb edir. Tarixən əhalinin yarımköçəri maldarlıqla (yaylaq-qışlaq təsərrüfatı) məşğul olması nəticəsində formalaşan bu patronimik oronimin birbaşa paralellərinə Laçın rayonunun Fərraş kəndində *Eyvazlı aşırımı*, Nağdalı kəndində *Eyvazlı yaylağı*, Kəlbəcər rayonunun Cəmilli kəndində isə *Eyvazlı yalı* adlarında rast gəlinir (İdrisov 2019: 386).

Ərik təpəsi (fitotoponim): Oxşar nominasiya prinsipi ilə formalaşmış omomikrotoponimik paralellərə Şəmkir rayonunun Göyməmmədli kəndində *Ərik dərəsi*, Qaraqocalı kəndində *Ərik düzü*, Goranboy və Laçın rayonlarında *Ərik dərəsi*, Tovuz rayonunda isə *Ərik talası* şəklində təsadüf olunur.

Gendərə (deskriptiv oronim): Geniş yayılma arealına malik bu mikrotoponimə Cəbrayıl (Minbaşılı k.), Daşkəsən (Əmiravar k.), Gədəbəy (Hacılar k.), Füzuli (Bəhmənli k.), Kəlbəcər (Şeyinli k.), Laçın (Minkənd k.), Şuşa (Aşağı Quşçular k.) və Zəngilan (Qaragöz k.) rayonlarında analoji olaraq rast gəlinir.

Dağdağan təpəsi (fitotoponim / kult-mifoloji oronim): Bu mikrotoponim qədim türk dünyagörüşündə apotropik (şər qüvvələrdən, nəzərdən qoruyan) və sakral-müqəddəs mahiyyət kəsb edən dağdağan ağacının adından törəmişdir (Öztekin Selma 2008). Bu ad ümumrespublika arealında müxtəlif coğrafi obyektlərin adında təkrarlanır: Xocalıda *Dağdağan kəndi* (oykonim), Göygöl və Şahbuzda *Dağdağan dağı* (oronim), Oğuz, Qəbələ, Qubadlı, Zəngilan, Qazax və Cəlilabadda *Dağdağanlı dərə*, Cəbrayılda *Dağdağanlı düz*, Ağcabədi və Ağdamda isə *Dağdağan çayı* (hidronim) şəklində fiksasiya edilmişdir.

Nəticə

Xocavənd rayonunun onomastik sistemində yer alan toponimik paralellərin kompleks təhlili bölgənin etno-tarixi və linqvistik mənzərəsini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Tədqiqat göstərir ki, rayon ərazisindəki etnotoponim və mikrotoponimlərin respublikanın digər bölgələri, eləcə də geniş türk-oğuz arealı ilə nümayiş etdirdiyi

paralelliklər əhalinin tarixi miqrasiya marşrutları və eyni adlandırma ənənəsini qoruyub saxlaması ilə birbaşa bağlıdır. Eyni leksik bazadan törəyən və eyni etimoloji mənşəyə söykənən bu yer adlarının klassik omonimlikdən fərqləndirilərək onomastikada omotoponim adlandırılması elmi metodologiya baxımından daha düzgün yanaşmadır. Digər tərəfdən, işğal dövründə ermənileşdirilməyə və kalka tərcümələrlə təhrifə məruz qalmış tarixi adların rəsmi şəkildə bərpa olunması bölgənin toponimik bütövlüyünü yenidən təmin etmişdir. Yekun olaraq, Xocavənd arealındakı omotoponimlər Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasını zənginləşdirməklə yanaşı, Qarabağ torpaqlarının əzəli etno-mədəni mənsubiyyətini sübut edən mühüm elmi mənbə nitqindədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, “Gənclik”, 1983. 134 səh.
2. Allahverdiyeva N. Ermənistanın Azərbaycanın Xocavənd rayonu toponimlərini ermənileşdirmək cəhdləri haqqında. Bakı, Filologiya məsələləri, №13, 2022. 26-35 səh.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006. 712 səh.
4. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Biblioqrafiya. Bakı, “Zərdabi-Nəşr”, 2016. 646 səh.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 427 səh.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 304 səh.
7. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nurlan”, 2008. 310 səh.
8. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, “Elm”, 1994. 272 səh.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, “Altun Kitab”, 2015. 287 səh.
10. İdrisov Q. Xaçmaz toponimləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011. 104 səh.
11. İdrisov Q. Toponimika. Bakı, “Müəllim”, 2019. 386 səh.
12. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, “Avrasiya press”, 2006. 425 səh.
13. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, “Elm”, 1994. 102 səh.
14. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı, “Imak”, 2019. 288 səh.
15. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2009. 543 səh.
16. Hacaloğlu Recep Albayrak. Borçalı toponimleri. // Erdem dergisi. 01.01.2002. Cilt 14, sayı 40. 27-68 səh.
17. Öztekin Selma. Dinlerde hayat ağacı. Ankara universitesi. 2008.
18. Terzi Hacı Murat. İdil-Ural bölgesinde yaşayan tatar türklerinin toplumsal yapısı ile kültür ve aidiyet sorunsalı. // Belleten dergisi. 28.12.2020. 299-325 səh.
19. User Hatice Şirin. Eski türk çağında hayvan tözlerinden devlet sembollerine. // Belleten dergisi. 26.12.2007. Cilt 71, sayı 262. 843-855 səh.

Nübubət Nizami qızı Adıgözəlova
Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim, dissertant
https://orcid.org/0009-0003-9081-6299
Adigozelovanububet@gmail.com

MİLLİ-MƏDƏNİ REALİLƏRİN KONSEPTUAL VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə dildə milli özünəməxsusluğun və koloritinin əsas daşıyıcıları olan milli-mədəni realilərin struktur və semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Tədqiqatın əsas obyektini ümumtürk və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarında işlənən etnoqrafik, tarixi və onomastik realilər təşkil edir. Məqalədə bu vahidlərin xalqın obrazlı təfəkküründü və milli ruhunu əks etdirən konseptual qatları semantik və struktur baxımdan təhlil edilir, həmçinin coğrafi və mədəni realilərin mətn daxilindəki funksiyaları müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: realilər, etnoqrafik leksika, struktur-semantik təhlil, milli kolorit, konsept.

Conceptual and Semantic Features of Culture-Specific Realia

Abstract

The article investigates the structural and semantic characteristics of national-cultural realia, which serve as the primary carriers of national identity and cultural color in language. The main focus of the research is placed on the examples of Common Turkic and Azerbaijani folklore, specifically analyzing the ethnographic, historical, and onomastic realia found within the epic texts of "The Book of Dede Korkut" and "Koroghlu". The paper analyzes the semantic and structural aspects of these linguistic units that reflect the conceptual mindset and national spirit of the people, while also identifying the functions of geographical and cultural realia within the text.

Keywords: realia, ethnographic leksicon, structural-semantic analysis, national color, concept.

Realilər tarixə və mədəniyyətə xas maddi elementləri bildirən söz və ifadələrdir. "Realia" sözü orta əsrlər latın dilindən gəlir, burada ilk olaraq "real şeylər", yəni mücərrəd deyil, maddi şeylər deməkdir. Bu sözün müasir mənasını ilk dəfə realiləri

dərindən tədqiq edən bolqar tərcüməçiləri S.Vlahov və S.Florin təqdim etmişlər. Onlar qeyd edirlər ki, realilər çox yerli təsirlərə malik olduğundan, tez-tez tərcümədə çətinlik yaradırlar (Влахов,Флорин, 1980: s.63).

Dilçilikdə mədəni və tarixi realilər fərqləndirilir. Mədəni realilər başqa mədəniyyətdə mövcud olmayan, bir sözlə, başqa dilə tərcümə edilə bilməyən və başqa mədəniyyətlərdə analoqu olmayan anlayışları təyin etməyə xidmət edən ekvivalentsiz leksikadır. Tarixi realilər bir xalqın tarixi inkişafı üçün səciyyəvi olan və digər xalqa yad olan, milli-tarixi koloritini ötürən, əksər hallarda başqa dillərdə qarşılığı olmayan obyektləri adlandıran söz və ifadələrdir. Həmçinin gündəlik və etnoqrafik realilər haqqında məlumat var. Gündəlik realilərə: mənzil, mülk, geyim, yemək, əmək növləri, əskinaslar, ölçü vahidləri, xalq rəqsləri və mahnıları, bayramlar, ünvanların adları aiddir. Etnoqrafik realilər xalqların məişət və mədəniyyətini ifadə edən lüğəti təmsil etdiyindən, onlara etnik-sosial birliklər və onların nümayəndələri, tanrılar, nağıl məxluqları, əfsanəvi yerlərin adları aiddir.

Realilərdə xalqın həyat tərzi, adət-ənənələrinin izləri, sevinci və kədəri, məhəbbət və nifrəti, düzlüyü, qeyri-reallığı yaşayır, xalqın obrazlı təfəkküründün, etik-estetik dünyagörüşünün, milli ruhunun ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin sinkretik formasını özündə əks etdirir. Məhz buna görə də bunlar milli ruhlu, milli səciyyəli leksik vahidlər sayılır. Bu vahidlərin mənası dərin, forması yığcam və gözəldir. Bunlar xalqın əsrlər boyu yaratdığı tükənməz mənəvi sərvətidir. Bunlarda sözlərin düzülüşündə bir məna uyarlığı, səlislik, ahəngdarlıq, musiqilik, ifadəlilik vardır.

Realilər milli özünəməxsusluğun daşıyıcılarıdır. Onlara özəl milli kolorit xasdır. Hər bir xalqın şifahi xalq ədəbiyyatı, coğrafi adlar, siyasi təşkilatlar, dövlət rəmzləri, milli adət və ənənələr, milli musiqi, milli rəqslər, milli geyim özəlliyi, milli mətbəx və s. realilərə daxildir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin adları – realilərdir. Azərbaycan dilində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olduqca çoxdur. Bura əmək nəğmələri, sayaçı sözlər, laylalar və oxşamalar, bayatılar, lirik xalq mahnıları, əfsanələr, rəvayətlər, atalar sözü və zərb məsəllər, tapmacalar, yanıltmac, nağıllar, aşıq yaradıcılığı, qəhrəmanlıq dastanları aiddir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının kökləri tarix baxımından daha qədimlərə - ümumtürk mədəniyyətinə gedib çıxır. Azərbaycan folkloru öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsidir. Həmin dövrdən etibarən xalqımızın şifahi ədəbiyyatı böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Folklor xalqımızın tarixini, məişətini, əməyini, arzu və istəklərini, inkişaf prosesində əldə olunmuş mənəvi dəyərlərini geniş şəkildə əks etdirir. Xalqımız özünün şifahi yaradıcılığında həmişə ədəbiyyatın tərbiyəedicilik imkanlarına xüsusi fikir vermiş, böyük idealların, müqəddəs məramların, arzuların daşıyıcısı olan kamil qəhrəmanların obrazını yaratmışdır (https://edebiyyat.ucoz.com/index/0-74).

Məlumdur ki, islamdan əvvəl 9 türk dastanı yaranıb: Oğuz Xan dastanı, Ərgənəqon dastanı, Bozqurd dastanı, Doğuş dastanı, Köç dastanı, Alp Ər Tunqa dastanı, Şu dastanı, Manas dastanı, Dədə Qorqud Dastanı.

XI–XII əsrlərə aid Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi, Oğuz türk dastanı – “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Bu dastan oğuzların qəhrəmanlıq dastanıdır.

Qıpçaqların təzyiqi ilə Orta Asiyada Turan çöl düzənliklərini tərk edərək Xəzər dənizi sahillərinə, Qərbi Asiya və Dunay çaylarına qədər uzanan, sonralar isə Qıpçaqların basqıları altında türk tayfalarının bir qrupu - türkmənlərin, azərbaycanlıların və türklərin etnogenezi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ideya-məzmunu, təkrarolunmaz gözəlliyi ilə yüz illərdir ki, dünya alimlərinin diqqət mərkəzindədir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı oğuz türklərinin dünyagörüşünü, məişətini, hərbi sistemini və mənəviyyatını əks etdirən ən zəngin mənbə olduğu üçün milli-mədəni realilərlə zəngindir. Dastanda oğuzların köçəri və oturaq həyat tərzini, maddi mədəniyyətini əks etdirən çoxlu sayda realilər var. Bunlar birbaşa milli kolorit daşıyıcılarıdır: Mənzil və yaşayış realiləri: Ban (ev, bəy çadırı), Otaq (böyük çadır), Qara ev (adi çadır), Ağca bənli otaq (yüksək statuslu çadır). Geyim realiləri: Qaftan (üst geyimi), Cübbe (bəylərin və din xadimlərinin geyimi), Şalvar, Yundlı/Yorğan.Yemək və içki realiləri: Qımız (at südündən hazırlanan milli içki), Buğra əti (dəvə əti), Kavurma, Şorba. Oğuz cəmiyyətinin idarəetmə və hərbi strukturunu göstərən, digər xalqlarda analoqu olmayan və ya tamamilə fərqli məna daşıyan vahidlərdir: İnzibati və status realiləri: Bəg (bəy), Xanlar xanı (ali hökmdar - Bayandur xan), İç Oğuz / Daş Oğuz (oğuz tayfalarının coğrafi və inzibati bölgüsü), Yosun (adət-ənənə hüququ). Hərbi və silah realiləri: Alp (igid, qəhrəman - dastan üçün spesifik hərbi statusdur), Çovqan (həm oyun, həm hərbi idman növü), Şeşpər (altıgüşəli gürz), Süngü, Tir-kamand (ox-yay). Dastanda islamla islamaqədərki (şamanizm, göy tanrı) inancların sinkretik vəhdəti bu realilərdə özünü göstərir: Mifoloji obrazlar və anlayışlar: Təpəgöz (birləşmiş dastan mifologiyasının monsteri), Əzrayıl (ölüm mələyi - dastanda personajlaşdırılıb), Xızır (köməyə gələn müqəddəs güc). Ritual realiləri: Ad vermək (Dədə Qorqudun oğuz igidlərinə göstərdiyi hünərə görə ad qoyması ritualı - digər mədəniyyətlərdə bu formada yoxdur), Yuğ (dəfn mərasimi/ağı - dastanda "ağlaşmaq", "şitvən etmək" formalarında keçir).

Türk dünyasında mövcud olan dastanların arasında çox məşhur olan “Koroğlu” dastanı böyük maraq doğurur. Koroğlu türk xalqlarının XVII əsrə qədər inkişaf etmiş, Yaxın Şərq, Qafqaz və Orta Asiyada geniş yayılmış folklor-epik abidəsidir. Koroğlu – Altay, Türkiyə, Türkmənistan, Azərbaycan türklərinin əfsanələrində və xalq əhvalatlarında iştirak edən xalq qəhrəmanıdır. “Koroğlu” sözü də realilərə aid edilir. "Koroğlu" dastanı XVII əsr Azərbaycan və ümumtürk hərb tarixini, xalq hərəkatını və feodalizmə qarşı mübarizəni əks etdirdiyi üçün hərbi, sosial-siyasi və məişət realiləri baxımından çox zəngindir. Dastan tamamilə qəhrəmanlıq üzərində qurulduğu üçün dildə xüsusi hərbi kolorit yaradan realilərlə zəngindir: Silah adları: Misri qılınc (Koroğlunun göydən düşən daşdan döyülmüş xüsusi qılıncı – milli mifoloji-hərbi reali), Şeşpər (gürz növü), Gərəbə (balta növü), Şıbha (nizə). Hərbi geyimlər: Cövşən / Zireh (polad döyüş geyimi), Dəbilqə (dəmir papaq), Qundaq. Döyüş anlayışları: Nərə (Koroğlunun düşmənə vahimə salan, dastan diskursunda xüsusi rəmzi məna daşıyan döyüş sədası). Dastanda dövrün feodal idarəetmə sistemini və sosial təbəqələşməsini göstərən ekvivalentsiz leksika geniş yer tutur: Hakim təbəqə rütbələri: Paşa (Osmanlı idarəçiliyində qubernator), Bəylərbəyi (vilayət hakimi), Xan, Sultan, Vəzir. Xalq təbəqəsi və üsyançılar: Dəli (Koroğlunun ətrafına toplanan, qorxmaz, fədakar döyüşçü yoldaşları. Buradakı "Dəli" sözü struktur-semantik cəhətdən müasir mənada deyil, "igid, cəsur, asılı olmayan" konseptini ifadə edir), Xotkar

(hökmdar, sultan mənasında).

Azərbaycan xalqının milli adət və ənənələri və onların əsasında formalaşdırılan milli mənəvi dəyərlər sistemi ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Adət-ənənələr nəsillər arasında mənəvi sərvətlərin varisliyinə əsaslanır. Adət-ənənə eyni zamanda həyat tərzinin və onun yaratdığı sosial, mənəvi və estetik idealların, davranış normalarının, əmək və məişət münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və nəsildən-nəsilə keçirilməsinin spesifik formasıdır (Məmmədova 2007:107-108).

Milli, mənəvi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin, milli varlığımızın qorunub saxlanılması xalqımızın əsas məsələsidir. Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın öz milli-mənəvi dəyərlərinə, adət və ənənələrinə sadiq olmasına diqqəti cəlb edərək deyib: “Azərbaycan xalqı daim öz milli köklərinə, adət və ənənələrinə bağlı olmuşdur və bizim gələcək uğurlarımız da məhz bu amillərlə bağlıdır. Biz tarixi irsimizin, zəngin mədəni irsimizin əsasında müasir, güclü Azərbaycan qururuq”.

Milli adət və ənənələrinə Novruz Bayram adət-ənənələri, toy, yas mərasimləri, islam dininin bəşəri hissləri təbliğ edən dəyərləri xalqımızın milli-mənəvi simasının aynası hesab edilir.

Bu müstəvidə də zəngin adət-ənənələrimizi özündə cəmləşdirən milli mənəvi dəyərlər sistemində Novruz bayramı özünəməxsus yer tutur. Novruz süfrəsi adət və ənənələrimizin zənginliyini göstərir. Belə ki, çərşənbələrdə, istərsə də Novruz axşamında süfrədə milli xörəklərimiz, ən başlıcası isə plov olmalıdır. Şəkərbura, paxlava, şəkər çörəyi və digər şirniyyatlar, kişmiş, püstə, badam, boyanmış yumurtalar süfrələrimizi bəzəyir. Çərşənbələrdə olduğu kimi, Novruz axşamında da tonqal qalanır, evlərdə ailə üzvlərinin hər birinin adına şam yandırılır. Bu bayramda kimsəsizlərə, ehtiyacı olanlara, ahıl insanlara baş çəkmək, onlara bayram sovqatı vermək savab hesab edilir [http://www.anl.az/down/meqale/zaman/2014/iyul/380690.htm]. Həmçinin Azərbaycanda Tovuz şəhərinin sakinləri tərəfindən xüsusi qeyd etdikləri “Xıdır Nəbi” bayramının adını da realilərə aid etmək olar. Azərbaycanın milli musiqisinin nümunələri: Azərbaycan operası, Azərbaycan baleti, muğam, xalq mahnıları, aşıq musiqisi, meyxana. Azərbaycanın milli musiqi alətləri: kanon, tar, kəmançа, saz, tütək, tulum, zurna, balaban, nağara.

Milli Azərbaycan rəqslərinə, misal üçün: Qərbi Azərbaycan yallısı - Ağbaba, Zəngəzur yallısı, Vətən süitası, Odlar Yurdu süitası, Tərəkəmə, Meşəbəyi, Qaytağı, Qoç Əli, Papaq, Cütçü, Nəlbəki, Çayçı, Şələqoy, Mirzəyi, Turacı, Uzundərə, Ceyranı, Qazağı, Xançobanı, Süzmə kimi rəqsləri misal göstərmək olar.

Realilər arasındakı münasibətlər modelləşdirmə və dilçilik eksperimenti metodlarına əsalanaraq tədqiq olunur. Belə halda müqayisə edilən qohum olmayan dillərdə eksperiment metodu struktur-semantik əlamətlərin mövcudluğunu aşkara çıxarmaq məqsədini güdür. Bu hal, müxtəlif növ transformasiyalarda özünü göstərə bilir. Məsələn, bir realinin digəri ilə, yəni ümumi struktur-semantik məzmuna malik reali ilə əvəzlənməsi, yaxud bir reali variantının digər variantla əvəz olunması şəklində baş verir.

Beləliklə, realilərin də özünəməxsus strukturu və sistemi var. Realilərin bir qismi məcazlaşmış məna üzrə motivləşdiyi halda, digər qismi nominativ mənalı vahidlərdən

ibarət olur. Məcazi mənalı realilər özlərinin bildirdiyi anlayışlara müvafiq obrazlaşdırıcılıq yaratdığı kimi, nominativ mənalı elementlər obrazlaşdırıcılığı müəyyən paralelləşmə, təkrar, daxili gizli mənalar əsasında ifadə edir.

Realilərin müəyyən qismində daxili məna normalılığı aparıcı yer tutur. Adətən realilər nominativ xarakterli ifadə vasitələri kimi verilsə də, onlar ikimənalı olur. Bu hal sətiraltı, daxili, gizli mənada müşahidə olunur. Daxili mənaya əsaslanan bədii mətnlərin bir qismində eyhamlı, sətiraltı anlayışlarda gizlədilmiş fikirlər ümumiləşdirilir. Sətiraltı mənanın aydın olması üçün eyhamların aydınlaşdırılması tələb olunur. İctimai-siyasi, ideoloji və mədəni məzmunlu sətiraltı mənalar elə verilməlidir ki, hər bir zaman dövründə düzgün başa düşülsün. Lakin bu həmişə belə olmur: bir zamanlar bədii mətndə işlənən realilər, sonralar fərqli məna bildirir.

Realilərin milli-mədəni spesifikasını və koqnitiv xüsusiyyətlərini təhlil edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu dil vahidlərində ümumiləşdirici və fərdiləşdirici cəhətlər, müəyyən bir norma mövcuddur. Ümumiləşdirici normada ifadə olunan anlayış fərdə yox, hamıya şamil olunur. Fərdilik norması bir sözün məcazi mənasının müəyyən bir hadisəyə, situasiyaya və ya şəxsə aid olmasıdır. Bu norma üzrə işlədilən obrazlaşdırıcı vasitələrində intensivləşmənin müvafiq hədəfi olur. Hər iki halda realilər, dil vasitələri kimi, mental xarakterlidir. Onlar obrazlı təfəkkürün məhsulu kimi formalaşır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – С. 63.
2. (https://edebiyyat.ucoz.com/index/0-74)
3. Məmmədova, S. Azərbaycan bədii təfəkküründə milli-mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri: Monoqrafiya / S.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, 2007. – S. 107-108.

Pərvanə A. Hüseynova
Bakı Avrasiya Universitetinin dissertantı
Xarici dil və ədəbiyyat kafedrasının müəllimi
http:// orcid.org/0000-0003-4435-9560
partur_83@mail.ru

MONOFUNKSİONAL FEİL FORMALARI

Xülasə

Məqalədə dil struktur vahidləri kimi monofunksional feil formaları araşdırılır. Qeyd olunur ki, onlar əvvəlcə təfəkkürümüzdə formalaşaraq fikir və düşüncələrimizin ifadəsinə xidmət edir. Bu zaman vəziyyətdən asılı olaraq beynimizdə fərqli söyləm zəncirləri yaranır ki, həmin dil struktur vahidləri də bu söyləmlər daxilində ilkin mənasından tam və ya qismən uzaqlaşaraq ikinci dəfə substantiv, adyektiv və adverbial feil formaları kimi çıxış edir. Bu feil formalarını isə bir ortaq cəhət birləşdirir: onlar hərəkət mənası ifadə edən dil struktur vahidlərini müvəqqəti və ya keçici nitq ehtiyacını ödəmək üçün, müəyyən şəkilçilərin köməyi ilə növbəti dəfə mücərrəd varlıq, ismi və feili əlamət kimi təqdim edirlər. Monofunksional formalar hərəkət və vəziyyət mənasına malik olan feil formalarını sadəcə bir məna çaları ilə: sadəcə mücərrəd varlıq (substantiv feil formaları kimi); sadəcə ismi əlamət (adyektiv feil formları kimi); sadəcə feili əlamət (adverbial feil formaları) kimi təqdim edirlər.

Araşdırmada monofunksional feil formalarının fərqli türk dillərində morfoloji göstəriciləri və yaranma üsulları göstərilmişdir. Müxtəlif alim və dilçilərin bu formalar haqqında fikir və mülahizələri irəli sürülmüşdür. Onlar bu formaları nitq ehtiyacının tələbi ilə mücərrəd əşya, abstrakt anlayış, ismi və feili əlamət mənası ilə ikinci təqdimat kateqoriyasının elementi kimi təqdim etmişlər. Həmçinin qeyd olunmuşdur ki, müxtəlif dillərdə monofunksional feil formalarına ehtiyac və onlardan istifadə imkanları fərqli ola bilər. Ümumilikdə bildirək ki, hərəkət mənalı sözləri ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və feili əlamət kimi təqdim edən, onların semantikasında bu çalarları yaradan monofunksional feil formalarını ikinci təqdimat kateqoriyasının daxili elementləri hesab edə bilərik.

Açar sözlər: monofunksional feil formaları, okkazional forma, nitq ehtiyacı, şəkilçilər

MONOFUNCTIONAL VERB FORMS

Abstract

The article examines monofunctional verb forms as structural units of language. It's noted that they're initially formed in our thinking and serve to express our ideas and thoughts. At this time, depending on the situation, different utterance chains are formed in

our minds. Within these utterances, the same structural units of language, having fully or partially departed from their original meaning, appear a second time as substantive, adjectival and adverbial verb forms. These verb forms have one thing in common: they present linguistic structural units expressing the meaning of action as an Abstract entity, nominal and verbal feature with the help of certain suffixes in order to meet a temporary or transient communicative need. Monofunctional forms present verb forms expressing the meaning of action and state through a single semantic nuance: simply as an Abstract entity (as substantive verb forms), simply as a nominal feature (as adjectival verb forms), simply as a verbal feature (as adverbial verb forms).

The study examines morphological markers and formation methods of monofunctional verb forms in different Turkic languages. Various scholars and linguists have put forward their views and opinions on these forms. They have presented these forms as elements of the second presentation category, in response to the demands of communication needs, conveying the meanings of an Abstract object, nominal and verbal feature. It has also been noted that the need for and possibilities of using monofunctional verb forms may differ in different languages. In general, we can consider monofunctional verb forms that present words expressing action as Abstract object, nominal and verbal feature for the second time, creating these semantic nuances in their meaning as internal elements of the secondary presentation category.

Keywords: monofunctional verb forms, occasional form, communicative need, suffixes

Giriş. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq monofunksional feil formaları fərqli səviyyədən olan dil struktur vahidləri kimi, əvvəlcə təfəkkürümüzdə formalaşaraq fikir və düşüncələrimizin ifadəsinə xidmət edir. Bu vaxt vəziyyətdən asılı olaraq beynimizdə müxtəlif söyləm zəncirləri yaranır. Həmin dil struktur vahidləri bu söyləmlər daxilində ilkin nominal mənasından tam və ya müəyyən qədər uzaqlaşaraq ikinci dəfə substantiv, adyektiv və adverbial feil formaları qismində çıxış edir. Bu formaları birləşdirən ortaq cəhət isə ondan ibarətdir ki, onlar müvəqqəti və ya keçici nitq ehtiyacını ödəmək üçün ilk dəfə hərəkət mənası ifadə edən dil struktur vahidlərini növbəti dəfə mücərrəd varlıq, ismi və feili əlamət kimi təqdim edirlər. Monofunksional formalar hərəkət mənasına malik olan feil formalarını sadəcə bir məna çaları ilə: sadəcə mücərrəd varlıq - substantiv feil formaları kimi; sadəcə ismi əlamət - adyektiv feil formları kimi; sadəcə feili əlamət - adverbial feil formaları kimi təqdim edirlər.

Əsas hissə. Substantiv feil formaları - feil köklərinə Azərbaycan dilində *-maq, -mək, -ma, -mə,* Türkiyə türkcəsində *-mak, -mek, -ma, -me, -(y)ış, -(y)iş, -(y)uş, -(y)üş, -maklık, -meklik; -maksızın* (Rüstəmov 2023: 140), qaqauz dilində *-маа, -мää* (Покровская 1964: 162), karaim dilində *-ма, -мя, -ме, -мах/-мак* (Мусаев 1964: 294), altay dilində *-мак, -уу, -л* (Дыренкова 1940: 121), özbək dilində *-моқ, -ш/-иш, -в/-ув, -м/-им/-ум/-юм* (Кононов 1948: 99) şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. İstənilən feil köklərinə artırılan həmin şəkilçilər feilləri okkazional olaraq ikinci dəfə mücərrəd əşya, varlıq məna çalarına malik feil formaları kimi təqdim edir.

Yazmağım hamının xoşuna gəlir.

Əgər birinci dəfə **yaz** feili hərəkət bildirirsə və *nə et?* sualı tələb edirsə, ikinci dəfə isə **yazmağım** sözü *nə?* sualına cavab olaraq abstrakt varlıq kimi qarşımıza cıxır. Göründüyü kimi burada artıq *yazmağım* sözünə *nə etmək?* sualını vermək olmur. Həmin sözə ancaq *nə?* sualı verərək, mücərrəd əşya çalarına məxsus forma kimi təqdim edilir. *Yazmağım* sözündə hərəkət xüsusiyyəti yenə də var, lakin *yaz* sözünə *-maq, -mək* şəkilçisi əlavə edəndə, onda əşya, anlayış çaları daha qabarıq olur. İsmi funksiyalarda çıxış edir, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birgə işlənir. Mənşəcə feildir, lakin yaratdığı məna abstrakt anlayışdır. Substantiv feil forması şəkilçiləri feil köklərinə əlavə olunaraq onları ikinci dəfə okkazional olaraq abstrakt varlıqlar kimi təqdim edir.

V.Q.Quzev (Гузев 1987: 104-105) və Y.V.Şyoka (Щека 2007: 86-87) türk dillərində, N.Tıdıkova (Тыдыкова 2007: 672) altay dilində substantiv feil formalarını, nitq ehtiyacının tələbi ilə okkazional olaraq onları ikinci təqdimat kateqoriyası kimi təqdim etmişlər.

Müxtəlif morfoloji göstəriciləri və yaranma üsulları olmasına baxmayaraq substantiv feil formaları dünya dillərində hərəkət məzmunlu sözləri okkazional olaraq ikinci dəfə müəyyən şəkilçilərin köməyi ilə abstrakt əşya, mücərrəd varlıq çaları yaradan formalar kimi təqdim edir. Bu xüsusiyyətinə görə yaranmış həmin formaları substantiv feil forması olaraq ikinci təqdimat və ya reprezentasiya kateqoriyasının elementi kimi təqdim etmək olar.

Nitq ehtiyacının tələbi ilə hərəkət məzmununa malik olan sözlər, yəni *adyektiv feil formalı* sözlər ikinci dəfə okkazional olaraq ismi əlamət kimi təqdim edilir.

Həmin feil formaları V.Q.Quzevin türk (Гузев 1990: 120-121), N.N.Tıdıkovanın altay (Тыдыкова 1992: 21-22), M.Ş.Mamatovun özbək (Маматов 1988: 46-47), N.N.Telitsinin uyğur (Телицин 1988: 124), M.B.Əsgərovun Azərbaycan (Əsgərov 2000: 47) dili ilə bağlı araşdırmalarında ikinci təqdimat kateqoriyasının elementi kimi təqdim edilir.

Azərbaycan dilində *-malı, -məli* şəkilçiləri feilin kök və ya əsaslarına artırılaraq okkazional olaraq adyektiv feil forması əmələ gətirir. Digər türk dillərində bu xüsusiyyət digər şəkilçilər və morfoloji göstəricilər vasitəsilə icra olunur. Bu şəkilçilər olmadan isə bu feil formaları sadəcə feildir, hərəkətdir. Okkazional olaraq *-malı, -məli* şəkilçiləri hərəkət bildirən sözlərə artırılaraq ikinci dəfə onlarda ismi əlamət çaları yaradırılar. Yaranmış adyektiv feil formaları mənşəcə feil olsalar da, yaratdıqları məna çaları isə ismi əlamətdir.

Nümunələrə nəzər salaq:

Sevinməli (hansı?) günlər hələ qabaqdadır.

Gəzilməli (hansı?) o qədər yer var ki.

Nitq ehtiyacının tələbi ilə verilmiş nümunələrdə *sevinməli, gəzilməli* formaları ismin təyini kimi çıxış edir. *-malı*[2] şəkilçiləri hərəkət məzmunlu sözlərə əlavə olunaraq, onları keçici, müvəqqəti olaraq ikinci dəfə adyektiv məna çalarına malik feil formaları, yəni ismi əlamət çaları kimi təqdim edir.

İlkin olaraq hərəkət məzmunu ilə təqdim olunan feil formaları, ikinci dəfə ismi əlamət kimi qarşımıza çıxaraq, ikinci təqdimat kateqoriyasının elementi kimi təqdim olunurlar. Butün bunlar adyektiv feil forması şəkilçilərinin hesabına baş verir. Bu çaları bu

formalara verən məhz həmin şəkilçilərdir. Bu şəkilçilərsiz isə o sadəcə feildir, hərəkətdir. Bu şəkilçilər vasitəsilə isə mənşəcə feildir, yaratdığı məna çaları isə ismi əlamətdir.

Adverbial feil formaları Azərbaycan dilində *-a-a², -araq², -ıb⁴, -ınca⁴, -ar-maz², -madan², -dıqda⁴, -dıqca⁴, -arkən⁴, -caq², -alı², -mamış², -andan²*, türk dilində *-a-a², -arak², -ıp⁴, -ınca⁴, -ar-maz², -dıkça⁴, -alı², -madan², -maksızın* [2] (Rüstəmov 2023: 143), uyğur dilində a/-e, -o/-ō, -y/-ÿ, -ы(й)/-i(й), -п, -ҕаш/-геш, -каш/-кеш, -ҕыла/гіle, -кыла/-кіle, -мêн/-мîн (Тенишев 1966: 33-34), qazax dilində -п, -ып, -іп, -а, -е, -й (Валяева 2012: 84-85), qaqauz dilində *ып/-ип/-уп/-ӱп; -а/-ä; -арак/-ерäк; -мадан/-медäн; -ынжа(к)/-инжä(к)/-унжа(к)/-ӱнжä(к); -дыкча/-дикчä/-дукча/-дӱкчä/-тыкча/-тикчä/-тукча/-ӱкчä; -кан/-кäн/-кен; -дыйнан/-дийнäн/-дуйнан/-дӱйнäн/-тыйнан/-тийнäн/-уйнан/-тӱйнäн* (Покровская 1964: 241), özbək dilində *-а, -й, -и (б), -масдан, -гач, -гали, -кали, -қали, -гунча, -кунча, -қунча* (Кононов 1948: 208), karaim dilində *-п, -а, - адоғо(н)ч(а), -ғачох, -ғынча* (Мусаев 1964: 297), altay dilində *-п, -ып/-ип/-уп/-ӱп, -а/-е, -о/-ӧ, -й, -ала/-еле, -оло/-ӧлӧ, -йла/-йле, -йло/-йлӧ* (Дыренкова 1940: 130-131) şəkilçilərinin hərəkət məzmununa malik olan sözlərə əlavə olunması ilə düzəlir. Belə ki, həmin sözlər okkazional olaraq ikinci dəfə feili əlamət kimi təqdim edilir.

M.H.Hüseynzadə yazır: *“dilimizdə bir sıra şəkilçilər var ki, onlar ya bir sadə, ya da bir mürəkkəb cümlə daxilində iki işi bir-birinə bağlayır, yəni, bir cümlədə iki iş icra edilir ki, onun biri sərbəst, digəri isə həmin sərbəst işlə bağlı olur”* (Hüseynzadə 1983: 244-245). Müəyyən bir cümlə daxilində ifadə olunan iş, adverbial feil forması şəkilçiləri hesabına həmin cümlədə digər işi müxtəlif cəhətdən səbəbini, tərzini, icrasını və s. izah edir. Həmin cümlədə ifadə olunan iki işdən biri sərbəst, digəri asılı tərəf olur. Sərbəst tərəf cümlənin xəbəri rolunda çıxış edən şəxsli feil, asılı tərəf isə adverbial feil formasıdır.

Feili əlamət kimi adverbial feil formaları hərəkət, şərait və vəziyyəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Semantikası baxımından icra tərzi, ümumi inkarlıq, zamanla bağlı olaraq icra tərzi anlayışına görə üç əsas qrupa bölünür.

-a-a², -ıb⁴, -araq² şəkilçiləri ilə düzələn formaları hərəkəti icra tərzi baxımından təyin edən formalara aid edə bilərik. Bu formalar vasitəsilə, onlara aid olan hərəkət icra tərzi baxımından müəyyən edilir. Bir çox hallarda bu tərz adverbial feil formalarına eyni subyektli cümlələrdə rast gəlinir.

*Dilbər, bütün bədəni **titrəyərək**, qıpqırmızı kəsilmiş və heç düşünmədən əlini Məryəmin əlindən çıxarıb qaçmaq istəyirdi* (Cabbarlı 2018: 209).

Göründüyü kimi hərəkət Dilbər subyektinin üzərində icra olunur, ***qaçmaq istəyirdi*** feilinin icra tərzini ***titrəyərək*** adverbial feil forması ifadə edir.

-ınca⁴, -dıqca⁴, -caq², -ar-maz,² -alı² şəkilçiləri ilə düzələn formaları hərəkəti zamanla bağlı olaraq icra tərzi baxımından təyin edən formalar kimi göstərə bilərik. Müxtəlif subyektli cümlələrdə bu feil formalarına rast gələ bilərik.

-madan², -mamış² şəkilçiləri vasitəsilə hərəkətə ümumi inkarlıq çaları verilir. İcra olunmayan hərəkət və ya inkarlıq bu şəkilçili formaların semantikasında özünü göstərir. Onlar hərəkət bildirən sözlərə artırılaraq, onları ikinci dəfə feili əlamət kimi təqdim edir. *“Bu formaların aid olduğu feil forması ilə ifadə olunmuş hərəkət adverbial feil forması ilə ifadə olunmuş, baş verməyən hərəkət fonunda, onun nəticəsində və ya həmin hərəkətin əvəzində cərəyan edir”* (Əsgərov 2003: 108).

Nümunəyə baxaq:

*Dilbər isə heç bir şey **görmədən**, **düşünmədən** bu kimsəsiz təbiətin ortasında yürüyür, getdikcə evdən uzaqlaşır və qatı bir qaranlığa batırdı* (Cabbarlı 2018: 210).

Göstərilmiş nümunədə ümumi inkarlıq mənası kəsb edərək ***görmədən***, ***düşünmədən*** adverbial feil formaları feili əlamət kimi təqdim edilir. Onlar cümlədə aid olduqları feillə ifadə olunmuş hərəkətin inkarlıq çalarında icra tərzini bildirir.

V.Q.Quzev ilkin olaraq hərəkət kimi təqdim olunan daha sonra ikinci dəfə okkazional olaraq xüsusi şəkilçilərin köməyilə feili əlamət məna çaları yaradan adverbial feil formalarını ikinci təqdimat kateqoriyasının elementi kimi təqdim edir (Гузев 1987: 130).

Özbək alimi M.Ş.Mamatov da adverbial feil formalarını okkazional olaraq hərəkətin, hal-vəziyyətin icra tərzi və əlamətlərin məcmusu kimi təqdim edir (Маматов 1988: 49).

Nəticə. Aydın olduğu kimi, hərəkət məzmunlu sözlər okkazional olaraq ikinci dəfə feili əlamət kimi təqdim oluna bilir. Müxtəlif dillərdə həmin formalara ehtiyac və onlardan istifadə imkanları əksər hallarda fərqlidir. Lakin, həmin fərqlərə baxmayaraq istənilən dildə hərəkət məzmunlu sözlər feili əlamət kimi təqdim edilirsə, onları da ikinci təqdimat kateqoriyasının daxili elementi hesab edə bilərik. Ümumilikdə qeyd edək ki, hərəkət mənalı sözləri ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və feili əlamət kimi təqdim edən və onların semantik mənasında belə bir çalar yaradan monofunksional feil formalarını ikinci təqdimat kateqoriyasının daxili elementləri hesab etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cabbarlı, C. Bütün əsərləri / C.Cabbarlı. – Bakı: Qanun, - 2018. - 1000 s.
2. Əsgərov, M.B. Substantiv-adyektiv-adverbial fel formaları fellərdə ikinci təqdimat kateqoriyasının tərkib hissəsi kimi (Türk və Azərbaycan dilləri materialları əsasında) // Bakı:Tədqiqlər, - 2000. №3, - s. 42-59.
3. Əsgərov, M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. İkinci nəşr, (AMEA Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqlər”inə əlavə) /M.B.Əsgərov. Bakı: Elm, - 2003. - 180 s.
4. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili: [3 cilddə] / M.H. Hüseynzadə. – Bakı:Maarif, c.3: Morfologiya. – 1983. - 320 s.
5. Rüstəmov, R. Türk dilinin morfologiyası. Dərslik / R.Rüstəmov. Bakı: Elm və təhsil, -2023. - 208 s.
6. Валяева, Т. Встречи с казахской грамматикой. Пособие для начинающих / Т. Валяева. - Москва: Говорун, - 2012. - 72 с.
7. Гузев, В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийского языка) / В.Г. Гузев. – Ленинград. - 1987, - 144 с.
8. Гузев, В.Г. Очерки по теории тюрского словоизменения: глагол: на материале староанатолийско-тюрского языка / В.Г. Гузев. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, -1990. -168 с.
9. Дыренкова, Н.Д. Грамматика ойротского языка / Н.Д.Дыренкова, - Москва – Лениниград: Изд. Академии Наук СССР, - 1940. - 302 с.

10. Кононов, А.Н. Грамматика узбекского языка / А.Н. Кононов. – Ташкент: Изд. Государственное издательство Уз ССР, - 1948. - 287 с.

11. Маматов, М.Ш. К вопросу о категории номинализации действия (на материале узбекского языка) // Советская тюркология, - 1988. №5, -с.40-52.

12. Мусаев, К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология / К.М. Мусаев. - Москва: Наука, - 1964. - 344 с.

13. Покровская, Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и Морфология / Л.А.Покровская. – Москва: Наука, - 1964. - 301 с.

14. Телицин, Н.Н. Атрибутивный и субстантивно-атрибутивные формы древнеуйгурского глагола. Исследования по уйгурскому языку / Н.Н. Телицин - Алма-ата, - 1988, - с.132.

15. Тенишев, Э.Р. Язык желтых уйгуров /Э.Р. Тенишев, Б.Х.Тодаева. – Москва: Наука, -1966.- 83с.

16. Тыдыкова, Н.Н. К вопросу об адъективных формах глаголав алтайском языке // - Тюркология. №3. – 1992. - с.21-25.

17. Тыдыкова, Н.Н. Об особенностях имени действия в алтайском языке // Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları. - Volume 2/2. - Spring 2007. - с. 665-679.

18. Щека, Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка / Ю.В.Щека. Москва: Восток-Запад, - 2007. - 672 с.

Pərvin Fuad qızı Qarayeva
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin kiçik elmi işçisi
parvin.garayeva93@gmail.com

MÜASİR DİLÇİLİYİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ YENİ TƏDQİQAT İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə müasir dilçiliyin nəzəri və konseptual inkişaf istiqamətləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir. Strukturalizm, generativ dilçilik, funksional yanaşma, koqnitiv dilçilik, konstruksiya qrammatikası, istifadəyə əsaslanan modellər, sosiolinqvistika, praqmatika, diskurs təhlili, tipologiya, korpus və hesablama dilçiliyi arasında yaranmış əlaqələr müqayisəli şəkildə şərh olunur. Müasir mərhələdə dilin yalnız qapalı işarələr sistemi kimi deyil, idrak, sosial qarşılıqlı təsir, mədəni təcrübə və real istifadə ilə bağlı çoxsəviyyəli fenomen kimi öyrənildiyi göstərilir. Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, bu gün dilçilikdə vahid və bütün problemləri izah edən bir modeldən daha çox, müxtəlif nəzəri çərçivələrin qarşılıqlı tamamlanmasına ehtiyac yaranır. Eyni zamanda rəqəmsal korpuslar və hesablama üsulları nəzəri müddəaların empirik yoxlanmasını gücləndirir, lakin insanın mənalandırma fəaliyyəti və kontekst amili hələ də mərkəzi əhəmiyyətini qoruyur.
Açar sözlər: müasir dilçilik, dil nəzəriyyəsi, koqnitiv yanaşma, funksionalizm, konstruksiya qrammatikası, korpus dilçiliyi.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND NEW RESEARCH DIRECTIONS OF MODERN LINGUISTICS

Abstract. The article examines the main theoretical and conceptual directions of modern linguistics in a systematic perspective. It discusses the relationships among structuralism, generative linguistics, functional approaches, cognitive linguistics, construction grammar, usage-based models, sociolinguistics, pragmatics, discourse analysis, typology, corpus linguistics and computational methods. Particular attention is paid to the shift from viewing language as an autonomous sign system toward understanding it as a multilayered phenomenon connected with cognition, social interaction, cultural experience and actual language use. The study argues that contemporary linguistics increasingly develops through dialogue among competing and complementary frameworks rather than through a single universal model. Digital corpora and computational tools broaden the empirical base of linguistic research, yet contextual interpretation, meaning construction and human communicative intention remain indispensable for theoretical explanation.
Keywords: modern linguistics, linguistic theory, cognition, functionalism, construction grammar, corpus linguistics.

Giriş

Dilçilik XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən müstəqil elmi sistem kimi sürətlə formalaşsa da, onun əsas sualları daim yenilənmişdir. Dil nədir, onun vahidləri hansı münasibətlərlə birləşir, qrammatik qaydalar insan şüurunda necə təmsil olunur, məna necə yaranır və sosial mühit dilə hansı həddə təsir göstərir? Bu sualların hər biri müxtəlif nəzəri məktəblərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə isə problem daha mürəkkəb görünür. Çünki dil yalnız fonem, morfem, söz və cümlələrin təşkil etdiyi formal mexanizm deyil; o, eyni zamanda düşüncə, yaddaş, kommunikasiya, sosial identiklik və mədəni təcrübə ilə bağlı dinamik hadisədir.

Klassik ümumi dilçilik ənənəsində dilin sistem xarakteri, onun ictimai mahiyyəti, dil və nitq münasibəti əsas nəzəri məsələlərdən hesab edilmişdir. Azərbaycan dilçilik məktəbində də ümumi dilçilik problemlərinin sistemli şəkildə izahı mühüm elmi xətt təşkil edir. Afad Qurbanovun ümumi dilçiliyə dair tədqiqatları dilin mahiyyəti, dilçilik elminin sahələri, inkişaf mərhələləri və metodoloji prinsipləri haqqında geniş təsəvvür yaradır (Qurbanov 2004). Ağamusa Axundov isə dilin struktur və funksional xüsusiyyətlərini ümumi nəzəri çərçivədə təqdim etməklə milli dilçilik ənənəsinin dünya dilçilik fikri ilə əlaqələndirilməsinə töhfə vermişdir (Axundov 2006).

Məqalənin məqsədi müasir dilçiliyin aparıcı nəzəri və konseptual istiqamətlərini qarşılaşdırmaq, onların dil faktına yanaşmada hansı fərqli izah modelləri yaratdığını göstərmək və bu yanaşmaların kəsişən nöqtələrini müəyyənləşdirməkdir. Burada məqsəd nəzəri məktəbləri sadəcə ardıcıllıqla sadalamaq deyil. Əsas məsələ onların hansı elmi ehtiyacdan doğduğunu, hansı sualı ön plana çəkdiyini və dilin bütöv mənzərəsinin qurulmasına nə verdiyini aydınlaşdırmaqdır. Bu baxımdan tədqiqat müqayisəli-təsviri, konseptual təhlil və ümumiləşdirmə metodlarına əsaslanır.

Əsas hissə

XX əsr dilçiliyinin başlanğıcında strukturalist düşüncə xüsusi dönüş yaratdı. Ferdinand de Sössür dil vahidlərini təcrid olunmuş elementlər kimi deyil, sistem daxilində bir-biri ilə münasibətdə dəyər qazanan işarələr kimi izah etdi. Bu yanaşma dilçiliyin predmetini dəqiqləşdirdi və sinxron təhlilin imkanlarını genişləndirdi (Saussure 2011). Strukturalizmin mühüm nəticəsi ondan ibarət idi ki, dil faktının izahı ayrı-ayrı sözlərin mənşəyindən daha çox, həmin vahidlərin sistemdə tutduğu yerə bağlandı. Fonologiya, morfologiya və sintaksisdə münasibətlər şəbəkəsi əsas analitik vahidə çevrildi.

Lakin sistemə verilən yüksək əhəmiyyət müəyyən məhdudiyyət də yaratdı. Real danışan insan, kommunikativ niyyət, situasiya və idrak prosesləri çox vaxt ikinci plana keçirdi. Sonrakı nəzəri istiqamətlər məhz bu boşluqları müxtəlif yollarla doldurmağa çalışdı. Buna görə müasir dilçilik tarixini bir nəzəriyyənin digərini tam şəkildə əvəz etməsi kimi deyil, tədqiqat obyektinin getdikcə daha çox tərəfinin görünən olması kimi qiymətləndirmək daha doğrudur.

Generativ dilçilik və dil qabiliyyətinin formal modeli

Generativ dilçiliyin yaranması dil haqqında nəzəri müzakirəni başqa istiqamətə çevirdi. Noam Chomsky dilçinin vəzifəsini yalnız müşahidə edilən cümlələri təsvir etməkdə deyil, insanın məhdud dil təcrübəsi əsasında sonsuz sayda yeni cümlə yaratmaq və anlamaq qabiliyyətini izah etməkdə görürdü. Bu yanaşmada qrammatika danışanın daxili biliyini modelləşdirən formal sistem kimi qəbul edilir. Səthi müşahidə olunan faktın arxasında daha ümumi struktur prinsiplərinin mövcudluğu fərz edilir (Chomsky 1965).

Generativ model dilçilikdə formal dəqiqliyi artırdı. Sintaktik münasibətlərin qaydalarla ifadəsi, cümlə quruluşunun iyerarxik xarakteri, dil qabiliyyətinin bioloji və koqnitiv əsasları ilə bağlı suallar geniş tədqiqat proqramına çevrildi. Xüsusilə sintaksisin müstəqil səviyyə kimi öyrənilməsi bu məktəbin güclü tərəflərindən biri oldu. Bununla belə, generativ yanaşmaya yönələn əsas tənqidlərdən biri dil istifadəsinin, tezliyin, sosial variasiyanın və kommunikativ funksiyanın modeldə məhdud görünməsidir. Bu tənqid sonrakı funksional və istifadəyə əsaslanan nəzəriyyələrin güclənməsinə şərait yaratdı.

Funksional yanaşma: forma ilə kommunikativ məqsədin əlaqəsi

Funksional dilçilik dil quruluşunu onun nə üçün və hansı kommunikativ şəraitdə işlədilməsi ilə birlikdə nəzərdən keçirir. Bu istiqamətdə qrammatik forma ayrıca deyil, məna və funksiya ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. M.A.K. Hallidayin sistemli-funksional modelində dil sosial mənalandırma resursu kimi təqdim edilir; qrammatik seçimlər danışanın təcrübəni ifadə etməsi, münasibət qurması və mətni təşkil etməsi ilə bağlıdır (Halliday və Matthiessen 2014). Belə yanaşma cümləni yalnız sintaktik struktur kimi deyil, ünsiyyət prosesində konkret iş görən vahid kimi araşdırmağa imkan verir.

Funksionalist baxışın mühüm cəhəti variativliyi təsadüfi kənarlaşma hesab etməməsidir. Eyni məzmunun müxtəlif formalarda ifadəsi üslub, informasiya strukturu, diskurs məqsədi və sosial münasibətlərlə izah olunur. Bu mövqe dil faktını daha təbii kontekstdə görməyə kömək edir. Məsələn, söz sırası yalnız qrammatik məhdudiyyətlərin nəticəsi deyil; bəzi dillərdə məlum və yeni informasiyanın təşkili, vurğu və mövzu-rematik quruluş da seçimin formalaşmasına təsir edir.

Koqnitiv dilçilik və konseptuallaşdırma problemi

Koqnitiv dilçilikdə dil insanın ümumi idrak qabiliyyətlərindən ayrılmır. Kateqoriyalaşdırma, diqqət, yaddaş, prototipləşmə, metaforik düşüncə və perspektiv seçimi dil quruluşunun izahında əsas anlayışlara çevrilir. Ronald Langacker qrammatikanı mənadan təcrid olunmuş formal mexanizm kimi deyil, konseptuallaşdırmanın simvolik təşkili kimi şərh edir (Langacker 2008). Bu mövqedən baxdıqda qrammatik konstruksiyalar belə müəyyən mənalandırma üsullarını kodlaşdırır.

Koqnitiv yanaşmanın ən geniş yayılan ideyalarından biri kateqoriyaların sərt sərhədlərlə deyil, prototip və oxşarlıq münasibətləri ilə təşkil olunmasıdır. Təbii dildə bir çox anlayış klassik məntiqdəki kimi zəruri və kifayət şərtlərlə müəyyənləşmir. Məsələn, sözün leksik mənası kontekstdən, ensiklopedik bilikdən və danışanın diqqət mərkəzindən asılı olaraq fərqli cəhətləri aktuallaşdıra bilir. Bu səbəbdən semantika ilə praqmatika arasındakı sərhəd də əvvəlki qədər sərt görünmür.

Koqnitiv dilçiliyin digər mühüm nəticəsi metaforanın sadəcə bədii ifadə vasitəsi olmadığını göstərməsidir. Lakoff və Johnson gündəlik düşüncənin böyük hissəsinin konseptual metaforalar üzərində qurulduğunu irəli sürmüşlər (Lakoff və Johnson 1980). Zamanın məkan terminləri ilə, emosional vəziyyətin fiziki istiqamətlərlə, sosial münasibətlərin məsafə anlayışı ilə ifadəsi bu baxımdan dil və düşüncə arasındakı sistemli əlaqəni nümayiş etdirir.

Konstruksiya qrammatikası və istifadəyə əsaslanan modellər

Konstruksiya qrammatikası forma ilə mənanı ayrılmaz vahid kimi qəbul edir. Bu nəzəriyyədə yalnız sözlər və morfemlər deyil, daha mürəkkəb sintaktik şablonlar da yaddaşda müəyyən məna və funksiya ilə əlaqəli konstruksiyalar şəklində təmsil oluna bilər. Adele Goldberg konstruksiyaların özlərinin də semantik yük daşıdığını və cümlənin mənasının təkcə ayrı-ayrı

sözlərin cəmi ilə izah edilə bilmədiyini göstərir (Goldberg 2006). Bu ideya leksikonla qrammatika arasında ənənəvi sərhədi xeyli yumşaldır.

İstifadəyə əsaslanan modellərdə dil strukturu real işlənmə təcrübəsindən ayrılmır. Joan Bybee tezlik, təkrarlanma və nümunələşmənin qrammatik təşkilatlanmaya təsirini xüsusi vurğulayır (Bybee 2010). Tez-tez işlənən formalar daha sabitləşə, fonetik baxımdan reduksiyaya uğraya və yeni qrammatik funksiyalar qazana bilər. Beləliklə, dil sistemi əvvəlcədən tam müəyyənləşmiş qaydalar toplusu deyil; istifadə prosesində daim möhkəmlənən, dəyişən və yenidən qurulan şəbəkə kimi görünür.

Bu baxış generativ ənənədən fərqli olaraq dil biliklərinin mühüm hissəsini təcrübədən doğan ümumiləşdirmələrlə əlaqələndirir. Tomasello dil mənimsənilməsində birgə diqqət, niyyətin anlaşılması və konkret ifadə nümunələrinin tədricən ümumiləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir (Tomasello 2003). Müasir mübahisələrdə əsas məsələ isə bu iki mövqedən birini sadəcə qəbul və ya rədd etmək deyil; anadangəlmə məhdudiyyətlərlə istifadə təcrübəsinin hansı səviyyələrdə qarşılıqlı təsir göstərdiyini empirik şəkildə müəyyənləşdirməkdir.

Sosiolinqvistika, praqmatika və diskurs: dilin sosial ölçüsü

Müasir dilçiliyin nəzəri mənzərəsi sosial dəyişəni nəzərə almadan tamamlanmır. Sosiolinqvistika göstərir ki, dil daxilindəki variasiya nizamsızlıq deyil, sosial və situativ amillərlə əlaqəli sistemli hadisədir. William Labovun tədqiqatları danışıq formalarının yaş, sosial qrup, üslub və kommunikativ şəraitə görə dəyişməsini ölçülə bilən elmi obyektə çevirdi (Labov 1972). Bu yanaşma standart dilin yeganə əsas tədqiqat obyekti kimi qəbul edilməsini zəiflətdi və canlı danışıq materialına marağı artırdı.

Praqmatika isə ifadənin lüğəvi və qrammatik mənası ilə real kommunikativ mənası arasındakı fərqi araşdırır. Danışan çox vaxt dediyindən daha artıq məna nəzərdə tutur; adresat isə bunu kontekst, ortaq bilik və kommunikativ gözlənti əsasında bərpa edir. Bu nöqtədə dilçilik mətnin formal quruluşundan insan münasibətlərinə keçir. Diskurs təhlili də ayrı-ayrı cümlələrdən daha böyük vahidlərdə məna quruculuğunu, mövqe bildirməni, ideoloji çərçivələri və janr xüsusiyyətlərini araşdırır.

Beləliklə, dilin sosial və praqmatik təhlili nəzəri dilçiliyə vacib bir düzəliş gətirir: qrammatik cəhətdən mümkün olan hər forma eyni kommunikativ dəyərə malik deyil. Seçimin səbəbini başa düşmək üçün danışanın kim olduğunu, kimə müraciət etdiyini, hansı şəraitdə danışdığını və hansı nəticəni gözlədiyini də bilmək lazımdır.

Dil tipologiyası və universalizmə yeni baxış

Dil tipologiyası dünya dillərinin struktur müxtəlifliyini müqayisəli şəkildə öyrənərək nəzəri dilçiliyin universal iddialarını sınaqdan keçirir. Müasir tipoloji yanaşmada hər hansı bir dildə müəyyən edilmiş kateqoriyanın bütün dillərə eyni şəkildə tətbiq edilməsi problemli hesab olunur. William Croft radikal konstruksiya qrammatikasında qrammatik kateqoriyaların ilk növbədə dilə məxsus paylanma faktları ilə müəyyənləşdirilməsini təklif edir və dillərarası müqayisə üçün ayrıca müqayisə anlayışlarına ehtiyac olduğunu vurğulayır (Croft 2001).

Bu mövqe universalizm anlayışını ləğv etmir, lakin onu daha ehtiyatlı edir. Ümumi meyllər ayrı-ayrı dillərin öz daxili quruluşu nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Xüsusilə az öyrənilmiş dillərin təsviri nəzəri modelin sınağı üçün çox vacibdir. Çünki yalnız bir neçə geniş yayılmış dilin materialına söykənən ümumiləşdirmə insan dilinin real müxtəlifliyini tam əks etdirməyə bilər.

Korpus və hesablama dilçiliyi: nəzəriyyənin empirik bazasının genişlənməsi

Rəqəmsal texnologiyalar müasir dilçilikdə təkcə texniki vasitə deyil, nəzəri nəticələrə təsir edən yeni tədqiqat mühiti yaratmışdır. Korpus dilçiliyi milyonlarla sözlük təbii mətn bazalarında tezlik, birgə işlənmə, qrammatik variasiya və diskurs nümunələrini sistemli şəkildə araşdırmağa imkan verir. McEnery və Hardie korpus yanaşmasını dil faktının geniş empirik material əsasında yoxlanması üçün mühüm metodoloji istiqamət kimi təqdim edirlər (McEnery və Hardie 2012).

Hesablama dilçiliyi və təbii dilin emalı isə dil haqqında nəzəri fərziyyələri alqoritmik modellərlə qarşılaşdırır. Mətnlərin avtomatik təsnifatı, morfoloji təhlil, maşın tərcüməsi, nitqin tanınması və böyük dil modelləri dil strukturunun hansı hissələrinin statistik nümunələrdən öyrənilə bildiyini göstərir. Bununla belə, yüksək nəticə verən alqoritm həmişə dilin insan tərəfindən necə mənalandırıldığını izah edən nəzəri model demək deyil. Performans ilə izah arasında fərq qalır.

Bu səbəbdən rəqəmsal dilçilik nəzəriyyəni əvəz etməkdən daha çox, onu yeni məlumatla sınaqdan keçirir. Böyük həcmli material intuitiv qənaətlərin yanlış ola biləcəyini göstərə, nadir konstruksiyaları üzə çıxara və dəyişmənin istiqamətini izləməyə imkan verə bilər. Digər tərəfdən, korpusda görünən tezliklərin şərhi yenə də konseptual çərçivə tələb edir. Məlumat öz-özünə nəzəri nəticəyə çevrilmir.

Müasir dilçilikdə inteqrativ istiqamət və Azərbaycan dili üçün tədqiqat perspektivləri

Müasir nəzəri mənzərənin ən diqqətəlayiq cəhəti sərt məktəb sərhədlərinin əvvəlki qədər müəyyən olmamasıdır. Formal sintaksis eksperimental psixolinqvistika ilə, koqnitiv semantika korpus üsulları ilə, sosiolinqvistika rəqəmsal kommunikasiya tədqiqatları ilə, tipologiya isə diaxron və areal məlumatlarla birləşir. Dil haqqında daha etibarlı nəticə almaq üçün eyni faktın bir neçə metodla yoxlanılması geniş yayılır. Bu, nəzəri eklektizm deyil; daha çox, mürəkkəb obyektə müxtəlif səviyyələrdən baxmaq cəhdidir.

Azərbaycan dili bu baxımdan geniş tədqiqat imkanları verir. Aqqlütinativ quruluş, zəngin şəkilçi sistemi, sərbəstliyə meylli söz sırası, informasiya strukturunun sintaktik seçimlərə təsiri, danışıq və yazı dili arasındakı fərqlər, çoxdilli mühitdə kod dəyişməsi, yeni rəqəmsal leksikanın mənimsənilməsi kimi məsələlər müxtəlif nəzəri çərçivələrdə yenidən təhlil oluna bilər. Məsələn, şəkilçilərin yalnız formal funksiyasını deyil, onların tezlik və diskurs şəraitinə görə davranışını korpus məlumatları ilə öyrənmək istifadə əsaslı yanaşma üçün dəyərli material verə bilər. Söz sırasının informasiya strukturu ilə əlaqəsi funksional və koqnitiv modellərin eyni fakt üzərində yoxlanmasına imkan yaradar.

Müasir tədqiqatda metodoloji şəffaflıq da nəzəri nəticənin etibarlılığı qədər vacibdir. Korpusun necə seçilməsi, nümunələrin hansı meyarla kodlaşdırılması, eksperiment iştirakçılarının xüsusiyyətləri və statistik qərarların əsaslandırılması açıq göstərilməlidir. Rəqəmsal məlumatların artması bu məsuliyyəti daha da yüksəldir. Çünki böyük həcmli material obyektivlik təsiri yaratsa da, məlumatın toplanma üsulu və platformanın quruluşu nəticəyə təsir edə bilər. Buna görə müasir dilçilikdə təkrar yoxlanıla bilən məlumat, açıq metod və nəzəri fərziyyənin sərhədlərinin dürüst göstərilməsi elmi keyfiyyətin əsas göstəricilərindən birinə çevrilir.

Burada əsas metodoloji tələb nəzəri terminləri dil materialına mexaniki tətbiq etməməkdir. Hər bir model müəyyən problemi daha yaxşı izah edir, digərini isə arxa planda saxlaya bilər. Ona görə tədqiqatçı əvvəlcə faktı dəqiq təsvir etməli, sonra həmin faktı izah etmək üçün uyğun nəzəri aləti seçməlidir. Müasir dilçiliyin konseptual yetkinliyi də məhz bu seçim mədəniyyətində görünür.

Nəticə

Aparılan ümumiləşdirmə göstərir ki, müasir dilçilik vahid xətt üzrə inkişaf edən nəzəri sistem deyil. Strukturalizm dilin münasibətlərdən ibarət sistem olmasını, generativ dilçilik insanın qrammatik qabiliyyətini və formal qaydaları, funksionalizm kommunikativ məqsədi, koqnitiv dilçilik konseptuallaşdırmanı, konstruksiya və istifadəyə əsaslanan yanaşmalar təcrübə ilə strukturun əlaqəsini, sosiolinqvistika sosial variasiyanı, tipologiya isə dillərarası müxtəlifliyi ön plana çıxarır. Korpus və hesablama üsulları bütün bu müzakirələrə daha geniş empirik baza əlavə edir. Bu istiqamətlər arasında fərqlər qalır və onların hamısını bir nəzəri formulda birləşdirmək mümkün deyil. Bununla belə, müasir araşdırmalar göstərir ki, dilin tam izahı üçün forma, məna, idrak, istifadə və sosial kontekst birlikdə nəzərə alınmalıdır. Dil sistemi sabit quruluşla dinamik fəaliyyətin kəsişdiyi sahədir. Buna görə də gələcək tədqiqatların əsas istiqaməti ayrı-ayrı məktəblər arasında sərhəd çəkməkdən çox, fərqli izah səviyyələrinin bir-biri ilə necə əlaqələndiyini müəyyənləşdirmək olacaq. Azərbaycan dilinin geniş korpuslarının yaradılması, eksperimental və hesablama üsullarının ənənəvi təsviri təhlillə birləşdirilməsi bu baxımdan xüsusilə perspektivlidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 279 s.
2. Bybee J. Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
3. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
4. Croft W. Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective. Oxford: Oxford University Press, 2001.
5. Goldberg A.E. Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language. Oxford: Oxford University Press, 2006.
6. Halliday M.A.K., Matthiessen C.M.I.M. Halliday's Introduction to Functional Grammar. 4th ed. London: Routledge, 2014.
7. Labov W. Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
9. Langacker R.W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2008.
10. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
11. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı: Nurlan, 2004. 748 s.
12. Saussure F. de. Course in General Linguistics. New York: Columbia University Press, 2011.
13. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Pərvin Ş. Bayramova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu aparıcı elmi işçi
hesenova-88@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-2137-880X

DİSKURSA PRAQMATİK YANAŞMA

Xülasə

Tədqiqat işində diskursun təhlilinə praqmatik yanaşmanın rolu və əhəmiyyəti araşdırılır. Diskurs sadəcə dil vahidlərinin ardıcıllığı deyil, eyni zamanda müəyyən sosial-kommunikativ kontekstdə reallaşan canlı nitq aktı olduğundan, onun linqvistik təhlilində praqmatik amillərin nəzərə alınması zəruridir. Məqalədə kommunikativ niyyətin diskursun təhlilində mühüm əhəmiyyət daşıdığı araşdırılır və onun praqmatik aspektlə bağlılığı əsaslandırılır. Tədqiqat göstərir ki, praqmatik aspekt diskursda birbaşa ifadə olunmayan, lakin ünsiyyətin uğurunu müəyyən edən kommunikativ mahiyyətləri aşkar edir.

Açar sözlər: diskurs, praqmatika, kommunikativ niyyət, presuppozisiya, nitq aktı.

A PRAGMATIC APPROACH TO DISCOURSE

Abstract

This research examines the role and significance of a pragmatic approach to discourse analysis. Since discourse is not merely a sequence of linguistic units but a living speech act realized within a specific socio-communicative context, it is essential to consider pragmatic factors during its linguistic analysis. The article explores the crucial importance of communicative intent in discourse analysis and substantiates its connection to the pragmatic aspect. The study demonstrates that the pragmatic aspect reveals communicative elements that are not explicitly expressed in the discourse yet determine the success of the communication.

Key words: discourse, pragmatics, communicative intent

Giriş. Diskurs mahiyyəti etibarı ilə dilin real kommunikativ şəraitdə istifadəsini əks etdirən mürəkkəb və əhatəli hadisədir. Ona yalnız dil vahidlərinin məcmusu kimi deyil, həm də sosial, psixoloji, koqnitiv və praqmatik amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan kommunikativ proses kimi yanaşmalıyıq.

Əsas hissə. Diskursun yaranması və inkişafı konkret zaman, məkan, iştirakçılar və onların kommunikativ məqsədləri ilə sıx bağlıdır. “*Diskurs yalnız müstəqil “verbal” obyekt kimi deyil, həm də vəziyyətlə bağlı qarşılıqlı əlaqə, sosial təcrübə və ya sosial, mədəni, tarixi və ya siyasi vəziyyətdə kommunikasiya növü kimi təhlil edilir*” (Dijk 2008: 3). F.Veysəlli diskursun mahiyyətini izah edərkən zaman məsələsini belə xarakterizə edir. “*Digər tərəfdən diskurs diskret deyil, yəni o, kommunikativ hadisə ilə bağlıdır. O, zaman məhdudiyyəti tanımır, onun nə vaxt başlayıb, nə vaxt qurtarmasını demək olmaz*” (Veysəlli 2010: 23). Diskursa dilin istifadəsi kimi baxılması fikri çox doğru yanaşmadır, çünki dili nitqə çevirən və ondan fasiləsiz şəkildə istifadəni təmin edən ən mühüm elementi diskurs hesab edə bilərik. “*Diskurs dilin istifadəsidir. Əksinə, dil ənənəvi istifadə nümunələrində mövcuddur. Diskurs kontekstlərində saysız-hesabsız istifadə nümunələrindən öyrənilən bu modellər sonradan digər diskursun yaradılmasında və başa düşülməsində tətbiq olunur*” (Langacker 2008: 457).

Diskurs bir kontekst daxilində deyil bir neçə kontektsdə və fasiləsiz şəkildə cərəyan edən prosesdir. Diskursun praqmatik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində kontekst mühüm amil kimi çıxış edir. Kontekst yalnız nitqin baş verdiyi şəraitlə məhdudlaşmır, həm də kommunikasiya iştirakçıları haqqında məlumatı, onların qarşılıqlı münasibətlərini, əvvəlki biliklərini, sosial statusunu, məqsəd və gözləntilərini əhatə edir. Bu baxımdan eyni dil vahidinin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda fərqli məna və funksiyalar qazanması mümkündür.

“*Ənənəvi dil vahidləri istifadə hadisələrində istifadə olunan yalnız bir mənbədir. Danışıq və anlama prosesində biz bütün biliklərimizdən, zehni qabiliyyətlərimizdən və ünsiyyət bacarıqlarımızdan istifadə edirik. Həmçinin konteksti anlamağımız vacibdir ki, bunun da bir tərəfi davam edən diskursun özüdür*” (Langacker 2008: 458).

Praqmatik baxımdan diskurs danışanın niyyətinin, adresatın gözləntilərinin, kommunikativ situasiyanın və kontekstin təsiri altında formalaşır. “*Beləliklə, praqmatika əslində dilin istifadəsini daha geniş şəkildə öyrənmə imkanına malikdir, praqmatika mürəkkəb bir sistemə malikdir, onun tərkibinə daxil olan danışıq aktı, pressuppozisiya, deyksis və referens dilin istifadəsində böyük rola malikdir*” (Qurbanova 2024: 154).

Bu zaman nitq aktları, implikatura, presuppozisiya, deyksis, nəzakət strategiyaları və kommunikativ taktikalar diskursun əsas komponentləri kimi çıxış edir. Həmin vasitələr ünsiyyət prosesində məna yaratmağa, məlumatın ötürülməsinə və iştirakçılar arasında qarşılıqlı anlaşmanın təmin olunmasına xidmət edir.

Diskursun praqmatik təhlili dilin yalnız struktur xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun funksional və kommunikativ tərəflərini araşdırmağa imkan verir. Bu yanaşma diskurs iştirakçılarının məqsəd və niyyətlərinin, sosial statuslarının, mədəni dəyərlərinin və kommunikativ strategiyalarının müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir sözlə, diskurs dilin dinamik fəaliyyət forması olmaqla, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində baş verən kommunikativ münasibətlərin öyrənilməsində mühüm tədqiqat vasitəsi kimi çıxış edir.

Praqmatik yanaşmada kommunikativ niyyət diskursun formalaşmasını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Danışan yalnız müəyyən informasiyanı ötürmür, eyni zamanda adresantın düşüncəsinə, münasibətinə və davranışına təsir

göstərmək məqsədi daşıya bilər. Buna görə də diskursun təhlili zamanı ifadənin məzmunu ilə yanaşı, onun hansı məqsədlə seçildiyi və kommunikativ prosesdə hansı funksiyanı yerinə yetirdiyi də nəzərə alınmalıdır.

Diskursa sadə məsələ kimi baxılmamalı, tərəflərin bilik və zehni qabiliyyətlərini aşkar etməyə imkan verən vasitə kimi yanaşılmalıdır. Tərəflər arasında mövcud konteksti anlamağımız və onu anlatmağa çalışmağımız diskursun mahiyyətini təşkil edir və onu bu cəhətdən tədqiqata cəlb etmək mühüm elmi nəticələr qazanmağımıza kömək edir. “*Diskurs bir-biri ilə əlaqəli qarşılıqlı hadisələrin ardıcıllığıdır; bu hadisələrin hər birində danışan, real və ya təsəvvür edilən bir dinləyiciyə müəyyən təsir göstərir. Diskursu düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun komponent ifadələrinin bir-biri ilə necə əlaqələndiyini başa düşmək lazımdır (yəni onları ayrıca hadisələr kimi deyil, qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirmək lazımdır)*” (Langacker 2008: 460).

Diskursa praqmatik yanaşma dili yalnız sintaktik və ya semantik strukturlardan ibarət deyil, onun real ünsiyyət kontekstində necə istifadə tədqiq edən dilçilik və fəlsəfi yanaşmadır. Bu yanaşmada əsas diqqət sözlərin mətn daxilindəki mənasına deyil, danışanın niyyətinə, dinləyicinin şərhinə və situativ konteksə yönəlir.

Diskursun praqmatik təhlilində mühüm məsələlərdən biri kimi kommunikativ niyyət dəyərləndirilə bilər. Belə ki, adresantın söylədiyi fikirlər, mülahizələr, ideyalar və s. yalnız informasiya ötürməyə xidmət etmir, o, adresata təsir göstərmək, onunla müəyyən münasibət yaratmaq, onu müəyyən bir fəaliyyətə təhrik etmək, razı salmaq, xəbərdar etmək, tənqid etmək məqsədi daşıya bilər. Məhz sadalanan bu səbəblərə əsaslanmaqla diskursun mənasının müəyyənləşdirilməsində linqvistik vasitələrdən əlavə onun hansı niyyətlə istifadə olunması mütləq şəkildə diqqətdə saxlanılmalıdır.

Ümumiyyətlə, diskurs ünsiyyət prosesinin özüdür, çünki tərəflər məlumat mübadiləsi aparan zaman, əslində, diskursun iştirakçılarına çevrilirlər. *“Diskurs sosial mühitin formalaşmasında iştirak edən sosial davranış formasıdır. Kommunikasiya bütün şərtləri, şəraitləri və istifadə olunmuş nitq aktları ilə bir tam kimi sosial davranış formasıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, diskurs özü də bir kommunikasiya prosesidir”* (Xuduyeva 2024: 237). Söylənilən fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, diskurs sadəcə dil vasitələrinin məcmusu deyil, eyni zamanda danışan şəxsin niyyətini reallaşdıran dinamik kommunikasiya prosesidir.

Nəticə. Diskurs sadəcə dil strukturunun təzahürü deyil, zaman-məkan kontekstində, eləcə də iştirakçıların koqnitiv-psixoloji və sosial statusuna əsaslanaraq formalaşan praqmatik aspektdir. Burada dil vasitələrindən istifadə xüsusi kommunikativ niyyətlərə və illokativ məqsədlərə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dijk, V. Discourse and Power / V. Dijk. – New York: Palgrave Macmilla, – 2008. – 308 s.
2. Xuduyeva, G. Diskursun kommunikativ mənzərəsi // – Bakı: İPƏK YOLU, – 2024. № 1, – s. 235-243

3. Qurbanova, L. Mətn dilçiliyində cümləfövqü vahidlər / L.Qurbanova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – 192 s.
4. Langacker, R.Cognitive grammar: a basic introduction. Oxford: Oxford university press. 2008, 562 s.
5. Veysəlli, F. Diskurs təhlilinə giriş / F.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2010. – 141

Pərvinə Kərimova
Bakı Mühəndislik Universiteti Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
https://orcid.org/0009-0009-4336-4844
pveliyeva@beu.edu.az

DİL ŞÜURU HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Xülasə

Dil şüuru anlayışı ətrafında 50 ilə yaxındır ki, müzakirələr aparılsa da, onun dəqiq mahiyyəti ilə bağlı vahid qərar formalaşmamışdır. Y.F. Tarasov dil şüurunu gerçək aləmin dil vahidlərində əks olunan konseptual biliklər məcmusu hesab edir (1, s.4). N.V. Ufimtseva məsələyə sosiolinqvistik baxımdan yanaşaraq onu sosial istiqamətləri birləşdirən dil bilikləri adlandırır (2, s.112). Bu məqamda unutmaq olmaz ki, dil şüuru özündə həm də nitq fəaliyyətini tənzimləyən psixoloji mexanizmləri birləşdirir. Məhz bu səbəbdən L.V. Şerba “dil şüuru” anlayışını fərdin psixofizioloji nitqyaratma potensialı kimi şərh edir (3, s.74). Lakin dil şüuru həm də linqvo- psixoloji və ya psixolinqvistik mahiyyət daşıyır. Buna görə də S.E. Nikitina belə hesab edir ki, dil şüuru linqvo-psixoloji fenomendir (4, s.200). Dil şüurunun etnosentrik mahiyyət daşıması geniş yayılmış bir fikirdir. O, milli dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirindən yaranır və eyni zamanda dil və düşüncədən qarşılıqlı şəkildə asılıdır. Elə bu səbəbdən İ.V. Privalovanın tədqiqatları göstərir ki, dil şüuru həm də etnomədəni mahiyyət daşıyır (5, s.97). Dil şüurunun mahiyyətini daha dərindən anlamaq üçün bəzi tədqiqatçılar ilk növbədə şüur anlayışının özünün nəzəri əsaslarının nəzərdən keçirilməsini zəruri hesab edirlər. Bu yanaşma dil şüurunun insanın ümumi psixi fəaliyyətindəki yerini və funksiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Rus psixologiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan L. S. Vıqotski də elmi fəaliyyətinin ilkin mərhələsində şüur probleminə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, həmin dövrdə şüuru insan davranışının daxili və ayrılmaz komponentlərindən biri kimi qiymətləndirirdi. L.S.Vıqotski şüurun sosial təcrübədən yarandığını və sözün daxili mənası olan psixoloji ekvivalentlə şərtləndiyini vurğulayır (6, s.78). Dil şüurunun strukturunun və onun təfəkkürlə münasibətinin düzgün differensiasiya edilməsi koqnitiv dilçilik və psixolinqvistika üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Dil şüurunun mahiyyətinin izahında klassik və neyrofizioloji yanaşmaların müqayisəsi göstərir ki, dil şüurunu yalnız baş beynin maddi quruluşu və neyrofizioloji proseslərlə əlaqələndirmək kifayət etmir. Klassik konsepsiyada dil şüuru daha çox şüuraltı psixi fəaliyyət, mənimsənilmiş sosial normalar və avtomatlaşmış bacarıqlar sistemi ilə əlaqələndirilir. Dil və psixologiyanın qarşılıqlı təsirini izah edən yanaşmalar dil və psixi fəaliyyət arasında çevrilmələrin mövcudluğunu göstərsə də, onların ayrılmaz vəhdət təşkil etməsi məsələsi ayrıca nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan assosiativ lüğətlər gündəlik

dil şüurunun ümumiləşdirilmiş modelini əks etdirərək insanın dil yaddaşında mövcud olan leksik, semantik və praqmatik əlaqələrin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dil şüurunun digər mühüm komponentini konseptlər təşkil edir; onlar intellektual kodlar vasitəsilə fərdi və milli konseptosferanın formalaşmasında iştirak edir və insanın gerçəkliyi dərk etməsinin dil vasitəsilə ifadəsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, konseptlərin yalnız insan beynində mövcud olan abstrakt strukturlar kimi izah edilməsi məhdud yanaşma hesab edilə bilər, çünki onların formalaşması insanın fəaliyyətinin və real dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dil şüurunun formalaşmasında emosiya və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır; emosional və intellektual proseslər bir-birindən təcrid olunmuş deyil, gerçəkliyin insan şüurunda dərk edilməsi və mənalandırılması prosesində qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir. Beləliklə, dil şüuru dil, təfəkkür, emosiya, yaddaş, şüuraltı fəaliyyət və sosial təcrübənin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan mürəkkəb linqvo-psixoloji vəhdət kimi qiymətləndirilə bilər. Dil şüurunun mahiyyətini izah edən əsas yanaşmalardan biri onun dil və psixi fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşdığını qəbul edən linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsidir**.** Bu yanaşmaya görə, dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də insanın gerçəkliyi qavraması, dərk etməsi, kateqoriyalaşdırması və yadda saxlamasında iştirak edən mürəkkəb psixoloji mexanizmdir. İnsan xarici aləmdən əldə etdiyi informasiyanı şüurunda emal edərək onu müəyyən dil vahidləri vasitəsilə ifadə edir və beləliklə, fərdi təcrübə dil formasında obyektivləşir. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi çərçivəsində dil şüurunun izahına mühüm töhfələr verən tədqiqatçılardan biri Mayıl B. Əsgərovdur. Mayıl Əsgərov 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi "Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası" (7, s.308) və 2015-ci ildə nəşr etdirdiyi "Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" (8, s.192) adlı monoqrafiyalarında psixolinqvistikanın metodoloji və nəzəri məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. O, dilin intellekt obrazları şəklində qavranılması metodikasını əks etdirən yeni nəzəriyyə – linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi irəli sürmüşdür. M.Əsgərovun bu nəzəriyyəsi nitqin və söyləmin, sözün və formanın dərk edilmə mexanizmini şərh edir. M.Əsgərov yazır ki, "dilin sözləri intellekt obrazları şəklində dərk olunur" (8, s.11). Onun yanaşmasına görə, dilçilik və psixologiya bir-birindən təcrid olunmuş sahələr deyil, dil vahidlərinin formalaşması və dərk edilməsi prosesində qarşılıqlı əlaqədə olan elmi istiqamətlərdir. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında bunu da əlavə edə bilərik ki, dil şüuru tam və genişlənmiş intellekt kodları ilə əsas yaddaşda mühafizə olunan leksik freymlərin, konseptlərin və onlar əsasında yaranan söyləm və diskursların məcmusundan ibarət linqvo-psixoloji fenomendir.

Açar sözlər: dil şüuru, psixolinqvistika, konseptosfera, assosiativ tezaurus, Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 308 s

2. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s.192.

3. Никитина С.Е. Генетический метод: анализ сознания в психолингвистике // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности: матер. XV Междунар. симп. по психолингвистике и теории коммуникации. – М.; Калуга, 2006. – С. 199–201.

4. Привалова И.В. Национально-культурная специфика ценностных доминант рекламного дискурса // Язык, сознание, коммуникация. – М., 2003. – Вып. 25. – С. 97–101.

5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974.

6. Тарасов Е.Ф. Языковое сознание – перспективы исследования // Языковое сознание: содержание и функционирование: матер. XIII Междунар. симп. по психолингвистике и теории коммуникации. – М, 2000. – С. 3–4.

7. Уфимцева Н.В. Язык, языковое сознание и образ мира // ... Слово отзовется: памяти Аллы Соломоновны Штерн и Леонида Вольковича Сахарного. – Пермь: Изд-во Перм. гос. ун-та, 2006. – С. 112–114.

8. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения // Собр. соч., – М., 1982, т.1, с.78-98.

REFLECTIONS ON LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Abstract. Although the concept of language consciousness has been the subject of discussion for nearly fifty years, no consensus has yet been reached regarding its precise nature. Y. F. Tarasov defines language consciousness as a body of conceptual knowledge about the real world reflected through linguistic units (1, p. 4). N. V. Ufimtseva approaches the issue from a sociolinguistic perspective and describes it as linguistic knowledge that integrates social orientations (2, p. 112). At this point, it should not be overlooked that language consciousness also encompasses psychological mechanisms that regulate speech activity. For this reason, L. V. Shcherba interprets the concept of language consciousness as an individual’s psychophysiological potential for speech production (3, p. 74). However, language consciousness also has a linguo-psychological, or psycholinguistic, dimension. Accordingly, S. E. Nikitina argues that language consciousness is a linguo-psychological phenomenon (4, p. 200). The view that language consciousness has an ethnocentric nature is widely accepted. It emerges from the interaction between national language and culture and is simultaneously interdependent with language and thought. For this reason, the studies of I. V. Privalova demonstrate that language consciousness also possesses an ethnocultural dimension (5, p. 97). To gain a deeper understanding of the nature of language consciousness, some researchers consider it necessary to first examine the theoretical foundations of the concept of consciousness itself. This approach makes it possible to determine the place and function of language consciousness within an individual’s overall mental activity. L. S. Vygotsky, one of the prominent representatives of Russian psychology, also devoted particular attention to the

problem of consciousness during the early stages of his scholarly work. At that time, he regarded consciousness as an internal and integral component of human behavior. L. S. Vygotsky emphasized that consciousness emerges from social experience and is conditioned by the psychological equivalent of a word, namely its inner meaning (6, p. 78). A proper differentiation of the structure of language consciousness and its relationship with thought is of particular relevance to cognitive linguistics and psycholinguistics.

A comparison of classical and neurophysiological approaches to explaining the nature of language consciousness demonstrates that it cannot be adequately understood solely in terms of the material structure of the brain and neurophysiological processes. Within the classical conception, language consciousness is primarily associated with subconscious mental activity, internalized social norms, and a system of automatized skills. Although approaches that seek to explain the interaction between language and psychology point to the existence of reciprocal transformations between language and mental activity, the question of their inseparable unity should also be taken into consideration. From this perspective, associative dictionaries provide a generalized model of everyday language consciousness, making it possible to identify the system of lexical, semantic, and pragmatic associations present in an individual’s linguistic memory. From this perspective, associative dictionaries reflect a generalized model of everyday language consciousness and make it possible to identify the system of lexical, semantic, and pragmatic associations present in an individual’s linguistic memory. Another important component of language consciousness is constituted by concepts, which participate in the formation of individual and national conceptual spheres through intellectual codes and facilitate the linguistic expression of an individual’s understanding of reality. At the same time, interpreting concepts merely as Abstract structures existing within the human brain may be regarded as a limited approach, since their formation should be viewed as a result of human activity and interaction with the real world. The interaction between emotion and cognition also plays a particularly important role in the formation of language consciousness; emotional and intellectual processes are not isolated from one another but operate in interaction during the process of perceiving and attributing meaning to reality within human consciousness. Thus, language consciousness can be regarded as a complex linguo-psychological unity formed through the interaction of language, thought, emotion, memory, subconscious activity, and social experience. One of the principal approaches to explaining the nature of language consciousness is the theory of linguo-psychological unity, which views it as being formed through the interaction between language and mental activity. According to this approach, language is not merely a means of communication but also a complex psychological mechanism involved in an individual’s perception, understanding, categorization, and retention of reality. By processing information obtained from the external world within consciousness and expressing it through particular linguistic units, individuals thereby objectify their personal experiences in linguistic form. One of the researchers who has made a significant contribution to the interpretation of language consciousness within the framework of the Linguistic-Psychological Unity Theory is Mayil B. Asgarov. In his monographs *Linguo-Psychology or*

the Psychology of Language, published in 2011 (7, p. 308), and *The Linguo-Psychological Unity Theory*, published in 2015 (8, p. 192), Mayil Asgarov clarified a number of methodological and theoretical issues in psycholinguistics. He proposed a new theory— the Linguo-Psychological Unity Theory —which reflects a methodology for perceiving language in the form of intellectual images. Asgarov’s theory explains the mechanisms underlying the comprehension of speech and utterances, as well as words and their forms. Asgarov states that “the words of a language are perceived in the form of intellectual images” (8, p. 11). According to his approach, linguistics and psychology are not isolated fields but interconnected disciplines that interact in the processes of the formation and comprehension of linguistic units. Based on the Linguo-Psychological Unity Theory, it can further be argued that language consciousness is a linguo-psychological phenomenon consisting of a set of lexical frames, concepts, and the utterances and discourses generated on their basis, all of which are preserved in long-term memory through fully developed and expanded intellectual codes.

Key words: language consciousness, psycholinguistics, concept, associative thesaurus, Linguo-Psychological Unity Theory.

Rasim Arif oğlu Heydərov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Təhsil şöbəsinin müdiri,
Bakı Avrasiya Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0000-0001-8870-3525
e.mail: dr.rasimheydarov@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ "QONAQ" KONSEPTİ VƏ ONUN VERBALLAŞMA YOLLARI

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilində "qonaq" konseptinin koqnitiv və linqvokulturoloji xüsusiyyətləri kompleks şəkildə tədqiq edilir. Kadr (freym) semantikası və koqnitiv qrammatika nəzəriyyələri əsasında konseptin etimoloji inkişaf xətti, leksik-semantik strukturu və mərkəz-periferiya modeli təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, qədim ümumtürk qon- (məskunlaşmaq, dayanmaq) feil kökündən törəyən qonaq sözü semantik transformasiyaya uğrayaraq "müvəqqəti dayanan yolçu" mənasından ev sahibinə mənəvi və sosial öhdəliklər yükləyən müqəddəs subyekt səviyyəsinə yüksəlmişdir. Həmçinin konseptin paremioloji vahidlər, frazeologiya və nitq etiketləri vasitəsilə dildə verballaşması qonaqpərvərliyin Azərbaycan milli identikliyinin təməl sütunlarından biri olduğunu nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin "qonaq" konsepti, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya, verballaşma

The concept of "guest" in the Azerbaijani language and its ways of verbalization

ABSTRACT

This article explores the cognitive and linguoculturological aspects of the concept of "guest" (qonaq) in the Azerbaijani language. Based on frame semantics and cognitive grammar theories, the study analyzes the etymological development, lexical-semantic structure, and core-periphery model of the concept. The findings indicate that the word qonaq, originating from the ancient Turkic root qon- (to settle/stop), has evolved from denoting a temporary traveler into a sacred subject carrying moral and social obligations for the host. Furthermore, the verbalization of the concept through paremiological units, phraseology, and speech etiquette reveals that hospitality functions not merely as a social norm, but as an essential element of Azerbaijani national identity.

Key words: Azerbaijani language, "guest" concept, cognitive linguistics, linguoculturology, verbalization, frame structure

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dilçilikdə koqnitiv və linqvokulturoloji paradiqmaların aparıcı mövqeyə çıxması dil vahidlərinin yalnız formal-struktur aspektlərdən deyil, həm də insan təfəkkürü, milli mədəniyyət və mentallıq kontekstində araşdırılmasını zəruri edir. Dil dünyamızı formalaşdıran və milli təfəkkürün kodlarını özündə əks etdirən təməl vahidlərdən biri də konseptdir.

Azərbaycan xalqının mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemində, sosial davranış modelində və dünyagörüşündə xüsusi çəkiyə malik olan “qonaq” konsepti milli dil mənzərəsinin ən zəngin və funksional semantik sahələrindən birini təşkil edir. Mədəniyyətin normativ və sosioloji tərifləri nə əsasən, hər bir etnosun həyatında “qonaqpərvərlik” kimi sosial davranışlar sadəcə fərdi vərdiş deyil, kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş dəyər və normadır. Qeyd olunduğu kimi, “mədəniyyət əslində cəmiyyətin sosial əlaqələrini təşkil edən, həyat təcrübəsinin ümumi şərhini mümkün edən möhkəm inamlar, dəyərlər və davranış normaları sistemidir” [Алефиренко 2013: 26]. Bu baxımdan Azərbaycan linqvokulturoloji mühitində “qonaq” anlayışı milli davranış kodeksini müəyyən edən təməl mənəvi dəyər kimi çıxış edir. Çünki tarixən Azərbaycan özünün qonaqpərvərliyi ilə seçilir. Tədqiqatlarda haqlı olaraq vurğulandığı kimi, “*hər bir xalqın mədəni səviyyəsi, milli dəyərləri, mentaliteti, düşüncə tərzi ən çılpaq şəkildə onun yazılı və şifahi ədəbiyyatda, danışıq dilində mövcud olan konseptlərdə öz əksini tapır*” [Əliyeva 2023: 19]. Azərbaycan dilində bu konseptin verballaşma imkanlarının kompleks təhlili milli identikliyin dil kodlarını aşkara çıxarmaq baxımından xüsusi elmi aktuallıq kəsb edir.

“Qonaq” sözünün etimoloji kökləri və leksik-semantik sahəsi

Dil vahidinin konseptual səviyyəyə yüksəlməsi onun yalnız müasir leksik mənaları ilə deyil, həm də etimologiyası və dildə formalaşdırdığı semantik sahə ilə bilavasitə bağlıdır. “Qonaq” konseptinin Azərbaycan dili mənzərəsindəki yerini dəqiqləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl bu sözün etimoloji inkişaf xəttini izləmək və onun leksik-semantik sahəsini müəyyən etmək lazımdır.

Türk dillərində “qonaq” sözü qədim ümumtürk mənşəli qon(maq) (düşərgə salmaq, müvəqqəti məskən salmaq, dayanmaq, oturan hala gəlmək) feil kökündən törəmişdir. Sözün etimologiyasından danışarkən B.Əhmədov qeyd edir ki, “qədim mənası “yerli olmayan, kənardan gələn” deməkdir. Qonmaq feili ilə eyni kökdəndir. Gəlmə adam kiminsə evinə qonur, qonaq qalır” (Əhmədov 2017: 167). Diqqətçəkən məqam odur ki, Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “qonaq” mənasında bir neçə söz istifadə edilir. Onlardan biri də “konuk” (qonaq) sözüdür.

“Bardı ərən konuk
Bulup kutka sakar,
Kaldı alığ oyuk
Körüp əwni yıkar”.

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və bərəkət sayan mərd ərənlər ölüb getdi, çöldə bir qaraltı görüb “aman, birdən qonaq olar” deyə çadırını yıxan namərdlər qaldı) (M.K. 2006: II c. 385). Bu sözə müasir türk dillərində müxtəlif formalarda rast gəlinir.

Qədim dövrdə türk dillərində qonağ//qonuq formasında işlənən sözün “istirahət yeri”; “dayanacaq”; “ev”, “qonaq”, “düşərgə” mənalarında işləndiyi qeyd edilir (Məhərrəmli 2012: 120).

B.Məhərrəmlinin fikrincə, *qonaq* isminin kökü olan *qon-* feili vaxtilə daha geniş mənalarda işlənsə də, müasir Azərbaycan dilində mənaca daralmışdır. Qədim dövrdə bu feil “yerləşmək”, “məskunlaşmaq”; “gecələmək” mənalarında işlənmişdir. Həmin məna variantları *qonaq, qonaqlıq, qonşu, qo*num-*qonşu* və s. dil vahidlərində izini saxlamışdır, *qon-* feili isə *qo-* kökünün törəməsidir. *Qonaq* ismi *qon-* (məskunlaşmaq) feil kökündən isim düzəldən *–aq* şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır: *qon+aq. Qon-* feili də qədim, nostratik **ko-//*ke- *qo-//*ge-* “hərəkət etmək” kökündən əmələ gəlmişdir. Bu kök feilin İran dillərində *gam- (“getmək”) derivatı mövcuddur (Məhərrəmli 2012: 121).

Bu sözün asemantikləşərək ilkin mənası və ya formasını digər sözlərdə mühafizə etdiyi qeyd edilir. Belə ki, bu proses zamanı sözün qədim mənası və ya forması qalıq kimi başqa bir sözdə izini saxlayır. Qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır: *qo-// ko- “məskunlaşmaq” > qon-, qonaq // konuk, qonşu, konum, konut.*

Düşünmək olar ki, bu sözün ilkin mənası “qonmaq” feili ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində də yaşayış yeri, məskən mənasında “qonacaq” sözü işlənir (T.M.A.L. II c.: 299).

Sözün etimoloji inkişaf xətti göstərir ki, semantik strukturunda zamanla mühüm keyfiyyət dəyişikliyi baş vermişdir. Belə ki, yolçunun müvəqqəti olaraq dayanması onun bir evin sığınacağına və qidalanmasına ehtiyac duyması xətti qonağın ilahi, toxunulmaz və xüsusi ehtiram göstərilməsi subyektə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu semantik təkamül nəticəsində söz sadəcə “müvəqqəti gələn şəxs” anlayışından çıxaraq, ev sahibinə mənəvi, etik və sosial öhdəliklər yükləyən mürəkkəb bir linqvomədəni koda çevrilmişdir.

Bu sözlə yanaşı lüğətdə “konuklamak” feili də işlənir. *Konukladı*: (kumuklar – kumuklamak). *Bəg məni konukladı* = bəy məni qonaq etdi. Başqası da belədir, (*konuklar - konuklamak*). Oğuzlardan başqa boyların dilində bu söz bir adamın ev sahibinin razılığı olmadan onun evində gecələməsi mənasındadır.

Yağı bəgdin udhukladı,
Körüp süni adhıkladı,
Ölüm anı konukladı,
Ağız içrə ağu sağdı.

(Düşmən bəydən sarı uyudu, onu ciddiyə almadı, qəfildən qoşunu görəndə çaşdı, heyrətə düşdü, ölüm onu qonaq etdi, ağzına zəhər töküb öldürdü) (M.K. 2006: III c., 298).

“Qonaqlamaq” feilinə biz Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində də rast gəlirik. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”-da bu sözə rast gəlinir. “Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı (KDQ. 2004: 10).

Göründüyü kimi, türk xalqlarında bu söz daha çox “konuk”, “konuklamaq”, “konuklaşmaq” şəklində işlənmişdir.

Mahmud Kaşğaridə bu söz həm də sifət mənasında “konukluk” şəklində istifadə edilir. Bu onu göstərir ki, türk dilləri üçün bu söz o dövrdə də kifayət qədər işlək

olmuşdur. “konukluk əw = qonaq üçün ayrılan ev, ziyafət evi; mehmanxana, otel” (M.K. 2006: I c., 476).

İkinci söz “uma” sözüdür.

“Uma” - evə gələn qonaq. Bu məsəldə də işlədilmişdir: “Uma kəlsə, kut kəlir – qonaq gəlsə, qut gələr”.

“Kəlsə kalı yarlığ bolup yunçığ uma,
Kəldür anuk bolmış aşığ tutma uma”. (Əgər pərişan, qəlbi sınıq bir qonaq gəlsə, hazır olan yeməyi dərhal onun qabağına qoy, gecikmə) (M.K. 2006: I c., 156).

Göründüyü kimi, türk xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycan dilində “qonaq” anlamında əvvəllər bir neçə söz istifadə olunsa da sonradan bu sözlərdən yalnız biri işləklik qazanmış və bu söz xalqın təfəkküründə toxunulmaz, hörmətlə qarşılanan, hörmət olunan bir şəxs anlamına gəlmişdir.

“Qonaq” konseptinin leksik-semantik sahəsinin strukturu

Fillmorun kadr semantikası nəzəriyyəsinə əsasən, sözlər təcrid olunmuş şəkildə deyil, insan təcrübəsi ilə bağlı olan müəyyən bir kadr (freym) daxilində məna qazanır [Fillmore 1982: 111-137]. Bu baxımdan Azərbaycan dilində “qonaq” sözü təkcə gələn şəxsi deyil; ev sahibi, süfrə, ruzi, ehtiram, dəvət və qarşılama rituallarını özündə birləşdirən bütöv bir koqnitiv freymi birləşdirir.

R. Lanqacker bu koqnitiv münasibəti profil-baza modeli ilə izah edir [Langacker 1987]. Lanqackerin konsepsiyasına görə, dil vahidinin ifadə etdiyi spesifik məna profil, həmin mənanın dərk olunması üçün arxada zəruri olan fon billingi və ya bilik strukturu isə baza adlanır. Məsələn, “radius” anlayışı yalnız “dairə” bazasında profil şəklində seçildiyi kimi, Azərbaycan dilində də “qonaq” anlayışı fərdi bir subyekt kimi profil, onun arxasında duran sosial-mədəni münasibətlər, ev sahibinin öhdəlikləri, dəvət, ruzi və süfrə ritualları sistemi isə bütöv bir koqnitiv baza təşkil edir. Leksik vahidin tam semantik dəyəri məhz bu profil və bazanın vəhdətində reallaşır.

Sahənin mərkəzində qonaq anlayışını adlandıran təməl leksik vahidlər qonaq, qonaqpərvər, qonaqpərvərlik, qonaqlıq kimi sözlər dayanır. Bu vahidlər konseptin neytral, denotativ mənasını daşıyır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “qonaq” sözünün beş mənası verilir: 1. Görüşmək üçün və ya başqa bir məqsədlə birinin evinə gələn adam; 2. Birinin başqa bir yerdə (kənddə, şəhərdə) yaşayan tanışı, bir-birinin evində qonaq qalan adamlardan hər biri; 3. Ziyafətə, bayrama və s. dəvət olunmuş adam; 4. Məcazi mənada: müvəqqəti olaraq bir yerə düşmüş, bir yerdə qalan adam; gəldi-gedər; 5. Bir iclasda, yığıncaqda, bayramda, şənlikdə və s. iştirak etməyə dəvət edilmiş kənar adam (https://azleks.az/dictionary?search=qonaq&dictionary_id=4).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində “qonaq” sözünün işlənmə dairəsi kifayət qədər genişdir.

“Qonaq” sözü ilə bağlı dilimizdə bir neçə söz də vardır ki, onunla sıx semantik əlaqədə olan vahidlərdir. Bura “qonaqpərvər”, “qonaqpərəst” “qonaqpərvərlik”, “qonaqlıq”, “qonaq-qara”, “qonaqlaşmaq” kimi sözlər aiddir.

C. Lakoffun İdealizə olunmuş koqnitiv model (İOKM) nəzəriyyəsinə görə, dil vahidləri obyektiv reallığın bütün detallarını deyil, xalqın təfəkküründəki “ideal prototipi” əks etdirir [Lakoff 1987; Fillmore 1982]. Azərbaycan dilində “qonaq” konsepti də məhz belə bir İOKM əsasında fəaliyyət göstərir. Evə müvəqqəti gələn hər bir fərd (məsələn, usta və ya poçtalyon) leksik baxımdan evdə gəldi-gedər olsa da, milli şüurdakı “Qonaq İOKM-ə tam cavab vermir. “Həqiqi qonaq” modeli özündə dəvət olunma, süfrə arxasında oturma, xüsusi ehtiram göstərilmə və “Allah qonağı” olma kimi idealizə edilmiş sosial-mənəvi parametrlər kompleksini ehtiva edir.

Müasir koqnitiv psixolinqvistikanın vurğuladığı kimi, konseptual kateqoriyaların sərhədləri donmuş halda olmayıb, nitq situasiyasına uyğun olaraq darala və ya genişlənə bilir [Croft & Cruse 2004: 93-95]. Məsələn, gündəlik praqmatik kontekstdə evə gələn hər hansı kənar fərd (usta, kuryer və s.) üçün “qonaq” sözünün sərhədləri müvəqqəti genişləndirilsə də, milli-mənəvi ritual kontekstində bu sərhəd daralır və yalnız “Allah qonağı” olan, süfrə arxasında əyləşən “həqiqi qonaq” prototipini daxil edir.

“Qonaq” sözünün nüvəətrafı zonasına isə qonaq anlayışı ilə bilavasitə funksional əlaqədə olan və qarşılıqlı münasibəti tənzimləyən leksik vahidlər daxildir: ev sahibi, yolçu, müsafir (ərəb mənşəli alınma olsa da, dildə stilistik sinonim kimi sabitləşib), süfrə, ruzi, bərəkət, hörmət, ehtiram, sığınacaq sözləri aiddir.

Konseptin pereferiyası isə assosiativ, məcazi və simvolik qatını təşkil edən vahidlərdən ibarətdir: duz-çörək, səxavət, bəxşiş, xudahafizləşmə sözləri təşkil edir.

Beləliklə, “qonaq” konseptinin Azərbaycan dilindəki leksik-semantik və koqnitiv sahəsini aşağıdakı konseptual mərkəz-periferiya modeli şəklində ümumiləşdirmək olar:

Nüvə: Qonaq
Yaxın mərkəz: Qonaqpərvər, qonaqlıq, qonaq-qara, qonaqlamaq
Nüvəətrafı zonalar: Ev sahibi, süfrə, ruzi, bərəkət, müsafir, sığınacaq
Periferiya: Gözü üstə yeri olmaq, duz-çörək, qapısı açıq olmaq, Allah qonağı

“Qonaq” konseptinin verballaşma xüsusiyyətləri

Hər hansı bir konseptin dildə verballaşması yalnız ayrı-ayrı leksik vahidlərlə bitmir, xalqın əsrlər boyu formalaşmış təfəkkür tərzini, sosial davranış normalarını və əxlaqi kodeksini özündə daşıyan paremioloji və frazeoloji fondda daha qabarıq üzə çıxır. Tədqiqatlarda haqlı olaraq vurğulandığı kimi, “milli-mədəni konnotasiyaların ifadə edilməsində frazeologizm və metaforların xüsusi rolu vardır. Yalnız mədəni konnotasiya sayəsində etnosun təcrübə xəzinəsi olan poetik xalq diskursu ilə əlaqə yaradılır ki, bu da frazeologizm və paremiyalara əsaslanaraq mədəni dominantları ayırmaq imkanı verir” [Bəylərova 2018: 212-213]. Bu baxımdan “qonaq” konsepti də Azərbaycan linqvokulturoloji mühitində dərin mənəvi-sosial konnotasiyalara və zəngin paremioloji fonda malikdir.

Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərində qonaq anlayışı sadəcə bir sosial münasibət kimi deyil, birbaşa bərəkət, ilahi lütf və sınaq kimi qiymətləndirilir. Paremioloji vahidlərin təhlili göstərir ki, “qonaq” konseptinin Azərbaycan dilində bir neçə mənası vardır. “Qonaq” ilk növbədə bərəkət və ilahi lütfün simvolu kimi qeyd olunmalıdır. Milli

təfəkkürdə qonağın ruzi ilə gəldiyinə, evin bərəkətini artırdığına inanılır. “Qonaq öz ruzisi ilə gələr”, “Qonaqlı ev bərəkətli olar”, “Qonaqsız ev – quru dəyirman” kimi atalar sözləri bunun bariz nümunəsidir. Bu paremiyalar göstərir ki, Azərbaycan xalqının şüurda qonaq ev sahibinin ruzisini azaldan deyil, əksinə, onu çoxaldan sakral bir varlıqdır. Bu səbəbdən də qonağın toxunulmazlığı və ev sahibinin üzərinə düşən mənəvi məsuliyyət xüsusi vurğulanır. Qonağa hörmətsizlik etmək milli etikaya zidd hesab edilir: “Qonağa “gəl” deməzlər, “keç” deyərlər”, “Qonaq evin bəzəyidir”, “Qonaq Allah qonağıdır” (Burada “Allah qonağı” ifadəsi konseptin nüvə dinamikasını təşkil edən ən yüksək sakral pillədir).

Azərbaycan bədii nəsri də “qonaq” konseptinin milli-mənəvi kodeksdəki toxunulmazlıq və sığınacaq funksiyasını əks etdirən zəngin illüstrativ material verir. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında yad bir mühitə gələn faytonçunun təşvişinə cavab olaraq Əhmədin dilindən deyilən bu ifadə milli mentallıqdakı qonaq etikasına verilən ən bariz nümunədir:

“– Heç nədən qorxmayın, siz qonaqsınız. Qonağa zaval olmaz.” (Şıxlı 2005).

Bu kiçik dialoq göstərir ki, Azərbaycan linqvokulturoloji təfəkküründə qonaq kimliyindən, dilindən və ya sosial statusundan asılı olmayaraq, ev sahibinin himayəsində olan, təhlükəsizliyi və rahatlığı təmin edilməsi vacib sayılan müqəddəs bir subyektdir. “Qonağa zaval olmaz” paremioloji vahidinin bədii mətndə verballaşması xalqın əsrlərdən bəri formalaşmış əxlaqi kodeksinin birbaşa təzahürüdür.

Bədii mətnlər milli dünyagörüşün, etno-sosial ritualların və dildə donub qalmış konseptual modellərin canlı kommunikativ mühitdə reallaşma dərəcəsini göstərən ən etibarlı linqvokulturoloji mənbədir.

Qonaqpərvərlik aktı sadəcə sözdə deyil, ev sahibinin səmimiyyəti və qonaqda yaratdığı psixoloji rahatlıqla tamamlanır. Romanın davamında ev sahibinin göstərdiyi diqqət və mehribanlıq nəticəsində yad sərnişinin daxili təşvişinin yox olması məhz Azərbaycan mühitindəki “qonaq” konseptinin səmimiyyət və sığınacaq mahiyyətini üzə çıxarır: “İvan Filippiç sakitcə keçib getmək və gecələmək istəmədiyi bu kənddə özünə həmdərd tapdığına sevinir və ev sahibinin mehribanlığını gördükcə, qəlbindəki şübhə azalırdı...” (Şıxlı 2005).

Bu təsvir nümayiş etdirir ki, Azərbaycan linqvokulturasında qonaqpərvərlik yalnız formal etik qayda deyil, qarşı tərəfdə güvən, rahatlıq və təhlükəsizlik hissi yaradan mənəvi-psixoloji fenomendir.

Atalar sözlərində qonaqpərvərliklə yanaşı, qonağın da ədəb-ərkan gözləməsi, qonaqlıq müddətinin həddi kimi real-praktik məqamlar öz əksini tapır: “Qonaq qonağı istəməz, ev sahibi heç birini”, “Qonağın əzizi çox oturmayanıdır”, “Qonaq umduğunu yeməz, bulduğunu yeyər” və s.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi “qonaq” konseptinin ekspressiv-emosional mənalarını zənginləşdirir. Frazeologizmlər dildə qonaq qarşılamaq və sosial münasibət qurmaq aktlarını daxili dinamika ilə ifadə edir: “Qonaq eləmək: Əsas fəaliyyət semasını bildirir (ev sahibinin qonaqpərvərlik funksiyasını yerinə yetirməsi); Gözü üstə yeri olmaq: Qonağa göstərilən dərin ehtiramın somatik vasitə ilə ifadəsidir. Qapısı açıq olmaq: Əliaçıqlıq, səxavətlilik və hər an qonaq qəbul etməyə hazır olmağı ifadə edir; Qonaq

getmək: Müvəqqəti məskunlaşma və ya ziyarət etmə semantikası özündə ehtiva edir; Süfrəsi açıq olmaq: Qonaqpərvərliyin maddi və mənəvi rəmzi olan “süfrə” konsepti ilə çarpazlaşması.

Azərbaycan linqvokulturoloji təfəkküründə kəndə və ya yaşayış məskəninə gələn yad insanın kənarda qalması ev sahibi və ya yerli sakin üçün etik baxımdan qəbuledilməz sayılır. Qonağı hökmən öz evinə aparmaq, ona çörək kəsdirmək milli mənsubiyyətin və sosial etiketin təməl şərtlərindən biridir. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanındakı bu qətiyyətli müraciət həmin mənəvi normanın dildəki bariz təzahürüdür:

“– Durun gedək. Bu kəndə gələn qonaq mənim evimdə çörək kəsməmiş gedə bilməz.”

Bu dialoq göstərir ki, Azərbaycan xalqının şüurunda “çörək kəsmək” ifadəsi sadəcə qidalanma aktı deyil, qonaqla ev sahibi arasında mənəvi bağ yaradan, qonaqpərvərlik borcunun yerinə yetirilməsini təmin edən sakral bir ritualdır. Qonağın evə dəvət edilməsi ev sahibi üçün bir lütf və qürur mənbəyi kimi kodlaşdırılmışdır.

R. Lanqackerin konseptualizasiya əməliyyatlarında göstərildiyi kimi, dil vasitəsilə təcrübənin ötürülməsi həmişə müəyyən bir perspektiv, subyektivlik və empatiya seçimi ilə müşayiət olunur [Langacker 1987; Croft & Cruse 2004: 58-62]. Bədii mətndə ev sahibinin qonağa müraciətlə “Qonağa zaval olmaz” və ya “Bu kəndə gələn qonaq mənim evimdə çörək kəsməmiş gedə bilməz” ifadələrini işlətməsi, danışanın özünü qonağın təhlükəsizliyinə cavabdeh olan mənəvi mövqeyə yerləşdirməsini və empatiya oxunu qonağın üzərinə yönəltməsini göstərir.

Atalar sözləri və frazeologizmlərlə yanaşı, cəmiyyətlərin dünyanı dillə necə “böldüyünü” və müəyyənləşdirdiyini təhlil edən tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “dil mədəniyyətin simvollaşdırılmış formasıdır; mədəniyyət qrupun yaşamasını təmin edən struktur, dil isə bu strukturu təmsil və təsbit edən simvollar sistemidir. Eyni zamanda, dilin emosional çalarları, assosiasiyaları və konnotasiyaları birbaşa mədəniyyətdən qidalanır” [Алефиренко 2013: 47]. Azərbaycan dilində qonaqla bağlı yaranmış zəngin nitq etiketləri və ifadələr də məhz xalqın qonağa verdiyi xüsusi sosial-mənəvi statusun dildəki simvolik təzahürüdür.

Azərbaycan dilində qonaqla bağlı formalaşan nitq etiketləri mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə də özünü büruzə verən spesifik formulalardan ibarətdir. Bu etiketlər kommunikasiyanın həm giriş, həm əsas, həm də çıxış mərhələlərini əhatə edir:

“Xoş gəlmisiniz!”, “Səfalar gətirdiniz!”, “Ayağınız uğurlu olsun!” kimi ifadələr qonağın gəlişini sevinc və bərəkət olaraq qiymətləndirən koqnitiv freymlərdir və qarşılama etiketlərini özündə cəmləyir.

“Buyurun, süfrəyə keçin”, “Nuş olsun”, “Süfrəniz bərəkətli olsun!” kimi süfrə etiketləri isə qonağı qəbul edən tərəfin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

“Yenə buyurun”, “Gəlişinizə şad olduq”, “Bir daha gəlin” kimi yola salma və təşəkkür etiketləri də bu cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Məqalədə aparılan etimoloji, leksik-semantik, paremioloji və linqvokulturoloji təhlillər göstərir ki, Azərbaycan dilində “qonaq” anlayışı adi bir leksik vahid çərçivəsindən çıxaraq

genetik-mədəni kodu əks etdirən mürəkkəb bir konseptə çevrilmişdir. Bu da bir daha təsdiq edir ki, milli-mədəni reallığı əks etdirən təməl anlayışlar (istər “muğam”, istərsə də “qonaq”) “yalnız musiqili və ya leksik sistem kimi deyil, həm də səs və ya söz vasitəsilə kodlaşdırılmış mədəni narrativ kimi funksiya daşıyır” [Ahmadova, Heydarov 2025: 24] və milli identikliyin formalaşmasında aparıcı rol oynayır.

“Qonaq” sözü etimoloji baxımdan qədim ümumtürk qon- (məskunlaşmaq, dayanmaq) kökündən törəyən söz zaman keçdikcə semantik transformasiyaya uğramış, “müvəqqəti dayanan yolçu” mənasından “ev sahibinə mənəvi və sosial öhdəliklər yükləyən müqəddəs subyekt” səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Nüvə və periferiya strukturunda qonaq sözü mərkəzdə durur. Qonaqlıq, qonaqpərvərlik, qonaq-qara, qonaq otağı kimi leksik vahidlər, eləcə də süfrəsi açıq, gözü üstə yeri olmaq kimi frazeologizmlər onun semantik sahəsini genişləndirir.

Paremioloji və kommunikativ müstəvidə qonaq ilahi lütf, ruzi və bərəkət daşıyıcısı kimi kodlaşdırılmışdır. Bu da Azərbaycan xalqının mentalitetində qonaqpərvərliyin sadəcə etik norma deyil, həm də milli-mənəvi identikliyin təməl sütunlarından biri olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva, A. (2024). Linqvokulturologiyanın müasir problemləri. Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities, Cild: 11, Sayı: 41, s. 58-66.
2. Алефиренко, Н. Ф. (2013). *Лингвокультурология*: ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. Москва: Флинта: Наука, 288 с.
3. Bəylərova, A. (2018). Linqvokulturoloji kontekstdə konnotativ məna. AMEA Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, № 2. s.212-225
4. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Əhmədov, B. (2017). Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr). Bakı: Altun Kitab, 288 s.
6. Əliyeva, E. (2023). Linqvokulturoloji anlayış olaraq konsept və onun tərcüməsi problemləri (Su konseptinin tərcüməsi əsasında). Qədim Diyar Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal, Cild: 5, Sayı: 7, s. 19-24.
7. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In Linguistics in the Morning Calm (pp. 111–137). Seoul: Hanshin Publishing Co.
8. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğət-it-türk. 4 cilddə. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
Kitabi-Dədə Qorqud (2004). Bakı: Öndər, 312 s.
9. Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press.
10. Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.
11. Məhərrəmli, B. (2012). Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil, 400 s.

12. M.Ahmadova, R.Heydarov. (2025). The conceptual and linguistic features of mugham in Azerbaijani culture. Forum for Linguistic Studies, 7(11), pp. 17–25.
13. Şıxlı, İ. (2005). Dəli Kür (roman). Bakı: Şərq-Qərb, 384 s.
14. Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (2008). II cild. Bakı: Elm.

Rəna Məmmədova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
AMEA Dilçilik İnstitutunun dissertantı
ORCID: 0009-0003-2365-1607
e-mail: rana.mammadova@azmiu.edu.az

KLASSİK PSİXOLİNQVİSTİK METODLARIN TÜRK DİLLƏRİNƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Klassik psixolinqvistik metodlar dil vahidlərinin qavranılması, tanınması və emalı zamanı yaranan davranış göstəricilərini ölçməyə imkan verir. Türk dillərinin aqlütinativ quruluşu, məhsuldar şəkilçilənmə sistemi və sait ahəngi bu metodların tətbiqinə xüsusi tələblər yaradır. Məqalədə leksik qərar, reaksiya vaxtının ölçülməsi, maskalanmış priminq, söz assosiasiyası və mərhələli oxu üsulları analitik şəkildə qiymətləndirilir. Əsas diqqət stimulusların dilin morfoloji-fonoloji quruluşuna uyğunlaşdırılmasına, iştirakçıların dil bioqrafiyasına və nəticələrin müqayisə edilə bilən formada təhlilinə yönəldilir. Azərbaycan dili üçün funksional ekvivalentlik, pilotlaşdırma və standartlaşdırılmış eksperimental protokol əsasında tətbiq çərçivəsi təklif olunur.

Açar sözlər: psixolinqvistika, türk dilləri, leksik qərar, assosiasiya, reaksiya vaxtı.

Abstract

Classical psycholinguistic methods make it possible to measure behavioural indicators that arise during the perception, recognition and processing of linguistic units. The agglutinative structure, productive suffixation and vowel harmony of Turkic languages create specific methodological requirements for their application. The article evaluates lexical decision, reaction-time measurement, masked priming, word association and self-paced reading. Particular attention is paid to adapting stimuli to the morphological and phonological structure of the target language, controlling participants' language background and analysing results in a comparable form. For Azerbaijani, an application framework based on functional equivalence, piloting and a standardized experimental protocol is proposed.

Keywords: psycholinguistics, Turkic languages, lexical decision, association, reaction time.

Giriş

Psixolinqvistik eksperiment dil haqqında nəzəri mülahizəni müşahidə edilə bilən göstəriciyə çevirdiyi üçün dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sözün tanınmasına sərf olunan vaxt, düzgün cavabların payı, stimul sözə verilən ilk reaksiya və cümlənin müəyyən mövqeyində yaranan gecikmə birbaşa görünməyən emal prosesləri haqqında

məlumat verir. Bununla belə, ölçülən göstəricinin özü hələ nəticə deyil. Reaksiya vaxtındakı fərq morfoloji mürəkkəblikdən, söz uzunluğundan, tezlikdən və ya iştirakçının ikinci dil təcrübəsindən yarana bilər. Buna görə klassik metodların türk dillərində istifadəsində əsas məsələ tapşırığın adını saxlamaq deyil, ölçülən psixolinqvistik prosesi başqa dəyişənlərdən ayıra bilən dizayn qurmaqdır.

Türk dilləri bu baxımdan həm əlverişli, həm də metodoloji cəhətdən tələbkar material verir. Kökə bir neçə şəkilçinin ardıcıl qoşulması morfoloji quruluşu açıq müşahidə etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda morfem sayı artdıqca sözün uzunluğu, bütöv formanın işlənmə tezliyi və vizual mürəkkəbliyi də dəyişir. Sait ahəngi və fonoloji uyğunlaşma eyni qrammatik funksiyanın müxtəlif səth formalarında ifadəsinə səbəb olur. Söz sırasının müəyyən sərbəstliyi isə cümlə emalında sintaktik quruluşla informasiya strukturunun təsirini bir-birindən ayırmağı çətinləşdirir. Buna görə “eyni metod” texniki prosedurun eyni qalması kimi deyil, eyni psixoloji prosesin etibarlı ölçülməsi kimi başa düşülməlidir.

Məqalənin məqsədi klassik psixolinqvistik üsulların türk dillərində hansı şərtlərlə etibarlı nəticə verdiyini müəyyənləşdirmək və Azərbaycan dili üçün tətbiq meyarlarını sistemləşdirməkdir. Təhlildə leksik qərar, reaksiya vaxtının ölçülməsi, maskalanmış priminq, söz assosiasiyası və mərhələli oxu əsas götürülür. Tədqiqatın əsas mövqeyi budur ki, metodoloji etibarlılıq üç şərtin birlikdə qorunmasından asılıdır: dilə uyğun stimulus, nəzarətdə saxlanılan iştirakçı profili və əvvəlcədən müəyyən edilmiş məlumat emalı qaydası.

Əsas hissə

Eksperimentin ilk mərhələsi ölçüləcək vahidin dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. “Sözün emalı” və ya “cümlənin başa düşülməsi” kimi geniş ifadələr tədqiqat sualını dəqiq göstərmir. Leksik tanınma, morfoloji ayrışma, semantik aktivləşmə və sintaktik gözlənti fərqli proseslərdir. Eyni tapşırıq onların hamısını eyni dəqiqliklə ölçə bilməz. Azərbaycan psixolinqvistikası çərçivəsində söz, forma, nitq və söyləmin linqvistik və psixoloji baxımdan birlikdə təhlili, eləcə də dil vahidləri ilə dərketmə və təfəkkür proseslərinin qarşılıqlı münasibəti ayrıca nəzəri problem kimi işlənmişdir. Bu yanaşma formal dil vahidi ilə onun psixoloji emalını eyniləşdirməməyi tələb edir. Buna görə stimulusun seçimi nəzəri sualdan sonra verilən texniki qərar deyil, həmin sualın özünün bir hissəsi kimi qurulmalıdır. (Əsgərov 2015)

Klassik psixolinqvistik yanaşmada müşahidə olunan cavab ilə həmin cavabı yaradan daxili proses arasında birbaşa eynilik qurmaq düzgün deyil. Daha uzun reaksiya vaxtı avtomatik olaraq “daha çətin emal” demək olmaya bilər. Azərbaycan dilində psixolinqvistik araşdırmalarda nitqin qavranılmasının dil materialının xüsusiyyətləri, əvvəlki tanışlıq və qavrama şəraiti ilə dəyişdiyi göstərilir. Eksperiment baxımından bu, təlimatın, təqdimetmə şəraitinin, məşq sınaqlarının və iştirakçı profilinin mümkün qədər standartlaşdırılmasını zəruri edir. Eyni dil vahidi fərqli şəraitdə fərqli davranış göstəricisi yarada bilər. Buna görə nəticə eksperimental kontekstdən ayrılıqda şərh edilməməlidir. (Rüstəmova 2013)

Leksik qərar tapşırığı sözün tanınmasını ölçmək üçün ən çox istifadə olunan klassik üsullardan biridir. İştirakçıya real söz və dilin qaydalarına uyğun hazırlanmış qeyri-söz təqdim edilir. O, mümkün qədər tez şəkildə ekrandakı formanın söz olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Türk dillərində bu sadə prosedurun əsas çətinliyi qeyri-sözlərin hazırlanmasında ortaya çıxır. Kök real olsa, lakin ona qoşulan şəkilçilər morfotaktik qaydanı kobud şəkildə pozsa, iştirakçı zehni lüğətdə geniş axtarış aparmadan formanın qeyri-təbii olduğunu görə bilər. Belə vəziyyətdə eksperiment leksik tanınmanı deyil, formal uyğunsuzluğun aşkarlanmasını ölçür. Qeyri-sözlər buna görə fonotaktik baxımdan mümkün, lakin leksik baxımdan mövcud olmayan vahidlər kimi qurulmalıdır.

Türkiyə türkcəsində aparılmış leksik qərar tədqiqatında tez-tez işlənən şəkilçiləri daşıyan çoxmorfemli sözlərin monomorfemli sözlər qədər sürətlə emal oluna bildiyi göstərilmişdir. Bu nəticə aqlütinativ dildə bütün mürəkkəb formaların məcburi şəkildə morfemlərə ayrılaraq tanınması fikrini zəiflədir və morfem tezliyinin emal marşrutuna təsirini ön plana çıxarır. Azərbaycan dili üçün də “evdə”, “evlərdə” və “evlərimizdə” tipli formaları yalnız şəkilçi sayına görə qarşılaşdırmaq kifayət deyil. Kökün tezliyi, bütöv söz formasının tezliyi, şəkilçilərin məhsuldarlığı, hərf sayı və semantik tanışlıq mümkün qədər balanslaşdırılmalıdır. Əks halda morfoloji mürəkkəblik adı altında sözün uzunluğu və ya tanışlıq dərəcəsi ölçülə bilər. (Gürel 1999)

Reaksiya vaxtı ayrıca bir dil vahidini deyil, bir çox eksperimental tapşırığın zaman ölçüsünü verir. Millisaniyə səviyyəsində qeydə alınan fərqlər yüksək dəqiqlik təsiri yaratsa da, bu göstərici texniki və davranış amillərinə çox həssasdır. Ekranın ölçüsü, şrift, cavab düymələrinin yeri, dominant əl, sınaqların sayı və əvvəlki stimul növbəti cavaba təsir edə bilər. Türk dillərində söz formalarının uzanması əlavə qarışdırıcı dəyişən yaradır. Morfoloji cəhətdən daha mürəkkəb forma vizual baxımdan da daha uzundursa, gecikməni yalnız morfoloji emalla bağlamaq mümkün deyil. Buna görə uzunluq və tezlik üzrə uyğunlaşdırma əvvəlcədən aparılmalı, həddindən artıq sürətli və gec reaksiyaların çıxarılma meyarı məlumat toplanmazdan əvvəl müəyyən edilməlidir.

Maskalanmış priminq üsulu morfoloji emalın erkən mərhələlərini müşahidə etmək üçün istifadə olunur. Hədəf sözdən əvvəl çox qısa müddətə hazırlayıcı stimul göstərilir və iştirakçı onu çox vaxt şüurlu şəkildə fərqləndirmir. Türkiyə türkcəsi üzrə maskalanmış priminq eksperimentlərində müntəzəm aorist fel fleksiya formaları ilə sifətdən isim düzəltmə müqayisə edilmiş, fleksiya və derivasiya üçün fərqli priminq nümunələri, xüsusilə ikinci dil qrupunda, müşahidə olunmuşdur. Bu nəticə morfoloji münasibətin vahid mexanizmlə izah edilməsinin həmişə yetərli olmadığını göstərir. Azərbaycan dili üzrə analoji dizaynda morfoloji əlaqə semantik yaxınlıqdan və sadə qrafik üst-üstə düşmədən ayrıca nəzarət şərtləri vasitəsilə ayrılmalıdır. (Kırkıcı, Clahsen 2013)

Azərbaycan dilində maskalanmış priminq eksperimenti qurulduqda sait ahəngi və şəkilçi variantları ayrıca nəzarət tələb edir. Eyni qrammatik məna kökün fonoloji quruluşundan asılı olaraq fərqli səth formasında reallaşa bilər. Hazırlayıcı və hədəf cütləri yalnız yazılı oxşarlığa əsasən seçilərsə, morfoloji münasibət düzgün təmsil olunmaya bilər. Yalnız qrammatik funksiyanın eyniliyinə əsaslanmaq da kifayət deyil, çünki bu halda qrafik fərq həddindən artıq arta bilər. Daha etibarlı dizayn üçün morfoloji əlaqəli, yalnız

semantik əlaqəli və yalnız ortoqrafik cəhətdən oxşar nəzarət cütləri ayrıca qurulmalıdır. Belə üçlü müqayisə nəticənin məhz morfoloji aktivləşmədən yaranıb-yaranmadığını ayırmağa imkan verər.

Söz assosiasiyası texniki baxımdan daha sadə görünsə də, nəticələrin kodlaşdırılması ciddi metodoloji qərar tələb edir. İştirakçı stimul sözü eşidir və ya oxuyur, sonra ağlına gələn ilk vahidi bildirir. Türk dillərində cavablar kökün müxtəlif şəkilçili formalarında gələ bilər. Əgər bütün səth formaları ayrı cavab kimi saxlanılsa, eyni leksik nüvəyə bağlı reaksiyalar statistik olaraq parçalanır. Əgər onlar tam şəkildə bir lemmaya endirilsə, morfoloji seçim haqqında məlumat itir. Buna görə xam cavab, lemma və semantik kateqoriya paralel kodlaşdırılmalıdır. Bu yanaşma həm təbii dil materialını qoruyur, həm də qruplararası müqayisəni mümkün edir.

Özbək dili üzrə assosiativ lüğət layihəsi bu üsulun türk dili materialında sistemli şəkildə tətbiq oluna bildiyini göstərir. Layihədə milli-mədəni leksik vahidlərin stimul kimi seçilməsi assosiasiyaların yalnız lüğəvi yaxınlığı deyil, milli-mədəni təcrübə, dəyərlər və dil şüuru ilə bağlı əlaqələri də əks etdirə bildiyini ortaya qoyur. Buradan çıxan əsas metodoloji nəticə stimulun neytral vahid kimi qəbul edilməməsidir. İşlənmə tezliyi, yaş qrupu üçün tanışlıq və mədəni yüklülük ayrıca dəyişənlər kimi nəzərə alınmalıdır. Bu göstəricilər bir-birindən ayrılmadıqda assosiasiya sayındakı fərq səhvən “semantik sahənin genişliyi” və ya ümumi dil qabiliyyəti kimi şərh edilə bilər. (Lutfullayeva və b. 2021)

Azərbaycan dilində assosiasiya eksperimentinin başqa vacib tərəfi çoxdillilikdir. Eyni yaşda və eyni ana dilinə malik iştirakçılar rus, türk və ingilis dilləri ilə fərqli səviyyədə təmasda ola bilirlər. Media dili, təhsil dili və peşə mühiti xüsusilə alınma sözlər və beynəlxalq terminlər üzrə reaksiyaları dəyişə bilər. Buna görə “ana dili” haqqında bir sual iştirakçı profilini təsvir etmək üçün kifayət deyil. Qısa dil bioqrafiyası vasitəsilə gündəlik istifadə olunan dillər, təhsil dili, ikinci dil səviyyəsi, istifadə tezliyi və əsas media dili qeydə alınmalıdır. Bu məlumatlar sonradan izah edilməyən variasiyanı azaltmağa və assosiativ reaksiyanın hansı dil təcrübəsi ilə bağlı olduğunu göstərməyə kömək edər.

Mərhələli oxu üsulu cümlə emalının zaman dinamikasını izləmək üçün əlverişlidir. Cümlə bütöv göstərilmir; söz-söz və ya fraza-fraza açılır və hər hissəyə sərf olunan vaxt qeydə alınır. Türk dillərində baş-sonlu quruluş və nisbətən çevik söz sırası kritik segmentin seçilməsinə xüsusi diqqət tələb edir. İngilis dili üçün hazırlanmış segment sərhədlərini sadəcə tərcümə etmək düzgün nəticə verməyə bilər. Türkiyə türkcəsi üzrə cümlə emalı araşdırmalarının icmalı göstərir ki, qeyri-sintaktik məlumatın təsiri bir sıra tədqiqatlarda gecikmiş və ya cümləsonu qərarlarda üzə çıxır, bəzi diləxas fərqlər isə morfologiya ilə əlaqələnir; təkcə baş-sonluluq emal davranışını müəyyən etmir. Buna görə kritik hissə və mümkün gecikmiş təsir zonası dilin öz sintaktik-morfoloji quruluşuna əsasən əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. (Deniz 2025)

Azərbaycan dili üçün mərhələli oxu eksperimenti hazırlanarkən informasiya strukturu da nəzarətdə saxlanmalıdır. Söz sırasının dəyişməsi qrammatik münasibətlə yanaşı fokus və vurğunu da dəyişə bilər. Eyni leksik materialla qurulan iki cümləni yalnız söz sırasına görə müqayisə etmək buna görə təhlükəlidir. Hər variant ayrıca pilot qrupda

təbiilik baxımından qiymətləndirilməlidir. Qrammatik, lakin gündəlik dil üçün süni görünən cümlə daha gec oxuna bilər. Bu gecikməni sintaktik emal yükü kimi təqdim etmək metodoloji səhv olar. Pilot qiymətləndirmə əsas eksperimentin kiçik əlavəsi deyil; stimulusun həqiqətən nəzərdə tutulan dəyişəni ölçdüyünü yoxlayan mərhələdir.

Müxtəlif türk dillərində aparılan eksperimentlərin müqayisəsi formal eynilik deyil, funksional ekvivalentlik əsasında qurulmalıdır. Qohum dillərdə zahirən eyni şəkilçi və ya kök eyni tezlikdə, eyni üslubda və eyni məhsuldarlıqla işlənməyə bilər. Bir dildə gündəlik olan forma başqa dildə kitab dili təsiri yarada bilər. Buna görə Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qazax və ya özbək dili arasında müqayisədə eyni sözlərin tapılması əsas məqsəd olmamalıdır. Əsas məqsəd hər dildə eyni psixolinqvistik funksiyanı daşıyan və oxşar tezlik-tanışlıq profilinə malik vahidlərin seçilməsidir. Bu prinsip müqayisəni formadan proses səviyyəsinə keçirir və tipoloji fərqlərin eksperimental nəticə ilə qarışmasının qarşısını alır.

Stimulusların hazırlanması üçün ayrıca normativ baza yaradılması Azərbaycan dili üzrə psixolinqvistik tədqiqatların keyfiyyətini ciddi şəkildə artıra bilər. Belə baza yalnız söz tezliyi siyahısından ibarət olmamalıdır. Kök tezliyi, bütöv forma tezliyi, subyektiv tanışlıq, söz uzunluğu, morfem sayı, şəkilçi məhsuldarlığı və mümkün olduqda adlandırma razılığı kimi göstəricilər birlikdə saxlanmalıdır. Şəkil adlandırma tapşırıqlarında eyni təsvirin iştirakçılar tərəfindən müxtəlif sözlərlə adlandırılması ayrıca problem yaradır. Normativ baza həmin variasiyanı əvvəlcədən göstərər. Bu resurslar bir layihəyə deyil, müxtəlif laboratoriyalarda aparılan tədqiqatlara xidmət edə bilər və nəticələrin sonradan birləşdirilməsini asanlaşdırar.

İştirakçı seçimi də stimulus seçimi qədər əhəmiyyətlidir. Yaş, təhsil, dominant dil, görmə problemi, oxu vərdişi və ikinci dil səviyyəsi reaksiyalara təsir edə bilər. Kiçik seçmədə bir neçə qeyri-tipik iştirakçı orta göstəricini nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişə bilər. Buna görə daxilolma və xaricolma meyarları məlumat toplanmazdan əvvəl yazılmalıdır. Eyni qayda sınaqlar üçün də tətbiq edilməlidir. Məsələn, yanlış cavab verilən sınaqların reaksiya vaxtı təhlilinə daxil edilib-edilməməsi son nəticəyə baxdıqdan sonra qərarlaşdırılmamalıdır. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş qayda tədqiqatçının nəticəyə uyğun seçim etməsi riskini azaldır.

Məlumatların təhlilində yalnız orta reaksiya vaxtını təqdim etmək kifayət deyil. Düzgünlük faizi, cavabsız sınaqlar, kənar qiymətlər və iştirakçılararası variasiya da göstərilməlidir. İki qrupun orta göstəricisi eyni olduğu halda qruplardan birində cavablar çox sabit, digərində isə geniş yayılmış ola bilər. Bu iki vəziyyət psixolinqvistik baxımdan eyni deyil. Xüsusilə kiçik seçmələrdə yalnız orta qiymət ümumiləşdirici, lakin natamam təsvir verir. Statistik model də zəif eksperimental dizaynı düzəltmir. Güclü təhlil düzgün qurulmuş stimulus və iştirakçı məlumatında mövcud olan əlaqəni daha dəqiq göstərir. Mümkün olduqda iştirakçı və stimulus fərqlərini eyni modeldə nəzərə alan qarışıq təsirli təhlillərə üstünlük verilməlidir.

Bu məsələlər əsasında türk dilləri üçün beş mərhələli tətbiq çərçivəsi təklif etmək mümkündür. Birinci mərhələdə ölçülən psixolinqvistik proses bir cümlə ilə dəqiq müəyyən edilir. İkinci mərhələdə həmin prosesə uyğun metod seçilir və stimuluslar dilin

morfoloji-fonoloji quruluşuna görə hazırlanır. Üçüncü mərhələdə iştirakçıların dil bioqrafiyası və daxilolma meyarları standartlaşdırılır. Dördüncü mərhələdə kiçik pilot sınaqla təbiilik, tapşırığın anlaşıqlılığı və texniki parametrlər yoxlanılır. Beşinci mərhələdə məlumatların təmizlənməsi və statistik təhlil qaydaları əvvəlcədən müəyyən edilir. Bu çərçivənin üstünlüyü yeni metod yaratmasında deyil, mövcud metodun dilə uyğunlaşdırılmasını sistemli və təkrarlana bilən prosesə çevirməsindədir.

Təkrarlana bilənlik türk dilləri üzrə psixolinqvistik araşdırmaların növbəti mərhələsi üçün əsas meyarlardan biri olmalıdır. Eyni eksperiment müxtəlif universitetlərdə və fərqli türk dilli qruplarda tətbiq edildikdə nəticələrin uyğunluğu yalnız nəzəriyyəni deyil, metodun özünü də yoxlayır. Bunun üçün stimulus siyahısı, təqdimetmə müddəti, proqram parametrləri, təlimat, xaricolma meyarları və anonimləşdirilmiş məlumat strukturu mümkün qədər açıq təsvir edilməlidir. Təlimatın tərcüməsi də standartlaşdırılmalıdır. Bir dildə daha sadə izahın verilməsi iştirakçının tapşırığı daha tez mənimsəməsinə səbəb ola bilər. Belə xırda görünən fərqlər çoxdilli müqayisədə sistemli qərəz yarada bilər.

Nəticə

Klassik psixolinqvistik metodların türk dillərinə tətbiqi göstərir ki, metodun etibarlılığı onun adından və texniki prosedurundan çox, dil materialının necə qurulduğundan asılıdır. Leksik qərar zehni lüğətə çıxışı, maskalanmış priminq morfoloji aktivləşmənin erkən mərhələsini, söz assosiasiyası leksik-semantik və mədəni əlaqələri, mərhələli oxu isə cümlə emalının zaman dinamikasını müşahidə etməyə imkan verir. Lakin aqlütinativ quruluş, söz formalarının uzunluğu, şəkilçi variantları, işlənmə tezliyi, informasiya strukturu və çoxdilli dil təcrübəsi ayrıca nəzarətdə saxlanmadıqda eyni göstəricilər fərqli proseslərin təsirini daşıya bilər.

Aparılan analitik qiymətləndirmə türk dilləri üçün hazır eksperimental sxemin mexaniki köçürülməsinin kifayət etmədiyini göstərir. Daha uyğun yanaşma funksional ekvivalentlik prinsipidir. Stimulus hər dildə eyni görünməyə bilər, lakin eyni psixolinqvistik funksiyanı yerinə yetirməlidir. Azərbaycan dili üçün əsas ehtiyac normativ stimulus bazalarının yaradılması, iştirakçıların dil bioqrafiyasının standart toplanması, pilot sınaqların sistemli tətbiqi və məlumat emalı qaydalarının əvvəlcədən müəyyən edilməsidir. Bu şərtlər qorunduqda klassik metodlar Azərbaycan dili üzrə yalnız təsviri nəticə vermir; onlar türk dillərinin emal mexanizmlərini müqayisə etməyə imkan verən ortaq eksperimental platformaya çevrilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Experience of Creating an Associative Dictionary of the Uzbek Language. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 107, 1002–1010. DOI: 10.15405/epsbs.2021.05.134.

2. Deniz, N. D. 2025. Sentence processing in Turkish: A review and future directions. Lingua, 313, 103835. DOI: 10.1016/j.lingua.2024.103835.

3. Əsgərov, M. B. 2015. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 192 s.

4. Gürel, A. 1999. Decomposition: To what extent? The case of Turkish. Brain and Language, 68(1–2), 218–224. DOI: 10.1006/brln.1999.2085.
5. Kırkıcı, B., Clahsen, H. 2013. Inflection and derivation in native and non-native language processing: Masked priming experiments on Turkish. Bilingualism: Language and Cognition, 16(4), 776–791. DOI: 10.1017/S1366728912000648.
6. Lutfullayeva, D. E., Tajibayev, B. R., Nasirova, M. A., Davlatova, R. H., Ibragimova, U. Y. 2021.
7. Rüstəmova, S. 2013. Nitqin qavranılmasının psixolinqvistik xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, №5, 97–103.

Səlmi İlham qızı Məmədova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Əcnəbi dillər kafedrası
selmi.mammadova1987@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-9714-7534

DİLDƏ ZAMAN KONSEPTİNİN STRUKTURU: OBYEKTİV, PERSEPTUAL VƏ LİNQVİSTİK ZAMAN MÜSTƏVİSİNDƏ

Tezisdə dildə zaman konseptinin strukturundən bəhs olunur. Zaman konseptinin strukturu obyektiv, perseptual və linqvistik zaman müstəvisində nəzərdən keçirilir. Zaman konseptinin ikili təbiəti, yəni saat və təqvimlərlə ölçülən fiziki, obyektiv kəmiyyət və yaxud bəzən dayanan, bəzən də sürətlə axıb gedən subyektiv- perseptual bir təcrübə olmasından bəhs olunur. Dildəki zaman konsepti həm klassik, həm də müasir və fəlsəfi və koqnitiv təfəkkürlə əlaqələndirirlir və bu mücərrəd anlayışın dil strukturlarında məkana bağlandığına və universallığına diqqət yetirilir. Obyektiv, perseptual və linqvistik zaman təhlil edilir. Zamanın hərəkət modeli müəyyənləşdirilir və zaman konseptinin dildə xarici gerçəkliyin passiv bir əksi olmadığı və obyektiv gerçəkliyin insan şüurunda işlənməsi və dildə təzahürü olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: zaman konsepti, obyektiv zaman, perseptual zaman, linqvistik zaman, məntiqi zaman, qrammatik zaman, koqnitiv dilçilik, konseptual metafor.

Summary

This thesis examines the structure of the concept of time within language, analyzing it across objective, perceptual, and linguistic dimensions. It addresses the dual nature of the time concept: on one hand, a physical, objective quantity measured by clocks and calendars; on the other, a subjective-perceptual experience that may seem to stand still or flow rapidly. The linguistic concept of time is linked to classical, modern, philosophical, and cognitive perspectives, highlighting how this Abstract notion is anchored to space within linguistic structures and underscoring its universal character. The study analyzes objective, perceptual, and linguistic time, identifies the motion model of time, and concludes that the concept of time in language is not merely a passive reflection of external reality, but rather the result of objective reality being processed in human consciousness and manifested through language.

Key words`: concept of time, objective time, perceptual time, linguistic time, logical time, grammatical time, cognitive linguistics, conceptual metaphor

Zaman nədir? sualı elmi və fəlsəfi təfəkkürün yarandığı ilk dövrlərdən etibarən mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində duran fundamental problemlərdəndir. İnsan zamanı

bir tərəfdən saat və təqvimlərlə ölçülən fiziki, obyektiv kəmiyyət hesab edir, digər tərəfdən isə onu öz daxili şüurunda tamam fərqli – hətta bəzən dayanan, bəzən də həddindən artıq sürətlə axıb gedən subyektiv-perseptual bir təcrübə kimi yaşayır. Məhz bu ikili təbiət mücərrəd zaman konseptinin dildə necə formalaşmasını, idrak prosesləri və fiziki məkan təcrübəsi ilə necə çulğalaşdığını fəlsəfə ilə koqnitiv dilçiliyin ən maraqlı kəsişmə sahələrindən birinə çevirir.

Tədqiqatın əsas məqsədi dildəki zaman konseptini həm klassik, həm də müasir fəlsəfi və koqnitiv təfəkkürlə əlaqələndirərək, bu mücərrəd anlayışın dil strukturlarında hansı yollarla məkana bağlandığını və universallaşdığını göstərməkdir. Bu məqsədlə zamanın üç ana modeli (obyektiv – real zaman, perseptual zaman və linqvistik zaman), məntiqi zamanla qrammatik zaman arasındaki münasibətlər, eləcə də koqnitiv zaman – məkan metaforlaşması kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda konseptual təhlil, müqayisəli-tipoloji metod, koqnitiv-semantik modelləşdirmə və təsviri analiz üsullarından geniş istifadə olunmuşdur.

Zaman problemi özünün çoxaspektli təbiəti ilə bir çox elmlərin (fizika, biologiya, geologiya, psixologiya) tədqiqat obyekti olsa da, dilçilikdə zaman anlayışı üç təməl səviyyədə təhlil edilir:

Obyektiv-real zaman: İnsandan asılı olmayan, maddi aləmin, fiziki proseslərin və dəyişikliklərin sürəkliliyini göstərən real zamandır.

Perseptual (konseptual) zaman: Obyektiv gerçəkliyin insan şüurunda, duyğularında və yaddaşında inikas edən formasıdır. Perseptual zaman üç dərketmə mərhələsindən keçərək təşəkkül tapır: obyektiv gerçəklikdəki fasiləsiz hadisələrin hissi qavranması, proseslərin subyektiv mövqeyədən asılı olmadığının dərki və zaman anlayışının mücərrəd bir kateqoriya kimi formalaşması.

Linqvistik zaman (dil modeli): Real zaman modellərinin və perseptual təcrübənin dildə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşda ünsiyyət vasitəsi kimi təzahür etməsidir.

Dilçilik müstəvisində zaman konsepti təhlil edilərkən məntiqi zaman ilə qrammatik zaman kateqoriyaları da bir-birindən fərqləndirilməlidir. Məntiqi zaman obyektiv real aləmin şüurdakı inikası kimi ümumbəşəri xarakter daşıyır və dəyişməz olaraq 3 zamanı (keçmiş, indiki və gələcək) əhatə edir. Qrammatik zaman isə konkret dilin daxili strukturu ilə bağlıdır və fərqli dillərdə müxtəlif sayda zaman formaları ilə təzahür edir. Bəzən dildə məntiqi və qrammatik zaman tam üst-üstə düşmür. Məsələn, “Sabah gedirəm” cümləsində feil qrammatik olaraq indiki zamandadırsa da, məntiqi cəhətdən gələcək zamanı bildirir.

İnsan beyni mücərrəd və toxunulmaz olan linqvistik zamanı birbaşa dərk edə bilmədiyi üçün onu duyğularımızla hiss etdiyimiz fiziki məkan təcrübəsi vasitəsilə kodlaşdırır. Dildə zaman konsepti iki ana nəzəri model üzrə qurulur:

Zamanın hərəkəti modeli: Müşahidəçi sabit durur, zaman isə gələcəkdən keçmişə doğru ona tərəf irəliləyən obyekt kimi dərk edilir (“vaxt çatır”, “günlər geridə qaldı”).

Müşahidəçinin hərəkəti modeli: Zaman sabit sahədir, insan subyekt kimi zaman oxu boyunca irəliləyir (“yeni ilə qədəm qoyuruq”, “gələcəyə doğru gedirik”).

Zamanın bu cür məkanlaşması təkcə leksik və bədii metaforlarda deyil, dillərin qrammatik sistemində də (zaman və görünüş kateqoriyalarında) danışan subyektin nisbi mövqeyinə görə nizamlanır və qrammatik universalları formalaşdırır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, zaman konsepti dildə xarici gerçəkliyin sadəcə passiv bir əksi deyil. O, obyektiv gerçəkliyin insan şüurunda (perseptual zaman) işlənməsi və dildə (linqvistik zaman) təzahürü ilə formalaşan daxili koqnitiv bir quruluşdur. Fəlsəfi və fiziki nəzəriyyələr zamanın obyektiv çərçivəsini təyin etdiyi halda, koqnitiv dilçilik bu çərçivənin dildəki konseptual metaforlar və semantik modellər vasitəsilə necə canlı işlədiyini praktiki olaraq ortaya qoyur.

Sevil Vaqif qızı Adıgözəlova, fil.ü.f.d.
AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı
Sənədlərlə iş və protokol şöbəsi, müdir müavini
adigezalova124@gmail.com
ORCİD: 0000-0002-3944-9126

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ "QILINC" FREYMİNİN LEKSİK-SEMANTİK FORMALAŞMASI MEXANİZMLƏRİ

İnsanları əhatə edən real əşyalar, abstrakt anlayışların təhlil və analiz edilməsi üçün koqnitiv diliçiliyin imkanlarından istifadə edilir. Koqnitiv dilçilik özü informasiyanı öyrənən və onu transformasiya edən mexanizm rolunda çıxış edir. Dil və anlam, dil və məna prosesinin qarşılıqlı əlaqəsi koqnitiv imkanları üzə çıxarır. Qeyd etmək olar ki, 70-ci illərin ortalarından başlayaraq "koqnitiv elm" informasiyanın toplaması, mənimsəməsi prosesi və transformasiya edilməsi işində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Dilin məhsuldar sayılan leksik-semantik sahəsinin araşdırılması, təhlillərin ətraflı aparılmasında koqnitiv sahənin imkanları genişdir. Sözün nitqə ötürülməsinə qədər onun beyində keçdiyi proses koqnitiv imkanların süzgəcindən keçir. Kommunikasiyada söz yəni (leksik freym) insan beynində müəyyən bir hadisə, anlayış, obyekt haqqında mövcud olan bilik strukturunu əmələ gətirir. Bununla da, insan beynində əşya haqqında stereotip "təsəvvürlər şəbəkəsi" formalaşır. Məsələn, qılınc freymini götürək. "Qılınc" real əşyadır, onu tələffüz edərkən ilk növbədə cəngavər, döyüş, and, müharibə, güc, qələbə, məğlubiyyət kimi beyində leksik freymləri yada düşür. Nümunədəki leksik freymləri öz növbəsində abstrakt və real mənalara bölmək olur. Leksik freym vasitəsilə dildə konkret və abstrakt mənalar formalaşır. Koqnitiv dilçilikdə sözün leksik – semantik formalaşması mexanizimində metafornın iştirakı vacib mexanizmlərdən sayılır. Belə ki "qılınc" freyminin leksik-sematik formalaşma mexanizmini aşağıdakı sistem üzrə təhlil etmək olar:

Anlayış: praktiki nümunə - "qılınc" - dəmirdən hazırlanmış iti uclu, uzun, kəsici, daş-qaşla bəzədilmiş silah növü.

Metafor ilə əlaqəsi: Atalar sözü əsasında: Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz, acı dilin yarası, qılınc yarasından pis olur, qılıncının qabağıda kəsir, dalı da kəsir, qılınc kəsməyəni çörək kəsər, qılınc bağlayanındır, at minənin və s.

Metafor sahəsi: "Qılınc" freymi müzakirə, siyasət, sevgi, anlaşma, öhdəlik kimi metaforik sahələrdə, ifadə və frazeoloji birləşmə tərkibində istifadə olunur.

Dildə müəyyən məqamlara görə istifadə olunan "qılınc" freymi hədəfə alınan əsas mənaları ön plana çəkir digər metaforik məna ikinci planda qalır. "Qılınc" insan beynində müəyyən qruplar daxilində assosiasiyalar yaradır, bu assosiasiyalardan istifadə etmək metoforik mənaları meydana çıxarır.

"Qılınc" freyminin leksik-semantik formalaşma mexanizimində əsasən aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən etmək olar:

- beyində semantik freym leksik informasiyanı kateqoriya əsasında formalaşdırır;
- semantik freymin strukturu ekstralinqvistik amillərə həssas olur;
- semantik freymin təhlilini kontekst daxilində araşdırmaq.

“Qılınc” freyminin leksik-semantik formalaşması mexanizmində linqvokulturoloji amillərin də yeri vardır. Belə ki, türk dünyasının mental yaddaşında “qılınc” leksik freymi milli konseptdən doğmuşdur. O, dinamikliyi ilə seçilsə belə daxili və xarici təsirlərə qarşı dayanıqlı olmuş özünün semantik sahəsini qoruya bilmişdir. Bu proses dil imkanları daxilində baş verir. Koqnitivist alimlərin gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, konsept düşüncədən-mədəniyyətə doğru hərəkət edir. Linqvokulturoloqlar isə hərəkətin tam əksini qeyd edirlər. Ümumi nəticənin dolğun olması üçün konsept linqvokulturoloji və koqnitiv olaraq ayrılsa prosesin xeyrinə olmaz. İnsan cəmiyyətlə dil vasitəsilə əlaqədə olur. Dil təfəkkürlə bağlıdır. Konseptin mədəniyyətdən-düşüncəyə həm də düşüncədən-mədəniyyətə istiqamətlənməsi prosesdə müsbət hal yarada bilər.

Azərbaycan dilində sözlər dilin leksikologiya hissəsinə aid olur. Onları təhlil etmək, leksik-semantik modifikasiya, diferensiyasiya, leksik məna və tipləri, mənşəyi etimologiyası artıq dilin koqnitiv istiqaməti üzrə aparılır. İnsanın mövcud olduğu yerdə söz vardır. Söz abstrakt və konkert kriteriyalar ilə yaddaşda qalır və onun reallaşmasına, yeni forma mexanizmi tapmasına situasiya, kontekst kömək edir. Koqnitiv kriteriyalar ilə sözün ən dərin leksik-semantik formalaşma mexanizmini müəyyən etmək olur.

Dilimizdə işlənən “qılınc” leksik freymi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi linqvokulturoloji kontekst daxilində daha da qüvvətli metaforik mexanizm qazana bilir. Yəni, kontekst milli şüurda yeni, yaxud köhnəlmiş leksik-semantik mənaların formalaşmasına yol açır. Məsələn,

Dağılmış bir yurdun xərabəsindən,
Bir qılınc qarşıma çıxdı bu səhər.
Necə də rənginə qaralıq çöküb,
Axıb dolandıqca aylar, fəsillər.
(Hüseyn Arif)

Şeirdəki linqvokulturoloji xüsusiyyətlər leksik freym və kontekst arasında fərqi müəyyənləşdirməyə kömək edir. Təsviri metodun köməyi ilə “qılınc” leksik freymi daha konkret, çoxmənalılıqdan uzaq, konkret nitq hissəsinə aid gerçək halda verilmişdir. Kontekstdə leksik freymin metaforlaşmaya meyli gözlənilən hal ola bilər.

Beləliklə, freym mental elementlərin vahididir. Freymin daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün kontekst əsas mexanizmdir. Metaforlaşma, ekstralinqvistik amillər leksik freymin təhlili üçün münbit şərait yaradır.

Açar sözlər: leksik freym, metafor, formalaşma mexanizmi, kontekst

MECHANISMS OF LEXİCO-SEMANTIC FORMATION OF THE "SWORD" FRAME IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Cognitive linguistics is utilized to study and analyze real objects and Abstract concepts that surround human beings. Cognitive linguistics itself functions as a mechanism that studies and transforms information. The interaction between language and meaning, language and sense, reveals cognitive capabilities. It can be noted that starting from the mid-1970 s, 'cognitive science' began to play a crucial role in the process of gathering, acquiring, and transforming information. The capabilities of the cognitive domain are extensive in conducting detailed analyses and exploring the lexical-semantic field, which ensures the productivity of language. The process a word undergoes in the brain before being transmitted into speech passes through the filter of cognitive capacities. In communication, a word (i.e., a lexical frame) forms the knowledge structure that exists in the human mind regarding a specific event, concept, or object. Consequently, a stereotypical 'network of representations' about the object is formed in the human brain. For instance, let us consider the frame of a 'sword'. A 'sword' is a real object; when it is pronounced, lexical frames such as knight, battle, oath, war, power, victory, and defeat primarily come to mind. The lexical frames in this example can, in turn, be divided into Abstract and real meanings. Concrete and Abstract meanings are shaped in language through the lexical frame. In cognitive linguistics, the involvement of metaphor is considered one of the essential mechanisms in the lexical-semantic formation of a word. Thus, the lexical-semantic formation mechanism of the 'sword' frame can be analyzed according to the following system:

Concept: practical example - 'sword' - a type of weapon made of iron, long, sharp-pointed, cutting, and adorned with precious stones.

Connection with Metaphor: Based on proverbs: The wound of a sword heals, but the wound of a word does not; the wound of a bitter tongue is worse than the wound of a sword; both the front and the back of his sword cut (having absolute power/influence); bread cuts what the sword cannot; the sword belongs to the one who girds it, the horse to the one who rides it, etc.

Metaphorical Domain: The 'sword' frame is used within expressions and phraseological units in metaphorical domains such as debate, politics, love, understanding, and obligation.

The 'sword' frame, used in language depending on specific contexts, brings the primary targeted meanings to the fore, while other metaphorical meanings remain in the background. The 'sword' creates associations within certain groups in the human brain, and utilizing these associations gives rise to metaphorical meanings.

The following characteristics can mainly be identified in the lexical-semantic formation mechanism of the 'sword' frame:

- The semantic frame in the brain forms lexical information on a categorical basis;
- The structure of the semantic frame is sensitive to extralinguistic factors;
- The analysis of the semantic frame must be investigated within context.

Linguacultural factors also have a place in the lexical-semantic formation mechanism of the 'sword' frame. Thus, in the mental memory of the Turkic world, the lexical frame of the 'sword' originated from a national concept. Even though it is characterized by its dynamism, it has remained resilient against internal and external influences and has managed to preserve its semantic field. This process takes place within the capabilities of language. The conclusion reached by cognitive scientists is that the concept moves from thought to culture. Linguaculturists, however, noted the exact opposite direction of this movement. For the general conclusion to be comprehensive, separating the concept into linguacultural and cognitive aspects would not benefit the process. Human beings connect with society through language. Language is linked to cognition (thought). The orientation of the concept both from culture to thought and from thought to culture can create a positive outcome in this process.

In the Azerbaijani language, words belong to the lexicology component of the language. However, analyzing them, their lexical-semantic modification, differentiation, lexical meanings and types, as well as their origin and etymology, is now conducted within the cognitive direction of linguistics. Wherever humans exist, words exist. A word is retained in memory through Abstract and concrete criteria, and the situation and context assist in its realization and in finding a new mechanism of form. Through cognitive criteria, it is possible to determine the deepest lexical-semantic formation mechanism of a word.

As mentioned above, the lexical frame of the 'sword' used in our language can acquire an even more powerful metaphorical mechanism within a linguacultural context. That is, the context paves the way for the formation of either new or archaic lexical-semantic meanings within the national consciousness. For example:

From the ruins of a shattered homeland,
A sword came across me this morning.
How dark its color has become,
As months and seasons flowed and passed by.
(Huseyn Arif)

The linguacultural features in the poem help to determine the difference between the lexical frame and the context. With the help of the descriptive method, the lexical frame of the 'sword' is presented in a more specific manner, free from polysemy, and in a real state belonging to a concrete part of speech. Within the context, the tendency of the lexical frame toward metaphorization can be an expected phenomenon.

Thus, a frame is a unit of mental elements. Context is the primary mechanism for defining a frame more accurately. Metaphorization and extralinguistic factors create fertile ground for the analysis of the lexical frame.

Keywords: lexical frame, metaphor, formation mechanism, context

Sevinc Heydər qızı Nağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti filologiya fakültəsi,
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası doktorant
ORCİD 0009-0007-5797-5932
Email: Sevinj.naghiyeva@yahoo.com

Fikrin ifadəsində frazeoloji vahidlərin rolu

İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə düşüncədə gerçəklik faktına münasibətin ifadəsində də müəyyən inkişaf özünü göstərir ki, bu sahədə məcazlaşmanı xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Təfəkkürün mücərrədləşməsi dil vahidlərinə də siraət edir, söz və ifadələrin məcazi mənalarının meydana çıxmasını şərtləndirir. Belə məcazlaşmanın yaratdığı dil vahidlərindən biri frazeoloji birləşmələrdir. Frazeoloji vahidlər dildə mühüm rol oynayır, çünki onlar mədəni və dil irsinin zənginliyini əks etdirir. İdiomlar, kollokasiyalar və ya sabit ifadələr kimi də tanınan bu ifadələr ünsiyyətin səlisliyinə və təbiiliyinə töhfə verir. Ənənəvi dil tədrisi daha çox lüğət ehtiyatı və qrammatikaya diqqət yetirdiyi halda, frazeoloji vahidlər məcazi mənaları və mədəni çalarları özündə ehtiva edərək dilin daha dərin qatlarına dair anlayış yaradır. Bu vahidləri mənimsəmək anlama və ifadə qabiliyyətini artırır, öyrənənlərin daha çox ana dili daşıyıcısı kimi səslənməsinə imkan verir.

İllərlə frazeoloji vahidlər tədqiqat üçün açıq dil materialı olmuşdur və dildə müəyyən bir lay əmələ gətirmişdir. Frazeoloji vahidləri tədqiqi edərkən xalqın adət - ənənlərini, dünyagörüşünü, eyni zamanda sözlərin etimologiyasını da bilmək lazımdır. Frazeoloji vahidlər cümlə tərkibində işlərək həm şifahi, eyni zamanda yazılı nitqimizi də zənginləşdirir. *Sinəmə dağ çəkmək , baş sındırmaq, ağzından od püskürmək, canı yanıb-yaxılmaq* və s. kimi ifadələr yazılı və ya şifahi nitqimizdə işlədərək fikrimizi oxuyuculara , dinləyicilərə daha obrazlı, yığcam və mənalı çatdıra bilərik. Araşdırmalardan məlum olduğu kimi frazeoloji vahidlər mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri kimi işlənə bilər və ya hər iki komponenti kimi işlənə bilir. Misallara müraciət edək. " Başınıza bir divan gətirim ki, özünüz mərhəba deyəsiniz*"(C.Cabbarlı, "Vəfalı Səriyyə"), "Tutsalar, sən öləsən , dərimizi boğazımızdan çıxardarlar" (N.Vəzirov, "Müsibəti Fəxrəddin")* Bu cümlələrdə baş cümlə- *"başınıza bir divan gətirim ki"* və *"dərimizi boğazımızdan çıxardarlar"* cümlələri frazeoloji komponentlidir. *Vallahi deyirəm ki, aşağı tüpürürəm saqqaldır, yuxarı tüpürürəm bığdır (C.Cabbarli, "Almaz"), Hovuzun kənarında bir gözəl oğlan yatmışdı ki, tamaşasına iki göz istəyirdi(Azərbaycan dastanları*). Bu cümlələrdə mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi *"aşağı tüpürürəm saqqaldır, yuxarı tüpürürəm bığdır"," tamaşasına iki göz istəyirdi"* frazeoloji komponentlidir . İndi isə hər iki komponenti frazeologizm olan tabeli mürəkkəb cümlələrə nümunə gətirək. *Elə şıdırğı yagış yağırdı ki, tut ucunda göyə çıx(İmam Cəmillinin "Qorxu") Nurəli, gəlsəniz bu daşı ətəyinizdən tökəsiniz, bu işdən qan qoxusu gəlir(Cəlil*

Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy”) Yuxarıda qeyd olunan bədii ədəbiyyatlardan götürülmüş nümunələrdən göründüyü kmi frazeoloji vahidlərin istifadəsi dilin ifadəliliyini və üslubi müxtəlifliyini artırır. Onlar effektiv ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edərək, danışanlara fikirlərini yığcam və canlı şəkildə çatdırmağa imkan verir.

Frazeoloji vahidlərin dil sistemindəki mövqeyi və təsnifatı ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Frazeologiyanı geniş mənada qəbul edən tədqiqatçılar sabit söz birləşmələrinin daha geniş dairəsini frazeoloji vahidlərə aid edir, dar mənada qəbul edənlər isə frazeoloji birləşmələri digər sabit söz birləşmələrindən fərqləndirirlər. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin adlandırılması, təsnifatı və növlərinin müəyyənləşdirilməsi müasir dilçilikdə aktual məsələlərdən biri olaraq qalır.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərdə sözlər üzvi surətdə birləşərək ümumi məna yükü əmələ gətirir. Bu vahidlərdəki sözləri ayrı-ayrılıqda müstəqim mənada düşünmək, sözləri başqası ilə əvəz etmək, sözbəsöz tərcümə etmək olmur. Bununla belə, frazeoloji sərişləyə yiyələnmək müəyyən çətinliklər yaradır, çünki bu ifadələr çox vaxt idiomatik xarakter daşıyır və mədəni kontekstlə sıx bağlı olur.

Tədqiqatda istifadə edilən metodlar

Tədqiqatın aparılması zamanı təsviri, müqayisəli, struktur-semantik və kontekstual təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Təsviri metod vasitəsilə frazeoloji vahidlərin dil sistemindəki mövqeyi, xüsusiyyətləri və işlənmə formaları müəyyənləşdirilmişdir. Müqayisəli metod əsasında frazeoloji vahidlərin müxtəlif cümlə strukturlarında işlənmə xüsusiyyətləri müqayisə edilmişdir.

Struktur-semantik təhlil metodu vasitəsilə frazeoloji vahidlərin tərkib quruluşu, komponentləri arasındakı əlaqə və ifadə etdikləri ümumi məna araşdırılmışdır. Kontekstual təhlil zamanı isə frazeoloji vahidlərin mürəkkəb cümlə daxilində hansı sintaktik funksiyanı yerinə yetirməsi və məna çalarlarının cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqəsi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat zamanı, həmçinin, bədii ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr əsasında müşahidə və nümunəvi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Toplanmış dil materialı əsasında frazeoloji vahidlərin tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlə komponentlərində, eləcə də hər iki komponentdə işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi yolu ilə frazeoloji vahidlərin mürəkkəb cümlənin struktur-semantik təşkilində rolu üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, məcazlaşma, idiomatik ifadələr, tabeli mürəkkəb cümlə, sintaktik funksiya, nitqin ifadəliliyi, frazeoloji sərişlə.

The Role of Phraseological Units in the Expression of Thought

As human thinking develops, certain developments can also be observed in the expression of attitudes toward reality in thought. In this regard, metaphorization should be given particular importance. The Abstraction of thought also permeates linguistic units, giving rise to figurative meanings of words and expressions. One of the linguistic units created through such metaphorization is phraseological combinations. Phraseological

units play an important role in language because they reflect the richness of cultural and linguistic heritage. Also known as idioms, collocations, or fixed expressions, these expressions contribute to the fluency and naturalness of communication. While traditional language teaching has focused primarily on vocabulary and grammar, phraseological units, which incorporate figurative meanings and cultural nuances, provide an insight into the deeper layers of language. Mastering these units improves comprehension and expressive abilities and enables learners to sound more like native speakers.

For many years, phraseological units have been an open field of linguistic research and have formed a distinct layer within the language. When studying phraseological units, it is necessary to be familiar with the customs and traditions, worldview, and, at the same time, the etymology of words of a particular people. Phraseological units function within sentences and enrich both our spoken and written language. Expressions such as sinəmə dağ çəkmək (“to cause deep sorrow”), baş sındırmaq (“to rack one’s brains”), ağzından od püskürmək (“to breathe fire”), and canı yanıb-yaxılmaq (“to suffer deeply”) can be used in written or spoken language to convey our thoughts to readers and listeners in a more vivid, concise, and meaningful manner.

Research has shown that phraseological units can function as one of the components of a complex sentence or as both components. Let us consider some examples:

“Başınıza bir divan gətirim ki, özünüz mərhəba deyəsiniz” (C. Cabbarlı, Vəfalı Səriyyə), “Tutsalar, sən öləsən, dərimizi boğazımızdan çıxardarlar” (N. Vazirov, Müsibəti Fəxrəddin). In these sentences, the main clauses — “başınıza bir divan gətirim ki” and “dərimizi boğazımızdan çıxardarlar” — contain phraseological components.

“Vallahi deyirəm ki, aşağı tüpürürəm saqqaldır, yuxarı tüpürürəm bığdır” (C. Cabbarlı, Almaz), “Hovuzun kənarında bir gözəl oğlan yatmışdı ki, tamaşasına iki göz istəyirdi” (Azerbaijani folk epics). In these sentences, the subordinate clause “aşağı tüpürürəm saqqaldır, yuxarı tüpürürəm bığdır” and the phraseological expression “tamaşasına iki göz istəyirdi” function as phraseological components.

Now let us consider examples of complex sentences in which both components are phraseological expressions: “Elə şıdırğı yağış yağırdı ki, tut ucunda göyə çıx” (Imam Jamilli, Qorxu). “Nurəli, gəlsəniz bu daşı ətəyinizdən tökəsiniz, bu işdən qan qoxusu gəlir” (Jalil Mammadguluzadeh, Qurbanəli bəy). The examples taken from the literary works mentioned above demonstrate that the use of phraseological units increases the expressiveness and stylistic diversity of language. They function as effective means of communication, allowing speakers to convey their thoughts concisely and vividly.

There are various approaches in linguistics concerning the position and classification of phraseological units within the language system. Researchers who adopt a broad interpretation of phraseology include a wider range of fixed word combinations among phraseological units, whereas those who adopt a narrower interpretation distinguish phraseological combinations from other fixed word combinations. From this perspective, the terminology, classification, and identification of the types of phraseological units remain among the relevant issues in contemporary linguistics.

In general, it can be stated that the words in phraseological units combine organically to form a unified semantic meaning. The words within these units cannot be considered separately in their literal meanings, replaced freely by other words, or translated word for word. Nevertheless, acquiring phraseological competence can present certain difficulties because these expressions are often idiomatic in nature and closely connected with cultural context.

Methods Used in the Research

The research employed descriptive, comparative, structural-semantic, and contextual analysis methods. The descriptive method was used to determine the position, characteristics, and forms of use of phraseological units within the language system. Through the comparative method, the ways in which phraseological units function in different sentence structures were compared.

The structural-semantic analysis method was used to examine the internal structure of phraseological units, the relationships between their components, and the overall meaning they express. Through contextual analysis, the syntactic functions performed by phraseological units within complex sentences and their semantic nuances in relation to the overall meaning of the sentence were determined. During the research, observation and exemplary analysis methods were also employed on the basis of examples selected from literary works. Based on the collected linguistic material, the use of phraseological units in the main and subordinate clauses of complex sentences, as well as in both components, was identified. Through the generalization and systematization of the findings, the role of phraseological units in the structural-semantic organization of complex sentences was revealed.

Keywords: phraseological units, metaphorization, idiomatic expressions, complex sentence, syntactic function, expressiveness of speech, phraseological competence.

Sevinc Rzayeva
Humanitar fənlər kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
ORCID: 0009-0004-2017-8436
e-mail: srzayeva0@gmail.com

İNTERNET KONSEPTİNİN METAFORİK MODELLƏRİ (AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKCƏSİ MATERİALI ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Məqalə internet konseptinin Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində metaforik modelləşdirilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Koqnitiv dilçiliyin konseptual metafor nəzəriyyəsi (Lakoff, Johnson) əsas götürülərək, internet konseptinin dil daşıyıcıları tərəfindən hansı mənbə sahələr vasitəsilə dərk edildiyi araşdırılır. Tədqiqat zamanı hər iki türk dilinin materialı əsasında dörd əsas model müəyyənləşdirilmişdir: İNTERNET-MƏKAN, MƏLUMAT-SU/AXIN, KOMPÜTER SİSTEMİ-CANLI ORQANİZM və MƏLUMAT SAXLANCI-TƏBİİ OBYEKT. Hər model üzrə real mətn nümunələri (publisistik və rəsmi mənbələr) təhlil edilərək mənbə və hədəf sahələr arasındakı ontoloji uyğunluqlar göstərilmişdir. İnternet konseptinin metaforikləşməsi hər iki dildə oxşar koqnitiv mexanizmlər üzərində qurulsa da, tədqiqat zamanı leksik reallaşma baxımından spesifik fərqlər müşahidə olunur. Tədqiqatın nəticələri koqnitiv dilçilik və türk dillərinin müqayisəli araşdırmaları üçün əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: konseptual metafor, internet konsepti, koqnitiv dilçilik, mənbə və hədəf sahə, türk dilləri

ABSTRACT

This article is dedicated to the metaphorical modeling of the "Internet" concept in Azerbaijani and Turkish. Drawing on the conceptual metaphor theory of cognitive linguistics (Lakoff, Johnson), the study examines the source domains through which native speakers conceptualize the Internet. Based on data from both Turkic languages, four primary models were identified: INTERNET as SPACE, INFORMATION as WATER/FLOW, COMPUTER SYSTEM as LIVING ORGANISM, and INFORMATION STORAGE as NATURAL OBJECT. Real-world text samples (from journalistic and official sources) were analyzed for each model to demonstrate the ontological correspondences between the source and target domains. Although the metaphorical conceptualization of the Internet relies on similar cognitive mechanisms in both languages, specific differences

in lexical realization were observed. The findings are significant for cognitive linguistics and the comparative study of Turkic languages.

Keywords: conceptual metaphor, internet concept, cognitive linguistics, source and target domains, Turkic languages

GİRİŞ

Sıçrayışlı texnoloji və rəqəmsal dəyişikliklərin sürətlə vüsət aldığı informasiya əsrində digər bütün sahələrə olduğu kimi, dil və onun leksik tərkibinə təsir xüsusilə güclüdür. Belə ki, dilin ən dinamik, sürətlə dəyişikliyə məruz qalan qatı olan lüğət tərkibində durmadan artan yeni anlayışların ifadə olunması problemi gündəmə gəlir. Dilin bu prosesdə daha çox yararlandığı və istifadə etdiyi üsul metaforlaşma, ifadə vasitəsi metafordur. Məna köçürülməsi nəticəsində yaranan təfəkkür obrazı olan metaforlar əşya və ya hadisənin hər hansı əlamətinin digərinə köçürülməsilə yaranır. Abstrakt, yeni hər hansı məfhum məhz metaforlaşma nəticəsində insan şüuruna artıq tanış olan və təfəkkürdə mövcud olan digər bir anlayış vasitəsilə ifadə olunur. Belə anlayışlardan biri də internet konseptidir. İstər gündəlik məişət, istərsə də elmi-publisistik diskursda bu konseptlə əlaqəli işlənən əksər ifadələr metaforikləşmənin nəticəsində yaranıb: Tələbələr internetə *"qoşulmaqla"* istədikləri məlumatı *"axtarıb tapa bilirlər"*.

Təkcə bədii ifadə vasitəsi deyil, koqnitiv dilçilik metaforu insan şüur və idrakının aktiv, önəmli mexanizmlərindən hesab edir. Konseptual metafor nəzəriyyəsinin əsasını qoyan G.Lakoffa görə metafor insan təfəkkürünün təcrübə etdiyi, ona tanış olan bir sahəsini digər sahə vasitəsilə anlamağa imkan verir, bir sahədən (mənbə) digərinə (hədəf) strukturlaşdırılmış uyğunlaşmanı təmin edir (Lakoff 1993: 5). F.Veysəllinin insanın dünyanı, obyektiv gerçəkliyi dil işarələri vasitəsilə necə formalaşdırdığını, modelləşdirdiyini göstərən "dünyanın dil mənzərəsi" adlı konsepti bu baxışa uyğun gəlir (Veysəlli 2015: 41).

Psixolinqvistikanın son pilləsi olan koqnitiv dilçilik gənc tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində sürətlə inkişaf edən istiqamətə çevrilmiş və müasir dilçiliyin konsepsiyalar paradiqmində möhkəmlənmişdir. Son iyirmi il ərzində psixoloji istiqamət üzrə aparılan tədqiqatların əksər qismi fərqli sahələrə aid olan *konsept*, *konseptsferlərin* araşdırılmasına, *diskurs* növlərinin milli material əsasında tədqiqinə, ayrı-ayrı *freymlərin* analizinə həsr olunmuşdur (Rzayeva 2021: 162-163). A.Qənbərova görə metaforlaşma prosesinin baş verməsi üçün üç mühüm dilxarici elementin (adından istifadə olunan əşya və hadisə, adlandırılacaq əşya və hadisə, hər iki əşya və hadisə üçün ümumi cəhət) olması vacibdir (Qənbərov 2008: 38). A.Məmmədov və M.Məmmədov da metaforu üslubi ilə yanaşı, koqnitiv hadisə kimi dəyərləndirir, hər hansı metaforik konseptin təsir vasitəsi kimi dil, obraz və hərəkət elementlərinə malik olduğunu, metaforun gücü ilə diskurs təfəkkürü hərəkətə gətirib koqnitiv struktura çevrilməsini və dildə modelləşməsini qeyd edir (Məmmədov, Məmmədov 2010: 47).

Bu prosesdə önəm kəsb edən anlayışlardan biri də diskursdur. F.Veysəlliyə görə, diskurs mətndən daha geniş anlayış olub bizim şüurumuzda dünya mənzərəsinin subyektiv nitq-fikir inikasını əks etdirir (Rzayeva 2021: 189). A.Məmmədov və

M.Məmmədov diskursun koqnitiv perspektivdən təhlilinə həsr olunmuş birgə tədqiqatlarında G.Lakoffun qəbul edənin koqnitiv biliklər sistemi ilə bağlı fikrinə istinadən bildirirlər ki, bu sistem özünün fiziki, sosial və digər təcrübə növlərinə əsaslanır və onlar vasitəsilə anlaşılır (Məmmədov, Məmmədov 2010: 41).

Bunların fonunda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili, eləcə də türk dilləri materiallarında internet konsepti, onun dildə metaforikləşmə prosesi və modelləri barədə araşdırma kifayət qədər olmayıb diqqətdən kənarda qalmışdır. Mövcud tədqiqatların əsasən metaforların ümumi nəzəri məsələləri (Qənbərov 2008; Quliyeva 2022) və ya digər diskurs növləri (məsələn siyasi diskurs) (Məmmədov, Məmmədov 2010) istiqamətində olduğunu nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, rəqəmsal diskursun tərkib hissəsi olan internet konsepti və onun konseptual metaforlar baxımından təhlili, təsviri və tədqiqata cəlb olunmaması elmi ədəbiyyatda boşluq yaradır. Bu səbəbdəndir ki, bu problem aktualdır və tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində internet konseptinin necə qurulduğu, hansı metaforik modellər əsasında formalaşdığı və diskursda necə ifadə olunduğunu müəyyən etməkdir.

Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində internet konsepti ilə bağlı metaforik ifadələr tədqiqatın obyektini, metaforik ifadələrin əsasında duran metaforik modellər isə predmetini təşkil edir. Tədqiqatın məqsədindən doğan müəyyənləşdirilmiş vəzifələr aşağıdakılardır: 1. internet konseptinin metaforikləşməsinin nəzəri əsaslarının tədqiqi; 2. hər iki dildə internetlə bağlı metaforik ifadələr və onların təsnifi; 3. müəyyən olunmuş metaforik modellərin müqayisəli təhlili.

Əsas hissə

Təhlillər internet konseptinin Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində metaforikləşməsinin dörd əsas model üzrə təzahür etdiyini deməyə imkan verir: İNTERNET-MƏKAN, MƏLUMAT-SU/AXIN, KOMPÜTER SİSTEMİ-CANLI ORQANİZM və MƏLUMAT SAXLANCI-TƏBİİ OBYEKT. G.Lakoffun konseptual metafor nəzəriyyəsində mənbə sahə kateqoriyalarını (MƏKAN, SUBSTANSİYA, CANLI VARLIQ, TƏBİƏT HADİSƏSİ) fərqləndirməsi (Lakoff 1993: 5) internet konsepti metaforikləşməsinin modellər üzrə təsnifinin birinci söykəndiyi əsasdır. Təsnifatın ikinci əsası toplanmış dil materialının (elmi-publisistik mətnlər, ümumişlək dil materialı) təhlili nəticəsində induktiv yolla müəyyən edilmişdir. Beləliklə, sözügedən bölgü həm nəzəri, həm də material, dil faktı əsaslı yanaşmanın nəticəsində meydana gəlmişdir.

İNTERNET-MƏKAN metaforik modeli

Bu modeldə hədəf konsept İNTERNET, mənbə konsept MƏKAN vasitəsilə Lakoffun mənbə sahə və hədəf sahə modelinə uyğun olaraq konseptuallaşdırılır (Lakoff 1993: 5). Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, internet kəliməsinin fizikinin əksinə virtual mövcudluq ifadə planına baxmayaraq dil daşıyıcıları tərəfindən gözlə görünən fiziki bir məkan olaraq təsəvvür edilir: saytda "oturmaq", sayta "girmək", internetə "girmək". Bu ontoloji uyğunluqlar F.Veysəllinin insanın dil vasitəsilə abstrakt gerçəkliyi necə modelləşdirdiyini ifadə edən "dünyanın dil mənzərəsi" adlı konseptini bir daha xatırladır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu metaforik model həm gündəlik danışıq dilində, həm də elmi-akademik materiallarda işləkliyə malikdir. Türk dillərinin milli korpuslarına həsr edilmiş monoqrafiyasında M.Mahmudovun işlətdiyi *"Son 15 il ərzində internet məkanında bir çox dünya dilləri üçün dil korpuslarının qurulması..."* (Mahmudov 2018: 39) və ya *"...internetdə geniş və hərəkətli təmsil olunmaqla sübut etməlidir"* (Mahmudov 2018: 108) kimi nümunələr texniki sahə mütəxəssisi tərəfindən belə mexaniki şəkildə işlədilməsi bu metaforun dərin koqnitiv təmələ sahib olduğunu bir daha göstərir.

Həm analitik, həm də publisistik diskursda aydın izlənən bu modeli F.Nəhmədovanın internet senzurasına həsr etdiyi yazının başlığında da görmək olar: *"Azərbaycan internet senzurası: giriş, istifadə və məhdudiyyət"* (Nəhmədova 2021). Burada işlədilən "giriş" sözü "qapısı olan bir yer, məkan" kimi konseptuallaşdırılmışdır. Eyni model Türkiyə türkcəsi materialında da müşahidə olunur: *"İnternet altyapı sağlayıcısı Cloudflare'da yaşanan teknik bir sorun, X ve diğer bir çok web sitesinde küresel çapta erişim sorununa neden oldu" (Yeni Şafak, 2025). Bu nümunədə saytların girilə bilən məkan olduğunu "saytlara erişim/giriş" ifadəsi bir daha sübut edir.*

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsində İNTERNET-MƏKAN modeli müxtəlif, aydın formalarda təzahür edir: Azərbaycan dilində *səhifədən çıxmaq, internetə girmək, internetə çıxmaq, otaqda (çat otağı) olmaq, çata girmək, çatdan çıxmaq;* Türkiyə türkcəsində *adrese girmek, internete girmek, (sohbet) odasında olmak, sayfaya geçmek.* Hər iki dildə işlənən ifadələrdə internetin "otağı", "ünvanı", "giriş-çıxışı" olan fiziki bir məkanla konseptuallaşdırılması onların uyğun, oxşar koqnitiv sistemlərə sahib olduğunu göstərir.

MƏLUMAT-SU/AXIN metaforik modeli

Bu, hədəf/mənbə şəklində təzahür edən növbəti metaforikləşmə modelidir. Mənbə konsept olan SU/AXIN vasitəsilə konseptuallaşdırılan hədəf konsept MƏLUMATDIR. İnformasiya, məlumatın rəqəmsal mühitdəki hərəkətinə suya xas olan axıcılıq, hərəkətlilik, kontrolsuzluq, davamlılıq xüsusiyyətləri metaforik şəkildə köçürülür. N.Qənbərovun fikrilə desək, metaforikləşmə prosesinin əsasında müqayisə və qarşılaşdırma vasitəsilə əşya və hadisələr arasında ən ümumi, oxşar cəhətlərin - bu halda, fasiləsiz hərəkətin - üzə çıxarılması durur (Qənbərov 2008: 38). Qeyd etdiyimiz metaforik modelin əsasını məlumat ilə su arasındakı bu ümumi əlamət təşkil edir.

Publisistik materiallarda daha çox işlənən bu modelin aydın ifadəsinə nəzər salaq. Koronavirus pandemiyası dövründə Azərbaycan Televiziyasının (AZTV) dezinformasiyanın yayılmasına həsr olunmuş materialında bu metafordan istifadə edilir: *"Yalnış informasiya seli ilə axıb gedənlər!"* (AZTV, 2020). Burada informasiyanın, məlumatın sel kimi, su kimi kontrolsuz, idarəolunmaz axınını, hərəkətini "sel", "axıb getmək" feilləri konseptuallaşdırır. Metaforun təsviri xarakterilə yanaşı, qiymətləndirici funksiya daşıdığını göstərən cəhət sözügedən məqalədə "informasiya seli"nin virusun özündən daha təhlükəli olmasının qeyd edilməsidir.

Bu model hər iki türkcədə müxtəlif, aydın leksik təzahürlərə malikdir: Azərbaycan dilində şəbəkədə "boğulmaq", informasiya axını, informasiya dalğası, məlumat seli, məlumatı "süzgəcdən keçirmək"; Türkiyə türkcəsində bilgi akışı, veri akışı, bilgiyi süzgeçten geçirmek, bilgi bombardımanı.

KOMPÜTER SİSTEMİ – CANLI ORQANİZM metaforik modeli

Bu modeldə isə mənbə konsept olan CANLI ORQANİZM vasitəsilə hədəf konsept KOMPÜTER SİSTEMİ/PROQRAM TƏMİNATI konseptuallaşdırılır. Lakoffun konseptual metafor nəzəriyyəsində də ifadə olunduğu kimi (Lakoff 1993: 5), insanın mürəkkəb və mücərrəd hadisələri ona tanış olan bioloji canlı sxemlər vasitəsilə dərk etməsinin nəticəsidir ki, kompüter sistemlərinə də xitabən işlənən "immunitet", "virusa yoluxma", "sağlamlıq, "xəstəlik" kimi bioloji əlamətlərlə təsvir olunur.

Bu model M.Mahmudovun Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması məsələlərinə həsr olunmuş araşdırma hissəsində açıq şəkildə görünür: *"Bu sistemlər bütövlükdə süni intellektin yaradılması prosesinin tərkib hissələri kimi qəbul olunur. Lakin biz hələ də insan beynində gedən əksər intellektual proseslərin mahiyyətini tam dərk edə bilmədiyimizdən insanın düşüncə prosesini avtomatlaşdırmağa imkan verən proqram-texniki vasitələr yaratmaq hələ də həll olunmamış problem olaraq qalır"* (Mahmudov 2018: 109). Mətndə kompüter sistemi birbaşa insan beynilə müqayisə nəticəsində yaranan metafordur. Diqqət çəkən məqamlardan biri də elmi terminologiyada artıq sabitləşmiş metaforik köçürmə leksemləridir: Burada kompüter sistemi birbaşa **insan beyni** ilə müqayisə olunur. Daha da diqqətəlayiq haldır ki, bu metaforik köçürmə elmi terminologiyanın özündə leksikləşmişdir: Proqram dillərinin yaradılmasında istifadə olunan "Dərin Neyron Şəbəkələr" (Deep Neural Networks) termini insanın neyron, sinir hüceyrələrinin analoqu kimi kompüter sistemlərinin konseptuallaşdırıldığını təzahür etdirir (Mahmudov 2018: 112).

Virus metaforu modelin termin halına gəlmiş, ən sabitləşmiş təzahür formasıdır və tibbi-bioloji terminin rəqəmsal sahəyə köçürülməsilə yaranıb. Modelin ən leksikləşmiş forması isə **virus** metaforudur — tibbi terminin kompüter sahəsinə köçürülməsi. Azərbaycan Respublikası Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinin Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin nəzdində zərərvericilərin analizi və araşdırılması sahəsində fəaliyyət göstərən bölmə olan Malware Research Lab materialında yazır: "...yoluxmuş sürücü başqa kompüterlərə daxil edildiyi zaman virus avtomatik şəkildə işə düşür və kompüteri yoluxdururdu" (Malware Research Lab 2022). Birbaşa tibbi diskursdan götürülən nümunədə işlənən "yoluxmuş" və "yoluxdururdu" kimi sözlərə Türkiyə türkcəsində paralel modellər Hürriyet qəzetinin texnologiya bölməsində rast gəlinir: "...o kişinin bilgisayarına virüs bulaşdığını gösterir" (Hürriyet 2010). Burada "bulaşmak" feili də tibbi semantikadan köçürülmə ilə yaranmışdır.

Bu model hər iki türkcədə müxtəlif leksik təzahürlərə malikdir: Azərbaycan dilində antivirus, sistemi yoluxdurmaq, sistemin "sağlam" işləməsi, kompüterə virus düşməsi; Türkiyə türkcəsində sistemin "sağlıklı" çalışması, bilgisayar virüsü, sistemi enfekte etmek.

MƏLUMAT SAXLANCI-TƏBİİ OBYEKT metaforik modeli

Bu modeldə mənbə konsept olan TƏBİİ OBYEKT - BULUD vasitəsilə hədəf konsept MƏLUMAT SAXLANCI/SERVER konseptuallaşdırılır. Burada bulud məkanca həm "əlçatmaz olan", "yüksəkdə yerləşən", həm də tutumca "genişlənən" bir obyekt olduğundan bu xüsusiyyətlər informasiyanın fiziki olaraq məkanı naməlum olan, uzaqdan virtual məkanda saxlanması konseptilə eynidir və bu metaforun seçilməsi bu

səbəbdən təsadüfi hesab olunmur. N.İ.Jinkinin konseptlərlə bağlı "...şəxsi təcrübə əsasında formalaşmış universal əşyavi kodlar vahidlərilə kodlaşır" fikri bu metaforun yaranma mexanizmini də izah edir (Veysəlli 2015: 39). Belə ki, mücərrəd bir anlayış konkret təcrübə edilmiş digər vasitə ilə dərk olunur. Bulud nümunəsində də tanış təbiət hadisəsi vasitəsilə informasiyanın tanış olmayan saxlanc/server infrastrukturu konseptuallaşdırılır. N.Qənbərovun təbirincə desək, metaforlaşma üçün zəruri olan ümumi əlamət (Qənbərov 2008: 38) bu halda bulud ilə saxlanc arasındakı "əlçatan olmayan, amma gerçəkdə real olan geniş tutumlu substansiya" oxşar əlamətidir.

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsində tam sabitləşmiş, elmi və rəsmi publisistik diskursda terminləşmiş formada olan bir modeldir. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi AZƏRTAC yazır: *"Kommersiya layihəsi çərçivəsində göstərilən informasiya texnologiyaları xidmətlərinin hamısı bulud hesablamaları texnologiyaları üzərindən həyata keçiriləcək"* (AZƏRTAC, 2015). Paralel olaraq Türkiyə türkcəsi materialına əsasən, Milliyet qəzeti texnologiya bölməsində "bulut depolama" termininin rəsmi ifadə kimi işləndiyini qeyd etmək olar: *"Bulut depolama, verilerinizi siz silene kadar koruya bilen bir veri depolama sistemidir* (Milliyet, 2021). Bu metaforun dil daşıyıcısı tərəfindən metafor kimi deyil, elmi terminologiyanın rəsmi hissəsinə çevrilərək qavrandığını hər iki nümunədən görə bilərik.

Əlavə etmək yerinə düşər ki, hər iki dildə ingilis dilindəki "cloud" konseptinin eyni cür ("bulud" (Az) və "bulut" (Tr)) tərcümə olunması bu metaforun Azərbaycan və ya Türkiyə türkcəsinin daxili yaradıcılığı deyil, dünya dillərində (ingilis "cloud", rus "облако") işlənən beynəlxalq konseptual metafor olduğunu göstərir. Bu isə öz növbəsində, Lakoffun konseptual metaforların ümumbəşəri idrak strukturlarına əsaslandığı fikrinin (Lakoff 1993: 5) əyani təsdiqidir.

Bu model hər iki türkcədə müxtəlif leksik təzahürlərə malikdir: Azərbaycan dilində *bulud sistemi, buludda saxlamaq, bulud yaddaşı, bulud servisləri, buluda yükləmək;* Türkiyə türkcəsində Türkiyə türkcəsində *bulutta saklamak, bulut sistemi, bulut modeli, bulut sağlayıcıları.*

NƏTİCƏ

Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin materialları əsasında aparılan tədqiqat müəyyən etmişdir ki, internet konsepti dörd əsas metaforik model üzərində qurulmuşdur: İNTERNET-MƏKAN, MƏLUMAT-SU/AXIN, KOMPÜTER SİSTEMİ-CANLI ORQANİZM və MƏLUMAT SAXLANCI-TƏBİİ OBYEKT. Nəzəri müddəalar həm elmi-akademik, həm də publisistik və rəsmi mənbələrdən gütürülmüş konkret dil faktları ilə əsaslandırılmış, hər bir model Lakoffun mənbə sahə/hədəf sahə prinsipinə əsaslanaraq təhlil edilmişdir.

Aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi internet konseptinin metaforikləşməsində yüksək dərəcədə koqnitiv oxşarlıq nümayiş etdirir. Eyni dörd model hər iki türkcədə müşahidə olunur və bu modellərin leksik ifadə formaları (girmək/girmek, sel/akış, virus/virüs, bulud/bulut) struktur baxımından paralel inkişaf etmişdir. Bu oxşarlıq, bir tərəfdən, iki qohum türk dilinin ümumi koqnitiv-linqvistik irsindən, digər tərəfdən isə "cloud", "virus" kimi beynəlxalq terminlərin hər iki dilə

paralel təsirindən qaynaqlanır. Eyni zamanda, bəzi modellərdə (məsələn, MƏLUMAT SAXLANCI-TƏBİİ OBYEKT) metaforun hər iki dildə artıq “ölü metafor” statusuna keçib sırf terminoloji xarakter aldığı aşkarlanmışdır, halbuki MƏLUMAT-SU/AXIN modeli daha “canlı” qiymətləndirici funksiyasını, xüsusilə publisistik mətnlərdə qismən saxlamaqdadır.

Tədqiqatın nəticələri konseptual metafor nəzəriyyəsinin rəqəmsal diskursun, xüsusilə internet konseptinin təhlili üçün effektiv metodoloji alət olduğunu göstərir. Bu da öz növbəsində Azərbaycan dilçiliyində rəqəmsal diskursun koqnitiv aspektdən öyrənilməsi istiqamətini daha da inkişaf etdirmək üçün əsas yaradır. Bu metaforik modellərin digər türk dillərinin (qazax, özbək, türkmən) materialında da nəzərdən keçirilməsi, eləcə də sosial media diskursunun geniş korpusu əsasında kəmiyyət təhlilinin aparılması gələcək tədqiqatlarda perspektivli istiqamət kimi görünür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. AZƏRTAC. İT xidmətləri bulud hesablamaları texnologiyaları üzərindən həyata keçiriləcək. 19.03.2015. URL: https://azertag.az/xeber/it_xidmetleri_bulud_hesablamalari_texnologiyalari_uzerinden_heyata_kechirilecek-840611
2. AZTV. Yanlış informasiya seli ilə axıb gedənlər! — "Panikavirus" koronavirusdan daha təhlükəlidir. 04.03.2020. URL: https://aztv.az/az/news/5650/yanlish-informasiya-seli-ile-axib-gedenler!---%E2%80%9Cpanikavirus%E2%80%9D-koronavirusdan-daha-tehlukelidir
3. Hürriyet. Bilgisayara virüsün bulaştığı nasıl anlaşılır. 26.05.2010. URL: https://www.hurriyet.com.tr/teknoloji/bilgisayara-virusun-bulastigi-nasil-anlasilir-14842999
4. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor. Berkeley: University of California, 1993.
5. Mahmudov M. Türk dillərinin milli korpusları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 392 s.
6. Malware Research Lab (cert.gov.az). FAT32 autorun virusları və qorunma mexanizmi. 08.06.2022. URL: https://mrl.cert.gov.az/az/articles/view/70
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2010,96 s.
8. Milliyet. Bulut Depolama Nedir, Ne İşe Yarar? Bulut Depolama Nasıl Kullanılır? 23.03.2021. URL: https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/bulut-depolama-nedir-ne-ise-yarar-bulut-depolama-nasil-kullanilir-6463254
9. Nəhmədova F. Azərbaycanda internet senzurası: giriş, istifadə və məhdudiyyət. Baku Research Institute, 25.08.2021. URL: https://bakuresearchinstitute.org/internet-censorship-access-use-and-restriction-in-azerbaijan-2/
10. Qənbərov A. Müasir Azərbaycan dilində metafor. Bakı: "Ozan", 2008, 207 s.
11. Quliyeva A. Həndəsi metafor. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2022, 144 s.

12. Rzayeva S. Azərbaycan dilçiliyinin dünya dilçiliyinə inteqrasiyası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2021, 224 s.
13. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Studia Philologica. VII. Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s.
14. Yeni Şafak. Türkiye genelinde erişim sorunu: Haber ve sosyal medya sitelerine giriş sağlanamıyor. 18.11.2025. URL: https://www.yenisafak.com/gundem/turkiye-genelinde-erisim-sorunu-haber-ve-sosyal-medya-sitelerine-giris-saglanamiyor-4769839

Səbinə N. Əliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
https://orcid.org/0000-0002-7071-7969
e.mail: sebineeliyeva2014@mail.ru

M.KAŞĞARİNİN "DİVAN"INDA İSMİN HAL KATEQORİYASININ KOQNİTİV-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Məhəmməd Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk" əsərində işlənən ismin hal kateqoriyası koqnitiv-semantik aspektdən araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi qədim türk dilində isimlərin müxtəlif hal formalarının yalnız morfoloji göstəricilərini deyil, onların ifadə etdiyi semantik münasibətləri və həmin münasibətlərin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirməkdir. Koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanaraq hal formalarının məkan, istiqamət, mənsubiyyət, obyekt, mənbə və digər münasibətlərin dil vasitəsilə konseptuallaşdırılmasındakı rolu nəzərdən keçirilir. "Divan"dan seçilmiş dil faktları əsasında hal formalarının semantik funksiyaları müəyyənləşdirilir və onların müxtəlif konseptual sxemlərdə reallaşması təhlil edilir. Xüsusilə yönlük halında istiqamət və məqsəd, yerlik halda məkan və yerləşmə, çıxışlıq halda mənbə və uzaqlaşma, yiyəlik halda mənsubiyyət, təsirlik halda isə hərəkətin obyektə yönəlməsi kimi koqnitiv-semantik münasibətlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Tədqiqat göstərir ki, hal kateqoriyası "Divan"ın dil sistemində yalnız sintaktik əlaqələrin qurulmasına xidmət edən qrammatik vasitə deyil, həm də insanın ətraf aləmi qavraması və obyektlər arasındakı münasibətləri dil vasitəsilə strukturlaşdırması ilə bağlı mühüm koqnitiv mexanizmdir. Bu baxımdan "Divan"dakı hal formalarının tədqiqi qədim türk dilinin qrammatik quruluşunun, semantik sisteminin və koqnitiv xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Koqnitiv dilçilik, koqnitiv semantika, hal kateqoriyası, "Divani-lüğət-it-türk", konseptuallaşdırma.

Cognitive-Semantic Features of the Case Category of Nouns in M. Kashgari's Diwan

Abstract

This article examines the case category of nouns in Mahmud al-Kashgari's Diwan from a cognitive-semantic perspective. The primary aim of the study is to identify not only the morphological markers of different case forms of nouns in Old Turkic, but also the semantic relations expressed by these forms and the conceptual foundations underlying such relations. Based on the theoretical principles of cognitive linguistics, the study considers the role of case forms in the linguistic conceptualization of spatial relations,

direction, possession, object, source, and other semantic relations. Selected linguistic data from the *Diwan* are analyzed in terms of their semantic functions and their realization within different conceptual schemas. Particular attention is paid to the cognitive-semantic relations expressed by the dative case in terms of direction and goal, the locative case in terms of space and location, the ablative case in terms of source and separation, the genitive case in terms of possession, and the accusative case in terms of the orientation of an action toward an object. The study demonstrates that the case category in the linguistic system of the *Diwan* is not merely a grammatical mechanism for establishing syntactic relations but also functions as an important cognitive device through which human beings conceptualize the surrounding world and linguistically structure relations between entities. In this respect, the analysis of case forms in the *Diwan* is significant for identifying the grammatical structure, semantic system, and cognitive characteristics of Old Turkic.

Key words: Cognitive linguistics, cognitive semantics, case category, *Diwan lughat al-turk*; conceptualization.

Türk dillərində ismin hal kateqoriyası müxtəlif dövrlərdə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və bu istiqamətdə çoxsaylı elmi araşdırmalar aparılmışdır. M.Mansuroğlu, A.M.Şerbak, M.Novruzov, Ə.Rəcəbli, A.N.Kononov və digər tədqiqatçılar hal kateqoriyasının formalaşması, inkişafı, struktur xüsusiyyətləri və funksional-semantik mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif məsələləri tədqiq etmişlər.

İsmin hal kateqoriyasına həsr olunmuş araşdırmaların çoxluğu bu sahədə vahid elmi mövqenin formalaşması ilə nəticələnməmiş, bir sıra məsələlər ətrafında fərqli yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə mübahisəli məsələlərdən biri də türk dillərində ismin hallarının sayının müəyyənləşdirilməsidir. Qədim və orta türk dili dövrlərinə aid materialların təhlili göstərir ki, tədqiqatçılar hal sisteminin kəmiyyət tərkibi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Belə ki, bəzi alimlər, o cümlədən Ə.Şükürlü və M.Mansuroğlu, halların sayını doqquz göstərdiyi halda, Ə.Rəcəbli, M.Novruzov və digər tədqiqatçılar səkkiz halın mövcudluğunu qəbul etmişlər.

Hal kateqoriyasının kəmiyyət və struktur baxımından müəyyənləşdirilməsi zamanı qədim türk yazılı abidələri mühüm mənbə rolunu oynayır. Bu abidələr qədim türk dilinin qrammatik quruluşunu, xüsusilə də morfoloji kateqoriyaların inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verən əsas dil materialları sırasında yer alır.

Qədim türk dili ilə bağlı mühüm yazılı mənbələrdən biri də M.Kaşğarinin “Divani-lüğət-it-türk” əsəridir. “Divan” yalnız leksik material baxımından deyil, həm də dövrün morfoloji və sintaktik sisteminin, eləcə də qrammatik kateqoriyaların inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə ismin müxtəlif hal formalarına aid nümunələr geniş şəkildə təqdim edilmiş, bu formaların ifadə etdiyi məna və sintaktik münasibətlər konkret dil faktları əsasında göstərilmişdir.

“Divan”ın dil materialları ismin halları vasitəsilə obyektlik, mənsubiyyət, istiqamət, çıxış, məkan və digər semantik münasibətlərin ifadə olunduğunu göstərir. Bununla belə, hal formalarının yalnız əsas funksiyalarının deyil, onların qarşılıqlı semantik

münasibətlərinin, xüsusilə də əks və qarşıt məna çalarlarının sistemli şəkildə araşdırılması hələ də aktual məsələlərdən biri olaraq qalır.

Dilçilikdə hal kateqoriyası, əsasən, ismin cümlədə digər sözlərlə yaratdığı sintaktik əlaqəni və həmin əlaqənin semantik xarakterini müəyyənləşdirən qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Bununla yanaşı, hal formaları arasındakı münasibətlər yalnız formal qarşılaşdırma əsasında deyil, onların ifadə etdiyi məna istiqamətləri baxımından da nəzərdən keçirilə bilər.

Bu baxımdan “hal kateqoriyasının əksi” anlayışını halın qrammatik baxımdan inkarı kimi deyil, müxtəlif hal formalarının ifadə etdiyi **qarşılıqlı və istiqamətcə zidd semantik münasibətlər** kimi başa düşmək daha məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, burada söhbət müəyyən bir hal formasının yoxluğundan deyil, onun ifadə etdiyi münasibətin əks istiqamətdə və ya qarşıt semantik münasibət şəklində reallaşmasından gedir. Məsələn, istiqamət bildirən yönlük hal ilə həmin istiqamətin başlanğıc nöqtəsini ifadə edən çıxışlıq hal arasında müəyyən semantik qarşıdurma müşahidə etmək mümkündür.

Eyni zamanda bu cür qarşılıq münasibətlərinin mütləq şəkildə “bir halın əksi digər haldır” prinsipi ilə izah edilməsi də məqsədəuyğun deyildir. Çünki hal formalarının semantik münasibətləri kontekstdən, felin semantikasından və cümlədəki digər komponentlərlə əlaqəsindən asılı olaraq müxtəlif məna çalarları yarada bilər. Bu səbəbdən “Divan” materialında hal formalarının qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı həm morfoloji göstəricilər, həm sintaktik mövqe, həm də semantik məzmun nəzərə alınmalıdır.

Koqnitiv-semantik yanaşma baxımından isə hal formaları insanın ətraf aləmdəki obyekt və hadisələr arasındakı münasibətləri necə qavradığını və dil vasitəsilə necə strukturlaşdırdığını əks etdirən qrammatik vasitələr kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə istiqamət, məkan, mənbə, obyekt və mənsubiyyət bildirən hal formaları müəyyən konseptual münasibətlərin dil səviyyəsində ifadəsinə xidmət edir. Bu baxımdan “Divan”da hal formaları yalnız formal-qrammatik göstəricilər kimi deyil, həm də müəyyən semantik və koqnitiv münasibətləri reallaşdıran dil vahidləri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Beləliklə, M.Kaşğarinin “Divan”ında hal kateqoriyasının semantik-oppozisiya münasibətlərinin tədqiq edilməsi qədim türk dilinin morfoloji və sintaktik sisteminin daha dərindən öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu münasibətlərin çağdaş Azərbaycan dilindəki qarşılıqları ilə müqayisəli şəkildə tədqiqi isə qədim və müasir türk dilləri arasında hal sisteminin davamlılığını, dəyişmə istiqamətlərini və semantik inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.

İsmin hal kateqoriyası türk dillərinin qrammatik quruluşunda isimlərin cümlə daxilində digər sözlərlə münasibətini müəyyənləşdirən əhəmiyyətli morfoloji kateqoriyalardan biridir. Hal formaları isimlərin sintaktik mövqeyini müəyyən etməklə yanaşı, onların ifadə etdiyi varlıq, hərəkət, məkan, istiqamət, mənsubiyyət, obyekt və digər semantik münasibətlərin də üzə çıxarılmasına imkan verir. Bu baxımdan hal kateqoriyasının yalnız morfoloji səviyyədə öyrənilməsi onun dil sistemindəki funksional imkanlarını tam əhatə etmir. Xüsusilə qədim və orta türk dili materiallarının araşdırılması

zamanı hal formalarının müxtəlif məna çalarları qazandığı, müəyyən semantik münasibətləri fərqləndirdiyi və kontekst daxilində fərqli funksional yük daşıdığı müşahidə olunur. Qeyd etməliyik ki, "Divani-lüğət-it-türk" üzrə aparılmış tədqiqatlarda da hal şəkilçilərinin quruluş və funksiyalarının tarixi baxımdan dəyişkənliyi, onların müxtəlif məna əlaqələri yaratması və eyni dövrə aid digər türk dili materialları ilə ümumən paralellik təşkil etməsi göstərilmişdir.

M.Kaşğarinin "Divan"ı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. XI əsrin dil mənzərəsini əks etdirən əsər yalnız leksikoqrafik mənbə deyil, eyni zamanda qədim türk dilinin morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün mühüm material bazasıdır. Müasir tədqiqatlara əsasən deyə BILƏRIK ki, "Divan"ın morfoloji araşdırmalar üçün əhəmiyyətli mənbə olduğu, əsərdə müxtəlif qrammatik formaların və şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin qədim türk dilinin quruluşunun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Koqnitiv dilçilik baxımından məsələyə yanaşdıqda isə hal formalarının funksional mahiyyətinə fərqli prizmadan nəzər salmaq mümkündür. Koqnitiv yanaşmada dil vahidləri yalnız formal struktur elementləri kimi deyil, insanın gerçəkliyi qavraması, kateqoriyalara ayırması və müxtəlif anlayışlar arasında əlaqələr yaratması prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu nəzəri mövqedən çıxış etdikdə hal şəkilçiləri də isimlə digər komponentlər arasında qrammatik əlaqə yaradan vasitə olmaqla yanaşı, müəyyən konseptual münasibətlərin dil səviyyəsində strukturlaşdırılmasında iştirak edən göstəricilər kimi dəyərləndirilə bilər.

Fikrimizcə, hal kateqoriyasının koqnitiv-semantik mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, onun ifadə etdiyi münasibətlərin hansı konseptual modellər əsasında formalaşdığını nəzərə almaq lazımdır. İnsan ətraf aləmi qavrayarkən ayrı-ayrı obyektləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlar arasındakı münasibətlər fonunda dərk edir. Məsələn, hər hansı varlığın harada yerləşməsi, hansı istiqamətə yönəlməsi, nəyə aid olması, hansı obyektə təsir etməsi və ya haradan ayrılması kimi münasibətlər insanın dünyanı konseptuallaşdırmasının əsas komponentlərindəndir. Dil həmin münasibətləri müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə edir. Türk dillərində hal kateqoriyası da belə münasibətlərin qrammatikləşmiş ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Bu baxımdan "Divan"da ismin hal formalarının tədqiqi zamanı morfoloji göstərici ilə onun yaratdığı semantik münasibət arasında əlaqənin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə ki, burada əsas məsələ yalnız müəyyən bir hal şəkilçisinin hansı sözə qoşulmasını müəyyənləşdirmək deyil, həmin şəkilçinin konkret kontekstdə hansı konseptual münasibəti aktuallaşdırdığını üzə çıxarmaqdır. Fikrimizcə, belə yanaşma hal kateqoriyasını kontekst daxilində müxtəlif mənaların formalaşmasına xidmət edən dinamik struktur kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

"Divan"da adlıq hal çağdaş dilimizdə olduğu kimi heç bir şəkilçi qəbul etmədən (amorf) yaranır, yəni heç bir morfoloji göstəriciyə malik deyildir. Müxtəlif əşyaların, varlıqların əlamət və dilçilik xüsusiyyətləri adlıq halda daha canlı və konkret ifadə edilir. Məsələn: *toprak* – torpaq (Əskər 2006: 179), *bir yarmak* – bir pul (Əskər 2006: 338), *ər yoldan kışdı* – adam yoldan çəkildi (Əskər 2006: 179) və s.

Koqnitiv baxımdan bu vəziyyət müəyyən varlığın danışıq və ya mətn daxilində ayrıca konsept kimi ön plana çıxarılması ilə əlaqələndirilə bilər. Başqa sözlə desək, adlıq formada təqdim olunan isim hər hansı başqa obyektlə münasibətindən əvvəl müstəqil konseptual vahid kimi aktuallaşır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, adlıq hal digər halların yaratdığı münasibətlər sisteminin başlanğıc nöqtələrindən biridir.

Yiyəlik halında isə iki isim arasında mənsubiyyət və əlaqəlilik münasibəti qurulur. Ənənəvi qrammatik təsvir baxımından bu münasibət sahiblik və ya aidlik əlaqəsi kimi təqdim edilir. Koqnitiv-semantik yanaşma həmin münasibətin daha geniş konseptual məzmun daşıdığını göstərir. Çünki mənsubiyyət yalnız maddi sahibliklə məhdudlaşmır. Daha dəqiq desək, şəxs, qohumluq, hissə-bütöv, mənşə və müxtəlif əlaqəlilik münasibətləri də bu model çərçivəsində ifadə oluna bilər. Deməli, yiyəlik konstruksiyasının əsasında “bir varlığın digər varlıqla əlaqələndirilməsi” konsepti dayanır. Fikrimizcə, “Divan” materialının bu istiqamətdə araşdırılması qədim türk təfəkküründə varlıqlar arasındakı əlaqələrin hansı dil vasitələri ilə strukturlaşdırıldığını müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.

“Divan”da istifadə olunan yönlük halın morfoloji funksiyası müxtəlifdir. Hərəkətin yönəldiyi şəxsi, başladığı və bitdiyi yeri, bəzi hallarda da zamanını bildirə bilir. Əsərdə yönlük halda istifadə olunan sözlərə əsasən yönlük hal şəkilçilərinin *-a, -ə, -ka, -gə* olduğunu qeyd edə bilərik (Atalay 1986: 312). Məsələn: yalavaç+ka – peyğəmbərə.

Koqnitiv dilçilikdə belə münasibətlər çox vaxt başlanğıc nöqtəsi, hərəkət trayektoriyası və son nöqtə arasındakı əlaqə əsasında izah olunur. Yönlük halı bu baxımdan hərəkətin və ya münasibətin yönəldiyi son nöqtəni konseptual olaraq müəyyənləşdirir.

Bu məqam hal formalarının qarşılıqlı semantik münasibətlərinin araşdırılması üçün də əhəmiyyətlidir. Yönlük halı ilə çıxışlıq halı arasında müəyyən konseptual qarşılaşdırma aparmaq mümkündür. Birinci halda hərəkətin və ya münasibətin istiqamətləndiyi məkan və ya obyekt ön plana çıxırsa, ikinci halda hərəkətin başlanğıc nöqtəsi və ya mənbəyi bildirilir. Beləliklə, iki hal arasında sadə formal qarşıdurmadan daha mürəkkəb konseptual münasibət meydana çıxır: biri “hədəf”, digəri isə “mənbə” komponentini ön plana gətirir.

Təsirlik hal “Divan”da geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Təsirlik hal ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri bu halın lüğətdə fərqli şəkilçilərin köməyi ilə ifadə olunmasıdır.

“Bu hal görülən hər hansı bir işin təsir hədəfini və obyektini bildirmək üçün ismin sonuna -ı, -i, -u, -ü şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Səsli ilə bitən isimlərdə isə hal şəkilçisindən əvvəl xüsusi bir səs – bitişdirici -n səssizi artırılır (alma+ n + ı, dəvə + n + i)” (Quliyeva 2006: 56).

Təsirlik halının koqnitiv-semantik xüsusiyyəti hərəkətin təsir dairəsinə daxil olan obyektin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Ənənəvi qrammatik baxımdan təsirlik halı keçidli felin tələb etdiyi obyekt münasibətini ifadə edir. Lakin koqnitiv yanaşmada bu münasibət “hərəkət edən subyekt – hərəkət – təsirə məruz qalan obyekt” modeli əsasında izah edilə bilər. Beləliklə, təsirlik halı hərəkətin semantik strukturunda obyektin xüsusi statusunu müəyyənləşdirir və onu hadisə çərçivəsində diqqət mərkəzinə gətirir.

Bu baxımdan deyə bilərik ki, təsirlik halının funksiyası yalnız sintaktik tamamlıq yaratmaqdan ibarət deyildir. O, hadisənin, hərəkətin yönəldiyi obyektin konseptual olaraq fərqləndirilməsinə xidmət edir. Bu xüsusiyyət xüsusilə müəyyən və qeyri-müəyyən obyekt münasibətlərinin təhlilində əhəmiyyət qazanır. Deməli, təsirlik halının işlənməsi ilə obyektin hadisə daxilindəki semantik statusu arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Müasir dildə yerlik hal eyni şəkilçilərlə – -da, -də, -ta, -tə ilə ifadə olunur. Fonetik uyğunluq (ünsüz ahəngi) tam qorunmuşdur. Daha dəqiq desək, morfoloji baxımdan lüğətdəki forma demək olar ki, dəyişmədən bu günə gəlib çatmışdır.

Morfoloji baxımdan dəyişiklik baş verməsə də semantik baxımdan qədim dildə yerlik halın zaman mənaları ifadə etdiyi də müşahidə olunur. Müasir dildə isə bu funksiya məhdudlaşaraq əsasən məkan bildirən hala çevrilmiş, zaman mənaları leksikləşmiş zərf formalarına keçmişdir. Məsələn: qışda, yazda, gündə. Fikrimizcə, “Divan” materialında bu tip münasibətlərin araşdırılması qədim türk dilində məkan konseptinin hansı qrammatik vasitələrlə ifadə olunduğunu aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Çıxışlıq halının semantik nüvəsində isə mənbə, başlanğıc və uzaqlaşma münasibətləri dayanır. Bu hal formasının koqnitiv interpretasiyasında “mənbədən ayrılma” sxemi əsas yer tutur. Hərəkətin başladığı nöqtə, ayrılmanın baş verdiyi məkan və ya müəyyən prosesin mənbəyi çıxışlıq halının semantik strukturunda bir-biri ilə əlaqəli komponentlər kimi çıxış edir. Bu münasibət konkret məkan ifadəsindən başlayaraq səbəb, mənşə, müqayisə və digər abstrakt semantik sahələrə doğru genişlənə bilər.

Çağdaş Azərbaycan dilində çıxışlıq hal -dan, -dən -tan, -tən şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu da “Divan”dakı -dın, -din formasının səs dəyişməsi ilə sabitləşmiş formasıdır. Semantik baxımdan isə hər iki dövrdə çıxışlıq hal eyni funksiyanı – ayrılma, mənşə, səbəb və istiqamət dəyişməsini ifadə etmişdir.

Hal formalarının semantik qarşılaşdırılması məsələsində başqa bir mühüm cəhət də onların kontekstlə əlaqəsidir. Eyni hal şəkilçisi müxtəlif fellərlə və müxtəlif sintaktik strukturlarda işləndikdə fərqli məna çalarları yarada bilər. Buna görə də “Divan”da hal kateqoriyasının koqnitiv-semantik təhlili yalnız şəkilçi səviyyəsində aparılmamalı, həmin formaların daxil olduğu söz birləşmələri və cümlə strukturları da nəzərə alınmalıdır. Müasir tədqiqatlarda da “Divan” materialında hal şəkilçilərinin felin sintaktik tələbi ilə əlaqəsinin ayrıca araşdırıldığını görürük.

“Divan”da halların funksiyaları çox vaxt istiqamət, məkan, münasibət dəyişmələri ilə əlaqəlidir. Əgər yönlük hal bir yerə doğru yönəlmə bildirirsə, onun əksi kimi çıxışlıq hal bir yerdən uzaqlaşma mənasını ifadə edir.

Eyni qaydada, yerlik hal bu iki istiqamət arasında neytral vəziyyət yaradır. Belə qeyd etmək mümkündür ki, hallar arasında olan semantik antiteza bir növ məna oppozisiyaları sistemi əmələ gətirir. Fikrimizi daha geniş şəkildə əsaslandırsaq “Divan”dakı halları yalnız şəkilçi kimi deyil, bir-biri ilə əks mənada qarşı duran sistem kimi tədqiq etmək daha məqbul hesab ediləndir.

Məsələn, “Divan”da

Ol tağka ağdı – o, dağa dırmandı (yönlük hal) (Əskər 2006: 224).

Ər tağdan kıdhı ıldı – adam dağdan aşağı endi (çıxışlıq hal) (Əskər 2006: 221).

Bu iki nümunə yön-əks yön münasibətini açıq şəkildə göstərir. Nümunədəki hal şəkilçiləri yalnız morfoloji fərq deyil, əks məna istiqamətləri daşıyır.

Bu sistemlilik hal kateqoriyasının “əkslik” məsələsinə də yeni yanaşma tələb edir. Hal kateqoriyasının əksi dedikdə müəyyən halın qrammatik baxımdan inkarı deyil, müxtəlif hal formalarının eyni konseptual sahə daxilində qarşılaşdırılması nəzərdə tutulmalıdır. Fikrimizcə,bu səbəbdən hal formaları arasındakı münasibətləri yalnız “əks” və ya “əks olmayan” kimi ikili təsnifata salmaq əvəzinə, onların yaratdığı semantik şəbəkəni müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Nəticə etibarilə, M.Kaşğarinin “Divan”ında ismin hal kateqoriyası qədim türk dilinin yalnız morfoloji sistemini deyil, eyni zamanda həmin dövr insanının ətraf aləmi dil vasitəsilə strukturlaşdırma üsullarını araşdırmaq üçün də mühüm imkan yaradır. Hal şəkilçiləri obyektlər arasında münasibətlərin qrammatik ifadəsini təmin etməklə yanaşı, məkan, istiqamət, mənbə, mənsubiyyət və təsir kimi fundamental konseptlərin dil səviyyəsində aktuallaşmasına xidmət edir. Bu baxımdan “Divan”ın hal sistemi tarixi qrammatikanın faktları kimi deyil, həm də dil və təfəkkür münasibətlərinin öyrənilməsi üçün dəyərli material kimi qiymətləndirilməlidir.

“Divan”dakı hal formalarının çağdaş Azərbaycan dilindəki qarşılıqları ilə müqayisəsi isə həmin semantik münasibətlərin hansı səviyyədə qorunduğunu, hansı məna dəyişmələrinə məruz qaldığını və hansı qrammatik modellərin yenidən təşkil olunduğunu müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə müqayisə qədim türk dilindən müasir Azərbaycan dilinə keçid prosesində hal kateqoriyasının yalnız formal deyil, həm də funksional-semantik inkişaf istiqamətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu səbəbdən “Divan” materialının koqnitiv-semantik aspektdə tədqiqi türk dillərində hal kateqoriyasının tarixi inkişafının daha dolğun şəkildə izah edilməsinə xidmət edən perspektivli istiqamətlərdən biri hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Divanü Lüğat-it-Türk" Tərcüməsi (Çeviren Besim Atalay), I cild. Ankara: 1985. 530 s.
2. “Divanü Lüğat-it-Türk" Tərcüməsi (Çeviren Besim Atalay), III cild. Ankara: 1986. 452 s.
3. “Divanü lüğat-it-Türk” (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). I cild. Bakı. 2006. 512 s.
4. “Divanü lüğat-it-Türk” (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). II cild. Bakı. 2006. 400 s.
5. “Divanü lüğat-it-Türk” (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). III cild. Bakı. 2006. 400 s.
6. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarinin “Divanü-lüğat-it-türk” əsərində türk dillərinin ümumi mənzərəsi. “Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Kimitəsinin jurnalı”. №10(39) Oktyabr 2015. s. 54-62.

Səbinə Muxtarova
Bakı Dövlət Universiteti
“Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri” ETL - kiçik elmi işçi
https://Orcid.org/0000-0002-1856-2648
sabina_mehdi@mail.ru

SÜNİ İNTELLEKT VƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK: TÜRK DİLLƏRİNİN KONSEPTUAL SİSTEMİNİN TƏDQİQİNDƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Tezisdə süni intellekt texnologiyalarının koqnitiv dilçilikdə tətbiqi və bu imkanların türk dillərinin konseptual sisteminin öyrənilməsində rolu araşdırılır. Türk dillərində məkan, zaman, ailə, vətən, azadlıq, yol və qonaqpərvərlik kimi konseptlərin dil vasitəsilə ifadəsi təhlil edilir. Süni intellekt əsaslı dil modellərinin böyük həcmli mətnlərdə semantik əlaqələri, metaforik mənaları və konseptual assosiasiyaları müəyyənləşdirmək imkanları nəzərdən keçirilir. Təhlil göstərir ki, bu texnologiyalar türk dillərində ortaq konseptual modellərlə yanaşı, milli-mədəni xüsusiyyətlərdən irəli gələn fərqlərin də müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Tədqiqat nəticəsində süni intellekt və koqnitiv dilçiliyin birgə tətbiqinin türk dillərinin konseptual xəritəsinin yaradılması üçün perspektivli istiqamət olduğu müəyyən edilmişdir.

Son illərdə süni intellekt texnologiyalarının dilçilikdə tətbiqi dil materialının dilin arxasında dayanan konseptual əlaqələrin daha geniş miqyasda öyrənilməsini mümkün etmişdir. Bu imkan koqnitiv dilçilik baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki insanın dünyanı qavrama və kateqoriyalaşdırma üsulları dil vahidlərinin seçimi, onların bir-biri ilə əlaqəsi və müxtəlif kontekstlərdə qazandığı mənalar vasitəsilə üzə çıxır. Türk dilləri bu baxımdan maraqlı tədqiqat sahəsidir. Dillər arasındakı struktur və leksik yaxınlıq ümumi konseptual xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verdiyi halda, tarixi və mədəni inkişaf fərqləri eyni anlayışın müxtəlif şəkildə ifadə olunmasına səbəb olur.

Aparılmış təhlil göstərir ki, süni intellekt əsaslı dil modellərinin tətbiqi türk dillərində konseptlərin öyrənilməsinə ənənəvi mətn təhlilindən fərqli imkanlar verir. Böyük həcmli mətnlər üzərində aparılan semantik təhlil zamanı sözlərin birbaşa mənaları ilə yanaşı, onların hansı anlayışlarla daha sıx əlaqələndiyi, hansı kontekstlərdə metaforik məna qazandığı və müxtəlif məna çalarlarının hansı istiqamətdə formalaşdığı müəyyənləşdirilə bilir. Bu xüsusiyyət koqnitiv dilçilikdə mühüm hesab olunan konseptual şəbəkələrin daha geniş material əsasında təsvirinə imkan yaradır.

Türk dillərinin materialının müqayisəsi zamanı xüsusilə məkan və hərəkət anlayışlarının ifadəsində maraqlı nəticələr müşahidə olunur. Konkret məkan

münasibətlərini bildirən dil vahidlərinin zaman, emosional vəziyyət və sosial münasibətlər kimi mücərrəd sahələrin ifadəsində də istifadə edilməsi dilin konkret təcrübədən abstrakt anlayışlara keçid mexanizmini göstərir. Eyni hal “yol”, “ev”, “iç”, “çöl”, “yuxarı”, “aşağı” kimi ilkin məkan məzmunlu vahidlərin müxtəlif kontekstlərdə genişlənmiş mənalar qazanmasında da özünü göstərir. Bu dəyişikliklər insan təcrübəsinin dil vasitəsilə konseptuallaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər.

Təhlil zamanı “vətən”, “ailə”, “qonaqpərvərlik”, “azadlıq”, “zaman” və “yol” kimi mədəni baxımdan yüklü konseptlər də diqqət çəkir. Bu konseptlərin müxtəlif türk dillərində işlənmə kontekstlərinin müqayisəsi göstərir ki, ortaq dil-mədəni irsdən qaynaqlanan ümumi təsəvvürlərlə yanaşı, hər bir dilin tarixi və sosial təcrübəsi ilə bağlı fərqli assosiasiyalar da mövcuddur. Beləliklə, konseptual sistem müəyyən cəmiyyətin dünyanı dərk etmə formasını əks etdirən qarşılıqlı əlaqəli struktur kimi çıxış edir.

Süni intellektin tətbiqi bu fərqlərin müəyyənləşdirilməsində xüsusilə əlverişlidir. Dil modelləri böyük mətn massivlərində təkrarlanan əlaqələri aşkar etməklə hansı söz və ifadələrin müəyyən konsept ətrafında birləşdiyini göstərir. Bununla belə, əldə olunan nəticələrin yalnız texniki göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsi düzgün olmazdı. Koqnitiv təhlil həmin əlaqələrin hansı mədəni və semantik məzmun daşıdığını izah etməyə imkan verir. Buna görə də süni intellekt burada dilçinin müşahidə imkanlarını genişləndirən vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, türk dillərinin konseptual sisteminin öyrənilməsində süni intellekt və koqnitiv dilçiliyin birləşdirilməsi həm ortaq türk dünyagörüşünün, həm də ayrı-ayrı dillərin özünəməxsus konseptual xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün məhsuldar istiqamətdir. Xüsusilə müxtəlif türk dillərinin eyni konsept ətrafında yaratdığı semantik əlaqələrin müqayisəsi dil, təfəkkür və mədəniyyət arasındakı münasibətlərin daha aydın şəkildə üzə çıxarılmasına imkan verir. Bu baxımdan süni intellekt türk dillərinin konseptual xəritəsinin qurulması üçün yeni analitik imkan yaradan tədqiqat vasitəsi kimi çıxış edir.

Abstract

The thesis examines the application of artificial intelligence technologies in cognitive linguistics and the role of these capabilities in studying the conceptual systems of Turkic languages. It analyzes the linguistic expression of concepts such as space, time, family, homeland, freedom, the journey, and hospitality within Turkic languages. The study reviews the capacity of AI-based language models to identify semantic relationships, metaphorical meanings, and conceptual associations within large volumes of text. The analysis demonstrates that these technologies enable the identification of not only shared conceptual models across Turkic languages but also distinctions stemming from national-cultural characteristics. The research concludes that the combined application of artificial intelligence and cognitive linguistics offers a promising approach for mapping the conceptual landscape of Turkic languages.

In recent years, the application of artificial intelligence technologies in linguistics has made it possible to study linguistic material—and the conceptual relationships underlying language—on a much broader scale. This capability is of particular significance for the field of cognitive linguistics. This is because the ways in which humans perceive and categorize the world are revealed through the selection of linguistic units, their interrelationships, and the meanings they acquire in various contexts. Turkic languages offer an interesting field of study in this regard. While structural and lexical affinities between languages allow for the identification of shared conceptual features, differences in historical and cultural development lead to the expression of the same concepts in diverse ways.

The analysis demonstrates that the application of AI-based language models offers unique opportunities—distinct from traditional text analysis—for studying concepts within Turkic languages. Semantic analysis of large-scale text corpora makes it possible to determine not only the literal meanings of words but also the concepts with which they are most closely associated, the contexts in which they acquire metaphorical meaning, and the directions in which various shades of meaning evolve. This capability facilitates the description of conceptual networks—a key aspect of cognitive linguistics—based on a much broader dataset.

Comparing data from Turkic languages yields particularly interesting results regarding the expression of concepts related to space and motion. The use of linguistic units denoting specific spatial relations to express Abstract domains—such as time, emotional states, and social relationships—demonstrates the mechanism by which language transitions from concrete experience to Abstract concepts. This phenomenon is also evident in how units with primary spatial meanings—such as "road," "home," "inside," "outside," "up," and "down"—acquire extended meanings in various contexts. Such shifts can be viewed as the conceptualization of human experience through language.

The analysis also highlights culturally significant concepts such as "homeland," "family," "hospitality," "freedom," "time," and "road." A comparison of the contexts in which these concepts are used across various Turkic languages reveals that, alongside shared perceptions rooted in a common linguistic and cultural heritage, there are distinct associations linked to the specific historical and social experiences of each language. Thus, the conceptual system functions as an interconnected structure that reflects a given society's way of perceiving the world.

The application of artificial intelligence is particularly useful in identifying these differences. By identifying recurring associations within large text corpora, language models reveal which words and phrases cluster around specific concepts. However, it would be inappropriate to evaluate the resulting findings solely on the basis of technical metrics. Cognitive analysis makes it possible to explain the cultural and semantic content underlying these associations. Therefore, artificial intelligence should be viewed here as a tool that expands the linguist's observational capabilities.

Research findings indicate that integrating artificial intelligence with cognitive linguistics offers a productive approach to studying the conceptual systems of Turkic languages, enabling the identification of both the shared Turkic worldview and the unique conceptual characteristics of individual languages. In particular, comparing the semantic associations formed around the same concept across various Turkic languages allows for a clearer understanding of the relationships between language, thought, and culture. In this regard, artificial intelligence serves as a research tool that creates new analytical possibilities for mapping the conceptual landscape of Turkic languages.

Sədaqət Abbasova fil.ü.f.dok., dos.
Lənkəran Dövlət Universteti Xarici dillər kafedrası
ORCİD/ID: 0000-0003-3645-615X
e-mail: sadagat2001@yahoo.com

AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASINDA FİTONİMLƏRİN SEMİOTİK FUNKSİYASI: ADLANDIRMA, MƏKAN VƏ MƏDƏNİ YADDAŞ

Xülasə

Bu məqalədə toponimiyada fitonimlərin semiotik funksiyası, xüsausilə Azərbaycan toponimik materialları əsasında kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda bitki adlarının toponimlərin formalaşmasında oynadığı rol, məkanın təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini, tarixi-mədəni yaddaşı və etno-mədəni təsəvvürləri əks etdirmə imkanları təhlil edilir. Azərbaycan ərazisində mövcud olan fitonimik komponentli toponimlər əsasında bitki adlarının yalnız nominativ vahid kimi deyil, həm də müəyyən məna, simvolik məzmun və mədəni informasiya daşıyan semiotik göstəricilər kimi də çıxış edir.

Fitonimlər təkcə bitki növlərini ifadə edən leksik vahidlər deyil, həm də insanların mədəni yaddaşında təbii mühiti necə qavradığını, şərh etdiyini və qoruduğunu əks etdirən vacib linqvistik əlamətlərdir. Bu baxımdan, bitki adlarından əmələ gələn fitopononimlər müəyyən bir coğrafi məkanın təbii xüsusiyyətləri ilə onun sosial və mədəni təcrübələri arasında semiotik əlaqə yaratması və fitonimlərin semiotik obyektə çevrilməsi haqqında məlumat verir. Azərbaycan toponimikasında Almalı, Armudlu, Söyüdlü, Çınarlı, Alçalı, Narbağı, Üzümlü, Qarağac, Çınarlar, Meşəli, Biçənək kimi yer adlarının olması toponimlərin əmələ gəlməsində bitki örtüyünün rolunu açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Tədqiqatda fitonimlərin toponimik struktur daxilindəki funksiyası üç əsas semiotik səviyyədə müzakirə olunur: adlandırma, yer və mədəni yaddaş.

Birinci səviyyədə fitonim coğrafi obyektin identifikasiyasını və digər məkanlardan fərqləndirilməsini təmin edən əsas nominativ-semiotik göstərici kimi çıxış edir.

Fitotoponimlərin ikinci səviyyəsi müəyyən bir coğrafi arealın florasını, kölgəliyini (fitosenozun sıxlığını) və ya digər ekoloji xüsusiyyətlərini əks etdirməklə məkanın təbii mənzərəsi barədə mühüm informasiya daşıyır. Məsələn, Söyüdlü coğrafi adının məkandakı söyüd ağaclarının yayılma arealı ilə formalaşması, müvafiq toponimin birbaşa təbii-coğrafi mühitin lokal bioloji xüsusiyyətlərinə əsaslandığını sübut edir.

Üçüncü səviyyədə fitotoponimlər yalnız təbii-coğrafi göstəricilər kimi deyil, həm də tarixi və mülki əcdadların daşıyıcıları kimi görünür. Yer adlarında qorunan bitki adları müəyyən bir ərazinin keçmiş flora xüsusiyyətləri, insanların qorunma fəaliyyətləri, gündəlik həyat tərzi və təbiətlə əlaqələri haqqında məlumat verir. Bu baxımdan toponimlər dil, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və sivilizasiya arasında əlaqə yaradan

mürəkkəb semiotik varlıqlar kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir toponimik tədqiqatlarda coğrafi adların xalqın tarixi, dili, adət-ənənələri və mədəni irsi haqqında mühüm məlumatları özündə əks etdirdiyi və bu baxımdan kollektiv yaddaşın qorunmasında mühüm rol oynadığı vurğulanır.

Açar sözlər: Azərbaycan toponimiyası, toponim, fitonim, fitotoponim, flora, semiyotik funksiya, məkan, mədəni yaddaş.

Abstract

This article provides a comprehensive examination of the semiotic function of phytonyms in toponymy, with particular reference to Azerbaijani toponymic material. The study focuses on the role of plant names in the formation of toponyms and examines their capacity to encode the natural and geographical characteristics of a given area, as well as historical and cultural memory and ethno-cultural perceptions. An analysis of toponyms containing phytonymic components in the Azerbaijani toponymic system demonstrates that phytonyms function not merely as nominative lexical units, but also as semiotic markers that convey specific meanings, symbolic associations, and culturally significant information.

Phytonyms are not limited to the designation of plant species; they also constitute important linguistic indicators of the ways in which communities perceive, conceptualize, and preserve the natural environment within their cultural memory. From this perspective, phytotoponyms derived from plant names establish a semiotic relationship between the natural characteristics of a geographical space and the social and cultural experience associated with that space. Toponyms such as Almalı, Armudlu, Söyüdlü, Çınarlı, Alçalı, Narbağı, Üzümlü, Qarağac, Çınarlar, Meşəli, and Biçənək provide clear evidence of the role of vegetation in the formation of geographical names within Azerbaijani toponymy.

The study examines the function of phytonyms within the toponymic structure at three principal semiotic levels: naming, spatial representation, and cultural memory.

At the first level, a phytonym functions as a nominative-semiotic marker that facilitates the identification of a geographical feature and distinguishes it from other spatial entities.

At the second level, phytotoponyms reflect the floristic characteristics of a particular geographical area, the nature and distribution of its vegetation, and, in certain cases, the density of specific plant communities. In this respect, they convey significant information about the natural landscape of a given locality. For instance, the semantic structure of the toponym Söyüdlü reflects a natural-geographical motivation associated with the distribution of willow trees in the respective area.

At the third level, phytotoponyms function not only as indicators of the natural and geographical environment but also as repositories of historical and cultural memory. Plant names preserved in geographical names may retain information concerning the historical flora of a particular area, patterns of human interaction with the natural environment, economic activities, and processes of spatial appropriation and settlement. Consequently,

toponyms may be regarded as complex semiotic entities that mediate between language, history, geography, ethnography, and culture. In this context, the preservation of phytonymic elements in Azerbaijani toponymy represents not simply a mechanism of geographical naming, but also a linguistic manifestation of the ways in which the natural environment has been perceived, conceptualized, and incorporated into collective cultural memory.

Keywords: toponymy, phytonym, phytotoponym, semiotics, semiotic function, spatial representation, flora, cultural memory, Azerbaijani toponymy.

Giriş

Toponimlər yalnız müəyyən bir coğrafi məkanı digər məkanlardan fərqləndirən adlandırma vahidləri deyil, həm də cəmiyyətin təbiətə münasibətini, tarixi təcrübəsini, sosial-mədəni dünyagörüşünü və kollektiv yaddaşını özündə qoruyan mürəkkəb dil və mədəniyyət göstəriciləridir.

New Mexico Üniversitesi'nin antropoloji professoru Keith H. Basso "Coğrafi yerlər və yer adları ilə bağlı Apaçi anlayışlarının antropoloji tədqiqi" (Anthropological study of Apache concepts of geographical places and place names) adlı əsərində yer adlarını yalnız məkanın coğrafi identifikasiyası vasitəsi kimi deyil, insanların tarixi təcrübəsini, mədəni dəyərlərini və kollektiv yaddaşını yaşadan semiotik vasitə kimi nəzərdən keçirir (Basso 1996:63). Onun fikrincə, yer adları müəyyən məkanları keçmiş hadisələr, şəxslər, fəaliyyətlər və sosial təcrübələrlə əlaqələndirərək həmin məkanların mədəni mənasını formalaşdırır. Bu baxımdan yer adlarının (toponimlərin) öyrənilməsi yalnız dilçilik və coğrafiyanın deyil, həmçinin semiotika, etnologiya, tarix, kulturologiya və antropologiyanın kəsişmə sahələrindən biri kimi çıxış edir. Müasir toponimika tədqiqatlarında adın sadəcə "yerə verilmiş ad" kimi deyil, məkan haqqında müəyyən informasiyanı kodlaşdıran və nəsildən-nəslə ötürən semiotik vahid kimi araşdırılması xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Professor N.Məmmədov "*coğrafi terminlərin heç də hamısının eyni informasiya yükünə malik olmadığı fikrindədir. Müəllifə görə, bu terminlər yalnız sifət, say, zoonim, fitonim və başqa sözlərlə birləşdikdə onların informasıya yükü artırır*" (Məmmədov, 2007: 165).

Fitotoponimlərin semantik xüsusiyyətləri

Bütün dünya coğrafiyasında olduğu gibi, Azerbaycan onomastikasında bitki və bitki örtüsünün adlarına əsaslanan toponimlərlə çox zəngindir Azərbaycan toponimikasında fitotoponimlərin əsas semantik xüsusiyyəti onların ərazinin bitki örtüyü ilə əlaqəli olmasıdır. A. Qurbanov fitotoponimləri bitki adları əsasında yaranan yer adları kimi səciyyələndirir və onların müəyyən ərazidəki bitki aləmi ilə bağlılığını göstərir. Müəllif fitonimik mənşəli toponimlər sırasında Armudlu, Almalı, Almalıq, Qarağac, Biçənək, Göyəm, Göyəmli, Söyüdlü, Moruxlu, Meşəli, Laləzər və s. adları nümunə kimi təqdim edir. Bu materiallar fitotoponimlərin ərazidə üstünlük təşkil edən və ya həmin ərazi üçün səciyyəvi olan bitki ilə semantik əlaqəsini nümayiş etdirir (Qurbanov, 2019: 196). Toponimik vahidlərin semantik strukturunda təbii-coğrafi amillər mühüm yer tutur.

Bu baxımdan bitki adları əsasında formalaşan coğrafi adlar – fitotoponimlər ərazinin təbii xüsusiyyətlərini dil vasitəsilə əks etdirən mühüm toponimik qrup hesab olunur. M. Adilov və A. Paşayev fitotoponimləri bitki adları əsasında yaranan yer adları kimi səciyyələndirir və onların formalaşmasını müəyyən ərazidə konkret bitki növünün üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqələndirirlər. Müəlliflərin verdiyi nümunələr sırasında Çovdar, Armudlu, Almalı, Almalıq, Alçalı, Badamağac, Qarağac, Biçənək, Göyəm, Göyəmlik, Çinar, Söyüdlü, Moruxlu, Meşəli, Laləzar və digər toponimlər yer alır. Bundan əlavə, fitotoponimlərin başlıca semantik xüsusiyyəti onların nominativ və deskriptiv funksiyalarının qarşılıqlı vəhdətində özünü göstərir. Bir tərəfdən bitki adı coğrafi obyektin digər obyektlərdən fərqləndirilməsini təmin edən nominativ vasitə kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə həmin məkanın təbii-landşaft xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Beləliklə, fitonim toponimik vahidin tərkibində sadəcə adlandırıcı element deyil, eyni zamanda məkanın flora xüsusiyyətlərini kodlaşdıran semantik komponent funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn, “Çovdar” toponiminin semantik xüsusiyyətini toponimik təsnifat baxımından izah edərkən ilk növbədə onun fitotoponim kimi qiymətləndirilməsi mümkündür. Lakin burada mühüm bir məqam var: bəzi toponimik mənbələrdə Daşkəsən və Kəlbəcərdəki Çovdar adları etnotoponim kimi də təqdim edilir. Buna görə elmi məqalələrdə bu iki yanaşmanı fərqləndirmək daha məqsədəuyğundur. Çovdar toponiminin fitonim kimi izahı Azərbaycan toponimikasında maraqlı və mübahisəli məsələlərdəndir. Mövcud elmi mənbələrdə bu adın həm bitki adı, həm etnonim, həm də başqa leksik mənşələrlə əlaqələndirildiyi göstərilir. Buna görə də fitonimik izahı qəti etimologiya kimi deyil, mümkün semantik-etimoloji yanaşma kimi təqdim etmək daha düzgündür. İndi isə, Çovdar toponiminin fitonomik - semantik izahına diqqət edək:

Çovdar Azərbaycan dilində taxıllar fəsiləsinə daxil olan Secale cereale L. bitkisinin adıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində çovdar “unundan qara çörək bişirilən taxıl bitkisi” kimi izah edilir; botanika mənbələrində də bu bitkinin *Secale cereale L.* elmi adına uyğunluğu göstərilir.

Toponimik materiallar göstərir ki, Çovdar adı Daşkəsən və Kəlbəcər rayonlarında yaşayış məntəqəsi adı kimi işlənmiş və müvafiq toponimik sistemdə özünəməxsus yer tutmuşdur. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti bu adları etnotoponim kimi təqdim edir və Çovdar kəndinin adının eyniadlı dağ və çay adları ilə əlaqəsini göstərir.Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, dağ vaxtilə burada əsasən çovdar bitkisi əkildiyinə görə belə adlandırılmışdır (Azərbaycan Toponimlərinin ensiklopedik Lüğəti, 2007: 200). Amma fitonim əsasında Çovdar sözünün yaranması Azərbaycan toponimik sistemində ən çox qəbul edilmiş modellərdən biridir. Afad Qurbanov bitki adlarından yaranan coğrafi adları fitotoponimlər adlandırır və Çovdar toponimini Daşkəsən və Kəlbəcər ərazilərindəki fitotoponimlər sırasında qeyd edir. Müəllifə görə, belə toponimlər müəyyən ərazidə konkret bitki növünün geniş yayılması və ya həmin bitkinin məkan üçün səciyyəvi olması ilə əlaqədar formalaşa bilər (Qurbanov, 2019: 203). Bu baxımdan çovdar bitkisinin yayıldığı və ya becərildiyi ərazi Çovdar semantik modeli kimi irəli sürülə bilər. Yəni ilkin mərhələdə çovdar apelyativi müəyyən bitki növünü ifadə etmiş, sonrakı mərhələdə isə

həmin bitkinin çoxluğu, becərilməsi və ya ərazi üçün səciyyəvi olması əsasında məkan adı, yəni toponim funksiyası qazanmışdır. Beləliklə, fitonim toponimik nominasiya prosesində təbii-coğrafi əlamətin dil vasitəsilə kodlaşdırılması funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

Çovdar adının fitonimik semantikası isə xüsusilə ərazinin təbii landşaftı ilə insanın təsərrüfat fəaliyyəti arasındakı əlaqə baxımından daha əhəmiyyətli bir semantik konkret model olaraq bilimməkdədir. Beləliklə, Çovdar yalnız yabanı bitki kimi deyil, həm də kənd təsərrüfatında istifadə olunan taxıl bitkisi olduğundan, bu tip toponimdə həm təbii bitki örtüyü, həm də əkinçilik fəaliyyəti ilə bağlı informasiya potensialı meydana çıxır. Azərbaycanda çovdarın kənd təsərrüfatı bitkisi kimi Secale cereale L. növü ilə qeydə alınması da bu semantik əlaqənin botaniki əsasını təsdiqləyir. Bundan əlavə, totoponimlərin semantikası yalnız müəyyən bitkinin adlandırılması ilə məhdudlaşmır; onlar ərazinin floristik xüsusiyyətləri, landşaftı, insanların təbiətlə münasibəti və tarixi-mədəni yaddaşı haqqında informasiya daşıya bilir.

Fitonimlərin semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların morfoloji quruluşu və toponimik modellərdəki iştirakı da nəzərdən keçirilir. Xüsusilə -lı/-li/-lu/-lü şəkilçisinin bitki örtüyünün bolluğu və ya müəyyən bitkinin həmin məkanda xarakterik olması haqqında semantik təsəvvür yaratması diqqətə alınır (Adilov, Paşayev, 1987: 56–57). Beləliklə, fitotoponimlər təbii mühitin sadə nominativ ifadəsindən kənara çıxaraq, insan–məkan münasibətlərinin dil və mədəniyyət vasitəsilə kodlaşdırılan semiotik göstəricilərinə çevrilir. Məsələn: “Çovdar” komponentinin taxıl bitkisi – çovdarla əlaqəsi nəzərə alındıqda, toponimin ilkin nominativ motivasiyasını həmin bitkinin ərazidə mövcudluğu və ya təsərrüfat əhəmiyyəti ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bununla belə, akademik tədqiqat çərçivəsində bu motivasiyanın elmi əsaslılığını müəyyənləşdirmək üçün onun tarixi və etimoloji materiallar əsasında ayrıca araşdırılması və təsdiqlənməsi zəruridir. Semiotik baxımdan isə Çovdar nümunəsi maraqlı bir transformasiyanı göstərir:

Çovdar -bitki adı = təsərrüfat obyekti:

Çovdar – coğrafi ad = ərazi əlaməti.

Buradan göründüyü kimi fitonim yalnız botaniki obyektə işarə etmir, insanın təbii mühitdən istifadəsi və ərazi ilə təsərrüfat münasibətini də əks etdirə bilər.

Fitonimlərin Semiotik Funksuyası:

Toponimin semiotik mahiyyəti onun yalnız müəyyən məkanı göstərməsi ilə məhdudlaşmır. Adlandırılmış məkan haqqında müəyyən təsəvvürün formalaşmasında toponim mühüm işarə funksiyası yerinə yetirir. Semiotik yanaşmada xüsusi adlar sosial-mədəni adlandırma praktikası kimi nəzərdən keçirilə və onların vasitəsilə sosial məkanın necə qurulduğu, kollektiv yaddaşın necə qorunduğu araşdırıla bilər. Ü. Pärli toponimlərin sosial məkanı strukturlaşdırdığını və yaddaşı daşıdığını vurğulayır (Pärli, 2011:197–223). Bu baxımdan fitonimlər yalnız məkanın adlandırılmasına xidmət edən nominativ vahidlər deyil, həm də təbii mühit haqqında məlumatı, tarixi təcrübəni və kollektiv yaddaşı dil vasitəsilə qoruyan mədəni-semiotik göstəricilərdir (Simpson, 2012: 392–404).

Azərbaycan toponimiyasında xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən digər toponimik fitonimlərdən olan Qarağac toponimini semiotik təsnifatına diqqət yetirək. Azərbaycan dilçiliyində Qarağac fitoniminin semantik və semiotik xüsusiyyətlərini izah edərkən onu, ilk növbədə, bitki adı əsasında formalaşmış fitonim, toponimik müstəvidə isə fitotoponimik vahid kimi səciyyələndirmək mümkündür. Afad Qurbanov bitki adları əsasında yaranan yer adlarını fitotoponimlər adlandırır və Qarağac adını Azərbaycan fitotoponimləri sırasında göstərir; müəllifə görə belə adlar ərazidə müəyyən bitki növünün yayılması və ya üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı yaranır. Qarağac sözünün leksik-semantik əsasında konkret ağac adı dayanır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qarağac meşə zonalarında rast gəlinən, oduncağı bərk, qol-budaqlı böyük ağac kimi izah olunur. Buna görə fitonimin ilkin nominativ funksiyası təbii obyektin – müəyyən ağac növünün adlandırılması ilə bağlıdır. Semiotik baxımdan Qarağac adında üç əsas məna səviyyəsini fərqləndirmək olar:

Nominativ-semantik səviyyə: qarağac konkret bitki növünü bildirir və təbii varlığın dil vasitəsilə adlandırılmasını təmin edir.

Deskriptiv səviyyə: fitonim həmin ağacın ərazi ilə əlaqəsini, xüsusilə onun müəyyən məkanda yayılmasını və ya xarakterik bitki örtüyü elementi olmasını işarələyir. Qurbanovun təsnifatında Qarağac məhz fitotoponim nümunəsi kimi təqdim edilir.

Toponimik-semiotik səviyyə: bitki adı artıq yalnız flora vahidini deyil, həmin bitki ilə əlaqələndirilən coğrafi məkanı işarələyir. Məsələn, Qarağac toponiminin Sabirabad və Dəvəçi ərazilərində qeydə alınması onun Azərbaycan toponimik sistemində fitonimik əsaslı coğrafi ad kimi işlənməsini göstərir. Burada ***qara*** + ağac komponentlərinin struktur-semantik münasibəti də ayrıca diqqətəlayiqdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində toponimik vahidlərin leksik üsulla formalaşmasını araşdıran Həmzə Əliyev və Ədalət Abbasov **Qarağac, Qarağacı, Qaraağaclıq** kimi vahidləri fitonimik toponimlər sırasında nəzərdən keçirirlər. Onların araşdırmasında qara komponentinin toponimlərdə müxtəlif əlavə semantik funksiyalar daşıya bildiyi göstərilir. Buna görə Qarağacın etimoloji-semiotik təhlilində qara komponentinin mənasını avtomatik olaraq yalnız *"rəng"* kimi qəbul etməkdənsə, konkret toponimik kontekstdə ayrıca əsaslandırmaq daha məqsədəuyğundur (Əliyev, Abbasov, 2023:40)

Qarağac fitoniminin semiotik funksiyasına dair fikrimizi ümumiləşdirsək, bu adın yalnız bitki adını ifadə etmədiyi, eyni zamanda məkanın təbii xüsusiyyətlərini və mədəni yaddaşını əks etdirən semiotik vahid kimi çıxış etdiyi qənaətinə gəlmək olar. Qarağac fitonimi Azərbaycan toponimik sistemində bitki adı əsasında formalaşmış fitotoponimik vahid kimi səciyyələndirilə bilər. Fitonimin ilkin nominativ funksiyası konkret ağac növünün adlandırılması ilə bağlı olduğu halda, toponimik müstəvidə onun semantik tutumu genişlənərək müəyyən ərazinin həmin bitki örtüyü ilə əlaqəsini işarələyir. Bu baxımdan Qarağac adı nominativ, deskriptiv və işarələyici-semiotik funksiyaların vəhdətində çıxış edir. Azərbaycan toponimik materiallarında Qarağacın Sabirabad və Dəvəçi ərazilərində qeydə alınması da bu vahidin fitonimik əsaslı coğrafi ad kimi işlənməsini təsdiqləyir (Qurbanov, 2019:195)

Azərbaycan toponimiyasında fitonimlər yalnız təbii-coğrafi xüsusiyyətləri ifadə edən nominativ vahidlər deyil, həm də xalqın tarixi-mədəni təcrübəsini və məkanla bağlı yaddaşını qoruyan dil göstəriciləridir. Bitki adları əsasında formalaşan toponimlər müəyyən ərazinin təbii landşaftı ilə yanaşı, həmin məkanla bağlı təsərrüfat fəaliyyətini, məskunlaşma xüsusiyyətlərini və etnomədəni təsəvvürləri əks etdirir. Bu baxımdan fitotoponimlər mədəni yaddaşın dil vasitəsilə qorunması və nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Fitotoponimlərin mədəni yaddaş baxımından əhəmiyyəti onların yalnız məkanın fiziki xüsusiyyətlərini deyil, insanın təbiətlə qarşılıqlı münasibətini də özündə əks etdirməsi ilə bağlıdır. Belə adlar müəyyən bitkinin ərazidə yayılmasını, təsərrüfat əhəmiyyətini və ya həmin bitkinin yerli əhali üçün tanınmışlığını dil yaddaşında saxlayaraq keçmişlə müasir məkan arasında semantik əlaqə yaradır. Bu baxımdan toponimlər ümumən xalqın tarixi və mədəni yaddaşının mühüm daşıyıcıları kimi qiymətləndirilir (Əhmədov, 1990: 155).

Azərbaycan toponimiyasında fitonimlərin mədəni yaddaşı

Toponimiyasında fitonimlərin mədəni yaddaşı mövzusunda linqvistik təsnifat üçün konkret və mənbə ilə əsaslandırıla bilən nümunə kimi Armudlu toponimini misal göstərə bilərik. *Armudlu* toponimi struktur-semantik baxımdan fitonim mənşəli toponim kimi səciyyələndirilə bilər. Linqvistik təsnifat baxımından fitotoponimlər bitki adları əsasında formalaşan toponimik vahidlərdir. Məsələn, Armudlu toponimi “armud” fitoniminə -lu şəkilçisinin artırılması ilə yaranmış və ərazinin bitki örtüyü ilə bağlı informasiyanı özündə qoruyub saxlamışdır. Belə adlar təbii mühit haqqında məlumat verməklə yanaşı, həmin mühitə dair tarixi-mədəni yaddaşın dil vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülməsinə xidmət edir. Beləliklə, fitonimlərin toponimik sistemə daxil olması nəticəsində bitki örtüyünün xarakteri, yayılma arealı, bolluğu və təsərrüfat əhəmiyyəti ilə bağlı məlumatları əks etdirən struktur-semantik fitotoponimik modellər formalaşır. Bu baxımdan, Çınarlı, Qovaqlı, Söyüdlü, Palıdlı, Narbağı və Üzümlü kimi toponimlər məkanın təbii-landşaft xüsusiyyətlərini və ya həmin ərazidə bitkilərin təsərrüfat baxımından əhəmiyyətini nominativ səviyyədə kodlaşdırır. Bu adlandırma modelində fitonim yalnız coğrafi obyektin adlandırılmasına xidmət edən leksik vahid kimi deyil, həm də məkanın təbii, ekoloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri haqqında müəyyən informasiya daşıyan semiotik işarə kimi çıxış edir. Məsələn:

Çınarlı – çinar ağaclarının çoxluğu ilə əlaqəli;
Qovaq / Qovaqlı – qovaq ağacının mövcudluğu ilə bağlı;
Söyüdlü – söyüd ağaclarının yayıldığı ərazi;
Palıdlı – palıd bitkisinin landşaftdakı dominantlığına əsaslanan adlandırma;
Narbağı – nar ağaclarının becərilməsi və ya geniş yayılması ilə bağlı;
Üzümlü – üzümçülüklə əlaqəli məkan adı.

Çinarlı, Qovaqlı, Söyüdlü, Palıdlı, Narbağı və Üzümlü -bu fitonimlərin semiotik obyekte cevrilməsi

Bu fitonimlərin semiotik obyektə çevrilməsi prosesi isə, onların sadəcə bitki adını bildirməsi ilə məhdudlaşmır; həmin bitkinin məkanla əlaqələndirilərək coğrafi ərazinin

identifikasiyasını və müəyyən xüsusiyyətlərinin kodlaşdırılmasını təmin etməsi ilə baş verir.

Fitonimlərin semiotik obyektə çevrilməsi:

Çınarlı, Qovaqlı, Söyüdlü, Palıdlı, Narbağı və Üzümlü kimi fitotoponimlərdə bitki adları ilkin leksik-semantik mənasından çıxaraq müəyyən coğrafi məkanın semiotik göstəricisinə çevrilir. Bu prosesdə fitonim məkanın təbii-landşaft xüsusiyyətini, bitki örtüyünü və həmin ərazi ilə bağlı təsəvvürləri işarələyən nominativ vahid kimi çıxış edir. Beləliklə, Çınarlı çinar ağaclarının, Qovaqlı qovaq ağaclarının, Söyüdlü söyüd ağaclarının, Palıdlı palıd ağaclarının üstünlük təşkil etdiyi və ya həmin bitkilərlə səciyyələnən məkanı; Narbağı nar yetişdirilən və ya nar bağları ilə fərqlənən ərazini, Üzümlü isə üzümçülüklə və ya üzüm bağları ilə səciyyələnən məkanı semantik baxımdan işarələyir. Bu baxımdan fitonimlərin toponimik sistemə daxil olması nəticəsində onların deskriptiv mənası semiotik məna ilə tamamlanır: bitki adı artıq yalnız botaniki obyektin deyil, müəyyən məkanın təbii, təsərrüfat və mədəni xüsusiyyətlərinin dil vasitəsilə kodlaşdırılmış göstəricisinə çevrilir. Deməli, fitotoponimlərdə “bitki → məkan → məkanın identifikasiyası” istiqamətində semantik-semiotik transformasiya baş verir. Daha sonra bu işarə coğrafi obyektin adına daxil olaraq Çınarlı tipli toponim yarada bilər. Burada:

Çinar → konkret bitki → ərazinin əlaməti → toponimik işarə → kollektiv yaddaş prosesini müşahidə etmək mümkündür.Bu baxımdan fitotoponim məkanın yalnız adlandırılması deyil, həm də onun müəyyən əlamətinin kodlaşdırılmasıdır.

Bu qruplaşdırma göstərir ki, fitotoponimlər həm təbii landşaftı, həm də insanın təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirə bilər.

Nəticə

Beləliklə, aparılan araşdırma göstərir ki, Azərbaycan toponimik sistemində fitonimlər yalnız təbii-coğrafi mühitdə mövcud olan bitki adlarının məkan adlarına transformasiyası deyil, həm də insanın təbiət, məkan və sosial-mədəni mühitlə qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən mühüm semiotik vahidlərdir. Fitonimlərin toponimik müstəviyə keçidi nəticəsində onların ilkin leksik-semantik mənası genişlənərək müəyyən coğrafi məkanın təbii xüsusiyyətlərini, landşaftını və həmin ərazi ilə bağlı tarixi-mədəni təsəvvürləri ifadə edən yeni nominativ məzmun qazanır. Tədqiqat materiallarının təhlili əsasında demək olar ki, fitotoponimlərin semiotik funksiyası üç əsas istiqamətdə reallaşır: adlandırma, məkanın səciyyələndirilməsi və mədəni yaddaşın qorunması. Birinci halda fitonim coğrafi obyektin identifikasiyasını təmin edən nominativ vasitə kimi çıxış edir. İkinci halda müəyyən bitki növünün ərazidə yayılması, bolluğu və ya həmin landşaft üçün səciyyəvi olması məkanın təbii-semantik göstəricisinə çevrilir. Üçüncü istiqamətdə isə fitotoponimlər təbiət haqqında tarixi təsəvvürləri, yerli əhalinin ekoloji müşahidələrini və məkanla bağlı kollektiv yaddaşı nəsildən-nəslə ötürən dil faktı kimi çıxış edir.

Çınarlı, Qovaqlı, Söyüdlü, Palıdlı, Narbağı, Üzümlü, Armudlu, Almalı, Qarağac və digər fitotoponimlərin semantik quruluşu göstərir ki, bitki komponenti məkanın yalnız fiziki xüsusiyyətini bildirməklə məhdudlaşmır; eyni zamanda həmin ərazi haqqında müəyyən təsəvvürü dil vasitəsilə kodlaşdırır. Bu baxımdan fitonim → toponim keçidi

sadəcə nominasiya prosesi deyil, təbii obyektin semiotik-mədəni əlamətə çevrilməsi prosesidir.

Beləliklə, Azərbaycan toponimiyasında fitonimlərin semiotik funksiyası təbiət və məkan arasında yaranan münasibətlərin dil strukturunda sabitləşmiş formasını əks etdirir. Fitotoponimlər bir tərəfdən məkanı adlandırır və fərqləndirir, digər tərəfdən isə həmin məkanın təbii simasını və onunla bağlı mədəni informasiyanı qoruyub saxlayır. Bu xüsusiyyət onları Azərbaycan dilinin toponimik sistemində nominativ, deskriptiv və kulturoloji-semiotik informasiya daşıyan mühüm dil vahidlərinə çevirir. Nəticə etibarilə, fitonimlərin toponimik müstəvidə öyrənilməsi Azərbaycan ərazisinin yalnız fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin deyil, həm də xalqın təbiət qavrayışının, məkanla bağlı tarixi təcrübəsinin və kollektiv mədəni yaddaşının dil vasitəsilə tədqiqinə imkan verir. Bu baxımdan fitotoponimlər “təbiət – məkan – insan – yaddaş” münasibətlərinin dil və semiotika müstəvisində ifadə olunduğu xüsusi nominativ sistem kimi səciyyələndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

Adilov, M., Paşayev, A. (1987). Azərbaycan onomastikası. Bakı. “Elm” nəşriyyatı, 2019.
Qurbanov., A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cilddə). Bakı, 2019.s. 432.
Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cilddə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
Qurbanov, A. (2019). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cilddə). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. ISBN 978-9952-8358-5-4.
Əliyev H., Abbasov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində toponimik vahidlərin formalaşmasının leksik üsulları // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2023, № 4 (278).
Mammadov N.G. Toponimika (darslik). Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007.
Pärli, Ülle. (2011). “Proper Name as an Object of Semiotic Research.” Sign Systems Studies, Vol. 39, No. 2/4, pp. 197–223. DOI: 10.12697/SSS.2011.39.2-4.08.
Simpson, J. (2012). Toponymy: Recording and Analysing Placenames in a Language Area. In The Oxford Handbook of Linguistic Fieldwork, pp. 392–404. Oxford University Press.

Sədaqət Cumayeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hind-Avropa dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d.dos.
sedaqet.aytacli@mail.ru

GERMAN DİLLƏRİNDƏ FEİL QRUPUNUN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

Xülasə.

Müasir dilçilikdə qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsi yalnız onların formal-struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Koqnitiv dilçilik dil hadisələrini insanın qavrama, düşünmə, konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırma prosesləri ilə əlaqəli şəkildə araşdıraraq qrammatik quruluşların daha geniş semantik və funksional əsasda izahına imkan verir. Bu baxımdan German dillərində feil qrupu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. German dilləri ailəsi daxilində feil sisteminin ümumi xüsusiyyətləri müşahidə olunsa da, həmin xüsusiyyətlərin ən mühüm və sistemli şəkildə araşdırıla bildiyi dillərdən biri alman dilidir. Məqalədə əsas tədqiqat materialı kimi alman dili götürülür, digər German dilləri isə müqayisəli-tipoloji kontekstdə nəzərə alınır.

Tədqiqatın əsas məqsədi German dillərində, xüsusilə alman dilində feil qrupunda reallaşan əsas qrammatik kateqoriyaların koqnitiv-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə zaman, aspektual məna, modalıq, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları alman dili materialları əsasında təhlil edilir. Alman dilində *haben, sein, werden* kimi köməkçi feillərin, eləcə də modal feillərin feil qrupunun formalaşmasında rolu araşdırılır. Eyni zamanda alman dilində qrammatik mənaların analitik və sintetik ifadə vasitələri nəzərdən keçirilir və onların Azərbaycan dili ilə müqayisəli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Tədqiqat göstərir ki, alman və Azərbaycan dillərində qrammatik kateqoriyaların formal ifadə vasitələri fərqli olsa da, onların əsasında bir sıra universal koqnitiv mexanizmlər dayanır. Bu baxımdan German dillərində, xüsusilə alman dilində feil qrupunun koqnitiv tədqiqi Türk dillərində koqnitiv dilçiliyin inkişafı üçün mühüm nəzəri və praktik imkanlar yaradır.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, Türk dilləri, German dilləri, alman dili, feil qrupu, qrammatik kateqoriya, zaman, aspekt, modalıq, qrammatikləşmə, konseptuallaşdırma, Azərbaycan dili.

Abstract.

In modern linguistics, the study of grammatical categories is no longer limited to identifying their formal and structural properties. Cognitive linguistics approaches linguistic phenomena in relation to human perception, cognition, conceptualization, and categorization, thereby enabling a broader semantic and functional interpretation of

grammatical structures. From this perspective, the verb phrase in Germanic languages is of particular importance. Although certain general features of the verbal system can be observed across Germanic languages, German is one of the languages in which these features can be examined systematically and comprehensively. Therefore, German is taken as the primary research language in this study, while other Germanic languages are considered within a comparative-typological framework.

The main aim of the study is to identify the cognitive-semantic characteristics of the principal grammatical categories expressed in the verb phrase in Germanic languages, with particular emphasis on German. The categories of tense, aspectual meaning, modality, person, and number are analyzed on the basis of German linguistic material. The role of auxiliary verbs such as *haben*, *sein*, and *werden*, as well as modal verbs, in the formation of verb phrases is examined. The study also considers the analytical and synthetic means of expressing grammatical meanings in German and identifies their comparative characteristics in relation to the Azerbaijani language. The analysis demonstrates that although the formal means of expressing grammatical categories differ in German and Azerbaijani, they are based on a number of universal cognitive mechanisms. In this respect, the cognitive study of verb phrases in Germanic languages, particularly in German, provides important theoretical and practical opportunities for the further development of cognitive linguistics in Turkic languages.

Keywords: cognitive linguistics, Turkic languages, Germanic languages, German language, verb phrase, grammatical category, tense, aspect, modality, grammaticalization, conceptualization, Azerbaijani language.

Giriş

Dil insanın ətraf aləmi dərk etməsi, onu kateqoriyalara ayırması və konseptual şəkildə strukturlaşdırmasının əsas vasitələrindən biridir. İnsan dünyanı yalnız müşahidə etmir, həm də müşahidə etdiyi hadisələri müəyyən koqnitiv modellər əsasında şərh edir və nitq vasitəsilə ifadə edir. Bu baxımdan qrammatika yalnız formal qaydalar sistemi deyil, həm də insan təcrübəsinin dil vasitəsilə təşkil olunmasının mühüm mexanizmlərindən biridir.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dilçilikdə insan amilinin və dilin koqnitiv əsaslarının ön plana çıxması yeni nəzəri istiqamətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Koqnitiv dilçilik bu istiqamətlər içərisində dil və təfəkkür münasibətlərinin, konseptuallaşdırma proseslərinin, kateqoriyalaşdırmanın və dil formalarının semantik əsaslarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir. G. Lakoff, R. W. Langacker, L. Talmy, C. Fillmore və digər alimlərin tədqiqatları bu istiqamətin nəzəri əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. (Lakoff: 1987, s. 3-9; Langacker: 1987, s. 1-8; Talmy: 2000, s. 21-29; Fillmore: 1982, s. 111-137).

Koqnitiv dilçilik baxımından qrammatik kateqoriyalar insanın müəyyən hadisəni hansı formada qavradığını və nitqdə hansı perspektivdən təqdim etdiyini göstərən vasitələr kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, hərəkətin keçmişdə və ya gələcəkdə baş verməsi, onun davam edən proses və ya tamamlanmış hadisə kimi təqdim edilməsi,

hadisənin zəruri, mümkün, ehtimal edilən və ya arzu olunan kimi qiymətləndirilməsi müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. (Langacker: 1987, s. 117-120; Talmy: 2000, s. 21-29)

Bu baxımdan feil qrupu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Feil hərəkət, proses, vəziyyət və hadisəni ifadə etməklə cümlənin predikativ mərkəzini təşkil edir. Feil qrupu isə həmin hadisənin zaman, aspekt, modalıq, şəxs, kəmiyyət və digər xüsusiyyətlərini strukturlaşdırır.

German dillərində feil sistemləri bu istiqamətdə zəngin tədqiqat materialı təqdim edir. German dilləri Hind-Avropa dil ailəsinin German qoluna daxil olan dilləri əhatə edir. İngilis, alman, niderland, İsveç, Norveç, Danimarka, İslandiya və digər dillər bu qrupa daxildir. Bu dillərin feil sistemlərində müəyyən tarixi və tipoloji ümumiliklər mövcud olsa da, onların qrammatik kateqoriyaları müxtəlif formal vasitələrlə reallaşır.

Məqalədə German dillərinin ümumi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla **əsas tədqiqat obyekti alman dilində feil qrupudur**. Alman dili həm German dillərinin mühüm nümayəndələrindən biri, həm də zəngin feil və köməkçi feil sistemi ilə koqnitiv-qrammatik araşdırmalar üçün əlverişli dil materialıdır.

Tədqiqatın aktuallığı onunla müəyyən olunur ki, German dillərində, xüsusilə alman dilində feil qrupunun qrammatik kateqoriyalarının koqnitiv baxımdan öyrənilməsi bir tərəfdən German dillərinin daxili sistemini daha dərindən anlamağa, digər tərəfdən isə həmin sistemin Türk dilləri ilə tipoloji müqayisəsinə imkan verir.

Məqalənin əsas məqsədi alman dilində feil qrupunun qrammatik kateqoriyalarını koqnitiv-semantik baxımdan araşdırmaq və əldə olunan nəticələri Türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə ümumiləşdirməkdir.

Koqnitiv dilçilik və qrammatik kateqoriyalar. Koqnitiv dilçiliyin əsas müddəalarından biri dilin insanın ümumi koqnitiv fəaliyyətindən ayrı şəkildə mövcud olmamasıdır. Dil vahidləri insanın dünyanı necə qavradığını, təcrübəni necə kateqoriyalaşdırdığını və hadisələr arasında hansı münasibətləri qurduğunu müəyyən dərəcədə əks etdirir.

R. W. Langackerin koqnitiv qrammatika nəzəriyyəsinə əsasən, qrammatik strukturla semantik məna arasında fundamental əlaqə mövcuddur (Langacker: 1987, s. 1-8, 76-86; Langacker: 1991, s. 1-12)

Bu yanaşmaya görə, qrammatika yalnız formaların mexaniki birləşməsi deyil, konseptual məzmunun müəyyən formal vasitələrlə strukturlaşdırılmasıdır. (Langacker: 1987, s. 76-86).

Feil bu sistemdə xüsusi mövqeyə malikdir. Çünki feil vasitəsilə insan hərəkət və hadisələri müəyyən zaman, iştirakçı və modal münasibətlər daxilində təqdim edir. Məsələn, alman dilində:

Er schreibt einen Brief.

Er hat einen Brief geschrieben cümlələri eyni fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olsa da, hadisənin danışan tərəfindən fərqli şəkildə konseptuallaşdırılmasına imkan verir.

Birinci cümlədə hadisə indiki zaman perspektivindən təqdim edilir. İkinci cümlədə isə hərəkətin tamamlanmışlığı və keçmişdə baş verməsi ön plana çıxır.

Koqnitiv yanaşma qrammatik kateqoriyaların bu cür fərqlərini yalnız formal dəyişiklik kimi deyil, konseptual perspektiv dəyişikliyi kimi izah edir.

C. Fillmoreun freym semantikası nəzəriyyəsi də feil semantikasının öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Fillmorea görə, sözlərin mənası müəyyən bilik strukturlarını və hadisə səhnələrini aktivləşdirir. Feillər xüsusilə mürəkkəb hadisə freymləri yaradır və həmin freymlər müxtəlif qrammatik vasitələrlə konkretləşdirilir. Məsələn: *Der Lehrer gibt dem Schüler ein Buch* cümləsində *geben* feili müəyyən hadisə freymi yaradır. Bu freymdə verən, qəbul edən və verilən obyekt kimi iştirakçılar mövcuddur. (Fillmore: 1982, s. 111-137)

Feil qrupunda işlənən zaman və modalıq formaları həmin hadisə freymini əlavə konseptual informasiya ilə zənginləşdirir.

Bu baxımdan qrammatik kateqoriyalar insanın hadisəni “necə gördüyünü” və “necə təqdim etdiyini” göstərən koqnitiv vasitələr kimi qiymətləndirilə bilər.

German dillərində feil sisteminin ümumi xüsusiyyətləri və alman dilinin yeri. German dilləri arasında tarixi qohumluq onların qrammatik sistemlərində müəyyən ümumi xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, müasir German dilləri uzunmüddətli inkişaf nəticəsində özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri qazanmışdır. (Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 1-4, 9-17)

Feil sistemi baxımından German dillərində zaman, modalıq, şəxs və kəmiyyət kimi kateqoriyalar mühüm yer tutur. Müasir dillərdə bu kateqoriyaların ifadə üsulları arasında fərqlər mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində analitik feil konstruksiyalarının rolu çox genişdir, alman dilində isə həm sintetik, həm də analitik formalar paralel şəkildə fəaliyyət göstərir. (Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 1-4; Palmer: 2001, s. 1-8).

Alman dilində feil qrupunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri köməkçi və modal feillərin geniş funksional imkanlara malik olmasıdır.

Əsas köməkçi feillər: *haben*, *sein*, *werden*.

Modal feillər: *können*, *müssen*, *dürfen*, *sollen*, *wollen*, *mögen*.

Bu feillər əsas feillərlə birləşərək müxtəlif qrammatik və semantik konstruksiyalar yaradır:

Ich habe gearbeitet.
Er ist gekommen.
Wir werden morgen fahren.
Sie kann Deutsch sprechen.
Du musst heute lernen.

Bu konstruksiyalarda feil qrupu yalnız leksik hadisəni ifadə etmir. O, eyni zamanda hadisənin zamanını, modal statusunu, tamamlanma xüsusiyyətini və kommunikativ perspektivini müəyyən edir.

Alman dilinin bu xüsusiyyəti onu koqnitiv-qrammatik tədqiqat üçün xüsusilə əlverişli edir.

Alman dilində zaman kateqoriyası. Zaman kateqoriyası hadisənin nitq anına və digər hadisələrə münasibətini ifadə edir. İnsan hər hansı hadisəni keçmiş, indiki və gələcək zaman sahələrində konseptuallaşdırır. (Comrie: 1985, s. 1-18)

Alman dilində ənənəvi olaraq altı zaman forması fərqləndirilir: Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futur I, Futur II. (Comrie: 1985, s. 1-18; Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 243-279).

Präsens əsasən indiki zamanın ifadəsi üçün işlənir: *Ich lerne Deutsch.*

Lakin Präsens gələcək hadisələri də ifadə edə bilər: *Morgen fahre ich nach Berlin.*

Bu nümunə göstərir ki, qrammatik zamanla real zaman arasında tam və mexaniki uyğunluq yoxdur.

Danışan gələcək hadisəni indiki zaman forması ilə təqdim etməklə onu öz aktual kommunikativ məkanına yaxınlaşdırır. Koqnitiv baxımdan bu, hadisənin danışan üçün aktuallaşdırılması kimi şərh edilə bilər.

Präteritum əsasən keçmişdə baş vermiş hadisələrin ifadəsində istifadə olunur: *Er schrieb einen Brief.*

Burada hadisə nitq anından əvvəlki zaman sahəsində yerləşdirilir.

Perfekt alman dilində xüsusilə danışıq dilində geniş istifadə olunan keçmiş zaman formasıdır: *Er hat einen Brief geschrieben.*

Perfekt konstruksiyasının əsas struktur modeli: **haben/sein + Partizip II** şəklindədir. Məsələn: *Ich habe das Buch gelesen; Er ist nach Hause gegangen.*

Bu konstruksiyanın koqnitiv xüsusiyyəti hadisənin keçmişdə yerləşdirilməsi ilə yanaşı, onun nəticəsinin və ya danışıq anı ilə əlaqəsinin ön plana çıxmasıdır.

Plusquamperfekt keçmişdə baş vermiş başqa hadisədən əvvəl gerçəkləşmiş hadisəni ifadə edir: *Er hatte das Buch gelesen, bevor er schlafen ging.*

Burada hadisələr arasında zaman ardıcıllığı qurulur.

Futur I əsasən gələcək hadisələri ifadə edir: *Ich werde morgen arbeiten.*

Konstruksiya: **werden + Infinitiv** modelinə əsaslanır.

Futur II gələcəkdə müəyyən vaxta qədər tamamlanmış olacaq hadisəni ifadə edir: *Bis morgen werde ich die Arbeit beendet haben.*

Burada danışan gələcəkdəki bir istinad nöqtəsindən hadisəyə geriyə doğru baxır.

Beləliklə, zaman kateqoriyası koqnitiv baxımdan hadisələrin zaman oxunda yerləşdirilməsi ilə yanaşı, həmin hadisələrə müxtəlif perspektivlərdən baxılmasını təmin edir. (Comrie: 1985, s. 1-18; Bybee, Perkins, Pagliuca, 1994, s. 1-4).

Alman dilində aspektual məna və hadisənin konseptuallaşdırılması. Aspekt hadisənin daxili zaman quruluşunu ifadə edir. B. Comrie aspekti hadisənin daxili temporal quruluşunun ifadəsi ilə əlaqələndirir.

Alman dilində aspekt Azərbaycan dilindəki kimi ayrıca morfoloji sistem təşkil etmir. Buna baxmayaraq, aspektual mənalar müxtəlif qrammatik və leksik vasitələrlə ifadə edilir. (Comrie: 1976, s. 3-5; Croft: 2012, s. 31-69).

Məsələn: *Ich habe das Buch gelesen* cümləsində hərəkətin tamamlanmışlığı və nəticəsi ön plana çıxır. Digər tərəfdən: *Er liest gerade ein Buch* cümləsində hərəkətin davam edən proses kimi təqdim edilməsi mümkündür.

Burada *gerade* kimi elementlər də hadisənin prosesual interpretasiyasını gücləndirir.

Alman dilində aspektual mənanın yaranmasında feil semantikası mühüm rol oynayır. Məsələn: *wissen* – vəziyyət; *arbeiten* – fəaliyyət; *ein Haus bauen* – nəticəyə yönəlmiş fəaliyyət; *ankommen* – sərhədli hadisə.

Z. Vendlerin təsnifatı əsasında bu cür feillərin hadisə strukturunun müxtəlif tiplərə bölünməsi mümkündür. (Vendler: 1957, s. 143-160; Croft: 2012, s. 31-69)

Koqnitiv baxımdan danışan hadisəni bütöv şəkildə və ya onun müəyyən mərhələsinə fokuslanaraq təqdim edə bilər. Beləliklə, aspektual məna yalnız feil formasının xüsusiyyəti deyil, həm də danışanın hadisəyə baxış bucağının nəticəsidir. (Croft: 2012, s. 31-69; Langacker: 1987, s. 244-266)

Alman dilində modalıq kateqoriyası. Modalıq hadisənin reallıqla münasibətini və danışanın həmin hadisəyə münasibətini ifadə edir. Alman dilində modalıq kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən biri modal feillərdir. (Palmer: 2001, s. 1-23; Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 176-205).

Können imkan və qabiliyyət bildirir: *Er kann Deutsch sprechen.*

Müssen zərurət bildirir: *Er muss heute arbeiten.*

Dürfen icazə bildirir: *Du darfst hier bleiben.*

Sollen öhdəlik və ya başqasının göstərişini ifadə edə bilər: *Du sollst das machen.*

Wollen iradə və niyyət bildirir: *Ich will morgen kommen.*

Mögen isə istək, münasibət və müəyyən kontekstlərdə ehtimal mənası yarada bilər.

Modal feillərin koqnitiv əhəmiyyəti onların insanın hadisələri mümkünlük və zərurət çərçivəsində qiymətləndirməsini ifadə etməsi ilə bağlıdır.

E. Sweetser modal mənaların fiziki, sosial və epistemik sahələrlə əlaqəsini göstərir. (Sweetser: 1990, s. 49–75). Bu yanaşma alman dilində modal feillərin çoxmənalılığının izahı üçün də əhəmiyyətlidir. Məsələn: *Er muss zu Hause sein.*

Bu cümlə kontekstdən asılı olaraq “o, evdə olmalıdır” zərurətini və ya “yəqin ki, o, evdədir” nəticəsini ifadə edə bilər.

Beləliklə, modalıq kateqoriyası danışanın yalnız hadisəni təsvir etməsini deyil, həmin hadisənin mümkünlüyünü, zəruriliyini və ya ehtimalını qiymətləndirməsini də təmin edir.

Şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları. Alman dilində feil şəxs və kəmiyyətə görə təsrif olunur: *ich komme, du kommst*, *er kommt*, *wir kommen*, *ihr kommt*, *sie kommen.*

Şəxs kateqoriyası kommunikativ situasiyanın iştirakçılarını müəyyənləşdirir. Birinci şəxs danışanı, ikinci şəxs dinləyəni, üçüncü şəxs isə danışıq situasiyasından kənarda olan iştirakçını ifadə edir.

Bu baxımdan şəxs kateqoriyası koqnitiv olaraq “danışan – dinləyən – digər” modelinə əsaslanır. (Langacker: 1991, s. 282–329).

Kəmiyyət isə iştirakçıların sayının konseptuallaşdırılması ilə bağlıdır:

Der Student kommt.

Die Studenten kommen.

Azərbaycan dilində də şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları feil sistemində mühüm yer tutur: *gəlirəm*, *gəlirsən*, *gəlirik*

Lakin bu kateqoriyaların formal ifadə üsulları fərqlidir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşa malik olduğundan qrammatik mənalar əsasən ardıcıl şəkilçilərlə ifadə edilir. Alman dilində isə təsrif sistemi, feil kökündə dəyişikliklər və şəxs əvəzlikləri birlikdə fəaliyyət göstərir.

Bu fərq iki dilin formal quruluşunun müxtəlifliyini göstərir. Lakin koqnitiv əsas baxımından hər iki dil danışıq iştirakçılarını və onların kəmiyyət münasibətlərini qrammatik şəkildə kodlaşdırır.

Alman dilində köməkçi feillər və qrammatikləşmə. Alman dilində feil qrupunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri köməkçi feillərin qrammatik funksiyalarıdır.

Haben həm leksik, həm də qrammatik funksiyada işlənə bilər:

Ich habe ein Auto.

Ich habe das Buch gelesen.

Birinci cümlədə *haben* sahiblik mənasını ifadə edir. İkinci cümlədə isə Perfekt formasının yaradılmasına xidmət edir. (Langacker: 1991, s. 193-239)

Eyni hal *sein* üçün də müşahidə olunur:

Er ist müde.

Er ist gekommen.

Birinci nümunədə *sein* müstəqil leksik funksiyaya malikdir, ikinci nümunədə isə perfekt konstruksiyasının komponentidir.

Werden feilində də oxşar vəziyyət müşahidə olunur:

Er wird Arzt.

Er wird morgen kommen.

İlk cümlədə *werden* “olmaq, çevrilmək” mənasında, ikinci cümlədə isə gələcək zaman konstruksiyasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Bu faktlar qrammatikləşmə prosesinin alman dilində feil qrupunun inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir.

P. J. Hopper və E. C. Traugott qrammatikləşməni leksik vahidlərin tədricən qrammatik funksiyalar qazanması prosesi kimi izah edirlər. (Hopper, Traugott: 2003, s. 1-5).

Koqnitiv baxımdan bu proses konkret mənaların tədricən daha abstrakt münasibətləri ifadə etməsi ilə bağlıdır. Konkret hərəkət və ya vəziyyət konsepti zaman, aspekt və modalıq kimi daha abstrakt qrammatik münasibətlərin ifadəsinə çevrilə bilər (Hopper, Traugott: 2003, s. 1-5; Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 4-23).

Alman və Azərbaycan dillərində feil qrupunun koqnitiv-tipoloji müqayisəsi. Alman və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə aid olduğundan onların feil qruplarında qrammatik kateqoriyaların formal ifadəsi arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

Azərbaycan dili Türk dillərinin oğuz qrupuna, alman dili isə German dillərinə daxildir. Bu dillər arasında tipoloji fərqlər xüsusilə morfoloji quruluşda özünü göstərir.

Azərbaycan dilində:

Mən kitabı oxumuşam.

Alman dilində:

Ich habe das Buch gelesen.

Hər iki cümlədə keçmişdə tamamlanmış hadisə ifadə edilir. Azərbaycan dilində qrammatik məna əsasən feil şəkilçisi vasitəsilə, alman dilində isə köməkçi feil və Partizip II konstruksiyası ilə ifadə olunur.

Digər nümunə:

Mən sabah gələcəyəm.

Ich werde morgen kommen.

Burada da konseptual məzmun oxşardır: gələcəkdə reallaşacaq hadisə. Formal ifadə üsulları isə fərqlidir.

Modalıqda da oxşar vəziyyət müşahidə olunur:

Mən bunu etməliyəm.

Ich muss das machen.

Azərbaycan dilində zərurət əsasən *-malı/-məli* şəkilçisi ilə ifadə edilir. Alman dilində isə modal *müssen* feili əsas feillə birlikdə işlənir.

Bu müqayisə göstərir ki, müxtəlif dillər eyni konseptual məzmunu müxtəlif formal modellərlə ifadə edə bilər.

Koqnitiv-tipoloji yanaşmanın üstünlüyü də məhz bundan ibarətdir. O, dil sistemləri arasındakı fərqləri yalnız struktur səviyyəsində deyil, həmin strukturların arxasında dayanan konseptual mexanizmlər baxımından da müqayisə etməyə imkan verir.

German dilləri daxilində alman dilinin əsas tədqiqat materialı kimi seçilməsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətlidir. Çünki alman dilində sintetik və analitik feil formalarının paralel mövcudluğu müxtəlif qrammatik kateqoriyaların ifadə mexanizmlərini müqayisəli şəkildə izləməyə imkan yaradır.

Konstruksiya qrammatikası və alman dilində feil qrupu. Alman dilində feil qrupunun koqnitiv tədqiqində konstruksiya qrammatikası məhsuldar metodoloji istiqamətlərdən biridir.

A. E. Goldbergə görə, dil konstruksiyalarının forması ilə mənası arasında sistemli əlaqə mövcuddur. Bu yanaşma alman dilində mürəkkəb feil qruplarının təhlili üçün əlverişlidir. Məsələn: *Er hat das Buch gelesen* konstruksiyası sadəcə *haben* + *gelesen* birləşməsi deyil. Bu struktur bütöv şəkildə müəyyən qrammatik və semantik funksiya daşıyır (Goldberg: 1995, s. 1-9; Goldberg: 2006, s. 3-18).

Eyni şəkildə: *Er muss arbeiten* konstruksiyası zərurət konseptini ifadə edən modal konstruksiyadır.

Alman dilində: **haben + Partizip II**; **sein + Partizip II**; **werden + Infinitiv**; **Modalverb + Infinitiv** kimi modellər feil qrupunun konstruktiv təşkilinin əsas nümunələri hesab edilə bilər.

Bu konstruksiyalarda qrammatik məna komponentlərin ayrı-ayrı leksik mənalarının sadə cəmi kimi izah olunmur. Konstruksiyanın bütöv strukturu əlavə qrammatik-semantik məna yaradır. (Goldberg: 1995, s. 4; Goldberg: 2006, s. 5)

Koqnitiv baxımdan belə konstruksiyalar müəyyən konseptual ssenariləri strukturlaşdırır. Zaman konstruksiyası hadisəni temporal məkan daxilində yerləşdirir,

modal konstruksiya hadisənin mümkünlük və zərurət statusunu müəyyənləşdirir, aspektual konstruksiya isə hadisənin daxili quruluşunu ön plana çıxarır.

Alman dilində feil qrupunun koqnitiv tədqiqinin perspektivləri. Müasir dilçilikdə German dillərinin, xüsusilə alman dilinin feil sisteminin koqnitiv tədqiqi yeni metodoloji imkanlarla zənginləşir.

İlk növbədə korpus dilçiliyi alman dilində feil qruplarının real nitqdə istifadəsini öyrənmək üçün geniş imkanlar yaradır. Korpus məlumatları əsasında müxtəlif zaman və modal konstruksiyaların işlənmə tezliyi, kontekstual xüsusiyyətləri və semantik funksiyaları müəyyənləşdirilə bilər. (Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 27-50)

İkinci mühüm istiqamət psixolinqvistik tədqiqatlardır. Alman dilində mürəkkəb feil qruplarının insan tərəfindən necə emal edilməsi, köməkçi feillərin qrammatik mənanın qavranılmasına təsiri və müxtəlif feil konstruksiyalarının yaddaşda necə təşkil olunması eksperimental şəkildə araşdırıla bilər.

Üçüncü istiqamət German və Türk dillərinin koqnitiv-tipoloji müqayisəsidir. Alman dilində analitik feil konstruksiyalarının, Azərbaycan dilində isə aqlütinativ morfoloji vasitələrin üstünlüyü eyni konseptual sahələrin müxtəlif dillərdə necə strukturlaşdırıldığını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. (Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 27-50; Talmy: 2000, s. 1-20)

Dördüncü istiqamət qrammatikləşmə proseslərinin diaxronik tədqiqidir. Alman dilində *haben, sein, werden* və modal feillərin inkişafı konkret leksik mənalardan abstrakt qrammatik mənalara keçid proseslərini izləməyə imkan verir. (Hopper, Traugott: 2003, s. 1-5; Bybee, Perkins, Pagliuca: 1994, s. 9-23)

Beşinci istiqamət isə hesablama və korpus əsaslı koqnitiv dilçilikdir. Süni intellekt və böyük dil modellərinin inkişafı alman dilində feil qruplarının avtomatik təsnifinə, zaman və modalıq mənalarının kontekstdən çıxarılmasına, eləcə də German və Türk dilləri arasında semantik uyğunluqların modelləşdirilməsinə yeni imkanlar yaradır. (Talmy: 2000, s. 21-29).

Bu baxımdan gələcəkdə alman dili ilə Azərbaycan dilinin feil sistemlərinin böyük həcmli paralel korpuslar əsasında müqayisəsi mühüm elmi nəticələr verə bilər. Belə tədqiqatlar müxtəlif dil ailələrində eyni koqnitiv konseptlərin hansı formal vasitələrlə kodlaşdırıldığını müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Nəticə

German dillərində feil qrupunun qrammatik kateqoriyalarının koqnitiv baxımdan tədqiqi dil və təfəkkür münasibətlərinin öyrənilməsi üçün mühüm istiqamətlərdən biridir. German dillərinin ümumi tipoloji xüsusiyyətləri mövcud olsa da, bu məqalədə əsas tədqiqat materialı kimi alman dilinin seçilməsi onun zəngin feil və köməkçi feil sistemi ilə bağlıdır.

Alman dilində zaman, aspektual məna, modalıq, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları hadisələrin yalnız formal xüsusiyyətlərini ifadə etmir. Onlar insanın hadisəni necə qavradığını, onu zaman oxunda necə yerləşdirdiyini, hansı mərhələdən təqdim etdiyini və hadisənin reallaşma imkanını necə qiymətləndirdiyini də göstərir.

Zaman kateqoriyası hadisənin temporal konseptuallaşdırılmasını təmin edir. Alman dilində Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futur I və Futur II formaları hadisələr arasında müxtəlif zaman münasibətlərini ifadə edir. Bu formaların seçimi yalnız xronoloji zamanla deyil, həm də danışanın kommunikativ perspektivi ilə bağlıdır.

Aspektual mənalar alman dilində ayrıca morfoloji kateqoriya şəklində sistemləşməsə də, qrammatik konstruksiyalar, feil semantikası və kontekst vasitəsilə ifadə edilir. Bu fakt aspektin universal koqnitiv hadisə kimi, lakin müxtəlif dillərdə fərqli formal vasitələrlə reallaşa bildiyini göstərir.

Modalıq kateqoriyası isə insanın hadisələri mümkünlük, zərurət, icazə, ehtimal və arzu kimi konseptual sahələrdə qiymətləndirməsini əks etdirir. Alman dilində modal feillər bu konseptlərin qrammatik ifadəsində mühüm rol oynayır.

Alman və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi göstərir ki, eyni koqnitiv məzmun müxtəlif formal strukturlarla ifadə edilə bilər. Azərbaycan dilində aqlütinativ morfoloji vasitələr üstünlük təşkil etdiyi halda, alman dilində köməkçi feillər və analitik konstruksiyalar geniş funksional imkanlara malikdir. Lakin bu formal fərqlərin arxasında zaman, hadisə, nəticə, mümkünlük, zərurət və iştirakçı kimi ümumi konseptual strukturlar dayanır.

Bu nəticə Türk dillərində koqnitiv dilçiliyin gələcək inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. German və Türk dillərinin koqnitiv-tipoloji istiqamətdə müqayisəsi müxtəlif dil sistemlərinin insan təcrübəsini necə konseptuallaşdırdığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Gələcək tədqiqatlarda alman dilində feil qrupunun korpus, psixolinqvistik, eksperimental və hesablama metodları əsasında öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Xüsusilə alman və Azərbaycan dillərinin paralel korpus materialları əsasında müqayisəsi zaman, aspekt və modalıq kateqoriyalarının koqnitiv əsaslarının daha dərindən müəyyənləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Beləliklə, German dillərində feil qrupunun, xüsusilə alman dilinin koqnitiv-semantik tədqiqi göstərir ki, qrammatika insanın dünyanı qavraması və konseptuallaşdırmasının mühüm dil vasitəsidir. Bu yanaşma Türk dillərində koqnitiv dilçiliyin bu gününü daha geniş tipoloji müstəvidə qiymətləndirməyə, gələcək tədqiqat istiqamətlərini isə daha sistemli şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bybee, J., Perkins, R., Pagliuca, W. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
2. Comrie, B. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
3. Comrie, B. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
4. Croft, W. *Verbs: Aspect and Causal Structure*. Oxford: Oxford University Press. 2012.
5. Fillmore, C. J. Frame semantics. In *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing, 1982.

6. Goldberg, A. E. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
7. Goldberg, A. E. *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
8. Hopper, P. J., Traugott, E. C. *Grammaticalization*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
9. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
10. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
11. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. II: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
12. Palmer, F. R. *Mood and Modality*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
13. Sweetser, E. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
14. Talmy, L. *Toward a Cognitive Semantics. Vol. I: Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000.
15. Vendler, Z. Verbs and times. *The Philosophical Review*, 1957.

Tamella Əlizadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
Dillər tədris mərkəzinin baş müəllimi,
AMEA Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin dissertantı
https://orcid.org/0009-0001-3324-033X
E-mail: alizadetamellla@gmail.com

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ KONSEPT VƏ FREYMİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Xülasə.

Koqnitiv dilçilik dilin insan idrakı ilə fundamental şəkildə iç-içə olduğunu və təcrübi biliklərin zehn daxilində necə təşkil olunduğunu və strukturlaşdırıldığını əks etdirdiyini irəli sürür. Bu tədqiqat 2 təməl nəzəri konstruksiya: konsept və freym arasındakı sistemli qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Ənənəvi formalist yanaşmalar dil vahidlərini müstəqil modul sistem daxilində təcrid olunmuş komponentlər kimi qəbul etsə də, koqnitiv dilçilik mənanın dərkedilməsini inteqrasiya olunmuş zehni fəaliyyət kimi görür. Beynimizdəki anlayışlar (konseptlər) fiziki dünyada və cəmiyyətdə yaşadığımız təcrübələr nəticəsində yaranır. Onlar təfəkkürümüzün ən kiçik və əsas struktur vahidi olmaqla, beynimizdə mücərrəd kateqoriyalar formalaşdırır. Lakin konseptlər söz ehtiyatı daxilində təcrid edilmiş şəkildə mövcud deyil. Bunun əvəzinə, onlar mahiyyət etibariylə freymlərə, yəni insan təcrübəsinin vahid hissələrini təmsil edən əlaqəli bilik sistemləri və ya qarşılıqlı əlaqəli anlayışların strukturlaşdırılmış şəbəkələri daxilində yerləşdirilir. Çarlz Fillmorun freym semantikasını empirik kateqoriyalaşdırma prinsipləri ilə birlikdə təhlil edərək, bu tədqiqat fərdi konseptual slotların real vaxt linqvistik anlama zamanı necə aktivləşdirildiyini və doldurulduğunu göstərir. Bundan əlavə, məqalədə Corc Lakoff tərəfindən qeyd edildiyi kimi, siyasi və gündəlik diskursda semantik xəritələşdirmə və freymləşdirmə mexanizmlərinin rolu da daxil olmaqla, idrak strukturlarının daha geniş dinamikası nəzərdən keçirilir. Nəticədə, bu tədqiqat göstərir ki, linqvistik məna həm detallıdır, həm də memarlıq xarakteri daşıyır. Tədqiqat dil istifadəsinin strukturlaşdırılmış, təcrübi sistemlərə əsaslandığını vurğulayır.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsept, freym, freym semantikası, semantik xəritələşdirmə.

Abstract.

Cognitive linguistics posits that language is fundamentally intertwined with human cognition and reflects how experiential knowledge is organized and structured within the mind. This study examines the systematic interplay between two fundamental theoretical constructs: concepts and frames. While traditional formalist approaches treat linguistic

units as isolated components within an autonomous modular system, cognitive linguistics views the comprehension of meaning as an integrated mental activity. Concepts in our mind emerge from the experiences we undergo in the physical world and in society. Serving as the smallest and most fundamental structural units of thought, they form Abstract categories within the mind. However, concept do not exist in isolation within the lexicon. Instead, they are essentially situated within frames- that is, interconnected knowledge systems or structured networks of interrelated concepts representing discrete units of human experience. Analyzing Charles Fillmore's frame semantics alongside principles of empirical categorization, this study demonstrates how individual conceptual slots are activated and filled during real-time linguistic comprehension. Furthermore, the article examines the broader dynamics of cognitive structures- including the roles of semantic mapping and framing mechanisms in political and everyday discourse, as noted by George Lakoff. Ultimately, the study reveals that linguistic meaning is both detailed and architectural in nature, underscoring that language use is grounded in structural, experiential systems.

Keywords: Cognitive linguistics, Concept, Frame, Frame semantics, Semantic mapping.

Giriş. Koqnitiv dilçiliyin XX əsrin sonlarında yaranması struktur və semantik tədqiqatlarda monumental paradiqma dəyişikliyi ilə əlamətdar oldu. Onilliklər ərzində generativ qrammatika ilə nümunə göstərilən dominant formalist ənənələr dilin qavrayış, yaddaş və məkan düşüncəsi kimi ümumi zehni qabiliyyətlərdən əsasən təcrid olunmuş müstəqil bir idrak modulu kimi fəaliyyət göstərdiyini iddia edirdi. Koqnitiv dilçilik bu inkapsulyasiya modelini rədd edərək, dilin ümumi idrak mexanizmlərinin inteqrasiya olunmuş təzahürü olduğunu irəli sürdü. Bu baxışda linqvistik ifadələr sadəcə obyektiv həqiqət şərtlərini kodlaşdırmır, əksinə, onlar insanların təcrübə reallıqlarını necə konsepsiyalaşdırdıqlarını, təsnif etdiklərini və istiqamətləndirdikləri spesifik yolları əks etdirir.

Məna struktur olaraq statik deyil, mahiyyət etibarı ilə idrakidir, insan təcəssümünə və sosiomədəni mühitə əsaslanır. Mənanın necə yarandığını və davam etdiyini anlamaq üçün biliyi saxlayan və təşkil edən daxili idrak arxitekturalarını sistematik şəkildə təhlil etmək vacibdir. Bu analitik səyin mütləq mərkəzində 2 əsas konstruksiya dayanır: konsept və freym. Danışıq və erkən semiotik diskurslarda tez-tez qarışdırılsa da, bu iki fenomen idrak təşkilatçılığının və struktur dərinliyinin fərqli səviyyələrini təhlil edir. Konsept insan düşüncəsinin təməl, tikinti bloku kimi xidmət edir və stimulları təsnif etmək üçün zəruri olan kateqoriyalı fərqləri təmin edir. Freym, əksinə, fərqli konseptləri anlaşıqlı edən konseptual plan təmin edən hərtərəfli relyasiya matrisini və ya fon səhnəsini göstərir. Bu məqalə, idrak linqvistik paradiqma daxilində konsept və freym arasındakı qarşılıqlı təsirin ciddi nəzəri sintezini təmin etməyə, onların struktur xüsusiyyətlərini, semantik asılılıqlarını və praktik təsirlərini araşdırmağa çalışır.

Əsas hissə

Konseptual Arxitektura. Prototiplər və Pilləli kateqoriyalar

Konsept insan konseptual sistemindəki zehni təsvirin ilkin və ən fundamental vahidini təşkil edir. O, obyektləri, hərəkətləri, xüsusiyyətləri və ya təcrübələri müşahidə olunan ortaq cəhətlər əsasında qruplaşdıran abstrakt və ümumiləşdirilmiş zehni kateqoriya kimi fəaliyyət göstərir. İnsan şüuru xarici aləmi unikal duyğuların xaotik və nizamsız axını kimi qavramaq əvəzinə, idrakı səmərələşdirmək məqsədilə konseptlərdən istifadə edir. Aristotel məntiqinə əsaslanan klassik kateqoriyalaşdırma yanaşmaları iddia edirdi ki, kateqoriyalar zəruri və kafi şərtlərin dəyişməz, sərt məcmusu ilə müəyyən edilir. Bu dəqiq müəyyənedici modelə görə, hər hansı bir obyekt kateqoriyaya ya tamamilə aid olur ya da heç aid olmur və kateqoriyanın bütün üzvləri bərabər statusa malik olur.

Lakin, 1970-ci illərdə Koqnitiv psixologiya sahəsində aparılan empirik tədqiqatlar bu klassik yanaşmanı kökündən sarsıtdı. Geniş eksperimental tədqiqatlar vasitəsilə Eleanor Rosch, insan konseptual strukturlarının prototiplər kimi tanınan ideallaşdırılmış mərkəzi nümunələr ətrafında təbii olaraq dərəcələndirildiyini və təşkil olunduğunu sübut edərək Prototip nəzəriyyəsini yaratdı. (Rosch 1975: 195). Prototip, müəyyən bir mədəni çərçivə daxilində həmin kateqoriyaya xas olan ən yüksək keyfiyyətlərə malik olan bir kateqoriyanın ən görkəmli üzvünü təmsil edir. Məsələn, fərdlər quş anlayışını canlandırdıqda, sərçələr və ya göyərçinlər kimi mərkəzi prototiplər demək olar ki, dərhal aktivləşir, pinqvinlər və ya dəvəquşular kimi periferik üzvlər isə xeyli uzun emal müddəti tələb edir. Bu, konseptlərin statik, rəqəmsal lüğət girişləri deyil, şəxsi və mədəni tarixə davamlı olaraq uyğunlaşan dinamik, təcrübi və psixoloji cəhətdən canlı şəbəkələr olduğuu göstərir.

Freym Semantikası. Kontekstin struktur vahidi.

Konseptlər insan təfəkküründün əsas kateqorial bloklarını təşkil etsə də, onlar ətraf mühitdən təcrid olunmuş şəkildə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməzlər. Dil və konsept səviyyəsində dərketmə daha geniş situasiya fonu tələb edir; bu, Çarls Fillmor tərəfindən "Freym Semantikası" kimi rəsmiləşdirilmiş struktur fenomenidir. Freym – biliklərin ardıcıl sistemi və ya bir-biri ilə sıx əlaqəli konseptlər toplusudur. Bu konseptlər ona görə bir aradadır ki, onlar insan təcrübəsinin standartlaşdırılmış və mədəni baxımdan ortaq olan bir hissəsini təmsil edir (Fillmore 1982: 115). Fillmora görə sözlər təcrid olunmuş halda məna daşımır, əksinə, onlar müəyyən təməl freymlərə çıxış nöqtəsi rolunu oynayır. Hər hansı bir leksik vahidi tam dərk etmək üçün fərd onun fonunu təşkil edən bütöv konseptual mənzərəyə çıxış əldə etməlidir.

Fillmor bu struktur asılılığı klassik "Kommersiya Əməliyyatı Freymi" (Commercial Transaction Frame) vasitəsilə nümayiş etdirmişdir. Bu xüsusi freym alıcı, satıcı, mal və pul kimi ayrı-ayrı konseptlərin strukturlaşdırılmış şəbəkəsindən ibarətdir. Koqnitiv baxımdan, satıcının mövcudluğunu, malın ötürülməsi və pul mübadiləsini özündə ehtiva edən bütöv kommersiya mənzərəsini eyni anda canlandırmadan "almaq" anlayışını dərk etmək qeyri-mümkündür. Hər bir konsept freym matrisində müəyyən bir struktur yuvasını tutur. İnsan bu sahəyə aid hər hansı bir sözlə qarşılaşdıqda, həmin freym bütövlükdə və dərhal şüurda aktivləşir; bu da koqnitiv sistemə kontekstual rolları avtomatik müəyyən etməyə

və ya təcrübəyə əsaslanan gözləntilər vasitəsilə boş yuvaları standart dəyərlərlə doldurmağa imkan verir.

Sistemli qarşılıqlı əlaqə, Semantik köçürülmə və İdeoloji freym

Konseptlər və freymlər arasındakı əlaqə əsasən simbiotik və iyerarxikdir. Freym struktur olaraq təyin olunmuş yerləri dolduran birdən çox konseptdən ibarətdir, fərdi bir konsept isə adətən semantik sərhədlərini yerləşdiyi ümumi freymdən alır. Bu struktur qarşılıqlı təsir real vaxt linqvistik emal və semantik köçürülmə zamanı özünü daha aydın göstərir. Semantik köçürülmə müxtəlif konsept sahələri arasındakı əlaqələrin idrak proyeksiyasına aiddir. Corc Lakoff və Mark Johnson tərəfindən hazırlanmış Konseptual Metafor Nəzəriyyəsində məna konkret mənbə sahəsini mücərrəd hədəf sahəsinə köçürməklə qurulur (Lakoff, Johnson 1980: 45). Bu köçürülmə prosesi freymlərin struktur uyğunlaşdırılmasından çox asılıdır.

Bundan əlavə, freymlərin koqnitiv gücü neytral lüğət qavramasından kənara çıxaraq "*freyminq*" kimi tanınan ideoloji və siyasi diskurs sahəsinə qədər uzanır. Lakoffun nümayiş etdirdiyi kimi, *freyminq* ictimai auditoriyanın sosial və siyasi reallıqları necə qəbul etdiyini dəyişdirmək üçün xüsusi idrak freymlərinin qəsdən aktivləşdirilməsini əhatə edir (Lakoff 2004: 15). Məsələn, linqvistik "vergi güzəşti" ifadəsini təqdim etməklə siyasi aktyorlar uğurla "Xilasedici Freymi" aktivləşdirirlər. Bu aktivləşdirilmiş freym daxilində vergilər konseptual olaraq əzabverici bir yük kimi təqdim olunur, hökümət zülmkar, vergi endirimləri təklif edən siyasi fiqur isə qəhrəman xilaskar kimi təqdim olunur. Bu əsas freym ictimaiyyət tərəfindən qəbul edildikdən sonra vergi endirimlərinə qarşı hər hansı bir müxalifət avtomatik olaraq insan əzablarını uzatmaq cəhdi kimi təsnif edilir. Bu, freymlərin sadəcə passiv akademik bilikləri təşkil etmədiyini; onların insan ideoloji freymlərini aktiv şəkildə qurduğunu, məhdudlaşdırdığını və manipulyasiya etdiyini vurğulayır.

Nəticə. Nəticə olaraq, koqnitiv dilçiliyin paradiqması linqvistik mənanın həm yüksək dərəcədə incə, həm də memarlıq quruluşuna malik olduğunu izah edir. İnsan beynindəki konseptlər dünyanın obyekt və hadisələrini müəyyən etmək üçün prototiplər (ideal nümunələr) kimi fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, freymlər, bu təcrid olunmuş kateqoriyaları anlaşıqlı edən həyati əhəmiyyətli münasibət, situasiya və mədəniyyət matrislərini (mühitini) təmin edir. Konsept və freymin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərir ki, insanların ünsiyyəti sadəcə tək-tək sözlərin şifrəsini açmaq kimi mexaniki bir proses deyil, əksinə, bu beynimizdəki dərin və təcrübəyə əsaslanan məlumat şəbəkələrində yol tapmaq kimi canlı (dinamik) bir düşüncə prosesidir.

İnsan təfəkküründü öyrənmək üçün zehnin dili necə formalaşdırdığını anlamaq son dərəcə vacibdir. Bu, sözlərimizin ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olmadığını sübut edir, əksinə, dil tamamilə real həyat təcrübələrimizdən və vəziyyətlərimizdən asılıdır. Nəhayət, seçdiyimiz sözlər sadəcə olaraq nitqimizin insan təfəkkürü strukturunda nə qədər dərin kök saldığını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Fillmore, Charles (1982). Frame semantics. In *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing 111–137.
2. Lakoff, George (2004). *Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate*. White River Junction:Chelsea Green Publishing.
3. Lakoff, George, Johnson, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Rosch, Eleanor (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 104(3), 192–233.

Vüsalə Hüseynova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Karyera planlaşdırılması və İnkişafı Kafedrasının müəllimi,
Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı,
https://orcid.org/0009-0004-0621-3418,
E-mail: vusala_huseynova@unec.edu.az

"DİL" KONSEPTİ İLƏ BAĞLI BƏZİ METAFORLAR HAQQINDA

Xülasə

Müasir dilçilikdə koqnitiv istiqamətin inkişafı dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də insan təfəkküründün, dünyagörüşünün və idrak fəaliyyətinin mühüm komponenti kimi öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Koqnitiv dilçilik təfəkkür və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələri araşdıraraq insan şüurunda formalaşan biliklərin, təsəvvürlərin və konseptual strukturların dil vasitəsilə ifadə olunmasını tədqiq edir. Bu baxımdan freym, konsept, metafor və bunlara bənzər digər anlayışlar koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektləri sırasında yer alır.

Biz bu tədqiqatda "Dil" konseptinin ümumi strukturu haqqında fikir və mülahizələrimizin qısa icmalını təqdim edəcəyik. Eyni zamanda "Dil" konseptinə daxil olan metaforik deyim və ifadələrin bir qismini epizodik şəkildə nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

Məlum olduğu kimi, koqnitiv dilçilikdə konseptin 3 əsas növündən bəhs olunur. Yeni yaranan konseptlər, inkişaf etməkdə olan konseptlər və tam şəkildə formalaşmış olan konseptlər (Bax: M.Əsgərov, S.İsmayılova). Tam şəkildə formalaşmış olan konseptlər, bir qayda olaraq nüvədən, nüvəətrafı zonadan və periferiyadan ibarət olur (Bax: M.Əsgərov, T.Məmmədli). İnkişaf etməkdə olan konseptlər hələ tam şəkildə forlaşmamış olur və onlar bəzən nüvə və nüvətrafı zonadan, bəzən isə nüvə və periferiyadan ibarət olurlar (Bax: M.Əsgərov, T.Əlizadə). Yeni yaranan konseptlər isə sadəcə semantik cəhətdən genişlənmiş nüvədən ibarət olurlar (Bax: M.Əsgərov, V.Hüseynova).

Mayıl Əsgərov, Sevinc İsmayılova, Turan Məmmədli, Tamella Əlizadə kimi alim və tədqiqatçılar, o cümlədən də biz, bu fikirdəyik ki, istənilən konseptlə bağlı olan bütün metaforlar, istisnasız olaraq aid olduğu konseptin periferiyasında yer alır. Məhz bu səbəbdən də qəti əminliklə belə deyə bilərik ki, əgər hər hansı bir konseptin metaforu varsa, həmin konsept ya tam şəkildə formalaşmış olan və nüvədən, nüvəətrafı zonadan və periferiyadan ibarət olan tam təşəkküllü konseptdir, ya da nüvədən və periferiyadan ibarət olan natamam konseptdir.

Bu mülahizələr qeyd edilən fikirlərin tam əks mənaları ilə bağlı da müəyyən qərarlar verməyə imkan yaradır. Belə ki, yuxarıdakı mülahizələrə istinadən qəti əminliklə aşağıdakı 3 mülahizəni irəli sürə bilərik:

1) sözün semantik mənası genişlənmədən o, konseptə çevrilə bilməz;

2) inkişaf etməkdə olan natamam konsept heç bir zaman sadəcə nüvəətrafı zonadan və periferiyadan ibarət ola bilməz, ona görə ki, hər konseptin yaranması məhz nüvənin formalaşması ilə başlayır;

3) metafor heç bir zaman nüvədə və ya nüvəətrafı zonada yer ala bilməz və onun yeri yalnız periferiyadır.

Tədqiqatımızın obyekti kimi çıxış edən “Dil” konsepti nüvədən, nüvəətrafı zonadan və periferiyadan ibarət olan tam təşəküllü konseptdir və ona aid olan bütün metaforlar bu konseptin periferiyasında yer alır.

Məlum olduğu kimi *dil* sözünün iki əsas mənası vardır. Birincisi, bu söz anatomiya termini kimi bir çox canlıların, o cümlədən də insanın ağzında olan ət parçasının adını ifadə edir. İkinci bir tərəfdən də linqvistik termin kimi insanlar arasında ünsiyyəti təmin edən və nitqin əsas bazası kimi çıxış edən filoloji sistemi ifadə edir.

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd edək ki, “Dil” konsepti ilə bağlı yaranan metaforların bir çoxu haqqında bəhs edilən anatomiya termini ilə linqvistik terminin semantik cəhətdən yerdəyişməsi əsasında yaranır. Yəni linqvistik temin mənasını ifadə etmək məqsədi ilə anatomiya terminindən istifadə olunur. Bu deyilənləri bəzi nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

Əvvəlcə qızının uzun dilini kəs, sonra mənim oğlumun uzun əlindən danış – cümləsində, təbii ki, *qızının uzun dili* deyərkən onun anatomik dilinin uzunluğu yox, çox danışması nəzərdə tutulur.

Dili uzunluq eləmə – ifadəsi də, “çox danışma” mənasında işlənir.

El içində dilimizi qısa elədin ifadəsi – “bizi elə hala saldın ki, utandığımızdan heç kimə bir söz deyə bilmirik” mənasında işlənir.

Dili çox qısadır, bir az da sən dilinə dil ver – deyimi adətən rişxənd çaları daşıyır və “onsuz da çox danışır, bir az da sən çox danışmasına səbəb olursan” mənasında işlənir.

Maşallah, qızın dili papuc qədərdir – kinayə ilə işlənən bu ifadədə birbaşa anatomik dilə işarə olunsa da, onun papuc qədər uzun olduğu qeyd edilsə də, bu deyimdə, əslində qızın həddi, hüdudu aşaraq çox və kəskin danışması nəzərdə tutulur və buna işarə edilir.

Dilini boğazına qoy – və ya *dilini dinc qoy* – ifadələrinin hər ikisi birbaşa anatomik dillə bağlı deyilmiş kimi görünür. Buradakı məcaziliyi nəzərə almasaq bu deyimi belə başa düşmək olar ki, “dilin boğaz yolunu tutsun və səsin çıxması” və ya “dilin tərpənməsi və səsin çıxmasın”. Əslində isə bu deyim “az danış” mansını ifadə edir.

Dili də var, dilçəyi də – ilk baxışdan bu ifadə vizual olaraq birbaşa *dil* və *dilçək* kimi anatomik terminlərlə bağlı söylənmiş kimi görünür. Azərbaycan dilinin incəliklərini anlamayan əcnəbi bu deyimi belə başa düşər ki, “haqqında bəhs edilən şəxsin həm dili var, həm də dilçəyi”. Azərbaycan dilini kifayət qədər yaxşı bilən hər kəs isə dərhal anlayır ki, bu deyim, “danışmağı bacardığı kimi, işləməyi də bacarır” mənasını ifadə edir.

Dili acı olana bal da kömək eləməz – ifadəsi də zahirən anatomik dilə aidmiş kimi görünür. Yəni bu deyimin ilkin və ya hərfi mənası budur ki, “dil acıdırsa, bal da yesən ağız şirin ola bilməz”. Əslində isə bu deyim işləndiyi bütün məqamlarda, adətən bu mənanı ifadə edir ki, “pis danışmağa adət eləmiş insan, istəsə də yaxşı danışa bilməz”.

Dilin sümüyü yoxdur – ifadəsi də sanki anatomik dilə aiddir. Həqiqətən də dildə sümük olmur. Amma bu ifadə işləndiyi əsas məqamlarda bu mənanı ifadə edir ki, “hər bir sözün söylənmə, deyilmə ehtimalı, hər sirrin açılma ehtimalı var”.

“Dil” konsepti və ona aid bəzi metaforlarla bağlı aparılan bu araşdırma aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

1) “Dil” konsepti nüvədən, nüvəətrafı zonadan və periferiyadan ibarət olan tam təşəkküllü konseptdir;

2) “Dil” konseptinə aid olan bütün metaforlar bu konseptin periferiyasında yer alır;

3) “Dil” konseptinə aid olan metaforların bir çoxu anatomiya termini ilə linqvistik terminin semantik cəhətdən yerdəyişməsi əsasında yaranır.

Açar sözlər: dil, konsept, metafor, nüvə, periferiya

Ədəbiyyat siyahısı:

1) Əsgərov M., Əlizadə T. Freymin konseptə çevrilmə mərhələləri. AMEA Filologiya və sənətşünaslıq, Bakı, "Elm" 2025, N 1, s. 164–172
http://doi.science.gov.az/pages/journals/phas/pdf/phas2025_1_164.pdf

2) Əsgərov M., İsmayılova S. İntellekt kodu və ya konsept. Filologiya məsələləri. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, "Elm və təhsil" 2024, N 11, s. 208–218
https://filologiyameseleleri.com/pdf/2024/n11/208-218%20%20Mayil%20Asgerov%20%20Sevinc%20%20%C4%B0smayilova.pdf

3) Əsgərov M., Hüseynova V. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayış və terminlərinin linqvo-psixoloji şərhi. AMEA Filologiya və sənətşünaslıq № 1, Bakı, "Elm", 2026, s. 134-144.

4) Əsgərov M., Məmmədova T. Xəbərliyin semantik, morfoloji və sintaktik potensialı. "Dilçilik araşdırmaları" AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, "Elm", 2019, N 2, s. 80–87.

ON SOME METAPHORS RELATED TO THE CONCEPT OF “LANGUAGE”

The development of the cognitive approach in modern linguistics has created extensive opportunities to study language not only as a means of communication but also as an important component of human thought, worldview, and cognitive activity. Cognitive linguistics explores the interaction between thought and language, focusing on how knowledge, representations, and conceptual structures formed in the human mind are expressed through language. From this perspective, frames, concepts, metaphors, and other related notions constitute some of the principal objects of study in cognitive linguistics.

In this study, we will present a brief overview of our views and considerations regarding the general structure of the concept of “Language.” At the same time, we will

attempt to examine, on an episodic basis, some of the metaphorical expressions and idiomatic phrases that form part of the concept of “Language”.

As is well known, cognitive linguistics distinguishes three main types of concepts: newly emerging concepts, developing concepts, and fully formed concepts (see M.Asgarov and S.Ismayilova). Fully formed concepts generally consist of a core, a near-core zone, and a periphery (see M.Asgarov and T.Mammadli). Developing concepts have not yet reached a fully formed state and may consist either of a core and a near-core zone or of a core and a periphery (see M.Asgarov and T.Alizade). Newly emerging concepts, by contrast, consist solely of a semantically expanded core (see M.Asgarov and V.Huseynova).

Scholars and researchers such as Mayil Asgarov, Sevinj Ismayilova, Turan Mammadli, and Tamella Alizade, including ourselves, maintain that all metaphors associated with a particular concept, without exception, occupy a place in the periphery of that concept. For this reason, we can confidently argue that if a concept is associated with metaphors, it is either fully developed concept, consisting of a core, a near-core zone, and a periphery, or partially developed, consisting of a core and a periphery.

These observations also allow us to draw certain conclusions regarding the implications of the above propositions in the opposite direction. On the basis of the arguments presented above, we can confidently put forward the following three propositions:

1) a word cannot develop into a concept without an expansion of its semantic meaning;

2) a developing, incomplete concept can never consist solely of a near-core zone and a periphery, since the formation of every concept begins with the emergence of its core;

3) a metaphor can never occupy a place in the core or the near-core zone; its place is exclusively in the periphery.

The concept of “Language” which constitutes the object of our study, is a fully developed concept consisting of a core, a near-core zone, and a periphery. All metaphors associated with this concept are situated in its periphery.

As is well known, the word *language* has two primary meanings. First, as an anatomical term, it denotes the muscular organ located in the mouth of humans and many other living organisms. Second, as a linguistic term, it refers to the system of signs that enables communication between people and serves as the fundamental basis of speech.

It is worth noting, in passing, that many of the metaphors associated with the concept of “Language” arise from a semantic transfer between the anatomical and linguistic meanings discussed above. In other words, the anatomical term is used to express the meaning of the linguistic term. Let us consider this phenomenon through several examples.

In the sentence *Əvvəlcə qızının uzun dilini kəs, sonra mənim oğlumun uzun əlindən danış* (lit: First cut your daughter’s long tongue short, and then talk about my son’s long

hand), *qızının uzun dili* (your daughter's long tongue) clearly does not refer to the anatomical length of her tongue; rather, it implies that she talks too much.

The expression *Dili uzunluq eləmə* (lit: Do not make your tongue long) is likewise used in the sense of "*Do not talk too much*".

The expression *El içində dilimizi qısa elədin* (lit: You made our tongue short in public) is used to mean "*You put us in such an embarrassing position that we are unable to say anything to anyone*".

The idiomatic expression *Dili çox qısadır, bir az da sən dilinə dil ver* (lit: His/her tongue is already very short; you should give the tongue a little more tongue) is generally used with a mocking or sarcastic undertone and means, "*He/she already talks too much, and you are only encouraging him/her to talk even more*".

The expression *Maşallah, qızın dili papuc qədərdir* (lit: Mashallah, your daughter's tongue is as long as a slipper) is used ironically. Although it directly refers to the anatomical tongue and describes it as being as long as a slipper, the expression actually refers to the girl's tendency to speak excessively and harshly, going beyond what is considered appropriate.

The expressions *Dilini boğazına qoy* (lit: Put your tongue back into your throat) and *dilini dinc qoy* (lit: Let your tongue rest) likewise do not appear to refer directly to the anatomical tongue. If their figurative meanings are disregarded, the first expression could literally be understood as meaning "let your tongue block your throat so that you cannot produce a sound", while the second could be understood as "do not let your tongue move or produce a sound". In fact, however, both expressions convey the meaning "*talk less*" or "*stop talking*".

The expression *Dili də var, dilçəyi də* (lit: He/she has both a tongue and uvula) may, at first glance, appear to refer directly to the anatomical terms *dil* (tongue) and *dilçək* (uvula). A foreigner who is unfamiliar with the nuances of the Azerbaijani language might interpret the expression literally, as meaning that "the person in question has both a tongue and uvula". Anyone sufficiently familiar with Azerbaijani, however, will immediately understand that the expression means "*he/she is capable not only of talking but also of working*".

The expression *Dili acı olana bal da kömək eləməz* (lit: Even honey cannot help one whose tongue is bitter) likewise appears, on the surface, to refer to the anatomical tongue. Its initial or literal meaning would be that "if the tongue is bitter, even eating honey cannot make the mouth sweet". In actual use, however, the expression generally conveys the idea that "*a person who is accustomed to speaking harshly or unpleasantly cannot speak kindly even if they want to*".

The expression *Dilin sümüyü yoxdur* (lit: The tongue has no bone) likewise appears to refer to the anatomical tongue. Indeed, the tongue does not contain any bones. However, in the contexts in which this expression is commonly used, it conveys the idea that "*anything can potentially be said, and any secret can potentially be revealed*".

The study of the concept of "Language" and some of the metaphors associated with it leads to the following **conclusions**:

1) The concept of “Language” is a fully developed concept consisting of a core, a near-core zone, and a periphery;

2) All metaphors associated with the concept of “Language” are situated in its periphery;

3) Many of the metaphors associated with the concept of “Language” arise from a semantic transfer between the anatomical and linguistic meanings of the term.

Keywords: language, concept, metaphor, core, periphery

Zeynallı Ayşən Eldar
Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim
https://orcid.org/0009-0005-6357-5578
zeynalli.ayshen@mail.ru

SİYASİ DİSKURSUN FORMALAŞMASINDA ETNOLİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN ROLU

Siyasi diskurs cəmiyyətdə mövcud olan milli-mədəni təsəvvürlərin, tarixi yaddaşın və kollektiv dəyərlərin dil vasitəsilə ifadə olunduğu mühüm kommunikativ sahələrdən biridir. Bu səbəbdən siyasi nitqin informasiya ötürən vasitə kimi deyil, həm də müəyyən mədəni və koqnitiv modelləri aktuallaşdıran dil hadisəsi kimi araşdırılması zəruridir. Siyasi nitqdə seçilən sözlər, ifadələr, metafor və konseptlər müəyyən mədəni mənaların aktuallaşmasına təsir göstərir.

Etnolinqvistika dil və etnos, dil və mədəniyyət, həmçinin dil və milli şüur arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdıran istiqamət kimi siyasi diskursun öyrənilməsi üçün mühüm nəzəri imkanlar yaradır. Dil vahidləri yalnız nominativ funksiya daşımır, onlar müəyyən tarixi təcrübəni, sosial münasibətləri, adət-ənənələri və milli-mədəni dəyərləri də özündə ehtiva edə bilir. Bu baxımdan siyasi diskursda işlədilən leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması həmin diskursun arxasında dayanan milli-mədəni kodların müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Siyasi nitqin etnolinqvistik xüsusiyyətlərindən biri milli kimliyin dil vasitəsilə konseptuallaşdırılmasıdır. "Vətən", "xalq", "torpaq", "milli kimlik", "tarixi yaddaş" kimi anlayışlar müəyyən tarixi və mədəni təcrübə ilə bağlı olduğundan siyasi diskursda yalnız lüğəvi məna daşımır. Bu cür vahidlər kollektiv yaddaşda formalaşmış assosiasiyaları aktuallaşdıraraq fərdi və kollektiv kimlik arasında əlaqə yaradır. Xüsusilə qohumluq, məkan və mənsubiyyət bildirən sözlər milli-mədəni yaddaşın ifadəsində mühüm rol oynaya bilər.

Koqnitiv dilçilik baxımından isə siyasi diskursda istifadə olunan dil vahidləri insanın dünyanı necə dərk etdiyini və müəyyən hadisələri hansı mental modellər əsasında mənalandırdığını göstərir. Bu yanaşmada metafor xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Metaforik ifadələr abstrakt siyasi və sosial anlayışların konkret və mədəni baxımdan tanış obrazlar vasitəsilə təqdim edilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, dil vahidi yalnız məlumat ötürmür, həm də müəyyən konsepti auditoriyanın şüurunda canlandırır və onun interpretasiyasına istiqamət verir.

Etnolinqvistik baxımdan kollektiv yaddaş da siyasi diskursun mühüm komponentlərindən biridir. Tarixi hadisələr, milli qəhrəmanlıq nümunələri, əcdad obrazları və mədəni irslə bağlı anlayışlar siyasi nitqdə xatırladıldıqda keçmişlə bu gün arasında semantik əlaqə yaradılır. Bu əlaqə milli-mədəni dəyərlərin davamlılığını

vurğulamaqla yanaşı, cəmiyyət üzvlərində ortaq mənsubiyyət hissinin güclənməsinə xidmət edə bilər. Dilin bu funksiyası siyasi diskursun yalnız cari hadisələri təsvir edən deyil, həm də kollektiv yaddaşı yenidən aktuallaşdıran kommunikativ vasitə olduğunu göstərir. Azərbaycan dilində siyasi diskursun etnolinqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusilə milli kimlik, tarixi yaddaş, mədəni irs və ictimai birlik anlayışlarının dil vasitəsilə ifadə formalarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu zaman sözlərin yalnız birbaşa mənasına deyil, onların kontekstual, assosiativ və konseptual xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməlidir.

Nəticədə, etnolinqvistik yanaşma siyasi diskursun formalaşmasında dil, mədəniyyət, düşüncə və milli kimlik arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Siyasi diskursda milli-mədəni kodların, kollektiv yaddaş elementlərinin və konseptual metaforların istifadəsi nitqin semantik və koqnitiv strukturunu zənginləşdirir. Buna görə də siyasi diskursun etnolinqvistik aspektdən öyrənilməsi yalnız dil vahidlərinin təhlili deyil, həmin vahidlərin arxasında dayanan milli-mədəni dünyagörüşünün və kollektiv düşüncə modellərinin üzə çıxarılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: siyasi diskurs, etnolinqvistika, koqnitiv dilçilik, milli kimlik, kollektiv yaddaş

THE ROLE OF ETHNOLINGUISTIC FEATURES IN SHAPING POLITICAL DISCOURSE

Political discourse is one of the important communicative domains in which the national and cultural perceptions, historical memory, and collective values existing in society are expressed through language. For this reason, political speech should be examined not only as a means of transmitting information, but also as a linguistic phenomenon that activates particular cultural and cognitive models. The words, expressions, metaphors, and concepts selected in political speech contribute to the actualization of particular cultural meanings.

Ethnolinguistics, as a field that examines the interrelationship between language and ethnicity, language and culture, as well as language and national consciousness, provides important theoretical opportunities for the study of political discourse. Linguistic units do not perform merely a nominative function; they may also embody particular historical experiences, social relations, traditions, and national-cultural values. From this perspective, the analysis of the semantic features of lexical units used in political discourse makes it possible to identify the national-cultural codes underlying that discourse.

One of the ethnolinguistic features of political speech is the conceptualization of national identity through language. Concepts such as “homeland,” “people,” “land,” “national identity,” and “historical memory” are associated with particular historical and cultural experiences and therefore do not carry merely lexical meanings in political discourse. Such units activate associations formed within collective memory and establish a connection between individual and collective identity. In particular, words denoting

kinship, space, and belonging may play an important role in expressing national-cultural memory.

From the perspective of cognitive linguistics, the linguistic units used in political discourse reveal how individuals perceive the world and how they interpret particular events on the basis of specific mental models. Metaphor is of particular significance within this approach. Metaphorical expressions enable Abstract political and social concepts to be presented through concrete and culturally familiar images. Thus, a linguistic unit does not merely transmit information; it also evokes a particular concept in the audience’s mind and directs its interpretation.

From an ethnolinguistic perspective, collective memory is also an important component of political discourse. When historical events, examples of national heroism, ancestral images, and concepts related to cultural heritage are recalled in political speech, a semantic connection is established between the past and the present. Alongside emphasizing the continuity of national-cultural values, this connection may contribute to strengthening a shared sense of belonging among members of society. This function of language demonstrates that political discourse is not only a communicative means of describing current events, but also a means of reactivating collective memory.

The study of the ethnolinguistic features of political discourse in the Azerbaijani language is particularly important for identifying the ways in which concepts such as national identity, historical memory, cultural heritage, and social unity are expressed through language. In this process, attention should be paid not only to the direct meanings of words, but also to their contextual, associative, and conceptual features.

In conclusion, an ethnolinguistic approach makes it possible to determine the interrelationship between language, culture, thought, and national identity in the formation of political discourse. The use of national-cultural codes, elements of collective memory, and conceptual metaphors in political discourse enriches the semantic and cognitive structure of speech. Therefore, the study of political discourse from an ethnolinguistic perspective is significant not only for the analysis of linguistic units, but also for revealing the national-cultural worldview and collective patterns of thought underlying those units.

Keywords: political discourse, ethnolinguistics, cognitive linguistics, national identity, collective memory

Zeynəb Seyfər Salamova
Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi,
AMEA Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsinin doktorantı,
https://orcid.org/: 0000-0003-2546-7101
email: zeynabsalamova83@gmail.com

Bədii diskursda "gözəllik" konsepti

Xülasə

Bədii diskursda gözəllik anlayışı fiziki cazibədarlığı daxili fəzilətlər, əxlaqi dəyərlər və mənəvi keyfiyyətlərlə birləşdirərək gözəlliyə yanaşmanın bütöv və hərtərəfli xarakterini nümayiş etdirir. Bu məruzədə "gözəllik" konseptinin müxtəlif bədii mətnlərdə necə ifadə olunduğu və bu anlayışın fiziki müstəvidən etik və psixoloji müstəvilərə doğru genişlənməsi araşdırılır.

Açar sözlər: "gözəllik" konsepti, bədii diskurs, konseptuallaşma, estetik dəyər,linqvokulturologiya

Abstract

In literary discourse, the concept of beauty demonstrates a holistic and comprehensive approach by combining physical attractiveness with inner virtues, moral values, and spiritual qualities. This paper examines how the concept of "beauty" is expressed in various literary texts and explores its expansion from the physical realm to ethical and psychological dimensions.

Keywords: concept of "beauty", literary discourse, conceptualization, aesthetic value, linguoculturology

Koqnitiv dilçilikdə fərqli konseptlərin araşdırılması çox aktualdır. Bədii diskurs "gözəllik" anlayışının dil və mədəniyyət müstəvisində təqdimatını araşdırmaq üçün xüsusilə zəngin material təqdim edir. Bədii mətnlər gözəlliyin müəyyən mədəni kontekstlərdə necə konseptuallaşdırıldığını, qiymətləndirildiyini və sözlə ifadə olunduğunu üzə çıxarır. Bu anlayış təkcə estetik cəlbediciliyi bildirən birbaşa leksik vahidlər vasitəsilə deyil, həm də metaforlar, müqayisələr, epitetlər, rəmzi obrazlar və mədəni baxımdan əhəmiyyətli assosiasiyalar vasitəsilə təqdim olunur.

Azərbaycan bədii diskursunda gözəllik fiziki görünüşdən kənara çıxan mürəkkəb konseptual sahəni təşkil edir. O, insanın simasına və bədəninə aid ola biləcəyi kimi, həm də mənəvi keyfiyyətləri, emosional vəziyyətləri, nitqi, davranışı, təbiəti və bədii təcrübəni də səciyyələndirə bilər. Beləliklə, gözəllik anlayışının konseptual strukturu həm estetik komponenti, həm də müsbət mədəni və qiymətləndirici mənalar sistemini əhatə edir.

Ənənəvi təsəvvürlərə görə, gözəllik ilk növbədə qadınla əlaqələndirilmiş və qadın gözəlliyi idealizə olunmuş obrazlar vasitəsilə təqdim edilmişdir. Xalq dastanlarında və nağıllarında “ay üzlü”, “hilal qaşlı”, “süsən boylu” kimi ifadələrlə təsvir olunan qadın obrazları yalnız zahiri gözəlliyi deyil, həm də zərifliyi, ədəb-ərkanı və mənəvi saflığı əks etdirir. Bu təsvirlər gözəlliyin xalq təfəkküründə təkcə bədənə deyil, ruha və davranışa da aid edildiyini göstərir. Məsələn:

Qız nə qız, ay parçası. elə bil ki, Allahtala xoş günündə, xoş saatında, xoş dəqiqəsində qələmini bu qızın hüsnünə çəkib. Bir baxan deyir, qoy bir də baxım… (Koroğlu dastanı)

Aşıq ədəbiyyatında da gözəllik geniş poetik çalarlarla işlənmişdir. Aşıqlar sevdikləri şəxsləri vəsf edərkən təbii elementlərdən (günəş, ay, çiçək, su, ceyran və s.) metaforik şəkildə istifadə etmiş, gözəlliyə ilahi və əbədi məna yükləmişlər: Bu Azərbaycan bayatısında müəllif daxili fəzilətlə zahiri gözəlliyi qarşılaşdırır və mənəvi keyfiyyətlərə üstünlük verir.

Yanaqların güldü, solmaz,
Oxladın, yaram sağalmaz,
Qaşın cəllad, gözün almaz,
Bağrımı kəsə tellərin.(Aşıq Ələsgər)

Azərbaycan bədii diskursunda da “gözəl”, “qəşəng”, “yaraşıqlı”, “zərif”, “incə”, “məlahətli” və “cazibədar” kimi sözlərdən daha çox istifadə olunur. Onların kontekstual mənaları göstərir ki, gözəlliyin Azərbaycan dilindəki konseptuallaşdırılması da çoxölçülü struktura malikdir.

O qara gözlərin deyil parlayan,
Ulduzlar içində gecələrimdir!
Bəlkə də ruhuma aydınlıq yayan
Bir sərin, ziyalı, yaz səhərimdir.(Müşfiq)

Bədii təsvirin mühüm xüsusiyyətlərindən biri fiziki gözəlliyin əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərlə əlaqələndirilməsidir. "Gözəl ruh", "daxili gözəllik" və "xarakter gözəlliyi" kimi ifadələr bu anlayışın fiziki müstəvidən etik və psixoloji müstəvilərə doğru genişlənməsini nümayiş etdirir. Azərbaycan dilindəki "gözəl qəlb", "gözəl ürək", "mənəvi gözəllik" və "gözəl xasiyyət" kimi ifadələrdə də oxşar əlaqələndirmələr müşahidə olunur. Bu hallarda estetik dəyəri ifadə edən sifət müsbət etik məna kəsb edir və gözəlliyin yaxşılığın mədəni baxımdan qəbul edilmiş bir göstəricisi kimi çıxış edə biləcəyini nümayiş etdirir.Anlayışın digər mühüm komponenti onun təbiət vasitəsilə təsvir edilməsidir. Bədii əsər müəllifləri insan gözəlliyinin konseptuallaşdırılmasında tez-tez çiçəklər, işıq, ay, bahar, bağlar və mənzərələr kimi obrazlardan istifadə edirlər. Belə əlaqələndirmələr təbiət və insan arasında metaforik bir bağ yaradır.Beləliklə, bədii mətnlərin təhlili "gözəllik" anlayışının əsas semantik və obrazlı komponentlərini müəyyən etməyə, həmçinin onun Azərbaycan linqvokulturalogiyasında təsvirinin həm universal, həm də mədəniyyətə xas olan xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir.

Zəminə Rüstəmbəyli, fil.ü.f.d., dos.
Bakı Avrasiya Universiteti
zemine.rustembeyli@baau.edu.az, 0009-0009-7850 515X

ÜMUMELMİ ANLAYIŞLAR FONUNDA FƏLSƏFİ KONSEPTUALLIQ VƏ LİNQVİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Müasir elmi-texniki inqilab və sosial tərəqqi prosesində elmi idrakın qazandığı əhəmiyyətli keyfiyyət əlamətlərindən biri də elmi idrakın sintezi, onun inteqrativ xüsusiyyətlərinin genişlənməsidir. Məhz bu keyfiyyətin meydana çıxması, müxtəlif bilik sahələrinin predmetlərində istifadə etdiyi metodların fəaliyyət dairəsinin araşdırılması ilə müəyyən olunur. Ümumelmi anlayışlar qnoseoloji status və funksiyaların, onların xüsusi elmi anlayışlarla, digər tərəfdən fəlsəfi kateqoriyalarla nisbətini izləməyə, doğru qiymətləndirməyə imkan verir. Bir çox alimlər ümumelmi anlayışların mərkəzdə riyazi və məntiqi xarakterli anlayışların durduğunu bildirir. ümumelmi anlayışlar özümdə dörd kateqorial qrupa bölür: 1. Yalnız təbiət elmlərində istifadə olunan anlayışlar; 2. Bir sıra elm sahəsində istifadə olunan anlayışlar; 3. Bir çox və hətta bütün xüsusi elmlər üçün ümumi olan anlayışlar; 4. İstisnasız olaraq bütün elmlərdə fəaliyyət göstərən anlayışlar.

Dil probleminə ümumi nəzər saldıqda, görürük ki, dilə tarixi-qnoseoloji yanaşma prizması özlüyündə dil tarixinin araşdırılmasında vacib amildir. Dilə qədim dövrlərdən başlayaraq məntiqin vasitələrindən biri kimi, yeni fikri formalaşdırmaq və ifadə etmək vasitəsi kimi baxmışlar. Platon "Kratil" əsərini, demək olar ki, linqvistikaya həsr etmişdir. O, burada məntiqi ideyalar haqqında təsəvvürlər sistemini vermiş, şeylərin ("ideyaların") mahiyyətlərinin müxtəlif tərəflərinin fərdi şüurlarda adlar vasitəsilə inikas etdiyini göstərmişdir. Platon idrakın pillələrinin fərqləndiyini, ki aşağı pillənin isə birbaşa dillə əlaqədar olduğunu və predmetlərin hər birinin dərk edilməsi üçün beş pillənin mövcudluğunu qeyd etmişdir: birinci pillə – addır, ikinci – mübtəda və feldən təşkil olunmuş cümlə formasında müəyyənlikdir, üçüncü təsviridir, məsələn rəsmdir, dördüncü pillə – bilikdir, anlamaqdır, ruhda mövcud olan nə vardırsa, onun haqqında düzgün fikirdir, beşinci – özü-özünə dərk edilmədir ki, onu da həqiqi varlıq hesab etmək olar. Burada Platon dil, təfəkkür və nitqi bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə götürür və göstərir ki, adlarda formalaşmış fikir dil vahidləri vasitəsilə ifadə olunur və demək olar ki, o, fikir və nitqi eyniləşdirmişdir: "… fikir… və nitq… eyni bir şeydir".

Zəkaya əsaslanan təsəvvürdə insan tərəfindən obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementlərinin dərk olunması məsələsi ilə bağlı müxtəlif tədqiqat əsərlərində bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən izahatlar, fikirlər mövcuddur. Məsələyə yanaşma metod, üsul və ya qaydalardan asılı olaraq, istər dərketmənin birbaşa özünə, istərsə də

apellyasiya vahidi kimi qəbul edilən təfəkkür vahidlərinə münasibət də müxtəlifdir. Dildə dərketməni analiz edən zaman görürük ki, dil və dərketmə əslində bənzər funksiyaları yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl, onlar təmasda olduğu gerçəklik elementlərini özünəməxsus olan struktur vahidləri ilə və ya apellyativ vahidlərlə əks etdirir. Dil və təfəkkürün güzgülər prinsipi ilə bir-birini qarşılıqlı surətdə əks etdirmə ardıcıllığının bəzi mərhələlərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, ilkin mərhələdə obyektiv aləmin əşyalar, varlıqlar, hadisələr, əlamətlər, keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər, əlaqələr, münasibətlər və s. kimi gerçəklik elementləri intellekt obrazları vasitəsilə insan tərəfindən dərk olunur. Dil işarələr sistemi kimi təhlilə nəzər salaq. Dil abstraksiyalarının əsas əlamətləri elmi tədqiqatlarda, idrak prosesində mühüm qnoseoloji yükə malikdir. Elmi ədəbiyyatda abstraksiyalara iki cür yanaşılır: abstraksiya idrak prosesi kimi və idrakın yekunu, cəmi kimi. Empirik bilik sahələrindən fərqli olaraq, nəzəri bilik sahələri, o cümlədən fəlsəfə, məntiq, ritorika, linqvistika və s. abstraksiyalarsız düşünülə bilməz. Abstraksiyalar tədqiqat obyektlərinin xarakterindən asılı olmayaraq, onların sinif və ya çoxluğunun mühüm zəruri əlamətlərinə görə fikrən ayrılmasıdır. Abstraksiyaların ən çox istifadə olunan növlərindən biri cins və növə görə abstraksiyalardır. onlardan mühüm olanları mühüm olmayanlardan ayırmaqdır. Linqvistikada abstraksiya tədqiq edilən predmetlərin xassələrini təhlil etməyin başlıca metodudur. Bu misala nəzər yetirək: fikse edilən parametrlərə (ölçü, rəng, çəki və s.) malik olan təkcə stollar mövcuddur. Müəyyən əlamətinə görə, sinif təşkil edən stollar (mətbəx stolu, yazı stolu, jurnal stolu və s.) mövcuddur. Bunların adları birinci tərtibdən olan abstraksiyalara işarə edir. Nəhayət, “stol” sözü cinsi abstraksiyanı işarə edən amildir. Linqvistikada tədqiqat predmetini təhlil etməyin başlıca üsullarından biri abstraktlaşdırma üsuludur. Onun tətbiqi nəticəsində iki növ abstraksiya – cinsi abstraksiyalar və predmetlər sinfinin rasional strukturundan ibarət abstraksiyalar alınır. Cinsi abstraksiyalarda predmetlər sinfi müəyyənləşdirilir. Onlar abstrakt və ya konkret ola bilərlər. Əvvəlcə predmetlər sinfində bütün predmetlərə məxsus ümumi – cinsi xassələr və cinsi münasibətlər müəyyənləşdirilir və ayrılır, təsadüfi, keçici əlamətlər isə atılır. Predmetləri işarə edən sözlər və terminlər yaradılır. Predmetlərin rasional strukturundan abstraksiyalar vasitəsilə isə predmetlər sinfindən hər hansı predmet və ya predmetlər qrupu abstrakt predmet kimi ayrılır.

Açar sözlər: *ümumelmi anlayış, fəlsəfə, linqvistika, məntiq, konsept*

Assoc.Prof.Dr. Zamina Rustambayli
Baku Eurasian University
zemine.rustembeyli@baau.edu.az, 0009-0009-7850 515X

ISSUES OF PHILOSOPHICAL CONCEPTUALITY AND LINGUISTICS AGAINST THE BACKDROP OF GENERAL SCIENIFIC CONCEPTS

Abstract

One of the significant qualitative characteristics acquired by scientific cognition amidst the modern scientific-technological revolution and social progress is the synthesis of scientific knowledge and the expansion of its integrative properties. The emergence of this quality is identified through an examination of the scope of methods employed within the subject matter of various fields of knowledge. General scientific concepts make it possible to trace and accurately assess their epistemological status and functions, as well as their relationship to both specialized scientific concepts and philosophical categories. Many scholars note that concepts of a mathematical and logical nature lie at the core of general scientific concepts. These concepts are categorized into four groups: 1. Concepts used exclusively in the natural sciences; 2. Concepts used in a specific range of scientific fields; 3. Concepts common to many, or even all, specialized sciences; 4. Concepts applicable to all sciences without exception.

A general overview of the language issue reveals that the prism of a historical-epistemological approach is, in itself, a crucial factor in the study of the history of language. Since ancient times, language has been viewed as a tool of logic—a means of formulating and expressing new ideas. Plato devoted his work "Cratylus" almost entirely to linguistics; in it, he presented a system of concepts regarding logical ideas and demonstrated how various aspects of the essences of things (or "ideas") are reflected in individual consciousness through names. Plato distinguished between different stages of cognition—noting that the lower stage is directly linked to language—and identified five stages involved in comprehending any object: the first is the name; the second is a definition in the form of a sentence composed of a subject and a verb; the third is a depiction (such as a drawing); the fourth is knowledge or understanding—a correct conception of whatever exists within the soul; and the fifth is self-comprehension, which can be regarded as true being. Here, Plato views language, thought, and speech as inextricably linked, demonstrating that thought—crystallized in names—is expressed through linguistic units; indeed, he effectively equates thought with speech: "…thought… and speech… are one and the same thing." Various research works offer differing explanations and perspectives regarding how humans comprehend elements of reality existing in the objective world through intellect-based conceptualization. Depending on the methodological approach—whether focusing on the act of comprehension itself or on the units of thought serving as units of reference—attitudes toward the subject vary. An analysis of comprehension within the context of language reveals that language and

comprehension actually perform similar functions: primarily, they reflect elements of reality with which they interact by means of their own structural or referential units. When examining the stages of the process by which language and thought mutually reflect one another—akin to a mirroring effect—we observe that, at the initial stage, humans comprehend elements of reality (such as objects, entities, events, attributes, qualities, characteristics, connections, and relationships) through intellectual images. Let us now consider language as a system of signs. The fundamental characteristics of linguistic abstractions carry significant epistemological weight in scientific research and the cognitive process. Scientific literature approaches abstractions in two ways: as a cognitive process and as the outcome or aggregate of cognition. Unlike fields of empirical knowledge, theoretical disciplines—including philosophy, logic, rhetoric, and linguistics—cannot be conceived without abstractions. Regardless of the nature of the objects under study, abstraction involves the mental isolation of essential, necessary attributes shared by a class or set of those objects. One of the most common forms of abstraction is that based on genus and species—distinguishing essential attributes from non-essential ones. In linguistics, abstraction serves as a primary method for analyzing the properties of the subjects under investigation.

Let us consider this example: there are individual tables characterized by fixed parameters (size, color, weight, etc.). There are also tables that form a class based on specific attributes (kitchen tables, writing desks, coffee tables, etc.); their names refer to first-order abstractions. Finally, the word "table" itself signifies a generic abstraction. In linguistics, the method of abstraction is a primary means of analyzing the object of study. Its application yields two types of abstractions: generic abstractions and abstractions derived from the rational structure of a class of objects. Generic abstractions define a class of objects; these abstractions can be either abstract or concrete. Initially, the general properties and relationships common to all objects within the class—the generic characteristics—are identified and isolated, while incidental or transient traits are discarded. Words and terms designating these objects are then created. In contrast, abstractions based on the rational structure of objects allow for the isolation of a specific object or group of objects from the class, treating them as abstract entities.

Keywords: general scientific concept, philosophy, linguistics, logic, concept

Ziya Bəhmənli
Bakı Avrasiya Universiteti
Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasının müəllimi
https://orcid.org/0000-0002-6686-4691
e.mail: ziya_behmenli@mail.ru

MULTİKULTURAL MÜHİTDƏ TERMİNOLOJİ KONSEPTLƏRİN KOQNİTİV REPREZENTASİYASI VƏ TERMİNOQRAFİK TƏQDİMATI

Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin yalnız kommunikativ vasitə kimi deyil, həm də insanın dünyanı qavrama və konseptuallaşdırma prosesini əks etdirən vasitə kimi öyrənilməsi koqnitiv dilçiliyin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan terminoloji vahidlərin tədqiqi də yalnız onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmamalı, terminlərin ifadə etdiyi konseptlərin koqnitiv strukturu və mədəni məzmunu nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu multikultural mühitdə terminoloji konseptlərin fərqli dillərdə necə reprezentasiya olunması və terminoqrafik resurslarda necə təqdim edilməsi aktual elmi məsələlərdəndir. Tədqiqatın məqsədi multikultural mühitdə terminoloji konseptlərin koqnitiv reprezentasiya xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların terminoqrafik təqdimat prinsiplərini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə termin, konsept, koqnitiv reprezentasiya və terminoqrafiya anlayışları arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzərdən keçirilir, müxtəlif dillərdə terminoloji vahidlərin ifadə etdiyi konseptlərin semantik və mədəni xüsusiyyətləri müqayisə edilir, mədəni spesifik konseptlərin çoxdilli terminoloji lüğətlərdə təqdim olunma imkanları müəyyənləşdirilir. Tədqiqatın materialını Azərbaycan, ingilis və rus dillərində işlənən terminoloji vahidlər və xüsusilə mədəni, sosial və elmi məzmun daşıyan anlayışlar təşkil edir. Tədqiqatda təsviri, müqayisəli, koqnitiv-semantik və terminoqrafik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Təsviri metod vasitəsilə terminoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, müqayisəli metod əsasında müxtəlif dillərdəki terminlər və onların qarşılıqları qarşılaşdırılmışdır. Koqnitiv-semantik təhlil zamanı terminlərin ifadə etdiyi konseptlərin məzmunu, konseptual komponentləri və mədəni xüsusiyyətləri araşdırılmış, terminoqrafik təhlil vasitəsilə həmin məlumatların lüğətlərdə təqdim olunma prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatda əsas üsullardan biri anlayış əsaslı müqayisədir. Bu üsul terminlər arasında formal uyğunluqdan daha çox onların ifadə etdiyi anlayışların məzmun uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Tədqiqatın struktur tərkibi bir-biri ilə əlaqəli üç əsas istiqaməti əhatə edir. Birinci istiqamətdə terminoloji konsept anlayışının koqnitiv dilçilik baxımından nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir. İkinci istiqamətdə multikultural mühitdə terminoloji konseptlərin müxtəlif dillərdə reprezentasiyası və onların semantik-mədəni xüsusiyyətləri müqayisə edilir. Üçüncü istiqamətdə isə müəyyən edilmiş konseptual xüsusiyyətlərin terminoqrafik təqdimatda əks etdirilməsi məsələləri araşdırılır. Belə struktur terminoloji vahidin konseptual məzmunundan onun lüğətdə təqdimatına qədər olan əlaqəni sistemli şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Araşdırma göstərir ki, termin müəyyən sahəyə aid anlayışı ifadə edən dil vahidi olmaqla yanaşı, həmin anlayış haqqında formalaşmış bilik və təsəvvürləri də özündə əks etdirə bilər. Bu xüsusiyyət

xüsusilə mədəni spesifik terminlərdə daha aydın müşahidə olunur. Məsələn, “Novruz”, “muğam”, “aşıq” və “elçilik” kimi anlayışlar yalnız nominativ məna daşımır, həm də Azərbaycan xalqının tarixi, sosial və mədəni təcrübəsi ilə bağlı konseptual komponentləri ehtiva edir. Bu səbəbdən həmin terminlərin başqa dillərdə təqdimatında yalnız leksik qarşılığın verilməsi onların konseptual məzmununun tam anlaşılması üçün kifayət etməyə bilər. Müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif dillərdə terminoloji ekvivalentlik müxtəlif səviyyələrdə reallaşa bilər. Bəzi terminlərdə anlayış və terminoloji məzmun yüksək dərəcədə üst-üstə düşdüyü halda, mədəni spesifik anlayışlarda ekvivalentlik şərti xarakter daşıya bilər. Belə hallarda terminoqrafik təqdimatda terminlə yanaşı, onun tərifinin, konseptual məzmununun, mədəni xüsusiyyətlərinin və zəruri hallarda istifadə sahəsinin göstərilməsi daha məqsədəuyğundur. Məsələn, “Novruz” və “muğam” kimi terminlərin başqa dillərdə transliterasiya və ya alınma formasında saxlanılması ilə yanaşı, onların ifadə etdiyi konsept haqqında qısa izahın verilməsi istifadəçinin anlayışı daha düzgün qavramasına imkan yaradır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, koqnitiv yanaşmanın terminoqrafiyaya tətbiqi terminoloji lüğətlərin yalnız “termin–qarşılıq” prinsipi əsasında deyil, “termin–konsept–mədəni komponent–qarşılıq–izah” modeli əsasında qurulmasına imkan verir. Bu model xüsusilə çoxdilli və elektron terminoloji resursların hazırlanması baxımından əhəmiyyətlidir. Elektron terminoloji bazalarda terminlə yanaşı, onun tərifi, müxtəlif dillərdə qarşılığı, konseptual əlaqələri, sahə göstəricisi və zəruri hallarda mədəni izahı vahid informasiya sistemi daxilində təqdim edilə bilər. Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, multikultural mühitdə terminoloji konseptlərin öyrənilməsi koqnitiv dilçiliklə terminoqrafiya arasında qarşılıqlı əlaqənin formalaşdırılmasına imkan verir. Terminoloji vahidlərin müxtəlif dillərdə adekvat təqdimatı üçün yalnız sözlərarası uyğunluğun deyil, konseptual və mədəni uyğunluğun da nəzərə alınması zəruridir. Koqnitiv və anlayış əsaslı yanaşmanın terminoqrafik fəaliyyətə tətbiqi mədəni spesifik anlayışların daha dolğun təqdim edilməsinə, çoxdilli terminoloji resursların informativliyinin artırılmasına və müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında elmi kommunikasiyanın daha səmərəli təşkilinə şərait yarada bilər.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, terminoloji konsept, koqnitiv reprezentasiya, terminoqrafiya, multikulturalizm, terminoloji ekvivalentlik, mədəni spesifiklik.

COGNITIVE REPRESENTATION AND TERMINOGRAPHIC PRESENTATION OF TERMINOLOGICAL CONCEPTS IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT

In contemporary linguistics, the study of linguistic units not only as means of communication but also as representations of the processes through which human beings perceive and conceptualize the world constitutes one of the major areas of cognitive linguistics. From this perspective, the study of terminological units should not be limited to identifying their lexical and semantic characteristics; it should also take into account the cognitive structure and cultural content of the concepts expressed by terms. Particularly in a multicultural environment, where different languages and cultures interact, the ways in which terminological concepts are represented across languages and presented in terminographic resources constitute important issues for linguistic research.

The aim of this study is to identify the cognitive representation features of terminological concepts in a multicultural environment and to examine the principles governing their terminographic presentation. To this end, the interrelationship between the concepts of term,

concept, cognitive representation, and terminography is considered; the semantic and cultural characteristics of the concepts expressed by terminological units in different languages are compared; and the possibilities of presenting culturally specific concepts in multilingual terminological dictionaries are explored. The research material consists of terminological units used in Azerbaijani, English, and Russian, with particular emphasis on concepts carrying cultural, social, and scientific content. The study employs descriptive, comparative, cognitive-semantic, and terminographic analysis methods. The descriptive method is used to identify the principal characteristics of terminological units, while the comparative method is applied to compare terms in different languages and their equivalents. Through cognitive-semantic analysis, the content, conceptual components, and cultural characteristics of the concepts expressed by the terms are examined. Terminographic analysis, in turn, is used to investigate the principles according to which this information is presented in dictionaries. One of the principal approaches employed in the study is concept-based comparison. This approach makes it possible to determine not merely the formal correspondence between terms but, more importantly, the degree of correspondence between the concepts they represent.

The structure of the study comprises three interrelated areas. The first focuses on establishing the theoretical foundations of the concept of the terminological concept from the perspective of cognitive linguistics. The second examines the representation of terminological concepts in different languages within a multicultural environment and compares their semantic and cultural characteristics. The third addresses the ways in which the identified conceptual features can be reflected in terminographic presentation. Such a structure makes it possible to systematically examine the relationship extending from the conceptual content of a terminological unit to its representation in a dictionary. The analysis demonstrates that a term, while being a linguistic unit denoting a concept belonging to a particular field, may also reflect the knowledge and perceptions associated with that concept. This characteristic is particularly evident in culturally specific terms. For example, concepts such as *Novruz*, *mugham*, *ashug*, and *elçilik* carry not only nominative meanings but also encompass conceptual components associated with the historical, social, and cultural experience of the Azerbaijani people. Therefore, when such terms are presented in other languages, providing only a lexical equivalent may not be sufficient for a complete understanding of their conceptual content. The study establishes that terminological equivalence across languages may be realized at different levels. In some cases, the concept and the terminological content correspond to a high degree, whereas in culturally specific concepts, equivalence may be relative or conditional. In such cases, terminographic presentation should preferably include, alongside the term, its definition, conceptual content, cultural characteristics, and, where necessary, information concerning its field of use. For example, retaining terms such as *Novruz* and *mugham* in their transliterated or borrowed forms in other languages, together with a brief explanation of the concepts they denote, enables users to achieve a more accurate understanding of their meaning and cultural significance.

The findings demonstrate that applying a cognitive approach to terminography makes it possible to develop terminological dictionaries not merely according to the “term–equivalent” principle, but according to a broader “term–concept–cultural component–equivalent–explanation” model. This model is particularly significant for the development of multilingual and electronic terminological resources. In electronic terminology databases, the term, its definition, equivalents in different languages, conceptual relations, domain label, and, where necessary, cultural explanation can be presented within a unified information system.

Thus, the study establishes that the investigation of terminological concepts in a multicultural environment contributes to the development of an interdisciplinary relationship between cognitive linguistics and terminography. For the adequate presentation of terminological units across different languages, it is essential to consider not only interlingual lexical correspondence but also conceptual and cultural correspondence. Applying cognitive and concept-based approaches to terminographic practice can contribute to a more comprehensive representation of culturally specific concepts, enhance the informativeness of multilingual terminological resources, and facilitate more effective scientific communication across languages and cultures.

Keywords: cognitive linguistics, terminological concept, cognitive representation, terminography, multiculturalism, terminological equivalence, cultural specificity.

Zümrüd Zeynalova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin elmi işçisi
https://orcid.org/0000-0002-5763-646X
e.mail: zumrudzeynalova303@gmail.com

ƏLAVƏ SÖZ VƏ ƏLAVƏ CÜMLƏLƏRİN DİSKURS FUNKSİYALARI

Xülasə: Məqalədə türk və Azərbaycan dillərində əlavə söz və əlavə cümlələrin diskurs funksiyaları müqayisəli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda təsviri, müqayisəli-tipoloji, funksional-semantik və diskurs-praqmatik təhlil metodlarından istifadə edilmiş, nümunələr sintaktik, semantik və praqmatik xüsusiyyətləri baxımından sistemləşdirilmişdir. Tədqiqatın strukturunda əlavə söz və cümlələrin meta-kommunikativ, mövzu keçidi, modal, emosional, yumşaldıcı və gücləndirici funksiyaları, eləcə də ara cümlə ilə əlavə cümlənin diskursdakı funksional fərqləri nəzərdən keçirilmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu vahidlər sintaktik baxımdan periferik mövqedə dayansalar da, diskurs səviyyəsində danışanın mövqeyinin, kommunikativ niyyətinin, emosional münasibətinin və informasiyanın interpretasiya çərçivəsinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Türk və Azərbaycan dillərində funksional oxşarlıqlarla yanaşı, onların istifadə xüsusiyyətlərində müəyyən fərqlər də müşahidə olunur.

Açar sözlər: əlavə söz, diskurs, funksional-semantik təhlil, türk dili, Azərbaycan dili.

Abstract: This article comparatively examines the discourse functions of parenthetical words and parenthetical sentences in Turkish and Azerbaijani. The study employs descriptive, comparative-typological, functional-semantic, and discourse-pragmatic methods of analysis, while the examples are systematized according to their syntactic, semantic, and pragmatic features. The study focuses on the metacommunicative, topic-shifting, modal, emotional, mitigating, and intensifying functions of parenthetical words and sentences, as well as the functional distinctions between parenthetical and supplementary sentences in discourse. The analysis demonstrates that, although these units occupy a peripheral position from a syntactic perspective, they play a significant role at the discourse level in shaping the speaker’s stance, communicative intention, emotional attitude, and interpretive framework of information. Alongside functional similarities, certain differences in their usage are also observed in Turkish and Azerbaijani.

Keywords: parenthetical words, discourse, functional-semantic analysis, Turkish, Azerbaijani.

Giriş. Türk və Azərbaycan dillərində əlavə söz və əlavə cümlələrin mahiyyəti yalnız sintaktik quruluşla izah edilə bilməz, bu vahidlərin əsl funksional dəyəri diskurs səviyyəsində üzə çıxır və nitqin kommunikativ strukturunda xüsusi rol oynayır. Nitq fəaliyyəti sırf qrammatik cəhətdən qurulmuş cümlələrin ardıcıllığı deyil, eyni zamanda danışanın mövqeyini, münasibətini, hissini, niyyətini və metapraqmatik siqnallarını kodlaşdıran çoxlaylı bir prosesdir. Əlavə söz və əlavə cümlələr məhz bu çoxlaylılığın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir və danışıq aktında subyektivlik qatını gücləndirərək nitqin interpretasiyasını istiqamətləndirirlər. Qrammatik sistemdə onlar periferik elementlər sayılsalar da, diskurs təşkilində mərkəzi mövqeyə malikdirlər, çünki informasiya axınında yaranan pauza, ton dəyişikliyi və fərqli vurğular vasitəsilə nitqin yalnız məzmununa deyil, həm də onun qəbul formalarına təsir göstərirlər(Aksan 2000).

Əlavə söz və cümlələrin diskursun təşkilində rolu. Əlavə sözlərin diskursdakı funksiyasına nəzər saldıqda, ilk olaraq onların “meta-kommunikativ marker” rolunu oynadığı görünür. Bu markerlər danışanın nitqinə dair öz münasibətini və mövqeyini açıq və ya dolayı şəkildə ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən “düzünü desəm”, “əslində”, “məncə”, “təbii ki”, “zənnimcə” kimi vahidlər məlumat ötürməkdən çox, məlumatın necə qəbul edilməli olduğunu göstərən siqnallardır. Danışıq aktında bu vahidlərin yaratdığı təsir mexanizmi ondan ibarətdir ki, təqdim olunan fikrin semantik yükü ilə yanaşı, həmin fikrin subyektiv qiyməti də kodlaşdırılır və dinləyici fikri yalnız məzmun baxımından deyil, danışanın niyyətinə uyğun şəkildə qavrayır. Aksanın qeyd etdiyi kimi, ara sözlər danışanın psixoloji və sosial mövqeyini bildirən “intonativ çərçivə” yaradır və nitqin emosional tonunu müəyyənləşdirir(Aksan 2000). Bu xüsusiyyət onları adi sintaktik vahidlərdən fərqləndirir və diskurs səviyyəsində xüsusi kateqoriya kimi tanıtdırır.

Əlavə cümlələr isə diskursda daha geniş semantik blok yaradır və əsas fikri şərh, izah və ya qiymətləndirmə ilə müşayiət edərək nitqdə ikinci səviyyəli informasiya qatını formalaşdırır. Məsələn, “Bu qərar qəbul edildi - düzünü söyləsəm, hələ də səbəbi mənə tam aydın deyil və icraya yönəldildi” kimi strukturlar nitqin axarını dayandırmadan, lakin əlavə məlumatla zənginləşdirərək kommunikativ dəyər yaradır. Azərbaycan dilində belə cümlələr daha çox mötərizə və ya tire ilə ayrılır və yazılı nitqdə onların funksiyası, Quliyevin təbirincə desək, “mətnin semantik təzyiqini yumşaltmaq və informasiyanın məntiqi çərçivəsini genişləndirməkdən” ibarətdir(Quliyev 2010). Türk dilində də eyni mexanizm müşahidə olunur, ara cümlə əsas cümlənin semantik istiqamətini qırmadan, ona əlavə interpretativ qat əlavə edir və bu qat bəzən informasiyanın emosional çalarını da gücləndirir(Ergin 2002).

Diskurs baxımından əlavə söz və əlavə cümlələrin ən mühüm funksiyalarından biri mövzu keçidi yaratmaqdır. Mövzu keçidi nitqin axarında məntiqi fasiləni təmin edir və danışanın yeni mövzuya və ya yeni informasiya blokuna keçidini təbii edir. Bu keçid daha çox danışıq nitqində aktualdır, amma yazılı nitqdə də, xüsusilə publisistik üslubda, geniş işlənir. “Yeri gəlmişkən”, “bu arada”, “sözgəlişi” kimi vahidlər nitqin strukturunda yeni mövzunun daxil olduğunu bildirir və diskurs dinamikasını idarə edir. Türk dilində də bu

tip vahidlər (“bu arada”, “ayrıca”, “kaldı ki”) diskurs markerləri kimi fəaliyyət göstərir və kommunikativ axının məntiqi təşkilini gücləndirir(Uzun 2018). Belə markerlər olmadan nitq monoton və anlaşılması çətin struktura çevrilir.

Digər bir vacib diskurs funksiyası fikrin yumşaldılması və ya gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Danışan bəzən sərt fikrini yumşaltmaq, bəzən isə daha kəskin formada təqdim etmək üçün əlavə sözlərdən istifadə edir. “Düzünü desəm”, “sözün açığı”, “məncə” kimi vahidlər fikri yumşaldarkən, “təbii ki”, “şübhəsiz ki”, “aydındır ki” kimi vahidlər fikri gücləndirir və onun qəti mövqeyini göstərir. Diskursda bu mexanizm həm ünsiyyət strategiyasını, həm də nitqin praqmatik strukturlarını müəyyənləşdirir. Bu xüsusiyyət hər iki dildə paralel şəkildə mövcuddur və türkologiyanın prosodiya araşdırmalarında da xüsusi vurğulanır(Ergin 2002).

Diskurs daxilində əlavə söz və cümlələrin bir başqa funksiyası nitqin emosional çalarını formalaşdırmaqdır. Danışıq aktında emosional ton informasiyanın necə qavranılacağına birbaşa təsir göstərir və müasir dilçilikdə emosional funksiyalar praqmatik kateqoriya kimi qiymətləndirilir. Əlavə sözlər bu funksiyanı həyata keçirərkən nitqin obyektiv informativ qatını subyektiv hiss və münasibətlə harmoniyaya salır və nəticədə kommunikasiya həm məzmun, həm də psixoloji səviyyədə tam olur. Türk dillərində bu tip vahidlərin emosional funksiyası xüsusilə güclüdür və Aksan bunu dilin “insani qatını” qoruyan vasitələrdən biri kimi təsvir edir(Aksan 2000).

Əlavə söz və cümlələrin qarşılıqlı təsiri, həmçinin, danışanın üslubu və kontekstə görə dəyişir. Formal yazılı nitqdə əlavə söz və cümlələr əsas cümlədən durğu işarələri ilə ayrılır, informal danışıqda isə intonasiya və kontekstə bağlı olaraq daha elastik və spontan istifadə olunur. Türk dilində “Bu nəticələr, açıkçası, beklenenin ötesindedir” cümləsində “açıkçası” ifadəsi əlavə söz funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dilində isə “Bu nəticələr, görünür ki, gözlənilərdən artıqdır” ifadəsi eyni məqsədə xidmət edir. Hər iki nümunə əlavə sözlərin nitqin sosial kontekstinə və üslubuna uyğunluğunu göstərir.

Praqmatik baxımdan, əlavə söz və cümlələr danışanın niyyətini, münasibətini və emosional tonunu ifadə etməyə xidmət edir. Türk dilində “ne yazık ki”, “şüphesiz ki” kimi ifadələr danışanın məyusluğunu və ya əminliyini göstərir. Azərbaycan dilində isə “görünür ki”, “bilirsiniz ki” ifadələri oxşar funksiyanı yerinə yetirir. Bu nümunələr göstərir ki, əlavə söz və cümlələr hər iki dildə nitqin sosial və emosional aspektlərini gücləndirir.

Tarixi-linqvistik inkişaf baxımından Osmanlı türkcəsində ara söz və ara cümlə tipli konstruksiyalar daha geniş həcmdə və bəzən bədii təsvirin əsas vasitəsi kimi işlədilirdi, cümlələr çox vaxt çoxhissəli olur və ara cümlələr vasitəsilə mürəkkəb, bəzəkli sintaktik quruluş yaranırdı(Lewis 1999). XX əsrdən başlayaraq həm Türkiyə türkcəsində, həm də Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik sadələşmə meyli gücləndiyi üçün bu vahidlərin istifadəsi daha funksional və daha yığcam formaya keçmişdir. Sadələşmə tendensiyası dilin kommunikativ tələblərinin dəyişməsi, informasiyanın daha sürətli və aydın şəkildə ötürülməsi ehtiyacı və müasir ünsiyyət mədəniyyətində qısa, aydın strukturlara üstünlük verilməsi ilə bağlıdır. Bu tarixi dəyişiklik göstərir ki, əlavə sözlər və əlavə cümlələr dilin

sintaktik sistemində yalnız ənənənin deyil, həm də kommunikativ ehtiyacların məhsulu kimi formalaşır və inkişaf edir.

Ara cümlə və əlavə cümlə fenomenlərini yalnız qrammatik kateqoriyalar çərçivəsində təhlil etmək bu vahidlərin dil sistemində oynadığı çoxqatlı funksiyanı tam mənzərədə göstərməyə imkan vermir. Onların təbiəti dilin sintaktik quruluşu ilə məhdudlaşmır, bu konstruksiyalar diskursun semantik inkişafında, danışanın kommunikativ niyyətinin kodlaşdırılmasında, nitqin psixolinqvistik idarə edilməsində, hətta sosial əlaqələrin dil vasitəsilə formalaşmasında iştirak edən çox funksiyalı vahidlər kimi çıxış edir. Ara cümlənin dialoqda yaratdığı meta-səviyyə, əlavə cümlənin isə informasiya genişləndirmə mexanizmi olması onların dil sistemində paralel, lakin təyinat baxımından tamamilə fərqli strukturlar olduğunu göstərir. Ara cümlələrin diskurs daxilində yaratdığı semantik qat onların nitqin “ikinci səsi” kimi çıxış etdiyini göstərir. Baxtinin heterosoysözlülük anlayışı bu fenomenin izahı üçün ən uyğun nəzəri çərçivədir, çünki ara cümlə danışığın daxilində müxtəlif səslərin, münasibətlərin və mövqelərin paralel şəkildə mövcudluğunu təmin edir. Ara cümlə əsas proposisiyanı təqdim etmir, əksinə, həmin proposisiyanın necə deyildiyini, danışanın bu fikri hansı perspektivdən qiymətləndirdiyini və onun mövqeyinin nə dərəcədə qərarlı və ya tərəddüd dolu olduğunu göstərir. Beləliklə, ara cümlə mətn daxilində bir növ “şərh edən səs” rolunu oynayır və əsas fikrin arxa plan semantikasını formalaşdırır. Əlavə cümlə isə tamamilə başqa bir funksiyanı yerinə yetirir. Bu cümlələr mətnin öz semantik potensialını genişləndirir və əlavə informasiya qatır. Bu səbəbdən əlavə cümlə metapraqmatik deyil, təbii proposisional strukturun davamı kimi fəaliyyət göstərir və fikrin məntiqi genişlənməsini təmin edir. Bu iki funksiyanın fərqli olması onların diskurs içində müstəqil semantik rollara malik olduğunu sübut edir.

Referensial nöqteyi-nəzərdən ara və əlavə cümlələrin təyinatları tamamilə fərqlidir. Ara cümlələr referensiyanı konkretləşdirmir, əksinə qeyri-müəyyənlik yaradır və informasiyanın epistemik dəyərini bildirir. “Görünür”, “deyəsən”, “məncə”, “ola bilsin ki” kimi ifadələrin heç biri referentin özünü göstərmir, əksinə danışanın həmin referentə münasibətini və fikrin nə qədər etibarlı olduğuna dair meta-şərhini bildirir. Əlavə cümlələr isə konkret faktları, səbəbləri və nəticələri göstərmək məqsədilə yaranır və referensiya baxımından son dərəcə dəqiqdir. “Çünki …”, “ona görə ki …”, “belə olduğu üçün …” kimi strukturlar mətnin obyektiv informasiya qatını genişləndirir.

Bu fərqlər sosial-semantik müstəvidə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Ara cümlələr subyektivlik yaradan və danışanın sosial mövqeyini, etik özünüifadəsini və ya diskursdaxili münasibətini bildirən markerlərdir. Halliday-in sistem-funksional modelində bu, dilin “interpersonal metafunction” adlandırılan təbəqəsinə aid edilir. Əlavə cümlələr isə “ideational metafunction” səviyyəsində fəaliyyət göstərir və obyektiv informasiyanın qurulmasına xidmət edir. Bu səbəbdən ara cümlə ilə əlavə cümlə arasında yalnız semantik deyil, həm də sosial funksional fərq mövcuddur.

Nəticə. Aparılan təhlil göstərir ki, türk və Azərbaycan dillərində əlavə söz və əlavə cümlələr yalnız sintaktik baxımdan əsas cümlədən kənar elementlər kimi deyil, diskursun

təşkilində mühüm funksional vahidlər kimi qiymətləndirilməlidir. Onların əsas funksional xüsusiyyətləri meta-kommunikativ, modal, emosional, mövzu keçidi, fikrin yumşaldılması və ya gücləndirilməsi, eləcə də informasiyanın şərh və izah yolu ilə genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Türk və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki dildə bu vahidlərin əsas diskurs funksiyaları arasında ciddi paralellər mövcuddur. Bununla yanaşı, onların işlənmə tezliyi, sintaktik mövqeyi, intonativ xüsusiyyətləri və sosial-praqmatik çalarlarında müəyyən fərqlər müşahidə edilir. Bu fərqlər dillərin kommunikativ və üslubi xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir.

Nəticə etibarilə, əlavə söz və əlavə cümlələrin təhlili yalnız sintaktik yanaşma ilə məhdudlaşdırılmamalı, onların diskursiv, semantik və praqmatik funksiyaları da nəzərə alınmalıdır. Bu vahidlər sintaktik sistemdə periferik mövqedə dayansalar da, diskurs səviyyəsində danışanın kommunikativ niyyətinin, münasibətinin və emosional mövqeyinin ifadəsində, həmçinin informasiyanın interpretasiyasının istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynayırlar. Buna görə əlavə söz və əlavə cümlələr türk və Azərbaycan dillərinin diskurs strukturunun öyrənilməsində əhəmiyyətli funksional-praqmatik kateqoriyalar kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aksan, D. (2000). Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK Yayınları
2. Ergin, M. (2002). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım
3. Quliyev, Ə. (2010). Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis. Bakı: Təhsil. s. 215–218
4. Lewis, G. (1999). The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford University Press
5. Uzun, E. (2018). Diskursta bağlayıcılar və praqmatik markerlər. Ankara: Dil Derneği

TÜRK DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Prof. Dr. Aynel Meşadiyeva
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (AMBA)
Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü Bilimsel Sekreteri
https://orcid.org/0000-0001-8746-6281
E-posta: aynel.meshadiyeva@mail.ru

TÜRK DİLLERİNDE *–GAN/-AN* BİÇİMİNİN BİLİŞSEL-ANLAMBİLİMSEL MODELİ: EYLEMDEN KAVRAMA

Öz.

Bu çalışmada Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan *–gan/-an* sıfat-fiil biçiminin çok işlevliliği bilişsel anlambilim açısından ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, söz konusu biçimin yalnızca biçimbilimsel ve sözdizimsel işlevlerini betimlemek değil, farklı kullanımlarının ardında bulunan zihinsel ve anlamsal yapılanmayı analitik bir yaklaşımla ortaya koymaktır. İncelenen veriler, *–gan/-an* biçiminin eylem kökünden hareketle önce niteleyici bir özellik, ardından olay katılımcısı ve zaman göstergesi, bazı durumlarda ise bağımsız bir kavramsal birim oluşturabildiğini göstermektedir. Biçimin zamansal yorumu da yalnızca biçimbilimsel özellikleriyle belirlenmemekte, söylem bağlamı, olayın tamamlanmışlık derecesi (kılınış) ve konuşucunun olaya ilişkin bakış açısı (bakış açısı profillemesi) tarafından şekillendirilmektedir. Türk dillerindeki fonetik ve işlevsel çeşitlilik, bu ortak biçimin farklı dil sistemlerinde farklı bilişsel profiller kazanabildiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca olumsuzluk, adlaşma, sözlükselleşme ve zaman referansı gibi süreçler aynı bilişsel model içerisinde değerlendirilmektedir. Sonuç olarak *–gan/-an* biçiminin Türk dillerindeki çok işlevliliği, birbirinden bağımsız dilbilgised işlevlerin rastlantısal bir toplamı olarak değil, eylem merkezli bir kavramsal yapının farklı bağlamlarda yeniden profillenmesi ve gramerleşmesi olarak açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, –gan/-an, sıfat-fiil, bilişsel anlambilim, adlaşma, zamansallık, kavramsal profilleme, gramerleşme

Abstract.

This study examines the multifunctional *–gan/-an* participial form in Turkic languages from a cognitive-semantic perspective. The main purpose is not merely to

describe its morphological and syntactic functions but to analytically reveal the cognitive and semantic organization underlying its diverse uses. The data demonstrate that the *–gan/-an* form can develop from an action-based verbal structure into an attributive property, an event participant, a temporal reference, and, in certain contexts, an independent conceptual unit. Its temporal interpretation is not determined exclusively by morphology; discourse context, event completion (Aktionsart), and the speaker’s construal play a critical role. Phonological and functional variation across Turkic languages demonstrates that the common form may acquire different cognitive profiles within individual language systems. Negation, substantivization, lexicalization, and temporal reference are also evaluated within the same cognitive framework. The study argues that the multifunctionality of *–gan/-an* in Turkic languages should not be regarded as a simple accumulation of unrelated grammatical functions. Rather, it can be interpreted as the contextual profiling and grammaticalization of an action-centred conceptual structure.

Keywords: Turkic languages, –gan/-an, participle, cognitive semantics, substantivization, temporality, conceptual profiling, grammaticalization

Giriş.

Türk dillerinde *–gan/-an* biçimi, tarihî ve çağdaş dönemlerde en yaygın kullanılan sıfat-fiil biçimlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Eski Türkçe döneminden günümüz Türk dillerine kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde bu biçimin yalnızca sıfat-fiil oluşturmakla sınırlı kalmadığı; isim ve sıfatların oluşumunda, zaman kategorilerinin kuruluşunda, birleşik fiil yapılarında ve farklı gramerleşme süreçlerinde de anahtar rol oynadığı görülmektedir.

Bilişsel dilbilimsel açıdan eylem ile nitelik arasındaki ilişki, konuşucunun olayı zihinsel olarak nasıl algıladığı ve profillediği (conceptual construal) ile doğrudan bağlantılıdır. Ronald Langacker’ın Bilişsel Gramer (Cognitive Grammar) kuramında belirttiği üzere, çekimli fiiller olayı zaman içerisinde adım adım gelişen bir süreç (sequential scanning) olarak sunarken; sıfat-fiil gibi çekimsiz fiil biçimleri (non-finite verb forms) bu süreci bir bütün olarak ele alıp durağanlaştırır (summary scanning) (Langacker 1987: 248–250). Böylece eylem, zaman ekseninde akan dinamik bir süreç olmaktan çıkarak bir varlığın taşıdığı niteliğe, duruma veya kavramsal bir nesneye dönüştürülür.

Türk dillerinin eklemeli (agglütinatif) yapısı, eylem köklerinin bu tür bilişsel süreçler aracılığıyla yeniden kategorize edilmesine son derece elverişli bir zemin sunar. Sıfat-fiiller, dilbilgised kategoriler arasındaki sınırların esnek olduğu bu sistemde, «eylemsel» olanı «kavramsal» olana bağlayan temel bir bilişsel köprü işlevi görür. *–Gan/-an* biçiminin Türk dillerindeki tarihî ve çağdaş çok işlevliliği de tam olarak bu zihinsel mekanizmayla açıklanabilir: Biçim, eylemin zamansal akışını dondurarak onu zihinde yeniden profillemekte ve bağlama göre bir özellik, katılımcı veya zaman referansı hâline getirmektedir.

Biçimin bu denli geniş bir işlev alanına sahip olması, betimsel ve geleneksel biçimbilimsel sınıflandırmaların ötesinde analitik bir açıklamayı gerekli kılmaktadır. Nitekim *–gan/-an* biçiminin bir dilde geçmiş zaman (örn. Kıpçak grubunda), başka bir

dilde geniş veya şimdiki zamanla (örn. Oğuz grubunda) ilişkili olması; aynı biçimin bir bağlamda niteleyici, başka bir bağlamda ise adlaşmış bir unsur olarak kullanılabilmesi, biçim ile anlam arasındaki ilişkinin birebir ve statik olmadığını göstermektedir.

Bu çalışmanın temel analitik hipotezi, *–gan/-an* biçiminin yüzey yapıdaki görünüşte birbirinden uzak farklı işlevlerinin ortak bir bilişsel-semantik şema (cognitive schema) üzerinde birleştiğidir. Bu şema, eylemin gerçekleşmiş ya da gerçekleşmekte olan dinamik yapısının zihinsel olarak dondurulması ve odak noktasının (focal prominence) değiştirilmesi ile işletilmektedir. Eylem önce bir süreç olarak kavramsallaştırılmakta, ardından bu süreçten türeyen özellik belirginleştirilmekte ve bağlama bağlı olarak söz konusu özellik bir katılımcıya, olaya, zamana veya bağımsız bir kavrama dönüştürülebilmektedir.

Eylemden Özelliğe: Niteleyici İşlev ve Kavramsal Dondurma.

Bilişsel açıdan bakıldığında sıfat-fiil, fiilin ifade ettiği eylemi zaman içerisinde akan bir süreç olarak sunmaktan çıkarak, bu eylemle ilişkili baskın bir özelliği öne çıkarır. Bilişsel odak, sürecin kendisinden sürecin öznesine veya taşıyıcısına kayar.

Türk dillerinde *–gan/-an* biçiminin temel kullanım alanı bu niteleyici işlevdir.

Örneğin Kazak Türkçesinde: *Кеше сенімен келе жатқан кісі – менің жолдасым. (“Dün seninle gelen kişi benim arkadaşımdır.”); Мына келе жатқан кісі – менің жолдасым. (“Şu gelen kişi benim arkadaşımdır.”)* (Современный казахский язык 1962: 322)

Analitik Değerlendirme: Her iki örnekte de *келе жатқан* yapısı bir kişinin belirlenmesini sağlamaktadır. Ancak ikinci örnekte eylemin gerçekleşme zamanı doğrudan biçimin kendisinden değil, konuşma anındaki gözlemden çıkarılır. Konuşucunun zihninde “*gelmek*” eyleminin dinamik aşamaları tek bir zihinsel karede birleştirilmekte (summary scanning) ve kişinin ayırt edici bir “niteliği” hâline getirilmektedir. Bu durum, dilsel girdinin zihinsel olarak yeniden düzenlenmesidir. Konuşucu “*geliyor*” eylemini “*gelen*” sıfatına dönüştürürken, varlığın uzam-zamandaki hareketini onun tanımlayıcı bir kimlik bileşeni yapar. Dolayısıyla yapıdaki temel bilişsel hareket Eylem /Özellik /Varlık /Katılımcı yönündedir.

Eski Türkçe ve tarihi Türk dillerinde de *–gan* biçimi benzer bir bilişsel mekanizmayla işler: *Bu er ol ışıg anutgan. (“Bu kişi o işi hazırlamıştır/hazırlayandır.”)* (Нигматов 1989: 156)

Kutadgu Bilig’de: *bilig bilgen ol erke... (“o bilen / bilgili kişi...”)* (Ercilasun 1984: 259).

Burada bilgen biçimi yalnızca bilmek» eyleminin icra edildiğini bildirmemekte, eylemin sürekli tekrarlanması veya içselleştirilmesi sonucu öznenin kazandığı kalıcı bir edinci (yeti/nitelik) profillemektedir. Semantik açıdan eylemin zamansal boyutu arkaplana itilmiş (grounding), eylemin ürettiği nitelik ise önplana (figure/profile) çıkarılmıştır.

Zamansallık: Biçimsel Kategori mi, Söylemsel-Bilişsel İnşa mı?

-Gan/-an biçiminin Türk dillerindeki en analitik problemlerinden biri, farklı lehçelerde ve hatta aynı dilin farklı bağlamlarında farklı zaman değerleri (geçmiş, şimdiki, geniş zaman) üretmesidir.

Geleneksel gramerler bu durumu çoğunlukla “*çok anlamlılık*” veya “*sapma*” olarak kodlar. Oysa bilişsel anlambilim açısından zamansallık, biçime katı bir şekilde yüklenmiş sabit bir etiket değil; eylemin kılınış (Aktionsart) derecesi, söylem bağlamı ve konuşucunun olayı kavramsallaştırma biçiminin bir bileşkesidir.

Türkmencede: *Işlemedik dişlemez. (“Çalışmayan yemez.”)* (Грамматика туркменского языка 1982: 214)

Analitik Değerlendirme: Burada *–medik* biçimi belirli bir geçmiş zamana ait spesifik bir olayı ifade etmez; aksine zamansal sınırları kaldırılmış (atemporal) genel-geçer bir ilkeyi ve insan tipolojisini kurar. Eylemin zamansal odağı tamamen silinmiş, geriye eylemin potansiyeli ve niteliği kalmıştır.

Yine Türkmencedeki şu örnekler bilişsel profillemenin nasıl değiştiğini gösterir:

yatağan mal - “yatan / sürekli yatan hayvan”

gezegen adam - “çok gezen / gezgin insan” (Грамматика туркменского языка 1982: 357)

Bu örneklerde *–gan* biçimi, eylemin alışkanlık (habitual) veya karakter özelliği düzeyine yükseltildiğini gösterir. Biçim, eylemin sıklığını ve yoğunluğunu profiller.

Uygur yazı dili anıtlarında *–gan* biçiminin bağlama göre hem geçmiş hem de şimdiki zamanı karşılayabilmesi (Насилов 1974: 63–64), biçimin kendisinin özünde “zaman nötr” (tense-neutral) olduğunu, ancak eylemin tamamlanmışlık durumuna göre zihinde bir zaman referansına bağlandığını kanıtlar. Eylem tamamlanmış olarak profillendiğinde yapı “geçmiş zaman” algısı (Kıpçak grubu), süreç devam ederken profillendiğinde ise “şimdiki/geniş zaman” algısı (Oğuz grubu) üretmektedir.

Özellikten Katılımcıya: Adlaşma Mekanizması.

Sıfat-fiilin bilişsel gelişimindeki kritik eşik adlaşmadır (substantivization). Niteleyici yapı, zamanla nitelenen dışsal varlığı zihinsel olarak yutmakta ve doğrudan doğruya o varlığın/katılımcının öz-temsilcisi hâline gelmektedir.

Türkiye Türkçesinden edebî örnekler: *Reis, nafile yere bunları sükûta davet eder. Fakat, dinleyen kim?*; *Ve bu deliği bilmeyen, duymayan yoktu* (Ediskun 1963: 248).

Analitik Değerlendirme: İlk örnekte dinleyen yapısı (dinleyen+insan) tamlamasındaki ismi düşürmekle kalmamış, “dinleme eylemini gerçekleştiren odak özne” kavramını tek başına üstlenmiştir. Bilişsel gramer açısından burada bir metonimi (parça-bütün ilişkisi / conceptual metonymy) işlemektedir: Eylemin kendisi (parça), eylemi yapan varlığın (bütün) yerini almaktadır (ACTION FOR AGENT).

Karachay-Balkar Türkçesinde: *Ол тегсеген джаш кимди? (“Şu dans eden genç kimdir?”); Нарсанагъа баргъан адам джокъмуду былайда? (“Burada Kislovodsk’a giden biri yok mu?”)* (Урусбиев 1963: 62).

Bu yapılarda da *–gan* biçimi, olayın bir katılımcısını (participant) tanımlamaktan çıkıp, o katılımcının zihinsel kategorisine dönüşme eğilimindedir.

Katılımcıdan Bağımsız Kavrama: Sözlükselleşme ve Gramerleşme.

–Gan/-an biçiminin bilişsel gelişiminin son aşaması sözlükselleşme (lexicalization) ve gramerleşmedir (grammaticalization). Bu aşamada konuşucunun zihnindeki ilk eylem bağıntısı ve sentagmatik çözümleme zayıflar; biçim bütünsel, bölünmez bir kavram olarak zihinsel sözlükte (mental lexicon) depolanır.

Bilişsel açıdan sözlükselleşme, şeffaf bir dilbilgisel yapının zamanla saydamlığını kaybetmesi ve otonom bir kavramsal birim hâline gelmesidir. Örneğin, “bıçak kesen nesne” ilişkisinden hareketle türeyen yapılar ya da kalıcı isimleşmeler bu gruptadır.

Tarihsel dilbilim verileri (Brockelmann 1954: 44; Щербак 1977: 167; Кононов 1956: 251), *–γan* biçiminin fonetik olarak *–qan/-ken, –gan/-gen* ve nihayet *–an/-en* biçimlerine aşınırken anlamsal olarak da somut eylemden soyut gramer kategorilerine (örneğin Türkiye Türkçesinde *-an* ekiyle türetilen doyuran, gürleyen gibi sıfat/isim yapıları veya sıfat-fiil kökenli zaman ekleri) doğru gramerleştiğini göstermektedir. Bu durum, biçimsel sadeleşme (phonological reduction) ile kavramsal soyutlamanın (semantic bleaching / generalization) paralelliğini ortaya koyar.

Olayın Zaman Referansına Dönüşmesi: Cümleler Arası Bağlam.

–Gan/-an biçimi yalnızca tekil bir ismi nitelemekle kalmaz; yan cümlecik kurarak bütün bir olayı (event) ana cümlenin zamansal veya koşulsal referans noktası (landmark/reference point) yapabilir.

Tuvacada: *Köçkende teve herek çok, keşkende heme herek çok. (“Göçerken/Göçüldüğünde deve gerekmez, geçerken/geçildiğinde tekne gerekmez.”)* (Исхаков ve Пальмбах 1961: 301).

Uygur yazı dilinde: *...kélgende... (“...geldiğinde / geldiği zaman...”)* (Насилов 1974: 65).

Analitik Değerlendirme: Bu örneklerde *–gan* biçimi, bulunma durumu ekiyle (+de) birleşerek eylemi bir katılımcıya bağlama işlevinden sıyrılmış, olayın tamamını zamansal bir “zemin” (background/frame) hâline getirmiştir. Bilişsel şema burada Olay / Zaman Çerçevesi / Referans Noktası şeklinde genişler. Konuşucu, ana eylemi kavramsallaştırırken *–gan* yapılı yan cümleyi bir nirengi noktası olarak kullanmaktadır.

Olumsuzluk: Gerçekleşmeyen Eylemin Bilişsel İnşası.

Olumsuzluk, biçimsel bir “yokluk” bildiriminin ötesinde, gerçekleşmeyen bir olayın zihinde sanal olarak kurgulanması ve kavramsallaştırılmasıdır (co-presence of alternative realities).

Türk dillerinde *–gan/-an* biçiminin olumsuzu farklı stratejilerle kurulur:

Türkmence: *geçirmedik* (Oğuz grubunda ayrışan tarihsel biçim)

Azerbaycan Türkçesi: *keçirməyən*

Türkiye Türkçesi: *geçirmeyen*

Bilişsel anlambilim açısından geçirmeyen veya geçirmedik dendiğinde, zihinde önce eylemin gerçekleştiği olumlu senaryo (base) aktivite edilir, ardından olumsuzluk eki (*-me/-ma*) ile bu senaryonun üzerine bir “engelleme/gerçekleşmeme” profili çekilir. Dolayısıyla “gerçekleşmeyen eylem” de tıpkı gerçekleşen eylem gibi zihinde somutlaştırılmakta ve bir nitelik olarak varlığa yüklenebilmektedir.

Diller Arası Çeşitlilik ve Bilişsel Modelin Evrenselliği.

Kıpçak, Oğuz, Karluk ve Sibirya grubu Türk dillerindeki veriler karşılaştırıldığında, *–gan/-an* biçiminin fonetik ve işlevsel yelpazesi geniş görünse de, arkasındaki zihinsel harita ortaktır.

Kıpçak Grubu: *–gan/-gen* daha çok geçmiş zaman sıfat-fiili ve bitmişlik odağındadır.

Oğuz Grubu: *–an/-en* biçimi daha çok şimdiki/geniş zaman, niteleme ve adlaşma odağındadır.

Sibirya Grubu (Tuva vb.): Biçim, durum ekleriyle birleşerek zarf-fiilleşme ve zamansal çerçeve sunma odağındadır.

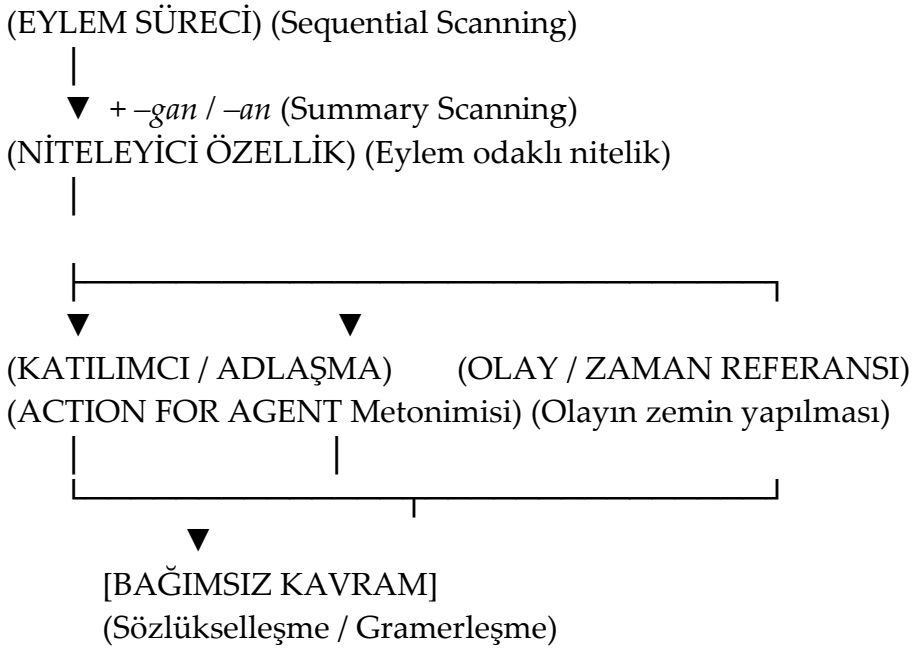
Bu tablo, dil ailelerindeki çeşitliliğin rastlantısal değil, ortak bir kavramsal zincirin farklı halkalarının belirginleştirilmesi (profiling) ile ilgili olduğunu gösterir.

Söz konusu bilişsel zincir şu şekilde modellenebilir:

–Gan/-an Biçiminin Bilişsel Modeli ve Analitik Özeti

Yukarıdaki çözümlemeler, *–gan/-an* biçiminin çok işlevliliğini tek bir semantik çekirdek çevresinde açıklamaya imkân tanır.

Bu çekirdeğin merkezinde eylemin zihinsel olarak profillenmesi ve dondurulması bulunmaktadır. Fiil kökü zaman ekseninde akan dinamik bir süreci ifade eder. *–Gan/-an* biçimi ise bu süreci konuşucunun belirli bir bilişsel perspektiften kavramsallaştırmasını sağlar.

Langacker'ın Profile/Base (Profil/Zemin) kuramı uyarınca; zemin (base) fiilin temsil ettiği eylem alanıdır. *–Gan/-an* biçimi eklendiğinde:

Niteleme işlevinde profil eylemin ürettiği niteliktir.

Adlaşma işlevinde profil eylemi yapan/etkilenen katılımcıdır.

Zamansal işlevde profil eylemin gerçekleştiği/tamamlandığı zaman dilimidir.
Sözlükselleşmede profil otonom kavramın kendisidir.
Biçim aynı kalırken, konuşucunun zihinsel odağı (cognitive focus) değişmektedir.

Sonuç

Türk dillerinde *–gan/-an* biçiminin tarihi ve çağdaş verileri, bu yapının yalnızca geleneksel gramer kategorileriyle (örneğin "geçmiş zaman sıfat-fiil eki") sınırlandırılamayacak kadar dinamik ve çok boyutlu bir işlev alanına sahip olduğunu göstermektedir. Yapılan analitik değerlendirmeler sonucunda elde edilen temel bulgular şu şekilde özetlenebilir:

1. Biçimsel Değil Bilişsel Süreklilik: *–gan/-an* biçiminin niteleme, adlaşma, zaman referansı kurma, olumsuzlama ve sözlükselleşme gibi ilk bakışta heterojen görünen işlevleri, birbirinden bağımsız dilbilgisel kuralların bir birikimi değildir. Tüm bu kullanımlar, dinamik bir eylem sürecinin zihinsel olarak dondurulması ve farklı bilişsel odaklarla yeniden profillenmesi esasına dayanan ortak bir kavramsal şemanın ürünleridir.
2. Zamansallığın Söylemsel İnşası: Biçimin farklı Türk dillerinde (örneğin Kıpçak ve Oğuz gruplarında) farklı zaman değerleriyle (geçmiş, şimdiki veya geniş zaman) ilişkilendirilmesi, ek biçimbilimsel bir katılıkla değil, olayın tamamlanmışlık derecesi (kılınış) ve söylem bağlamındaki bilişsel perspektifle açıklanmalıdır. Biçim özünde zamandan bağımsız bir "eylem-nitelik" köprüsü kurmakta, zamansal değer ise söylem düzeyinde inşa edilmektedir.
3. Kavramsal Genişleme ve Gramerleşme Hiyerarşisi: Çalışmada önerilen *(eylem) / (özellik) / (katilimci) / (olay) / (zamanreferansi) / (kavram)* bilişsel modeli, biçimin Türk dillerindeki tarihsel ve anlamsal evrimini bütüncül bir biçimde sunmaktadır. Bu zincir, dilsel yapının somut bir eylemden soyut bir kavramsal kategoriye veya gramer unsuruna doğru nasıl gramerleştiğini (metonimik ve semantik genişleme mekanizmalarıyla) analitik olarak kanıtlamaktadır.
4. Olumsuzluk ve Zihinsel Kurgu: olumsuz *–gan/-an* yapılarının incelenmesi, bu biçimin yalnızca gerçekleşen eylemleri değil, gerçekleşmeyen olayları da zihinde alternatif bir gerçeklik olarak profilleme ve bir nitelik/katılımcı olarak kategorize etme gücüne sahip olduğunu göstermiştir.
5. Açıklayıcı Güç ve Modelin Yaygınlaştırılabilirliği: önerilen bilişsel-anlambilimsel model, biçim ile anlam arasındaki ilişkiyi statik bir eşleşme olarak değil, dinamik bir zihinsel süreç olarak ele alarak Türk dillerinin karşılaştırmalı gramerine bütüncül bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu modelin, Türk dillerindeki diğer sıfat-fiil biçimlerinin (örneğin *-dık/-dik, -ar/-er, -mış/-miş*) çok işlevliliğini, tarihsel gelişimini ve lehçeler arası anlamsal kaymalarını açıklamak için de geçerli ve uygulanabilir teorik bir çerçeve sunduğu değerlendirilmektedir.

Kaynakça

1. Azerbaycan dilinde feli sifet. Metodik gosteris. (1989). Baki.

2. Ediskun, H. (1963). Yeni Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

3. Ercilasun, A. B. (1984). Kutadgu Bilig Grameri – Fiil. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

4. Brockelmann, C. (1954). Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden: E. J. Brill.

5. Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites (Vol. 1). Stanford: Stanford University Press.

6. Грамматика туркменского языка. Фонетика и морфология. (1982). Том 1. Ашхабад: Ылым.

7. Дмитриев, Н. К. (1948). Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

8. Исхаков, Ф. Г., Пальмбах, А. А. (1961). Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва: Издательство восточной литературы.

9. Кононов, А. Н. (1956). Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

10. Кононов, А. Н. (1960). Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

11. Насилов, В. М. (1974). Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв. Москва: Наука.

12. Нигматов, Х. Г. (1989). Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI–XII вв. Ташкент: Фан.

13. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. (1962). Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР.

14. Урусбиев, И. Х. (1963). Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск: Карачаево-Черкесское книжное издательство.

15. Щербак, А. М. (1977). Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Ленинград: Наука.

Doç. Dr.Barış Aydın
Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Yabancı Diller Eğitimi Bölümü
Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı Başkanı
https://orcid.org/0000-0002-6203-9299
barisa@hacettepe.edu.tr

TÜRKİYE'DE BİLİŞSEL DİLBİLİMİN TARİHÇESİ VE GÜNCEL ÇALIŞMALAR

Öz. 1970'lerin sonunda Noam Chomsky öncülüğündeki üretici-dönüşümsel dilbilimin biçimci, özerk ve doğuştancı dil anlayışına güçlü bir tepki olarak filizlenen bilişsel dilbilim (cognitive linguistics); dili soyut ve bağımsız bir zihinsel modül olarak değil, genel insan bilişinin (algı, dikkat, kategorileştirme, bellek ve cisimleşmiş deneyim) ayrılmaz bir uzantısı olarak tanımlamaktadır. George Lakoff, Mark Johnson, Ronald Langacker ve Leonard Talmy gibi kuramcıların öncü çalışmalarıyla temellenen bu yenilikçi paradiqma, Türkiye'deki çağdaş dilbilim çevrelerinde özellikle 1990'lı yılların sonlarından itibaren somut yankılar bulmaya başlamıştır. Bu çalışma; bilişsel dilbilimin Türkiye'deki tarihsel gelişim serüvenini, temel kavramsal araçların Türkçeye aktarılma ve uyarlanma süreçlerini, lisansüstü tezler ile akademik yayınlar ekseninde öne çıkan tematik odakları ve yöntembilimsel dönüşümleri kapsamlı bir biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel bir alanyazın taraması ve doküman analizi yöntemine dayanan bu bildiride; kavramsal metafor ve metonimi, bilişsel anlambilim, inşa dilbilgisi (construction grammar) ve cisimleşmiş biliş gibi temel kuramsal modellerin Türkçenin zengin biçimbilgisel, sözdizimsel ve anlamsal örüntülerine nasıl uygulandığı ayrıntılarıyla irdelenmektedir. Ayrıca ulusal alanyazında başlangıçta sıklıkla başvurulan sezgisel/içgözlemsel analizlerden günümüzde derlem tabanlı, disiplinlerarası ve deneysel yaklaşımlara doğru evrilen güncel araştırma eğilimleri eleştirel bir süzgeçten geçirilmektedir. Sonuç olarak bu bildiri, Türkiye'de bilişsel dilbilimin katettiği kuramsal mesafeyi somut verilerle saptayarak alandaki özgün katkıları, metodolojik sınırlılıkları ve geleceğe yönelik potansiyel çalışma alanlarını berrak bir biçimde ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Bilişsel Dilbilim, Türk Dilbilimi, Kavramsal Metafor Kuramı, Cisimleşmiş Biliş, Bilişsel Semantik.

HISTORY AND CURRENT STUDIES OF COGNITIVE LINGUISTICS IN TÜRKİYE

Abstract. Emerging in the late 1970s as a strong reaction against the formalist, autonomous, and innatist conception of language championed by Noam Chomsky's generative-transformational grammar, cognitive linguistics defines language not as an Abstract and independent mental module, but as an integral extension of general human

cognition (perception, attention, categorization, memory, and embodied experience). Grounded in the pioneering works of theorists such as George Lakoff, Mark Johnson, Ronald Langacker, and Leonard Talmy, this innovative paradigm began to find concrete resonance in contemporary linguistics circles in Türkiye, particularly from the late 1990s onward. This study aims to comprehensively examine the historical development of cognitive linguistics in Türkiye, the processes of translating and adapting key conceptual tools into Turkish, and the prominent thematic focuses and methodological shifts reflected in postgraduate theses and academic publications. Drawing upon a qualitative literature review and document analysis methodology, this paper investigates in detail how fundamental theoretical models—such as conceptual metaphor and metonymy, cognitive semantics, construction grammar, and embodied cognition—are applied to the rich morphological, syntactic, and semantic patterns of Turkish. Furthermore, it critically evaluates current research trends that have evolved from the intuitive and introspective analyses frequently used in the early domestic literature toward corpus-based, interdisciplinary, and experimental approaches. Consequently, by empirically tracing the theoretical distance traversed by cognitive linguistics in Türkiye, this study clearly elucidates its original contributions, methodological limitations, and potential avenues for future research.

Keywords: Cognitive Linguistics, Turkish Linguistics, Conceptual Metaphor Theory, Embodied Cognition, Cognitive Semantics.

Prof. Dr. Mayıl B. Askerov
Bakı Avrasiya Üniversitesinin profesörü,
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsünün
Sosyodilbilim ve Psikodilbilim bölümü başkanı,
https://orcid.org/0000-0003-1340-6627,
E-mail: mayilasgarov@gmail.com

SEMANTİK SFERASI AÇISINDAN KONSEPT TÜRLERİ

Amaç. Bu araştırmanın amacı, konseptin semantik sferasını, yani anlam potansiyelini göze almakla onun esas türlerini belirlemek ve her bir konsept türünün oluşum ve gelişim şeklini teorik olarak ve örnekler bazında kanıtlamaktır. Araştırmanın tüm aşama ve safhaları "Lengvo-Psikolojik Birlik Teorisi" bazında gerçekleştirilmekdir [Əsgərov 2015]. Bununla birlikte, psikodilbilimin "Biheviori" [Osgood and Sebeok 1954], "Neobiheviori" [Osgood 1980] ve "Nutuk Faliyeti Teorisi" [Tapacов 1987] gibi geleneksel teori ve yöntemleri de göze alınmaktadır.

Freymin ve sözün oluşması. İnsan *gerçeklik birimi* ile ilk temas zamanı onun en önemli özelliklerini algılamaktadır. İlk olarak algılanan ve ana bellekte tutulan enformasyon *ilkin freym* özelliği taşımaktadır [Əsgərov, Əlizadə 2025: 164–172]. Derk edilen gerçeklik birimi ile ilgili bilgi vermek ihtiyacı yarandığında, ona ait ilkin freym *verballeşiyor, leksik freyme* veya *söze* dönüşüyor.

Konseptin oluşması. Her bir leksik freym veya söz dilde işlendikçe, yeni anlamlar kazana biliyor. Sözlerin kazandığı her bir yeni anlam onların *semantik sferasını* bir az daha genişletiyor. Semantik sferası genişleyen leksik freym ilk önce çokanlamlı söze ve daha sonra konsepte dönüşme potansiyeline sahiptir [Əsgərov, İsmayılova 2024: 208–218]. Semantik sferası tek bir sözle ifade edilen leksik freym yüz mana çalarına sahip olsa dahi, çokanlamlı söz olarak kalmakta devam eder. Mesela, ***taş, baş*** sözleri birçok anlamlara sahiptir, ama onların hiç biri konsept değildir.

Semantik sferasında iki ve daha çok söz bulunan leksik freymler ise, artık *konsept* sayılabilir. Mesela, semantik sferasında ***aşk, sevgi, istek, ilgi*** sözleri olan leksik freym, potansiyel olarak konsepte dönüşmenin eşiğindedir.

Konseptin oluşum ve gelişim düzeyi onun semantik sferasının genişlik derecesi bazında belirlenmektedir. Nüve, nüve etrafı bölge ve periferisinin (uzak etrafının) gelişim düzeyi açısından konseptlerin 3 esas türü vardır:

Tam oluşmamış konseptler gelişim sürecinin başlangıcındalar ve onların 3 alt grubu vardır:

1) sadece genişlemiş nüveden oluşan konseptler (örneğin – ***batır*** veya ***alp***);
2) nüve ve nüve etrafı bölgeden oluşan konseptler (örneğin – ***gazi***);
3) nüve ve periferiden oluşan konseptler (örneğin – ***şehit***) [Hadi 2026: 74-76].

Tam oluşmuş konseptler grubunda yer alan konseptlerin semantik sferasının tüm öğeleri, yani nüvesi, nüve etrafı bölgesi ve periferisi tam oluşmuştur. ***Ata, ana, kardeş, oğul, kız*** gibi leksik freymler tüm Türk dillerinde tam oluşmuş konseptlerin en yaygın örnekleridir. Bu konseptlerin periferisinde onlara ait metaforlar da olabilir. Örneğin: ***Atadan görmeyen Bay olmaz; Ana hakkı, Tanrı hakkı; Kardeş kardeşi bıçaklamış, dönmüş yine kucaklamış***.

Super ve hiperkonseptler en gelişmiş konsept türleridir. Bu konseptlerin semantik sferasının tüm öğelerinin oluşmasının yanı sıra onların nüve, nüve etrafı bölge ve periferlerinde alt konsept fonksiyonlu konsept ve süper konseptler de vardır. **Aile, akraba** gibi leksik freymler tüm Türk dillerinde süper ve hiperkonseptin en yaygın örnekleridir. Şöyle ki, **aile** konseptinin nüvesinde **ata, ana, oğul, kız** gibi tam teşekküllü konseptler yer almaktadır [Murtuzayeva 2026]. Burada superkonsept olduğunu kanıtladığımız **aile** konsepti birçok diğer konseptlerle birlikte **akraba** hiperkonseptinin alt konseptidir.

Araştırmanın **sonucu** olarak bunları diyebiliriz: derk olunan veya idrak edilen gerçeklik birimi ile ilgili ana belleğe yazılan enformasyon, yani ilkin freym verballeşerek leksik freyme, o da semantik açıdan genişleyerek konsepte ve bir az daha gelişerek süper ve hiperkonsepte dönüşebilir.

Anahtar kelimeler: freym, konsept, semantik sfera, nüve, periferi

TYPES OF CONCEPTS IN TERMS OF THEIR SEMANTIC SPHERE

Objective. The aim of this study is to identify the main types of concepts by taking into account the semantic sphere of a concept, that is, its meaning potential, and to theoretically substantiate and demonstrate, through examples, the way each type of concept is formed and developed. All stages and phases of the research are conducted on the basis of the “Linguo-Psychological Unity Theory” [Asgarov 2015]. At the same time, traditional theories and methods of psycholinguistics, such as Behaviorism [Osgood and Sebeok 1954], Neobehaviorism [Osgood 1980], and the “Theory of Speech Activity” [Tarasov 1987], are also taken into consideration.

Formation of the Frame and the Word. Upon first contact with a *unit of reality*, a person perceives its most salient features. The information perceived first and stored in long-term memory has the characteristics of an *initial frame* [Asgarov & Alizade 2025: 164–172]. When there arises a need to provide information about the perceived unit of reality, its initial frame becomes verbalized and transforms into a *lexical frame* or a *word*.

Formation of the Concept. As each lexical frame or word is used in a language, it may acquire new meanings. Each new meaning acquired by a word expands its *semantic sphere*. A lexical frame with an expanding semantic sphere has the potential to develop first into a *polysemous word* and subsequently into a *concept* [Asgarov & Ismayilova 2024: 208–218]. Even if the semantic sphere of a lexical frame expressed by a single word encompasses a hundred shades of meaning, it continues to function as a polysemous word. For example, the words words ***taş*** (stone) and ***baş*** (head) have numerous meanings,

but none of them constitutes a concept.

Lexical frames whose semantic spheres contain two or more words can already be regarded as *concepts*. For example, a lexical frame whose semantic sphere includes the words ***aşk, sevgi, istek, ilgi*** is potentially on the threshold of developing into a concept.

The **level of formation and development of a concept** is determined on the basis of the degree of expansion of its semantic sphere. In terms of the level of development of the nucleus, the near-nuclear zone, and the periphery (the distant surrounding zone), there are three main types of concepts:

Incomplete concepts are at the initial stage of development and can be divided into three subgroups:

1. concepts consisting only of an expanded nucleus (e.g., ***batyr*** or ***alp***);
2. concepts consisting of a nucleus and a near-nuclear zone (e.g., ***ghazi***);
3. concepts consisting of a nucleus and a periphery (e.g., ***şehit***) [Hadi 2026: 74–76].

The semantic sphere of concepts belonging to the group of *fully formed concepts* is fully developed in all its components, namely the nucleus, the near-nuclear zone, and the periphery. Lexical frames such as ***ata (father), ana (mother), kardeş (sibling), oğul (sun), kız (daughter)*** are among the most common examples of fully formed concepts across Turkic languages. The periphery of these concepts may also contain metaphors associated with them. For example: ***Atadan görmeyen Bay olmaz (lit: He who has not learned from his father cannot become a bey); Ana hakkı, Tanrı hakkı (lit: A mother's right is God's right); Kardeş kardeşi bıçaklamış, dönmüş yine kucaklamış (lit: A sibling may stab another sibling, yet turn around and embrace them again).***

Superconcepts and hyperconcepts are the most highly developed types of concepts. In addition to all the components of their semantic spheres being fully formed, their nucleus, near-nuclear zones, and peripheries also contain concepts and superconcepts that function as subconcepts. Lexical frames such as **family** and **relative/kin** are among the most common examples of superconcepts and hyperconcepts across Turkic languages. Thus, the nucleus of the concept **aile (family)** contains fully formed concepts such as ***ata (father), ana (mother), oğul (sun), kız (daughter)*** [Murtuzayeva 2026]. The concept **aile (family)**, which we have demonstrated to be a superconcept, is itself a subconcept of the **akraba** (**kinship)** hyperconcept, along with many other concepts.

Conclusion. As a result of the research, we can conclude that the information about a perceived or apprehended unit of reality stored in long-term memory - that is, the initial frame can become verbalized and develop into a lexical frame, which, through semantic expansion, can develop into a concept and, with further development, into a superconcept or hyperconcept.

Keywords: frame, concept, semantic sphere, nucleus, periphery

Kaynakça:

1. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 192 s. https://www.preslib.az/az/book/Ccy5k7xvChYz914

2. Əsgərov, M.B., Əlizadə, T. Freymin konseptə çevrilmə mərhələləri. AMEA Filologiya və sənətşünaslıq, Bakı, "Elm" 2025, N 1, s. 164–172 http://doi.science.gov.az/pages/journals/phas/pdf/phas2025_1_164.pdf

3. Əsgərov, M.B., İsmayılova, S.S. İntellekt kodu və ya konsept. Filologiya məsələləri. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, "Elm və təhsil" 2024, N 11, s. 208–218 https://filologiyameseleleri.com/pdf/2024/n11/208-218%20%20Mayil%20Asgerov%20%20Sevinc%20%20%C4%B0smayilova.pdf

4. Hadi, F. M. “Şəhid” konseptinin psixolinqvistik mahiyyəti (Türk düşüncə modeli bazasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2026, 134 s.

5. Murtuzayeva, G.M. Azərbaycan çoxdilliliyi fonunda “qohum” konseptinin verballaşması. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2026, 143 s.

6. Osgood, Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, 242 s.

7. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E. Osgood and T.A. Sebeok. Baltimore, 1954.

8. Тарасов, Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва, “Наука”, 1987, 168 с

Prof. Dr. Naile Hacızade,
TC. Selçuk Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi,
Edebiyat Fakültesi,
https://orcid.org/0009-0002-3065-4948
e-mail: naileehacizade@gmail.com

TÜRKÇEDE 'UMUT' KAVRAMININ ANLAMSAL- BİLİŞSEL ÖZELLİKLERİ

Özet. Bilişsel (kognitif) dilbilimin temel araştırma alanlarından biri, kavramlardır. Birçok bilim dalının inceleme alanına giren kavram, içeriğinin genişliği ve sınırlarının kesin çizgilerle belirlenememesinden dolayı bütüncül bir tanımının yapılması güç olan düşünsel bir olgudur. Günümüz dil biliminde kavram üzerine yapılan araştırmaların genel sonuçlarına bakıldığında kavramın anlayış, zihniyet ve düşünce tarzının önemli bir parçası olarak nitelendiği görülmektedir.

Bu bildiride 'umut' kavramı ele alınacaktır. 'Umut', gerçekleşmesi beklenen, arzu edilen, umulan bir olasılığı ifade eden bir kavramdır. Bu kavramın zihindeki yeri farklı açılarıyla tartışmalara konu olmuştur. Umut, bir kavram olarak psikoloji ve felsefe başta olmak üzere çeşitli bilim dallarının araştırma alanına girer. Mitoloji ve edebiyatta sıkça gördüğümüz bu konunun dinsel yorumu ise başlı başına ayrı bir alan teşkil etmektedir. Bu bildiride ise 'umut' kavramı Türkçe dil verileri temelinde gözden geçirilecektir. Bildiride 'umut' kavramının dildeki yeri anlamsal- bilişsel tablosuyla bilişsel dilbilim bağlamında irdelenecektir.

Evrensel sayılan 'umut' kavramı her kültür, her toplum ve her birey için farklı bir ifade zenginliği taşır. Bu zenginliği çeşitli dil birimleri farklı prizmalardan yansıtır. Bazen kavramın ulus zihnindeki özellikleri, sözlüklerde yer almayan ince ayrıntıları, özellikle kültürel bakış açısı bir metin bağlamında daha net ortaya çıkar. Bundan dolayı bildiride 'umut' kavramının içeriğiyle ilgili daha kapsamlı fikir edinme amacıyla yazın eserleri örneklerine başvurulacaktır.

'Umut' kavramının dildeki manzarası, hayatın canlı olmasının bir koşulu olarak umudun ayrıcalıklı bir yeri olduğunu açık açık yansıtmaktadır. Dil verilerine göre umut, insanın geleceğe uzanan yolunu aydınlatmakla kalmaz, insana yaşama gücü vererek onu hayata bağlar. Günlük yaşamda hemen her kişinin deneyimlediği umudun bir kavram olarak dildeki tablosunun araştırılması, insanın gelecek zamanla ilgili düşünce yapısının öğrenilmesi açısından da önemli bir konudur.

Anahtar kelimeler: umut, kavram, türkçe, anlamsal, bilişsel

SEMANTIC AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF 'HOPE' IN TURKISH

ABSTRACT

One of the main research areas of cognitive linguistics is concepts. A concept that falls into the field of study of many branches of science is an intellectual phenomenon that is difficult to make a holistic definition due to the breadth of its content and the inability to determine its boundaries with precise lines. When we look at the general results of the research conducted on the concept in today's linguistics, it is seen that the concept is considered an important part of understanding, mentality and way of thinking.

In this paper, the concept of 'hope' will be discussed. 'Hope' is a concept that expresses a possibility that is expected to occur, desired, or hoped for. The place of this concept in the mind has been the subject of debate from various perspectives. Hope, as a concept, falls within the scope of research in various branches of science, particularly psychology and philosophy. The religious interpretation of this subject, which we frequently encounter in mythology and literature, constitutes a distinct field in itself. In this paper, the concept of 'hope' will be reviewed based on Turkish language data. In this paper, the place of the concept of 'hope' in language will be examined within the context of cognitive linguistics through a semantic-cognitive framework.

The concept of 'hope', which is considered universal, carries a richness of expression that is unique to each culture, each society, and each individual. This richness is reflected through different prisms by various linguistic units. Sometimes the characteristics of the concept in the national mind, the fine details that are not included in the dictionaries, especially the cultural perspective are revealed more clearly in the context of a text. Therefore, in order to gain a more comprehensive understanding of the content of the concept of 'hope' in this paper, examples from literary works will be referenced.

The linguistic landscape of the concept of 'hope' clearly reflects that hope occupies a privileged place as a condition for life to be vibrant. According to linguistic data, hope not only illuminates one's path to the future; it also connects the individual to life by giving the individual the strength to live. The investigation of the picture of hope experienced by almost every person in daily life in language as a concept is also an important issue in terms of learning a person's thinking structure about the future time.

Key words: hope, concept, turkish, semantic, cognitive

QAZAX DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Авакова Раушан А., филология ғылымдарының докторы,
профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасының меңгерушісі
http://orcid.org/0000-0003-4631-1755
Avakova.raushangul@kaznu.kz

Жанар К. Ибраева, филология ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасының зерттеуші-профессоры,
https://orcid.org/0000-0001-9094-3034
Ibrayeva.zhanar@kaznu.kz

Қазақстандық когнитивтік тіл зерттеулері: дәстүр мен жаңашылдық (әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тәжірибиесі)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы когнитивтік тіл зерттеулерінің қалыптасу дәстүрлері мен қазіргі даму бағыттары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми тәжірибесі негізінде қарастырылады. Түркі тілдерін салыстырмалы зерттеудің дәстүрлі ғылыми негіздері мен когнитивтік лингвистика, психолингвистика және нейролингвистика салаларындағы жаңа ізденістердің сабақтастығы сипатталады. Қазақстанның көптілді тілдік ортасының билингвизм мен үштілділікті, тілдердің өзара ықпалдасуын және лексика-семантикалық ақпаратты өңдеу үдерістерін зерттеудегі ғылыми маңызы айқындалады. Заманауи эксперименттік әдістерді кешенді қолданудың мүмкіндіктеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар цифрлық технологиялар мен тілдік корпустарды дамыту, ғылыми терминологияны жүйелеу және түркі мемлекеттері арасындағы ортақ ғылыми кеңістікті қалыптастыру мен зерттеу ынтымақтастығын нығайтудың перспективалары қарастырылады.

Кілт сөздер: когнитивті ғылым, түркі тілдер, психолингвистика, эксперименталды әдістер, билингвизм

Resume

The article examines the traditions and current trends of cognitive language research in Kazakhstan, drawing on the research experience of Al-Farabi Kazakh National University. It highlights the continuity between traditional comparative studies of Turkic languages and emerging approaches in cognitive linguistics, psycholinguistics, and neurolinguistics. Particular attention is given to Kazakhstan's multilingual environment as a valuable context for investigating

bilingualism and trilingualism, cross-linguistic interaction, and lexical-semantic processing. The potential of integrating contemporary experimental methods into language research is discussed. The article also considers the development of digital technologies and language corpora, the systematization of scientific terminology, and prospects for developing a shared research space and strengthening scholarly cooperation among the Turkic states.

Keywords: cognitive science, Turkic languages, Psycholinguistics, experimental methods, bilingualism

XXI ғасырдағы лингвистика ғылымның даму логикасы түбегейлі өзгерді. Егер бұрын ғылыми мектептердің беделі жекелеген ғалымдардың еңбектерімен өлшенсе, қазіргі кезеңде ғылыми орталықтардың халықаралық ықпалдастық деңгейі, инновациялық зерттеулері, цифрлық инфрақұрылымы және ғылыми өнімділігі негізгі көрсеткіштердің біріне айналды. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстандағы лингвистика ғылымы жаңа сапалық кезеңге көтеріліп отыр. Бүгінде Қазақстандағы когнитивтік ғылым тіл білімін, психолингвистика, мәтінтануды, лингвомәдениеттануды, цифрлық коммуникация, компьютерлік лингвистика және жасанды интеллект технологияларын қамтитын кешенді ғылыми жүйеге айналды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Түркі мемлекеттері ұйымының саммитінде сөйлеген сөздерінде түркі интеграциясының маңызды бағыттарының бірі ретінде ғылым мен білім саласындағы ынтымақтастықты бірнеше рет атап өтті (Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Түркі мемлекеттері ұйымының бейресми саммитінде сөйлеген сөзі 2026). Бұл ұстаным Қазақстан ғылымының стратегиялық басымдықтарымен толық үндеседі.

Осы орайда «Түркі мемлекеттеріндегі когнитивтік лингвистиканың бүгіні мен болашағы» атты алғашқы халықаралық симпозиумды өткізуге бастамашы болған және Түркі мемлекеттерінің когнитивтік лингвистика орталығын құру ісін қолға алған Әзірбайжан ғалымдарына, ұйымдастырушыларға зор алғысымызды білдіреміз. Бұл бастама – қазіргі ғылым дамуының талаптарына сай туындаған, түркі елдері арасындағы ғылыми байланыстарды жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік беретін маңызды қадам. Мұндай ғылыми жиындар әр елдің зерттеушілерін ортақ алаңға тоғыстырып, ғылыми идеялармен, әдіснамалық ұстанымдармен және зерттеу нәтижелерімен жүйелі түрде алмасуға керемет жағдай жасайды. Сонымен қатар түркі тілдерін когнитивтік лингвистика, психолингвистика, нейролингвистика және сабақтас ғылымдар аясында салыстыра әрі пәнаралық тұрғыдан зерттеуге кең мүмкіндік ашады. Алдағы уақытта бірлескен зерттеу корпустарын, ортақ дерекқорларды, электрондық ғылыми ресурстарды қалыптастыру, сондай-ақ осы бағытта еңбек етіп жүрген ғалымдар мен ғылыми топтар туралы бірыңғай ақпараттық база жасау аса маңызды. Мұндай инфрақұрылым ортақ ғылыми жобаларды жүзеге асыруға, салыстырмалы зерттеулердің ауқымын кеңейтуге, бірлескен жарияланымдар әзірлеуге және академиялық ұтқырлықты дамытуға негіз бола алады.

Бұл үдерістің білім беру саласы үшін де маңызы зор. Бірлескен ғылыми мектептер, семинарлар, магистрлік және докторлық бағдарламалар жас зерттеушілерді халықаралық және пәнаралық ғылыми ортада жұмыс істеуге даярлауға ықпал етеді. Сонымен бірге университеттер мен ғылыми орталықтар арасындағы тұрақты әріптестік нығайып, түркі мемлекеттерінің ортақ академиялық кеңістігі кеңейе түседі.

Ұзақ мерзімді тұрғыдан алғанда, осы бастама түркі елдерінің ғылыми әлеуетін өзара сабақтастыруға, тұрақты зерттеу желісін қалыптастыруға және түркітану мен когнитивтік тіл зерттеулерін халықаралық ғылыми айналымда кеңірек танытуға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл симпозиум мен Орталықтың құрылуын жекелеген ғылыми бастама ғана емес, түркі мемлекеттерінің ғылыми және білім беру ықпалдастығын жүйелі түрде дамытуға бағытталған маңызды қадам деп бағалауға болады.

Осы міндеттерді жүзеге асыруда әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ерекше орын алады. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ – қазақстандық түркологияның және лингвистиканың жетекші ғылыми орталығы.

Университет ректоры академик Жансейіт Қансейітұлы Түймебаевтың бастамасымен әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы бір-неше ғылыми орталықтар мен институттар ашылды, сондай-ақ Түркітану және алтайтану ғылыми-зерттеу институты өз жұмысын сәтті бастап келеді. Институт қазіргі түркологияның ең өзекті мәселелері бойынша іргелі және қолданбалы зерттеулер жүргізуде. Әсіресе көне түркі жазба ескерткіштері, тарихи лексикология, түркі халықтарының мәдени мұрасы, алтайтану мәселелері бағыттарында ауқымды жұмыстар атқарылуда. 2026 жылы ҚазҰУ қабырғасында өткен «Баку I түркология құрылтайының 100 жылдығы: түркология және түркі әлемі» халықаралық симпозиумы осы ғылыми қызметтің маңызды нәтижелерінің бірі болды. Симпозиум түркі халықтарының ғылыми ынтымақтастығын нығайтуға және жаңа ғылыми жобаларды қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Университетте көрнекті тілші-ғалым, академик Әбдуали Қайдардың есімі берілген арнайы ғылыми-танымдық орталық жұмыс істейді. Академик Әбдуали Қайдар Ахмет Байтұрсынұлы тіл білімі институтын ұзақ жылдар бойы басқарып, университетте дәріс оқып, филология факультетіндегі тіл білімі мен түркологияның дамуына, өзіндік ғылыми мектептің қалыптасуына зор үлес қосты. Бүгінде Ә. Қайдар атындағы орталық ғалымның ғылыми мұрасын зерделеп, насихаттаумен қатар, оның этнолингвистика, түркология, диалектология және қазақ тілінің қоғамдық қызметі мен мемлекеттік мәртебесіне қатысты зерттеулерін жаңа ғылыми тұрғыдан жалғастыруға бағытталған. Сонымен бірге орталық жас зерттеушілер мен филолог мамандарды ғылыми ізденіске баулуға, ұрпақтар сабақтастығын сақтауға және ғалымның ғылыми дәстүрін одан әрі дамытуға қызмет етеді.

Академиялық ғылымның бастауы – университет, ал университет ғылымының өзегі – белгілі бір салаға маманданған кафедралар. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасы еліміздегі ең көне

әрі беделді ғылыми мектептердің бірі болып саналады. Кафедраның ғылыми дәстүрлері өткен ғасырдың ортасында қаланып, бірнеше буын лингвист, түрколог ғалымдардың еңбегі арқылы қалыптасты. Бүгінде кафедра тарихи сабақтастық пен заманауи ғылыми жаңашылдықты ұштастыра отырып, халықаралық деңгейдегі ғылыми орталыққа айналып отыр.

Қазіргі уақытта кафедрада лингвистика, түркітану жене шетел тілдері салалары бойынша жоғары білікті кадрлар даярлау үздіксіз жүзеге асырылып келеді. Кафедра қызметі аясында лингвистика мен түркологияның бірқатар ғылыми мектептері мен зерттеу бағыттары қалыптасып, дамып келеді. Олардың қатарында түркі тілдерінің тарихы, социолингвистика, компьютерлік лингвистика, корпус лингвистикасы, лингводидактика және басқа да заманауи бағыттар бойынша ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстары жүргізіліп жатыр. Кафедраның ғылыми-зерттеу жұмысында тілді когнитивтік тұрғыдан зерделеуге айрықша мән беріледі. Бұл бағыт этнолингвистика, психолингвистика, когнитивтік лингвистика және нейролингвистика салаларындағы зерттеулерді қамтиды.

Тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеудің заманауи қырларына назар аударатын болсақ, бұл бағыттың Қазақстан және түркі елдерінде болашағы зор екенін байқауға болады. Қазақстандағы тілдік жағдаяттың басты ерекшеліктерінің бірі – көптілділік. Қазақстан – жүзден астам тіл қолданыстағы көптілді мемлекет. Олардың арасында түркі тілдері ерекше орын алады: қазақ, өзбек, ұйғыр, әзербайжан, татар, қырғыз, түрік, башқұрт және басқа да түркі тілдері. Елімізде бірнеше тілдің қатар қолданылуы және олардың адамның ерте жастан-ақ тілдік тәжірибесіне енуі кең таралған құбылыс. Сонымен қатар Қазақстанда көптілді білім беру жүйесі қалыптасқан: мектептер мен жоғары оқу орындарында бірнеше тіл қатар оқытылады.

Осындай тілдік орта тілдің адам санасында қалай игерілетіні, бірнеше тілдің өзара ықпалдасуы, тілдер арасында ауысу, лексика-семантикалық ақпараттың өңделуі мен когнитивтік бақылау тетіктері сияқты мәселелерді зерттеуге мол мүмкіндік береді. Сондықтан Қазақстанның көптілді тілдік кеңістігі когнитивтік лингвистика салаларындағы ғылыми жағынан қызықты зерттеулер үшін ерекше ғылыми мәнге ие.

Ғылыми қызығушылықтың өзегі – адамның әртүрлі тілдердегі, соның ішінде туыстас және туыстас емес тілдердегі ақпаратты қалай қабылдап, өңдейтінін анықтау. Қазақстан жағдайында, сондай-ақ түркі, славян, еуропалық тілдер қатар қолданылатын басқа да түркі мемлекеттерінде тілдік ақпаратты когнитивтік тұрғыдан зерттеудің маңызы ерекше. Атап айтқанда, адамның әртүрлі тілдердегі сөздер мен мағыналарды қалай меңгеретіні, есте сақтайтыны және түсінетіні; тілдік және концептуалдық әлем бейнесінің қалай қалыптасатыны; билингв санасында бірнеше тілдің қалай қатар белсеніп, өзара бәсекеге түсетіні сияқты мәселелер өзекті болып келеді.

Түркілік тілдік және мәдени кеңістік аясында өзара жақын туыстас тілдердің фонетикалық, лексика-семантикалық және грамматикалық деңгейлердегі

ықпалдастығын зерттеу де айрықша қызығушылық тудырады. Қазақстан ғылымында туыстас тілдерді салыстыра зерттеудің бай әрі орныққан дәстүрі бар. Бұл бағытта А. С. Аманжолов, Ә. Қайдар, Ә. Құрышжанов, Қ. Өмірәлиев, Б. Сағындықұлы, М. Томанов, Ж. Қ. Түймебаев, Р. Авакова, Қ. Қалыбаева, Г. Сағидолда және басқа да ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да жарты ғасырға жуық еңбек еткен проф. А. С. Аманжолов салыстырмалы-тарихи тіл білімі мен түркі тілдерінің грамматикасының дамуына іргелі үлес қосты (Аманжолов 2003). Бүгінде оның ғылыми дәстүрін жалғастырып келе жатқан шәкірті кафедра меңгерушісі проф. Р. А. Авакова түркі халықтарына ортақ фразеологиялық қорды, мәдени-танымдық жүйені және дүниенің тілдік бейнесін зерттеу арқылы қазіргі түркологиядағы антропоөзектік бағыттың дамуына елеулі үлес қосып келеді (Авакова 2013). Ғалымның еңбектерінде түркі халықтарының тілдік санасы, ұлттық дүниетанымы мен мәдени кодтары жалпытүркілік тұтастық тұрғысынан қарастырылады. Бұл зерттеулер қазіргі гуманитарлық ғылымдағы когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және мәдени семиотика бағыттарымен өзара сабақтас.

Түркі тілдерін салыстыра зерттеу классикалық лингвистиканың салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы, құрылымдық және типологиялық әдістеріне негізделген берік ғылыми дәстүр қалыптастырды. Осы зерттеулердің арқасында түркі тілдерінің ортақ және айырым белгілері жүйеленіп, олардың тарихи даму заңдылықтары мен құрылымдық жақындығының сипаты айқындалды.

Қазіргі кезеңде бұл дәстүр когнитивтік бағытта жаңа мазмұнмен толығып отыр (Манкеева 2001, Оразалиева 2007, Мадиева 2020). Зерттеудің негізгі нысаны енді туыстас тілдердің тілдік жүйе ретіндегі ұқсастығы мен айырмашылығын сипаттаумен ғана шектелмейді. Басты назар осы ұқсастықтар мен айырмашылықтардың билингв немесе полилингв санасында қалай көрінетініне, бірнеше тілдің адам санасында қалай ұйымдасып, өзара әрекет ететініне ауыса бастады.

Осы тұрғыдан алғанда, түркі тілдерін классикалық салыстырмалы зерттеу тәжірибесі қазіргі когнитивтік ізденістердің тұрақты ғылыми негізі болып табылады. Бүгінде бұл бағыт эксперименттік лингвистиканың әдістерімен толықтырылып келеді. Олардың қатарында ассоциативтік эксперимент, бақылау, лексикалық шешім қабылдау тапсырмасы, cloze task, семантикалық дифференциал әдісі, сөйлеу қателерін талдау және басқа да әдістерін атауға болады. Мұндай әдістер тілдік құбылыстарды тек сипаттап қана қоймай, олардың адам санасында қалай өңделетінін, сақталатынын, белсенетінін және өзара ықпалдасатынын тәжірибе жүзінде анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы тілдерді зерттеудің жаңа аспектісі – лингвистика, психолингвистика және когнитивтік нейроғылымдардың тоғысында қалыптасып келе жатқан болашағы зор интегративті бағыт. Психолингвистика және нейролингвистика Қазақстан ғылымында әлі де қалыптасу кезеңінде болғанымен, бұл салада жекелеген ғалымдар мен зерттеу топтарының еңбектері пайда бола

бастады. Қазіргі таңда зерттеушілерді бірінші, екінші және үшінші тілдердің мида өңделуін қамтамасыз ететін механизмдер, тілдер арасындағы белсендіру үдерістері, сондай-ақ бірінші және екінші тілдердің үшінші тілдегі сөздерді өңдеуге ықпал ету деңгейі қызықтырады.

Осыған байланысты ғалымдардың алдында қостілділік пен үштілділіктің негізінде жатқан когнитивтік үдерістерді эксперименттік тұрғыдан тіркеу және талдау міндеті тұр. Зерттеушілер өз зерттеулерінде қазақстандық ғылыми ізденістер үшін психолингвистика мен нейролингвистиканың әдістерін кешенді қолдану әдіснамалық тұрғыдан аса маңызды және өзекті екенін атап көрсетеді (Жакупова 2024, Жаркынбекова 2017, Шаяхмет 2004, Ибраева 2021, Нәбиева 2021, Құрманбек Қ. Жақысылыққызы 2025). Мұндай әдістер қатарына бұзылған сөйленіс әдісі, шақырылған әлеуеттер әдісі (ERP), электроэнцефалография (ЭЭГ), функционалды магниттік-резонанстық томография (фМРТ) және басқа да заманауи эксперименттік тәсілдер жатады (Жақсылыққызы, 2021; Ибраева, 2021). Қазақстанда толыққанды когнитивтік, психолингвистикалық нейролингвистикалық зерттеулер жүргізу мүмкіндігі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде алғаш рет ашылған Ми институтының құрылуымен байланысты болды. Институттың негізін 2018 жылы құрылған Когнитивтік нейроғылым орталығы (CogNeuro) қалады. Ми институты интегративті ғылыми зерттеулерді жүзеге асыратын маңызды алаңға айналып, когнитивтік нейроғылым, психология, медицина, компьютерлік ғылымдар және нейролингвистика салаларындағы ғалымдарды біріктірді. Институттың негізгі миссиясы халықаралық стандарттарға сай келетін пәнаралық ғылыми жобаларды әзірлеу және жүзеге асыру болып табылады. Қазіргі уақытта зерттеудің басым бағыттарына мидың дамуы, когнитивтік функциялар, нейродегенеративті аурулар, диагностикалық және болжамдық биомаркерлер, сондай-ақ көптілділіктің нейролингвистикасы жатады.

Айтарлықтай қазіргі таңда ғалымдардың алдында жаңа ғылыми бағыттардың әдіснамалық негіздерін қалыптастырумен қатар, олардың ұғымдық-терминологиялық аппаратын жүйелеу міндеті тұр. Бұл мәселе, әсіресе, түркі тілдеріндегі ғылыми терминологияны үйлестіру және ортақ ғылыми коммуникация кеңістігін қалыптастыру тұрғысынан өзекті.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей, түркі тілдерінің ортақ терминологиялық қорын қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады: «Жақында Түркі академиясы ағылшын, орыс және түркі тілдерінде сегіз томдық терминологиялық сөздікті жарыққа шығарды. Бұл еңбек терминдерді біріздендіруге, ғылыми ұғымдардың өзара сәйкестігін қамтамасыз етуге және ортақ ғылыми кеңістікті нығайтуға ықпал етеді». Осыған байланысты Мемлекет басшысы Түркі мемлекеттері ұйымына мүше елдердің тиісті мекемелерінің өкілдері мен ғылыми сарапшыларынан құралған Мемлекетаралық терминологиялық комиссия құруды ұсынды (Мемлекет.., 2026).

Қазақстанда бұл бағыттағы жұмыстарға А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу орталықтары белсенді

қатысып келеді. Ғылыми терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеу, оларды біріздендіру және жүйелеу мәселелері лингвистикалық терминология саласында да тұрақты түрде қарастырылуда. Бұл ретте халықаралық ғылыми айналымда орныққан терминдерді сол қалпында қолдану, оларды қазақ тіліне баламалау немесе аудару, сондай-ақ калькалау тәсілдерінің арақатынасын ғылыми тұрғыдан негіздеу аса маңызды. Яғни басты міндет терминдерді жаппай аударуда емес, ұлттық ғылыми тілдің мүмкіндіктері мен халықаралық терминологиялық жүйенің сабақтастығын сақтай отырып, ұтымды тепе-теңдік қалыптастыруда.

Бүгінгі таңда қазақ лингвистикалық терминологиясында қалыптасқан мол ғылыми мұра мен зерттеу тәжірибесі бар: ғылыми монографиялыр, мақалалар (Әшімбаева Н., Шүленбаев Н., Құлманов С., Айдарбек Қ.), сөздіктер (Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Құрманбайұлы Ш.) жарық көріп, ғылыми айналымға енді. Қалыптасқан ғылыми дәстүр мен жинақталған зерттеу тәжірибесі жаңа бағыттардың ұғымдық аппараты мен терминологиялық жүйесін жетілдіруге, заманауи лингвистикалық зерттеулердің әдіснамасын дамытуға және түркі елдері арасындағы ғылыми ықпалдастықты жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңдегі тіл білімі ғылымының маңызды ерекшелігі – цифрлық технологиялардың кеңінен енгізілуі. Жасанды интеллект, үлкен деректер, электрондық архивтер, мәтіндік корпустар және цифрлық кітапханалар гуманитарлық ғылымдардың жаңа даму бағытын қалыптастырып отыр. Қазақстандық зерттеушілер қазақ тілі мен түркі тілдеріне арналған цифрлық ресурстарды дамытуға белсенді қатысуда. Соңғы жылдары қазақ тіліне бейімделген тілдік деректер қорларын, корпустарды және жасанды интеллект жүйелерін әзірлеу мәселелері ғылыми қауымдастықтың назарында тұр. Осы тұрғыдан алғанда ҚазҰУ ғалымдары ұсынып отырған Turkic Digital Library, Бірыңғай түркі тілдері корпусы және цифрлық гуманитаристика жобалары түркітану ғылымының жаңа парадигмасын қалыптастыруға бағытталған маңызды бастамалар болып табылады. Сонымен қатар бұл жобалар түркі халықтарының мәдени мұрасын сақтауға ғана емес, оны болашақ ұрпаққа жаңа технологиялық форматта жеткізуге мүмкіндік береді.

Бүгінде түркі мемлекеттерінің лингвист түрколог ғалымдарының алдында өзара сабақтас бірқатар маңызды міндеттерді атауға болады. Олардың қатарына тілдік мұраны сақтау, ұлттық тіл корпустарын дамыту, тілдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеуді тереңдету, түркі тілдерін оқыту әдістемесін жетілдіру, бірлескен ғылыми жобалардың аясын кеңейту және ортақ зерттеу инфрақұрылымын қалыптастыруды атауға болады. Сонымен қатар қазіргі түркі тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі – салыстырмалы тіл білімінің классикалық дәстүрлерін эксперименттік және цифрлық әдістермен ұштастыру. Бұл түркі тілдерін тек туыстас тілдік жүйелер ретінде ғана емес, өзара ықпалдасатын когнитивтік, коммуникативтік және әлеуметтік-мәдени кеңістік ретінде кешенді зерттеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

Авакова, Р. А. (2013). *Фразеосемантика*. Қазақ университеті.

Айдарбек, Қ. (2013). Когнитивтік терминтанымның негізгі категориялары мен ұғымдары. *Тілтаным*, (1), 73–78.

Ақорда. (2026). *Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Түркі мемлекеттері ұйымының бейресми саммитінде сөйлеген сөзі*. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaev-turki-memleketteri-uyymynyn-beyresmi-sammitinde-soylegen-sozi-15429

Аманжолов, А. С. (2003). *История и теория древнетюркского письма*. Мектеп.

Әшімбаева, Н. (2012). Тілтаным терминдері сөздігін түзу мәселесі жайлы. In *Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері* (pp. 136–143).

Zhaksylykkyzy, K., Ibrayeva, Z. K., Kustubayeva, A. M., Roehm, D., & Zholdassova, M. (2026). Processing effects of L1/L2 from L3 in translation recognition paradigm: An exploratory ERP study. *Frontiers in Psychology*, 16, Article 1710959. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1710959

Жакупова, А. Д., Анищенко, О. А., & Темирова, Ж. Г. (2024). Исследование мотивационной рефлексии детей-монолингвов и детей-билингвов Казахстана (на материале данных психолингвистического эксперимента). *Вестник Томского государственного университета. Филология*, 88, 48–75. https://doi.org/10.17223/19986645/88/3

Жаркынбекова, Ш. К. (2017). Языковые реформы и межкультурные трансформации в полиязычном пространстве Республики Казахстан. *Полилингвиальность и транскультурные практики*, 14(2), 246–252.

Ибраева, Ж. Қ., Жақсылыққызы, Қ., & Нәбиева, Г. С. (2023). Үшінші тілді меңгерудегі бірінші және екінші тілдің ықпалы (психолингвистикалық талдау). *Тілтаным*, 4(92), 37–44. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-37-44

Ибраева, Ж. Қ., Набиева, Г. С., Жаксылыккызы, К., & Кустубаева, А. М. (2023). *Психолингвистика және нейролингвистика терминдерінің орысша-ағылшынша-қазақша оқу сөздігі*. Қазақ университеті.

Құлманов, С. (2018). Салалық сөздіктер жасау тәжірибесінен. *Қазақстанның Педагогикалық ғылымдар академиясының Хабаршысы*, (1), 94–99.

Құрманбайұлы, Ш. (2023). *Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі*.

Kurmanbek, Y. D., Ibrayeva, Zh. K. (2021). Analysis of the scientific text in psycholinguistics: An overview and some preliminary findings. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, 2(181), 49–56.

Манкеева, Ж. (2001). Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. *Тілтаным*, (4), 39–43.

Мәдиева, Г. Б., Таусоғарова, А. Қ., & Досанова, А. М. (2020). *Когнитивтік лингвистика теориясы: оқу-әдістемелік құралы*. Қазақ университеті.

Нәбиева, Г. С. (2021). Multilingualism in Kazakhstan: Language choice, linguistic prestige and between-language competition. In *Current issues in modern linguistics and the*

humanities: Proceedings of the 13th All-Russian Research and Methodological Conference with International Participation (pp. 99–102). RUDN University.

Оразалиева, Э. Н. (2007). *Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы*. Арыс.

Сулейменова, Э. Д., Шаймерденова, Н. Ж., Смағұлова, Ж. С., & Ақанова, Д. Х. (2020). *Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі*.

Шаяхметова, А. К. (2004). О соотношении языков в детском двуязычии. In *Детская речь как предмет лингвистического исследования: Материалы Международной научной конференции* (pp. 67–79).

Шүленбаев, Н. (2011). Терминдерді біріздендіру, реттеу және сөздіктерде беру жайында. *Тілтаным*, (1–2), 128–133.

Гулгул Ж. Искакова, 8D02301 «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қауымдастырылған профессоры, https://orcid.org/0000-0002-8631-7169, e-mail: g.rystina@mail.ru

Гульшат Ш.Шахманова, 8D002301 – Филология: қазақ филологиясы білім беру бағдарламасының докторанты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-6246-2356, e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗООМОРФИЗМДЕРДІҢ КОГНИТИВТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫН ТАНЫТУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі зооморфизмдердің когнитивтік-семантикалық және лингвомәдени табиғаты жан-жақты сараланып, оларды қазақ тілін екінші немесе шетел тілі ретінде оқыту жүйесінде (CEFR халықаралық стандарты бойынша B1 және B2 деңгейлерінде) меңгертудің тиімді дидактикалық жолдары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі зооморфизмдердің ұлт дүниетанымын, ұлттық менталдділік пен мәдени кодтарды тасымалдаудағы антропоцентристік әлеуетін айқындаумен және оларды өзге тілді аудиторияда сатылай меңгертудің әдістемелік алгоритмін негіздеумен сипатталады.

Зерттеудің эмпирикалық материалы ретінде Ә. Кекілбаевтың «Үркер» және «Аңыздың ақыры» романдарындағы зооморфтық бірліктер (теңеулер, метафоралар, тұрақты тіркестер) алынып, профессор Н.О. Зейнолдина ұсынған бес аспектілі классификация (териоморфизм, орнитоморфизм, ихтиоморфизм, инсектоморфизм, герпентоморфизм) негізінде сапалық және сандық талдаудан өткізілді. Көркем мәтіндерді контекстологиялық, когнитивтік-семантикалық және лингвостилистикалық зерттеу нәтижесінде жазушы прозасында зооморфизмдердің кейіпкердің ішкі психологиялық күйін, соматикалық белгілерін ашудағы лингвопоэтикалық қызметі дәлелденді.

Жұмыста зооморфизмдерді B1 және B2 деңгейлерінде оқытудың лингводидактикалық моделі ұсынылған. B1 деңгейі үшін семантикалық дифференциация жасауға (тура және ауыспалы мағынаны ажырату, эмоционалды коннотацияны бағалау) бағытталған жаттығулар кешені дайындалса, B2 деңгейіне көркем мәтінді когнитивтік-аналитикалық талдау, этнолингвистикалық жіктеу және салыстырмалы эссе жазу тапсырмалары негізделген. Зерттеу нәтижелері қазақ тілін

оқытудың бағдарламаларына, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен лингвомәдениеттану курстарына практикалық материал ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: зооморфизм, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, әлемнің тілдік бейнесі, Ә. Кекілбаев прозасы, CEFR жүйесі, B1-B2 деңгейлері, лингводидактика.

Abstract. The article comprehensively analyzes the cognitive-semantic and linguoculturological nature of zoomorphisms in the Kazakh language, considering effective didactic approaches to teaching them within the framework of Kazakh as a second or foreign language (at the B1 and B2 levels according to the CEFR international standard). The relevance of the study lies in identifying the anthropocentric potential of zoomorphisms in conveying the national worldview, ethnic mentality, and cultural codes, as well as in substantiating a step-by-step methodological algorithm for their acquisition by non-native speakers.

The empirical data of the study comprise zoomorphic units (similes, metaphors, and set expressions) extracted from A. Kekilbayev's novels «Urker» (The Steppe Ballad) and «Anyzdyn Akyry» (The End of a Legend). These units underwent qualitative and quantitative analysis based on the five-fold classification proposed by Professor N.O. Zeinoldina (theriomorphism, ornithomorphism, ichthyomorphism, insectomorphism, and herpetomorphism). Through contextological, cognitive-semantic, and linguostylistic examination of literary texts, the linguopoetic function of zoomorphisms in revealing characters' internal psychological states and somatic features in the author's prose was established.

The study presents a linguodidactic model for teaching zoomorphisms at the B1 and B2 proficiency levels. For the B1 level, a set of exercises focused on semantic differentiation (distinguishing between literal and figurative meanings and evaluating emotional connotations) was developed. For the B2 level, tasks were designed for cognitive-analytical text analysis, ethnolinguistic classification, and comparative essay writing. The research findings are recommended as practical materials for Kazakh language syllabi, higher education textbooks, and linguoculturology courses.

Keywords: zoomorphism, cognitive linguistics, linguoculturology, linguistic picture of the world, A. Kekilbayev's prose, CEFR framework, B1-B2 levels, linguodidactics.

Кіріспе

Адам дүниетанымы кеңістікті танып білуден жинақталады. Әр ұлттың әлем бейнесі олардың дүниені танудағы көзқарастарына байланысты. Адам баласының білімі, көрген-білгені, ақылы, ойы мен оның рухани дүниесін, өмірлік тәжірибесін сөйлейтін тілінен бөлмей, тілдік әлемімен бірге қоса қарастыру, нақтырақ айтсақ, кез келген халықтың тілінде ұлттық-мәдени сипатта бекитін дүние бейнесін антропоцентристік тұрғыда зерттеу – қазіргі заманғы лингвистиканың ең негізгі мәселелерінің бірі.

Зооморфизм – жануарлардың қасиеттерін, мінез-құлқын адамға немесе басқа объектілерге теңеу арқылы дүниені тану тәсілі. Зооморфтық бейнелер тілде тұрақты сөз тіркестері, афоризмдер, символдар және стереотиптер арқылы көрініс табады. Осы тілдік құрылымдардың мәдени мазмұнына терең үңілу арқылы ұлттық менталділіктің бірегей қырларын анықтауға болады. Әр халықтың жануарлар дүниесіне деген көзқарасы, олардың қасиеттерін қалай бағалайтыны ұлттық дүниетанымды көрсетеді. Мысалы, қазақ халқы үшін қасқыр – еркіндіктің, батырлықтың символы болса, басқа мәдениеттерде қорқыныштың, жауыздықтың символы болуы мүмкін. Зооморфтық бейнелер арқылы халықтың құндылықтары, әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдері көрініс табады. Зооморфизмдер белгілі бір халықтың мінез-құлқына қатысты стереотиптерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Зооморфизмдердің қалыптасуы мен қолданысы тікелей ұлттық таным мен дүниетанымның ерекшелігінен бастау алатынын баса айтқан жөн. Әрбір халық айналасындағы жануарлар дүниесін өз мәдени танымы, тұрмыс-тіршілігі мен өмірлік тәжірибесі арқылы қабылдап, олардың бойындағы басты белгілерді адам мінезіне, мінез-құлық сипатына балайды. Мұндай метафоралық бағалаулар кездейсоқ пайда болмай, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дүние бейнесін (языковая картина мира) және когнитивтік деңгейдегі ұлттық кодты айқын танытады.

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан алғанда, зооморфизмдер – адам санасындағы белгілі бір ұғымдарды, концептілерді жануарлар образы арқылы кодтаудың және білімді құрылымдаудың нәтижесі. Яғни, адам қоршаған ортаны танып-білуде белгілі бір жануардың бейнесін когнитивтік модель немесе «фрейм» ретінде пайдаланып, күрделі абстрактілі ұғымдарды (мысалы, батырлық, қулық, момындық, еңбекқорлық) нақты заттық образбен ассоциациялайды. Бұл үдеріс ұлттық менталитет пен когнитивтік танымның өзара тығыз байланысты екенін және зоомифтер мен зоофразеологизмдердің тілдік санада берік орныққан танымдық құрылым екенін көрсетеді.

Алайда зооморфизмдердің ұлттық-мәдени астары мен когнитивтік тереңдігін тек ана тілі ретінде меңгерген, сол мәдени ортада өскен тіл тасымалдаушылары ғана толық түсіне алады. Себебі бұл тілдік бірліктердің астарында халықтың ғасырлар бойы жинақтаған когнитивтік ассоциациялары мен заңдылықтары жатыр. Ал қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде үйренушілер үшін мұндай зооморфизмдердің ауыспалы мағынасы мен эмоционалды-бағалауыш реңкін дұрыс қабылдау бірқатар қиындық тудырады. Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде үйренушілер көбіне сөздерді тура мағынасында қабылдауға бейім келетіндіктен, мағыналық алшақтықтарға ұшырап, ана тілінің ықпалымен тіларалық ауытқуларға бой алдырады.Осыған байланысты қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде зооморфизмдерді B1 және B2 деңгейлерінде (орта және ортадан жоғары деңгей) жүйелі түрде енгізудің маңызы зор. Тілді меңгерудің бұл кезеңінде білім алушылар тек базалық грамматика мен лексиканы қалыптастырып қана қоймай, тілдің мәдени-прагматикалық деңгейіне өтіп, лексикалық бірліктердің

астарындағы ұлттық реңкті тани бастайды. B1-B2 деңгейлерінде зооморфизмдерді лингвомәдениеттанымдық және когнитивтік контексте оқыту білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырып, қазақ халқының тілдік бейнесін тереңірек түсінуіне мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының мақсаты – зооморфизмдердің лингвомәдени, когнитивтік-семантикалық табиғатын жан-жақты саралап, оларды қазақ тілін екінші немесе шетел тілі ретінде оқыту әдістемесінде (CEFR жүйесі бойынша B1 және B2 деңгейлерінде) жүйелі меңгерту жолдарын қарастыру. Зерттеу мақсатына жету үшін келесідей міндеттер қойылды:

1. Антропоцентристік және когнитивтік лингвистика тұрғысынан зооморфизмдердің ұлттық дүние бейнесін, этникалық менталділік пен мәдени кодтарды тасымалдаудағы рөлін анықтау.
2. Профессор Н.О. Зейнолдина ұсынған классификация негізінде (*териоморфизмдер, орнитоморфизмдер, ихтиоморфизмдер, инсектоморфизмдер, герпентоморфизмдер*) көркем мәтіндердегі зооморфтық бірліктерді топтастырып, жиілігін саралау және Ә.Кекілбаев прозасындағы осы бірліктердің (метафора, теңеу, фразема) кейіпкер портретін, психологиясын ашудағы атқаратын функциясын сараптау.
3. Көркем мәтін деректеріне сүйене отырып, екінші тіл немесе шетел тілін үйренушілердің (B1, B2 деңгейлері) лингвомәдениеттанымдық құзыреттілігін арттыруға бағытталған арнайы тапсырмалар кешенін дайындау.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеу жұмысының эмпирикалық негізін Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Аңыздың ақыры» романдарынан сұрыптап алынған зооморфтық бірліктер (теңеулер, метафоралар, фразеологизмдер мен паремиялар) құрайды. Оларды зерттеуде жинақтау, сұрыптау, лексикографиялық және жіктемелік, контекстологиялық, стилистикалық, когнитивтік-семантикалық, салыстырмалы-лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер зооморфизмдердің көркем мәтіндегі мағынасын, кейіпкер бейнесін жасаудағы қызметін және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми зерттеу нәтижелер CEFR халықаралық стандартына сәйкестендіріліп, B1 және B2 деңгейлерінде оқитын тіл үйренушілерге арналған 5 сатылы тапсырмалар жүйесі мен лингвистикалық анализ үлгілері құрастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері бойынша зооморфизмдерге берілген ортақ тұжырым: тілдің лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық деңгейлерінің құрамында жүзеге асырылатын бейнелі мағынадағы жануарлардың атаулары болып табылады. Лингвомәдениеттану бағытында зооморфизмдерді зерттеудің өзектілігі олардың ерекше табиғатымен тығыз байланысты: олар – ақпарат жеткізуші тілдік белгі, ұлттық мәдени көзқарастарды сақтайтын әрі

жаңғыртатын құрал және мағынасы мәдениет көріністерінде қалыптасатын ерекше феномен.

Ғалым С.Қ. Сансызбаева қазақ және орыс тілдерінің деректері бойынша әлемнің тілдік бейнесіндегі зооморфизмдерді *еркек* пен *әйел* концептісі негізінде қарастырады (Сансызбаева 2008). Көркем шығармадағы зоонимдердің коннотативті мәні А.М. Сапановаңың еңбектерінде зерделенсе (Сапанова 2012), прецедент мәтіндер бойынша зоометафоралардың ұлттық ерекшеліктері Г.Ж. Снасаповаңың зерттеулерінде сөз болады (Снасапова 2015). Ал зооморфизмдерді ағылшын тіл мәдениетіндегі гендерлік концептінің көрінісі ретінде А.А. Утеулиева арнайы қарастырады (Утеулиева 2017).

Түркі тіл білімінде О.А. Ақсой түрік тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердегі зоонимдік компоненттердің (ат, қой, қасқыр, ит, түйе т.б.) семантикасын талдайды. Ғалымның тұжырымы бойынша, түркілік зооморфизмдер абстрактілі ұғымдарды нақты заттық-бейнелік деңгейде танытудың және тілдік үнемділікке қол жеткізудің басты құралы болып табылады (Aksoy 2010). Орыс тіл білімінде зоонимдік лексика мен тілдік дүние бейнесіндегі зоонимдік код мәселесі Ф.Н. Гукетлова (Гукетлова 2009: 88) мен Ц. Огдановаңың (Огданова 2011: 102) еңбектерінде көрініс тапса, зооморфтық кодтың антропоцентристік әлеуеті Сиссе Кумбаның зерттеулерінде сараланады (Сиссе 2018: 34).

А.Ғ. Әбуханова мен Н.Б. Ағымедуллаеваның зерттеуінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі жануар атаулары арқылы қалыптасатын метафоралардың когнитивтік ерекшеліктері кешенді түрде сараланады (Әбуханова, Ағымеддуллаева 2020: 178). Авторлар екі тілдегі зоонимдердің мәдени-когнитивтік семантикасын салыстырмалы аспектіде қарастыра отырып, олардың халықтың дүниетанымы мен ойлау жүйесіндегі орнын айқындайды. Зоонимдік метафоралардың когнитивтік негіздері (ұқсастық, ассоциация, мәдени стереотиптер) негізінде екі тілдегі метафоралық мағыналардың изоморфизмі мен алломорфизмі (ұқсастықтары мен айырмашылықтары) анықталады. Мысалы, «ит» (dog) образы ағылшын тілді мәдениетте негізінен адалдық пен достықтың символы ретінде позитивті семантикаға ие болса, қазақ ұлтының тілдік бейнесінде жағымсыз коннотациялық мағынада да (*ит мінезді*) жиі жұмсалады (Әбуханова, Ағымеддуллаева 2020: 178).

Зоонимдік метафоралардың ұлттық-мәдени табиғаты туралы А.Ғ. Әбуханова мынадай тұжырым жасайды: «Кез келген тілдің қомақты бөлігін құрайтын зоонимдік метафоралар ұлт санасында сақталған ұлттық мәдени ақпаратты, оның құндылығын анықтауға мүмкіндік береді. Олар лингвомәдени қауымдастық өкілдерінің қарым-қатынас ерекшеліктерін танытатын коммуникациялық кеңістіктегі маңызды бірлік болып табылады. Сол себепті, зоонимдік метафоралардың мазмұнындағы ақпараттарды – ұлт танымының тілдік таңбасы, ал прототиптік образдарды нысандар арасындағы логикалық байланыс нәтижесінің тілдік көрінісі деп есептеуге болады» (Әбуханова, Ағымеддуллаева 2020: 178).

С. Кенжеахметұлы қазақ мәдениетіндегі әрбір жануардың (жылқы, қой, түйе, ит, қасқыр т.б.) белгілі бір символикалық мәнге ие екенін, яғни ұлттық менталитетке

тән белгілі бір қасиеттерді, ұғымдар мен құндылықтарды білдіретінін атап көрсетеді (Кенжеахметұлы 2010: 45). Атап айтқанда, *жылқы* образы қазақ халқының дәстүрлі өмір салтындағы ерекше орнын, батырлық пен ерлікті сипаттаса, *қой* бейнесі молшылық пен берекенің, момындықтың символы ретінде қарастырылады (Кенжеахметұлы 2010: 47).

Академик Ә. Қайдар адам мен жануарлар әлемі арасындағы семантикалық сабақтастықты антропоцентристік тұрғыдан былайша негіздейді: адамды тек жағынан жануармен жақындастырған тіл иесі бір жағынан жануарлар әлемін, екінші жағынан, адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынасын, өмірдің әрқилы жағдаяттарындағы іс-әрекет, қимыл-қылығын бақылаудың нәтижесінде олардың арасында көптеген ұқсас, ортақ тұстардың бар екендігін танып пайымдаған (Қайдар 2009: 215).

Адамның сыртқы түр-тұлғасын, ішкі жан дүниесін, мінез-құлығын, көңіл-күйін, іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын сипаттап, бейнелеп, суреттеп атауда қазақ халқының тілдік бейнелер қазынасының қомақты бөлігі жануарлар әлемінен алынған образдар үлесіне тиеді. Мәселен, қасқырдың қолға ұстап, үйретуге келмейтін тағылығын көрсетумен бірге тіліміздегі *«қасқыр жүректі», «қасқырдай өжет», «көкжал бөрідей»* деген фразалар адам бойындағы ештеңеден қайтпайтын, батыл, қайсар, жүрек жұтқан деген қасиеттерін суреттесе, *«қасқырдың артқы сирағындай жек көрді», «иттің етіндей жек көрді* немесе *«қасқырмысың сен», «қасқырша анталамай ары жүр», «қасқырдай қу»* деген тіркестер халықтың танымындағы қасқырдың екінші мағыналық қасиетіне байланысты туындаған.

Зооморфизмдер арқылы адамға қатысты сипаттамалар бойынша метафоралық мотивациясының ең көп таралған модельдері мынадай: *жануардың сыртқы түрі – адамның сыртқы түрі; жануарлардың әрекеті – адамның әрекеті, жануарлардың мінез-құлқы – адамның мінез-құлқы*. Зооморфтық мотивацияның аталған модельдері түркі тілдерінде әртүрлі сипаттамаға ие болуы мүмкін. Зооморфизмдердің семантикалық құрылымы олардың мағыналарын іске асырудың функционалды бағытын анықтайды (Раева 2024: 181).

Талдауға алынған тілдік деректер үшін бастысы – экспрессивті және бағалауыштық сипаттағы функциялар, сондықтан зооморфизмдер коннотативтер болып табылады. Адамның бет-әлпет, дене бітімінің, жас ерекшелігіне байланысты сыртқы түр-тұрпаттағы өзгерістердің коннотативтік мінездемесі мен жалпы физиологияның бейнелі сипаттамасын жасауда жан-жануарлар, құс, өсімдік атаулары мен тұрмыстық зат атауларының айрықша белсенділік танытуын табиғатпен біте қайнасып, үндестікте тіршілік кешкен халқымыздың көшпелі өмір салтымен, тұрмыстық мәдениетінің өзіндік ерекшелігімен түсіндіруге болады.

Түйе малы түркі халықтарының өмірінде бірнеше ұғымдық коннотацияны қалыптастырғанын тілдік деректерден көруімізге болады. Түйе малының көзі үйренген дағдылы қасиеттері мен ерекшеліктеріне қарай түйені тұрақты тіркес жасауға эталон, символ ретінде қабылдаған. Қазақ тілінде түйе зооморфизмінің адамның мінез-құлқын сипаттауына назар аударсақ: *түйе үстінен сирақ үйтіп; түйе*

үстінен ит қапқан – ебедейсіз, болбыр адам; қазақтың шешендік сөздерінде: *Бір күн бие, бір күн түйе* - жағымсыз мінез; *сөзі түйеден түскендей* – дөрекі сөз; *түйенің жарты етіндей* – шектен тыс семіздік; *үстінен түйе жүріп өтсе де* – маубас, момындық. *Үстінен түйе жүріп өтсе де, селт етпейтін жігіттің бар бітім болмысы Пістекүлді қызықтырған да (Д.Исабеков)*.

Адамның ішкі жан дүниесі мен тұлғааралық қарым-қатынасын төрт түлік малдың табиғи болмысымен, мінез-құлқымен байланыстыра сипаттау – қазақ дүниебейнесіндегі басты лингвокогнитивтік модельдердің бірі. Осы орайда Г. Смағұлованың: «*Адамдық қасиет, мінез-құлық, жүріс-тұрыс ертеңнен қара кешке дейін малмен көз ашқан ұлттың мәдени тіршілігінде осындай ұлттық-мәдени және оның семантикалық қырларынан көрінуі заңды*», – деген пікірі зерттеу концепциясын одан әрі айқындай түседі (Смағұлова, 2010: 39).

Зерттеуші Т.Ж. Мықтыбаева жануарлардың ауыс мағынада қолданылуына қатысты төмендегідей пікір білдіреді: «...дүниедегі алуан түрлі құбылыстар жөніндегі түсінігін халық өзін қоршаған ортадағы танымына етене жақын, ертеден танымал ұқсас бейнелер арқылы білдіретіні мәлім. Тілдегі қандай да бір сөздің мағынасында таным обьектісі болып отырған болмыстың ерекше сипатын білдіретін элементтер қаншалықты басым болса, сол болмысты осы сөздің көмегімен бейнелеу мүмкіндігі соншалықты арта түспек»(Мықтыбаева 2005: 9).

Мінезі нашар адамның прототиптік образы ретінде қазақ тілінде *ит* коннотаттық семасы алынып, *ит мінезді* аталса, әлсізге әлімжеттік қылатын адам туралы да «*ит (таз) ашуын тырнадан алады*» дейді. Сол сияқты, бет – аузын, басын, шашын қайта-қайта сипап, сәнденіп әлекке түсетін сәнқойлардың қылығы «*жарасын жалаған итпен*» бағаланады. Ал өзінің мықты тірегіне, күшті туыстарына сеніп, шүйкедей бойына қарамай, түйедей адамдарға жұдырық жұмсайтын оспадар мінезді, шолақ ақылды тентек адамның қылық – әрекеті «*түйеге жармасқан иттің*» әрекетімен ассоциацияланады. Оған қоса, *итке тұмар жараспас* деп оны келемеждеп де отырған. Сонымен қатар тіліміздегі кездесетін «*қара ит те пайғамбарға абалады*» тіркесі «надан адам надандығын көрсетпей тұрмады» дегенді білдіреді, яғни қандай жағдай болмасын адамның шынайы болмысы көрінеді. Енді осы тіркестегі мәдени кодқа назар аударсақ: *Ежелгі аңыз бойынша Мұхаммед пайғамбарға абалап үрген итке: «бұл пайғамбар емес пе» дегенде, ит «өзім де білем, бірақ ит атым ұмытылмас үшін үріп тұрмын» деп жауап берген екен* (Уәли, Шойбеков 2022: 153).

Ит пен мысықтай тіркесінің екі тілдегі семантикалық мазмұны ортақ уәждемеге негізделген, яғни бір-біріне өш, өштес, аңдысып өтер жау мағынасында қолданылады. Мысалы, *Неге екенін білмеймін, ағамның Шойтыққа жұлдызы қарсы, екеуі ит пен мысықтай, – деді Жұмаш (Н. Сергалиев).*

Әрбір жекелеген ұлт түсінігінде әлем бейнесі түрліше көрініс табады. Тілдегі әлем бейнесі адамның әлемді тануының негізі, өйткені адам дүниетанымы кеңістікті танып білуден жинақталады. Әр ұлттың әлем бейнесі олардың дүниені танудағы көзқарастарына байланысты. Адам баласының білімі, көрген-білгені, ақылы, ойы мен оның рухани дүниесін, өмірлік тәжірибесін сөйлейтін тілінен бөлмей, тілдік

әлемімен бірге қоса қарастыру, нақтырақ айтсақ, кез келген халықтың тілінде ұлттық-мәдени сипатта қалыптасқан дүние бейнесін антропоцентристік тұрғыда зерттеу – қазіргі заманғы лингвистиканың ең негізгі мәселелерінің бірі.

Зооморфизмдер сөзсіз этномәдени таңбаға ие, сол себепті оларды салыстырмалы түрде зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Көркем шығармада авторлар зооморфизмдерді кейіпкердің сыртқы болмысын, іс-қимылын немесе әрекетін эмоционалды түрде бағалау мақсатында жиі қолданады:

*Тіпті **жанарымен жер сүзіп жүретін бұқа мойын** күтуші кемпірдің өзі аяқ астынан аспандай қарап ешкімге көзі түспейтін мінез шығарғанды (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).*

*Енді неге бүгін кеп, **өз жынын өзі қайта шайнап, күйіс қайтарған қоспақ түйедей** әлдеқашан бүге-шігесіне дейін ойлап, әбден кесіп-пішіп қойған, тіріде ешкімге аузынан шықпайтын сырларын қайыра толғап, қайта ойлап отырғаны несі? (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).*

Берілген мысалдан көріп отырғанымыздай, автор күтуші кемпірді сипаттап, баға беруде «жанарымен жер сүзіп жүретін бұқа мойын» зооморфизмін қолданған. Бір жағынан күтуші кемпірдің іс-әрекеті (жанарымен жер сүзіп жүретін) сипатталса, екінші жағынан сыртқы келбеті (бұқа мойын) суреттелген. Әрі автордың тілдік ерекшелігін, стилін айқындауға мүмкіндік беретін, тек Ә.Кекілбаевтың қолданысына тән тілдік бірлік.

Келесі мысалда кейіпкердің іс-әрекетін, яғни ұзақ ойлануын «өз жынын өзі қайта шайнап, күйіс қайтарған қоспақ түйеге» ұқсатады.

Зооморфизмнің пайда болуына белгілі бір халықтың лингвомәдени ерекшеліктері, олардың тұрмысы, рухани мәдениеті, географиялық орналасуы, климаттық жағдайлары мен соған сай сонда тіршілік ететін жануарлар дүниесінің ерекшеліктері тікелей әсер етеді, әрі тілде өз көрінісін табады. Зоонимдік метафоралардың элементтері бар фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, эпитет тілдің өзіндік ерекшелігі бар вербалды тасымалдаушылар ретінде танылады.

Профессор Б.Қ.Момынованың жетекшілігімен 2010 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілінің функционалды стильдік құрамының эволюциясы» атты ұжымдық ғылыми басылымда Н.О.Зейнолдина зооморфизмнің бес түрін бөліп көрсетеді: орнитоморфизм, териоморфизм, ихтиоморфизм, инсектоморфим және герпентоморфизм (Момынова, Асқар, Ақымбек 2010: 13). Оның мағыналық жағынан жіктелуін 1-суреттен көруге болады:

1-сурет. Зооморфизмдердің жіктелуі

Н.О.Зейнолдина ұсынған зооморфизмдердің классификациясына сүйене отырып, Ә.Кекілбаев шығармасында зооморфизмдердің қандай түрлері кездесетінін, қайсы түрі жиі кездесетінін талдап көрелік. Бұл зерттеуге материал ретінде Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романы алынды.

1-кестеде Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романында ұшырасқан зооморфизмдердің түрлерін көре аласыздар.

1-кесте. Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романындағы зооморфизмдер

Ә.Кекілбаев қолданысындағы зооморфизмдер («Үркер» романы негізінде)				
Орнитоморфизмдер	**Териоморфизмдер**	**Инсектосорфимдер**	**Герпентоморфизмдер**	**Ихтиоморфизмдер**
қаздай тізілу – он екі рет қолданылған: сыптиған-сыптиған сыптығыр жігіттер *қаздай тізіліп тұр.*	Аман болса, *қақпанға түскен қасқырдай* аласұрып бағар;	*кенедей жабысып* жатқан қонтайшы;	*жыландай ысқырып отырған* қатыгез Сыбан Раптан;	Жалына қол апартпай кеткен қиқар топ та *басын сеңге ұрған балықтай* бір мәңгіріп қалар еді.
Сарбаздардың иықтарына күнте асып, екі шелек суды	екі аяғынан *қақпанға түскен қасқырдай* боп, тыпыршып	Қайыптың да жылтыңдаған кішкене *көзі* шимай-	*Сумаңдаған сұр жыландай* басын қылтитып	Ала қапшықтың тасасында *судағы*

іліп ап, *балапанын ерткен мама қаздай боп байпаңдап* өзен бойлап келе жатқандарын айтсайшы.	отыра алмау;	шимай суыртпақ әжімдердің арасынан торында жатқан *қара құрттай* боп бағжия қарайды.	тұрған сай кез ок;	*балықтай сылаң қағып* бара жатқан сұлу дене көзіне оттай басылды.
тоты құстың қауырсынындай құлпыру;	Апырау *жолбарыстай шұбарды* шұбалтып мінген бұл кім болды екен?	*қара құрттай қаптаған қара қытай;*	Сайрам базары *жылан жалағандай* қаңырап бос тұратын.	*Балығы тайдай тулаған,* бақасы құдай шулаған» жерұйық мекен.
жұмыртқа басқан тауықтай бауырына басып алу;	өз қандастарымызды өзіміз танымай, *мінезсіз жылқыдай* тісімізді ала жүгіріп, өз шырқымызды өзіміз қашыратын қырсық шығардық.	Егер қырғыз-қайсақ жұртының көңіліне ондай қара қашар болса, өзіне бағынышты башқұрт, қалмақ ғаскерін *қара құрттай қаптады* да жібереді.	астында *су жыландай сумаңдаған* боз арғымақ;	Жалаңтөстің бұзау тіс дойыры ел шырқын қашырған талай сұрқияның шонданайын *шортандай шоршытқан-ды.*
Бұл неме біз келгенде неғып *тауыққа жем шашқандай* шөпектей қалған.	іш құрғырының *су ішпеген жылқыдай* шұрқырап қоя беретін;	әлгі шоқыншық ноғайға бұдан да өткізіп, Егер *жылы-жылы сөйлесе, інінен шыққысы кеп басын қылтитып отырған нағыз*	*сары үйек жыландай* шұбар ала дойыр қамшы;	Бас-аяғы жеті мыңдай жау қолы енді, міне, бұның нояндарының көз алдында *торға түскен шортандай бұлқынып* жатыр.

		сұр жылан сол Сырлыбай. де пті.		

Жоғарыда берілген кестелердегі деректерден байқағанымыздай, Ә.Кекілбаев «Үркер» романында зооморфизмнің барлық түрлерін: орнитоморфизм, териоморфизм, ихтиоморфизм, инсектоморфим және герпентоморфизм қолданады.

Бұл мысалдарды сұрыптау барысында зооморфизмдерді автор белгілі бір оқиғаға баға беруде немесе кейіпкердің бойындағы қасиеттерді, мінезін, сыртқы болмысын танытуда қолданғанын көре аламыз. Автор бірде адамның бойындағы қасиетті тікелей зооморфты бейнеге ұқсатып қолданады, бірде адамның белгілі бір әрекетін, қимылын зооморфты бейненің қасиетіне балап қолданады. Мысалы: *1)* ***Аюдай ақырған ақ патшаның*** ақжолтай елшісі екеніңді кім құлағына қыстырып жатыр! *2) Батыр* ***жем жеп үйренген жетім қозыдай*** *телмеңдеп жетіп келмеп пе еді (Ә.Кекілбаев).*

Бірінші мысалда ақ патшаны тікелей ақырған аюға теңесе, екінші мысалда батырдың әрекетін жетім қозының іс-әрекетіне ұқсатады. Автор жетім қозы сүт беретін қожайынының артынан қалмай жүгіретінін батырдың айтқанға тез келе қалған әрекетімен салыстырып, бұл зооморфизмді қолдану арқылы ұнатпау реңкін танытады.

Зооморфизмдерді сұрыптау барысында кейбір мысалдарда зооморфизмді ғана емес, зооморфизм қолданылған сөйлемді толық беруді жөн көрдік. Бұл мысалдардан зооморфизмді қолданудағы автордың мақсаты анықталады, әрі зооморфизмдердің функционалдық қызметі туралы ақпарат ала аламыз.

Мысалдардан байқағанымыз, зооморфизмдер тек теңеу ретінде емес, сонымен бірге метафора, фразема түрінде де кездеседі. Теңеу ретінде танылатын зооморфизмдерге мысал келтірсек: *су ішпеген жылқыдай, қақпанға түскен аюдай, сары масадай сары жебе, құтырған бұқаша, қайраңға соққан балықтай.*

Зооморфизмдердің метафоралық үлгісіне мысал келтірсек:

1) Егер *жылы-жылы сөйлесе, інінен шыққысы кеп басын қылтитып отырған нағыз* ***сұр жылан*** сол **Сырлыбай** *(Ә.Кекілбаев).*

2) *Бойынан алпыс екі айла табылатын билеуші ғана өзінің де, елінің де басын аман алып жүре алып, айласыз, әупірім, алаңғасар қайырмалаған халық құрт-құмырсқаның кебін киіп, бет-бетіне безіп, бордай тозып кететін алмағайып заманның да туғаны шығар. Мұндай әрпіл-тәрпіл кезде* ***ел ұстайтын ердің*** *де жол бастары* ***тәуекелшіл жолбарыс, ашушаң арлан емес, айлакер түлкі*** *болатын шығар. Заманына қарай амалы деген осы ғой (Ә.Кекілбаев).*

3) Оған ***ана әзіздің зары да,*** шөп арасындағы ***шегірткенің шырылы да бір сияқты (Ш.Айтматов).***

Зооморфтық фраземаларға тіліміздегі жан-жануарлардың адам сипатына қатысты тұрақты тіркестері, яғни фразеологизмдер жатады. Ондай

зооморфизмдерге мысал келтірер болсақ: *жылан жалағандай, тауыққа жем шашқандай, аюдай ақыру, ит-құсқа жем болу.*

Талданып отырған шығармаларда негізінен үшеуінің ішінде зооморфтық теңеулер көп қолданыс тапқан.

Түйініне келетін болсақ, әр ұлттың өзіндік дүниетанымы, яғни ақиқат дүниені түсінуі, оны бағалауының принциптері, білімдері мен ақпараттарының негізінде пайда болған көзқарастары мен құндылықтарының әр алуан болатыны белгілі. Сол себепті, ұлт болмысын, мінез-құлқын, олар өмір сүретін табиғи ортасы мен тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктерін тілдік бірліктердің мазмұнынан іздей отырып, тіл этномәдени ұжымның тарихи, саяси дамуымен, салт-дәстүрімен, танымдық-тағылымдық құндылықтар жүйесімен, рухани және заттық мәдениетінің жәдігерлерімен тығыз байланыста зерделенетініне көзіміз жетті.

Зооморфизмдер астарындағы танымдық ақпараттар лингвомәдени қауымдастық мүшелерінің ойлау жүйесімен тығыз байланысты. Өйткені дүниенің тілдік бейнесі, ұлттық болмыс, төл мәдениет төңірегіндегі ерекшеліктер танымдық ақпараттар мен аялық білімдер мазмұнында эксплицитті не имплицитті түрде көрініс табады.

Қазіргі лингводидактика мен тіл үйрету методологиясында коммуникативтік бағытпен қатар лингвомәдениеттанулық және когнитивтік парадигмалар шешуші рөл атқарады. Қазақ тілін екінші тіл немесе шетел тілі ретінде оқыту жүйесінде тілдік бірліктерді тілдік деңгейлерге (CEFR жүйесі бойынша) сай сатылап бере отырып, білім алушылардың лингвомәдени компетенциясын қалыптастыру – басты міндеттердің бірі.

Тіл үйренудің бастапқы A1, A2 (пайдаланушы) деңгейлерінде жануарлар әлеміне қатысты лексика негізінен **тура мағынасында** (зоонимдер ретінде) меңгертіледі. Мұнда білім алушылар жан-жануарлар мен құстардың, жәндіктердің атауларын (*түйе, ат, қасқыр, ит, қой, балық, құс*), олардың физиологиялық сипаттамаларын (*үлкен, кіші, жүйрік, момын*), мекендейтін ортасын, сондай-ақ олардың әрекеті мен қимыл-қозғалысын білдіретін етістіктерді (*шабады, үреді, маңырайды, жүзеді, ұшады*) қабылдайды. Бұл кезеңдегі басты мақсат – коммуникативтік қажеттілікті өтеуге арналған базалық сөздік қорын жинақтау және қарапайым сипаттамалық сөйлем құрау дағдысын қалыптастыру.

Ал тілді меңгерудің B1, B2 (тәуелсіз пайдаланушы) орта және ортадан жоғары деңгейлерінде оқыту мазмұны сапалық жағынан күрделеніп, **ауыспалы мағынадағы лексикаға**, атап айтқанда, ұлттық мәдени кодты тасымалдаушы **зооморфизмдер мен зооморфтық метафораларға, фразеологизмдерге** бағытталады. Мұндай тәсіл білім алушының тілдік нормаларды ғана емес, қазақ халқының менталдділік ерекшелігін, дүниетанымын, астарлы ойлау жүйесін терең түсінуіне жол ашады.

B1 және B2 деңгейлерінде зооморфизмдерді оқытудың әдістемелік алгоритміне тоқталатын болсақ:

B1 (Intermediate) деңгейіндегі меңгерту стратегиясы:

Бұл деңгейде білім алушылар адамның сырт келбеті мен мінез-құлқын, көңіл-күйін сипаттайтын негізгі зооморфтық теңеулер мен эмоционалды-бағалауыш коннотациясы бар сөз тіркестерін игереді. Оқыту барысында тура мағынадағы зооним мен оның адамға қатысты қолданылатын ауыспалы мағынасы арасындағы ассоциациялық байланысты түсіндіруге басымдық беріледі.

Оқыту материалы: «Түйедей» (ірі, үлкен), «қозыдай» (жуас, сүйкімді), «көкжал/қасқырдай» (өжет, батыр), «түлкідей» (айлакер), «қой аузынан шөп алмайтын» (момын) сияқты жиі қолданылатын бейнелі тіркестер.

Жаттығу түрлері: Тікелей және ауыспалы мағынаны салыстыру жаттығулары, коннотацияны анықтау (жағымды/жағымсыз), мәтін ішінен теңеулерді табу және синонимдік қатармен алмастыру.

B2 (Upper-Intermediate) деңгейіндегі меңгерту стратегиясы:

B2 деңгейінде зооморфизмдерді оқыту лингвомәдени талдау және когнитивтік интерпретация негізінде жүзеге асырылады. Білім алушылар көркем әдебиет мәтіндеріндегі метафоралық қолданыстарды және күрделі паремиологиялық бірліктерді талдауға көшеді. Н.О. Зейнолдина ұсынған классификацияға сәйкес (териоморфизмдер, орнитоморфизмдер, ихтиоморфизмдер, инсектоморфизмдер, герпентоморфизмдер) зооморфтық кодтарды топтастырып зерттеу жүзеге асырылады.

Оқыту материалы: «Түйеден түскендей», «ит пен мысықтай», «бұқа мойын», «жыландай сумаңдаған», «сеңге тиген балықтай» сияқты күрделі фраземалар мен метафоралық қолданыстар.

Тапсырмалар мазмұны: Көркем мәтіннен кейіпкердің портреті мен мінез-құлқын ашатын зооморфизмдерді анықтау; басқа тілдердегі (ана тіліндегі) аналогтарымен салыстырмалы лингвомәдени анализ жасау; мәнмәтіндік мағынаны ашу бойынша эссе жазу немесе пікірталас ұйымдастыру.

Шетелдік немесе екінші тіл үйренушілерге зооморфизмдерді үйретудегі негізгі қиындық – олардың метафоралық мотивациясын дұрыс қабылдау. Себебі бір зооним әртүрлі мәдениетте әртүрлі коннотацияға ие болуы мүмкін. Егер ағылшын тілді мәдениетте «ит» (dog) бейнесі көбінесе адалдықпен ассоциацияланса, қазақ тілді ортада белгілі бір контекстке байланысты («ит мінезді», «иттің етіндей жек көрді») жағымсыз реңкке де ие бола алады. Мұндай ұлттық-мәдени айырмашылықтарды B1-B2 деңгейлерінде арнайы аялық білімдерді беру арқылы түсіндіру талап етіледі.

B1 деңгейінде білім алушылар зоонимдердің тура мағынасынан ауыспалы, эмоционалды-бағалауыш мағынасына өтуді, жағымды және жағымсыз коннотацияны ажыратуды меңгереді.Тапсырмалар кешені төмендегі тапсырмаларды қамтиды:

1-тапсырма. *Төменде берілген сөйлемдерді мұқият оқып, зоонимнің тура мағынада (жануар атауы) немесе ауыспалы мағынада (адамның мінез-құлқы, сырт келбеті) қолданылып тұрғанын анықтаңыз.*

1. Тауда қасқырлар азық іздеп жүр.

2. Аман болса, қақпанға түскен қасқырдай аласұрып бағар.
3. Каспий теңізінде балықтар өте көп.
4. Мәселе шешілмей, басын сеңге ұрған балықтай мәңгіріп қалды.
5. Көлде аққулар жүзіп жүр.

2-тапсырма. *Сол жақ бағандағы зооморфтық теңеулерді оң жақтағы адам бойындағы мінез-құлық немесе сипаттамалармен дұрыс сәйкестендіріңіз.*

Зооморфтық теңеу	**Адамның мінез-құлқы / сипаты**
1. Түлкідей	А) Өжет, батыр, қайсар
2. Түйедей	Ә) Момын, жуас
3. Жетім қозыдай	Б) Айлакер, қу
4. Қасқырдай	В) Ірі, үлкен, еңгезердей
5. Қой аузынан шөп алмайтын	Г) Телмеңдеген, жаутаңдаған

3-тапсырма. *Көпнүктенің орнына жақша ішінде берілген зооморфтық теңеулердің тиістісін қойып, сөйлемдерді толықтырыңыз.*

Керекті сөздер: қаздай тізіліп, балықтай сылаң қағып, аюдай ақырған, жетім қозыдай, түйедей

1. Мектеп оқушылары сапқа ... тұрды.
2. Батыр жем жеп үйренген ... телмеңдеп жетіп келді.
3. Топ ішінен бойы ... ірі азамат суырылып шықты.
4. Көл жағасында жүрген сұлу қыз ... көрінді.
5. Бастық ашуланып, ... дауыспен сөйледі.

B2 деңгейінде зооморфизмдердің (териоморфизм, орнитоморфизм, ихтиоморфизм, инсектоморфизм, герпентоморфизм) түрлерін ажыратуға қатысты тереңірек оқытылады.

1-тапсырма. *Ә.Кекілбаевтың «Уркер» романынан алынған үзінділерді оқып, ондағы зооморфизмдерді Н. О. Зейнолдинаның классификациясы бойынша (терио-, орнито-, ихтио-, инсекто-, герпентоморфизм) кестеге орналастырыңыз.*

1. «...сыптиған-сыптиған сыптығыр жігіттер *қаздай тізіліп* тұр».
2. «Жалына қол апартпай кеткен қиқар топта басын сеңге ұрған *балықтай* бір мәңгіріп қалар еді».
3. «Кенет қақпанға түскен *аюдай* арсылдаған басқа бір дауыс шықты».
4. «Қайыптың да жылтыңдаған кішкене көзі шимай-шимай суыртпақ әжімдердің арасынан торында жатқан қара *құрттай* боп бағжия қарайды».
5. «Сұлтанның өн бойында бір оқ *жыландай* ысқырынған суық ызғар бар».

Зооморфизм түрі	**Мәтіннен мысал**	**Ауызша/жазбаша түсініктеме**
Орнитоморфизм		
Териоморфизм		

Ихтиоморфизм		
Инсектоморфизм		
Герпентоморфизм		

2-тапсырма. *Қазақ тіліндегі* ***«ит»*** *және* ***«түйе»*** *зооморфизмдерінің қолданысын өз ана тіліңіздегі (немесе ағылшын тіліндегі) баламаларымен салыстырып, талдау жүргізіңіз.*

Қазақ тілінде «ит мінезді», «ит пен мысықтай», «иттің етіндей жек көрді» сияқты тіркестер жағымсыз реңкке ие болса, ағылшын тілінде «dog» негізінен адалдық пен достықты білдіреді. Түйе қазақ мәдениетінде төрт түліктің бірі, символдық мәні бар («түйе үстінен ит қапқан», «түйеден түскендей»).

Тапсырма сұрағы: Осы екі тілдегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды талдап, екі тілдегі айырмашылықтарды 3-4 сөйлеммен түсіндіріңіз.

3-тапсырма. *Төменде берілген тақырыптардың бірін таңдап, зооморфизмдерді қатыстыра отырып, 120-150 сөз көлемінде эссе жазыңыз.*

Тақырыптар:

1. «Қазақ дүниетанымындағы төрт түлік малдың символикалық мәні» (Териоморфизм негізінде).
2. «М.Әуезов шығармаларындағы кейіпкер мінезін ашудағы зоометафоралардың рөлі»..

Қорытынды

Зерттеу жұмысының нәтижелері көрсеткендей, зооморфизмдер – антропоцентристік және когнитивтік лингвистика парадигмасында әлемнің тілдік бейнесін, этникалық ментальділік пен аялық білімдерді тасымалдайтын негізгі этнолингвистикалық кодтардың бірі болып табылады. Жүргізілген семантикалық-когнитивтік талдау жануарлар атауларының адам санасында тек тура мағынадағы лексика ретінде емес, тұлғаның ішкі жан дүниесін, сыртқы келбеті мен мінез-құлқын сипаттайтын күрделі «фреймдер» мен «стереотиптер» жүйесін түзеп, ұлттық когнитивтік танымда берік орныққан танымдық құрылым ретінде қызмет ететінін толық дәлелдеді.

Профессор Н.О. Зейнолдина ұсынған бес аспектілі классификация негізінде Ә.Кекілбаевтың «Үркер» және «Аңыздың ақыры» романдарындағы зооморфтық бірліктер сұрыпталып, сапалық және сандық сараптамадан өткізілді. Эмпирикалық материалдарды талдау барысында жазушы прозасында зооморфизмнің барлық түрлері (териоморфизм, орнитоморфизм, ихтиоморфизм, инсектоморфизм, герпентоморфизм) қолданылғаны анықталып, олардың ішінде териоморфизмдер мен герпентоморфизмдердің контекстік жиілігі жоғары екендігі сипатталды.

Ә. Кекілбаев прозасындағы зооморфтық қолданыстарды стилистикалық және контекстологиялық тұрғыдан сараптау арқылы олардың троптардың әртүрлі формаларында жүзеге асатындығы белгілі болды. Көркем дискурста зооморфизмдер негізінен зооморфтық теңеулер, метафоралық модельдер және тұрақты фраземалар түрінде көрініс тауып, кейіпкердің ішкі психологиялық арпалысын, соматикалық

ерекшеліктерін ашуда айрықша лингвопоэтикалық қызмет атқаратыны айқындалды.

Шетелдік немесе екінші тілді үйренушілер үшін зооморфизмдерді меңгертудің негізгі қиындығы олардың лингвомәдени және когнитивтік астарын дұрыс қабылдауда болатыны сараланды. Білім алушылардың сөздерді тура мағынасында қабылдап, тура және ауыспалы семантика арасындағы алшақтыққа ұшырауын еңсеру үшін, бұл тілдік бірліктерді CEFR жүйесі бойынша сатылай енгізудің теориялық және әдістемелік алгоритмдері негізделді.

B1 және B2 деңгейлерінде қазақ тілін үйренушілердің лингвомәдениеттанымдық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған 5 сатылы тапсырмалар кешені құрастырылды. B1 (Intermediate) деңгейіне арналған жаттығулар семантикалық дифференциация жасауға, тура және ауыспалы мағыналар мен эмоционалды коннотацияларды (жағымды/жағымсыз) ажыратуға бағытталса, B2 (Upper-Intermediate) деңгейіндегі тапсырмалар көркем мәтінді когнитивтік-аналитикалық талдауға, Н.О. Зейнолдина жіктемесі бойынша топтастыруға және салыстырмалы этнолингвистикалық эссе жазуға бағдарланды.

Зерттеудің лингводидактикалық нәтижелері көрсеткендей, A1-A2 деңгейлерінде зоонимдер негізінен сөздік қор жинақтау мақсатында тура мағынасында берілсе, B1-B2 деңгейлерінде оларды астарлы-мәдени код ретінде оқыту білім алушылардың лингвокультурологиялық компетенциясын арттырады. Бұл тәсіл тіл үйренушілердің тек базалық лексика-грамматикалық дағдыларын дамытып қана қоймай, ұлттық сөйлеу этикеті мен аялық білімдерді терең меңгеріп, шынайы коммуникативтік ортада прагматикалық тұрғыдан дұрыс қарым-қатынас жасауына жол ашады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған AP27511079 «Қазақ тілін оқытудың жаңа тенденциялары: көркем мәтіндерді бейімдеу қағидаттары және танымдық комикстер құрастыру әдіснамасын зерттеу» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақсой О.А. (Aksoy Ö.A.) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (Sözlük 1-2). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. – 1180 s.
2. Әбуханова А.Ғ., Ағымеддуллаева Н.Б. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі зоонимдік метафоралардың когнитивтік сипаты // [Журнал/жинақ атауы]. – 2020. – № 2. – Б. 175-182.
3. Гукетлова Ф.Н. Зоонимная лексика в языковой картине мира. – Нальчик, 2009. – 210 с.
4. Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау / Құр.: Н. Уәли, Р. Шойбеков, Н. Әлімбай, т.б. – Алматы: ҚР Мемлекеттік орталық музейі, 2022. – 268 б.

5. Қазіргі қазақ тілінің функционалды стильдік құрамының эволюциясы / Б.Қ. Момынова, Л.О. Асқар, С.Ш. Ақымбек, т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 262 б.
6. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). 1-том: Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 780 б.
7. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 2010. – 384 б.
8. Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 31 б.
9. Огданова Ц. Зоонимный код культуры и его языковое воплощение. – Москва, 2011. – 195 с.
10. Раева Ә.Ж. Зооморфизмдерді мәдени интерпретациялаудың тілдік деректері // «Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары// Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. – Астана, 2024. – Б. 180–185.
11. Сансызбаева С.Қ. Қазақ және орыс тілдеріндегі зооморфизмдердің гендерлік аспектісі. – Алматы, 2008. – 165 б.
12. Сапанова А.М. Көркем мәтіндегі зоонимдердің коннотативтік семантикасы. – Қарағанды, 2012. – 148 б.
13. Сиссе К. Антропоцентрический потенциал зооморфного кода. – Санкт-Петербург, 2018. – 172 с.
14. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Елтаным, 2010. – 244 б.
15. Снасапова Г.Ж. Прецедентті мәтіндердегі зоометафоралардың этномәдени сипаты. – Алматы, 2015. – 155 б.
16. Утеулиева А.А. Гендерный концепт в англоязычной лингвокультуре (на материале зооморфизмов). – Алматы, 2017. – 140 б.

Гулнара Талғатқызы, PhD доктор
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Лексикология бөлімінің аға ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0000-0002-9312-6651
E-mail:gulalyzhan@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «АҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Түркі тілдеріндегі «ақ» концептісі халықтың дүниені қабылдауы мен бағалау жүйесін бейнелейтін маңызды тілдік-мәдени бірліктердің бірі. Түс атауларының тілдік қолданысы адамның дүниені қабылдау ерекшеліктерін ғана емес, белгілі бір этностың танымдық жүйесі мен мәдени тәжірибесін де танытады. «Ақ» сөзі өзінің түс мағынасымен қатар, түркі халықтарының тарихи-мәдени тарихы мен дүниетанымына негізделген кең ауқымды символдық және концептуалдық мәндерге ие. Түркі тілдерінде «ақ» концептісі тазалық, адалдық, ізгілік, жақсылық, молшылық және оң бағалау сияқты абстрактілі ұғымдармен сабақтасып, тұрақты сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер және өзге де тілдік қолданыстар арқылы көрініс табады.

Зерттеудің мақсаты – түркі тілдеріндегі «ақ» концептісінің тілдік репрезентациясын когнитивтік тұрғыдан сипаттау, оның қалыптасуындағы негізгі ассоциациялық және концептуалдық байланыстарды анықтау. Зерттеу барысында «ақ» концептісіне қатысты тілдік бірліктер семантикалық, когнитивтік, салыстырмалы және контекстік талдау әдістері негізінде қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде қазақ және өзге де түркі тілдеріндегі «ақ» сөзімен қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер мен концептінің ауыспалы және символдық мағыналарын танытатын тілдік қолданыстар алынады.

Талдау барысында «ақ» концептісінің тілдік қолданыстарда нақты түс белгісінен абстрактілі бағалауыш мағынаға ауысуы бірқатар когнитивтік модельдер арқылы жүзеге асатыны анықталады. Атап айтқанда, «ақ - тазалық», «ақ - адалдық», «ақ-жақсылық», «ақ - молшылық» тәрізді концептуалдық байланыстардың түркі тілдеріндегі тұрақты тіркестер мен мәдени қолданыстардан көрініс табатыны сипатталады. Сонымен қатар «ақ» концептісінің мазмұнында түркі халықтарына ортақ дүниетанымдық ұқсастықтармен қатар, әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігін танытатын семантикалық белгілердің қалыптасатыны айқындалады.

Түйін сөздер: «ақ» концептісі, концептуализация, тұрақты сөз тіркесі, ұлттық дүниетаным.

COGNITIVE FOUNDATIONS OF THE «AK (WHITE)» CONCEPT IN TURKIC LANGUAGES

Abstract. The concept of «ак (white)» in Turkic languages is one of the important linguistic and cultural units reflecting the people’s perception and evaluation of the world. The use of color terms reveals not only the peculiarities of human perception but also the cognitive system and cultural experience of a particular ethnic group. Alongside its literal color meaning, the word «ак (white)» has broad symbolic and conceptual meanings rooted in the historical and cultural heritage and worldview of Turkic peoples. In Turkic languages, the concept of «ак (white)» is associated with abstract notions such as purity, honesty, virtue, goodness, abundance, and positive evaluation, and is manifested through fixed expressions, phraseological units, proverbs, sayings, and other linguistic usages.

The aim of this study is to describe the linguistic representation of the concept of «ак (white)» in Turkic languages from a cognitive perspective and to identify the main associative and conceptual links underlying its formation. The study examines linguistic units related to the concept of «ак (white)» using semantic, cognitive, comparative, and contextual analysis. The research focuses on fixed expressions and phraseological units formed with the word «ак (white)» in Kazakh and other Turkic languages, as well as linguistic usages revealing its figurative and symbolic meanings.

The analysis shows that the concept of «ак (white)» shifts from a literal color attribute to an abstract evaluative meaning through several cognitive models. In particular, conceptual associations such as «white – purity,» «white – honesty,» «white – goodness,» and «white – abundance» are reflected in fixed expressions and cultural usages across Turkic languages. At the same time, the concept of «white» contains both common worldview similarities shared by Turkic peoples and semantic features reflecting the national and cultural identity of individual peoples.

Keywords: «ак (white)» concept, conceptualization, fixed expression, national worldview.

Тіл – белгілі бір халықтың қоршаған ортаны қабылдауын, дүниені тану тәсілін, тарихи тәжірибесін және мәдени құндылықтарын жинақтап сақтайтын күрделі таңбалық жүйе. Адамның дүниені тану үдерісінде заттар мен құбылыстарды түсіне, көлеміне, пішініне, сипатына қарай ажыратуы маңызды рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда түс атаулары адамның сенсорлық қабылдауын ғана білдірмей, уақыт өте келе белгілі бір мәдени-танымдық мазмұнға ие болатын тілдік бірліктер ретінде танылады. Түс атауларының ауыспалы және символдық мағыналары олардың адам санасындағы ассоциациялық байланыстармен тығыз сабақтас екенін көрсетеді (Маслова 2001: 208).

Когнитивтік лингвистикада тілдік бірліктің мағынасы адамның дүниені қабылдауы мен концептуализациялау ерекшеліктерімен байланысты қарастырылады. Осы бағытта концепт белгілі бір нысан немесе құбылыс туралы адамның білімін, тәжірибесін, эмоциялық қабылдауын, ассоциациясын және бағалауыштық ұстанымын біріктіретін сана құрылымы ретінде танылады. Демек, белгілі бір сөздің лексикалық мағынасын анықтау оның сөздіктегі дефициясымен ғана шектелмейді. Оның мәдени қолданысы, фразеологиялық тіркестердегі көрінісі,

метафоралық мәндері және бағалауыштық қызметі де концепт мазмұнын айқындайды.

Түркі халықтарының дүниетанымында түс атауларының мәдени-символдық қызметі айрықша. Соның ішінде «ақ» лексемасы түркі тілдерінде семантикалық және мәдени тұрғыдан кең өрісті бірліктердің қатарынан орын алады (Қайдар 2009: 784). Оның бастапқы мағынасы белгілі бір түсті білдіргенімен, тілдік қолданыс барысында тазалық, пәктік, адалдық, ізгілік, жақсылық, береке, молшылық, қасиеттілік, ақ ниет, оң бағалау сияқты дерексіз ұғымдармен байланысқан. Мұндай мағыналық кеңею адамның физикалық әлемді қабылдауы мен оны абстрактілі категорияларға көшіруінің нәтижесі ретінде қарастырылуы мүмкін.

«Ақ» концептісінің мазмұны түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетімен де тығыз байланысты. Ақ түс – жарықтықпен, тазалықпен, сүт тағамдарымен, ақ киіммен, қармен, таң нұрымен және табиғи жарықпен байланысты қабылданады. Осы нақты тәжірибелердің негізінде адамның санасында ақ түс жағымды эмоционалдық және аксиологиялық мәндермен ұштасқан. Сондықтан «ақ» лексемасының семантикалық құрылымынан нақты түс мағынасы мен абстрактілі бағалауыш мағынаның өзара байланысын байқауға болады.

Зерттеу мақсаты – түркі тілдеріндегі «ақ» концептісінің тілдік репрезентациясын когнитивтік тұрғыдан сипаттап, оның негізгі ассоциациялық және концептуалдық байланыстарын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін «ақ» лексемасының тура және ауыспалы мағыналарын, тұрақты сөз тіркестері мен фразеологиялық бірліктердегі қолданысын, мақал-мәтелдердегі мәдени семантикасын салыстыра қарастыру міндеттері қойылды.

Зерттеу материалдары ретінде қазақ және басқа түркі тілдеріндегі «ақ» компоненті бар тұрақты тіркестер, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер және мәдени қолданыстар алынды. Зерттеу барысында семантикалық, когнитивтік, салыстырмалы және контекстік талдау әдістері қолданылды.

«Ақ» концептісінің когнитивтік табиғатын анықтау үшін алдымен оның бастапқы түс мағынасына назар аудару қажет. Түс атауларының бастапқы қызметі – заттың визуалдық белгісін көрсету. Мысалы, ақ қар, ақ қағаз, ақ көйлек, ақ бұлт сияқты тіркестерде *ақ* белгілі бір заттың түсін тікелей сипаттайды. Бұл қолданыста лексеманың мағынасы нақты физикалық қасиетке негізделеді.

Алайда тілдік санада нақты түс белгісі біртіндеп абстрактілі сипаттарға көшеді. Ақ түстің жарық, таза, анық көрінуі оны жағымды қасиеттермен байланыстыруға негіз болады. Осыдан түс семаның негізінде жаңа концептуалдық байланыстар қалыптасады.

Бұл үдерісті шартты түрде төмендегі модель арқылы көрсетуге болады:

Ақ Түс → Жарық → Тазалық → Пәктік → Адалдық → Жақсылық.

Мұнда алғашқы екі компонент адамның тікелей сенсорлық тәжірибесіне негізделеді. Ал кейінгі компоненттер – сол тәжірибені абстрактілі деңгейде қайта түсіндірудің нәтижесі. Яғни адам нақты физикалық қасиетті моральдық және аксиологиялық категорияға көшіреді.

«Ақ» концептісінің ең негізгі когнитивтік модельдерінің бірі – «ақ – тазалық» байланысы. Бұл модель адамның ақ түсті қабылдау ерекшелігіне негізделген. Ақ түстегі заттың бойындағы кір немесе дақ тез байқалады. Осы тұрғыдан ақ түс көрнекілік пен тазалықтың белгісі ретінде қабылданады.

Қазақ тіліндегі ақ қар, ақ мата, ақ көйлек тәрізді тіркестерде ақ түс нақты физикалық тазалықпен байланысады. Ал ақ жүрек, ақ көңіл, ақ ниет сияқты тіркестерде тазалық физикалық кеңістіктен адамның ішкі дүниесіне көшеді.

Мысалы, ақ көңіл тіркесі адамның ішкі ниетінің түзу, пейілінің кең, арам ойдан ада екенін білдіреді. Мұнда көңілдің түсі туралы сөз болып тұрған жоқ. Ақ түс адамның психологиялық және моральдық қасиетін сипаттайтын метафоралық белгіге айналған.

Сол сияқты ақ жүрек тіркесінде жүрек адамның ішкі дүниесінің символы ретінде танылады. Ақ түс жүректің физикалық сипатын емес, адамның моральдық болмысын көрсетеді.

Түркі тілдерінде де осыған ұқсас модельдер кездеседі. Түрік тіліндегі *ak gönüllü*, *ak yürekli*, *ak yüzlü* тәрізді қолданыстар адамның жағымды қасиетін сипаттауға бағытталған. Мұндай параллельдер түркі тілдерінде ақ түстің моральдық мазмұнмен байланысуының ортақ когнитивтік негізі бар екенін көрсетеді. Алайда тілдердегі ұқсастықтарды тек формалық сәйкестік арқылы емес, мәдени контекст арқылы қарастырған жөн. Белгілі бір тілдегі «ақ» компонентінің семантикасы сол халықтың дәстүрлі мәдени тәжірибесімен толықтырылады. Сондықтан ортақ модельдің негізінде ұлттық ерекшеліктердің қалыптасуы заңды.

«Ақ» концептісінің келесі маңызды қабаты – адамның моральдық сапасын бағалау. Қазақ тіліндегі ақ ниет, ақ тілек, ақ көңіл, ақ жүрек сияқты тіркестерде ақ компоненті адамның ішкі ниетінің тазалығын және адалдығын білдіреді.

Ақ ниет тіркесінде *ақ* адамның мақсаты мен ойының жаман пиғылдан ада екенін білдіретін бағалауыш компонент ретінде қызмет етеді. Мұнда «ниет» дерексіз ұғымы түс арқылы сипатталып тұр.

Ал ақ тілек тіркесінде ақ түс жақсы ниетпен, игі тілекпен байланысады. Қазақ мәдениетінде тілек айту, бата беру дәстүрі қоғамдық және рухани қарым-қатынастың маңызды формасы болғандықтан, ақ компонентінің бұл қолданысы мәдени тұрғыдан да мәнді.

Ақ жол тіркесінің семантикасы да осы модельмен сабақтас. Оның құрамындағы ақ компоненті жолдың физикалық түсін білдірмейді, адамның алдағы сапарына, ісіне немесе өмір жолына қатысты жақсы тілек пен оң бағалауды білдіреді. Осыдан «ақ – дұрыс – жақсы – сәтті» концептуалдық желісі қалыптасады.

Қазақ мәдениетіндегі ақ бата тіркесін де осы қатарда қарастыруға болады. Мұндағы ақ сөзі батаның түсін емес, оның мазмұнының ізгі, қасиетті, оң сипатын көрсетеді. Бұл қолданыста «ақ» концептісі моральдық бағалаумен қатар, рухани-мәдени мағынаға ие болады.

Қазақ тіліндегі ақ жол, ақ іс, ақ тілек, ақ көңіл сияқты тіркестердің барлығында дерлік оң бағалау семасы байқалады. Мұнда ақ түс адамның санасында «дұрыстық»,

«адалдық», «жақсылық» категорияларымен байланысқан. «Ақ» концептісінің түркі халықтарының мәдениетіндегі маңызды қабаттарының бірі – молшылық пен береке ұғымы.

Бұл семантикалық байланыс дәстүрлі өмір салтымен тікелей байланысты. Түркі халықтарының дәстүрлі шаруашылығында мал өнімдері, әсіресе сүт және одан жасалатын тағамдар күнделікті тұрмыста маңызды орын алған. Қазақ мәдениетіндегі ақ тағамдардың – сүт, айран, қымыз, шұбат, құрт сияқты тағамдардың – молшылық пен берекенің белгісі ретінде қабылдануы «ақ» сөзінің мәдени семантикасының қалыптасуына әсер еткен.

Қазақ тіліндегі ақ дастарқан, ақ мол болсын, ақтан ауыз тию, ақ ішу тәрізді қолданыстарда ақ сөзі нақты түстен гөрі тағамдық, әлеуметтік және мәдени мазмұнды білдіреді. Осы модельдің ұлттық-мәдени сипаты айрықша. Өйткені «ақ» концептісінің молшылықпен байланысуы тек түстің визуалдық сипатына емес, белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылық тәжірибесіне сүйенеді.

Сондықтан «ақ» концептісін зерттеу тіл мен мәдениеттің өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Бір қарағанда түс атауы болып көрінетін сөздің астарында халықтың шаруашылық тәжірибесі, тағам мәдениеті, әлеуметтік қатынастары және дәстүрлі дүниетанымы сақталған.

Түркі тілдерін салыстыра қарастырғанда «ақ» концептісінің бірқатар ортақ семантикалық бағыттары байқалады. Қазақ, түрік, қырғыз, өзбек, әзербайжан және басқа түркі тілдерінде *ақ/ak/ак/oq/aq* тұлғаларының түс мағынасымен қатар жағымды бағалау, тазалық, адалдық, ізгілік ұғымдарымен байланысы кездеседі (Muratova 2020).

«Ақ» концептісінің түркі тілдеріндегі қолданысын зерттеу барысында екі түрлі деңгей байқалады. Біріншісі – түркі халықтарына ортақ когнитивтік қабат. Оған ақтың тазалық, адалдық, жақсылық, ізгілік, оң бағалау сияқты мағыналары жатады.

Екіншісі – белгілі бір халықтың тарихи-мәдени тәжірибесінен туындайтын ұлттық қабат. Қазақ тіліндегі ақтың сүт тағамдарымен, ақ дастарқанмен, батамен, ақсақалдықпен, ақ жаулықпен байланысы осы ұлттық қабаттың көрінісі болып табылады.

Осыған байланысты «ақ» концептісін зерттеуде концептуалдық универсалия мен ұлттық-мәдени ерекшеліктің арақатынасын ажырату маңызды.

«Ақ» концептісінің тағы бір ерекшелігі – оның эмоциялық-бағалауыштық әлеуетінің жоғары болуы. Адамды ақ көңіл, ақ жүрек деп сипаттау оның сыртқы бейнесін емес, ішкі моральдық сапасын бағалауды білдіреді. Сондықтан «ақ» сөзі адамның әлеуметтік және этикалық портретін қалыптастыратын бағалауыш құрал ретінде де қызмет атқарады.

Зерттеу нәтижесінде түркі тілдеріндегі «ақ» концептісінің қарапайым түс атауы шеңберінен әлдеқайда кең семантикалық және когнитивтік құрылым екені анықталды. Оның тілдік мазмұнында адамның сенсорлық қабылдауы, эмоциялық тәжірибесі, бағалауыштық ұстанымы, тарихи-мәдени жады және ұлттық дүниетанымы тоғысады (Айтова 2005).

«Ақ» концептісінің негізгі когнитивтік модельдері «ақ – тазалық», «ақ – пәктік», «ақ – адалдық», «ақ – жақсылық», «ақ – ізгілік», «ақ – оң бағалау», «ақ – береке», «ақ – молшылық», «ақ – қасиеттілік», «ақ – әлеуметтік мәртебе» бағыттарында қалыптасатыны байқалады.

Олардың ішінде «ақ – тазалық – пәктік – адалдық» моделі адамның физикалық түсті қабылдауынан моральдық категорияға қарай жасалған когнитивтік ауысуды көрсетеді. Ал «ақ – сүт – ризық – молшылық – береке» моделі түркі, соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық және мәдени тәжірибесімен сабақтас ұлттық-мәдени мазмұнды танытады.

Түркі тілдеріндегі материалдарды салыстыру «ақ» концептісінің ортақ түркілік когнитивтік негіздері бар екенін көрсетеді. Ақ түстің тазалық, адалдық, ізгілік, жақсы ниет және оң бағалаумен байланысуы бірнеше түркі тілдерінде ортақ сипатта көрінеді. Сонымен қатар әр тілдегі ұлттық мәдени тәжірибе концептінің мазмұнын өзіндік семантикалық белгілермен толықтырады.

Пайдаланған әдебиеттер

Muratova R. T. Historical Development and Semantics of Color Term AQ ‘White’ in the Bashkir Language (Against the Common Turkic Background) // Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology. – 2020.

Айтова Н. Қазақ тіліндегі түр – түс атауларының когнитивтік семантикасы. Алматы, «Жазушы», 2005 ж.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

Гульшат Ш.Шахманова
8D002301 – Филология: қазақ филологиясы
білім беру бағдарламасының докторанты,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан,
https://orcid.org/0000-0001-6246-2356,
e-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ MacArthur-Bates CDI САУАЛНАМАСЫН БЕЙІМДЕУ: ПИЛОТТЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ерте жастағы қазақтілді балалардың коммуникативтік және тілдік дамуын бағалауға арналған MacArthur-Bates CDI сауалнамасының бейімделген қысқартылған нұсқасы және пилоттық тексеру нәтижелері ұсынылады. Сауалнама қазақ тілінің агглютинативті құрылымы, лексикалық құрамы және мәдени ерекшеліктері ескеріле отырып әзірленді. Зерттеу жасы 26-53 ай аралығындағы 11 баланың деректері негізінде жүргізілді. Ата-аналар Qualtrics онлайн платформасы арқылы балаларының экспрессивті сөздік қорын, функционалдық сөздерді, фразалық сөйлеуін және негізгі грамматикалық категорияларды қолдануын бағалады.

Зерттеу нәтижесінде балалардың жасы ұлғайған сайын экспрессивті сөздік қоры артатынын және балалардың тілдік қолданысында күнделікті тұрмысқа қатысты нақты атаулардың басым екенін көрсетті. Заттық ұғымдар мен тағам атаулары, жануарлар мен дене мүшелері атаулары жоғары көрсеткішке ие болғанымен, абстрактілі ұғымдар сирек тіркелді. Ал морфологиялық дағдылардың ерте жастан-ақ жоғары деңгейде қалыптасатынын көрсетті. Сонымен қатар, сөздік қор мен грамматикалық құрылымдар арасында статистикалық тұрғыдан оң байланыс анықталды.

Қазақ тіліндегі нәтижелер түрік және әзербайжан тілдеріне бейімделген CDI нұсқаларындағы жалпы даму бағыттарымен салыстырылды. Пилоттық зерттеу қысқартылған сауалнаманың жасқа байланысты лексикалық және грамматикалық айырмашылықтарды тіркей алатынын көрсетті. Дегенмен шағын іріктеме нормативтік және диагностикалық қорытынды жасауға жеткіліксіз. Алынған нәтижелер қазақ тіліндегі толық сауалнаманы әзірлеуге, қатысушылар санын көбейту және оның сенімділігі мен валидтілігін кең көлемде зерттеуде тексеру үшін бастапқы эмпирикалық негіз болады.

Кілт сөздер: сауалнама, MacArthur-Bates CDI, агглютинативті тілдер, коммуникативтік даму, балалар тілі, экспрессивтік сөздік қор.

Abstract. This article presents an adapted, shortened version of the MacArthur-Bates CDI questionnaire – designed to assess the communicative and linguistic development of young Kazakh-speaking children – along with the results of a pilot study. The questionnaire was developed with consideration for the Kazakh language's agglutinative structure, lexical composition, and cultural nuances. The study was conducted using data from 11 children aged 26 to 53 months. Parents used the Qualtrics online platform to evaluate their children's expressive vocabulary, use of functional words, phrase-level speech, and application of basic grammatical categories. The results demonstrated that expressive vocabulary expands as children age and that their language use is dominated by concrete terms related to daily life. While concrete concepts—such as names for objects, foods, animals, and body parts – showed high frequency, abstract concepts were rarely recorded; however, the study revealed that morphological skills develop at a high level from an early age. Furthermore, a statistically significant positive correlation was identified between vocabulary and grammatical structures.

The results for the Kazakh language were compared with general developmental trends observed in versions of the CDI adapted for Turkish and Azerbaijani. The pilot study demonstrated that the abbreviated questionnaire is capable of capturing age-related differences in vocabulary and grammar. However, the small sample size is insufficient for drawing normative or diagnostic conclusions. The findings provide an initial empirical basis for developing a full-scale Kazakh version of the questionnaire, increasing the number of participants, and extensively evaluating its reliability and validity.

Keywords: questionnaire, MacArthur-Bates CDI, agglutinative languages, communicative development, child language, expressive vocabulary.

Кіріспе

Балалар тілінің ерте дамуын бағалау – психолингвистика мен қолданбалы лингвистиканың өзекті бағыттарының бірі. Ерте кезеңдегі сөйлеу дағдыларын дәл анықтау баланың когнитивтік, коммуникативтік дамуын болжауға және қажет болған жағдайда дер кезінде қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Көп жағдайда баланың сөйлеу тілін бағалауда стандартталған ата-аналар сауалнамалары тиімді құрал ретінде кеңінен қолданылады. Ата-ана баламен күнделікті қарым-қатынаста болғандықтан, ұсынған мәліметтері баланың сөйлеу тілі туралы толық әрі шынайы ақпарат беріп, оның коммуникативтік ортасын да бағалауға мүмкіндік туғызады. Осы тұрғыдан келгенде баланың ерте тілдік дамуын бағалау және диагностикалау құралдарының ішінде кең таралған, әрі ғылыми негізделген MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (CDI) (http://mb-cdi.stanford.edu/) ата-аналарға арналған сауалнамасы ерекше орын алады. Сауалнама жас ерекшелігіне байланысты әртүрлі балалардың жеке тілдік жүйесі шеңберінде тілдік компоненттердің даму деңгейлерінің вариативтілігін, олардың өзара арақатынасын, сондай-ақ баланың сөйлеу тіліне ықпал ететін факторларды (мысалы, отбасының әлеуметтік мәртебесі, баланың гендерлік ерекшелігі, отбасындағы баланың туу реттілігі) кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (CDI) сауалнамасы – балалар тілін зерттеу мен бағалаудың халықаралық деңгейде танылған құрал. Аталмыш сауалнама ағылшын тілінде XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап қолданылып келеді, ал өзге тілдердің көпшілігінде XXI ғасырдан бастап қолданыс тапты.

Бүгінгі таңда ағылшын тілінде сауалнаманың баланың жас ерекшелігіне қарай бағытталған үш нұсқасы кездеседі: 1. «Ерте жастағы балалардың сөйлеуі және коммуникативтік дамуы: сөздер мен ым-ишаралар (8-16 ай)» («The MacArthur Communicative Development Inventory: words and gestures»); 2. «Ерте жастағы балалардың сөйлеуі және коммуникативтік дамуы: сөздер мен сөйлемдер (16-30 ай)» («The MacArthur Communicative Development Inventory: words and sentences); 3. CDI-III 30-37 ай аралығындағы балалардың тілдік дамуын бағалауға арналған қысқартылған нұсқасы болып табылады. Сөздік қордың дамуына бағытталған CDI-WG нұсқасы 396 лексикалық бірліктен тұрса, ал CDI-WS 22 семантикалық категорияны құрайтын (мысалы, жануарлар, дене мүшелері, іс-әрекет атаулары және т.б.) 680 сөзді қамтиды (Fenson және т.б. 2007).

Бүгінгі күні MacArthur-Bates CDI сауалнамасы 100-ден астам тілге бейімделіп, тек диагностикалық құрал ғана емес, сонымен қатар әлемдік деңгейдегі кросс-лингвистикалық зерттеулердің негізі болып табылады. Бұл құрал арқылы әртүрлі тілдік жүйелердегі (флективті, агглютинативті және т.б.) балалардың сөйлеу тілі дамуының жалпы ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Түркітілдес ареалда онтолингвистикалық зерттеулердің әдіснамалық базасы түрік тілі негізінде жақсы қалыптасқан. Атап айтқанда, баланың коммуникативтік дамуын айқындайтын халықаралық стандартты сауалнамалардың ішінде түрік тіліне бейімделген нұсқасы алғашқы тәжірибелердің бірі болып табылады. Түрік тіліндегі MB-CDI құралының бейімделген нұсқасы TİGE (Türkçe İletişim Gelişimi Envanteri) (Acarlar және т.б. 2009) деп аталды. TIGE екі бөлек формадан тұрады: TİGE1 (8-16 ай) баланың коммуникативтік мінез-құлқын, алғашқы сөздерін және сөздік қорын бағалауға арналған құрал болса, TİGE2 (16-36 ай) балалардың тілдік дағдыларын, соның ішінде экспрессивті сөздік қорын, грамматикалық құрылымын және сөйлеу белсенділігін ата-аналардың бағалауы арқылы зерттейді.

Funda Acarlar (Acarlar және т.б. 2009) және әріптестері түрік тіліне CDI-ды бейімдеудің алғашқы кезеңінде сөздердің тізімін (812 лексикалық бірлік), грамматикалық құрылымдарды және ата-аналық сауалнама формаларын түрік тілінің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктеріне сәйкестендіреді. Авторлар агглютинативті тілдерде, әсіресе түрік тілінде, морфологиялық көрсеткіштердің ерте кезеңнен байқалатынын және септік, көптік, тәуелдік, шақ категориялары сияқты грамматикалық формалардың бала тілінде белсенді қолданылатынын көрсетеді.

Түркі тілдер қатарында MacArthur-Bates CDI сауалнамасын бейімдеудің маңызды тәжірибелерінің бірі әзербайжан тілінде (Sharifova, Brooks 2026) жүзеге асырылған бейімдеу болып табылады. Құрал екі нұсқадан тұрады. Бірінші нұсқасы –

түрік тіліндегі TIGE сауалнамасы негізінде жасалса, екінші нұсқасы – ата-аналардың пікірі мен жергілікті мәдени-лексикалық ерекшеліктер ескеріліп, қайта бейімделген. Бұл нұсқа 21 лексикалық категорияны қамтиды. 16-37 айлық 46 баланың деректеріне жүргізілген талдау жас ұлғайған сайын экспрессивті сөздік қордың артатынын, нақты және әлеуметтік тұрғыдан маңызды сөздер ертерек меңгерілетінін көрсетті. Сонымен қатар зат есімдер етістіктерге қарағанда орта есеппен 2.2 ай бұрын меңгерілетіні баяндалады. Дегенмен авторлар бұл нәтижелерді әзербайжан тіліндегі сауалнаманы стандарттаудың аяқталған кезеңі емес, құралды әзірлеу мен бастапқы тексерудің нәтижесі ретінде қарастырады (Sharifova, Brooks 2026).

CDI сауалнамасын қазақ тіліне алғаш рет 2014 жылы А.И.Герцен атындағы РМПУ-дің бала тілі кафедрасының меңгерушісі С.Н.Цейтлиннің рұқсатымен орыс тілінен Қ.Қ.Өмірбекова, Ж.Т.Тасжурекова, А.Д.Сейсенова, Г.Б.Ибатова, А.С. Оспанова бейімдеген. Нәтижесінде екі сауалнама бейімделген: Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілі тұрғысынан және коммуникативтік дамуының тесті: сөз және ым-ишарат бойынша 8 айдан 1 жас 5 айға дейінгі жастағы балаларға арналған «Көжек» тесті және Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілі тұрғысынан және коммуникативтік дамуының тесті: сөз және сөйлем бойынша 1 жас 6 айдан 3 жасқа дейінгі балаларға арналған «Қонжық» тесті» (Өмірбекова және т.б. 2021). Қазақ тіліне бейімдеу жұмыстары жүргізілгенімен, бұл бағыттағы зерттеулер толық жүйеленіп, кең көлемде жалғасын таппаған.

Орталық Азия тілдерінің типологиялық және әлеуметтік-лингвистикалық маңыздылығына қарамастан, бұл бағыттағы зерттеулер әлі де жеткіліксіз қамтылған. Сондықтан қазақ тіліндегі қысқартылған пилоттық сауалнаманы түрік және әзербайжан тілдеріндегі бейімдеу тәжірибелерімен салыстыру оның мазмұны мен құрылымын жетілдіруге қажетті өлшемдерді анықтауға мүмкіндік береді.

Демек, бұл зерттеудің мақсаты – MacArthur-Bates CDI сауалнамасының қысқартылған қазақша нұсқасын пилоттық апробациядан өткізу, оның жасқа байланысты лексикалық және грамматикалық айырмашылықтарды тіркеу мүмкіндігін бастапқы деңгейде бағалау, құралды одан әрі жетілдіру мақсатында түрік және әзербайжан тілдеріндегі стандартталған CDI деректерімен салыстырмалы талдау, қазақ тіліндегі толық көлемді сауалнаманы әзірлеудің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу дизайны

Зерттеу қазақ тілінде сөйлейтін ерте жастағы балалардың коммуникативтік және тілдік дамуын бағалауға арналған қысқартылған сауалнаманы бейімдеу және пилоттық тексеру мақсатында жүргізілді. Сауалнама MacArthur-Bates CDI әдістемесінің Words and Sentences формасында негізгі қағидаларға сүйене отырып әзірленді. Зерттеу пилоттық сипатта болғандықтан, оның мақсаты нормативтік көрсеткіштерді белгілеу емес, қазақша нұсқасының қолданылу мүмкіндігін тексеру, мазмұндық және әдістемелік мәселелерді анықтау және сауалнама көрсеткіштерінің жасқа байланысты өзгерістерге сезімталдылығын бастапқы деңгейде бағалау болды.

Сонымен қатар қазақ тіліндегі нәтижелерді түрік тіліндегі TIGE сауалнамасын әзірлеудің алғашқы кезеңімен және әзербайжан тіліндегі CDI-WS сауалнамасының нәтижелерімен салыстырылды. Салыстыру барысында жас диапазоны, іріктеме көлемі, лексикалық құрамы, грамматикалық бөлімдері, бейімдеу тәсілдері және негізгі даму көрсеткіштері қарастырылды.

Зерттеуге қатысушылар

Зерттеуге қатысушылар Көкшетау, Астана, Петропавл қалаларында тұратын 12 қазақ тілді отбасыларынан алынды. Олардың 7 қыз бала, 5 ер бала болды. Балалардың барлығы қазақ тілі негізгі қарым-қатынас тілі ретінде қолданылатын отбасыларды тәрбиеленуде.

Зерттеуге қатысқан 12 баланың ішінде бір респондент бойынша анасы тарапынан сөйлеу дамуының кешіктірілуі (ЗРР/ тілдік дамуына күдік) туралы алдын ала мәлімет берілді. Алайда бұл жағдай ресми клиникалық диагноз ретінде расталмаған, бала қазіргі уақытта психологиялық медициналық педагогикалық комисссия (ПМПК) тексерісінен өтуге жолдама алған. Зерттеудің мақсаты ерте жастағы қалыпты тілдік дамуды сипаттау болғандықтан, аталған қатысушы негізгі сандық талдаудан шығарылды.

Кесте-1. Балаларға қатысты ақпарат

Баланың ID коды	**Жынысы**	**Жасы (аймен)**	**Балабақшаға барады**
AA-01	Қыз	26	Жоқ
AE-01	Қыз	26	Иә
AN-01	Ұл	26	Жоқ
KH-02	Қыз	30	Жоқ
TZ-01	Ұл	33	Иә
AM-01	Қыз	34	Иә
AS-01	Қыз	34	Иә
AB-01	Ұл	33	Жоқ
ZQ-01	Қыз	41	Иә
SQ-01	Ұл	45	Иә
KH-01	Қыз	53	Иә

Зерттеуге қатысу ерікті түрде жүргізілді. Ата-аналарға зерттеудің мақсаты, сауалнаманы толтыру тәртібі түсіндіріліп, ата-аналардың жазбаша ақпараттандырылған келісімі алынды.

Сауалнаманы қазақ тіліне бейімдеу

CDI сарапшылар кеңесі ағылшын тіліндегі сауалнаманы тікелей аударуға рұқсат бермейді және бұл шешімнің өзіндік ғылыми негіздемесі бар. Мәселен, негізгі авторларды бірі профессор Филипп Дейл көрсеткендей: «The CDI board does not authorize translations, and more generally, we strongly discourage translations of the CDI (or any other language assessment instrument). This is because the concept of equivalency

does not have the same meaning for measuring language development as it does for other content areas. In other domains, such as the assessment of temperament in young children, the goal is to convey the same meaning to the parent or other person filling out the questionnaire, using the new language. For example, “How excited does your baby become when people play/ talk to him?” can be translated and will make sense to parents across languages. Thus translation of the questions is a plausible first approach, holding the content constant. Even here there are» (https://goo-gl.ru/btnmg). Яғни, тілдік құралды жай ғана аудару арқылы оның тепе-тең баламасын жасау мүмкін емес. Автордың пікірінше, ерте жастағы балаларға арналған сауалнаманы бейімдеу барысында кейбір сөздер лингвомәдени ерекшеліктерге байланысты басқа тілдік ортада кездеспеуі мүмкін. Мәселен, жапон тіліне бейімделген сауалнамада *«ірімшік»* немесе араб тіліндегі сауалнамада *«қар»* сөздерінің болмауы заңды құбылыс. Ал кейбір тілдерде керісінше, ұлттық мәдениетке негізделе отырып сауалнамаға жаңа атауларды қосу қажеттілігі туындайды. Мысалы, қазақ тіліндегі сауалнамаға мәдени лексика ретінде *«бауырсақ»*, *«айран»* сөздері қосылды.

Ғылыми зерттеу аясында біз аталмыш сауалнаманың II деңгейі – «Ерте жастағы балалардың сөйлеу және коммуникативтік дамуын бағалау тесті: сөздер мен сөйлемдер» пилоттық қысқа нұсқасын бейімдедік. Бейімдеу жұмыстары басталмас бұрын құралдың авторлық құқығы мен халықаралық стандарттарға сәйкестігін сақтау мақсатында ресми түрде рұқсат алынды. Атап айтқанда, CDI Консультативтік кеңесі (CDI Advisory Board) тарапынан және құралдың негізні авторларының бірі, профессор Филипп С.Дейл атынан ресми хат алынып, сауалнаманы қазақ тіліне бейімдеуге келісім берілді. Сонымен қатар, CDI (https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html) ресми парақшасына құрастырушы авторлар жайлы ақпарат енгізілді, бұл халықаралық деңгейде танылуын және ресми бейімдеу жобалары қатарына тіркелуін қамтамасыз етеді.

Пилоттық нұсқада бейімделген сауалнама бірнеше кезеңнен тұрады:

1. ***Кіріспе-нұсқаулық.*** Бұл бөлімде ата-аналарға сауалнаманы толтыру тәртібі мен ережелері жайлы нұсқаулық беріледі. Мәселен, баланы бірнеше күн бақылау қажеттігі, әр баланың жеке даму ерекшеліктерін ескеру керектігі, жауаптарды асықпай белгілеу және нәтижелердің салыстырмалы сипатта қолданылатыны туралы әдістемелік нұсқаулар беріледі.
2. ***Бала және респондент туралы мәліметтер.*** Бұл бөлімде баланың жасына, жынысына, денсаулығына қатысты ақпаратты жинау көзделді. Сонымен қатар сауалнаманы толтырған ата-ана туралы ақпарат тіркелді.
3. ***Сөздік қорды тексеру парағы.*** Бұл бөлім сауалнаманың негізгі диагностикалық блогы болып табылады. Бала айтады деген сөздік қолданыста бар нақты лексикалық бірліктер берілді. Лексикалық бірліктер бірнеше семантикалық топтарды қамтиды: жануарлар, тағам атаулары, тұрмыстық заттар, дене мүшелері, көлік түрлері және абстрактілі ұғымдар. Жалпы лексикалық бірлік саны 184. Сонымен қатар, берілген лексикалық материал әртүрлі сөз таптарын қамтиды. Мәселен, сауалнама құрамында зат есімдермен қатар сын есімдер, етістіктер,

есімдіктер, үстеулер енгізілген. Мұндай құрылым баланың тілдік дамуын тек лексикалық көлемі тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар грамматикалық және функционалдық тілдік бірліктерді меңгеру деңгейін, баланың сөйлеу тілінің құрылымдық ұйымдасуын сипаттауға, яғни, атауыштық және предикативтік компоненттердің қалыптасу деңгейін кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

4. ***Функционалдық сөздер мен грамматикалық құрылымдар.*** Бұл бөлімде баланың шылауларды, жалғаулықтарды және функционалдық сөздерді (мысалы: «ал», «бірақ», «егер», «сондықтан» т.б.) қолдану дағдылары бағаланады. Сонымен қатар сөйлем құрау қабілеті, ұзақ сөйлемдер құрастыру және нақты сөйлеу үлгілерін қолдануы тексеріледі.

5. ***Фразалық сөйлеу мен сөйлем үлгілері.*** Бұл бөлімде баланың тілдік қолданысындағы үш ұзын сөйлемін мысал ретінде жазып көрсету ұсынылады. Сонымен қатар қыстырма сөздерді («әрине», «мүмкін», «меніңше») қолдану деңгейі мен олардың контексте қолдану ерекшеліктері белгіленеді.

6. ***Грамматикалық дамуды бағалау блогы.*** Бұл бөлімде зат есімдердің түрленуі (септелуі, көптелуі), етістіктің шақ формалары (өткен шақ, осы шақ, келер шақ), сондай-ақ жақ формаларының қолданылуы сияқты морфологиялық және синтаксистік көрсеткіштер қарастырылады.

Деректерді жинау тәртібі

Деректер Qualtrics онлайн платформасы арқылы жиналды. Ата-аналарға арналған сауалнаманы толтырмас бұрын баланың сөйлеу әрекетін бірнеше күн бойы бақылау ұсынылды. Олар баланың өздігінен айтатын сөздері, қолданатын функционалдық бірліктері мен грамматикалық формаларын белгіледі. Сауалнаманы толтыру шамамен 20-30 минутқа созылды. Толтырылмаған немесе түсініксіз жауаптар болған жағдайда респонденттермен қосымша байланыс жасалып, мәліметтер қайта нақтыланды.

Нәтижелер мен талқылау

Экспрессивтік сөздік қордың құрамы

Қазақтілді балалардың экспрессивтік сөздік қорында нақты және күнделікті тәжірибемен байланысты сөздер басым болды. Тұрмыстық заттар мен тағам атаулары санатындағы сөздердің орташа меңгерілу көрсеткіші 82%-ды, жануарлар мен табиғатқа қатысты сөздер 76%-ды, дене мүшелерінің атаулары 71%-ды құрады (2-кесте). Ең төмен көрсеткіш абстрактілі ұғымдар санатында байқалды. Мысалы, уақыттық абстракцияны білдіретін *«кеше»*, *«кейін»*, *«ертең»* сөздерінің қолданысы барлық балада бірдей байқалмады.

Әзербайжан тіліндегі зерттеуде де нақты әрі әлеуметтік тұрғыдан маңызды сөздер ертерек меңгерілген. Еліктеуіштер, адамның дене мүше атаулары, ойындар мен күнделікті әрекеттерге қатысты сөздер балалардың сөздік қорында жоғары үлес көрсеткен. Ал үстеулер, септеуліктер мен жалғаулықтар тәрізді абстрактілі және грамматикалық бірліктер кейінірек пайда болған. Демек, сауалнама нәтижесінде анықталған абстрактілі лексиканың тапшылығы Ж.Пиаженің (Bashrin 2015)

когнитивтік даму теориясымен тікелей байланысты. Пиаже бойынша, 2-7 жас аралығындағы балалар нақты операциялар алдындағы кезеңде (pre-operational stage) болады. Бұл кезеңде баланың танымы «мұнда және қазір» принципімен шектеледі. Демек, бала тек физикалық тұрғыда бар, сезім мүшелерімен қабылданатын объектілерді ғана сөзбен таңбалайды. Абстрактілі ұғымдардың меңгерілмеуі – баланың логикалық жүйесінің әлі қалыптасу үстінде екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді.

Кесте-2. Сөздік қордың семантикалық топтар бойынша орташа көрсеткіші

Сөздердің семантикалық топтары	**Орташа меңгеру пайызы**	**Статистикалық сипаттама**
Тұрмыстық заттар мен тағам атаулары	82%	Баланың күнделікті қажеттілігімен тікелей байланысты сөздер
Жануарлар мен табиғат	76%	Танымдық деңгейдегі белсенді лексика
Дене мүшелері	71%	Өзін-өзі тану лексикасы
Қимыл-әрекет атаулары (етістіктер)	48%	Динамикалық процестерді сипаттау
Сындық-сапа (сын есімдер)	24%	Түс, көлем атаулары
Абстрактілі ұғымдар	7%	Дерексіз құбылыстардың атауы

Жасқа байланысты өзгерістер

Зерттеу нәтижелері қатысушылардың жасына байланысты экспрессивті сөздік қордың айқын өзгеретінін көрсетті. Деректер үш жас тобы бойынша сипаттамалық статистика арқылы талданды.

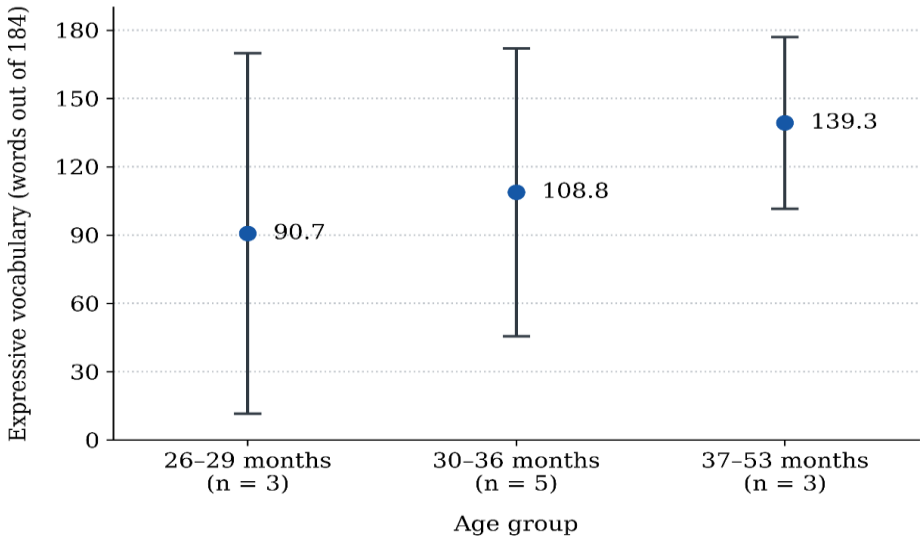
Кесте-3. Балалардың жас ерекшеліктері бойынша сипаттамасы

Жас тобы	**n**	**Орташа жас (mo.)**	**Экспрессивтік сөздік қор**	**Функционалды сөздер (0-10)**	**Морфологиялық белгілер (0-6)**
		M (SD)	*M (SD)* [range]	*M (SD)*	*M (SD)*
26-29 ай	3	**27.0 (0.4)**	**90.7 (79.2) [41–182]**	**2.0 (2.6)**	**2.7 (3.1)**
30-36 ай	5	**33.6 (2.0)**	**108.8 (63.2) [20–170]**	**3.8 (2.4)**	**4.8 (1.3)**
37-53 ай	3	**47.3 (5.6)**	**139.3 (37.8) [116–183]**	**7.0 (3.5)**	**6.0 (0.0)**
Барлығы	11	**35.5 (8.5)**	**112.2 (59.2) [20–183]**	**4.2 (3.2)**	**4.5 (2.1)**

Экспрессивті сөздік қордың орташа көлемі 26-29 айлық топта 90,7 сөзді, 30-36 айлық топта 108,8 сөзді және 37-53 айлық топта 139,3 сөзді құрады. Сауалнамадағы 184 сөзге шаққанда бұл көрсеткіштер тиісінше 49,3%, 59,1% және 75,7%-ға тең. Осылайша, үш жас тобында да сөздік қордың өсу бағыты байқалды.

Figure 1. Expressive vocabulary by age group

Group means ± 1 standard deviation

Note. Points represent group means; error bars indicate ±1 SD.

Жас тобы жоғарылаған сайын экспрессивті сөздік қордың орташа көлемінің өсу бағыты байқалды. Сонымен бірге 26-29 және 30-36 айлық топтарда жеке көрсеткіштердің шашырауы жоғары болды. Бұл бір жас шамасындағы балалардың сөздік қорында елеулі жеке айырмашылықтар бар екенін көрсетеді.

Біздің зерттеуіміздегі нәтижелер, яғни экспрессивті сөздік қордың өсу бағыты әзербайжан тіліндегі зерттеу нәтижелерімен сәйкес келеді. Әзербайжан тілді балалардың жасы мен жалпы сөздік көрсеткіші арасында оң байланыс анықталған: Пирсон корреляциясы r = 0,64, Спирмен корреляциясы ϱ = 0,58, екі жағдайда да p < 0,001. Жасқа негізделген квадраттық модель сөздік көрсеткішіндегі өзгерістің 43%-ын түсіндірген (Sharifova, Brooks 2026). Ал түрік TIGE сауалнамасының нәтижесі бастапқы 812 сөздің 34%-ы тұрақты жас өсімін, 56%-ы жалпы өсу бағытын көрсеткен. Бұл нәтижелер үш тілде де жас ұлғайған сайын экспрессивтік сөздік көрсеткіштердің арту бағыты байқалатынын көрсетеді. Дегенмен, сауалнамалардың көлемі мен жас диапазондары әртүрлі болғандықтан, абсолют сөз сандарын тікелей салыстыруға болмайды.

Функционалдық сөздер мен морфологиялық көрсеткіштер

Балалардың грамматикалық дамуын бағалау мақсатында қазақ тілінің ауызша қолданысында жиі кездесетін функционалдық сөздер мен байланыстырушы элементтер талданды. Сауалнамаға *және, бірақ, ал, өйткені, егер, әйтпесе* жалғаулықтары, *үшін* септеулік шылауы және сөйлемде үстемелеу әрі байланыстыру мәнін білдіретін *-да,-де* демеуліктері енгізілді. Бұл бірліктер сөздер мен сөйлемдерді

мағыналық жағынан байланыстырып, ыңғайластық, қарсылық, себеп-салдарлық, шарт және мақсат қатынастарын білдіреді.

Ата-аналар мысал ретінде ұсынған сөйлеу үлгілері жасы үлкен балалардың функционалдық сөздер мен жалғаулықтарды жиірек әрі әртүрлі мағыналық қатынаста қолданатынын көрсетті. Мысалы: *Мен балабақшаға бардым, бірақ Алуа бармады; Далаға шығу үшін шәпке киемін; Әйтпесе мен сені апаға айтамын*. Бірінші сөйлемде *бірақ* жалғаулығы қарсылықты қатынасты, екінші сөйлемдегі *үшін* септеулігі мақсат мәнін, ал үшінші сөйлемдегі *әйтпесе* жалғаулығы шарт пен ықтимал салдар арасындағы байланысты білдіреді. Мұндай бірліктердің пайда болуы баланың жеке сөздер мен қарапайым тіркестерді қолданудан мағыналық байланысы күрделірек айтылымдар құрауға өте бастағанын көрсетеді.

Функционалдық сөздер көрсеткіші жасқа байланысты біртіндеп өсті. 26-29 айлық балалар он бірліктің орта есеппен 2.0-ін, 30-26 айлық балалар 3.8-ін, ал 37-53 айлық балалар 7.0-ін қолданған (3-кесте). Бұл нәтиже жас ұлғайған сайын балалардың *және, бірақ, үшін, өйткені, егер* тәрізді байланыстырушы элементтерді жиірек қолдана бастайтынын көрсетеді. Мұндай бірліктердің көбеюі сөздік қордың кеңеюімен қатар сөйлемдер арасындағы мағыналық қатынастарды білдіру мүмкіндігінің дамып келе жатқанын аңғартады.

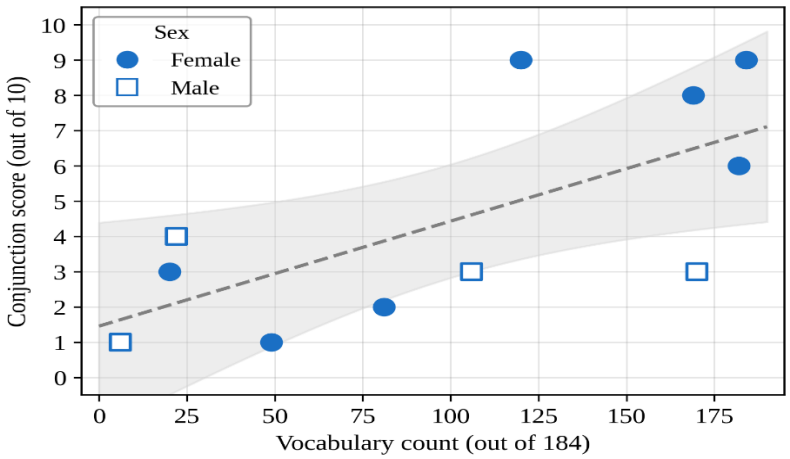
Морфологиялық бөлімде балалардың септік, көптік және тәуелдік жалғауларын, етістіктің шақ және жақ тұлғаларын қолдануы бағаланды. Ата-аналар ұсынған мысалдарда септік жалғаулы сөздер (*Әжеге барамыз, ауылға барамын, Бейбарыспен ойнаймын*), көптік тұлғалар (*Балалар далаға шықты*), сондай-ақ өткен шақ (*Әже үйіне кетті*), осы шақ (*Мен мультик көріп жатырмын*) және келер шақ формалары (*Атаға барамын, садиққа барамын*) тіркелді.

Морфологиялық көрсеткіштердің орташа мәні 26-29 айлық топта 2.7 балды, 30-36 айлық топта 4.8 балды, ал 37-53 айлық топта 6.0 балды құрады. Бұл нәтижелер қазақ тілінің негізгі грамматикалық көрсеткіштері баланың сөйлеу тілінде ерте жастан байқалып, жас ұлғайған сайын қолданылатын категориялар санының артатынын көрсетеді. Осы бағыт түрік тіліндегі зерттеудің құрылымымен де сәйкес келеді. Яғни, TIGE сауалнамасының грамматикалық бөліміне септік және тәуелдік жалғаулары, етістіктің шақ және аспект формалары, болымсыздық, сұраулық көрсеткіштер және бірнеше морфеманың бір сөз құрамында тіркесуі енгізілген.

Лексикалық және грамматикалық дамудың байланысы

Спирменнің рангтік корреляциясы экспрессивті сөздік қор мен функционалдық сөздер көрсеткіші арасында статистикалық мәнді оң байланыс бар екенін көрсетті: $rs = 0{,}677$, $p < 0{,}05$. Сөздік қоры кең балалар функционалдық сөздер мен жалғаулықтарды да көбірек қолданған. Бұл нәтиже лексикалық және грамматикалық дамудың өзара байланысты жүретінін көрсетеді.

Сурет-2. Экспрессивті сөздік қор мен функционалдық сөздерді қолдану көрсеткіштерінің байланысы

Note. Spearman's rs = .677, p = .022.

2-суретте экспрессивті сөздік қор көлемі артқан сайын функционалдық сөздер көрсеткішінің де жалпы өсу бағыты байқалады. Алайда анықталған корреляция сөздік қордың өсуі функционалдық сөздерді қолданудың тікелей себебі екенін дәлелдемейді. Екі көрсеткішке де баланың жасы, тілдік ортасы және коммуникативтік тәжірибесі ықпал етуі мүмкін. Іріктеме көлемі шағын болғандықтан, алынған байланыс пилоттық нәтиже ретінде қарастырылды.

Қазақ тілінде бұл байланыс әзербайжан CDI-WS зерттеуіндегі жалпы даму бағытымен үйлеседі. Әзербайжан балаларында сөздік қор ұлғайған сайын жалғаулықтар, септеуліктер мен үстеулер тәрізді грамматикалық және қатынастық бірліктердің үлесі артқан. Дегенмен әзербайжан зерттеуінде сөздік қор мен функционалдық сөздер арасындағы жеке корреляциялық көрсеткіш берілмегендіктен, екі нәтижені сандық тұрғыдан тікелей салыстыру мүмкін емес.

Жынысқа байланысты көрсеткіштер

Қыз және ер балалардың экспрессивті сөздік қоры Манн-Уитни критерийі арқылы салыстырылды. Қыздардың орта көрсеткіші 115,0 сөзді (SD=66,7), ал ұлдардың көрсеткіші 103,5 сөзді (SD=61,2) құрады. Қыздардың орташа сөздік қоры біршама жоғары болғанымен, топтар арасындағы айырмашылық статистикалық мәнді болған жоқ (4-кесте).

Кесте-4. Гендер бойынша сөздік қор: Манн–Уитни U тесті

Group	n	M..SD.	U	p
Female	7	115 (66.7)	16	0.788
Male	4	103.5 (61.2)		

Әзербайжан зерттеуінде, керісінше, қыздардың экспрессивті сөздік көрсеткіштері ұлдарға қарағанда статистикалық тұрғыдан жоғары болған. Аралас логистикалық модельде ұлдардың жеке сөзді айту ықтималдығы қыздармен салыстырғанда төмен болған, ал жалпы сөз санына құрылған модель де қыздардың

артықшылығын көрсеткен (Sharifova, Brooks 2026). Қазақ және әзербайжан нәтижелерінің айырмашылығы тілдік ерекшеліктен гөрі іріктеме көлемімен байланысты болуы мүмкін: әзербайжан зерттеуіне 46 бала, ал қазақ пилотына 11 бала қатысқан. Қазақ іріктемесіндегі 7 қыз бен 4 ұл жыныстық айырмашылықты сенімді анықтауға жеткіліксіз.

Қорытынды Зерттеу қазақ тіліндегі қысқартылған пилоттық MB-CDI сауалнамасының ерте жастағы балалардың лексикалық және грамматикалық даму ерекшеліктерін бастапқы деңгейде сипаттауға мүмкіндік беретінін көрсетті. Пилоттық нәтижелерде балалардың экспрессивті сөздік қорында күнделікті тәжірибеге қатысты нақты атаулар басым болып, абстрактілі және қатынастық мағыналарды білдіретін сөздер сирек кездесті. Жас көрсеткіштері жоғарылаған сайын экспрессивті сөздік қордың, функционалдық сөздер мен негізгі морфологиялық көрсеткіштердің орташа мәндері артты. Сонымен қатар сөздік қор мен функционалдық сөздер репертуары арасында статистикалық оң байланыс анықталды.

Қазақ тіліндегі нәтижелер түрік және әзербайжан тілдеріне арналған CDI нұсқаларында байқалған жалпы даму бағыттарымен үйлеседі. Үш тілде де сауалнаманы тікелей аударумен шектелмей, әр тілдік лексикалық, морфологиялық және мәдени ерекшеліктеріне бейімдеу қажеттігі көрінеді. Әсіресе агглютинативті түркі тілдерінде септік, көптік, тәуелдік, шақ және жақ көрсеткіштерін жеке бағалау маңызды. Дегенмен сауалнамалардың көлемі, қатысушылардың жас аралығы мен талдау тәсілдері әртүрлі болғандықтан, үш зерттеудегі абсолют көрсеткіштерді тікелей салыстыруға болмайды.

Алдағы кезеңде анықталған ерекшеліктер мен пилоттық қысқа нұсқадағы нәтижелерді ескере отырып, қазақ тілінің лексикалық, морфосинтаксистік және мәдени ерекшеліктерін кеңірек қамтитын толық сауалнама нұсқасын әзірлеу жоспарланып отыр. Зерттеуге қатысушылар санын едәуір көбейтіп, балаларды жас, жынысы, тілдік ортасы және әлеуметтік көрсеткіштері бойынша теңгеру қажет. Кең көлемді зерттеу барысында әр сөздің жасқа сезімталдығы, сауалнама бөлімдерінің ішкі келісімділігі және тілдік көрсеткіштерімен сәйкестігі тексерілуі тиіс. Ата-аналар берген мәліметтерді балалардың табиғи сөйлеу жазбаларымен салыстыру да сауалнаманың валидтілігін бағалауға мүмкіндік береді.

Ұсынылған қысқартылған сауалнама қазақ тіліндегі толық көлемді MB-CDI құралын әзірлеу мен стандарттауға бағытталған жұмыстың бастапқы кезеңі болып табылады. Пилоттық зерттеу сауалнаманың қолданылу мүмкіндігін көрсетіп қана қоймай, оның мазмұнын, жас шектерін және бағалау өлшемдерін жетілдіруге қажетті нақты бағыттарды айқындады. Кеңейтілген әрі репрезентативті зерттеу қазақтілді балалардың ерте тілдік дамуын ғылыми тұрғыдан бағалайтын сенімді құрал қалыптастыруға негіз болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Acarlar, F., Aksu-Koç, A., Küntay, A. C., Maviş, İ., Sofu, H., Topbaş, S., Turan, F. Adapting MB-CDI to Turkish: The first phase // Essays on Turkish Linguistics: Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics, August 6–8, 2008 / eds. S. Ay, Ö. Aydın, İ. Ergenç, S. Gökmen, S. İşsever, D. Peçenel. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009. – P. 313–320.

2. Bashrin S. D. Piaget’s Pre-operational Stage in Children: A Comparative Study [Electronic resource]. – Dhaka: BRAC University, 2015. – URL: https://www.semanticscholar.org/paper/60a215e7b90ac54caea1edf7811536e6900dc2e0

3. Dale Ph. Adaptations, Not Translations. Available at: https://goo-gl.ru/btnmg (accessed: 10.04.2026). https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html

4. Fenson, L., Bates, E., Dale, P. S., Marchman, V. A., Reznick, J. S., & Thal, D. J. (2007). MacArthur–Bates communicative development inventories. Baltimore, MD: Brookes.

5. The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (MB-CDIs). – URL: http://mb-cdi.stanford.edu/

6. Omirbekova, K.Q., Taszhurekova, Zh.T., Seisenova, A.D., Ibatova, G.B., & Ospanova, A.S. (2021). Formation of the Native Language System in Ontogenesis: Monograph [in Kazakh]. Almaty: AIBD National Scientific and Practical Center. 166 p.

7. Sharifova, S., & Brooks, P. J. (2026). Adaptation of the MacArthur-Bates Communicative Development Inventory into Azerbaijani: Words and Sentences. In R. Hill et al. (Eds.), Proceedings of the 50th Annual Boston University Conference on Language Development (pp. 736–749). Cascadilla Press.

Дана Мұсабекқызы Пашан
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, лингвист
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Ономастика бөлімінің меңгерушісі
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0583-862X
E-mail: pashan_dan@mail.ru

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМИЯСЫНДАҒЫ ЖАҢҒЫРУДЫҢ КОГНИТИВТІК-СЕМАНТИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғыру үдерісінің негізгі бағыттары когнитивтік-семантикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ономастика бөліміне аты-жөнін қою, өзгерту, түзету және қазақ тілінің нормаларына сәйкестендіру мәселелері бойынша жүгінген азаматтардың өтініштері мен тілдік сараптама материалдары алынды. Зерттеуде семантикалық, когнитивтік, салыстырмалы және контекстік талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғырудың ұлттық аты-жөн үлгілерінің қайта орнығуы, дәстүрлі есімдердің қайта қолданысқа енуі, есімдердің әлеуметтік-жыныстық сәйкестігіне байланысты қайта бағалануы, жағымсыз немесе ескірген семантикасы бар антропонимдерден бас тарту, аты-жөндерді қазақ тілінің фонетикалық және орфографиялық нормаларына сәйкестендіру, сондай-ақ жаңа мәдени ықпалдар негізінде жаңа есімдердің қалыптасуы сияқты бағыттардан тұратыны анықталды. Антропонимдік таңдаулардан «ұлттық бірегейлік», «тарихи жады», «дәстүр», «сұлулық», «ерекшелік», «заманауилық» тәрізді когнитивтік ұғымдардың көрінісі байқалады. Зерттеу қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғыруды тілдік жүйедегі механикалық өзгеріс емес, қоғамның тарихи жады, ұлттық құндылықтары және қазіргі әлеуметтік-мәдени талғамымен сабақтас күрделі үдеріс ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қазақ антропонимиясы, кісі есімі, жаңғыру, антропонимдік сана, ұлттық бірегейлік.

COGNITIVE-SEMANTIC REPRESENTATION OF RENEWAL IN KAZAKH ANTHROPONYMY

Abstract. Contemporary Kazakh anthroponymy is one of the linguistic systems that clearly reflects social, cultural, spiritual and value-related changes in society. In recent years, the use of personal names in Kazakh society has been characterized both by the revival of traditional anthroponyms and by the emergence of new and modern names. This phenomenon demonstrates

that renewal in Kazakh anthroponymy is not limited to the return of traditional names but involves the interaction of tradition and innovation.

The aim of this study is to describe the process of renewal in contemporary Kazakh anthroponymy from a cognitive-semantic perspective and to identify the main motivations underlying the formation and use of traditional and modern personal names. The study employs semantic, cognitive, comparative and contextual methods of analysis. The research material includes contemporary Kazakh personal names as well as traditional anthroponyms that have been reintroduced into active use.

The analysis demonstrates that the revival of traditional names can be interpreted as a linguistic representation of historical memory, cultural continuity and national identity. At the same time, the emergence of modern names is associated with parents’ aesthetic preferences, the desire for uniqueness, cultural interaction and contemporary socio-cultural values. These processes reveal the representation of such concepts as “national identity,” “historical memory,” “beauty,” “uniqueness” and “modernity” in anthroponymic consciousness.

The study concludes that renewal in contemporary Kazakh anthroponymy is a complex cognitive-semantic process encompassing both the revival of traditional personal names and the formation of new anthroponyms. This process reflects the continuity between tradition and innovation in Kazakh society and demonstrates the dynamics of contemporary anthroponymic consciousness.

Keywords: Kazakh anthroponymy, personal names, renewal, anthroponymic consciousness, national identity.

Кіріспе

Антропонимдер – белгілі бір этностың тарихи-мәдени тәжірибесін, дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын және ұлттық құндылықтарын сақтайтын тілдік бірліктер. Адамға қойылған есім белгілі бір кезеңдегі қоғамның мәдени, әлеуметтік және тілдік жағдайымен тығыз байланысты қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда кісі есімдерінің өзгеруі мен жаңаруы қоғамдағы өзгерістердің тілдегі көріністерінің бірі болып саналады.

Қазақ антропонимиясы тарихи тұрғыдан бірнеше мәдени және тілдік ықпалдарды бастан өткерді. Кісі есімдерінің құрамында көне түркілік, төл қазақтық, араб-парсылық және басқа да мәдени-тілдік қабаттар қалыптасты. Сонымен қатар XX ғасырда орыс тілінің әкімшілік және қоғамдық қолданыстағы ықпалы қазақтың аты-жөн жүйесіне де әсер етті. Кеңестік кезеңде -ов, -ев, -ин тәрізді фамилиялық тұлғалар кеңінен орнығып, қазақ азаматтарының аты-жөнін рәсімдеудің қалыпты үлгісіне айналды.

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен бірге ұлттық тіл мен мәдениетті жаңғырту үдерісі күшейді. Бұл құбылыс ономастикалық кеңістіктен де айқын байқалады. Соның ішінде қазақтың аты-жөн жүйесін ұлттық тілдің табиғатына сәйкестендіру, тарихи есімдерді қайта жаңғырту, жаңа есімдер қалыптастыру және қоғамның есімге деген көзқарасының өзгеруі қазіргі антропонимиялық үдерістердің маңызды бағыттарына айналды.

А. Смағұлов антропонимдердің белгілі бір тарихи кезеңнің тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық-мәдени өмірін танытатынын

атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, әрбір кісі аты өзінің пайда болған дәуірімен және сол кезеңдегі тілдік заңдылықтармен тікелей байланысты (Смағұлов 2006: 22). Демек, есімдер жүйесіндегі өзгерістерді қоғамдағы өзгерістерден бөлек қарастыруға болмайды.

Осы зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғыру үдерісінің негізгі бағыттарын анықтап, олардың когнитивтік-семантикалық негіздерін сипаттау.

Зерттеу міндеттері: қазіргі аты-жөн жүйесіндегі ұлттық үлгілердің жаңғыруын анықтау; дәстүрлі және жаңа есімдердің семантикалық ерекшеліктерін сипаттау; есімнің әлеуметтік қабылдануына әсер ететін факторларды көрсету; аты-жөндерді қазақ тілінің фонетикалық және орфографиялық нормаларына сәйкестендіру үдерісін талдау; қазіргі антропонимдік санада көрініс табатын негізгі құндылықтық ұғымдарды айқындау.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ономастика бөліміне аты-жөнін қою, өзгерту, түзету және қазақ тілінің нормаларына сәйкестендіру мәселелері бойынша жүгінген азаматтардың өтініштері, тілдік анықтамалар мен лингвистикалық сараптама материалдары пайдаланылды. Материалдар қазіргі Қазақстан қоғамындағы нақты антропонимдік қолданыстарды көрсетуімен құнды.

Зерттеуде семантикалық, когнитивтік, салыстырмалы және контекстік талдау әдістері қолданылды. Семантикалық талдау арқылы кісі есімдерінің лексикалық мағынасы мен қазіргі қолданыстағы коннотациясы анықталды. Когнитивтік талдау есім таңдаудың астарындағы ұлттық, әлеуметтік, эстетикалық және мәдени уәждерді анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс дәстүрлі және қазіргі антропонимдердің қолданысын салыстыру үшін пайдаланылды. Контекстік талдау есімнің нақты әлеуметтік ортадағы қабылдануын анықтауға бағытталды.

Қазақы аты-жөн үлгілерінің жаңғыруы

Қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғырудың айқын бағыттарының бірі – ұлттық аты-жөн үлгілерінің қайта орнығуы. Тәуелсіздік кезеңінде қазақ азаматтарының орыс тілінің ықпалымен қалыптасқан -ов, -ев, -ин тұлғаларынан бас тартып, қазақ тілінің дәстүрлі антропонимдік үлгілеріне көшу үрдісі байқалады.

Мысалы, құжаттық нұсқаларда Джармуханбетов Кайрат Бекбулатович – Жармұханбет Қайрат Бекболатұлы, Дубиров Данияр Балгабаевич – Дүбір Данияр Балғабайұлы, Джурабеков Болуспай Мадымарбекович – Жорабек Болысбай Мадымарбекұлы, Ямагулова Гульджагон Ибрайевна – Жұмағұл Гүлжан Ыбырайқызы, Абдижалалов Каират Абдимталипович – Әбдіжәлел Қайрат Әбдімтәліпұлы тәрізді өзгерістер кездеседі.

Бұл өзгерістерді тек құжаттық рәсімдеу мәселесі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Мұнда адамның өзінің ұлттық-тілдік сәйкестігін аты-жөні арқылы көрсетуге деген ұмтылысы байқалады. Яғни аты-жөннің тұлғасы адамның өзін белгілі бір тілдік және мәдени ортаға қатыстылығын танытатын белгіге айналады.

Осы тұрғыдан ұлттық антропонимдік үлгіге көшу «ұлттық бірегейлік» концептісімен тікелей байланысты. Адамның аты-жөнін қазақша рәсімдеуі оның қазақ тілінің табиғи заңдылықтарын қабылдауын ғана емес, ұлттық мәдени кеңістікке қатыстылығын да білдіреді.

Дәстүрлі есімдердің қайта жаңғыруы

Қазақ антропонимиясындағы жаңғырудың екінші бағыты – дәстүрлі есімдердің қайта қолданысқа енуі. Кісі есімдері белгілі бір тарихи кезеңде қоғамның дүниетанымына сәйкес қалыптасып, кейін қолданыстан шығуы немесе сиреуі мүмкін. Алайда әлеуметтік-мәдени жағдай өзгерген кезде бұрынғы есімдер жаңа буынның антропонимдік таңдауында қайта пайда болады.

Қазақтың дәстүрлі есімдер жүйесінде баланың дүниеге келу жағдайына, отбасылық жағдайға, ата-ананың тілегіне, белгілі бір оқиғаға немесе наным-сенімге байланысты қойылған көптеген есімдер бар. Олардың әрқайсысының өзіндік уәжі мен семантикасы қалыптасқан.

А. Смағұловтың пікірінше, антропонимдер халықтың өткен тұрмысынан, қоғамдық-әлеуметтік құрылымынан және материалдық әрі мәдени өмірінен ақпарат береді (Смағұлов 2006: 22). Сондықтан тарихи есімдердің қайта жаңғыруы өткен мәдени тәжірибенің қазіргі тілдік санада қайта өзектенуін көрсетеді.

Бұл үдерісте есімнің бастапқы семантикасы ғана емес, оның ұлттық сипаты да маңызды. Қазіргі ата-аналардың бір бөлігі балаға есім таңдағанда оның қазақы естілуіне, тарихи негізіне және ұлттық мәдениетпен байланысына мән береді. Демек, дәстүрлі антропонимдердің жаңғыруы «тарихи жады» және «ұлттық бірегейлік» концептілерімен байланысты.

Есімнің әлеуметтік-жыныстық сәйкестігі

Зерттеу материалдарындағы маңызды бағыттардың бірі – адамның есімін оның әлеуметтік-жыныстық сәйкестігі тұрғысынан қайта бағалау. Қазақ антропонимиясында Бақыт, Бейбіт, Жанат, Самал сияқты ер және әйел адамдарға қатар қойылатын есімдер кездеседі. Алайда кейбір есімдердің белгілі бір жынысқа қатысты қолданылу жиілігі уақыт өте келе өзгеруі мүмкін.

Мысалы, зерттеу материалдарында Ақниет, Данагүл, Самал, Ақерке сияқты есімдерді иеленген ер адамдардың аты-жөнін өзгертуге өтініш білдірген жағдайлары кездесті. Сол сияқты Айдын, Аян, Ердана, Елнұр тәрізді есімдерді иеленген әйел адамдардың есімін өзгертуге байланысты өтініштері де бар.

Мұндай жағдайларда есімнің сөздік мағынасы ғана шешуші фактор болмайды. Оның қоғамдағы нақты қолданысы, белгілі бір жыныс өкілімен ассоциациялануы және әлеуметтік ортадағы қабылдануы маңызды рөл атқарады. Яғни антропонимнің семантикасы оның әлеуметтік коннотациясымен толықтырылады.

Мәселен, Айдын есімі «айбат, қаһар», сондай-ақ «айқын, жарық» мағыналарында түсіндіріледі (Әнес, Жанұзақ 2009: 63). Аян есімі «көпке белгілі, жұртқа мағлұм» мағынасын білдіреді (Әнес, Жанұзақ 2009: 86). Алайда қазіргі қолданыста олардың ер адамдарға тән есім ретінде орнығуы әйел адамның бұл есімдерді өзіне сәйкессіз деп қабылдауына себеп болуы мүмкін.

Бұл мысалдар антропонимдік мағынаның тек сөздік деңгеймен шектелмейтінін, оның әлеуметтік тәжірибе арқылы қалыптасатынын көрсетеді.

Жағымсыз семантикасы бар есімдерді қайта бағалау

Қазақ дәстүрінде баланы түрлі қауіптен қорғау мақсатында жағымсыз семантикасы бар есімдер қою тәжірибесі де болған. Жаманбай, Жаманқұл, Тұяқ, Башпай, Итемген сияқты есімдердің қалыптасуын осы дәстүрмен байланыстыруға болады. Мұндай есімдердің бастапқы уәжі баланы тіл-көзден сақтау, назардан тыс қалдыру немесе оның өмірін сақтап қалу ниетімен байланысты болған.

Алайда қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда бұл есімдердің бастапқы уәжі көпшілікке түсінікті бола бермейді. Нәтижесінде олардың қазіргі тілдік санадағы семантикалық бейнесі жағымсыз сипат алады.

Мысалы, Жаманшал компоненттерімен байланысты қалыптасқан тектердің қазіргі қолданыста жағымсыз ассоциация тудыруы мүмкін. Сол сияқты Қойшыбай тәрізді бұрынғы әлеуметтік-шаруашылық ұғымдармен байланысты есімдер қазіргі ата-ана үшін ескірген антропоним ретінде қабылдануы ықтимал. «Қойшы» компоненті дәстүрлі қоғамдағы шаруашылық қызметті білдіргенімен, қазіргі антропонимдік санада оның әлеуметтік коннотациясы өзгеруі мүмкін.

Бұл жағдай антропонимдердің семантикалық мазмұны уақыт өте келе өзгеретінін дәлелдейді. Яғни бір кезеңде жағымды немесе бейтарап болған есім басқа тарихи-мәдени жағдайда жағымсыз қабылдануы мүмкін.

Аты-жөнді ұлттық тіл нормасына сәйкестендіру

Қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғырудың тағы бір маңызды бағыты – аты-жөндерді қазақ тілінің фонетикалық және орфографиялық нормаларына сәйкестендіру.

Зерттеу материалдарында құжаттардағы әріптік, дыбыстық және орфографиялық қателерді түзетуге байланысты көптеген мысал кездеседі. Мысалы, Абдукадиров Баранбай – Әбдіқадыр Боранбай, Төлөгөнова Айкыз Төлөгөновна – Төлегенова Айқыз Төлегенқызы, Амиров Улан Абдубекович – Әмір Ұлан Әбдібекұлы, Ертурин Айбар Бекмуканович – Ертөре Айбар Бекмұқанұлы, Бектембаева Зарнкуль Оразаевна – Бектембаева Зәуретүл Оразаевна тәрізді түзетулер жасалады.

Сонымен қатар шетелде немесе көрші мемлекеттерде дүниеге келген азаматтардың аты-жөндері сол елдің тілдік ерекшелігіне сәйкес таңбаланып, Қазақстанда қазақ тілінің нормасына қайта сәйкестендірілетін жағдайлар да кездеседі. Мысалы, Кабулов Нурсултан Кахраман углы – Қабыл Нұрсұлтан Қахарманұлы, Яхшиликов Биржан Нуржан уғли – Жақсылық Біржан Нұржанұлы, Азимбаев Қалдибек Нуржон уғли – Әзімбай Қалдыбек Нұржанұлы тәрізді нұсқалар қазақ тілінің фонетикалық және морфологиялық жүйесіне бейімделеді.

Бұл үдеріс антропонимдерді мемлекеттік тілдің орфографиялық және фонетикалық жүйесімен бірлікте қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Діни және мәдени факторлардың ықпалы

Антропонимдік таңдауға діни және мәдени факторлар да әсер етеді. Зерттеу материалдарында діни ұстанымға байланысты есімін өзгертуге өтініш білдірген азаматтар кездеседі. Сонымен бірге араб тілінен енген есімдердің қазақ тіліндегі дыбыстық және құрылымдық бейімделуі де антропонимдік жүйенің маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Мысалы, араб тіліндегі «абд» компонентінің қазақ тілінде «әбді» тұлғасында қалыптасуы байқалады. Бұл компоненттің мағынасы «құл, пенде» ұғымымен байланысты болып, діни антропонимдер құрамында белгілі бір модель қалыптастырады. Мұндай есімдердің қазақша таңбалануы тілдік бейімделу мен діни-мәдени дәстүрдің тоғысын көрсетеді.

Сонымен бірге қазіргі қоғамда ата-аналардың балаға есім таңдауда діни, ұлттық және эстетикалық факторларды қатар ескеретіні байқалады. Бұл антропонимдік сананың бір ғана фактор арқылы емес, бірнеше құндылықтық бағдардың тоғысуы арқылы қалыптасатынын көрсетеді.

Жаңа есімдер және мәдени ықпал

Қазіргі қазақ антропонимиясында жаңа есімдердің пайда болуы да жаңғыру үдерісінің бір бөлігі болып табылады. Қоғамның жаһандық мәдени кеңістікке енуі, ақпараттық технологиялардың дамуы, шетелдік мәдени өнімдердің таралуы ата-аналардың есім таңдауына ықпал етуде.

Қазіргі қолданыста Агата, Айзель, Айрин тәрізді шетелдік немесе шетелдік үлгіге жақын есімдердің кездесуі осы үдерісті көрсетеді. Мұндай есімдердің таңдалуында ата-аналардың ерекшелікке ұмтылысы, эстетикалық талғамы және халықаралық мәдени ортаға ашықтығы байқалады.

Бұл жерде «жаңғыру» ұғымын тек ұлттыққа қайта оралу ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Қазіргі антропонимиялық жаңғыру екі бағыттың қатар жүруімен сипатталады: бір жағынан, ұлттық және тарихи антропонимдер қайта өзектенеді; екінші жағынан, жаңа мәдени ықпалдар негізінде жаңа есімдер пайда болады.

Осы екі үдерістің қатар жүруі қазіргі қазақ антропонимдік санасының күрделі әрі динамикалық сипатын көрсетеді.

Антропонимдік таңдаудың когнитивтік негіздері

Зерттеу нәтижелері қазіргі ата-аналардың және аты-жөнін өзгертуші азаматтардың антропонимдік таңдауында бірнеше негізгі когнитивтік ұғымдардың белсенді екенін көрсетті.

Біріншісі – **ұлттық бірегейлік**. Қазақы аты-жөн үлгісін таңдау және дәстүрлі есімдерге қайта оралу ұлттық мәдени ортаға қатыстылықты білдіреді.

Екіншісі – **тарихи жады**. Бұрын қолданылған тарихи есімдерді қайта жаңғырту арқылы қоғам өткен мәдени тәжірибемен байланысын сақтайды.

Үшіншісі – **эстетикалық қабылдау**. Есімнің әуезділігі, қысқалығы, айтуға және жазуға қолайлылығы қазіргі есім таңдауда маңызды факторлардың бірі болып отыр.

Төртіншісі – **әлеуметтік сәйкестік**. Адам өзінің есімі арқылы қоғамдағы әлеуметтік және жыныстық сәйкестігін танытады. Сондықтан есімнің әлеуметтік ортадағы қабылдануы оны өзгертуге себеп болуы мүмкін.

Бесіншісі – **ерекшелік пен заманауилық**. Жаңа және сирек кездесетін есімдерді таңдау ата-аналардың баласына ерекше ат беруге және оны қазіргі мәдени ортаға сәйкестендіруге деген ұмтылысын көрсетеді.

Осы ұғымдардың барлығы қазіргі антропонимдік санада бір-бірімен өзара байланыста болады. Сондықтан антропонимдік жаңғыруды таза лингвистикалық құбылыс ретінде емес, тіл, мәдениет және қоғамның өзара әрекетінен туындайтын когнитивтік-мәдени үдеріс ретінде қарастырған жөн.

Қорытынды

Қазіргі қазақ антропонимиясындағы өзгерістер қоғамдағы әлеуметтік-мәдени және құндылықтық трансформациялардың тілдік көрінісі болып табылады. Зерттеу материалдары антропонимдік жаңғырудың бірнеше негізгі бағытын анықтауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, ұлттық аты-жөн үлгілерінің қайта орнығуы қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесімен және ұлттық бірегейліктің күшеюімен байланысты. Екіншіден, дәстүрлі есімдердің қайта қолданысқа енуі тарихи жады мен мәдени сабақтастықтың сақталуын көрсетеді. Үшіншіден, есімнің әлеуметтік-жыныстық сәйкестігі оның қазіргі қоғамдық қабылдануымен тығыз байланыста екені байқалады. Төртіншіден, бұрынғы мәдени ортада белгілі бір уәжбен қойылған жағымсыз семантикалы есімдер қазіргі тілдік санада қайта бағалануда. Бесіншіден, аты-жөндерді қазақ тілінің фонетикалық және орфографиялық нормаларына сәйкестендіру үдерісі жалғасып келеді. Алтыншыдан, жаһандық мәдени ықпал нәтижесінде жаңа антропонимдер қалыптасып, қазіргі есімдік қордың құрамын кеңейтуде.

Осы деректер қазіргі қазақ антропонимиясындағы жаңғырудың біржақты құбылыс емес екенін көрсетеді. Ол ұлттық дәстүрге қайта оралу, тарихи антропонимдерді жаңғырту, аты-жөндерді ұлттық тіл нормасына бейімдеу және жаңа мәдени ықпалдарды қабылдау сияқты үдерістердің қатар жүруінен тұрады.

Демек, қазіргі қазақ антропонимиясы қоғамның тарихи жадын сақтай отырып, жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделетін динамикалық жүйе ретінде дамып келеді. Антропонимдік таңдаулардан ұлттық бірегейлік, тарихи жады, дәстүр, эстетикалық талғам, ерекшелік және заманауилық тәрізді концептілердің өзара тоғысуы анық байқалады. Бұл антропонимияны қазақ қоғамындағы тілдік және мәдени өзгерістерді зерттеудің маңызды дереккөзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

Әнес Ғ., Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы, 2009.

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст. Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

Смағұлов А. Қазақ есімдері. – Алматы: Атамұра, 2006.

Әлия Ж. Назарова,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты Психолингвистика бөлімінің
ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан
https://orcid.org/0000-0002-4064-9993
e-mail: nazaraliya433@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛДІК САНАСЫ: ЕАЭ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК САЛЫСТЫРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілдік санасын еркін ассоциативті эксперимент арқылы зерттеу тәжірибесі қарастырылып, оның нәтижелері негізінде түркі халықтарының тілдік санасын салыстырмалы зерттеу перспективалары айқындалады. Эксперимент 2024 жылдың соңында жүргізілді: Қазақстанның бес өңіріндегі қазақ тілін ана тілі ретінде меңгерген 17-25 жас аралығындағы студенттер 1000 түрткісөзге жауап берді. 9118 респонденттің ішінен сапалық іріктеуден өткен 5750 информанттың реакциялары «Қазақ ассоциат-сөздер лұғатына» енгізілді. Мақалада түрткісөздерді іріктеу ұстанымдары, деректерді жинау және өңдеу тәртібі сипатталады. Ассоциативтік өрістерді талдау нәтижесінде қазақ тілдік санасының негізгі мазмұндық компоненттері анықталды: отбасы және туыстық, Отан – ел – жер, тіл және ұлттық бірегейлік, дәстүр мен мәдениет, әлеуметтік, моральдық-эмоциялық және діни-рухани құндылықтар. Кері индекс негізінде құрылған ассоциативтік желіде 113 сөзден тұратын ядро анықталып, оның жалпыадамзаттық және ұлттық-мәдени қабаттардан тұратыны көрсетілді, ал периферияда аралас кодты жауаптар, брендтер мен цифрлық лексика сияқты жаңа үрдістер шоғырланатыны байқалды. Қазақ тәжірибесі негізінде түркі тілдерінде біріздендірілген ассоциативтік эксперимент жүргізудің ортақ протоколы, ортақ стимулдар тізімін қалыптастыру жолдары ұсынылып, семантикалық-мәдени эквиваленттілік мәселесі қарастырылады. Түркі халықтарының тілдік санасындағы әмбебап, ортақ түркілік және ұлттық-спецификалық компоненттерді ажыратуға арналған салыстырудың үш деңгейлі моделі негізделеді.

Кілт сөздер: тілдік сана, еркін ассоциативті эксперимент, ассоциативтік өріс, ассоциативті сөздік, түркі халықтары.

Abstract

The article examines the experience of studying Kazakh linguistic consciousness by means of a free association experiment and, on the basis of its results, outlines prospects for the comparative study of the linguistic consciousness of Turkic peoples. The

experiment was at the end of 2024: university students aged 17-25 from five regions of Kazakhstan, native speakers of Kazakh, responded to 1000 stimulus words. Of the 9118 respondents, the responses of 5750 informants who passed quality screening were included in the "Kazakh Dictionary of Word Associations". The article describes the principles of stimulus selection and the procedures for data collection and processing. Analysis of the associative fields revealed the main content components of Kazakh linguistic consciousness: family and kinship; Homeland, country and land; language and national identity; tradition and culture; and social, moral-emotional and religious-spiritual values. In the associative network built from a reverse index, a core of 113 words was identified and shown to consist of a universal human layer and a national-cultural layer, while new trends such as code-mixed responses, brand names and digital vocabulary were found to concentrate in the periphery. Drawing on the Kazakh experience, the article proposes a common protocol for a unified associative experiment across Turkic languages and ways of compiling a shared stimulus list, and discusses the problem of semantic and cultural equivalence. A three-level model of comparison is substantiated to distinguish universal, common Turkic and nationally specific components in the linguistic consciousness of Turkic peoples.

Keywords: linguistic consciousness, free association experiment, associative field, associative dictionary, Turkic peoples.

Кіріспе. Қазіргі психолингвистика мен когнитивтік лингвистикада тіл автономды жүйе ретінде ғана емес, адам санасының, мәдениеті мен құндылықтар жүйесінің тілдік көрінісі ретінде қарастырылады. Осы антропоөзектік бағытта «тілдік сана» ұғымы орталық категорияға айналды: Е.Ф.Тарасовтың анықтауынша, тілдік сана – сананың тілдік таңбалар арқылы сыртқа шығарылған, объективтенген бейнелері (Тарасов 2000: 27). Тілдік сананы тікелей бақылау мүмкін емес, сондықтан оны зерттеу оның тілдік «іздерін» жүйелі түрде жинап, талдауды талап етеді.

Мұндай іздерді алудың ең сенімді әрі әлемдік тәжірибеде мойындалған тәсілі – еркін ассоциативті эксперимент. Г.Кент пен А.Розанов тізімінен (Kent, Rosanoff 1910) бастау алған бұл әдіс кейін ассоциативтік нормалар сөздіктеріне, Ю.Н.Караулов пен Н.В.Уфимцеваның ассоциативті-вербалды желі теориясына (Караулов т.б. 2002; Уфимцева 2011) және қазіргі онлайн мегажобаларға негіз болды. Әдістің артықшылығы – респондент өз санасын метарефлексиясыз «сыртқа шығарады», ал көп респонденттің реакциялары жинақталғанда жеке тұлғаның емес, тілдік ұжымның ассоциативтік нормасы көрінеді.

Қазақ ассоциативтік лексикографиясында бұған дейін Н.В.Дмитрюктің 1978 жылғы сөздігі мен 2014 жылғы «Қазақша ассоциациялық сөздік» (Дмитрюк т.б. 2014) болды, алайда екеуі де шамамен жүз шақты түрткісөзді қамтыды. 2024 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Психолингвистика бөлімі 1000 түрткісөз бойынша жаңа эксперимент жүргізіп, оның нәтижесінде «Қазақ ассоциат-

сөздер лұғаты» (Фазылжан т.б. 2025) жарық көрді. Осы материал негізінде қазіргі қазақтар тілдік санасының ассоциативті-вербалды моделі жасалды.

Жинақталған тәжірибенің маңызы тек қазақ тіл білімімен шектелмейді. Түркі халықтарының тілдік санасы ортақ тарихи-мәдени бастаудан нәр алғанымен, түркі тілдеріндегі ассоциативтік деректер әртүрлі кезеңде, әртүрлі стимул тізімі мен әртүрлі әдістеме бойынша жиналған, сондықтан оларды тікелей салыстыру қиын. Мақаланың мақсаты – қазақ тілдік санасын зерттеу үшін жүргізілген еркін ассоциативті эксперименттің тәжірибесі мен негізгі нәтижелерін көрсету және осы тәжірибе негізінде түркі халықтарының тілдік санасын салыстырмалы зерттеудің перспективаларын айқындау.

Қазақ тілдік санасын зерттеудегі еркін ассоциативті эксперимент: әдістеме және тәжірибе

Әдісті таңдау себебі. Эксперименттің үш түрінің (еркін, бағытталған, тізбекті) ішінен еркін ассоциативті эксперимент таңдалды, өйткені ол респондентке ешқандай семантикалық бағыт бермейді, демек, реакциялар тілдік санадағы ең тұрақты, автоматтанған байланыстарды көрсетеді. Сонымен қатар бұл формат ҚОАС-1978, ҚАС-2014 (Дмитрюк т.б. 2014), орыс (Караулов т.б. 2002) және славян ассоциативтік сөздіктерімен әдістемелік сабақтастықты сақтап, диахрониялық және тіларалық салыстыруға жол ашады. Эксперименттің мақсаты – қазіргі қазақ жастарының тілдік санасын, құндылықтар иерархиясын және дүниетанымдық бағдарын эмпирикалық түрде бейнелейтін ауқымды ассоциативтік тезаурус жасау (Фазылжан т.б. 2025).

Стимул сөздерді іріктеу. Түрткісөздер тізімі үш ұстаным бойынша құрастырылды: (1) 2016 жылы Тіл білімі институты әзірлеген «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігінен» жиілігі жоғары толық мағыналы лексика алынды; (2) халықаралық тәжірибеде сыналған тізімдер – Кент-Розановтың 100 сөзі ҚАС-2014-тің 112 сөздік тізімі бейімделіп енгізілді; (3) ұлттық дүниетанымды бейнелейтін этномаркерлі сөздер он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» іріктелді: прецедентті атаулар (*Абай, Алаш, Ұлытау, Қорқыт ата*), туыстық атаулар (*абысын, ағайын, жиен*), зооморфты және фитоморфты код (*бөрі, бота, жусан, адыраспан*), дәстүр, тағам, аспап атаулары (*беташар, бауырсақ, домбыра*) (Фазылжан т.б. 2025). Жалпыхалықтық және этномаркерлі лексиканың арақатынасы 70/30 болып жобаланды.

Респонденттер және өңірлер. Экспериментке Қазақстанның Оңтүстік, Батыс, Шығыс, Солтүстік және Орталық өңірлеріндегі жоғары оқу орындарының 17-25 жас аралығындағы студенттері қатысты. Қазақ тілінің ана тілі ретіндегі басымдығын қамтамасыз ету үшін тек қазақ мектебін бітірген және қазақ бөлімінде оқитын студенттер тартылды. Өңірлер арасындағы теңгерім үнемі бақыланып, бір өңірдің үлесі артқан жағдайда басқа өңірлерде қосымша сауалнама жүргізілді (Фазылжан т.б. 2025).

Ұйымдастыру тәртібі мен тапсырма. Эксперимент 2024 жылдың соңында онлайн форматта өтті: арнайы сайт жасалып, оған QR-код арқылы кіру қамтамасыз

етілді, ұйымдастырушылар студенттермен кездесіп, нұсқаулықты түсіндірді. Әрқайсысы 100 түрткісөзден тұратын он нұсқа сауалнама әзірленді, сөздер кездейсоқ ретпен берілді.

Деректерді жинақтау және өңдеу. Жауаптар сайт базасына автоматты түрде жиналып, Excel форматында жүктелді. Барлық түрткісөзге бір сөзді қайталаған, жауап ұяшықтарын бос қалдырған немесе мағынасы анықталмайтын сауалнамалар жарамсыз деп танылды. Нәтижесінде 9118 респонденттің 5750-інің реакциялары сөздікке енгізілді, яғни әр түрткісөзге 575 информанттың жауабы сәйкес келеді. Лұғаттық мақалада реакциялар жиілігінің кему ретімен беріліп, соңында төрт сандық көрсеткіш (жалпы реакция саны, әртүрлі реакциялар, бірегей реакциялар, жауап беруден бас тарту) көрсетілді. Қазақ ассоциативтік лексикографиясында алғаш рет респонденттің түпнұсқа емлесі, аралас кодты (қазақ-орыс-ағылшын) жауаптар, эмодзи мен сандар сақталды: мысалы, *адам 157 (<адаи 1)* (Фазылжан т.б. 2025). Мұндай деректердің өзі жастардың жазба мәдениеті мен көптілділігі туралы құнды ақпарат береді.

1-кесте. Еркін ассоциативті эксперименттің негізгі параметрлері

Параметр	Мәні
Өткізілген уақыты	2024 жыл
Түрткісөздер саны	1000 (10 нұсқа × 100 сөз, кездейсоқ ретпен)
Қатысушылар / сөздікке енгені	9118 / 5750 респондент (әр түрткісөзге 575 адам)
Өңірлер	Оңтүстік, Батыс, Шығыс, Солтүстік, Орталық Қазақстан
Респонденттер	17-25 жас, қазақ тілін ана тілі ретінде меңгерген ЖОО студенттері
Тапсырма	Түрткісөзге бір сөзбен жауап беру
Реакциялар көлемі	≈540,5 мың реакция; бас тарту ≈2,3%; 38 502 қайталанбайтын реакция-лексема

Осылайша эксперимент нәтижесінде бұрынғы қазақ ассоциативтік сөздіктерінен сегіз-он есе ауқымды, электрондық дерекқормен толықтырылған қазақ тілдік санасының ассоциативтік базасы қалыптасты (Фазылжан т.б. 2025).

Еркін ассоциативті эксперимент нәтижесіндегі қазақ тілдік санасының көрінісі

Ассоциативті өрістер және олардың құрылымы. Ассоциативті өріс – бір түрткісөзге берілген барлық реакциялардың жиілігі бойынша реттелген жиынтығы. Өрістің ең жиі реакциясы (доминант) және оның үлесі ұжымдық консенсустың дәрежесін көрсетеді. Мақала идеясына сай сегіз репрезентативті түрткісөздің өрісі 2-

кестеде берілді (жиіліктер лұғат деректері бойынша, орфографиялық нұсқаларымен қоса) (Фазылжан т.б. 2025).

2-кесте. Таңдаулы түрткісөздердің ассоциативтік өрісінің жоғары жиілікті бөлігі

Түрткісөз	n	Жиі реакциялар (жиілігі)	Доминант үлесі
АНА	568	әке 46; мама 36; мейірім 26; махаббат 25; ата 22; жұмақ 21; бала 17; өмір 16; жылулық 15; жәннат 10.	8,1%
ӘКЕ	572	асқар тау 89; ана 79; папа 38; тау 26; шеше 25; отбасы 21; қамқоршы 20; қамқор 18; тірек 12; қорған 8.	15,6%
ОТАН	566	Қазақстан 108; отбасы 52; ел 47; туған жер 37; ыстық 34; ана 29; Отан оттан да ыстық 20; жер 20; қорғау 18.	19,1%
ТІЛ	572	қазақ 163; ана 28; қазақ тілі 25; сөз 17; байлық 15; сөйлеу 15; ауыз 11; ағылшын 10.	28,5%
ШАҢЫРАҚ	548	киіз үй 108; отбасы 106; үй 62; кереге 29; қара 20; көтеру 17; береке 14; биік 12; әулет 10.	19,7%
ДОМБЫРА	573	күй 159; аспап 84; қобыз 38; қазақ 25; тарту 22; гитара 21; ішек 16; Адай 6; Құрманғазы 2.	27,7%
БАҚЫТ	549	отбасы 124; қуаныш 58; ақша 19; махаббат 19; шаттық 15; ата-ана 12; өмір 9; денсаулық 7.	22,6%
ЖУСАН	562	шөп 182; иісі 70; иіс 54; өсімдік 33; банк 32; ауыл 14; дала 10; туған жер 8; Отан 5.	32,4%

Кестеден бірнеше заңдылық байқалады. Біріншіден, нақты мәдени-салттық мазмұны бар түрткісөздерде (*домбыра, жусан, тіл*) доминант үлесі жоғары, яғни ұжымдық консенсус айқын; ал *ана* сияқты эмоциялық жүгі ауыр ұғымда реакциялар көп бағытты (доминант небәрі 8,1%), өріс *мейірім, махаббат, жұмақ, жылулық* сияқты бағалауыш реакцияларға «жайылады». Екіншіден, өрістердің ішінде қарама-қарсы және комплементарлы жұптар тұрақты: *ана → әке* (46) мен *әке → ана* (79) өзара нығайтылған түйін құрайды. Үшіншіден, реакциялар арасында фольклорлық-поэтикалық бірліктер мен прецедентті мәтіндер жиі кездеседі: *әке – асқар тау* (89, «тау» реакциясымен бірге 115, 20,1%), *Отан оттан да ыстық* (20), *ана – жұмақ/жәннат* (31). Бұл мақал-мәтел мен ауыз әдебиеті қалыптастырған бейнелердің жастар санасында белсенді өмір сүретінін дәлелдейді.

Сонымен бірге өрістерде қазіргі әлеуметтік шындық та көрінеді: *жусан → банк* (32) реакциясы коммерциялық брендтің (Jusan Bank) дәстүрлі фитоморфты

символмен бәсекелесе бастағанын, ал *мама* (36), *папа* (38), *family*, *mother*, *любовь* сияқты реакциялар тілдік байланыстың жастар лексиконындағы ізін көрсетеді.

Қазақ тілдік санасының негізгі мазмұндық компоненттері. Ассоциативтік реакцияларды мағыналық топтарға жинақтау тілдік сананың мазмұндық компоненттерін алдын ала болжамсыз, эксперимент деректерінен шығаруға мүмкіндік береді. Талдау нәтижесінде мынадай компоненттер анықталды (3-кесте).

3-кесте. Қазақ тілдік санасының мазмұндық компоненттері және оларды растайтын реакциялар.

Компонент	**Эксперименттік дәлел (түрткісөз → реакция, жиілігі)**
Отбасы және туыстық	бақыт → отбасы 124; шаңырақ → отбасы 106; үй → отбасы 99; отан → отбасы 52; ата → әже 91, қария 74; ақсақал → ата 192.
Отан, ел, жер	атамекен → Отан 115, туған жер 101; ел → Қазақстан 100, мемлекет 95, халық 74; мемлекет → ел 186; жусан → туған жер 8.
Тіл және ұлттық бірегейлік	ұлт → қазақ 197; тіл → қазақ 163; қазақ → ұлт 118, мен 31, Алаш 18, намыс 12, қонақжай 8.
Дәстүр мен мәдениет	дәстүр → салт 232; наурыз → мейрам 143, көже 117; домбыра → күй 159; қонақ → дастархан 65; дастарқан → бауырсақ 49.
Әлеуметтік құндылықтар	жұмыс → еңбек 157, ақша 147; ақша → байлық 72, доллар 62; тәуелсіздік → ел 65, еркіндік 56, егемендік 47.
Моральдық-эмоциялық бағалау	ар-ұят → намыс 238, тәрбие 51; достық → адалдық 54; дос → дұшпан 50, адал 42; махаббат → сезім 173, жүрек 35.
Діни-рухани	дін → ислам 281 (49,4%), сенім 30; ана → жұмақ 21, жәннат 10.

Компоненттер бір-бірінен оқшау емес. *Отбасы* ұғымы «ең жақын» шеңберден шығып, *бақыт*, *үй*, *Отан* өрістеріне енеді: жастар үшін бақыттың бірінші атауы – отбасы (22,6%). *Отан* өрісінде мемлекеттік атау (*Қазақстан* 108) мен отбасылық-туған жерлік мағына (*отбасы* 52, *туған жер* 37, *ана* 29) қатар тұрады, яғни азаматтық және этномәдени бірегейлік тілдік санада бір-бірімен тоғысады. *Ұлт* пен *тіл* ұғымдары ортақ «қазақ» түйіні арқылы байланысады (34,9% және 28,5%): тіл этностың бірінші белгісі ретінде қабылданады. Моральдық категориялар «ар – ұят – намыс» үштігі түрінде (*ар-ұят* → *намыс* 238, 42,9%) тұрақтанған. Әлеуметтік-экономикалық компонент (*жұмыс* → *ақша*, *бақыт* → *ақша* 19) қазіргі жастардың прагматикалық бағдарын көрсетеді, бірақ ол құндылықтар иерархиясында отбасы мен қуаныштан кейін орналасады.

Қазақ тілдік санасының ассоциативті-вербалды моделінің ерекшеліктері. Жеке өрістерден тұтас желіге өту үшін барлық 1000 мақаланың реакциялары кері индекске біріктірілді: әр реакция-сөз үшін оның қанша түрлі түрткісөзге жауап ретінде кездескені (байланыстылық дәрежесі) есептелді. Желіде 38 502 қайталанбайтын реакция-лексема бар, сонда барлық әртүрлі реакциялардың 65,9%-ы тек бір рет қана кездеседі. Бұл Н.В.Уфимцева негіздеген ядро–периферия моделінің (Уфимцева 2011) қазақ материалында эмпирикалық расталуы болып табылады (4-кесте).

4-кесте. Қазақ тілдік санасының ассоциативтік желісіндегі ядро мен периферия

Аймақ	Байланыстылық дәрежесі	Сөз саны	Мысалдар
Ядро	≥ 100 түрткісөз	113 (0,29%)	адам (634), ақша (408), жақсы (351), өмір (321), бақыт (301), бала (250), жұмыс (245), ел (179), ауыл (173), қазақ (169), ата (166)
Жақын периферия	20–99	1051 (2,7%)	мектеп, көмек, мықты, тұлға, жүрек, еңбек, жол, тарих
Алыс периферия	2–19	11 052	белгілі бір мағыналық өрістерге тән реакциялар
Шеткі (бірегей) аймақ	1	26 286 (68,3%)	жеке-дара, шығармашылық, аралас кодты реакциялар, эмодзи

Модельдің бірінші ерекшелігі – ядроның екі қабатты сипаты. Оның ең жоғары деңгейінде жалпыадамзаттық, антропоцентристік бірліктер тұр: *адам* сөзі түрткісөздердің 63,4%-ына реакция ретінде қатысады. Бұл қазақ тілдік санасы, басқа да тілдік санаға тән болғандай, ең алдымен «адам туралы» екенін көрсетеді. Алайда ядроның келесі деңгейінде айқын ұлттық-мәдени қабат бар: *ел, ауыл, қазақ, ата, Қазақстан, халық, той*. Ядродағы бес «тартылыс орталығы»: антропологиялық-экзистенциалдық (*адам, өмір, бақыт*), отбасылық (*бала, отбасы, үй, ана*), материалдық-экономикалық (*ақша, жұмыс*), білім-танымдық (*білім, сөз, оқу*) және ұлттық-мемлекеттік (*ел, қазақ, Қазақстан*) орталықтар бір-бірімен тығыз байланысқан.

Екінші ерекшелік – *ұлттық-мәдени маркерленген реакциялардың* тұрақтылығы. Жоғары жиілікті реакциялар арасында фольклорлық формулалар (*асқар тау, Отан – оттан да ыстық*), этнографиялық реалийлер (*кереге, уық, көже, күй*), прецедентті есімдер (*Адай, Құрманғазы, Алаш*) және мифологиялық қабат (*бөрі → көк* 30) кездеседі. Салт-дәстүрге қатысты өрістердің бірегейлік үлесі корпус орташасынан төмен, яғни бұл салада жастардың білімі біркелкі, стандартталған. Үшінші ерекшелік –

периферияда жаңа үрдістердің шоғырлануы: аралас кодты жауаптар, брендтер, цифрлық лексика мен эмодзилер алдымен шеткі аймақта пайда болып, біртіндеп жақын перифериряға жылжиды.

Сонымен, 1000 түрткісөз бойынша алынған деректер қазақ тілдік санасын тұрақты ядросы, өтпелі аймағы және кең, серпінді перифериясы бар көпқабатты желі ретінде сипаттауға мүмкіндік берді. Қазақ тілдік санасы бойынша жинақталған ассоциативтік деректер мен оны өңдеу тәжірибесі осы әдістемені басқа түркі халықтарына қолдануға және алынған нәтижелерді салыстыруға мүмкіндік береді.

Қазақ тәжірибесі негізінде түркі халықтарының тілдік санасын салыстырмалы зерттеу перспективалары

Түркі тілдерінде ассоциативтік деректер жоқ емес: *Л*.Н.Титованың қырғыз-орыс ассоциативтік сөздігі (1975, ~100 түрткісөз) түркі кеңістігіндегі алғашқы сөздіктердің бірі болды; башқұрт және татар тілдерінің ассоциативтік сөздігі жарық көрді; түрік тілі үшін 600 сөздің ассоциативтік жиынтықтары жарияланды. Алайда бұл еңбектердің түрткісөз тізімдері, респонденттер құрамы мен саны, өңдеу принциптері әртүрлі, сондықтан олардағы айырмашылықтың қайсысы мәдени, ал қайсысы әдістемелік екенін ажырату мүмкін емес. Осы олқылықты жоюдың жолы – қазақ экспериментінің тәжірибесін біріздендірілген түркілік жобаның негізі ретінде пайдалану.

Біріздендірілген түркілік ассоциативті эксперимент жүргізу. Қазақ, қырғыз, өзбек, түрік, әзербайжан, түрікмен, татар, башқұрт, ұйғыр, саха және басқа түркі тілдерінде бірдей әдістеме бойынша еркін ассоциативті эксперимент жүргізу ұсынылады. Салыстырудың дұрыстығының басты шарты – протоколдың бірізділігі. Қазақ тәжірибесіне сүйене отырып, ортақ протоколдың негізгі талаптарын былай тұжырымдауға болады (5-кесте).

5-кесте. Түркілік ассоциативтік эксперименттің ортақ протоколы (ұсыныс)

Параметр	Ұсынылатын талап
Респонденттер	17-25 жастағы ЖОО студенттері; тілді ана тілі ретінде меңгерген, сол тілде білім алған; жыныс, өңір, оқу бағыты бойынша теңгерім.
Көлем	әр түрткісөзге кемінде 500 жарамды жауап; елдің негізгі өңірлерін қамту.
Нұсқаулық	ойға бірінші келген сөзбен жауап беру
Ұсыну тәсілі	бірыңғай онлайн платформа; бір нұсқада 100 түрткісөзді қамту; кездейсоқ рет.
Сапа сүзгісі	бос, қайталанған және мағынасыз реакцияларды алып тастаудың ортақ критерийлері.
Өңдеу	түпнұсқадағы жауаптарды сақтау және нормаланған нұсқаны қатар беру.

Мұндай протокол қазақ экспериментінде сыналған шешімдерді (онлайн сауалнама, QR-код, 10 нұсқа, түпнұсқа емлені сақтау, төрт сандық көрсеткіш) басқа тілдерге көшіруге мүмкіндік береді. Жобаны үйлестіруде Халықаралық Түркі академиясы сияқты түркі әлемінің ғылыми институттарының және ұлттық тіл білімі институттарының ынтымақтастығы шешуші рөл атқара алады.

Ортақ стимулдар жүйесін қалыптастыру. Қазақ экспериментінің 1000 түрткісөзінен түркі халықтарының тілдік санасын салыстыруға жарамды ортақ ядролық тізім (шамамен 100-150 бірлік) іріктеу ұсынылады. Оған, біріншіден, әмбебап-базалық ұғымдар (*ана, әке, бала, үй, су, жер, өмір, бақыт*), екіншіден, құндылықтық-азаматтық ұғымдар (*Отан, ел, халық, тіл, еркіндік, болашақ*), үшіншіден, ортақ түркілік мәдени код бірліктері (*бөрі, ат, дала, қонақ, дастарқан, ақсақал*) енуі тиіс. Халықаралық тізімдерден (Кент–Розанов) алынған сөздерді сақтау түркі деректерін әлемдік базалармен де салыстыруға жол ашады.

Бұл жерде ең күрделі мәселе – сөзбе-сөз аударма емес, семантикалық және мәдени эквиваленттілік. Түбірі ортақ сөздердің мағынасы түркі тілдерінде әрдайым сәйкес келмейді (6-кесте).

6-кесте. Ортақ стимулдардың түркі тілдеріндегі баламалары және эквиваленттілік мәселесі

қазақ	қырғыз	өзбек	түрік	әзербайжан	Ескертпе
ана	эне	ona	anne	ana	толық эквивалент
ел	эл	el / yurt	ülke / il	el / ölkə	түрікше *il* – «әкімшілік бірлік», сондықтан тура балама емес
бақыт	бакыт	baxt	mutluluk	xoşbəxtlik	түрікше *baht* – «тағдыр, сәт», «бақыт» мағынасы – *mutluluk*
дәстүр	салт	an’ana	gelenek	ənənə	әртүрлі түбірлер, мағынасы жақын
бөрі	бөрү	bo‘ri	kurt / bozkurt	qurd / boz qurd	мифологиялық «көк бөрі» бейнесі ортақ

Түркі халықтарының тілдік санасындағы ортақ және ұлттық-спецификалық компоненттерді анықтау. Болашақ салыстырмалы зерттеудің басты сұрағы: *түркі халықтарының тілдік санасында қандай ассоциативтік байланыстар ортақ және қайсысы белгілі бір халыққа тән?* Салыстыруды шартты түрде үш деңгейде жүргізу ұсынылады. ***Әмбебап компонент*** – көптеген тілдерде кездесетін байланыстар (мысалы, *ана → мейірім, махаббат*; *ана ↔ әке*; *дос → дұшпан*). ***Ортақ түркілік компонент*** – түркі тілдерінде ортақ, бірақ әмбебап байланыстар емес; қазақ деректері негізінде олардың болжамды қатарына *бөрі → көк*; *жер/Отан → туған*

жер; *қонақ* → *дастархан*; *ақсақал* → *ата*, *бата* сияқты байланыстарды жатқызуға болады. ***Ұлттық-спецификалық компонент*** – бір халықтың тарихи-мәдени тәжірибесіне тән байланыстар: қазақ деректерінде *домбыра* → *күй*, *Адай*; *шаңырақ* → *қара шаңырақ*; *жусан* → *туған жер* сияқты реакциялар осы деңгейге үміткер.

Ұсынылған деңгейлер қазір *болжам* ғана: оларды тексеру басқа түркі тілдеріндегі деректер жиналғаннан кейін мүмкін болады. Осының негізінде болашақта түркі халықтарының ортақ когнитивтік-ассоциативтік кеңістігін – ортақ ядросы мен ұлттық перифериялары бар «түркілік ассоциативтік атласты» сипаттауға мүмкіндік туады.

Қорытынды. Біріншіден, қазақ тілдік санасын зерттеуге бағытталған ауқымды еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді: 2024 жылы Қазақстанның бес өңірінде 9118 респондент қатысып, сапалық іріктеуден өткен 5750 информанттың 1000 түрткісөзге берген реакциялары «Қазақ ассоциат-сөздер лұғатына» енгізілді.

Екіншіден, эксперимент қазақ тілдік санасының ассоциативтік құрылымын, тұрақты байланыстарын және ұлттық-мәдени мазмұнын эмпирикалық деректер негізінде сипаттауға мүмкіндік берді: 113 сөзден тұратын ядро анықталды, оның жалпыадамзаттық және ұлттық-мәдени қабаттардан тұратыны көрсетілді; отбасы, Отан-ел-жер, тіл мен ұлттық бірегейлік, дәстүр, моральдық және әлеуметтік құндылықтар тілдік сананың негізгі мазмұндық компоненттері ретінде расталды.

Үшіншіден, қазақ экспериментінде қалыптасқан әдістеме мен тәжірибе, яғни протокол, түрткісөз іріктеу принциптері, деректерді өңдеу және кері индекс негізіндегі желілік талдау – түркі халықтарының тілдік санасын бірыңғай принциптер негізінде салыстырмалы зерттеуге негіз бола алады. Мұндай зерттеу ортақ түркілік және ұлттық-спецификалық компоненттерді ғылыми тұрғыда ажыратып, түркі әлемінің ортақ когнитивтік-мәдени кеңістігін эмпирикалық деректермен сипаттауға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д. и др. Қазақша ассоциациялық сөздік / Казахский ассоциативный словарь. – Алматы; М.: Медиа-Логос, 2014. – 330 с.
2. Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Русский ассоциативный словарь: в 2 т. – М.: АСТ-Астрель, 2002.
3. Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира / отв. ред. Н.В.Уфимцева. – М.: ИЯ РАН, 2000. – С. 24-32.
4. Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. – М.: ИЯ РАН, 2011. – 252 с.
5. Фазылжан А.М., Абаева М.Қ., Дмитрюк Н.В., Сарыбай М.Ш., Назарова Ә.Ж. және т.б. Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты. – Алматы: Қазақ кітабы, 2025. – 544 б.
6. Kent G.H., Rosanoff A.J. A study of association in insanity // American Journal of Insanity. – 1910. – Vol. 67. – P. 37–96, 317-390.

Күлдірсін С. Сарышова, филология ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
қауымдастырылған профессоры
https://orcid.org/0000-0001-6117-3018
е.почта: kuldirsinsar@gmail.com

Айдана Н. Жалғас – Қорқыт ата атындағы
Қызылорда университетінің магистранты
е.почта: aidana.zhalgas04@gmail.com

АБАЙ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІНІҢ ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАРДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлының «толық адам» концепциясы мен шетелдік ғалымдардың когнитивтік тұжырымдары арасындағы байланыс қарастырылады. Мақалада автор Абайдың 15, 17 және 31-қарасөздеріндегі философиялық пайымдауларды Дэниел Канеман, Антонио Дамасио және Герман Эббингауз сияқты әлемдік ғалымдардың теорияларымен салыстыра отырып талдайды. Абай ұсынған «ақыл, қайрат, жүрек» үштағанының қазіргі психологиядағы интеллектуалдық, мотивациялық және эмоциялық компоненттермен үндестігі ғылыми түрде негізделген. Зерттеу барысында ақынның «өзіңнен өзің есеп алу» қағидасының бүгінгі рефлексия және өзін-өзі дамыту әдістемелерімен сәйкестігі айқындалады. Автор Абай мұрасының тек әдеби құндылық емес, сонымен қатар заманауи нейроғылым мен психология үшін маңызды ресурс екенін дәлелдейді. Жұмыс қорытындысында кемел тұлға қалыптастырудағы рухани және когнитивті факторлардың бірлігі туралы тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: Абай концептосферасы, когнитивті фактор, рухани интеллект, дофамин жүйесі

Abstract. This study examines the relationship between the great thinker Abai Qunanbaiuly’s concept of the “Perfect Man” (Tolyq Adam) and the cognitive theories developed by international scholars. The author comparatively analyzes the philosophical ideas expressed in Abai’s 15th, 17th, and 31st Words of Wisdom alongside the theories of internationally renowned scholars such as Daniel Kahneman, Antonio Damasio, and Hermann Ebbinghaus. The correspondence between Abai’s triad of “reason, will, and heart” and the intellectual, motivational, and emotional components identified in modern psychology is scientifically substantiated. The author also demonstrates that Abai’s principle of “giving an account of oneself” is consistent with contemporary approaches to

self-reflection and personal development. The author argues that Abai's intellectual legacy is not only of literary value but also an important resource for contemporary neuroscience and psychology. The study concludes that spiritual and cognitive factors are interconnected in the development of a well-rounded individual.

Keywords: Abai's conceptosphere, cognitive factor, spiritual intelligence, dopamine system

Зерттеудің өзектілігі: Әлем кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сай мәдениетімізді тануға деген құлшыныс ұлт тарихында орны бар тұлғалардың шығармашылық мұрасын дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесі негізінде зерттеп-зерделеумен тікелей сабақтастықта артып келеді. Қазіргі ғылым парадигмасындағы ізденістер адам капиталын дамыту тек түрлі кәсіби дағдылармен ғана емес, рухани-адамгершілік құндылықтармен, яғни ішкі үйлесіммен бірлестікте зерттеу керектігін дәлелдеп отыр. Олай болса, хакім Абайдың «Толық адам» концепциясы заманауи тұлға қалыптастырудың негізі ретінде ғылыми тұрғыдан қайта пайымдауды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты: Ұлы Абайдың ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау үштік формуласы бүгінгі ғылым әлемінде кеңінен танылa бастаған EQ (Emotion Quality), яғни эмоциялық зердемен қатар SQ (Spirit Quality) – рухани интеллектіні де қамтиды. Әсілінде, адамның рухани байлығы болмаса, оның алған терең білімі де, мықты эмоциялық зердесі де толыққанды жұмыс істемейді. Яғни, SQ болмаса, IQ, EQ-дың пайдасы аз. Осыған орай зерттеу мақаламыздың алдына Абайдың «Толық адам» моделіндегі құндылықтарды қазіргі батыстық және отандық ғылымдағы «кемел тұлға» (акмеология), «эмоционалды интеллект» (EQ) және «гуманистік психология» тұжырымдамаларымен салыстыра отырып, олардың арасындағы ғылыми сабақтастықты негіздеуді мақсат етіп қойдық.

Зерттеу әдістері: Зерттеу барысында герменевтикалық талдау, яғни Абай қара сөздері мен өлеңдерінің мәтінін терең түсіну және концептуалды модельдеу әдістері қолданылды. Абайдың «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» триадасы заманауи психологиялық құрылымдармен салғастырылды.

Нәтижелер:

Абайдың «Толық адам» моделі қазіргі заманғы интегралды психология мен акмеологияның баламасы екені дәлелденді.

1. Абай Құнанбайұлының 31-қарасөзінде (Кунанбаев 2011: 70) ұсынылған танымдық қағидалар (4 шарт) қазіргі заманғы психология мен нейрогылымда ғылыми тұрғыдан дәлелденген тұжырымдармен толық үндеседі. Дэниел Канеманның зейін теориясы, Антонио Дамасионың эмоция мен ойлау байланысы, Герман Эббингауздың есте сақтау заңдылықтары және Джон Свеллердің когнитивтік жүктеме теориясы Абайдың ой-тұжырымдарының өміршеңдігін айқындайды. Ойымызды мысалмен дәлелдейік:

1. Зейін мен сана: Дэниел Канеман (Kahneman 2011: 22-26). Канеман адам ойлауын екі жүйеге бөледі:

• **1-жүйе** – жылдам, автоматты;

• **2-жүйе** – баяу, саналы, зейінді қажет етеді.

Ғалымның негізгі жаңалығы:

• Адам тек зейін қойған кезде ғана ақпаратты терең өңдейді;

• Зейінсіз қабылданған ақпарат есте сақталмайды.

Бұл Абайдың: «Көкірегі байлаулы берік болмақ керек» дегенімен толық сәйкес келеді. Яғни, Абай айтқан «көкірек» – Канеманның «саналы, зейінді ойлау жүйесі».

2. Эмоция мен есте сақтау: Антонио Дамасио (Damasio 1994: 158-175**).** Дамасионың басты жаңалығы:

- Ойлау мен эмоция бір-бірінен бөлек емес;
- Эмоциясыз қабылданған ақпарат әлсіз есте сақталады.

Ол: ми ақпаратты эмоция арқылы «маңызды» деп белгілейді, ал қызықтырған нәрсе ұзақ есте қалады – деп дәлелдейді

Бұл Абайдың: «Ғибрәтлану керек, көңілденіп, ынтамен ұғу керек» дегенімен дәл келеді. Яғни, Абай «ынта» мен «көңіл» арқылы оқуды айтса, Дамасио оны ғылыми түрде дәлелдеген.

3. Қайталау және ұмытудың заңы: Герман Эббингауз (Ebbinghaus 1885: 85-109**)** – есте сақтау ғылымының негізін қалаушылардың бірі.

Негізгі жаңалығы: «Ұмыту қисығы» (forgetting curve)

- Адам жаңа ақпараттың көп бөлігін тез ұмытады;
- Қайталау болмаса, білім жоғалады.

«Spaced repetition» қағидасы:

- Уақыт аралатып қайталау есте сақтауды күшейтеді

Бұл Абайдың: «Қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек» деген сөзінің ғылыми дәлелі. Яғни, Абай тәжірибемен айтса, Эббингауз оны эксперимент арқылы дәлелдеген.

4. Алаңдатушы факторлар: Джон Свеллер (Sweller, Ayres, Kalyuga 2011: 57-69**)** Свеллердің негізгі жаңалығы:

- Адам миының ақпарат өңдеу мүмкіндігі шектеулі;
- Артық ақпарат пен алаңдату оқуды қиындатады.

Ол үш түрлі жүктемені айтады:

- негізгі (learning);
- артық (extraneous);
- пайдалы (germane).

Бұл Абайдың: «Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік...» дегенімен толық сәйкес. Демек, Абайдың 31-қарасөзінде көрсетілген төрт қағида:

1. Зейін;
2. Эмоциялық қатысу;
3. Қайталау;
4. Алаңдатудан сақтану – қазіргі когнитивті психологияның негізгі заңдылықтарымен толық сәйкес келеді.

Ең маңыздысы, Абай бұл тұжырымдарды ешқандай зертхана, құралсыз **таза философиялық және өмірлік бақылау арқылы** айтқан.

Ал кейін:

- Канеман → зейінді дәлелдеді;
- Дамасио → эмоцияны дәлелдеді;
- Эббингауз → жаттауды дәлелдеді;
- Свеллер → когнитивті жүктемені дәлелдеді.

2. Ұлы Абай 15-қара сөзінде есті мен есер адамның айырмашылығын сөз етеді (Кунанбаев 2011: 36-37). Бұл тұрғыда Абайдың ой-тұжырымдары қазіргі заманғы ғылыми көзқарастармен сабақтасып, оның танымдық көзқарастарының тереңдігін айқындайды.

1. «Есті адам» vs «Есер адам» (Саналы өмір vs импульсивті өмір).

Абай:

- Есті адам → орынды іске қызығады;
- Есер адам → кездейсоқ, уақытша ләззатқа ұмтылады.

Бұл – қазіргі психологиядағы **өзін-өзі реттеу (self-regulation)** ұғымы.

Мысалы, Рой Баумайстер зерттеулерінде:

- Табысқа жететін адамдар → өз қалауын бақылап, ұзақ мерзімді мақсатты таңдайды;
- Ал өзін-өзі әлсіз бақылау → уақытты бос өткізуге әкеледі.

Яғни, Абайдың «есті» адамы = қазіргі ғылымдағы саналы, өзін басқара алатын тұлға.

2. «Құмарлық – дерт» (Дофамин және тәуелділік).

Абай құмарлықты «дерт» дейді, бұл – өте дәл ғылыми тұжырым.

Қазіргі нейроғылымда:

- Құмарлық → **дофамин жүйесімен** байланысты. Лайк, ойын, көңіл көтеру → уақытша «рақат» береді, дегенмен кейін бос күй, тәуелділік пайда болады. Бұл туралы Анна Лембке (Lembke 2021: 47-70) еңбегінде: Қазіргі адам «рахатқа тәуелді» болып бара жатқанын айтады. Қорытындыласақ, Абай айтқан «мастық», бүгінгі тілмен айтқанда, **дофаминдік тәуелділік.**

3. «Мастық ақылды байлайды» (Импульсивті мінез-құлық).

Абайдың: «Ақылдың көзін байлап...» дегені қазіргі ғылымдағы **импульсивтілік (impulsivity).** Ғалымдар күшті эмоция кезінде адам логикалық ойлай алмайтынын және сол сәтте қате шешімдер қабылдайтынын айтады. Бұл идея Дэниел Канеманның жоғарыда айтылған теориясымен де сәйкес келеді.

4. Ең маңыздысы – «Өзіңнен өзің есеп ал» (Self-reflection, journaling).

Абай: «Күнінде бір мәрте… өзіңнен өзің есеп ал», – дейді. Қазіргі зерттеулерде бұл **рефлексия (self-reflection), журнал жүргізу (journaling)** әдістері деп аталып жүр.

Ғылыми дәлелдер:

Джеймс Пеннебейкер: (Pennebaker & Smyth, 2016, 22-24) «Жазу арқылы ойды шығару психиканы жеңілдетеді, нәтижесінде адам өз әрекетін жақсы түсінеді», –

десе, Кэрол Дуэк (Dweck 2006: 15-23, 223-264) адамның қабілеті мен мүмкіндігін өзгермейтін қасиет емес, дамытуға болатын мүмкіндік ретінде қабылдауын growth mindset («өсу ойлауы») ұғымымен байланыстырады. Мұндай көзқарас адамның қиындыққа, қателікке және сәтсіздікке реакциясын өзгертіп, өзінің даму мүмкіндіктерін қайта бағалауына ықпал етеді. Бұл – **growth mindset (өсу ойлауы)** негізі. Қазіргі коучингтердің айтып жүрген табыс психологиясы: күнделік жазу, апталық анализ, мақсаттарды қайта қарау осы идеяға саяды.

Барлығы Абай айтқан бір ғана нәрсе – **өзіңе есеп беру**. Ең таңғаларлығы, бүгінгі «self-development», «productivity», «journaling» деген трендтердің бәрін Абай өз кезінде айтып кеткен.

Абай айтқан «жылы жүрек» феномені қазіргі ғылымдағы эмоционалды интеллект (EQ) және эмпатия теориясымен, «нұрлы ақыл» – когнитивті интеллектпен (IQ), ал «ыстық қайрат» – мотивация және жігер (willpower) ұғымдарымен 100% сабақтасатыны анықталды.

Абай Құнанбайұлының 17-қарасөзіндегі (Кунанбаев 2011: 39-41) «ақыл, қайрат, жүрек» концепциясы қазіргі психологиядағы когнитивті, мотивациялық және эмоциялық компоненттердің біртұтас моделін білдіреді. Дэниел Канеман ақылдың шектеулілігін, Анджела Дакворт қайраттың маңызын, Дэниел Гоулман эмоциялық интеллектің жетекші рөлін, ал Лоуренс Колберг (Kohlberg 1981: 1-3) моральдық сананың дамуын ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Абрахам Маслоудың өзін-өзі жүзеге асыру теориясы бұл үдерістің түпкі мақсатын айқындайды. Алайда аталған бағыттардың әрқайсысы жеке-жеке зерттелсе, Абай оларды бір жүйеге біріктіріп, жүректі адам болмысының басты реттеушісі ретінде танытады. Бұл оның танымдық-философиялық көзқарастарының тереңдігі мен әмбебаптығын көрсетеді.

1. Абайдың моделі – «адам психикасының интегративті теориясы». Абай үш компонентті көрсетеді: Ақыл, Қайрат, Жүрек. Маңыздысы – ол бұларды бөлек емес, **біртұтас жүйе** ретінде қарастырады. Бұл қазіргі ғылымда **integrative model of personality** деп аталады.

2. Ақыл (когниция) – Дэниел Канеман (Kahneman 2011: 22-26). Канеманның басты идеясы – адам шешімді екі түрлі жолмен қабылдайды: жылдам (интуитивті) және баяу (саналы), бірақ ол ақылдың үнемі дұрыс шешім қабылдай бермейтініне тоқталады.

Бұл – Абайдың ақыл бағыт береді, бірақ жүрек болмаса әділет болмайды деген ойы еді.

3. Қайрат (ерік, табандылық) – Анджела Дакворт (Duckworth 2016: 42). Дакворттың жаңалығы: Табысқа жетудің басты факторы – талант емес, **табандылық (grit),** яғни ұзақ мақсатқа берілу, қиындыққа төзу, үздіксіз еңбек. Алайда қайрат бағытсыз болса, адам дұрыс емес жолда да табанды болуы мүмкін. Бұл – Абай айтқан: «Қайрат көп, бірақ жүрек жоқ» жағдайы, яғни қайрат → энергия; жүрек → бағыт.

4. Жүрек (эмоция, мораль) – Дэниел Гоулман (Goleman 1995: 249**).** Гоулманның революциялық идеясы: адам табысының 80%-ы эмоциялық интеллекке

байланысты. EQ құрамына өзін түсіну, эмоцияны басқару, басқаларды түсіну (эмпатия) кіреді.

Бұл – Абайдың «жүрек» ұғымының ғылыми баламасы, бірақ Абай бұдан да тереңдеп, жүрек тек эмоция емес, ол – **ар, ұят, әділет** деп тұжырым етеді.

5. Кемел адам – Абрахам Маслоу (Maslow 1971: 41–56, 164-165): адамның ең жоғары деңгейі – өзін-өзі жүзеге асыру, кейін ол тағы бір деңгей қосады: **self-transcendence** (өзінен жоғары құндылықтарға қызмет ету): адам тек өзі үшін емес, қоғам үшін өмір сүреді.

Бұл – Абайдың «толық адам» концепциясымен сәйкес. Абайдың 17-қарасөзінде тек мораль емес, **адамның толық психологиялық моделі жасалады**. Оның формуласы: ***Ақыл + Қайрат + Жүрек. Жетекші – Жүрек***

Қазіргі ғылымда:

- Канеман → ақыл шектеулі екенін көрсетті;
- Дакворт → қайраттың маңызын дәлелдеді;
- Гоулман → эмоцияның шешуші рөлін ашты;
- Колберг → мораль дамуын түсіндірді;
- Маслоу → кемел адамды сипаттады.

Дегенмен, зерттеушілердің ешқайсысы бұларды Абай сияқты **бір жүйеге біріктіріп берген жоқ**.

Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі «бес асыл іс» пен 17- қарасөзіндегі «ақыл, қайрат, жүрек» тұжырымдары өзара тығыз байланыста қарастырылуы тиіс. Терең ой – нұрлы ақылдың көрінісі болса, талап пен еңбек – ыстық қайраттың іске асуы, ал қанағат пен рақым – жылы жүректің адамгершілік негізін білдіреді. Қазіргі психологияда бұл ұғымдар когнитивті қабілет (IQ), эмоциялық интеллект (EQ) және мотивациялық тұрақтылық (grit) ретінде жеке зерттелгенімен, Абай оларды біртұтас жүйе ретінде қарастырып, адам болмысының үйлесімді моделін ұсынады. Бұл оның философиялық көзқарастарының тереңдігін ғана емес, сонымен қатар қазіргі ғылыми тұжырымдармен сабақтастығын айқындайды.

Қорытынды. Абайдың «Толық адам» моделі – тек XIX ғасырдың философиялық туындысы емес, XXI ғасыр ғылымының концептуалды сұраныстарына жауап бере алатын, заманауи білім беру мен тұлға дамуының әмбебап бағдарламасы. Абай концепциясын заманауи ғылым тіліне көшіру ұлттық тәрбие жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай Кунанбаев «Қара сөз» – «Книга слов». 2011. – 250 бет.
2. Damasio A. Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain. – New York: Avon Books, 1994. – p. 312.

3. Duckworth A. Grit: The Power of Passion and Perseverance. – New York, 2016. – p. 323.
4. Dweck C.S. Mindset: The New Psychology of Success. – New York: Random House, 2006. – p. 288.
5. Ebbinghaus H. Über das Gedächtnis. Untersuchungen zur experimentellen Psychologie. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1885. – p. 169.
6. Goleman D. Emotional intelligence why it can matter more than IQ. 1995. – p. 249.
7. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: "Farrar, Straus and Giroux", 2011. – p. 499.
8. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. Vol. *1.* Essays on Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – p. 441.
9. Lembke A. Dopamine Nation: Finding Balance in the Age of Indulgence. – New York: Dutton, 2021. – p. 304.
10. Maslow A.H. The Farther Reaches of Human Nature. – New York: Viking Press, 1971. – p. 423.
11. Pennebaker, J. W. Opening up by writing it down: How expressive writing improves health and eases emotional pain. – New York: The Guilford Press, 2016. – p. 230.
12. Sweller J., Ayres P., Kalyuga S. Cognitive load theory. – Springer, 2011. – p. 274
13. https://bilimland.kz/kk/news-articles/articles/abay-qara-sozderinin-tarbielik-qundylyhy

Лариса Алдабергенова – PhD-докторант
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
https://orcid.org/0009-0002-4797-8973
Email: larisa.aldabergen@gmail.com

ҚАЗАҚ АССОЦИАТ-СӨЗДЕР СӨЗДІГІ ЖӘНЕ ТІЛДІК ЖЫЛЖУ ҮДЕРІСІНІҢ ИНДИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада «Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты» сөздігінің кейбір тілдік бірліктерге қатысты нәтижелерін талдайды. «Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты» сөздігін Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мамандары әзірлеп, басып шығарған. Сөздікке қажет материалдар 2024 жылы Қазақстан Республикасының ірі қалаларында өткен ауқымды ассоциативтік сауалнама барысында жинақталған. Сауалнамаға Қазақстанның оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыс және орталық өңірлерінен тоғыз мыңнан астам респондент қатысқан. Сауалнама аудиториясы – 17-25 жас аралығындағы еркектер мен әйелдер. Сөздікте барлығы 1000 түрткісөз талдауға алынған. Жоғарыда келтірген көрсеткіштер сөздікті сабақтас ғылыми еңбектер арасынан бірегей етіп шығарып жатыр. Көлемі жағынан сөздік қазақ тілінде жарияланған ассоциативтік зерттеулер арасынан ерекше көзге түсіп тұр. Мазмұны жағынан сөздік бұрын соңды қазақ тілінде жарияланған ассоциативтік сөздіктерден әжептәуір ауқымды болып келеді. Сөздікте қамтылған сөздердің диапазоны концептуалды, этнографиялық, тарихи, заманауи дәстүрлі, эмотивті және өзге лексиканы қамтыған.

Мақалада зерттеу міндеттеріне сай етіп, ассоциативтік сөздік ішінен «азамат», «бұқара», «жайлау», «керуен», «нарық» және «орда» тілдік бірліктерге қатысты көрсеткіштер талдауға алынған. Мақала авторлары іріктеген тілдік бірліктерге қатысты ассоциативті жауаптардың семантикалық көрсеткіштерін талдауға алған. Талдау нәтижесінде жинақталған семантикалық ұяларды «Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі» сәйкес тілдік бірліктердің анықтамаларындағы семантикалық қабаттармен салыстырған. Ассоциативті жауаптағы семантикалық көрсеткіштер сөздік анықтамаларындағы семантикалық қабаттар когнитивтік лингвистика тұрғысынан талданған. Нәтижесінде аталған тілдік бірліктердің семантикалық құрамындағы өзгерістер анықталып, өзгерістерге әсер еткен объективті когнитивтік құбылыстардың әсер ету деңгейі анықталған. Зерттеу нәтижелері тілдік жылжу үдерісінің табиғатын лингвокогнитивтік аспектіде тануға мүмкіндік береді деген пікірді ұстанамыз.

Кілтсөздер: қазақ тілі, ассоциативтік сауалнама, тілдік жылжу, когнитивтік семантика

Abstract

This article analyzes the results of the dictionary "Kazakh Dictionary of Associative Words" in relation to some linguistic units. The dictionary "Kazakh Dictionary of Associative Words" was developed and published by specialists of the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynovich. The materials required for the dictionary were collected during a large-scale associative survey held in the largest cities of the Republic of Kazakhstan in 2024. More than nine thousand respondents from the southern, northern, eastern, western and central regions of Kazakhstan took part in the survey. The audience of the survey is men and women aged 17-25 years. A total of 1000 words are analyzed in the dictionary. The above indicators make the dictionary unique among the scientific works of the class. In terms of volume, the dictionary stands out among the associative studies published in the Kazakh language. In terms of content, the dictionary is much larger than the associative dictionaries published in the Kazakh language. The range of words included in the dictionary includes conceptual, ethnographic, historical, modern, traditional, emotive and other vocabulary.

In accordance with the objectives of the study, the article analyzes the indicators related to the linguistic units "Азамат" (English ‘citizen’), "Бұқара" (English ‘public’), "Жайлау" (English ‘summertime pastoral’), "Керуен" (English ‘caravan’), "Нарық" (English ‘market’) and "Орда" (English ‘horde’) from the associative dictionary. The authors of the article analyzed the semantic indicators of associative responses in relation to the selected linguistic units. As a result of the analysis, the accumulated semantic cells were compared with the semantic layers in the definitions of the corresponding linguistic units in the "Dictionary of the Kazakh Literary Language". Semantic layers in the dictionary definitions of associative responses were analyzed from the point of view of cognitive linguistics. As a result, changes in the semantic composition of these linguistic units were identified, and the level of influence of objective cognitive phenomena that influenced the changes was determined. We believe that the results of the study will allow us to understand the nature of the linguistic movement in the linguistic aspect.

Keywords: Kazakh language, associate survey, language shift, cognitive semantics

Кіріспе

Ұзақ жылдар бойы лингвистика ғылымында тілдердің дамуына байланысты көзқарас құрылымдық лингвистика кезінде жасап кеткен жүйелер шеңберінде қалыптасқан шеңберлерде қарастырылып келген. Тілдердің дамуын сол тілде сөйлейтін адамдардың саны тілдердің даму деңгейін көрсететін бас индикатор ретінде қарастырылып келген. Бұл бағыттағы көзқарастар қазірдің өзінде өзекті болып тұр. Алайда бүгінгі таңда тілдердің дамуына қатысты көзқарас әжептәуір кеңейіп, даму үдерісіне байланысты пікірлер күрделі сипат алды. Мәселен У. Крофт (Croft, 2003) өз еңбектерінде тілдің дамуына сөйлеушілер саны ықпал ететінін

көрсеткен. Сонымен қатар тілдің әлеуметтік рөлдерінің маңыздылығын да атаған. Бұл ретте келесі заңдылық туындайды. Белгілі бір тілде сөйлеушілер саны өскен жағдайда, тілдің сол тілде сөйлейтін қоғам ішінде атқаратын рөлдері де күрделене түседі. Қоғам ішінде атқаратын рөлдерінің күрделенуі тілді лексикалық қорының трансформациясына, грамматиканың унификациялауға ұшырауына және тілде иерархиялық деңгейлердің пайда болуына әкеледі. Бұны ғылыми әдебиетте тілдік жылжу термині шеңберінде қарастырады. Қазақстан аумағында жүріп жатқан тілдік жылжудың сипатын Э. Сүлейменова (Сулейменова et al., 2021) жақсы баяндап берген. Э Сүлейменованың пайымдауынша тілдік жылжудың қазақ тіліндегі көрінісі сөйлеу және жазу нормаларының позициясын жоғалтуы түрінде жалпылай көрініс беретінін атаған. Дәстүрлі грамматикалық құрылымдар мен сөйлеу нормаларының жанынан жаңа құрылымдар туындайды. Жаңа құрылымдар мультикодты, бойында бірнеше тілдің бөлшектерін қамтитын қосынды түрінде қолдануы мүмкін. Тілдік жылжу құбылысы тудырған мағыналық өнім ретінде Э. Сүйлейменова «Biz birgemiz» ұранын алған. Пандемия кезінде «Biz birgemiz» сөзқолданысы індетке қарсы күрестің бас хештегіне айналған. Э Сүлейменованың дәл осы сөзқолданысты таңдап алудың негізі бар. «Biz birgemiz» сөз қолданысы грамматика тұрғысынан калька тілдік бірлік екені анық. Семантикалық тұрғыдан «біз біргеміз» қолданысы дәстүрлі сөзсаптамға сәйкес келмесе, қалың бұқара түсіне алатын тілдік конструкт. Осы секілді тілдік бірліктер тілдегі өзгерістерді тіркейтін индикаторлар секілді жұмыс істейді. Тілдің өне бойында жүріп жатқан өзгерістер көрініс беріп отырады. Бұл құбылысқа қатысты Ж. Смагулова (Smagulova, 2021) эссесінің өзегі етіп алып, тілге байланысты саяси көзқарастарды кеңейтіп қайта қарау керектігін келтірген.

Қазіргі қазақ тілінде көптеген лингвистикалық құбылыстар жүріп жатыр. Құбылыстардың басым көпшілігін шартты түрде қазақ тілі экстенция, яғни қазақ тілінің қоғамдағы қолданыс аясы кеңеюінен туындаған үдерістерге байланысты жүзеге асып жатыр. Бұл үдерістер эволюциялық сипатқа ие, сондай-ақ үдерістердің барысы қалың бұқара ішінде жүріп жатқан түрлі өзгерістердің айна қайталануы іспетті жұмыс істейді. Қазақ тілінің эсктенциясын бейнелейтін тілдік үдерістер бастауында тіл пайдаланушылары базасының өсуі жатыр. Яғни тілдік базаның өсу түсінігінің басында тілде сөйлейтін адамдар санының артуы (табиғи өсім) және тілдің мемлекет ішінде атқаратын міндеттерінің артуына байланысты рөлдер санының көбеюі (әлеуметтік институттар, әлеуметтік лифтілер және т.б.) жатыр. Келтірген құбылыстар уақыт өте келе тілдегі өзгерістерге алып келеді, соның ішінде тілдің әлеуметтік стратификациялауын жеделдетеді. Нақтысын айтқанда тілге жүктелген қосымша міндеттер мен рөлдерді атқару үшін қазақ тілі ішінде тілдік қабаттар саны артады. Тілде әлеуметтік маркерлер (кәсіби терминология, сленг, жаргон, арго; ауызша және жазбаша тілдің өзгешеленуі) күшейіп кетеді және әлеуметтік маркерлер тілдің лексикалық қабаттарына қысымын күшейтеді. Тілдегі стратификацияның көрінісін тілдің лексикалық қорындағы өзгерістерден байқаумызға болады. Осы ретте біз алдымызға келесі ғылыми сұрақ қойдық:

«Қазақстанда қазақ тіліне қатысты жүріп жатқан тілдік жылжудың сипаты қандай?». Аталған сұраққа жауап табу үшін осы бір зерттеуді жүзеге асырдық.

Біздің назарымызға «Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты» (Фазылжанова et al., 2025) сөздігі ілікті. Бұл сөздік 2025 жылы жарияланған және сөздікте Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандары 2024 жылы жүргізген ауқымды ассоциативтік тәжірибенің нәтижелері жарияланған болатын. Бұл сөздіктің артықшылығы – тәжірибе мыңға жуық түрткі сөзге ассоциацияларды жазып алған және тәжірибе жүргізуде қолданған түрткі сөздердің диапазоны кең. Сөздік ішінен біз қазіргі қоғам үшін концептуалды саналатын тілдік бірліктерден бастап цифрлық дәуірдің ажырамас бөлігіне айналған лексикалық бірліктерді бір сөздіктің ішінде қамти білген. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, сөздікті маңызды дереккөз ретінде қарастыруға негіз бар. Себебі бұл еңбек буын ауысу барысында жүзеге асып жатқан тілдік жылжу үдерісін де индикациялаған. Сөздіктің ішінен біздің назарымызға дәстүрлі кәсіптер мен шаруашылыққа қатысты лексиканың репрезентациясы ілініп, семантикалық қабаттарының көрінісі қызығушылық тудырды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуіміздің материалы ретінде 2025 жылы жарық көрген «Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты» атты сөздікті алдық. Бұл еңбекте 2024 жылы республиканың ірі қалаларында жүргізген ассоциативтік сауалнама нәтижелері жарияланған. Сауалнаманы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мамандары ұйымдастырып, жүргізген. Сауалнамаға тоғыз мыңнан астам респондент қатысқан. Сауалнама республиканың солтүстік, оңтүстік, шығыс, батыс, орталық өңірлерін қамтыды. Сауалнама далалық жағдайда Алматы, Астана, Петропавл, Өскемен, Орал, Шымкент қалаларында жүргізілді. Сауалнамаға 17-25 жас аралығындағы он мыңнан аса респондент қатысты. Монографияда сауалнама нәтижелері ANOVA әдісі бойынша топтастырылып, өңделген. Зерттеуіміз үшін сөздік материалдары негіз болып танылады.

Сөздіктің ішінен зерттеуге қажет сөздерді келесі критерийлер бойынша іріктедік: а) қоғам өміріне тікелей қатысы бар; ә) БАҚ-та жиі қолданылатын; б) концептуалды мәнге ие, в) әлеуметтік маркері анық тілдік бірліктерді талдауға алдық. Сонымен қатар сөздікте әр тілдік бірлікке қатысты берілген ассоциациялардың көп болуына байланысты зерттеу қажеттілігі үшін талдауға алған сөздердің санын алты тілдік бірлікке дейін шектедік.

Талдауға келесі тілдік бірліктерді іріктеп алдық. Олар: «азамат», «нарық», «жайлау», «керуен», «нарық», «орда». Бұл тілдік бірліктерді таңдап алуымызға аталған сөздерге қатысты респонденттердің жауабы да себеп болғанын атап өтуді жөн санадық. Себебі келтірген тілдік бірліктерге қатысты берген жауаптардың семантикалық ауқымы көлемді. Бұл тұрғыдан аталған тілдік бірліктерді нағыз әлеуметтік маркер ретінде қарастыруымызға толық негіз бар екенін атап өткіміз келеді. Зерттеудің келесі сатысында іріктелген сөздердің деректерін өңдеуге алдық. Бұл сатыда талдауға алған сөздерге қатысты ассоциацияларды жіктедік. Яғни

респонденттер берген ассоциацияларды негізгі семантикалық көрсеткіштері бойынша өзара біріктіріп, бір семантикалық ұя шеңберінде топтастырдық.

Зерттеудің келесі сатысында тілдік бірліктер мен оларға қатысты жауаптарды топтастырған семантикалық ұяларды бір дерекқорға біріктірдік. Тілдік бірлік пен оның семантикасына қатысты жауаптарды аталған тілдік бірліктерге қатысты Қазақ әдеби тілі сөздігінде берген анықтамаларда көрсеткен семантикалық белгілермен салыстырдық. Семантикалық салыстыру нәтижесінде ассоциативті сөздікте респонденттер көрсеткен жауаптар мен Қазақ әдеби тілінің сөздігінде берген жауаптардың өзара сәйкестілігін пысықтадық. Ассоциативті сөздікте бар бірақ Қазақ әдеби тілінің сөздігінде кездеспеген семантикалық ұялардың негізгі белгілерін пысықтап шықтық. Жаңа семантикалық ұялардағы ассоциациялардың актуалдығын арнайы индикацияладық.

Жинақталған мәліметтерді дерекқордағы жаңа бағанға қосымша тіркедік. Дерекқор ішінде ассоциациялық жауап пен сөздіктегі анықтамалардың семантикалары арасындағы мағыналық алшақтығы немесе жақындығына қарай тілдік бірліктерге мәртебе бердік. Сөздердің сәйкестігіне қатысты үш мәртебе қарастырдық: «сәйкеседі», «біршама сәйкеседі» және «сәйкеспейді».

Зерттеудің келесі сатысында талдау барысында қол жеткізген нәтижелерге талқылау жүргіздік. Талқылау ассоциативті зерттеу жауаптары мен Қазақ әдеби тілі сөздігі жауаптарының арасындағы бірдей тілдік бірліктерге қатысты семантикалық қабаттарындағы айырмашылықтарды қарастырды. Бұл ретте талқылау аталмыш феноменге тілдік жылжу үдерісінің шеңберінде қарастыруды ұсынған. Үдеріс аясындағы тілдік құбылыстардың негізгі белгілері, жүру сипаты және құбылыстардың пайда болу негіздері назарға ілінген. Сандық көрсеткіштерге байланысты талдау жүргізілді. Бұл сатыда сөздердің мағыналық қабаттарында жүріп жатқан өзгерістерге қоғамда жүріп жатқан әлеуметтік құбылыстардың призмасы тұрғысынан талдадық.

Нәтиже

Сөздерді жоғарыда келтірген параметрлер бойынша іріктеу барысында талдауға алты тілдік бірлікті іріктеп алдық. Олар: азамат, бұқара, жайлау, керуен, нарық және орда сөздері.

Кесте 1. Талдауға алған тілдік бірліктер жайлы мәлімет

№	Тілдік бірлік	Ассоциациялар саны	Ассоциациялардың мағыналық ерекшелігі	Мәртебесі
1	Азамат	548	Адам (гендерлік тұрғыдан бейтарап) Еркек Мемлекетке қатыстылық	Біршама сәйкеседі

			Кісі есімі	
2	Бұқара	561	Бұқаралық ақпарат құралдары Халық Көпшілік	Біршама сәйкеседі
3	Жайлау	563	Қалың шөп өскен дала Мал шаруашылығы Жаз мезгілі	Сәйкеспейді
4	Керуен	555	Ғимарат Түйе Көш Сауда Жібек жолы	Сәйкеседі
5	Нарық	565	Ақша Экономика Сауда Базар	Біршама сәйкеседі
6	Орда	569	Тарихта болған мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар Географиялық атаулар Музыкалық топ	Сәйкеседі

Талдауға алған сөздердің мағыналық қабаттарында когнитивтік түрлену жүріп жатқанын байқаумызға болады. Түрленуді сөздің мағынасын түсіндірме сөздікте берген дефициясымен салыстырған уақытта айырмашылық кәдімгідей білінеді. Мәселен «азамат» сөзқолданысына қатысты ассоциативті сөздіктегі реакциялардың ауқымы кең шықты. Реакцияларды келесідегідей топтастыруға болады: адам (гендерлік тұрғыдан бейтарап), еркек, мемлекетке қатыстылық (азаматтық терминімен байланыс), антропоним. Ал әдеби тіл сөздігінде «азамат сөзіне» байланысты 1) кәмелетке толып ер жеткен адам 2) белгілі бір мемлекеттің тең құқықты адамы (Жанұзақ et al., 2011). Екі нәтижені салыстырып отырып, жастардың танымында сөзге қатысты жаңа мағыналық қабат пайда болғанын көруімізге болады. Яғни «азамат» сөз қолданысы жастардың санасында гендерлік бейтарап реңке ие бола бастағанын көруге болады.

«Бұқара» сөзі ассоциат-сөздер лұғатында «БАҚ», «халық», «көпшілік» мағыналарының айналасында топтасқан. Ал әдеби тіл сөздігінде бұл сөзге қатысты келесі анықтамалар келтірілген: «1. Халықтың басым көпшілігі, қауым, жұртшылық», «2. Халықтың бір тобы, бөлігі», «3. Ұлт», «4. Бағынышты халық деген мағынада» (Сүйеркұл et al., 2011). Бұл анықтамалар респонденттердің ассоциацияларымен үндес келеді. Дегенмен ассоциативті зерттеуге

қатысушылардың санасында тілдік бірлікті бұқаралық ақпарат құралдарымен байланыстыру қалыптасқанын айқын байқауға болады. Осыған орай біздің болжамымызша «бұқара» сөзінің қазіргі қолданыс аясы ақпарат тарату саласына тығыз байланысты болғандықтан, туындаған ассоциацияның объективті негізі бар екенін атап өту керек.

«Жайлау» сөзқолданысына қатысты респонденттер жауабы тарам-тарам болып шықты. Нәтижелерді а) қалың шөп өскен дала, ә) мал шаруашылығы, б) жаз мезгілімен байланыстырған. Сөздікте «Малдың жазғы алыс жайылымы» (Әбілқасымов & Бизақов, Жүнісбек, 2011) деген анықтама берген. Бұл сөздің мысалы ассоциация мен сөздіктегі анықтамалар арасындағы алшақтықты ашып жатыр. Себебі ассоциацияда жастар басты фокусты өсімдіктер әралуандылығы көрсетілген, жаз мезгіліндегі кеңістікті меңзеген. Сөздікте малдың жазғы жайылымы ретінде қысқа сипаттаған. Яғни берген екі түрлі түсінікте алшақтық әбден байқалады. Оның бастауы бұрынғы шаруашылық жүргізу тәртібінде жатыр. Осыдан бір ғасырдай бұрын қазақтар көшпенді және жартылай көшпенді мал шаруашылығын жүргізгені бәрімізге белгілі. Сол бір тарихи кезеңде «жайлау» жылдың жылы мезгілінде шаруашылық жүргізетін кеңістікті белгілеу үшін қолданатын атау болған. Дегенмен экономикада шаруашылық жүргізудегі өзгерістер қазақтарды аграрлы формациядан индустриялды формацияға ауысуына әкелді. Бұл жағдайда көшпенді мал шаруашылығын жүргізу қажеттілігі жойылған болатын. Осы жағдайда көшпенді мал шаруашылығының бөлігі саналатын «жайлау» ұғымының мағыналық қабаттары трансформацияға ұшыраған. Осы ретте сөздіктегі анықтама 2011 жылға актуалды «жайлау» туралы түсінікті сипаттаса, ассоциативтік сауалнама нәтижесі «жайлау» туралы 2024 жылғы жастардың түсінігін көрсетіп жатыр. Сауалнама нәтижелеріне қарасақ, «жайлау» сөзінің әлі де болсын мағыналық трансформацияға ұшырап жатқанына анық көз жеткізуге болады.

«Керуен» қолданысына қатысты жауаптар «ғимарат», «түйе», «көш», «сауда», «жібек жолы» ұғымдарының айналасында топтасқан. Сөздікте керуенге қатысты 1. түйеге жүк артқан саудагерлер тобы, 2. жыл құстарының аспандағы тізбегі (Қоңыратбаева et al., 2011) секілді анықтамалар берген. Бұл жерде ассоциациялар мен сөздіктердегі анықтамалар толық сәйкесетінін атап өткен жөн.

«Нарық» қолданысына қатысты жауаптар «ақша», «экономика», «сауда», «базар» ассоциациялар төңірегінде топтасқан. Сөздікте нарыққа қатысты анықтамалар келесі кезекте көрсетілген: а) тұрақты құнды білдіретін баға, ә) ақша-тауар айырбасын білдіретін экономика термині, б) еуропалық үлгідегі базар (Манкеева et al., 2011). Сөздің мағыналық қабаттарына байланысты айырмашылық абстракциялану деңгейінде өрбіп жатқан секілді. Себебі ассоциация нәтижелері қазіргі таңда нарық сөзін бірыңғай терминдік мағынада, экономикалық бағытта танитыны анықталды. Бұл жерде «нарық» сөзіне қатысты ассоциация нәтижелерінің іргетасында тілдік бірліктің терминологиялық іргесі жатқанын атап өтуіміз керек. Кезінде тілдік бірлік экономика және қаржы салаларында еніп, уақыт өте келе аталған салалардағы өзекті түсініктерді сипаттау үшін қолданатын терминге

айналғаны анық. Сонымен қатар 2012 жылдан бері Қазақстанның қаржылық қызметтер нарығының әлеуеті кеңейіп, қаржылық қызметтердің үлкен көлемі Қазақстан тұрғындарына қолжетімді бола бастаған. Бұл жағдайда тілдік бірліктің қолдану аясы сала мамандарының ортасынан асып, қалың бұқараның қолданысына еніп кетті. Осы үлкен трансформацияның нәтижесінде тілдік бірліктің қолдану аясы экономика саласы шеңберінен асып кеткен болатын. Ал «нарық» сөзіне қатысты ассоциативті сауалнаманың нәтижесі сөз мағынасының кеңею құбылысын айқын көрсетіп жатыр. «Нарық» сөзінің бірыңғай терминдік мәні шеңберінде қабылданып, аталған сема шеңберінде мағынасының жаппай экспансиясы жіті назар аудартып жатыр. Бұл мемлекет ішіндегі экономикалық белсенділіктің артуы себебінен, тілдегі өзгерістердің түсіндіруге болады. Қоғамдық танымдағы өзгерістердің сандық және сапалық көрсеткіштері ретінде тануға толық негіз бар.

«Орда» қолданысына қатысты сауалнама нәтижелерінде келесі жауаптар жиі кездескен: тарихта болған мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар (Алтын орда, Ақ орда, Бөкей ордасы, Алашорда), географиялық атаулар (Қызылорда, Ордабасы), музыкалық топ. Сөздікте «орда» сөзінің келесі мағыналарын ұсынған: а) ортағасырдағы мемлекеттердің әкімшілік, саяси орталығы, ә) он екі қанат киіз үй, б) өнер, білім, мәдениет т.б. топталған орын, в) орталық жүйке (Манкеева et al., 2011). Сөздіктегі анықтамалар мен респонденттердің жауабы толық сәйкесіп тұр. Дегенмен ассоциативтік жауаптарда мәдени контекст айқын көрініс бергенін атап өтуіміз керек.

Талқылау

Зерттеу қорытындылары Қазақстанда тілдік жылжу үдерісінің қарқыны жоғары екенін көрсетті. Тілді қолданушылардың әртүрлі буындары арасында тілді қолдану тәжірибесі өзгеше болуы мүмкін екенін көрсетті. Сондай-ақ ассоциативтік тәжірибе көрсеткіштері когнитивтік тұрғыдан сөз мағынасының ауысуын индикациялап тұрғанын байқатты. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінде концептуалды мәнге ие тілдік бірліктер өзгеріске ұшырап отыратынын айқындады. Өзгерістердің негізінде қоғамдық құрылыс пен қоғам ішінде жүріп жатқан әлеуметтік, экономикалық және демографиялық үдерістер жатады. Бұл тұрғыдан зерттеуіміз Э. Оразалиеваның (Оразалиева, 2007) тілдегі когнитивтік құбылыстардың қоршаған ортадағы өзгерістерге жауап ретінде жұмыс істейтінін көрсетеді. Демек тілдің әртүрлі қабаттары, соның ішіндегі лексикалық-семантикалық қабаттарындағы өзгерістердің объективті негізі бар. Объективті негіздер өзара жинақтала келе жаңа мәннің үстеуіне әкелетінін байқаймыз. Яғни сөздердің мағыналық қабаттарындағы өзгерістер сол тілде сөйлейтін қоғамдағы өзгерістерге тәуелді. Бұл тұрғыдан С. Иманбердиева (Иманбердиева, 2010), С. Хартман (Hartmann, 2021) және Қ. Рысберген (Рысберген, 2011) және өзге тарихи лингвистика мамандарының зерттеулерінен тілдегі құбылыстардың когнитивтік тұрғыдан өзгерістерге бейім болып келетінін байқауға болады. Өзгеріске бейімділік құбылысын ғалымдар әртүрлі аспектіден көрсетіп, түрліше сипаттағанымен, сайып келгенде Дж. Лакофф атап өткен тіл

эволюциясы терминінің аясында түйіседі (Lakoff, 1990). Осы ретте біздің зерттеу нәтижелері жоғарыда келтірген зерттеушілердің когнитивтік құбылыстардың эволюциялық сипатына қатысты пікірлерін растайды.

Зерттеудің нәтижелерін талдаудан бұрын сауалнамаға қатысқан респонденттер бет-бейнесін нақтылап алу керек секілді. Ассоциативті сауалнама 2024 жылы күзде жүргізілді. Сауалнамаға Алматы, Астана, Шымкент, Өскемен, Орал және Петропавл қалаларының ЖОО студенттері қатысты. Респонденттердің басым көпшілігі 1-4 курс студенттері болды. Яғни сауалнамаға 17-25 жас аралығындағы адамдар сауалнамадан өтті. Хронология тұрғысынан респонденттердің басым бөлігі 2003-2006 жылдары туған балалар. Респонденттердің гендерлік құрамы Қазақстан Республикасы тұрғындарының гендерлік үлесіне сәйкестендірілген.

Сауалнамаға қатысушылардың саны Қазақстан Республикасы әкімшілік бөлінісіне сәйкес ірі бес өңірді көрсеткен. Олар: оңтүстік (Алматы және Шымкент қалалары), шығыс (Өскемен қаласы), батыс (Орал қаласы), орталық (Астана қаласы), солтүстік (Петропавл қаласы). Сауалнамалар аталған қалалардағы ірі ЖОО-ларда өтті. Сауалнама сұрақтары бірнеше мәрте іріктеуден өтіп, әбден пысықталған. Сауалнаманың биографиялық бөлігі қатысушының жасы, жынысы, мамандығы, әлеуметтік мәртебесі және оқу орны туралы мәліметтерді қамтыды. Осының арқасында респонденттер туралы объективті ақпаратқа қол жеткізіп, жауаптарды сауалнама параметрлеріне сәйкес сүзу мүмкіндігіне ие болдық.

Талдауға алған тілдік бірліктердің көрсеткіштері 2024 жылы жүргізген ауқымды сауалнаманың нәтижелерін көрсетіп жатыр. Мәселен «азамат», «нарық», «орда» тілдік бірліктеріне қатысты нәтижелер қазіргі жас ұрпақтың сөздерге қатысты танымы кеңейіп, қосымша мағыналық қабат үстеп жатқанын айқын байқаймыз. Ал «бұқара», «жайлау» және «керуен» тілдік бірліктерінің қабылдануына қатысты өзгерістер жастардың дүниетанымындағы өзгерістердің айна көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Бұл жерде келтірген қарама-қарсы тілдік үдерістердің бастауында когнитивтік үдерістер жатқанын атап өтуіміз керек. Қоршаған ортадағы өзгерістер міндетті түрде тіліміздe көрініс береді. Бұл мидағы когнитивтік үдерістердің ажырамас бір бөлігі. «азамат», «нарық» және «орда» сөзқолданыстары жастардың күнделікті тіршілігінде кездесіп, тілде сөйлейтін қауым аталған сөзқолданысты пайдаланады. Сондықтан келтірген сөзқолданыстардың мағыналық қабаты үнемі кеңейіп отыр. Қарама-қарсы үдеріс «бұқара», «жайлау» және «керуен» сөзқолданыстарына қатысты жүріп жатыр. Өйткені қазіргі Қазақстан қоғамы көшпенді емес, ел тұрғындарында малымен бірге мезгіл-мезгіл көшудің еш қажеті жоқ. Сондықтан көпшіліктің санасында жайлау және қыстау секілді көшпенді немесе жартылай көшпенді мал шаруашылығы кеңістігіне қатысты негізгі тілдік бірліктерге қатысты жүйелі көзқарасты ассоциациялардың арасынан байқамадық. Сол себепті сөйлеушілердің тілдік санасында жайлау бейнесі көмескі. Дегенмен бұл жерде тағы бір құбылысты атап кетпеске болмас. «Жайлау» сөз қолданысына қатысты әдеби тілдің сөздігінде берген анықтамада да жайлаудың мағыналық қабаттары көмескі берілгенін атап өтуіміз керек. «Жайлау» тілдік бірлігінің әдеби тіл

сөздігінде де көмескі берілуінің өзі объективті себептері бар феномен санаймыз. Біздің пайымымызша ассоциативті тәжірибеге қатысқан жас адамдар және кезінде сөздікті құрастырған ғалымдар көшпенді өмір салтын өз басынан кешіріп көрмеген. Сол себепті мал шаруашылығына байланысты кеңістік атауына қатысты объективті түрде жеке бас тәжірибесінің болмауынан, аталған кеңістік туралы ақпарат жазба материалдардан жинақталып қорытылады. Бұл құбылыс когнитивтік лингвистикада нысанға бағдарланған таным (object-oriented cognition) деп атайды. Нысанға бағдарланған таным жұмыстарының негізінде қоршаған ортада өтіп жатқан нысандармен қатынас тәжірибесін қорытындылау жатыр. Соның нәтижесінде белгілі бір нысан туралы пікір қалыптастыру жатыр. Ал егер кеңістікті объективті себептерге байланысты қатынасу мүмкін болмаған жағдайда, тілдік сана автоматты түрде ұқсас нысанға немесе сәйкес прецеңттерді сипаттауға көшеді. Осы тұрғыдан біз «жайлау» сөзіне қатысты мағының көмескіленуін айқын көріп жатырмыз. Дәл осындай когнитивтік құбылысты «керуен» тілдік бірлігіне қатысты байқауға болады. Қазақстан тұрғындары керуендер арқылы сауда жасамайды, көшелерде керуендер жүрмейді. Сондықтан жас ұрпақтың керуен туралы түсінігі көп жағдайда археологиялық қазбалардың нәтижелеріне сүйенген. Бұл жағдайда сауалнамаға қатысқан респонденттердің «керуен» сөзіне қатысты ассоциацияда ғимаратты атап өтуінің артында жинақталған белгілі танымдық тәжірибесі жатқанын айтып өткеніміз жөн.

Қорытынды

Тілдегі сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, сөздердің біртінде тарихи лексика қатарына кіруі болмаса заман ағымына сәйкестеніп жаңадан күш алу тілдік жылжудың ажырамас бөлігі. Тілдік жылжудың артында белгілі бір тілде сөйлейтін миллиондаған адамның санасында жүріп жатқан ойлау үдерістерінің нәтижесі жатыр. Когнитивтік таным қоршаған орта өзгерістеріне жауап ретінде жүзеге асатын тоқтаусыз құбылыс. Осының нәтижесі сөйлеушілердің танымдық ареалын қалыптасырып отырады. Танымдық үдерістерді танып, олардың объективті табиғатын анықтай білу тілдегі танымдық құбылыстарды зерделеуге мүмкіндік беретіні анық. Сондай-ақ тілді құжаттау және жоспарлауға үлкен мүмкіндіктер ашады. Осы ретте біздің тәжірибе тілдік жылжу үдерісі шеңберінде жүріп жатқан когнитивтік үдерістер қоғамдағы жүріп жатқан өзгерістердің айнасы іспетті қарастыру қажет санаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер

Croft, W. (2003). Social evolution and language change. *See Http://Www. Unm. Edu/$\$~ Wcroft/Papers/SocLing. Pdf*, 1–39. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.163.2844&rep=rep1&type=pdf

Hartmann, S. (2021). Diachronic Cognitive Linguistics. *Yearbook of the German Cognitive Linguistics Association*, *9*(1), 1–34. https://doi.org/10.1515/gcla-2021-0001

Lakoff, G. (1990). *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press.

Smagulova, J. (2021). When language policy is not enough. *International Journal of the Sociology of Language*, *2021*(267–268). https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-0101

Әбілқасымов, Б., & Бизақов, Жүнісбек, Ә. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том*.

Жанұзақ, Т., Омарбеков, С., & Жүнісбек, Ә. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том*.

Иманбердиева, С. (2010). *Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ түркі жазба ескерткіштері негізінде)*. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

Қоңыратбаева, Ж., Қалиев, Ғ., & Есенова, Қ. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6 - том*.

Манкеева, Ж., Бизақов, С., & Жүнісбек, Ә. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том*.

Оразалиева, Э. (2007). *Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма*. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

Рысберген, Қыздархан. (2011). *Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері* (Т. Жанұзақ (ed.)). Дайк-Пресс.

Сулейменова, Э., Аканова, Д., & Аймагамбетова, М. (2021). Biz birgemiz, или Еще раз о диверсификации русского языка в Казахстане. *RUDN Journal of Language Studies and Semantics*, *12*(1), 7=22. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2021-12-1-7-22

Сүйеркұл, Б., Жанұзақ, Т., & Жұбаева, О. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том*.

Фазылжанова, А., Абаева, М., Дмитрюк, Н., Сарыбай, М., Назарова, Ә., Қазақбаева, Ш., Чукаева, Т., Пиязбаева, А., Дүйсенов, Қуатбек, Махамбет, А., & Саги, Е. (2025). *Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты*. Қазақ кітабы.

Сара К. Амиртаева
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Лексикология бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
https://orcid.org/0009-0000-8198-3376
e-mail: samirtayeva2@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК СЕМАНТИКАСЫ: ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МӘДЕНИ СИНТЕЗ

Аңдатпа. Қазақ және түрік халықтарының ою-өрнек өнері – сан ғасырлық мәдени тәжірибе мен тарихи сабақтастықты бойына жинақтаған дәстүрлі өнердің маңызды саласы. Ортақ түркілік мәдени негізден өрбіген ою-өрнектер уақыт өте келе әр халықтың тарихи жолы мен өмір салтына сәйкес өзіндік сипатқа ие болған. Ою-өрнектегі сызықтар мен пішіндердің, симметрия мен қайталанатын элементтердің қызметі тек сәндік белгілермен шектелмейді. Олар табиғат, тіршілік, кеңістік, береке, қорғау, қозғалыс және ұрпақ сабақтастығы туралы дәстүрлі түсініктерден сыр шертеді.

Зерттеудің басты мақсаты – қазақ және түрік ою-өрнектерінің бейнелік құрылымына орныққан мәдени мағыналарды айқындап, олардың когнитивтік негіздерін жүйелеу, ортақ және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін салыстыру.

Зерттеу материалы ретінде қазақ мәдениетінде кеңінен танымал «қошқармүйіз», «түйетабан», «құсқанаты», «ирек», «өмір ағашы»тәрізді ою үлгілерімен қатар, түрік мәдениетіндегі koçboynuzu(қошқармүйіз), hayat ağacı (өмір ағашы), kuş (құс), su yolu (судың ағысын бейнелейтін өрнек атауы) тәрізді дәстүрлі мотивтер алынды. Қазақтың «қошқармүйіз» өрнегі мен түріктің koçboynuzu мотивінде күш-қуат, молшылық пен берекеге қатысты мағыналар сабақтасса, қазақтың «өмір ағашы» мен түріктің hayat ağacı мотивтері тіршілік жалғастығы, өсу және ұрпақ сабақтастығы идеяларын жинақтайды. Қазақ мәдениетіндегі «құсқанаты» және түрік дәстүріндегі kuş мотивтерінен қозғалыс, еркіндік және кеңістік туралы танымдық ассоциацияларды байқауға болады. Ал «ирек» пен su yolu мотивтері су, қозғалыс және тіршіліктің үздіксіздігімен байланысты семантикалық өрісті қалыптастырады.

Зерттеу нәтижелері қазақ және түрік ою-өрнектерінің семантикалық жүйесінде ортақ түркілік дүниетанымнан бастау алатын ұқсастықтармен қатар, әр халықтың тарихи-мәдени тәжірибесіне байланысты қалыптасқан өзіндік ерекшеліктердің де бар екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақ-түрік ою-өрнектері, когнитивтік семантика, мәдени код, этномәдени семантика, мәдени синтез.

Abstract. The ornamental art of the Kazakh and Turkish peoples is an important branch of traditional art that embodies centuries of cultural experience and historical continuity. Rooted in a shared Turkic cultural heritage, ornamental motifs have gradually acquired distinctive characteristics in accordance with the historical development and way of life of each nation. The function of lines, shapes, symmetry, and recurring elements in ornamental patterns extends beyond mere decoration. These elements reflect traditional perceptions of nature, life, space, prosperity, protection, movement, and intergenerational continuity.

The main objective of this study is to identify the cultural meanings embedded in the visual structures of Kazakh and Turkish ornaments, systematize their cognitive foundations, and compare their shared features and national-cultural characteristics.

The research material comprises widely recognized Kazakh ornamental motifs, such as qoshqarmüyiz (ram’s horns), tüyetaban (camel’s footprint), qusqanaty (bird’s wing), irek (zigzag), and the tree of life, alongside traditional Turkish motifs, including koçboynuzu (ram’s horns), hayat ağacı (tree of life), kuş (bird), and su yolu (a motif representing the flow of water). While the Kazakh qoshqarmüyiz and Turkish koçboynuzu motifs share associations with strength, abundance, and prosperity, the Kazakh tree of life and Turkish hayat ağacı motifs embody the ideas of continuity of life, growth, and intergenerational succession. The Kazakh qusqanaty and the Turkish kuş motifs reveal cognitive associations with movement, freedom, and space. Meanwhile, the irek and su yolu motifs form a semantic field associated with water, movement, and the continuity of life.

The findings demonstrate that the semantic systems of Kazakh and Turkish ornaments encompass not only similarities rooted in a shared Turkic worldview but also distinctive features shaped by the historical and cultural experiences of each people.

Keywords: Kazakh-Turkish ornaments, cognitive semantics, cultural code, ethnocultural semantics, cultural synthesis.

Ою-өрнек – халықтың заттық мәдениеті мен рухани тәжірибесін байланыстыратын күрделі таңбалық жүйе. Қазақ мәдениетінде ою-өрнек киім, текемет, сырмақ, алаша, киіз үй жабдықтары, ағаш және металл бұйымдары сияқты көптеген нысандардың құрылымдық әрі көркемдік элементі ретінде қалыптасқан. Түрік халқының мәдениетінде де ою-өрнек сәулетте, кілем тоқу, керамика, мата, ағаш және металл өңдеу өнерінде кеңінен қолданылып, тарихи кезеңдерге сәйкес әртүрлі стильдік сипат алған. Ою-өрнектің мұндай кең таралуы оның тек әсемдік қызметімен шектелмейтінін көрсетеді.

Ә.Х. Марғұлан қазақтың қолданбалы өнерін тарихи-мәдени тәжірибемен байланыстыра отырып, ою-өрнек үлгілерінің заттық ортадағы қызметін жүйелі түрде сипаттайды (Марғұлан 1986). С. Мұқанов халық мұрасын қарастырғанда дәстүрлі тұрмыс пен көркемдік танымның сабақтастығына назар аударады (Мұқанов 1974). С. Қасқабасовтың фольклорлық-мәдени зерттеулерінде халықтың көркем

ойлау жүйесін тарихи жадымен сабақтастыра қарастырудың маңызы айқындалады (Қасқабасов 2009). Бұл еңбектер ою-өрнекті жеке көркем деталь емес, мәдени тәжірибенің бір бөлігі ретінде тануға мүмкіндік береді.

Түрік зерттеушілерінің еңбектерінде де ою-өрнек пен көркемдік таңбаның тарихи-мәдени сипаты кеңінен қарастырылады. Г. Өней Анадолыдағы сәулеттік және қолданбалы өнердегі өрнек жүйелерін тарихи стильдермен байланыстыра талдайды (Öney 1978). О. Асланапа түрік мәдениетінің дамуындағы өрнектік композициялардың сабақтастығын көрсетеді (Aslanapa 1993). Й. Чорухлу түркі мифологиялық түсініктеріндегі ағаш, құс, мүйіз және кеңістікке қатысты символдық бейнелердің мәдени негіздерін жүйелейді (Çoruhlu 2002). Осы ғылыми бағыттар ою-өрнектің сыртқы формасы мен ішкі мәдени мағынасын қатар қарастыруға негіз болады.

Зерттеудің материалы ретінде қазақ мәдениетіндегі «қошқармүйіз», «түйетабан», «құсқанаты», «ирек», «өмір ағашы» және түрік мәдениетіндегі koçboynuzu, hayat ağacı, kuş, su yolu мотивтері алынды. Негізгі материалға дәстүрлі ою атаулары мен олардың бейнелік құрылымы, сондай-ақ заманауи көркем композицияларда сақталған мотивтер жатады. Жүктелген визуалдық материалдағы заманауи композициялар да талдауға қосылды; олардың барлығы отандық дизайнер Ләйлә Жарқынның жеке архивінен алынған.

Зерттеуде бірнеше әдіс өзара сабақтастырыла қолданылды. Біріншіден, сипаттамалы әдіс арқылы ою-өрнектердің формалық белгілері мен композициялық ерекшеліктері айқындалды. Екіншіден, салыстырмалы әдіс қазақ және түрік өрнектеріндегі ұқсас бейнелерді қатар қарастыруға мүмкіндік берді. Үшіншіден, семантикалық талдау арқылы мотив атауы, бейнесі және мәдени түсіндірмесі арасындағы байланыс қарастырылды. Төртіншіден, когнитивтік тәсіл табиғи нысандардың адам санасында белгілі бір ұғымдармен байланысып, көркем таңбаға айналу механизмін түсіндіруге қолданылды. Зерттеу құрылымы кіріспе, теориялық негіз, мотивтердің семантикалық талдауы, дәстүрлі мағынаның заманауи мәдени синтездегі жаңғыруы және қорытынды бөлімдерінен тұрады.

Когнитивтік семантика тұрғысынан мағына дайын күйінде берілетін белгі емес, адамның тәжірибесі мен қоршаған ортаны қабылдауынан туындайтын концептуалдық құрылым ретінде қарастырылады. Ою-өрнек те осы қағидаға сәйкес белгілі бір заттың сыртқы бейнесін қайталап қана қоймай, сол нысанға қатысты мәдени тәжірибені жинақтайды. Мысалы, мүйіздің иілген формасы күш, қуат және мал шаруашылығына негізделген өмір салтымен ұштасып, уақыт өте келе дербес мәдени мотивке айналған. Ағаштың тік бағытта өсуі тіршілік, жаңару және ұрпақ жалғастығы туралы түсініктермен байланысады. Құстың қозғалысы кеңістік пен еркіндікті елестетсе, ирек сызық су ағысын, қозғалысты және үздіксіздікті модельдейді.

Қазақ ою-өрнегіндегі мұндай семантикалық байланыстарды этномәдени код тұрғысынан түсіндіруге болады. Әрбір мотив белгілі бір тарихи тәжірибені қысқа графикалық формаға жинақтайды. «Қошқармүйіз» мотивінің қайталануы мен

симметриясы тек композициялық тәртіп жасамайды; ол молшылық, үйлесім және берекеге қатысты мәдени ассоциацияларды да күшейтеді. «Түйетабан» атауы көшпелі тұрмыста маңызды орын алған түйе бейнесін өрнектік жүйеге енгізеді. «Құсқанаты» мотивінде құс бейнесінің қозғалыстық сипаты шартты графикалық элементке айналып, кеңістік пен еркіндік ұғымдарын туындатады. «Ирек» формасы табиғаттағы су қозғалысын немесе жолдың иілуін елестету арқылы динамикалық мағына қалыптастырады.

Бұл тұрғыда қазақ ою-өрнегін түсіндіруде оның атауы мен формасын бөліп қарау жеткіліксіз. Атау – мәдени жадының тілдік қабаты, ал графикалық форма – сол мағынаның көркемдік қабаты. Екеуі біріккенде мотивтің толық семантикалық құрылымы пайда болады. Сондықтан ою атауларын лексикалық бірлік ретінде ғана емес, мәдени концептілердің тілдік және визуалдық көрінісі ретінде зерттеу маңызды.

Қазақтың «қошқармүйізі» мен түріктің koçboynuzu мотиві салыстыру үшін айқын мысал болып табылады. Екі атаудың да негізінде қошқар мүйізінің табиғи формасы жатыр. Мүйіз бейнесі түркілік мәдени кеңістікте күш пен малшылық дүниетанымына қатысты ұғымдарды жинақтаған. Қазақ оюында бұл мотив көбіне тұтас композицияның өзегін құрап, симметриялы түрде қайталанады. Түрік өнерінде koçboynuzu әртүрлі беттерде және әртүрлі стильдік шешімдерде көрінгенімен, оның негізгі бейнелік өзегі сақталады. Бұл ұқсастық ортақ мәдени қордың болуын көрсеткенімен, әр қоғамдағы тарихи тәжірибе мотивке өзіндік реңк қосады (Марғұлан 1986; Öney 1978).

1-сурет – Мүйіз тәрізді иірімдер қолданылған заманауи композиция.

«Өмір ағашы» мен hayat ağacı мотивтерінің семантикалық жақындығы одан да айқын. Ағаштың тамыры, діңі және жоғары қарай тараған бұтақтары төменгі және жоғарғы кеңістікті байланыстыратын вертикаль модель жасайды. Осы құрылым тіршіліктің жалғасуы, өсу, ұрпақ сабақтастығы және әлемнің құрылымы туралы түсініктермен байланысады. Түркі мифологиялық жүйелеріндегі ағаш бейнесінің

кең таралғанын Y. Çoruhlu еңбектерінен де көруге болады (Çoruhlu 2002). Қазақтың дәстүрлі көркем мәдениетінде ағаш мотивінің қолданылуы да табиғат пен тіршілікке қатысты түсініктермен сабақтасады.

Қазақтың «құсқанаты» мен түрік мәдениетіндегі kuş мотивін салыстырғанда қозғалыс концептісі алдыңғы қатарға шығады. Құс – аспан мен жер арасындағы қозғалысты, еркіндікті және кеңістікті игеруді білдіретін бейне. Қазақ оюындағы қанаттың графикалық ықшамдалуы бастапқы табиғи нысанды шартты белгіге айналдырады. Түрік көркемдік дәстүрінде құс бейнесінің әртүрлі стильдік нұсқалары кездеседі. Мұнда да негізгі когнитивтік механизм – табиғи нысанның мәдени мағынаға ие көркем таңбаға айналуы.

2-сурет – Ағаш, құс және дәстүрлі тұрмыс бейнелері біріктірілген композиция.

«Ирек» және su yolu мотивтері су мен қозғалыстың семантикалық өрісін көрсетеді. Ирек сызықтың үздіксіз қозғалысы өзеннің ағуын, судың толқынын немесе жолдың бағытын елестете алады. Мұндай визуалдық ассоциация су ұғымын өмір, жаңару және қозғалыс түсініктерімен байланыстырады. Осыдан ою-өрнектің семантикасы бір ғана «мағынаға» бекіп қалмай, контекстке қарай мағыналық өріс құрайтыны байқалады.

Қазіргі мәдени ортада дәстүрлі ою-өрнек бұрынғы тұрмыстық заттар шеңберінен шығып, киім дизайны, интерьер, графика, сән индустриясы, көрме өнері және цифрлық визуалдық коммуникацияда қолданылып келеді. Бұл өзгерісті дәстүрдің жойылуы ретінде емес, мәдени таңбаның жаңа ортаға бейімделуі ретінде қарастыруға болады. Дәстүрлі мотивтің формасы ықшамдалып, түсі өзгеріп немесе бірнеше элемент бір композицияда біріктірілуі мүмкін. Алайда мұндай трансформация кезінде мотивтің мәдени өзегі толық жоғалмайды.

Берілген визуалдық материалдарда дәстүрлі тұрмыс көріністері, киіз үй, ағаш, құс, мүйіз тәрізді иірімдер және геометриялық элементтер заманауи композициялық шешімдермен қатар берілген. Бұл жұмыстарда ою жеке декоративтік элемент ретінде ғана емес, тұтас көркем әңгіменің құрамдас бөлігі ретінде қызмет етеді. Мысалы, мүйіз тәрізді иірімнің жаңа композицияда қолданылуы дәстүрлі мотивтің бастапқы графикасын сақтай отырып, қазіргі

эстетикалық тілге бейімделгенін көрсетеді. Ал ағаш пен құс бейнелерінің тұрмыстық сюжетпен қатар берілуі табиғат, адам және мәдени жады арасындағы байланысты қайта құрады.

3-сурет – Тұрмыстық бейнелер мен ою-өрнек ұштасқан композиция

4-сурет – Киіз үй мен тұрмыстық көріністегі өрнектердің қолданысы.

.

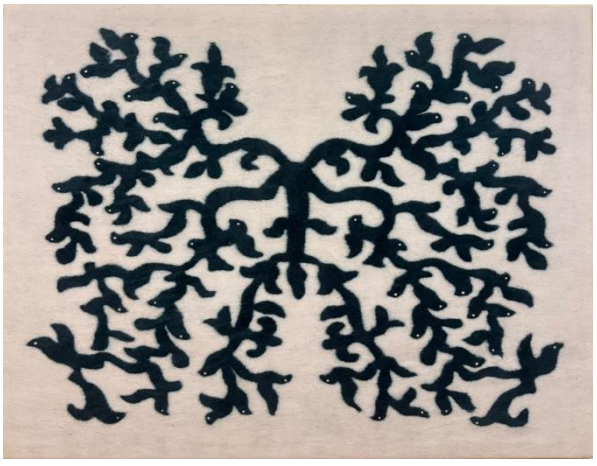

5-сурет – Киіз үй мен табиғат көрінісі бейнеленген панноның екі ракурсы.

6-сурет – Дастарқан көрінісіндегі дәстүрлі мотивтердің көркемдік қолданысы.

Симметрия мен қайталану да қазіргі композицияларда маңызды қызмет атқарады. Дәстүрлі оюдағы қайталану белгілі бір тәртіп пен тұтастықты қалыптастырса, қазіргі дизайнда ол ритм, визуалдық динамика және стильдік бірізділік жасауға пайдаланылады. Демек, формалық тәсіл өзгермей сақталуы да, жаңа қызмет атқаруы да мүмкін. Осы жерде мәдени синтез ұғымының мәні айқындалады: синтез – екі мәдениеттің белгілерін механикалық қосу емес, дәстүрлі мағыналарды жаңа көркемдік және коммуникативтік жағдайда қайта ұйымдастыру.

7-сурет – Симметрия мен қайталануға негізделген өрнектік композиция.

8-сурет – Геометриялық бөліктер мен иірімді мотивтер ұштасқан бұйым.

Қазақ және түрік мәдениеттерін қатар қарастырғанда да осындай үдеріс байқалады. Ортақ түркілік мотивтер жаңа ұлттық контексте түрліше нақышталып, әр халықтың тарихи жадымен толықтырылады. Сондықтан мәдени жақындық ұлттық ерекшелікті жоймайды. Керісінше, ортақ мәдени негізді салыстыру әрбір мәдениеттің өзіндік семантикалық реңкін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында бірнеше негізгі нәтиже айқындалды. Біріншіден, қазақ және түрік ою-өрнектеріндегі ұқсас мотивтер табиғи нысанның адам санасында концептуалдануы арқылы қалыптасатын ортақ когнитивтік механизмге сүйенеді. Екіншіден, мотивтердің семантикасы олардың графикалық формасы, атауы және мәдени контексті өзара байланысқанда толық ашылады. Үшіншіден, ортақ түркілік мотивтердің ұлттық мәдени ортада әртүрлі семантикалық реңк алуы тарихи тәжірибенің маңызын көрсетеді.

Төртіншіден, қазіргі көркемдік тәжірибе дәстүрлі оюды қайталаумен шектелмейді. Ол мотивтің негізгі мәдени кодын сақтай отырып, оның формасын, композициялық қызметін және қолданылу ортасын жаңартады. Осыдан мәдени синтезді дәстүр мен жаңашылдықтың қарапайым қосындысы емес, мағынаның қайта ұйымдастырылуы деп түсінуге болады. Бұл тұжырым ою-өрнекті мәдени жадының динамикалық формасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар зерттеу ою-өрнек атауларын тілдік материал ретінде арнайы корпусқа жинаудың перспективалы екенін көрсетті. Атау, оның вариванттары, аймақтық қолданысы, мотивтің визуалдық нұсқасы және түсіндірмесі қатар тіркелсе, этнолингвистикалық әрі когнитивтік талдау үшін жүйелі база қалыптасады. Мұндай база қазақ және түрік материалдарын салыстыра зерттеуге, ортақ мотивтердің таралуын және ұлттық семантикалық айырмашылықтарын нақтылауға мүмкіндік береді.

Қазақ және түрік ою-өрнектерін когнитивтік-семантикалық тұрғыдан салыстыру олардың ортақ түркілік мәдени негізін және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін қатар тануға мүмкіндік береді. «Қошқармүйіз» – koçboynuzu, «өмір ағашы» – hayat ağacı, «құсқанаты» – kuş, «ирек» – su yolu тәрізді салыстырулар

табиғи нысандардың мәдени концептілерге айналуын көрсетеді. Олардың мағынасы тек бейненің өзінде емес, тарихи тәжірибеде, тілдік атауда және қолданылу контекстінде қалыптасады.

Заманауи мәдениетте дәстүрлі мотивтердің өзгеруі олардың семантикалық жүйесінің әлсіреуін білдірмейді. Керісінше, жаңа көркемдік орта мотивтерге қосымша мағыналық қызмет береді. Сондықтан қазақ және түрік ою-өрнектерін мәдени синтез жағдайында зерттеу дәстүрдің тұрақты және өзгермелі қырларын бір мезгілде ашуға мүмкіндік береді. Ою-өрнек – өткеннің көркем қалдығы ғана емес, қазіргі мәдени коммуникацияда қайта оқылатын және жаңа ұрпақтың тәжірибесімен толықтырылатын тірі семиотикалық жүйе.

Пайдаланылған әдебиеттер

Aslanapa O. Türk Sanatı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

Çoruhlu Y. Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Öney G. Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.

Yetkin Ş. Türk Çini Sanatının Gelişmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

Қасқабасов С. Ойөріс: фольклор туралы зерттеулер. Астана: Аударма, 2009.

Марғұлан Ә.Х. Қазақ халқының қолданбалы өнері. Алматы: Өнер, 1986.

Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 1974.

Төлеубаев Ә.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. Алматы: Ғылым, 1991.

Шахло Казакбаева
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Психолингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері, PhD-докторант
https://orcid.org/0000-0003-2866-7432
е.почта: qazaq.sha94@gmail.com

СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ОЙДАН СӨЙЛЕУГЕ ДЕЙІНГІ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР

Аңдатпа. Сөйлеу әрекеті – адамның қарым-қатынас жасау барысында ойын тілдік құралдар арқылы білдіруіне қажет психолингвистикалық үдеріс. Сөйлеу дайын ойды тілдік формада тікелей жеткізумен шектелмейді, оның қалыптасуы когнитивтік және тілдік процестер арқылы жүзеге асады.

Сөйлеу әрекеті – ми қабатында күрделі кезеңдерден өтетін жүйе. Зерттеудің мақсаты – адамның коммуникативтік ниеті пайда болған сәттен бастап ойдың сыртқы сөйлеуге айналуына дейін жүретін психолингвистикалық процестерді талдау және олардың өзара байланысын сипаттау. Мақалада сөйлеу әрекеті барысында адам миында жүретін артикуляциялық жоспарлау (фонологиялық деңгей), мағына таңдау (семантикалық жоспарлау), сөз формасын таңдау (лексикалық және грамматикалық жоспарлау) секілді психолингвистикалық процестер арқылы мидың болжам жасау қабілеті түсіндіріледі.

Зерттеуде теориялық талдау, салыстырмалы-сипаттамалық және модельдеу әдістері қолданылды. Л.С.Выготский, Н.И.Жинкин, А.А.Леонтьев, А.Н.Соколов еңбектеріндегі сөйлеу әрекеті мен ішкі сөйлеу тұжырымдары негізінде талдау жүргізілді. Мақалада коммуникативтік ниет, мағыналық жоспарлау және ішкі сөйлеу, лексикалық іріктеу, грамматикалық және фонологиялық кодтау, артикуляциялық жоспарлаудан кейінгі сыртқы сөйлеу әрекетіне дейінгі кезеңдер сипатталады. Сонымен қатар жұмыс жады, зейін, тілдік тәжірибе, контекст және автоматтану механизмдерінің ықпалы қарастырылады.

Зерттеу нәтижесінде сөйлеудің бір сәттік тілдік әрекет емес, когнитивтік және тілдік механизмдердің өзара сабақтастығына негізделген көпдеңгейлі үдеріс екені айқындалады. Ойдың сөйлеуге айналу барысында бастапқы коммуникативтік мазмұн біртіндеп фонологиялық және артикуляциялық, лексикалық, грамматикалық деңгейлерде өңделіп, сыртқы сөйлеу түрінде көрініс табады. Бұл үдерістерді жүйелі қарастыру сөйлеу мен ойлау байланысын және адамның тілдік ақпаратты өндіру механизмдерін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: психолингвистика, сөйлеу әрекеті, ішкі сөйлеу, тілдік кодтау, үнемдеу заңдылығы.

Abstract. Speech production is a psycholinguistic process necessary for individuals to express their thoughts by means of linguistic resources in the course of communication. Speech is not merely the direct verbal expression of a fully formed thought; rather, its production involves a complex interaction of cognitive and linguistic processes.

Speech production is a complex, multistage process in the human brain. The aim of this study is to analyze the psycholinguistic processes that occur from the emergence of communicative intention to the transformation of thought into overt speech and to describe the interrelationships among these processes. The article examines the brain’s predictive capacity through such psycholinguistic processes occurring during speech production as semantic planning and meaning selection, lexical and grammatical encoding, phonological encoding, and articulatory planning.

The study employs theoretical analysis, comparative-descriptive analysis, systematization, functional interpretation, and psycholinguistic modeling. The approaches of L.S.Vygotsky, N.I.Zhinkin, A.A.Leontiev, and A.N.Sokolov are considered in relation to contemporary models developed by W.J.M. Levelt, G.S. Dell, and P. Indefrey. The process is examined through the stages of communicative intention, semantic planning and inner speech, lexical selection, grammatical and phonological encoding, articulatory planning, and the subsequent production of overt speech. The study also considers the influence of working memory, attention, linguistic experience, context, and mechanisms of automatization on speech production.

The findings demonstrate that speech production is not an instantaneous linguistic act but a multilevel process based on the interaction and coordination of cognitive and linguistic mechanisms. In the transformation of thought into speech, the initial communicative content is progressively processed at semantic, lexical, grammatical, phonological, and articulatory levels before being realized as overt speech. A systematic examination of these processes provides a deeper understanding of the relationship between thought and speech as well as the mechanisms underlying human language production.

Keywords: psycholinguistics, speech activity, inner speech, linguistic encoding, principle of linguistic economy.

Кіріспе. Сөйлеу – адамның когнитивтік қызметінің аса күрделі формаларының бірі. Күнделікті қарым-қатынас жасау барысында сөйлеуші ойын салыстырмалы түрде жылдам жеткізетіндіктен, сөйлеудің пайда болуы автоматты әрекет тәрізді қабылданады. Бірақ психолингвистикалық тұрғыдан қарағанда, дыбысталған сөздің пайда болуына дейін бірнеше когнитивтік және тілдік әрекет жүзеге асады. Адам нені айтатынын анықтамас бұрын ішінде ішкі жоспар пайда болады, коммуникативтік мақсатын қалыптастырады, қажетті ұғымдар мен сөздерді санада іріктейді, олардың грамматикалық байланысын белгілейді, фонологиялық формасын жасайды және артикуляциялық жоспарлау жүзеге асырылады.

Сөйлеу әрекетінің жылдамдығы оның қарапайым екендігін білдірмейді. Психолингвист-ғалым Willem Levelt зерттеуінде қалыпты еркін сөйлеуде адам

секундына шамамен екі-үш сөз жеткізе алатыны, ал таныс объектінің суретін атау кезіндегі алғашқы әсері шамамен 600 миллисекунд ішінде басталуы мүмкін екені зерттелген. Осы қысқа мерзім ішінде концептуалдық даярлықтан бастап лексикалық таңдау, морфологиялық-фонологиялық және фонетикалық кодтау мен артикуляцияға дейінгі күрделі процестер орындалады (Willem J.M.Levelt, Ardi Roelofs, Antje S.Meyer 1999: 38).

Орыс психолингвистикалық зерттеулерінде сөйлеу дайын тілдік форманың сыртқа шығарылуы ретінде емес, адамның табиғи және коммуникативтік қызметімен байланысқан әрекет ретінде қарастырылды. А.А.Леонтьевтің еңбектерінде сөйлеу әрекеті жалпы әрекет теориясымен сабақтастырылады (Леонтьев А.А. 1969: 214)

Аталған зерттеулерді теориялық база ретінде негізге ала отырып, алға қойған зерттеудің негізгі мәселесі – адам санасындағы коммуникативтік мазмұнның тілдік формаға қалай айналатынын және ойдан сыртқы сөйлеуге дейін қандай психолингвистикалық процестер жүзеге асатынын анықтау. Сонымен қатар сөйлеу әрекетінің қалыптасу механизмдерін классикалық және қазіргі психолингвистикалық теориялар негізінде жүйелеп, коммуникативтік ниеттен сыртқы сөйлеуге дейінгі негізгі когнитивтік және тілдік кезеңдердің өзара байланысын сипаттау. Мақаладағы зерттеудің ғылыми жаңалығы сөйлеудің іс-әрекеттік, кезеңдік және интерактивті модельдерін біртұтас жүйе аясында салыстырып, «коммуникативтік ниет, ішкі сөйлеу, тілдік кодтау, фонологиялық-фонетикалық жоспарлау, артикуляция» тізбегі арқылы ойдың сөйлеуге айналу механизмін жүйелеуден көрінеді.

Зерттеу материалы мен әдістері. Зерттеу теориялық сипатта жүргізілді. Негізгі әдістер ретінде теориялық талдау, салыстырмалы-сипаттамалық әдіс, жүйелеу, функционалдық интерпретация және психолингвистикалық модельдеу қолданылды. Теориялық талдау арқылы сөйлеу әрекеті жайлы жазылған классикалық және қазіргі еңбектер қарастырылды. Салыстырмалы әдіс әртүрлі ғылыми мектептердің сөйлеу әрекетінің механизмін түсіндірудегі ортақ және ерекшеленетін тұстарын анықтауға мүмкіндік берді. Жүйелеу әдісі сөйлеуді психолингвистикалық тұрғыдан функционалдық кезеңдерге топтастыру үшін жүзеге асырылды.

Зерттеудің теориялық негізін Л.С.Выготскийдің ой мен сөйлеудің арақатынасы және ішкі сөйлеу туралы тұжырымдары, Н.И.Жинкиннің сөйлеу механизмдері, А.А.Леонтьевтің сөйлеу әрекеті теориясы, А.Н.Соколовтың ішкі сөйлеу жөніндегі зерттеулері, сондай-ақ W.J.M.Levelt-тің лексикалық қолжетімділік моделі, P.Indefrey мен W.J.M.Levelt-тің нейрокогнитивтік метаталдауын қарастыратын теориясы құрайды.

Ойдың сөйлеуге айналуын түсіндіру үшін «ой» мен «сөйлеуді» бір-біріне тең құбылыс ретінде қарастыру жеткіліксіз. Л.С.Выготский зерттеуінде ішкі сөйлеу ойлау мен сыртқы сөйлеудің арасындағы маңызды функционалдық буын ретінде сипатталады. А.Н.Соколов ішкі сөйлеуді ойлау қызметімен байланыстыра зерттеп,

оның сөйлеу мен ойлау арасындағы байланысты қамтамасыз ететін психологиялық механизм екеніне назар аударды.

Демек, сөйлеушінің санасында пайда болған ой бірден фонемалар тізбегіне айналмайды. Алдымен сөйлеу кезінде жеткізілетін мағына жүйеленеді. Мұны ойдың бастапқы концептуалдық репрезентациясы деп қарастыруға болады.

Сөйлеудің бастапқы кезеңі – коммуникативтік ниеттің пайда болуы. Сөйлеуші белгілі бір жағдайда хабарлау, сұрау, дәлелдеу, түсіндіру, бағалау немесе әрекетке итермелеу қажеттігін сезінеді. Осы қажеттілік айтылым әрекетінің мақсатын белгілейді.

Одан кейін концептуализация жүреді. Бұл кезеңде сөйлеуші әлі нақты сөздерді таңдамағанымен, не туралы және қандай мазмұнды жеткізетінін анықтайды. Levelt мектебінің моделінде осы бастапқы процесс «conceptual preparation» деп көрсетіледі. Одан кейін ғана лексикалық және фонологиялық деңгейлер іске қосылады. Демек сөйлеу процесін «ой және сөз» түріндегі дәстүрлі зерттеу ретінде ғана емес, «коммуникативтік қажеттілік, концептуалдық мазмұн, тілдік репрезентация, сөйлеу» түріндегі көпдеңгейлі процесс ретінде де түсіндірген орынды.

Концептуалдық мазмұнды сыртқы сөйлеуге көшіруде ішкі сөйлеудің қызметі ерекше. Ішкі сөйлеу сыртқы сөйлеудің дыбыссыз көшірмесі емес. Оның басты қызметі – ой мазмұнын тіл арқылы жеткізу формасын дайындау. Сондықтан ішкі сөйлеу сыртқы сөйлеуге қарағанда ықшам, фрагментті және контекстке тәуелді болуы мүмкін.

Н.И.Жинкиннің сөйлеу әрекетіне арналған зерттеулері сөйлеу процесін әртүрлі психофизиологиялық механизмдердің қатысуымен жүзеге асатын күрделі жүйе ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Ішкі сөйлеудің ықшамдалған сипаты сөйлеу әрекетіндегі үнемдеу заңдылығымен де байланысты. Сөйлеушінің санасында контекст арқылы қалпына келтірілетін компоненттер толық формада репрезентацияланбай, негізгі семантикалық тіректер белсендіріледі. Бірақ сыртқы сөйлеуге көшу кезінде тыңдаушыға қажетті ақпарат экспликацияланып, ой тілдің грамматикалық нормаларына сәйкес қайта құрылымдалады.

Концептуалдық мазмұн қалыптасқаннан кейін оны тілдік бірліктер арқылы кодтау басталады. Бірінші лексикалық таңдау орындалады. Адамның менталды лексиконында белгілі бір ұғыммен байланысты көптеген сөздер сақталады. Солардың арасынан контекст пен коммуникативтік мақсатқа сәйкес бірлік сақталады.

Грамматикалық және морфологиялық кодтауға келсек, сөзді таңдау сөйлем құру үшін жеткіліксіз. Таңдалған лексемалар белгілі бір грамматикалық қатынастар жүйесіне енгізілуі қажет. Сөйлеуші субъект пен предикаттың байланысын, септік, шақ, жақ, сан, сөздердің орын тәртібі сияқты грамматикалық көрсеткіштерді ұйымдастырады.

Қазақ тілінде бұл кезеңнің өзіндік ерекшелігі бар. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, грамматикалық мағыналардың елеулі бөлігі түбірге жүйелі түрде

қосылатын қосымшалар арқылы беріледі. Мысалы, «айт-па-ған-дар-ымыз-дан» тәрізді сөз формасын өндіру кезінде лексикалық түбірді таңдау жеткіліксіз: болымсыздық, есімше, көптік, тәуелдік және септік мағыналарын тиісті морфемалар арқылы ретімен кодтау қажет. Осы ерекшелік түркі тілдеріндегі сөйлеу өндірісін зерттеуде морфологиялық жоспарлау мәселесінің маңызын арттырады.

Келесі фонологиялық және фонетикалық кодтауға тоқталсақ, грамматикалық құрылым дайындалған соң таңдалған сөздердің дыбыстық формасы сөйлеу бағдарламасына енгізіледі. Бұл кезеңде фонема, буын, екпін және артикуляциялық сипаттар белсендіріледі. Levelt мектебі лексикалық таңдаудан кейін морфологиялық және фонологиялық кодтау, одан соң фонетикалық кодтау мен артикуляцияны ажыратады (Willem J.M.Levelt, Ardi Roelofs, Antje S.Meyer 1999: 38).

Бұл сатылардың тек теориялық модель емес екенін нейрокогнитивтік зерттеулер де қолдайды. P. Indefrey мен W.J.M. Levelt 82 нейровизуализациялық экспериментті қамтыған метаталдау жүргізіп, сөзді жеткізу әрекетінің негізгі компоненттері – лексикалық таңдау, фонологиялық кодты қалпына келтіру, буындау және фонетикалық-артикуляциялық даярлықтың кеңістік және уақыт сипаттарын салыстырған (Indefrey, P., & Levelt, W. J. M. 2004: 144). Бұл деректер сөйлеу әрекетін нақты уақыт аралығында жүзеге асатын нейрокогнитивтік процесс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Сөйлеудің ми қабатында жүретін күрделі процесс екендігін айқындайтын тағы бір факт, фонетикалық жоспарлаудың жүзеге асуы. Жоғарыда аталған кезеңдерден кейін сөйлеу аппараты іске қосылады. Тыныс алу, фонация және артикуляциялық қозғалыстар үйлесіп, тілдік жоспар акустикалық сигналға айналады. Дегенмен сөйлеу әрекеті артикуляциямен аяқталмайды. Сөйлеуші өзінің сөзін естіп, оның мазмұны мен формасын бақылайды. Қате байқалса, айтылым түзетілуі мүмкін. Сондықтан сөйлеуді өндіру жүйесінде мониторинг маңызды қызмет атқарады.

Қазіргі жаңа зерттеулерде сөйлеу әрекеті мен қабылдау бір-бірінен толық тәуелсіз жүйелер ретінде қарастырылмайды.

Сөйлеу әрекетінің интегративті психолингвистикалық моделін ойдан сөйлеуге дейінгі процесті төмендегідей функционалдық жүйе түрінде көрсетуге болады: коммуникативтік қажеттілік коммуникативтік ниетті тудырады. Нәтижесінде коммуникативтік ниет концептуализацияның тууына түрткі болады. Одан кейінгі сәт ішкі сөйлеуге ұласады. Адам санасында, миында мағыналық жоспар пайда болады. Мағыналық жоспар лексикалық, грамматикалық-морфологиялық кодтау, фонологиялық кодтау, фонетикалық-артикуляциялық жоспарлау, артикуляция сияқты тілдік бірліктермен құрылады. Бұл модельдегі кезеңдер абсолютті түрде бірінен кейін бірі ғана іске қосылады дегенді білдірмейді. Сондықтан сөйлеу әрекетін иерархиялық ұйымдасқан, бірақ компоненттері динамикалық өзара әрекеттесетін функционалдық жүйе ретінде анықтау орынды.

Тұтастқан құрылым сыртқы сөйлеу нәтижесін бейнелейді. Осы тұста тағы бір қызық мәлімет бар, психолингвистикалық модельдерге сәйкес (әсіресе интерактивті модельдерге), адам тыңдаған сөйлемнің мағынасына сүйене отырып, келесі

ақпаратты алдын ала болжай алады. Бұл – мидың болжам жасау қабілеті, нәтижесінде адам сөйлемді толық тыңдамай-ақ оның мағынасын түсіне алады. Бұл – сөйлеу мен қабылдау кезінде үнемділікті қамтамасыз ететін маңызды механизмдердің бірі. Оның үстіне адам миы тілдік ақпаратты бірден өңдеп, қажетсізін түсіріп, мағынаға ғана назар аудару арқылы когнитивтік ресурстарды үнемдеуге тырысады. Сол себепті тіл жүйесі үнемді, ықшам құрылымдарды жиі қолдануға бейімделген. Бұл заңдылық тек сөйлеушіге ғана емес, тыңдаушының қабылдау процесіне де ыңғайлы жағдай жасайды. Ең қызығы – адам көбінесе мұндай тілдік құралдарды таңдау кезінде қарапайымдылық, қысқалық, қолайлылық пен түсініктілік сияқты өлшемдерге бейсаналы түрде, интуитивті түрде сүйенеді. Себебі, жұмыс жадыда сақталатын ақпараттың көлемі шектеулі (әдетте 5–9 бірлік аралығында).

Қорытынды

Мақала жазу барысында жүргізілген теориялық-салыстырмалы талдау мынадай нәтижелерге негіз береді. Біріншіден, сөйлеу әрекеті дайын ойды тілдік таңбалармен алмастыру процесі емес: бастапқы концептуалдық мазмұн бірнеше деңгейде қайта құрылып, тілдік формаға бейімделеді. Екіншіден, сөйлеудің бастапқы детерминанты – коммуникативтік ниет. Ол ақпараттың таңдалуын, ұйымдастырылуын және тілдік құралдардың белсендірілуін айқындайды.

Үшіншіден, ішкі сөйлеу ой мен сыртқы сөйлеудің функционалдық аралық буыны ретінде көрінеді. Төртіншіден, сөйлеуді қалыптастыруда концептуалдық, лексика-грамматикалық, морфологиялық, фонологиялық, фонетикалық және артикуляциялық деңгейлерді ажыратуға болады. Бесіншіден, сөйлеу өндірісін тек қатаң сызықтық схема арқылы түсіндіру жеткіліксіз: кезеңдік ұйымдасумен қатар интерактивті белсендіру, болжам жасау және мониторинг процестері де маңызды.

Түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі сөйлеу әрекетін зерттеуде морфологиялық кодтауға ерекше назар аудару қажет. Агглютинативті құрылым бір сөз шегінде бірнеше грамматикалық мағынаны ретімен кодтауды талап етеді. Бұл мәселені қазақтілді сөйлеушілер қатысатын тәжірибелік эксперименттер арқылы тексеру жалпы психолингвистикалық модельдердің типологиялық әмбебаптығын бағалауға мүмкіндік береді.

Сөйлеу әрекетінің қалыптасуы – ойдың дыбыстық формаға қарапайым көшірілуі емес, адамның когнитивтік және тілдік жүйелерінің бірлескен қызметіне негізделетін күрделі психолингвистикалық процесс. Коммуникативтік қажеттіліктен туындаған ниет алдымен концептуалдық мазмұнға айналып, ішкі сөйлеу арқылы тілдік ұйымдасуға өтеді. Одан әрі лексикалық бірліктер таңдалып, грамматикалық және морфологиялық қатынастар белгіленеді, фонологиялық-фонетикалық жоспар жасалып, артикуляция арқылы сыртқы сөйлеу жүзеге асады.

Дәстүрлі зерттеулерге құрылған психолингвистика ой, ішкі сөйлеу және сөйлеу әрекетінің функционалдық табиғатын түсіндіруге негіз қалады. Қазіргі эксперименттік психолингвистика бұл тұжырымдарды лексикалық қолжетімділік, интерактивті белсендіру, нейрокогнитивтік уақыт динамикасы, болжам және

мониторинг механизмдері арқылы толықтырды. Зерттеу нәтижесінде сөйлеу өндірісін көпдеңгейлі, иерархиялық ұйымдасқан және динамикалық өзара әрекетке негізделген жүйе ретінде қарастыру ұсынылады.

Қазақ тілінің агглютинативті табиғаты осы жалпы модельдің морфологиялық кодтау кезеңін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан келешекте қазақтілді сөйлеушілердің лексикалық таңдау жылдамдығын, морфемаларды жоспарлау ретін, сөйлеу кідірістерін, өзіндік түзетулер мен сөйлеу қателерін эксперименттік әдістермен зерттеу қазақ психолингвистикасы үшін перспективалы бағыт бола алады.

Талдау нәтижесінде ойдан сыртқы сөйлеуге өту бір ғана тілдік процесс емес, әртүрлі деңгейлердің өзара ықпалдасуынан туындайтын динамикалық процесс екені анықталды. Сөйлеуші алдымен жеткізілетін мазмұнды концептуалдық деңгейде ұйымдастырады, кейін ол лексика-грамматикалық және фонологиялық құралдар арқылы кодталып, артикуляциялық бағдарламаға айналады. Ішкі сөйлеу ой мен сыртқы тілдік форма арасындағы аралық механизм ретінде қарастырылды. Қазіргі модельдер сөйлеуді өндірудің сатылы сипатын мойындаумен қатар, оның компоненттері арасында параллель белсендіру, кері байланыс, болжам жасау және өзіндік бақылау механизмдерінің әрекет ететінін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Выготский Л.С. 1982. Мышление и речь // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 2. Проблемы общей психологии. – Москва: Педагогика.
2. Жинкин Н.И. 1958. Механизмы речи. – Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР. – 370 с.
3. Леонтьев А.А. 1969. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва: Просвещение. 214 с.
4. Соколов А.Н. 1968. Внутренняя речь и мышление. – Москва: Просвещение. – 248 с.
5. Indefrey P., Levelt W.J.M. 2004. The spatial and temporal signatures of word production components // Cognition. Vol. 92, Issues 1-2. P. 101-144. DOI: 10.1016/j.cognition.2002.06.001.
6. Levelt W.J.M., Roelofs A., Meyer A.S. 1999. A theory of lexical access in speech production // Behavioral and Brain Sciences. Vol. 22, No. 1. P. 1-38. DOI: 10.1017/S0140525X99001776.
7. Pickering M.J., Garrod S. 2013. An integrated theory of language production and comprehension // Behavioral and Brain Sciences. Vol. 36, No. 4. P. 329-347. DOI: 10.1017/S0140525X12001495.

ÖZBƏK DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Farangiz A. Raxmonova
Qarshi davlat universiteti Xorijiy tillar fakulteti o’qituvchisi
https://orcid.org/0009-0003-8569-1831
raxmonovafarangiz598@gmail.com

KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING BADIIY AHAMIYATI VA URUSH KONSEPTINING METAFORIK FREYMLARI

Bugungi kunda eng dolzarb tilshunoslik tarmoqlaridan biri bu – Kognitiv tilshunoslik sohasidir. Kognitiv tilshunoslikda konsept inson tafakkurida shakllangan bilim, tasavvur, tajriba va hissiy munosabatlarni mujassamlashtiruvchi murakkab mental tuzilma sifatida talqin qilinadi. Bugunga kelib madaniyatlararo aloqalarning kengayishi va ular o’rtasidagi farq va o’xshashliklarni o’rganishga bo’lgan qiziqishning ortishi natijasida kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan badiiy adabiyot tahliliga bo’lgan ehtiyoj yanada ortdi. Xolbuki, bir xalqning madaniyatini uning adabiyoti orqali yanada chuqurroq his qilish va o’rganish mumkin. Shu jumladan, ushbu tezisda badiiy adabiyotda eng ko’p uchraydigan “urush” konsepti ingliz va o’zbek adabiyotlari misolida konseptual metafora nazariyasi orqali tahlil qilinadi. Qisqa qilib aytganda, konseptual metafora bir mavhum tushunchani boshqa bir aniqroq tushuncha orqali ifodalanishini nazarda tutadi. Shu o’rinda, “Urush” konsepti nafaqat qurolli to’qnashuvni, balki ziddiyat, xavf, mag’lubiyat, yo’qotish, fojia, kurash kabi o’zaro bog’liq kognitiv belgilarni ham qamrab oladi. Mazkur konseptning tilda verballashuvi turli metaforik freymlar orqali amalga oshadi.

Metaforik freym muayyan hodisani boshqa konseptual sohaga oid bilim modellari asosida tushunish va ifodalashga yordam beruvchi kognitiv mexanizmdir. “Urush” konsepti badiiy adabiyotlarda ko’pincha “Urush – Kurash”, “Urush – O’yin”, “Urush – Sayohat”, “Urush – Tabiiy Ofat” kabi metaforik freymlarda namoyon bo’ladi. Bunda anchagina mavhum bo’lgan urush target domeni nibatan aniqroq bo’lgan manba domenlari orqali o’quvchiga yanada batafsil ochib beriladi. Misol uchun, Shekispirning “Yuliy Sezar” asarida “Urush – Nazoratsiz hayvon” freymi orqali ifodalanadi va bu orqali o’quvchi ongida inson nazoratidan chiqib ketgan hayvoniy kuch sifatida konseptuallashtiriladi. O’zbek adabiyoti namunalariga to’xtaladigan bo’lsak, Asqad Muxtorning “Chinor” romanida “Urush – Shiddatli Bo’ron” freymi orqali ifodalanib, u jamiki narsani, shu jumladan ildizi mutahkam qadriyatlar va bardoshli hayotni ham qo’porib tashlovchi tabiiy ofat sifatida ko’rsatib beriladi.

Yuqoridagi misollardan ko’rinib turibdiki, ikkala adabiyotda ham manba (source) domenlar tabiat va jismoniy tajriba sohasidan olinadi, bu esa kognitiv metafora nazariyasining universal xarakterga egaligini ko’rsatib beradi. Asosiy farq esa ingliz matnlarida ko’proq mexanik domenlar ustunlik qilsa, o’zbek adabiyotida hissiy va tashqi tajriba asosi ustuvorlik ko’rsatadi.

Kalit so’zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, konseptual metafora, freym, domen, verballashuv

THE LITERARY SIGNIFICANCE OF COGNITIVE LINGUISTICS AND METAPHORICAL FRAMES OF THE CONCEPT “WAR”

In today’s world, one of the most relevant areas of linguistics is cognitive linguistics. In cognitive linguistics, a concept is defined as a complex mental structure embodying knowledge, ideas, experiences, and emotional relationships formed in human mind. Today, due to the expansion of intercultural contacts and the growing interest in studying the differences and similarities between them, the need to analyze fiction from the point of view of cognitive linguistics has increased even more. Since, the culture of the people can be deeply felt and studied through their literature. In particular, this thesis analyzes the most widespread concept of “war” in fiction through the theory of conceptual metaphor using the examples of English and Uzbek literature. In short, a conceptual metaphor implies expressing an abstract concept through another, more concrete one. In this case, the concept of “war” covers not only armed conflict, but also such interrelated cognitive features as conflict, danger, defeat, loss, tragedy, struggle. The verbalization of this concept in language is carried out through various metaphorical frames.

A metaphorical frame is a cognitive mechanism that helps us understand and express a specific event based on knowledge models related to another conceptual domain. The concept of “war” often appears in fiction in metaphorical terms such as “War is a struggle”, “War is a game”, “War is a journey”, “War is a natural disaster”. In this case, the rather abstract theme of war is revealed to the reader in more detail through relatively specific source domains. For example, in Shakespeare’s play “Julius Caesar”, war is presented through the frame “War is an uncontrolled animal”, which is conceptualized in the reader’s mind as an animal force that has gone beyond human control. As for the samples of Uzbek literature, in Askad Mukhtar’s novel “Chinor”, presented through the frame of the “war is a violent storm”, it is shown as a natural disaster that destroys everything, including entrenched values and a solid life.

As can be seen from the examples above, in both literatures, source domains are taken from the field of nature and physical experience, which indicates the universal nature of the theory of cognitive metaphors. The main difference is that English texts are dominated by more mechanical domains, whereas Uzbek literature gives priority to the emotional and external basis of experience.

Keywords: cognitive linguistics, concept, conceptual metaphor, frame, domain, verbalization

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Dildora Abdinabievna Abdullayeva, PhD, Associate Professor
Department of Uzbek Language and Literature
Tashkent University of Applied Sciences, Tashkent, Uzbekistan
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5702-0786
Email: adildora0101@gmail.com

EMBODIMENT IN THE CONCEPTUALIZATION OF OPPOSITION

Abstract

This article examines how bodily experience can contribute to opposition without assigning fixed values to its members. It integrates motor-experience research with semantic analysis of documented Uzbek weight, temperature, and tactile expressions. The analysis distinguishes changes in lexical sense from changes in the evaluation of a property or its consequences. Weight expressions organize interpretations of demand, composure, and sluggishness; temperature expressions restrict an opposite to a particular sense; compassion-related expressions permit adverse consequences without necessarily changing the attributed disposition. The proposed account connects experiential dimensions with conventional meanings and contextual goals. It specifies evidence needed to distinguish bodily effects on opposition from effects on evaluation alone and derives contrasting predictions. The semantic distinctions are supported by the analysed material; their sensorimotor realization requires experimental testing.

Keywords: embodiment; conceptualization; antonymy; evaluation; Uzbek semantics

Karşıtlığın Kavramsallaştırılmasında Bedenselleşme

Öz

Bu makale, bedensel deneyimin karşıtlığın kavramsallaştırılmasına nasıl katılabileceğini incelemektedir. Motor deneyim araştırmaları, Özbekçedeki ağırlık, sıcaklık ve dokunma ifadelerinin belgelenmiş kullanımlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Sözcüksel anlamın seçilmesi ile bir özelliğin veya sonuçlarının değerlendirilmesi birbirinden ayrılmaktadır. Ağırlık ifadeleri zahmet, ağırbaşlılık ve yavaşlık yorumlarını desteklemektedir. Sıcaklık ifadelerinde karşıtlık belirli bir anlamla sınırlı kalabilmektedir. Merhametle ilgili ifadelerde ise kişinin niteliği değişmeden bu niteliğin sonuçları olumsuz değerlendirilebilir. Önerilen açıklama, deneyimsel boyutları yerleşik anlamlar ve

bağlamsal amaçlarla ilişkilendirmektedir. Çalışmanın katkısı, karşıtlık üzerindeki bedensel etkiyi yalnızca değerlendirme üzerindeki etkiden ayırmaya yönelik bir kanıt ölçütü ve sınanabilir öngörüler geliştirmesidir. İncelenen malzeme anlamsal ayrımları desteklemektedir; bu ayrımların duyusal-motor süreçlerle ilişkisi deneysel olarak araştırılmalıdır.

Anahtar kelimeler: bedenlenmiş biliş; kavramsallaştırma; karşıt anlamlılık; değerlendirme; Özbekçe anlambilim

Introduction

Uzbek *og"ir ish* “demanding work” and *og"ir yigit* “a composed young man” pose a specific problem for embodied accounts of Abstract meaning. In the first expression, heaviness characterizes what an activity demands; in the second, it characterizes conduct. Calling the difference a reversal from negative to positive conceals a prior change in what *og"ir* means. Whether its relation to *yengil* “light” changes at the same time requires a separate analysis.

Studies of handedness connect motor experience with the placement of positively and negatively evaluated entities (Casasanto, Chrysikou 2011; Yamada et al. 2025). Such findings concern an evaluative correspondence with space. A linguistic account must also explain which meanings are construed as opposites and whether their relation survives contextual changes. The central question is therefore how bodily experience contributes to the interpretation of opposition beyond influencing the evaluation of its members.

The article proposes that bodily experience can affect opposition through the selection of a contextually relevant sense. Its contribution is a criterion for distinguishing this effect from changes in desirability or response preference. Uzbek expressions motivate complementary predictions: a change of sense can alter the appropriate opposite, whereas a change in the assessment of consequences can preserve it. These predictions concern the situated use of established meanings, rather than the bodily origins of all opposites.

Main discussion

Evidence and conceptual distinctions

The study combines critical integrative reading with qualitative semantic analysis. Searches updated through 20 September 2026 used combinations of body-specificity, motor fluency, space–valence, polarity correspondence, antonymy, and sensory modality. Original interventions, replication studies, competing explanations, and research relating antonymy to evaluation were prioritized. Uzbek dictionary entries were selected for their sense distinctions, literary contexts, or identification of an opposite. Literary examples are examined as reproduced in the dictionaries; constructed contexts below are diagnostic proposals. This purposive analysis provides neither a systematic review nor estimates of usage frequency.

Here, conceptualization means the situated interpretation and connection of established meanings. Perceptual contrast, conceptual opposition, lexical antonymy, evaluative difference, and two experimental response categories are distinct objects of inquiry. Antonymy concerns particular conventional senses; contrasting ratings alone

cannot establish it. *Valence* denotes evaluative direction, whereas arousal concerns activation. Pleasantness, moral approval, importance, and usefulness require separate measures. Hand preference, momentary motor difficulty, and linguistic knowledge of a bodily expression likewise provide different evidence. Neither an experimental response nor a dictionary entry establishes how a concept originally developed.

S.J.Crutch and colleagues reported that polarity distinguished antonyms despite similarities on other rated attributes (Crutch et al. 2012). Polarity can concern the ends of a non-evaluative dimension; contrast includes discourse alternatives beyond antonymy; negation need not assert the opposite pole. Thus, neither two antonyms nor two response buttons imply a domain without intermediate states. I. Bianchi, C. Paradis, and J. van de Weijer (2025) examined precisely such poles and intermediates across 18 perceptual dimensions. Their 30 Italian-speaking participants discussed the dimensions in groups before recording individual judgments. The findings concern reported perceptual structure, not a causal motor mechanism.

Motor experience and the limits of evaluative evidence

Y.Yamada and colleagues” replication of D. Casasanto‘s animal-placement task included 2,068 right-handers and 154 left-handers. Approximately 61% of right-handers placed the good animal on the right; 58% of left-handers placed it on the left. The tendency follows the preferred hand, with substantial variation within each group (Yamada et al. 2025: 1141–1143). This is difficult to explain through a uniform linguistic association of right with goodness alone. It neither excludes cultural contributions nor establishes a hemispheric mechanism or a change in antonymy.

D.Casasanto and E.G.Chrysikou (2011: 420–422) provided stronger causal evidence by randomly impeding one hand during a manual task. Among 53 analysed right-handers, subsequent judgments tended to locate goodness on the previously unimpeded side. The glove had been removed and responses were oral, weakening an immediate response-compatibility explanation. The intervention combined altered performance with awareness of difficulty; it does not uniquely identify motor simulation. Their separate stroke study remains observational: motor impairment cannot be isolated from other neurological changes.

Task structure still matters. D. Lakens (2012) showed that correspondence between category polarities can account for vertical classification effects: congruency need not uniquely diagnose sensorimotor simulation. This account does not automatically explain an oral lateral-placement task. The evidence supports an influence on evaluative alignment; an effect on semantic opposition remains to be established.

The wider literature also requires calibrated interpretation. P. Dapica, J. Santiago, and P. Solana”s z-curve analysis covered 117 studies from 65 papers. The main estimated replication rate was 71% (95% confidence interval: 54–86%), while the expected discovery rate was 20% (7–79%). Because the observed discovery rate fell within the latter interval, publication bias was not statistically established (Dapica, Santiago, Solana 2025, Section 3.1). These model-based estimates are not observed replication frequencies; their

uncertainty cannot establish the absence of selective publication. They qualify confidence in the literature without replacing evaluation of individual designs.

Heaviness as demand, composure, and delayed action

The explanatory dictionary separates the physical, demanding, and composed senses of *og"ir*, alongside the easy and superficial senses of *yengil* (Madvaliyev 2006–2008, vol. 1: 320; vol. 2: 11–12; vol. 3: 187–188). In *og"ir ish*, the relevant scale concerns the resources required by an activity. The dictionary explicitly includes demands on knowledge as well as effort. A physically heavy object is unnecessary. The cost of acting under a load offers a possible experiential motivation, without establishing a necessary process in comprehension.

In *og"ir yigit*, the interpreted property is composure. *Og"ir tabiatli* describes restrained conduct. In the illustration from O. Yoqubov"s *Ikki muhabbat*, Nasiba is described as energetic, industrious, and enterprising, while the narrator revises an impression of arrogance into one of composure (Rahmatullayev et al. 2022: 369). Composure here accommodates effective action.

Evaluation can also change while physical meaning remains stable. Consider two constructed contexts: *Tosh og"ir, uni ko'tarish qiyin* "The stone is heavy; it is difficult to lift" and *Tosh og"ir, shamolda qog"ozlarni bosib turishga yaraydi* "The stone is heavy; it can hold papers down in the wind". The same weight impedes one goal and supports another. This differs from the change of property between *og"ir ish* and *og"ir yigit*. A theory of embodiment must distinguish goal-dependent assessment from conventional selection of a different sense.

The phraseological dictionary records *og"ir karvon* for unhurried, sluggish behaviour, with contexts expressing impatience (Rahmatullayev et al. 2022: 368–369). This case prevents the conclusion that heaviness acquires a uniformly favourable value when applied to character. The relevant difference is between withholding an impulsive response and failing to respond adequately. Both can involve limited movement, but they are assessed against different requirements for action.

This distinction suggests an experiential connection. Weight is encountered as effort when something must be moved, and as resistance when something must remain stable. Difficulty of displacement could therefore support both burden and steadiness. Applied to composure, the proposed relation concerns resistance to impulsive change; it does not identify virtue with immobility. This is a hypothesis about experiential motivation and access to meaning, not an etymology or an established simulation mechanism. Speakers may learn the meanings linguistically. The hypothesis gains substance if bodily interventions selectively affect the corresponding interpretations under relevant contexts.

Yengil mulohaza concerns insufficient seriousness of thought; *yengil tabiat* conveys disapproval of frivolity. By contrast, *og"irini yengil qilmoq* concerns reducing another person"s difficulty, and *yengil tortmoq* can describe relief from distress (Madvaliyev 2006–2008, vol. 2: 11–12; Rahmatullayev et al. 2022: 369, 554). Removing a burden and lacking seriousness both draw on lightness vocabulary, but they do not constitute a single

meaning whose value has merely changed sign. Nor does their common vocabulary make every combination of these expressions an antonymic pair.

Construction also constrains the relation. *Og”irini yengil qilmoq* specifies a directed change and a beneficiary: someone”s difficulty is reduced. Its favourable assessment concerns that change. Conversely, the recorded meaning of *og”ir oyoq* “pregnant” does not by itself establish an opposite obtained by substituting *yengil* (Rahmatullayev et al. 2022: 369). Word-level antonymy is therefore insufficient to predict opposition within larger expressions.

A. A. Fayziyeva (2026) identifies the dual evaluation of Uzbek *og”ir*. The issue here is what that observation permits us to infer. English *heavyweight* can attribute standing or ability, while *lightweight* can depreciate seriousness or competence (Merriam-Webster n.d.-a, n.d.-b). These are not exact equivalents of the Uzbek expressions, but they exclude a general claim that favourable heaviness belongs uniquely to Uzbek. Cultural specificity would require evidence about comparable senses, contexts, and their distribution.

C. Paradis and colleagues” Swedish experiment found heavy–negative and light–positive associations using nouns representing physical categories (Paradis et al. 2012). Comparing that result with Uzbek character descriptions confounds language with sense and task. Conversely, D. J. Hauser and N. Schwarz (2021) found weight effects on importance judgments when the task made importance relevant during the sensory experience. Their second study”s composite measure had low internal consistency. A. L. A. Rabelo and colleagues” unsuccessful moral-importance experiments and evidence of publication bias also counsel against treating weight effects as unconditional (Rabelo et al. 2015). Neither importance nor motor difficulty is interchangeable with moral goodness.

Sense selection and the preservation of opposition

Temperature vocabulary reveals an asymmetry that a positive–negative classification misses. *Ko‘ziga issiq ko‘rinmoq*, literally “appear warm to someone”s eyes”, has a familiarity reading and a favourable-impression reading. The dictionary associates the first with seeming recognizable and explicitly assigns *ko‘ziga sovuq ko‘rinmoq* “appear cold to someone” as the opposite of the second (Rahmatullayev et al. 2022: 266–267). The opposite is attached to a sense, rather than inherited by the expression in every use. The construction also identifies whose impression is being described.

Replacing warmth with coldness in a recognition context therefore does not automatically produce unfamiliarity; it may shift interpretation towards dislike. This is an analytical consequence of the documented senses, not a measured substitution judgment. Familiarity and liking can coincide, but their association does not make them identical. J. van de Weijer, I. Bianchi, and C. Paradis similarly explain that the dimension connecting sensory antonyms varies with context (van de Weijer, Bianchi, Paradis 2024: 96). The Uzbek case supplies a specific test: an opposite appropriate to attraction may be less appropriate to recognition even after evaluative differences are controlled.

Tactile vocabulary supplies the complementary case. *Ko‘ngli yumshoq* “soft-hearted” characterizes compassion; *ko‘ngli qattiq* “hard-hearted” is its documented opposite. A literary illustration from S. Anorboyev warns that being soft-hearted may have damaging

consequences for the person concerned (Rahmatullayev et al. 2022: 288, 299). The warning can retain the compassionate disposition while criticizing its consequences. Calling those consequences harmful need not reclassify the person as hard-hearted.

This need not make compassion morally bad. The assessment may move from a disposition”s interpersonal value to its cost for the person who possesses it. A general valence rating would collapse those targets. The proposed interpretation consequently predicts a possible separation: perceived consequences change while the attributed disposition and its contrast remain stable. If readers instead understand the expression as indecision or excessive compliance, the case involves a change of meaning and must be analysed accordingly.

An account of embodied contribution and its empirical consequences

The cases support an account in which experiential dimensions, conventional senses, and evaluative criteria make distinct contributions. Bodily experience provides possible dimensions of contrast, including effort and resistance. Lexical constructions constrain which interpretation is available. Context makes a property relevant to a goal and thereby affects its desirability.

Extending the contextual analyses of C. Paradis and colleagues and D. J. Hauser and N. Schwarz, the proposed criterion requires a bodily effect to concern the selection, interpretation, or accessibility of a contrast between specified meanings. Its measurement must distinguish this outcome from changes in individual evaluation or response preference. Evaluation may mediate a relational effect; statistical independence from every evaluative process is not required. The distinction concerns what the evidence explains. Sense selection offers one route: bodily experience could make an interpretation accessible and thereby change its appropriate opposite, without creating a new lexical relation.

In one prospective test, the warmth expression would occur in familiarity and attraction contexts. Independent judgments would establish sense, valence, and the suitability of its cold counterpart. The prediction is that opposite suitability follows sense even among contexts with comparable evaluations. A second test would hold compassion constant while varying its consequences for the bearer. Desirability should change while opposition judgments remain relatively stable. Paraphrases shifting towards indecision would reveal that the intended meaning control had failed. Stability requires an equivalence or precision criterion, not merely a nonsignificant difference. Opposite choices tracking evaluation alone across both tests would weaken the proposed separation. A purely linguistic account could also predict the separation; these tests establish semantic outcomes, not embodiment by themselves.

A randomized bodily intervention could then examine whether effort or resistance changes access to weight-related interpretations under relevant contexts. Effort and stability overlap physically and require piloting alongside fatigue, mood, and perceived success. Matched verbal descriptions without physical activity would address instruction-based priming. A selective change in interpretation accompanied by the predicted opposite choice would support the proposed contribution. An evaluation effect alone would restrict the conclusion to appraisal; an effect confined to manual responses would

implicate response selection. Precise null effects despite successful manipulation would weaken the bodily hypothesis for those conditions.

Such tests require native-speaker validation of senses and antonym relations, alongside non-antonymous contrasts matched for valence and association. Familiarity, frequency, length, concreteness, arousal, and phrase conventionality require control. Separate groups can provide paraphrases, evaluations, and opposite judgments to reduce task-induced interpretation. Oral responses or counterbalanced manual mappings should separate semantic outcomes from response location and hand preference. Participant and item variation should enter models appropriate to choices or ratings. Sample size requires simulation for the principal interaction or desired precision; lateral-placement effects cannot supply a defensible estimate for this new semantic contrast. Exclusions must be prespecified and must not remove participants for contradicting the hypothesis. These are proposed studies, with consent, ethical review, preregistration, and material sharing still to be arranged.

Conclusion

The Uzbek evidence shows that bodily vocabulary does not impose a fixed evaluative direction on opposition. Heaviness can organize interpretations of demand, composure, or sluggishness; warmth can support senses with different available opposites; softness can retain its character meaning while its consequences are criticized. These patterns distinguish changes in sense from changes in assessment. Motor experiments support a causal contribution to evaluative alignment, but an account of lexical opposition needs evidence about the relation between interpreted meanings. The article specifies that requirement and derives tests that can support or weaken an embodied explanation without presupposing its success.

References

Bianchi, I., Paradis, C., & van de Weijer, J. (2025). Perceptual structure of opposites across sensory modalities. *Language and Cognition, 17*, e70. https://doi.org/10.1017/langcog.2025.10016

Casasanto, D., & Chrysikou, E. G. (2011). When left is "right": Motor fluency shapes Abstract concepts. *Psychological Science, 22*(4), 419–422. https://doi.org/10.1177/0956797611401755

Crutch, S. J., Williams, P., Ridgway, G. R., & Borgenicht, L. (2012). The role of polarity in antonym and synonym conceptual knowledge: Evidence from stroke aphasia and multidimensional ratings of Abstract words. *Neuropsychologia, 50*(11), 2636–2644. https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2012.07.015

Dapica, P., Santiago, J., & Solana, P. (2025). Does body-specificity stand on solid ground? Z-curving the association between emotional valence and lateral space. *Cognitive Science, 49*(10), e70127. https://doi.org/10.1111/cogs.70127

Fayziyeva, A. A. (2026). Ingliz va o‘zbek tillarida hissiyot metaforlarining lingvomadaniy kategorizatsiyasi. *Science Time, 4*(3/1), 388–394. https://doi.org/10.66345/stj.v4i3/1.5541

Hauser, D. J., & Schwarz, N. (2021). Situated embodiment: When physical weight does and does not inform judgments of importance. *Social Psychological and Personality Science, 12*(7), 1225–1232. https://doi.org/10.1177/1948550620971968

Lakens, D. (2012). Polarity correspondence in metaphor congruency effects: Structural overlap predicts categorization times for bipolar concepts presented in vertical space. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 38*(3), 726–736. https://doi.org/10.1037/a0024955

Madvaliyev, A. (Ed.). (2006–2008). *O‘zbek tilining izohli lug”ati* (Vols. 1–5). O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Merriam-Webster. (n.d.-a). Heavyweight. *Merriam-Webster.com dictionary*. Accessed 16 September 2026. https://www.merriam-webster.com/dictionary/heavyweight

Merriam-Webster. (n.d.-b). Lightweight. *Merriam-Webster.com dictionary*. Accessed 16 September 2026. https://www.merriam-webster.com/dictionary/lightweight

Paradis, C., van de Weijer, J., Willners, C., & Lindgren, M. (2012). Evaluative polarity of antonyms. *Lingue e Linguaggio, 11*(2), 199–214. https://doi.org/10.1418/38786

Rabelo, A. L. A., Keller, V. N., Pilati, R., & Wicherts, J. M. (2015). No effect of weight on judgments of importance in the moral domain and evidence of publication bias from a meta-analysis. *PLOS ONE, 10*(8), e0134808. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0134808

Rahmatullayev, Sh., Mahmudov, N., Xolmanova, Z., O‘razova, I., & Rixsiyeva, K. (2022). *O‘zbek tili frazeologik lug”ati*. G”afur G”ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

van de Weijer, J., Bianchi, I., & Paradis, C. (2024). Sensory modality profiles of antonyms. *Language and Cognition, 16*(1), 93–107. https://doi.org/10.1017/langcog.2023.20

Yamada, Y., Xue, J., Li, P., Ruiz-Fernández, S., Özdoğru, A. A., Sarı, Ş., Torres, S. C., Hinojosa, J. A., Montoro, P. R., AlShebli, B., Bolatov, A. K., McGeechan, G. J., Zloteanu, M., Razpurker-Apfeld, I., Samekin, A., Tal-Or, N., Tejada, J., Freitag, R., Khatin-Zadeh, O., Banaruee, H., Robin, N., Briseño-Sanchez, G., Barrera-Causil, C. J., & Marmolejo-Ramos, F. (2025). Where the “bad” and the “good” go: A multi-lab direct replication report of Casasanto (2009, Experiment 1). *Memory & Cognition, 53*, 1140–1146. https://doi.org/10.3758/s13421-024-01637-1

Elnura Huseynova
PhD in Philology, Associate Professor
Leading Researcher at the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics
Nasimi Institute of Linguistics, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS)
ORCID: 0009-0000-4351-2995
email: elnure.huseynova@mail.ru

THEORETICAL TRANSFORMATIONS IN MODERN LINGUISTICS: AMERICAN AND EUROPEAN MODELS

The relevance of this study is closely conditioned by the necessity to redefine the theoretical and conceptual coordinates of modern linguistic science against the backdrop of rapidly changing cognitive paradigm shifts. Within this framework, moving away from examining language purely as a formal internal mechanism and accepting it as a fundamental component of human cognition serves as the primary driving force behind contemporary linguistic transformations. The object of this research encompasses the newest scientific directions formed during the transition from classical structuralist approaches to post-structuralist, cognitive, and functional-discourse paradigms. The methodological foundation of the study is constituted by comparative-theoretical analysis, socio-cognitive interpretation, systemic-functional analysis, and an interdisciplinary approach. This syncretism implemented on a methodological level enables an objective evaluation of linguistic facts from both formal-logical and socio-cultural perspectives, bridging the gap between Abstract rules and lived communicative experiences.

In this study, the leading conceptual models of the American and European schools of linguistics—particularly generative grammar, conceptual semantics, conceptual metaphor, and critical discourse theories—are extensively analyzed and structured within a matrix of mutual integration. At one pole of this theoretical geography stands the American model (e.g., the Noam Chomsky tradition), which universalizes language as an innate mental module of the human brain. Conversely, the European model (e.g., the London school and functionalism) brings the communicative functions of linguistic units, realized within a specific socio-cultural context, to the forefront. While the American school of linguistics focuses heavily on the mathematical-logical architecture of language and the principles of universal grammar, the European tradition seeks the traces of social institutions, power relations, and institutional asymmetries within the very structure of discourse. Consequently, it has been determined that modern linguistic paradigms, by virtue of their inherently interdisciplinary nature, interpret language units not merely as static elements of a closed system, but as dynamic, mental, and socio-cultural structures.

Modern linguistic research fundamentally establishes that the phenomenon of language plays a decisive role in the architecture of human cognition, the regulation of

social relations, and the creation of a universal worldview. Within the frameworks of sociolinguistics and psycholinguistics, language is evaluated as an active intellectual tool that regulates the interactive connection between an individual's internal conscious mechanisms and the external social environment. Thus, language ceases to be viewed as a passive code system that merely transmits information; instead, it gains the status of a dominant semiotic tool that actively constructs reality and social identity.

This original research paper, based entirely on the author's personal insights and scientific views, holds significant theoretical and empirical importance in terms of revealing the internal semantic motivation of language, its invariant projections in the human mind, and power asymmetries within the macro-social context as an integrated system. The symbiosis of modern linguistic structures with social and psychological factors directly serves a deeper understanding of the global communication processes occurring in contemporary society. At the same time, investigating linguistic paradigms in unity with cognitive processes fully unlocks the cognitive potential of language. This approach not only contrasts two distinct scientific areas but also introduces their complementary aspects in the modern era into scientific circulation. In this context, the mutual synthesis of transatlantic linguistic perspectives lays the foundation for a new, integrative anthropocentric stage in linguistics. Such a theoretical framework helps to resolve the contradictions between formal rules in the language system and the socio-cultural conditioning of real speech activity. From this perspective, this comprehensive study provides extensive opportunities to scientifically and accurately forecast the prospective development directions and future conceptual trends of modern linguistics.

Keywords: modern linguistics, cognitive paradigm, generative grammar, discourse analysis, conceptual model.

MODERN DİLBİLİMDE TEORİK TRANSFORMASYONLAR: ABD VE AVRUPA MODELLERİ

Bu araştırmanın güncelliği, hızla değişen bilişsel paradiqmaların dönüşümü zemininde, modern dilbilim biliminin teorik ve kavramsal koordinatlarının yeniden belirlenmesi zorunluluğu ile yakından ilişkilidir. Bu çerçevede, dilin yalnızca biçimsel bir iç mekanizma olarak incelenmesinden vazgeçilmesi ve insan bilişinin temel bir bileşeni olarak kabul edilmesi, çağdaş dilbilimsel dönüşümlerin ana itici gücü haline gelmektedir. Araştırmanın nesnesini; klasik yapısalcı yaklaşımlardan post-yapısalcı, bilişsel ve işlevsel-söylemsel paradiqmalara geçiş sürecinde şekillenen en yeni bilimsel yönelimler oluşturmaktadır. Çalışmanın metodolojik temelini ise karşılaştırmalı-teorik analiz, sosyo-bilişsel yorumlama, sistemik-işlevsel analiz ve disiplinler arası yaklaşım yöntemleri oluşturur. Metodolojik düzeyde gerçekleştirilen bu senkretizm, dilsel olguları hem biçimsel-mantıksal hem de sosyo-kültürel açıdan nesnel bir biçimde değerlendirme imkânı sunarak soyut kurallar ile pratik iletişim süreçleri arasında bir köprü kurmaktadır.

Araştırmada, ABD ve Avrupa dilbilim okullarının önde gelen kavramsal modelleri, özellikle üretici dilbilgisi (generatif dilbilgisi), kavramsal anlambilim, kavramsal metafor ve eleştirel söylem teorileri, karşılıklı entegrasyon düzleminde geniş bir biçimde analiz edilmiş ve yapılandırılmıştır. Teorik coğrafyanın bir kutbunda yer alan ABD modeli (örneğin Noam Chomsky geleneği), dili insan beyninin doğuştan gelen zihinsel bir modülü olarak evrenselleştirirken; Avrupa modeli (örneğin Londra okulu ve işlevselcilik), dil birimlerinin sosyo-kültürel bağlamda somutlaşan iletişimsel işlevlerini ön plana çıkarmaktadır. Amerika dilbilim okulu dilin matematiksel-mantıksal mimarisine ve evrensel dilbilgisi ilkelerine odaklanırken, Avrupa geleneği söylemin yapısında toplumsal kurumların, güç ve iktidar ilişkilerinin izlerini sürmektedir. Sonuç olarak, modern dilbilimsel paradiqmaların disiplinler arası bir nitelik taşıyarak dil birimlerini yalnızca statik sistem unsurları olarak değil; dinamik, zihinsel ve sosyo-kültürel yapılar olarak yorumladığı tespit edilmiştir.

Modern dilbilimsel çalışmalar, dil fenomeninin insan düşüncesinin mimarisinde, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde ve evrensel dünya imgesinin yaratılmasında belirleyici bir rol oynadığını temel düzeyde kanıtlamaktadır. Sosyodilbilim ve psikodilbilim boyutunda dil, bireyin içsel bilinç mekanizmaları ile dışsal sosyal çevre arasındaki etkileşimli bağı düzenleyen aktif bir entelektüel araç olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle dil, sadece bilgi aktaran pasif bir kod sistemi olmaktan çıkıp, gerçekliği ve toplumsal kimliği inşa eden egemen bir göstergebilimsel (semiyotik) araç statüsü kazanmaktadır.

Tamamen yazarın kendi kişisel çıkarımlarına ve bilimsel görüşlerine dayanan bu özgün araştırma; dilin içsel anlamsal motivasyonunu, insan zihnindeki değişmez (enveryant) izdüşümlerini ve makro-sosyal bağlam içindeki iktidar asimetrilerini bütüncül bir sistem halinde ortaya koyması bakımından büyük bir bilimsel-teorik öneme sahiptir. Modern dilbilimsel yapıların sosyal ve psikolojik faktörlerle ortak yaşamı (simbiyozu), modern toplumda yaşanan küresel iletişim süreçlerinin daha derinden kavranmasına doğrudan hizmet etmektedir. Aynı zamanda, dilbilimsel paradiqmaların bilişsel süreçlerle bir arada incelenmesi, dilin bilişsel potansiyelini tam anlamıyla açığa çıkarmaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca iki farklı bilimsel havzayı karşılaştırmakla kalmayıp, onların modern aşamada birbirini tamamlayan yönlerini de bilimsel dolaşıma sokmaktadır. Bu bağlamda, transatlantik dilbilimsel yaklaşımların karşılıklı sentezi, dilbiliminde yeni bir bütünleştirici insan merkezli (antroposentrik) dönemin temelini atmaktadır. Böyle bir teorik çerçeve, dil sistemindeki biçimsel kurallar ile gerçek konuşma faaliyetinin sosyo-kültürel koşullanmışlığı arasındaki çelişkilerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, yürütülen kapsamlı araştırma, modern dilbilimin gelecekteki gelişim yönlerini ve eğilimlerini bilimsel olarak hassasiyetle öngörmeye geniş imkânlar tanımaktadır.

Anahtar Kelimeler: modern dilbilim, bilişsel paradiqma, üretici dilbilgisi, söylem analizi, kavramsal model.

Fakhriyya Rahimova Ph.D. in Philology
Baku Eurasian University
e-mail: rehimova1974@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-4375-2897

STYLISTIC EQUIVALENCE IN THE TRANSLATION OF ENGLISH LITERARY TEXTS: COGNITIVE AND PRAGMATIC ASPECTS

Abstract. This article addresses an important topic; its timeliness is undeniable. As intercultural and intercivilizational contacts are gaining particular popularity in our time, the translation of various types of English-language texts is becoming increasingly pressing in light of their constant intensification. It is also unthinkable to discount the emergence of translated literary works on an international level. In light of the above, the following goal was set in the theses: to highlight the significant role and significance of certain translations of English literary texts, specially selected for linguistic analysis. This goal dictated the formulation and solution of two central tasks: 1) To demonstrate the artistic techniques and stylistic colors imbued in these texts; 2) To determine the essence of expressing cognitive and pragmatic aspects. Both points are supported by specific examples. As a result, we have come to the unequivocal conclusion about the paramount importance of the issue raised for the theory and practice of translating English-language literary texts.

Keywords: translation, English texts, literature, stylistics, artistic devices, pragmatics

İNGİLİS ƏDƏBİ MƏTNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ STİLİSTİK EKVİVALENTLİK: KOQNİTİV VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏR

Xülasə. Bu məqalə vacib bir mövzuya toxunur; onun aktuallığı danılmazdır. Dövrümüzdə mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası əlaqələr xüsusilə populyarlıq qazandıqca, müxtəlif növ ingilisdilli mətnlərin tərcüməsi onların daim intensivləşməsi fonunda getdikcə daha da aktuallaşır. Tərcümə olunmuş ədəbi əsərlərin beynəlxalq səviyyədə ortaya çıxmasını da inkar etmək ağlasığmazdır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, məqalədə aşağıdakı məqsəd qoyulmuşdur: linqvistik təhlil üçün xüsusi olaraq seçilmiş ingilis ədəbi mətnlərinin müəyyən tərcümələrinin əhəmiyyətli rolunu vurğulamaq. Bu məqsəd iki mərkəzi vəzifənin formalaşdırılmasını və həllini diktə etmişdir: 1) Bu mətnlərdə bədii texnikaları və stilistik rəngləri nümayiş etdirmək; 2) Koqnitiv və praqmatik aspektləri ifadə etməyin mahiyyətini müəyyən etmək. Hər iki məqam konkret nümunələrlə əhatə olunur. Nəticədə, qaldırılan məsələnin ingilisdilli

ədəbi mətnlərin tərcüməsi nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün son dərəcə vacib olduğu barədə birmənalı nəticəyə gəlirik.

Açar sözlər: tərcümə, ingilis mətnləri, ədəbiyyat, stilistika, bədii vasitələr, praqmatika

Introduction

Language, as we know, is the most important means of human communication, through which people exchange thoughts and achieve mutual understanding. People communicate through language in two ways: orally and in writing. If the people communicating speak the same language, then communication occurs directly, but when people speak different languages, direct communication becomes impossible. In this case, translation comes to the rescue, which many researchers define as the transmission, through the means of one language, of thoughts expressed in another. Translation from any source, therefore, is an important auxiliary tool, ensuring that language fulfills its communicative function in cases where people express their thoughts in different languages. As Chesterman notes, "the study of translations logically implies the study of the circumstances of the translator, who is defined as an agent mediated by his environment" (Baker 2018: 151).

Translation plays a vital role in the exchange of ideas between different peoples and serves the cause of disseminating the treasures of world culture. It was not without reason that A.S. Pushkin called translators "the post horses of civilization".

Translation studies have become increasingly popular in Azerbaijan in recent years. This applies to various languages. However, we believe that the translation of English-language literary texts into native Azerbaijani or Russian (as in modern interpretations from neighboring countries) is particularly interesting. At the very least, this is true from the perspective of representatives of two disciplines: linguistics and philology. Judging by the title of our thesis, for the former, we primarily focus on the following aspect: pragmatics and cognitive properties or means of presentation of translated texts; for the latter, we seek to convey individual stylistic subtleties of the literary work as a whole. We emphasize that these two aspects are closely interconnected. One flow seamlessly into the other, and it is entirely possible to build thematic bridges between them. To uncover certain patterns of cognitive and pragmatic aspects, pointing out stylistic equivalence (where this is, of course, possible and permissible), and simultaneously describe the main stages of this process is the general goal of this paper.

First, let's define a central terminological concept. What do modern scholars mean by "stylistic equivalence"? It is one of the core criteria for determining the quality of a literary translation. In modern specialized literature, stylistic and cognitive-pragmatic aspects in translation theory are typically examined by scholars from two perspectives: linguistics proper and comparative stylistics. The second follows symptomatically from the first, so no violation of logic is observed here. However, there are still inconsistencies in terminology, particularly in the interpretation of the concepts of expression, the emotive field of translation, comparisons and juxtapositions of information, their correspondence

to dictionary nests and labels in lexicography, and, finally, the search for artistic expression and imagery as such. In addition to the above, taking into account the cognitive aspect in translation requires a clear distinction between speech and linguistic stylistic norms. Only through their harmony can an equivalence be achieved that, on the one hand, does not distort the overall meaning of the original source, and, on the other, becomes understandable to a wide readership. This raises another important problem: establishing a correlation between the equivalent of individual lexical units or expressions and the adequacy of the overall semantics in translation. A.G. Khava, in one of his articles, considers this theoretical position "a radical path to the recognition of the stylistic features of the original, fused with the pragmatics of translation" (Khava 2024: 49-50).

In our opinion, such a definition is a weighty statement for the integration of various stylistic methods in translation studies and the search for receptions of the English literary text. It is not difficult to conclude how important "stylistic equivalence" in translation is in modern cognitive linguistics. After all, it truly ensures the clarity of the work of a professional in this field; the translation will be complete, the intentions of its author will be fulfilled, and the perception by readers will be correct, understandable and accessible. Moreover, its fundamental cognitive and pragmatic properties will be realized, since, firstly, the cohesion of equivalents and stylistic devices meets the main tasks of the communicative purpose. Secondly, it takes into account expression, the accurate translation of the author's ideas, tropes, etc. And all this, we note, is within the boundaries of compliance with the basic principles of translation theory, which must necessarily take into account the nature of the perception of foreign-language material by its addressee.

Now, let's move from the theoretical part of our theses directly to the practical. The approbation system is, in principle, simple: the essence of the test consists of indicating the frequency of various stylistic methods and techniques in the original. For example, there is a translated text in which specialists note metaphors, similes, ironic techniques, direct and indirect speech, the presence of occasionalisms, etc. Moreover, when comparing the two texts (the original, on the one hand, and the translation, on the other), a count is made of the tendencies that accompany the transfer of marked lexical units. Further, after checking the translated text, the category of frequent techniques includes such as tracing, functional substitution of individual lexemes and expressions, descriptive, literal (word-by-word), or artistic [relatively free] translation, instances of word omission, etc. All calculations of the translated English text are recorded as a percentage (Venuti 2021).

In turn, to more accurately determine the degree of "stylistic equivalence", a five-point scale is most often introduced. After these operations, the actual experimental part of the study follows. Opinions regarding the system for approving the translation of English literary texts into any other Slavic or Romano-Germanic language often diverge at this stage, as each linguist proposes their own methodology. Figuratively speaking, we liked the opinions on this matter of the American linguist and methodologist M. Baker. He, in particular, argues that "the cognitive-pragmatic effect is usually achieved by conducting a special correlation analysis" (Baker 2018: 133-134). Moreover, he not only proposed this methodology for its practical use, but – more significantly – identified a positive

relationship between the degree of "stylistic equivalence" and subsequent assessments of the quality of the translated text by international experts. Continuing M. Baker's thought, the following fact becomes clear: accurate rendering of the original's stylistic features, taking into account the cognitive-pragmatic aspects, is a reliable criterion for the successful translation of English-language literary texts.

For example, the original:

1). "The evening light was like powdered gold". Translate. "Axşam işığı qızıl tozu kimi parıldayırdı"; 2). "You're out of your cotton-picking mind". Translate: "Dəli olmusunuz, cənab?"; 3). "Hope springs eternal in the human breast". Translate. "Ümid insanın sinəsində əbədi yaşayır, heç vaxt sönmür"; 4). "I'm shocked, shocked to find that gambling is going on in here!". Translate. "Burada qumar oyunlarının geniş yayıldığını öyrənəndə şoka düşdüm, şoka düşdüm!"

Let's analyze the proposal. If, in this case, correlation analysis, so vigorously advocated by M. Baker, is harmoniously combined with traditional conceptual analysis, then this symbiosis of methods, in our opinion, will quite allow us to formulate certain conclusions. A). The "stylistic equivalence" of all four presented phrases in the Azerbaijan translation is an integral value. It has both a cognitive and pragmatic effect, as it adequately conveys the linguistic (or rather, stylistic) devices that directly dominate the original English text.

Let's note, for example, the combination of the epithet "axşam işığı" and the metaphor "qızıl tozu" in a single sentence. In the original source, they are connected by the comparative phrase "was like", which is literally translated as the conjunction "kimi". But in the Azerbaijan version, it is replaced by a past tense verb, which transforms an ordinary metaphor into a lexical one. The imagery here is clear. On the contrary, the complex, two-root word "cotton-picking mind" is replaced in translation with the most formulaic version, "dəli olmusunuz". The third sentence utilizes an extended metaphor, both in the English literary text and in the translation. Finally, in the fourth phrase, the repetition of a short adjective from an English past tense verb enhances the dramatic effect. Consequently, the search for correct equivalents and the cognitive-pragmatic aspect are combined through the complex nature of various linguistic components. These include emotive space, tropes, and amplifying elements of the utterance. All of this plays into the hands of an experienced, attentive, and diligent translator. However, ignoring these forms, methods, and aspects significantly reduces the expressiveness of the text, its ethical and aesthetic value, and ultimately, the quality of the translation.

Conclusion

Thus, we have come to the conclusion that the conducted small study has very great theoretical and applied significance. It was directly related, firstly, to the search for potential equivalents in the process of translation activity (in terms of general linguistics, that is, from any language to another). Secondly, with the consideration and analysis of certain stylistic subtleties in translation. Thirdly, with an indication of the cognitive-pragmatic aspects.

A single thematic thread is stretched between these three provisions. It helped us define a number of key concepts: A). Various stylistic transformations; B). Typical errors and shortcomings in translation; C) Adequacy and equivalence in the assessment of the transmission of the intent and the translated material as a whole. D). Cognition in translation, which establishes a close connection between language and thinking, as well as the reader’s perception of the main translated information with its subsequent processing in the human “conceptual apparatus”; E). Pragmatics in translation, which modern linguists understand as the use of the source language in everyday communication situations and the expression of the general meaning in translation, which in turn depends on the contextual environment.

References

1. Хава А.Г. Стилистические особенности художественного перевода произведений современной американской литературы: экспериментальное исследование восприятия студентами. Журнал «Управление образованием: теория и практика» Том 14. No 9, выпуск № 14, 2024, с. 48-54.
2. Baker M. In other words: a coursebook on translation. 3rd ed. L.: Routledge, 2018. 370 p.
3. Boase-Beier J. Stylistic approaches to translation. L.: Routledge, 2014. 184 p.
4. Chesterman A. Memes of translation: The spread of ideas in translation theory (Revised ed.). John Benjamins, 2016.
5. Venuti L. (Ed.). *The translation studies reader* (4th ed.). Routledge, 2021.

Firangiz Hadi
PhD candidate, Institute of Oriental Studies named after
Academician Ziya Bunyadov, ANAS
English instructor, Azerbaijan State University of Economics
https://orcid.org/0009-0002-4756-085X
E-mail: hadifirangiz@gmail.com

A LINGUO-PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE ON DISCOURSE AND CONCEPT INTERRELATIONSHIP

Abstract.

This article examines the interrelationship among frame, discourse, and concept from the perspective of the Linguo-Psychological Unity Theory. The study approaches these categories as interconnected dimensions of a dynamic cognitive-linguistic process rather than as isolated linguistic or psychological units. Particular attention is given to the changing status of the frame from an initial or incomplete intellectual representation to a linguistically realized structure within discourse. The analysis suggests that a frame may emerge through perception, memory, previous experience, or cognitive activation and subsequently become verbalized within a particular communicative situation. Discourse functions as the operational environment in which frames are activated, organized, transmitted, interpreted, and modified through interaction between communicants, linguistic expressions, non-verbal signals, and contextual factors. The study compares three possible sequences—discourse → concept → frame, concept → discourse → frame, and frame → discourse → concept—and argues that the latter provides a more productive theoretical direction for explaining the transition from pre-verbal cognition to linguistic realization and conceptual integration. The proposed model is further developed as a recursive process: reality → intellectual representation → frame → verbalization → discourse → frame interaction → conceptual integration → concept → new frame activation. Within this framework, the frame is interpreted as a cognitive-linguistic interface, discourse as a dynamic communicative environment, and the concept as an integrated cognitive-linguistic formation shaped by multiple experiences, frames, and discourse contexts. The study also emphasizes the distinction between a word and a concept, particularly in the development of culturally significant conceptual structures. The proposed approach contributes to a more integrated understanding of the relationship among cognition, language, discourse, experience, and culture.

Key words: frame; discourse, concept, Linguo-Psychological Unity Theory, cognitive linguistics, intellectual representation

Özet.

Bu makalede çerçeve (frame), söylem (discourse) ve kavram (concept) arasındaki karşılıklı ilişki Dilsel-Psikolojik Birlik Kuramı (Linguo-Psychological Unity Theory) perspektifinden ele alınmaktadır. Çalışmada söz konusu kategoriler birbirinden bağımsız dilsel veya psikolojik birimler olarak değil, dinamik bir bilişsel-dilsel sürecin birbiriyle bağlantılı boyutları olarak değerlendirilmektedir. Özellikle çerçevenin başlangıçta eksik ya da öncelikli bir entelektüel temsil olarak ortaya çıkması, söylem içerisinde dilsel biçimde gerçekleştirilmesi ve daha geniş bir kavramsal yapının oluşumuna katkıda bulunması üzerinde durulmaktadır. Çerçeve algı, bellek, önceki deneyim veya bilişsel etkinleşme sonucunda ortaya çıkabilir ve belirli bir iletişim bağlamında sözlü olarak ifade edilebilir. Söylem ise çerçevelerin etkinleştirildiği, düzenlendiği, aktarıldığı, yorumlandığı ve iletişim sürecinde yeniden yapılandırıldığı dinamik ortam olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada söylem → kavram → çerçeve, kavram → söylem → çerçeve ve çerçeve → söylem → kavram şeklindeki üç olası ilişki dizisi karşılaştırılmakta ve özellikle çerçeve → söylem → kavram dizisinin söz öncesi bilişsel süreç ile dilsel gerçekleşme ve kavramsal bütünleşme arasındaki geçişi açıklamak açısından daha işlevsel olduğu ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda süreç; gerçeklik → entelektüel temsil → çerçeve → sözelleştirme → söylem → çerçevelerin etkileşimi → kavramsal bütünleşme → kavram → yeni çerçevenin etkinleşmesi şeklinde döngüsel bir model olarak ele alınmaktadır. Bu modelde çerçeve bilişsel-dilsel bir arayüz, söylem dinamik iletişim ortamı, kavram ise farklı çerçevelerin, deneyimlerin ve söylem bağlamlarının bütünleşmesi sonucunda oluşan bilişsel-dilsel yapı olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca sözcük ile kavram arasındaki ayrım vurgulanmakta ve özellikle kültürel açıdan önemli kavramların oluşumunda bireysel deneyim, toplumsal bellek, kültürel bilgi ve söylemsel etkileşimin rolü ortaya konulmaktadır. Önerilen yaklaşım, biliş, dil, söylem, deneyim ve kültür arasındaki ilişkinin bütüncül biçimde açıklanmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: çerçeve, söylem, kavram, Dilsel-Psikolojik Birlik Kuramı, bilişsel dilbilim, entelektüel temsil.

Introduction

Cognitive linguistics has developed as an interdisciplinary field concerned with the relationship between language, cognition, experience, and meaning. Within this perspective, frame, discourse, and concept represent three closely connected categories through which human experience can be cognitively organized and linguistically interpreted. Although each category has been examined within different theoretical traditions, their precise interrelationship remains open to discussion. This is largely because frame, discourse, and concept simultaneously involve cognitive, linguistic, psychological, communicative, and cultural dimensions.

The notion of the frame was initially developed in cognitive science and artificial intelligence as a model for representing structured knowledge. Minsky described a frame

as a remembered structure selected from memory when an individual encounters a new situation and needs to interpret it against previously organized knowledge (Minsky, 1974).

Discourse introduces a dynamic communicative dimension into this relationship. It cannot be reduced to a sequence of grammatically connected sentences because interpretation depends on participants, context, attention, communicative intentions, and the continuously developing cognitive environment. Langacker’s Cognitive Grammar explicitly emphasizes the intimate relationship between linguistic structures and discourse, arguing that discourse progressively builds and modifies conceptual structures (Langacker, 2001).

The concept represents a more integrated cognitive formation. It may include information accumulated through perception, individual experience, linguistic interaction, cultural knowledge, social memory, and repeated discourse. Russian and post-Soviet cognitive-linguistic scholarship has approached the concept from different perspectives. Askoldov emphasizes the relationship between the concept and the word; Likhachev connects concepts with the cultural and cognitive potential of linguistic expressions; Kubryakova treats concepts within the broader relationship between language and knowledge; and Maslova approaches them as fundamental cognitive-linguistic formations. These approaches differ in terminology and emphasis, but they share the assumption that conceptual structures cannot be adequately understood independently of cognition and language.

The present study examines frame, discourse, and concept from the perspective of the Linguo-Psychological Unity Theory. From this perspective, these categories can be interpreted as interconnected dimensions of one cognitive-linguistic process. The frame represents an initial or temporarily foregrounded fragment of intellectual information; discourse provides the communicative environment in which this information is activated, verbalized, and interpreted; and the concept represents a more integrated cognitive-linguistic structure resulting from the interaction of multiple frames, experiences, and discourse contexts.

The central research problem is therefore the changing status of the frame during cognition and communication. Before verbalization, it may predominantly represent a psychological or cognitive fragment of intended information. During verbalization, it becomes simultaneously connected with cognitive processing and linguistic organization. After realization in discourse, its linguistic dimension becomes more explicit. This dynamic character makes the frame particularly relevant to a linguo-psychological interpretation of the relationship between thought, language, discourse, and concept.

The aim of the study is to examine the interrelationship among frame, discourse, and concept and to demonstrate how an initial intellectual representation may develop through discourse into a more integrated conceptual structure. Particular attention is given to the cognitive and linguistic nature of the frame, the role of discourse in verbalization and meaning construction, the distinction between word and concept, and the development of culturally significant conceptual structures.

Main Body

Frame, discourse, and concept have emerged from partly different theoretical traditions, but they share a common concern: the organization and interpretation of human knowledge. Their relationship becomes especially important when language is viewed not as an autonomous formal system but as an activity grounded in cognition and communication.

A frame can broadly be understood as a structured configuration of knowledge activated in relation to a particular object, event, situation, or experience. Minsky's original formulation emphasized frames as knowledge structures selected from memory and adapted to particular situations (Minsky, 1974). Fillmore subsequently developed the concept within linguistic semantics, arguing that the meaning of a linguistic expression is often understandable only against the background structure in which related concepts participate (Fillmore, 1982).

The cognitive-linguistic interpretation of frames consequently differs from the idea of isolated pieces of information. A frame establishes relationships among elements. When one element is activated, other associated elements may become available for interpretation. The meaning of a linguistic expression can therefore depend not only on its lexical form but also on the larger experiential and conceptual structure activated by that form.

The concept, in contrast, represents a broader cognitive organization of information. It may integrate knowledge derived from personal experience, language, social interaction, and culture. Kubryakova's approach emphasizes the role of language in the organization and representation of knowledge, while Maslova considers concepts fundamental categories of cognitive linguistics. Likhachev's notion of the conceptosphere further stresses the interconnected nature of conceptual structures: concepts do not normally exist as isolated units but form broader networks of culturally and cognitively related knowledge.

Discourse introduces movement into this system. If the frame represents an activated cognitive structure and the concept represents a relatively integrated structure of knowledge, discourse provides the environment in which cognitive information is selected, verbalized, transmitted, interpreted, and reorganized.

From the perspective of the Linguo-Psychological Unity Theory, discourse consists of three mutually interacting components:

1. speech utterance — the verbal component of communication;
2. communicant activity — gestures, facial expressions, movements, attention, and other behavioral signals;
3. discourse situation — temporal, spatial, social, and contextual conditions.

The same linguistic expression may therefore activate different frames in different discourse situations. For example, The door is open; may function as a simple observation, a request to close the door, or an indication of a security problem. The lexical and grammatical form remains unchanged, but the discourse situation determines which cognitive structures become prominent.

This interaction can be represented as:

Reality → cognitive contact → frame → discourse → conceptual integration → concept

The model is not intended as an inflexible chronology. Rather, it represents a theoretically productive direction of cognitive development. An individual encounters reality, constructs an initial representation, activates or forms a frame, verbalizes information through discourse, and integrates the resulting information into a broader conceptual structure.

The relationship among the three categories can theoretically be described through three principal sequences:

Discourse → Concept → Frame

Concept → Discourse → Frame

Frame → Discourse → Concept

The first sequence places discourse at the beginning. It emphasizes the contextual nature of meaning and the role of communicative situations in activating conceptual knowledge. This interpretation is valuable because discourse determines which aspects of knowledge become relevant. However, it does not fully explain the cognitive state preceding speech. Before an individual produces an utterance, some preliminary representation or communicative intention normally exists.

The second sequence, concept → discourse → frame, treats the concept as the primary cognitive structure. It can explain how different aspects of an established conceptual structure become activated in particular communicative situations. For example, the concept university may include knowledge about students, teachers, research, examinations, administration, and academic life. A discourse about examinations may activate an assessment-related frame, while a discussion of research may activate a different frame.

However, this model raises a question concerning the origin of the concept. Concepts themselves develop through perception, experience, language, discourse, and social interaction. Treating the concept as completely prior to these processes does not adequately explain its initial formation.

The third sequence, frame → discourse → concept, addresses this problem by beginning with an incomplete or initially activated fragment of cognitive information. The frame may arise from perception, memory, experience, or previous knowledge. When the communicator intends to transmit this information, the frame becomes involved in verbalization and discourse. Through interaction with additional frames and previously acquired knowledge, the information can gradually contribute to conceptual integration.

For this reason, the third sequence is particularly productive within the Linguo-Psychological Unity Theory. It incorporates both pre-verbal cognition and linguistic communication while still recognizing that the final relationship is recursive rather than strictly linear.

The sequence can therefore be reformulated as:

Reality → intellectual representation → frame → verbalization → discourse → frame interaction → conceptual integration → concept → new frame activation.

This model simultaneously explains the initial development and the subsequent recursive nature of cognition. One of the central theoretical questions is whether the frame should be classified as a psychological/cognitive or linguistic unit. Linguo-Psychological Unity Theory treats these dimensions as interconnected rather than mutually exclusive.

Before verbalization, an individual may perceive an object without immediately producing its linguistic name. A familiar object such as a telephone can first be recognized vizually through its shape, function, and experiential associations. The word telephone may become active only afterwards. Similarly, a person may recognize a familiar sound or smell before consciously identifying it linguistically.

This distinction supports the idea of an incomplete intellectual code: a cognitive representation of a reality unit that has not yet received complete linguistic encoding.

It may be represented as: $K_i = Ge_1 + IO_1$ where Ge_1 represents the primary reality element or information and IO_1 represents the corresponding intellectual image.

When linguistic representation becomes available, the structure is expanded: $Kc = Ge_1 + IO_1 + Ge_2 + IO_2$ where Ge_2 represents the linguistic name and IO_2 the intellectual representation associated with that linguistic form.

The model can therefore be simplified as:

Incomplete intellectual code → frame → verbalization → complete intellectual code

The frame occupies the intermediate position between cognition and linguistic realization. It cannot be reduced to a word because it may exist before verbalization, but neither can it be treated as completely independent of language because verbalization transforms and stabilizes the information within a linguistic system.

This interpretation also corresponds to the attentional dimension of cognitive linguistics. Human cognition does not give equal prominence to every element of a situation. Some elements become foregrounded while others remain in the background. A frame can consequently be understood as a temporary cognitive perspective or “window” through which a particular fragment of reality becomes prominent.

Langacker’s work is relevant here because it connects discourse with attentional framing and the progressive construction of conceptual structures (Langacker, 2001). The frame can therefore be viewed as a mechanism of attentional organization that participates in both thought and communication.

Discourse represents the operational environment in which frames become communicatively accessible. It involves not only verbal expressions but also communicants, intentions, attention, non-verbal behavior, and situational context.

The speech utterance is the principal verbal channel through which complex information can be transmitted. However, gestures, facial expressions, posture, pointing, and other behavioral signals can modify or supplement verbal meaning. The discourse situation further determines how the information is interpreted.

The active communicant selects information according to communicative intention and organizes it for transmission. The recipient, meanwhile, does not simply receive a

physical signal. The recipient activates existing frames, relates incoming information to previous knowledge, and constructs an interpretation. Consequently, communication should not be conceptualized as: Speaker → information → listener but rather as: Communicant intention → cognitive activation → linguistic/non-linguistic realization → discourse → recipient processing → frame activation → conceptual modification

This model explains why the same discourse may produce somewhat different interpretations in different communicants. Each participant possesses individual experience, knowledge, memories, and previously established conceptual structures.

The transition from frame to concept represents a gradual process rather than a single cognitive event. A frame may provide one perspective on an object or experience, whereas a concept incorporates a broader network of information and associations.

Consider the development of the concept teacher. An individual's earliest representation may be based on a direct encounter with a person who teaches. The initial frame may contain only a few characteristics: a person who explains information, asks questions, or provides instruction. Through years of educational experience and social discourse, additional frames become associated with the representation: assessment, classroom management, professional responsibility, guidance, motivation, knowledge, communication, and social role.

The resulting concept is therefore not simply a larger frame. It represents the integration of several frames and their relationships.

A similar process can be observed in culturally significant lexical units such as homeland. An initial frame may involve a geographical location associated with residence, birth, family, or belonging. Through education, literature, history, family discourse, and social interaction, the representation may acquire associations with language, traditions, collective memory, territory, cultural identity, and emotional attachment.

This illustrates why the distinction between word and concept is essential. The word is the linguistic form, while the concept represents the cognitive and cultural structure accessed through that form. The relationship is reciprocal: linguistic usage provides access to conceptual knowledge, while conceptual structures influence how words are interpreted in discourse.

A single encounter may produce a temporary frame, but repeated experiences and repeated discourse allow cognitive structures to become more stable and interconnected.

The development of the concept education, for example, involves numerous experiences: school, teachers, examinations, textbooks, university, learning, professional goals, and social expectations. Each experience activates particular frames. Their repeated interaction gradually contributes to a more comprehensive conceptual structure.

Discourse is particularly important because much human knowledge is socially transmitted. Parents, teachers, institutions, literature, media, and other communicative environments provide information that individuals may not have experienced directly.

Conceptual development is therefore simultaneously individual and social:

Individual experience + discourse + linguistic encoding + cultural knowledge → conceptual development

This does not imply that all members of a linguistic community possess identical concepts. Individual experience remains significant. Nevertheless, shared language and cultural discourse provide common structures through which particular associations become recognizable and communicable.

Conclusion

The analysis demonstrates that frame, discourse, and concept are best understood as interconnected dimensions of a dynamic linguo-psychological process rather than as isolated linguistic or cognitive categories. Their relationship becomes clearer when language is examined together with perception, cognition, memory, attention, communication, and cultural experience.

The distinction between word and concept is also essential. A word functions as a linguistic name or code, whereas the concept represents the broader cognitive and cultural structure associated with that linguistic form. Especially in culturally significant lexical units, conceptual content may extend considerably beyond dictionary meaning. Historical memory, social experience, cultural values, personal associations, and repeated discourse can all contribute to conceptual development.

Linguo-Psychological Unity Theory consequently provides a framework for connecting several levels that are often considered separately: perception, intellectual representation, frame formation, verbalization, discourse, conceptual integration, and cultural knowledge. Within this framework, the frame functions as a cognitive-linguistic interface, discourse as the operational environment of communication, and the concept as an integrated cognitive-linguistic formation.

The theoretical significance of the proposed approach lies in its attempt to overcome a rigid division between language and cognition. Cognitive processes are not treated as completely independent of linguistic realization, while linguistic structures are not regarded as autonomous forms detached from human experience. Instead, both are understood as interconnected dimensions of a continuous process in which reality is perceived, cognitively organized, linguistically encoded, communicated, interpreted, and integrated into conceptual knowledge.

Accordingly, the interaction of frame, discourse, and concept can be understood as a continuous process of cognitive activation, linguistic realization, communicative transmission, and conceptual integration. The frame provides the initial cognitive perspective; discourse provides the dynamic environment in which this perspective is realized and transformed; and the concept represents the broader cognitive structure resulting from the integration of multiple frames and experiences.

Further research may apply this model to particular culturally significant concepts within specific linguistic communities and examine how individual frames are activated, verbalized, connected through discourse, and transformed into culturally recognizable conceptual structures. Such research could provide additional evidence for the relationship among individual cognition, linguistic representation, discourse organization, and collective conceptual knowledge.

In conclusion, frame, discourse, and concept should be viewed as mutually dependent components of a dynamic linguo-psychological system. Their relationship demonstrates that human meaning making cannot be adequately explained through linguistic structure alone. It requires simultaneous consideration of cognition, communication, attention, experience, and culture. The proposed frame → discourse → concept sequence offers a coherent theoretical direction for describing this process while the recursive concept → new frame relationship explains its continuous development.

References

1. Asgarov, M. B. (2015). *Linguo-psychological unity theory*. Science and Education. (In Azerbaijani)
2. Askoldov, S. A. (1997). Kontsept i slovo [Concept and word]. In V. P. Neroznak (Ed.), Russkaya slovesnost’. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya. Moscow: Academia.
3. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In Linguistics in the Morning Calm (pp. 111–137). Seoul: Hanshin Publishing Company
4. Langacker, R. W. (2001). Discourse in Cognitive Grammar. Cognitive Linguistics, 12(2), 143–188.
5. Langacker, R. W. (2008). Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford: Oxford University Press.
6. Minsky, M. (1974). A Framework for Representing Knowledge. MIT Artificial Intelligence Laboratory Memo No. 306. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.

Heybatova Alyona V.
PhD student at Khazar University
Lecturer at the Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University

COGNITIVE ASPECTS OF MULTIMODAL MEANING-MAKING IN EDUCATIONAL INTERNET DISCOURSE

Xülasə

Müasir rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsinə fəal şəkildə inteqrasiyası virtual təhsil mühitlərinin formalaşmasına və yeni ünsiyyət formalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə təhsil internet diskursu təhsil və internet diskurslarının kəsişməsində yaranan, rəqəmsal şəbəkə mühitində həyata keçirilən mürəkkəb hibrid kommunikativ praktika kimi çıxış edir. Tədqiqatın aktuallığı təhsil internet diskursunda multimodal mənayaradılmanın koqnitiv proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması ilə müəyyən olunur. Məqalənin əsas məqsədi təhsil internet diskursunda multimodal mənayaradılmanın koqnitiv əsaslarını müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün təhsil internet diskursu anlayışı nəzərdən keçirilir, multimodallığın mənayaradılma prosesində rolu müəyyən edilir və multimodal mənayaradılmasının koqnitiv əsasları təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal təhsil mühitində məna yalnız dil vasitəsilə deyil, yazılı mətn, vizual materiallar, audio, video, jestlər və rəqəmsal alətlər kimi müxtəlif semiotik resursların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır. Nəticə etibarilə, multimodallıq və koqnitiv proseslər təhsil internet diskursunda mənayaradılma baxımından qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Bu yanaşma rəqəmsal təhsil diskursunun linqvistik və koqnitiv xüsusiyyətlərinin daha dərindən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: multimodallıq, mənanın koqnitiv yaradılması, virtual təhsil, təhsil internet diskursu.

Introduction

At the age of intensive implementation of technological tools, the educational sphere has undergone many significant changes. These educational innovations have led to the emergence of so-called virtual educational environments. Virtual educational environments are the focus of modern linguistic studies. As multimodality is one of the key features of educational internet discourse, much research is available on the issue of multimodal meaning-making in online educational discourse. Multimodal meaning-making—using multiple modes such as vizual, auditory, and kinesthetic elements—significantly influences cognitive processes in online learning environments. So, the investigation of multimodality in terms of meaning-making within educational internet discourse is gaining popularity among linguistic studies globally and particularly in

Azerbaijan. This fact defines the relevance of the current study. The scientific novelty lies in the identification of the relationship between multimodal meaning-making and cognitive processes in the context of educational internet discourse. The study mainly aims to investigate cognitive aspects of multimodal meaning-making in educational internet discourse. The objectives are as follows:

- to define the concept of educational internet discourse;
- to identify the role of multimodality in meaning-making in educational internet discourse;
- to find out the cognitive basis of the process of multimodal meaning-making in educational internet discourse.

Thus, the study brings together significant concepts such as educational internet discourse, multimodality and cognition. So it might contribute to further development of studies in discourse and cognitive linguistics in Azerbaijan.

Main part

The active use of the Internet has greatly changed communication and resulted in the emergence of a new form of interaction called internet discourse. Internet discourse is actively used in various spheres of human life, including education. As a result of the combination of internet discourse with educational discourse, educational internet discourse has come into existence. Moreover, its emergence is not merely a matter of transferring the educational environment into the internet space; rather, it is a complex process driven by the transformation of the mechanisms underlying the production, transmission, perception, and interpretation of knowledge within a networked environment.

In the international scholarly tradition, discourse in internet education is most often examined within the framework of Computer-Mediated Discourse Analysis (CMDA). Computer-mediated discourse is communication produced through human interaction by means of the transmission of messages via networked computers (Herring, 2001: 614). From this perspective, educational internet communication can be regarded as a specific form of CMDA characterised by its own pragmatics, participants, and genres. Through the lens of J. P. Gee's concept, according to which discourse constitutes a social practice, educational internet discourse can be understood as "a social practice of constructing identity and knowledge in the online environment" (Gee, 2015). Within the concept of the "digital university," educational internet discourse is understood as a set of textual and multimodal practices through which knowledge is produced, represented, evaluated, and disseminated within a digital educational environment (Goodfellow, 2013: 73). K. Hyland approaches educational internet discourse from the perspective of disciplinary discourses as social practices that shape academic communities and reproduce their conventions, genres, and ways of representing knowledge (Hyland, 2000).

So, a literature review shows that there is no universally accepted definition of online educational discourse. This is due to the diversity of its manifestations, as scholars examine different aspects of this phenomenon. It can be concluded that educational

Internet discourse is a hybrid communicative practice that emerges at the intersection of educational discourse and internet discourse. It is realised in a digital networked environment and is intended for the creation, transmission, acquisition, and assessment of educational knowledge through a variety of verbal, vizual, auditory, graphic, and interface-based means. In other words, creating new meaning is one of the central processes in educational internet discourse, and its realisation via multiple modes is related to the concept of multimodality.

The contemporary interpretation of multimodality has been shaped by the development of social semiotics, according to which language is regarded as only one of the means of meaning-making alongside image, sound, colour, gesture, spatial organisation, graphic design, and other semiotic resources. In this context, the scientific works of G. Kress and T. van Leeuwen are of particular significance, as they view multimodality as a property of contemporary communication based on the combined functioning of different modes within a single communicative act (Kress & van Leeuwen, 2006: 121-122). The development of multimodal theory has also been influenced by J. Bezemer and C. Jewitt's scientific contributions. The researchers approach multimodality as a powerful analytical tool for describing discourse in educational, media, and public domains (Bezemer & Jewitt, 2010: 181).

Being an inseparable part of educational internet discourse, multimodality occupies a dominant position in the process of meaning-making as well. Multimodal meaning-making in educational internet discourse refers to the process by which learners and educators construct and interpret meaning using a combination of communicative modes—such as written text, vizuals, audio, video, gestures, and digital tools—within virtual learning environments. This approach recognises that meaning is not solely conveyed through language but emerges from the interplay of multiple semiotic resources, especially in digitally mediated contexts.

Meaning-making through multiple semiotic resources is a complex process which is certainly related to cognition. Existing research identifies the following cognitive aspects of multimodal meaning-making: distributed cognition, cognitive load, vizual literacy, critical thinking, strategic processing, affect, and creativity. Table 1. Briefly indicates the mentioned cognitive aspects and their roles in multimodal meaning-making in the context of educational internet discourse.

Table 1. Cognitive aspects and their roles in multimodal meaning-making in online educational discourse.

Aspect	Role in multimodal meaning-making
Distributed cognition	helps collaborative and multimodal synthesis
Cognitive load	determines efficiency and retention
Vizual literacy	supports interpretation of vizual information

Critical thinking	facilitates evaluation of multimodal content
Strategic processing	guides integration and comprehension
Affect and creativity	enhances engagement and depth of understanding

Distributed cognition means that meaning-making is not confined to individual mental processes but is distributed across learners, tools, symbols, and technologies. Online environments facilitate this by enabling interactions with various semiotic resources, which learners cognitively integrate to construct understanding (Ho & Feng, 2022: 369). Online learning also increases cognitive load due to the simultaneous processing of multiple modes (text, audio, vizuals). Multimodal assessments, including physiological signals, help reveal how cognitive load and emotional states interact, influencing learners' ability to make sense of content (Pimblett & Rowe, 2026: 1120). Moreover, interpreting and communicating multimodal meanings requires vizual literacy and critical thinking skills. These cognitive abilities are often underdeveloped in traditional educational systems but are crucial for navigating and making sense of multimodal online discourse (Magnusson & Godhe, 2019: 130). H. Ahn states that online multimodal reading strategies involve goal-directed cognitive efforts to construct meaning from complex texts. These strategies include selecting relevant modes, integrating information, and monitoring comprehension, all of which require metacognitive awareness (Ahn, 2026: 929). Furthermore, students' prior knowledge and cognitive style affect their ability to recall and process multimodal content, suggesting that personalisation and scaffolding are important for effective meaning-making. Affective stance and creativity intersect with cognitive processes in multimodal meaning-making (Pimblett & Rowe, 2026: 1110). Emotional engagement and creative expression can enhance cognitive processing and facilitate deeper understanding in online discourse.

Conclusion

Taking into account all the above, it can be concluded that educational internet discourse is a complex phenomenon which has emerged as a new form of educational interaction in a digital environment. In educational internet discourse, communication is realised not with the help of language alone, but through the interaction of multiple semiotic resources. Accordingly, multimodality is one of the key characteristics of educational internet discourse. In this context, multimodality mainly serves the process of meaning-making. Multimodal meaning-making is a multilateral process, and its effective realisation is obviously influenced by cognition. The main cognitive aspects related to multimodal meaning-making are distributed cognition, cognitive load, vizual literacy, critical thinking, strategic processing, affect, and creativity. In conclusion, multimodality and cognition are interrelated in terms of meaning-making in educational internet discourse, and effective multimodal design and instructional strategies are essential to optimise cognitive load and support learners in constructing meaning from diverse modes of communication.

References

Ahn, H. (2026). A systematic review of online multimodal reading strategies. *Reading Psychology, 47*(6), 928–956. https://doi.org/10.1080/02702711.2026.2644961

Bezemer, J., & Jewitt, C. (2010). Multimodal analysis: Key issues. In L. Litosseliti (Ed.), *Research methods in linguistics* (pp. 180–197). Continuum.

Gee, J.P. (2015). Discourse, Small d, Big D. In The International Encyclopedia of Language and Social Interaction (eds K. Tracy, T. Sandel and C. Ilie). https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi016

Goodfellow, R. Literacy in the Digital University: Critical Perspectives on Learning, Scholarship, and Technology / R. Goodfellow, M. R. Lea. — Abingdon ; New York : Routledge, 2013. — 213 p.

Herring, S. C. Computer-mediated discourse / S. C. Herring // The Handbook of Discourse Processes / ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton. — Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 2001. — P. 613–634.

Ho, W. Y. J., & Feng, D. (2022). Orchestrating multimodal resources in English language teaching: A critical study of an online English teaching video. *Pedagogies, 17*(4), 368–388. https://doi.org/10.1080/1554480X.2022.2139257

Hyland, K. Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing / K. Hyland. — London: Longman, 2000.

Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of vizual design* (2nd ed.). Routledge. – 296 p.

Magnusson, P., & Godhe, A.-L. (2019). Multimodality in language education – Implications for teaching. *Designs for Learning, 11*(1), 127–137. https://doi.org/10.16993/dfl.127

Pimblett, C., & Rowe, L. (2026). Designing for engagement: A systematic literature review of multimodal e-learning in TVET and post-compulsory education. *Education + Training, 68*(7), 1106–1128. https://doi.org/10.1108/ET-05-2025-0311

Gulshan Nasirova
Teacher, Department of Foreign Languages, Mingachevir State University, Azerbaijan
E-mail: gulshan.nasirova@mdu.edu.az
ORCID: 0009-0008-9266-6403

METAPHORS WE REPORT BY: CONCEPTUAL METAPHORS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI MEDIA DISCOURSE

Abstract: News reports rarely describe the world in neutral terms. Much of the time they borrow a picture from somewhere else – a battlefield, a football pitch, a family – and ask the reader to see an Abstract issue through it. This paper looks at how such conceptual metaphors are used in English and Azerbaijani online news, and at what they do to the reader's understanding of events. The study draws on Conceptual Metaphor Theory and cognitive approaches to framing. This study applies the Metaphor Identification Procedure (MIPVU) to a comparable sample of news texts published in 2026. Both media cultures rely on a similar set of basic domains, such as WAR, MOTION and the LIVING ORGANISM. However, the two languages differ in how these domains are lexicalised, how often they are used and which evaluative meanings they carry. English reports lean on sport and game metaphors, whereas Azerbaijani reports draw more on to kinship and unity. We argue that these preferences are not stylistic accidents but reflect different cultural models, and that they steer readers towards different interpretations of similar events. The paper closes with some practical implications for translation and teaching English as a foreign language in Turkic-speaking contexts.

Keywords: conceptual metaphor, media discourse, framing, cognitive linguistics, English, Azerbaijani, perception.

Özet: Haber metinleri olayları genellikle tarafsız bir dille değil, başka bir alandan alınan imgeler aracılığıyla sunar: bir savaş alanı, bir futbol maçı, bir aile vb. Bu makale, İngilizce ve Azerbaycan dilindeki çevrimiçi haberlerde bu tür kavramsal metaforların nasıl işlediğini ve okuyucunun algısını nasıl etkilediğini incelemektedir. Çalışma, Kavramsal Metafor Teorisi ve bilişsel çerçeveleme yaklaşımına dayanmaktadır; metaforlar, 2026 yılında yayınlanan haber metinlerinde MIPVU yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Her iki medya kültürü de SAVAŞ, EYLEM ve CANLI ORGANİZMA gibi benzer kaynak alanları kullanmaktadır, ancak sözcüksel ifadeleri, sıklıkları ve değerlendirici tonları farklılık göstermektedir. İngilizce medya spor ve oyun imgelerini tercih ederken, Azerbaycan medyası kardeşlik ve birlik imgelerini tercih etmektedir. Çalışma, bu farklılıkların kültürel modellerle ilgili olduğunu savunmakta ve çeviri, eleştirel medya okuryazarlığı ve İngilizce dil öğretimi için pratik çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kavramsal metafor, medya söylemi, çerçeveleme, bilişsel dilbilim, İngilizce, Azerbaycan dili, algı.

1. Introduction

Anyone who reads the news in more than one language soon sees that the same kind of event can be told in quite different ways. The facts may be identical, yet one report sounds like a match commentary and another like a family gathering. Much of this difference comes from metaphor.

Since Lakoff and Johnson (1980) argued that metaphor belongs to thought rather than to mere ornament, cognitive linguists have treated it as a window how communities make sense of the world. Journalism is a particularly rich field for such research. News reaches a large audience every day, and the metaphors it repeats can quietly settle into common sense (Charteris-Black, 2004; Musolff, 2016). When a report says that a party is fighting a battle, it is not only describing the situation – it is suggesting how we ought to feel about it.

Most of these studies focus on English and on a handful of other European languages. Turkic languages, including Azerbaijani, have received far less attention. This gap matters in practical terms too: Azerbaijani readers, and especially students, now consume English-language news alongside national media, often without noticing how differently the two frame events.

This paper compares conceptual metaphors in English and Azerbaijani media discourse and to show how they shape the reader’s view of events. Three research questions guide the study:

1. Which source domains dominate the metaphorical representation of events in English and Azerbaijani online news?
2. Which metaphors are shared, and which seem to be culture-specific?
3. How do these metaphors guide readers' evaluation of the events reported?

The title is, of course, a nod to Metaphors We Live By. In modern media societies, a good number of the metaphors we live by are first the metaphors we report by.

2. Theoretical Foundations

The starting point is conceptual metaphor theory. In its simplest form, this theory posits that we understand one domain of experience – usually an Abstract target domain, such as politics or the economy – by applying the structure of another, more concrete domain to it (i.e., viewing one domain through the lens of another) (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2010). This mapping process, typically expressed in small capitals (e.g., ARGUMENT IS WAR), represents a mode of thought; it manifests in language through a multitude of metaphors, ranging from "attacking an argument" to "defending a position."

Kövecses (2005) introduces an important addition. Some metaphors are nearly universal, as they stem from the shared bodily experience of all humans. Others are culturally shaped. Comparative studies should take both possibilities into account rather than relying on just one.

A second approach is the concept of "framing". Entman (1993) describes framing as the process of selecting and presenting certain aspects of reality in a more salient way to promote a specific interpretation. Metaphor is one of the most economical ways to achieve this: a single word activates an entire scenario involving actors, causes, and probable outcomes (Musolff, 2016). In a crisis framed as a storm, there is no search for those to blame; in the same crisis framed as a war, there are enemies.

There is also experimental evidence supporting this view. In a well-known study, Thibodeau and Boroditsky (2011) presented readers with a short text about crime; the text depicted crime either as a beast or as a virus. Although they rarely paid attention to the metaphor itself, the two groups favored vastly different policy solutions. The implication for media studies is clear: metaphors operate largely outside the level of conscious perception – that is, at a subconscious level.

Finally, critical metaphor analysis (Charteris-Black, 2004) reminds us of the need to ask not only which metaphors are used but also whose interests they serve. From a sociolinguistic perspective, metaphors in the media also express group identity. They are grounded in knowledge that the community takes for granted and, in doing so, address the reader as a member of that community.

3. Material and Method

The material comes from online news published between January and September 2026. I tried to keep the two samples as comparable as possible in genre and period, so that differences could reasonably be put down to language and culture rather than to subject matter alone.

Parameter	English sample	Azerbaijani sample
Sources	The Guardian, The Independent, Reuters, ITV News, Personnel Today	AZƏRTAC, APA, Turan, TodayPress
Genres	News reports, analytical articles	News reports, analytical articles
Themes	Politics, economy, education	International relations, economy, defence
Period	January–September 2026	January–September 2026
Number of texts	[N]	[N]
Size (words)	[N]	[N]

Metaphorical expressions were identified using MIPVU (Steen et al., 2010). Put briefly, each lexical unit was checked for a more basic, concrete meaning in dictionaries; where the contextual meaning was compared with that basic sense but could be understood by comparison with it, this lexical unit was marked as metaphorical. The Macmillan and Longman dictionaries are used for English, and the Explanatory Dictionary of the Azerbaijani Language (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti) for Azerbaijani.

The identified expressions were then grouped into metaphors based on their source domains. I analyzed them from three perspectives: the frequency of occurrence of each

domain per 1,000 words; the scenario, roles, and evaluative component conveyed by the metaphor; and the degree of correspondence between the English and Azerbaijani expressions (full equivalence, partial equivalence, or a lack thereof).

4. Findings

4.1 What the two samples have in common

A fair part of the metaphorical inventory is shared. The table below gives one example of each common mapping from each language; full references are listed under Media Sources.

Conceptual metaphor	English example (source, date)	Azerbaijani example (source, date)
POLITICAL CONFLICT IS WAR	the "battle of our times" was between Labour and Reform UK (*The Independent*, 27.01.2026)	"Bir millət, iki dövlət" kəlamı regionda sabitliyin qalxanına çevrilib (AZƏRTAC, September 2026)
ECONOMIC CHANGE IS MOTION	getting the economy moving up a gear (*Personnel Today*, 11.09.2026)	yenidən artım trayektoriyasına qayıdıb (Turan, July 2026)
THE ECONOMY IS A LIVING ORGANISM	Britain's economy grew 0.4% in July (Reuters, 11.09.2026)	Azərbaycan iqtisadiyyatı 8 ayda 1,2% böyüyüb (APA, 09.09.2026)

The last two lines are not surprising. Expressions such as "the economy is growing" or "accelerating" are so common in both languages that most readers do not consider them metaphors at all. However, they convey a certain meaning: the economy is presented not as the result of concrete decisions, but as a living and moving organism by itself.

The line WAR is more interesting, since here the same field is used differently. In the English example, the war describes the struggle between two sides, and the reader finds himself between the opposing sides. In the Azerbaijani example, military terminology is attributed to the union: Azerbaijani-Turkish relations become a "shield" protecting the region. This is the perception of war, observed not from the front line, but from the general defensive position.

4.2 Differences between two examples

English: sports, games and injuries. Expressions related to sports are very easy to use in English news. When the Labor Party prevented Andy Burnham from running in the by-elections, ITV News (26.01.2026) quoted the words of a deputy from the Labor Party, who called this decision "own goal" for the Prime Minister's advisers. Discussing regional differences in exam results, The Guardian (13.08.2026) quoted the director of Schools North East as saying that schools "not operating on a level playing field". In this context, public life is compared to a game with rules, judges and mistakes that lead to the loss of points. Reuters (25.01.2026) adds a slightly different physical picture, predicting that

Burnham's decision "simmering tension within Labour to a fresh boil", where anger will be hot, and the party will be a cauldron.

Azerbaijani: kinship and unity. In Azerbaijani news about international relations, the concept of family is often mentioned. AZERTAC (09.08.2026), reporting on the agreement reached with Turkey in the area of diaspora, talks about "iki qardaş ölkə arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsində". The headline of TodayPress (23.09.2026) presents joint military exercises with Turkey and Uzbekistan as "Üç qardaş ölkənin hərbçiləri Azərbaycanda gücünü birləşdirdi". Azerbaijan in the article dedicated to the anniversary of the liberation of Baku (September 2026), called the country that "ilk kömək əlini uzadan" after the earthquake in Turkey in 2023 – a physical image of help based on family history. According to APA (25.09.2026), Baghdad Amreev characterized Azerbaijan as a country that "türk dünyasının iki böyük hissəsini birləşdirən". In all of these, cooperation is not a deal struck between interests; This is what relatives naturally do for each other.

4.3 What this means for the reader

Comparing these two sets of examples leads to different conclusions. English political journalism, rife with conflict and "own goals" (errors), requires the reader to keep score: who is winning, and who is making mistakes? Azerbaijani reporting on trilateral military exercises – where "brothers" join forces –invites the reader to recognize a shared identity. While the events themselves differ, the framing is clear.

A caveat is in order here. These examples reflect certain trends; definitive statements about the near future should await the full analysis described in Section 3. Nevertheless, they reinforce the idea that news metaphors do more than just add color; they perform a genuine cognitive function by shaping how events are perceived.

5. Discussion

The findings align well with Kövecses's (2005) view that metaphor is partly universal and partly cultural. Concepts such as WAR, MOVEMENT, and LIVING ORGANISM are rooted in universal human experience and are readily apparent in both sets of examples. Conversely, the preferred approaches point to distinct cultural models. English-language media tend to view public life as a competition between individual players governed by shared rules. Azerbaijani media, on the other hand, favor an approach rooted in kinship and collective belonging, particularly regarding the Turkic world. Neither approach is more "metaphorical" than the other; they simply draw on different aspects of everyday experience.

These results are of more than just theoretical interest. Three practical points are worth highlighting here.

For translators. A translator working between English and Azerbaijani news must think not only at the level of expression but also at the level of structure (a conceptual approach). A literal translation of the phrase "level playing field," while understandable, loses much of its expressive power; a phrase like "bərabər rəqabət şəraiti (equal playing conditions)" preserves the principle of fair competition, which is essentially the core meaning of the original.

Regarding media literacy: It is challenging to teach novice readers how to identify a "frame" (style of presentation). A simple habit – asking what image a word evokes and what that image excludes – can be instilled in a single lesson and applied throughout one's life.

Regarding English language teaching: My own classroom experience shows that Azerbaijani students reading English news often understand every word in a sentence yet fail to grasp its meaning because the interpretation relies on a metaphor. A short sequence of tasks can help address this:

1. Select English and Azerbaijani news texts on a similar topic;
2. Ask students to identify metaphorical expressions and categorize them according to the source's subject area;
3. Discuss how each text describes the event and the attitude it implies;
4. Ask students to rewrite a paragraph using a different frame and compare the effect.

This type of activity also develops vocabulary, reading skills, and critical thinking; it is suitable for students at approximately the B2 level and above, including those preparing for IELTS.

6. Conclusion

The purpose of this article is to investigate how metaphor affects how events are portrayed in English and Azerbaijani news. In short, the answer is that two media cultures share a common set of basic images, but make different choices about them. English reports give preference to sports and games; Azerbaijani reports – family and unity. This choice is not neutral because it leads readers to different ways of evaluating what is happening.

Studies in the field of cognitive linguistics in the Turkic-speaking world show that a lot can be gained if we include our own languages in a comparative study, and not limit ourselves only to the English language. This also suggests that cognitive analysis should not necessarily be limited to text only: it has direct application in translation, media education and language education.

The obvious next step is to extend the comparison to Turkish, Kazakh and Uzbek news to find out whether the preference for kinship and unity is a broader Turkic model or a more specific one for the Azerbaijani language. It is also worth conducting direct testing of readers to assess how much these frameworks change the way Azerbaijani students interpret English-language news.

References

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Dörd cilddə. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Charteris-Black, J. (2004). Corpus approaches to critical metaphor analysis. Palgrave Macmillan.
3. Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. Journal of Communication, 43(4), 51–58.

4. Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge University Press.

5. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A practical introduction (2nd ed.). Oxford University Press.

6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.

7. Musolff, A. (2016). Political metaphor analysis: Discourse and scenarios. Bloomsbury.

8. Steen, G. J., Dorst, A. G., Herrmann, J. B., Kaal, A. A., Krennmayr, T., & Pasma, T. (2010). A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU. John Benjamins.

9. Thibodeau, P. H., & Boroditsky, L. (2011). Metaphors we think with: The role of metaphor in reasoning. PLoS ONE, 6(2), e16782.

Media Sources

1. APA. (2026, September 9). Azərbaycan iqtisadiyyatı 8 ayda 1,2% böyüyüb. apa.az

2. APA. (2026, September 25). Bağdad Amreyev: Azərbaycan türk dünyasının iki böyük hissəsini birləşdirən əsas ölkələrdən biridir. apa.az

3. AZƏRTAC. (2026, September 8). Azərbaycan və Türkiyə arasında diaspor sahəsində əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanıb. azertag.az

4. AZƏRTAC. (2026, September). Tarixə yazılan qardaşlıq salnaməsi – Bakının işğaldan azad edilməsindən 108 il ötür. azertag.az

5. AZƏRTAC. (2026, September). "Yeni Asır" qəzeti: Türkiyə və Azərbaycanın müttəfiqliyi regionda sabitliyin qalxanıdır. azertag.az

6. ITV News. (2026, January 26). Starmer defends blocking Burnham in by-election bid as backlash continues. itv.com

7. James, W. (2026, January 25). Starmer leadership rival Burnham blocked from seeking return to UK parliament. Reuters. yahoo.com

8. Lynch, D. (2026, January 27). Labour MPs urged to unite after Burnham row as Reform prepares by-election candidate. The Independent. yahoo.com

9. McCulloch, A. (2026, September 11). UK economy registers higher growth than anticipated in July. Personnel Today. personneltoday.com

10. Reuters. (2026, September 11). Britain's economy grew 0.4% in July (republished by Global Banking & Finance Review). globalbankingandfinance.com

11. TodayPress. (2026, September 23). Üç qardaş ölkənin hərbçiləri Azərbaycanda gücünü birləşdirdi. todaypress.tv

12. Turan. (2026, July). Azərbaycanın iqtisadiyyatı 2026-cı ilin birinci yarısında qeyri-neft sektorunun sürətlənməsi hesabına yenidən artıma keçib. turan.az

13. Weale, S. (2026, August 13). Behind England's bumper A-level results lie record levels of regional disparities. The Guardian. theguardian.com

Gunay Murtuzayeva
Sumgayit State University / Sumgayit, Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0005-7271-877X
gunay.murtuzayeva@sdu.edu.az

The Manifestation of the Concept of "Kinship" in Azerbaijani and English in the Context of Multilingualism: Linguistic and Cultural Perspectives

Abstract

Kinship represents one of the fundamental concepts through which human societies organize interpersonal relationships, establish family connections, and transmit cultural values from one generation to another. Although kinship relations are universal in human experience, their linguistic representation differs across languages because each linguistic community develops specific ways of categorizing and expressing relationships between individuals. The study of kinship terminology therefore provides valuable insights into the interaction between language, culture, social organization, and conceptualization. This abstract examines the manifestation of the concept of kinship in Azerbaijani and English within the context of multilingualism, focusing on lexical-semantic characteristics, cultural associations, and the challenges of intercultural communication. The primary objective is to identify the similarities and differences between the two languages in representing family relationships and to explain how these differences influence the interpretation and translation of kinship-related expressions.

The relevance of this research is determined by the growing importance of multilingual communication in contemporary society. In multilingual environments, individuals frequently use different languages to describe family relationships, participate in intercultural dialogue, and interpret culturally specific expressions. However, linguistic equivalence does not always guarantee conceptual equivalence. A word that expresses a particular relationship in one language may have a broader or narrower meaning in another. Consequently, the analysis of kinship terminology requires attention not only to dictionary definitions but also to the cultural and communicative contexts in which lexical items are used. Wardhaugh and Fuller (2021) emphasize the importance of examining language in relation to social structures and communicative practices, an approach that provides a useful theoretical foundation for investigating kinship terminology.

The research employs a comparative-descriptive approach based on the examination of selected Azerbaijani and English kinship terms. Particular attention is given to the semantic distinctions between *əmi* and *dayı*, as well as *bibi* and *xala*. In Azerbaijani, *əmi* refers to the father's brother, whereas *dayı* refers to the mother's brother. Similarly, *bibi* denotes the father's sister, while *xala* denotes the mother's sister. In English, the terms *uncle* and *aunt* generally cover these relationships without explicitly distinguishing between the paternal and maternal sides of the family. The comparison demonstrates that Azerbaijani encodes certain genealogical distinctions directly in

individual lexical items, while English can communicate the same information through contextual clarification or descriptive constructions, such as “my father's brother” and “my mother's sister.” This difference illustrates how languages may organize shared human experience through different lexical classification systems.

The study also considers the broader semantic relationship between the Azerbaijani word *qohum* and the English expressions *relative*, *relation*, and *kinship*. Although these expressions overlap in meaning, they are not interchangeable in every context. The word *qohum* generally identifies an individual connected through family relationships, while *relative* commonly serves a similar function in English. By contrast, *kinship* typically refers to the condition, structure, or system of relationships connecting individuals. These distinctions are particularly important in academic writing and translation, where the accurate selection of terminology determines the clarity and precision of the intended meaning. Research on kinship terminology across languages also indicates that lexical categories may differ according to the distinctions emphasized by particular linguistic systems (Abdullayeva, 2018).

Beyond their referential meanings, kinship expressions can carry cultural and interpersonal associations. In Azerbaijani, the availability of specific terms for relatives on the maternal and paternal sides facilitates the identification of family connections without requiring additional explanation. Such terms may be used in conversations about family gatherings, marriage, family history, and relationships between members of extended families. Nevertheless, the social significance attached to particular relatives varies among individuals and families, and it should not be assumed that all speakers share identical attitudes or practices. English also possesses a diverse range of kinship-related expressions, including *immediate family*, *extended family*, *close relatives*, and *distant relatives*. These expressions classify relationships according to factors such as family proximity, social connection, or perceived closeness rather than consistently distinguishing between maternal and paternal relatives. Thus, the difference between the two languages lies not in the presence or absence of cultural meaning but in the ways linguistic resources organize and communicate that meaning.

An additional dimension of the research concerns the role of kinship terminology in forms of address and figurative language. Kinship terms can be used to identify family members, address them directly, or express familiarity, respect, and emotional attachment. Their interpretation depends on the relationship between speakers, the communicative situation, and the conventions of the relevant community. Moreover, expressions associated with kinship may extend beyond biological relationships. Phrases such as *qan qardaşı* and *blood brother*, for example, can evoke solidarity, loyalty, and a strong bond between individuals. Similarly, expressions such as *like a sister* can describe emotional closeness without indicating a biological relationship. These examples demonstrate that kinship is not exclusively a genealogical category; it can also function as a conceptual resource for expressing social affiliation and interpersonal belonging.

The multilingual context makes these differences especially significant. Azerbaijani speakers communicating in English may translate *dayı* or *əmi* simply as *uncle*, thereby

preserving the general meaning while leaving the exact family relationship unspecified. Such a translation may be entirely adequate in ordinary conversation. However, in genealogical descriptions, literary translation, or discussions in which the maternal or paternal relationship is important, additional clarification may be necessary. The reverse situation occurs when an English expression such as *aunt* is translated into Azerbaijani: without contextual information, it may be impossible to determine whether *bibi* or *xala* is the appropriate equivalent. These examples demonstrate that successful translation depends on recognizing differences in semantic scope and identifying which aspects of the original expression must be preserved.The findings of the comparative analysis suggest that kinship terminology should be approached as a culturally embedded component of language rather than as an isolated vocabulary set. Although Azerbaijani and English share basic conceptual categories associated with family relationships, their lexical systems differ in the degree to which particular genealogical distinctions are explicitly expressed. Such differences have implications for translation, foreign-language teaching, and intercultural communication. In language education, for instance, kinship vocabulary can be taught through family-tree activities, contextual dialogues, comparative exercises, and discussions of forms of address. These practices can help learners recognize that lexical equivalence does not always correspond to identical semantic boundaries and can encourage greater sensitivity to cultural and pragmatic meaning.

The study concludes that the verbalization of the kinship concept in Azerbaijani and English reflects the interaction between universal human relationships and language-specific patterns of categorization. The Azerbaijani terms *əmi*, *dayı*, *bibi*, and *xala* demonstrate how particular family connections can be distinguished lexically, whereas the broader English terms *uncle* and *aunt* may require contextual specification to communicate the same distinctions. At the same time, both languages provide expressions through which speakers convey family affiliation, emotional closeness, and socially meaningful relationships. Understanding these similarities and differences contributes to more precise translation, improved intercultural competence, and a deeper appreciation of the relationship between linguistic structure and cultural experience. Further research based on bilingual interviews, authentic conversational data, and comparative corpora could expand the analysis by examining how kinship terminology is used across generations and in different multilingual settings.

Keywords: kinship concept, Azerbaijani language, English language, multilingualism, linguistic and cultural verbalization.

References

1. Abdullayeva, F. E. (2018). The semantic space of kinship terms on example of the concept “mother” in the Chinese, Russian, Azerbaijanian and Teleut languages. *Journal of Endangered Languages, 8*(12).
2. Wardhaugh, R., & Fuller, J. M. (2021). *An Introduction to Sociolinguistics* (8th ed.). Wiley.

Jamila Rustamova
PhD in Philology, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Turkic Philology at the Faculty of Oriental Studies of Baku State University, PhD in Philology, doctoral student at BSU
https://orcid.org/0009-0009-1154-9385 cemile.rustemova@gmail.com

THE ROLE OF SYNTACTIC CONCEPTS IN THE MODELING OF COMPLEX SENTENCES

Contemporary linguistics through its multidisciplinary research paradigm, has enabled the integrated application of diverse methodological approaches within syntactic studies. In particular the combined use of the research frameworks of cognitive linguistics, communicative linguistics, functional linguistics, pragmatic linguistics and naturally, traditional formal grammar has created opportunities for the emergence of innovative and productive models of linguistic analysis. Among the new linguistic notions introduced by these analytical frameworks, the concept of the syntactic concept occupies a special place.

Within the context of studies devoted to syntactic concepts, the aspect that attracts our particular attention is the determination of the role played by these conceptual-schematic patterns in the formation and modeling of complex sentence structures. This article examines the syntactic concepts underlying the modeling of complex sentences in Turkish and Azerbaijani.

In Western linguistics such patterns are investigated under the designation of structural schemas. These schematic formats reflect the possibility of examining a particular meaning through a specific structural-syntactic model. In other words the realization of a given semantic domain is achieved not through individual lexical or phraseological units, but rather through syntactic constructions.

Consequently, research findings suggest that the realization of a concept is not limited to the units of the lexical-semantic level of language, it can also be verbalized through the structural resources of the language itself.

Particularly noteworthy is the fact that sentence models are regarded as one of the most significant manifestations of ready-made syntactic schemas or syntactic concepts. Indeed, according to a viewpoint that is almost unanimously supported in the relevant literature, sentence models play a decisive role in the verbalization of particular semantic domains.

Among such specific sentence models, one may identify a number of distinctive and noteworthy syntactic concepts and syntactic schemas in Turkish and Azerbaijani complex sentence structures, which originate from the proposition-specific characteristics of these constructions.

Key words: syntactic concepts, cognitive syntax, communicative syntax, syntactic schema, complex sentence.

Karmaşık Cümlelerin Modellenmesinde Sözdizimsel Kavramların Rolü

Çağdaş dilbilim, multidisipliner araştırma paradiqması aracılığıyla, sözdizimsel çalışmalarda çeşitli metodolojik yaklaşımların bütünleşik uygulamasını mümkün kılmıştır. Özellikle bilişsel dilbilim, iletişimsel dilbilim, işlevsel dilbilim, praqmatik dilbilim ve doğal olarak geleneksel biçimsel gramer araştırma çerçevelerinin birleşik kullanımı, yenilikçi ve üretken dilbilimsel analiz modellerinin ortaya çıkması için fırsatlar yaratmıştır. Bu analitik çerçeveler tarafından ortaya konan yeni dilbilimsel kavramlar arasında, sözdizimsel kavram özel bir yere sahiptir.

Sözdizimsel kavramlara adanmış çalışmalar bağlamında, özellikle dikkatimizi çeken husus, bu kavramsal-şematik kalıpların karmaşık cümle yapılarının oluşumunda ve modellenmesinde oynadığı rolün belirlenmesidir. Bu makale, Türkçe ve Azerbaycan dillerinde karmaşık cümlelerin modellenmesinin altında yatan sözdizimsel kavramları incelemektedir.

Batı dilbiliminde bu tür kalıplar yapısal şemalar adı altında incelenir. Bu şematik biçimler, belirli bir anlamın belirli bir yapısal-sözdizimsel model aracılığıyla incelenmesi olasılığını yansıtır. Başka bir deyişle, belirli bir anlamsal alanın gerçekleştirilmesi, tek tek sözcüksel veya sözcük öbeksel birimler aracılığıyla değil, sözdizimsel yapılar aracılığıyla sağlanır.

Sonuç olarak, araştırma bulguları, bir kavramın gerçekleştirilmesi için dilin yalnız sözlüksel anlamı ile sınırlı olmadığını, dilin kendi yapısal kaynakları aracılığıyla da ifade edilebileceğini göstermektedir.

Özellikle dikkat çekici olan, cümle modellerinin hazır sentaktik şemaların veya sentaktik kavramların en önemli tezahürlerinden biri olarak kabul edilmesidir. Nitekim, ilgili literatürde neredeyse oybirliğiyle desteklenen bir görüşe göre, cümle modelleri belirli semantik alanların sözelleştirilmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

Bu tür özel cümle modelleri arasında, Türkçe ve Azerbaycan dillerindeki karmaşık cümle modellerinin önermeye dayalı özgünlüğünden kaynaklanan ilginç ve farklı sözdizimsel kavramlar ve sözdizimsel şemalar tespit edilebilir.

Anahtar Kelimeler: sözdizimsel kavramlar, bilişsel sözdizimi, iletişimsel sözdizimi, sözdizimsel şema, karmaşık cümle.

Lyazzat Dalbergenova
Associate Professor, Ph.D.,
Professor of the Department of English and Teaching Methodology
Sh. Ualikhanov Kokshetau University
https://orcid.org/0000-0002-9558-148X
ljazatdalbergenova@gmail.com

VALUES IN KAZAKH ARGUMENTATIVE DISCOURSE

Argumentative discourse, as a type of speech activity aimed at persuasion and prompting action, inevitably involves an appeal to the addressee’s values. The relationship between values and argumentation in literary discourse determines both the choice of strategies of verbal influence and their interpretation within a particular cultural and national context.

The relationship between these categories can be described through three aspects:

Content-related aspect – values shape the subject matter and semantic dominance of arguments.

Functional aspect – values determine the type of argumentation (logical, ethical, emotional).

Culturally specific aspect – the ways of argumentation depend on the hierarchy of values in a particular culture.

From the perspective of discourse analysis (Fairclough, 1995; van Dijk, 2006), argumentation can be based on appeals to universal values (life, family, freedom), nationally specific values (kinship, ancestral land, social harmony), and situational values (current socio-economic priorities). This study attempts to analyze the relationship between values and argumentation through examples from Kazakh, British, Russian, and German literature.

Values and Argumentation in Kazakh Literature

In the Kazakh literary tradition, values are closely connected with historical memory, collective identity, and the ethical codes of nomadic culture.

Thus, Abai Kunanbayev, in his work „Words of Edification” (“Qara sözder2, 1890–1898), appeals to such key spiritual and social values of the Kazakh people as education, diligence, and moral purity.

For example, in the Seventh Word, Abai Kunanbayev emphasizes the value of education and speaks about the necessity of striving for knowledge and enlightenment, pointing out that a person's true wealth lies not in material possessions but in the development of the mind and intellect.

> «Ғылым таппай мақтанба,
> Орын таппай баптанба...»

> ("Do not boast without knowledge,
> Do not indulge yourself without having found your place...")

The value of diligence is reflected in the Tenth Word, where the thinker condemns laziness and idleness, asserting that only honest work leads to prosperity and strengthens personal dignity.

«Еңбек қылмай ер оңбас,
Бірлік қылмай ел оңбас.»
("Without work, a person cannot prosper;
Without unity, a nation cannot flourish.")

The thinker argues that only persistent work and collective unity constitute the foundation of a worthy life.

In the Twenty-Fifth Word, Abai draws attention to the value of moral purity and the importance of honesty, virtue, and inner integrity, contrasting them with self-interest, falsehood, and hypocrisy.

«Адам баласына адам баласының бәрі – дос.
Біріңді қазақ бірің дос, көрмесең істің бәрі бос.»
("Every human being is a friend to every other human being.
If you do not regard one another as friends, everything else is in vain.")

Abai connects morality with sincere human relationships, honesty, and goodwill, without which any material or external prosperity loses its meaning.

Thus, in "Words of Edification", Abai develops an integral system of moral guidelines in which education, work, and moral purity serve as the foundation for the harmonious development of the individual and society.

The argumentative function can be traced in Abai Kunanbayev's construction of arguments through direct admonition, relying on moral values as universal foundations for the development of the individual and society.

The values of national identity, cultural heritage, and personal responsibility are represented by Mukhtar Auezov in his novel *The Path of Abai* (1942–1956) through the plot, characters, and reflections of the protagonists. Through the image of Abai, the author argues for the necessity of preserving traditions in conditions of social change, appealing to the harmony between cultural continuity and modernization.

Thus, let us consider each value separately.

"Cultural Heritage"

The novel pays particular attention to oral tradition, poetry, music, and legends, which Abai carefully preserves and develops.

For example, Abai admires the folk akyn Bukhar-zhyrau and notes:

"The word of the akyn is the soul of the people, their memory and their strength. If we lose the songs, we will lose our heart."

In this discourse, the thesis "If we lose the songs, we will lose our heart" is supported by the argument that the akyn represents the soul, memory, and strength of the

people. In other words, cultural heritage is a living source of spiritual wealth and continuity of traditions.

The value of “personal responsibility” can be traced in situations where Abai is portrayed as a person who not only reflects but also takes action: he engages in disputes with biys, exposes injustice, and educates the younger generation.

For example:

“Whoever remains silent when witnessing injustice becomes its accomplice.”

This idea serves as an argument that every individual bears personal responsibility for the fate of society, and that silence in the face of evil is equivalent to betrayal.

Thus, in the novel “The Path of Abai”, M. Auezov constructs the image of Abai not only as a poet and thinker but also as a moral leader of the people who combines national consciousness, respect for traditions and culture, and an active personal position in the face of injustice.

The values of “cultural dialogue, historical justice, and mutual understanding among peoples” can be found in Olzhas Suleimenov’s novel “AZiЯ” (1975). Its argumentative function lies in the exploration of the relationship between Turkic and Slavic cultures. Olzhas Suleimenov employs a scholarly-publicistic discourse in which the values of cultural exchange become the basis of argumentation.

Muhayyo Xakimova Karimonva
Professor of the Department of Uzbek Linguistics, Doctor of Philology
Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature
muhayyoxakimova1976@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2002-7978

Marhabo Umurzoqova Egamberdiyevna
Professor of the Department of Uzbek Linguistics, Doctor of Philology
Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature
umurzakovamarkhabo@gmail.com
https://orcid.org/ 0000-0001-5658-789X

THE ROLE OF METAPHOR AND METONYMY IN THE CONCEPTUALIZATION OF ABSTRACT CONCEPTS

ABSTRACT. This article investigates the role of metaphor and metonymy in the conceptualization of Abstract concepts. It clarifies the place of metaphor and metonymy in the process of human understanding, imagining, and expressing Abstract concepts through language. Attention is paid to the characteristics of metaphor and metonymy not only as phenomena of name transfer but also as conceptual tools that serve to help humans understand reality and systematize their knowledge. The research substantiates that conceptual metaphor helps in understanding Abstract concepts based on concrete and experientially familiar concepts, while conceptual metonymy serves to perceive Abstract content through mutually related concepts. Furthermore, the role of similarity and contiguity relations in the formation of these phenomena, as well as the common and distinct aspects of metaphor and metonymy, are analyzed. Their connection with human thought, national-cultural experience, and national perception, as well as their potential in conceptualizing Abstract concepts, are revealed.

Keywords: Abstract concept, conceptualization, metaphor, metonymy, conceptual metaphor, conceptual metonymy, similarity, contiguity, human thought, national perception, national-cultural experience.

MÜCƏRRƏD ANLAYIŞLARIN KONSEPTUALLAŞDIRILMASINDA METAFOR VƏ METONİMİYANIN ROLU

XÜLASƏ. Məqalədə abstrakt anlayışların konseptuallaşdırılmasında Metafor və metonimiyanın rolu araşdırılır. Burada abstrakt anlayışların dərk edilməsi, vizuallaşdırılması və dil vasitəsilə ifadə olunması proseslərində metafor və metonimiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vurğulanır. Metafor və metonimiyanın

təbiətinə təkcə adların ötürülməsi mexanizmi kimi deyil, həm də reallığın dərk edilməsini və biliklərin sistemləşdirilməsini asanlaşdıran konseptual vasitələr kimi xüsusi diqqət yetirilir. Beləliklə, konseptual metafor mücərrəd anlayışları təcrübədən əldə edilmiş konkret obyektlər prizmasından şərh etməyə imkan verir; konseptual metonimiya isə mücərrəd məzmunun qavranılmasına əlaqəli anlayışlar vasitəsilə yanaşır. Bundan əlavə, oxşarlıq və uyğunluq anlayışlarının rolları – onların ortaq və fərqli xüsusiyyətləri ilə yanaşı – məlumat ehtimalı kontekstində təhlil edilir. Tədqiqat həmçinin metafor və metonimiyanın insan təfəkkürü, milli-mədəni təcrübə və milli qavrayışla əlaqələrini, eləcə də onların mücərrəd anlayışların konseptuallaşdırılmasındakı potensialını araşdırır.

Açar sözlər: mücərrəd anlayış, konseptuallaşdırma, metafor, metonimiya, konseptual metafor, konseptual metonimiya, oxşarlıq, uyğunluq, insan təfəkkürü, milli qavrayış, milli-mədəni təcrübə.

INTRODUCTION

Metaphor has been an object of study for orators, philosophers, linguists, and literary critics since ancient times. Metaphor has been and is being studied as a means of ensuring the attractiveness of speech, a method of meaning formation and development, a means of naming (nomination), a pattern of national thought, and a form of cognition. Metaphors are classified according to various points of view. Several different classifications of metaphor are presented in scientific literature. Detailed information on this matter is also provided in Sh. Maxmaraimova's doctoral dissertation [Maxmaraimova, 2018]. In M. Mirtojiyev's monograph titled “Semasiology of the Uzbek Language,” extensive information is given about types such as simple metaphor, personification, and synesthesia [Mirtojiyev, 2010]. Below, we will dwell on the following types of metaphor: simple metaphors, animating (personification) metaphors, synesthetic metaphors, and conceptual metaphors.

Metaphors are not only a descriptive device that embellishes speech, a method of naming that implements the principle of economy in language, a possibility to actualize connotation, but also a way of thinking. In conceptual metaphors, human thought likens complex essences that cannot be known emotionally, but only through intellectual cognition, to concrete things, and through the pattern of that concrete essence, understanding the complex essence becomes easier.

The prominent Spanish writer and philosopher José Ortega y Gasset reflects on this in his famous article titled “Two Great Metaphors” [José Ortega y Gasset, 1990]. N. Mahmudov commented on this article in Uzbek linguistics. Specifically, “According to the writer’s observations, the second type of metaphor's use is more related to expressing psychic, Abstract concepts. Not only naming psychic objects but even imagining them is difficult; they have no physical dimensions. For example, when saying 'the bottom of the heart,' it is difficult to concretely imagine the place, and thus the meaning, expressed by the word 'bottom.' Of course, the place meant in the expression 'the bottom of a dish' is clear; the very word is transferred to a psychic object based on a relevant association and has created an opportunity to imagine it. The writer emphasizes that it is precisely here that the deep and important function of metaphor in cognition is manifested, 'metaphor is

not only a means of naming and expressing but also appears as an important tool of thought'" [Mahmudov, 2017: 119–120].

According to José Ortega y Gasset, things of a physical nature and their physical dimensions are inherently close to humans. This is because human thought clearly vizualizes physical objects. Abstract psychic states, however, were formed in later stages of human thought, and in order to make them easier to imagine, humans compare them to physical objects. For example, the scholar notes that when people say the word "I," they often tap their chest with their hand, indicating that every person, even when Abstracting their "self" separately, still connects it to the body. Naming Abstract concepts that require complex thought with names of a clear physical nature is defined as a distinct type of metaphor.

RESEARCH METHODOLOGY

The theoretical and methodological basis of the research is formed by J. Lakoff and M. Johnson's conceptual metaphor theory. Based on this approach, the conceptualization of Abstract concepts through concrete and experientially familiar concepts was analyzed. The role of metaphor and metonymy in conceptualization was determined based on their underlying principles of emergence — relations of similarity and contiguity. In the research, descriptive, semantic, and comparative analysis methods were used to study the characteristics of metaphor and metonymy units in the Uzbek language in understanding and expressing Abstract concepts.

RESULTS

The metaphor **“Vaqt – pul” (Time is money)** is presented in J. Lakoff and M. Johnson's work "Metaphors We Live By," who are recognized as having founded the theory of conceptual metaphor. This is a very famous metaphor and is cited as an example in many studies. Thus, time is a complex Abstract concept that cannot be perceived sensually and is devoid of materiality. As is known, understanding such immaterial Abstract concepts is a complex process for the mind. When it is compared to concrete money, understanding time becomes easier through the template and image of money.

The authors explain the mechanism of metaphor formation as follows. According to them, every metaphor has source (donor) and target sides. For example, units of measurement can be a source for human nature: **og‘ir yuk (heavy load)** and **og‘ir tabiatli kishi (a person with a heavy disposition)**. In this situation, the unit of measurement "weight" becomes the source for describing human nature, and human nature, in turn, becomes the recipient [George Lakoff, Mark Johnson, 1980: 7]. The source (donor) side is always given in observation, easily knowable by humans, frequently referred to, in short, intimately familiar to the language user. Body parts, surroundings, objects within them, actions, and signs serve as sources for conceptual metaphors.

The target domain, on the other hand, consists of Abstract, psychological states that are difficult for humans to comprehend and are not given in direct observation. For human thought to grasp such complex or Abstract concepts that cannot be seen, touched,

tasted, smelled, or heard, concrete realities serve as models. For example, in the Uzbek language, **oila – qo‘rg‘on (family is a fortress)** is likened to a fortress. It is known that a fortress is considered a securely enclosed and protected space. In Uzbek thought, family, like a fortress, is interpreted as a space that protects people in any situation and whose secrets do not escape. Thus, when complex concepts are likened to concrete concepts in conceptual metaphors, the national perception of the language users is reflected in them. That is, when people liken something to something else, they do so based on their own measure, their own perspective.

We will consider this idea using the concept of "time" as an example. Among the Uzbek people, time is likened to a river, and conceptual metaphors such as **“Vaqt – oqar daryo” (Time is a flowing river)** and **“Umr – oqar daryo” (Life is a flowing river)** exist. Humanity, knowing the limited nature of its life, feared it, and the desire to live long, the wish to overcome it, always motivated it to comprehend it. In different periods and cultures, folk thought in understanding time acted based on its mentality. Time, which has always made humanity ponder, is metaphorically likened to a flowing river, a healer in Uzbek thought; among the English, to money, wealth; among the Russians, to a bird, a doctor, a judge, gold; among the Arabs, to a sword, a knife, a ship, a camel, the sea, gold, and through these, understanding becomes easier [Khakimova, 2021: 125]. Through the metaphor **“Vaqt – oqar daryo” (Time is a flowing river)** in the Uzbek language, concepts such as the very short and transient nature of human life in this world, the necessity of appreciating time in this fleeting world, and the importance of striving for eternal life are reflected.

J. Lakoff and M. Johnson distinguish 3 types of conceptual metaphors: structural, orientational, and ontological metaphors.

K. In structural metaphors, the conceptualization of Abstract objects occurs through concrete objects. Concrete knowledge with a certain system organizes Abstract concepts and facilitates understanding. Examples of these are metaphors characteristic of Western stereotypes, such as **“Vaqt – pul” (Time is money)**, **“Bahs – urush” (Argument is war)**, and **“Umr – sayohat” (Life is a journey)**. Metaphors in the Uzbek language like **“Umr – oqar daryo” (Life is a flowing river)** and **“Hayot – ikki eshik orasi” (Life is between two doors)** can be cited as examples of structural metaphors.

In the **LIFE IS A ROAD** metaphor, human life is conceptualized through a concrete object and process — the road. The beginning, continuation, and end of human life are compared to the beginning, journey, and arrival at a destination of a road. Expressions such as **“hayot yo‘li” (life’s road), “hayot so‘qmoqlari” (life’s trails), “hayot yo‘llari” (life’s paths), “hayotning past-balandliklari” (life’s ups and downs), “hayot yo‘lining burilishlari” (turns in life’s road), and “hayotning past tekisliklari” (life’s lowlands)** shape the idea that human life consists of certain stages and contains various obstacles and opportunities. Thus, through the concrete concept of ROAD, the Abstract concept of LIFE is organized and made easier to understand.

In orientational metaphor, Abstract concepts are understood through the pattern of spatial directions. Here, concepts representing spatial directions that form oppositions,

such as front-back, up-down, inside-outside, low-high, and right-left, are mainly transferred to Abstract concepts. In the Uzbek language, the words **“yuqori” (upper/high), “tepa” (top), “baland” (high), and “old” (front)** are typically used in positive metaphorical derivative meanings; while the words **“quyi” (lower), “past” (low), and “orqa” (back)** are used in negative senses. The word **“past” (low)** is used metaphorically in the following sentence: **“Biz uning otasini ko‘ndirarmiz, mavqeyi past, jarimasi pul.” (We will persuade his father; his standing is low, his penalty is money.)** (J. Sharipov, Khorezm).

Ontological metaphors. In this type of conceptual metaphor, the attributes of ontologically material objects serve as a source of analogy for Abstract, non-material concepts. Simply put, the attributes of Abstract concepts are likened to the attributes of concrete concepts. For example, **“achchiq” (bitter)** is an attribute of pepper; if it is applied to truth, it is considered an ontological conceptual metaphor: such as **“achchiq haqiqat” (bitter truth), “shirin orzular” (sweet dreams), “o‘tkir fikr” (sharp mind).**

For analysis, we will take the word **“og‘ir” (heavy/difficult)**. The primary meaning of **“og‘ir” (heavy)** is the characteristic of a stone, which is a concrete object. This characteristic can also be used metaphorically to understand Abstract concepts: such as **“og‘ir hayot” (difficult life), “og‘ir musibat” (severe misfortune), “og‘ir xarakter” (difficult character), or “og‘ir kunlar” (difficult days).**

In the example of the word **“og‘ir” (heavy/difficult)**, *commonalities in conceptual metaphors can be observed across various languages. For instance, the primary meaning of the lexeme* **“og‘ir” (heavy)** *in Uzbek becomes Abstracted, leading to Abstract meanings realized in contexts like* **“og‘ir mehnat” (hard labor)** *and* **“og‘ir hayot” (difficult life)**. *Similarly, in Russian, the semantic structure of the word "тяжёлый" (tyazhyoly) includes Abstract meanings that occur in connections such as* **“тяжёлый груз” (heavy load), “тяжёлая работа” (hard work), and “тяжёлая жизнь” (difficult life)**. *The same phenomenon can be seen with the English word "heavy": heavy luggage, heavy work, heavy life. Such instances indicate that there have always been and will always be universal commonalities in human thought and similar aspects in the linguistic worldview.*

But in the Uzbek language, there is a positive ontological metaphorical usage of the lexeme **“og‘ir” (heavy)**. This is explained by the following national perception: the greater the weight of an object, the less its movement will be. That is to say, a heavy object will have greater gravitational pull, and its movement will be slower. Simply put, moving a heavy stone is very difficult. Based on this characteristic, speakers of the Uzbek language have formed the Abstract meaning of **“vazmin, bosiq, sipo” (composed, calm, reserved)**, which is one of a person's good qualities. A composed person, like a heavy stone, will have less "speed" in their speech, actions, and emotions. For representatives of some nations, such reservedness might not even be considered a positive quality.

In conceptual metaphors, the objects being compared are quite distant from each other. The true charm of a metaphor also lies in this: when essences that differ like heaven and earth are embodied in a single word. We apply the word **“yengil” (light)** both to cotton and to thought: **“yengil paxta” (light cotton)** and **“yengil fikr” (light thought)**. Do the

measurements of cotton and thought really resemble each other? Or we apply the word **“tub” (bottom/depth)** both to depth and to the heart/soul: **“ko‘lning tubi” (the bottom/depth of the lake)** and **“qalbning tubi” (the depth of the heart/soul)**. In this, there is both charm and wisdom. Another one of language's enchantments is that when we "attach" the characteristic features of concrete things to concepts not given in direct observation, it becomes possible to imagine them more clearly.

Metonymy is interpreted in linguistics as one of the methods of name transfer. The transfer of the name of an object, sign, or action to another, not based on similarity, but on mutual connection, is called metonymic transfer. The true essence of metonymy is the transfer of the name of one thing to another based on their mutual relationship.

In a metaphor, objects that are far apart are designated by the same name, whereas in metonymy, objects that are connected to each other are designated by the same word. Metonymy differs fundamentally from metaphor and is closely related to synecdoche. The relationship between part and whole is also, in essence, a form of relatedness.

DISCUSSION

It is well known that in recent times, the cognitive approach to linguistic phenomena has been prevalent in linguistics. Today, the theory of conceptual metaphor has been created, and its cognitive basis, types, and lexicon have been determined. However, the concept of conceptual metonymy is one of the less researched issues in Uzbek linguistics.

However, the cognitive approach to metonymy has existed in linguistics for a long time, and conceptual metonymy, like conceptual metaphor, is a fundamental method of cognition and a way of understanding the world. This method of cognition is formed based on metonymic concepts in the mental structure. That is, in this case, one conceptual essence is understood through another related essence.

It is natural to ask how conceptual metonymy differs from ordinary metonymy. Through any type of metonymy, there exists a process of knowing a part of the world. In this process, an unknown essence is understood and named through a second known related essence. For example, language users have understood and named the unit of measurement formed on the basis of the already named lexeme **“oy” (moon/month)**. Here, the connection of the object **“oy” (moon)**, which is a celestial body, to the concept of **“oy” (month)** with the semantics of **“time”** exists, and the conceptual knowledge of language users about this has served as the basis. Or the name of the most commonly used tea drink in the daily life of the Uzbek people is derived from **“quruq choy” (dry tea)** which is the basis for its preparation, and based on the simple knowledge that a tea drink is prepared from dry tea, not a new word, but a metonymic meaning has been formed. Therefore, in any linguistic metonymy, the knowledge of language users is reflected.

We have divided metonymy, like metaphor, into simple and conceptual types. In simple metonymy, one entity is understood and named by another entity related to it. However, in this case, the second named object is understood through sensory perception, and the main purpose of the process is naming. That is, through sight, hearing, smell, taste, and touch, we understand the essence more easily, and in such cases, metonymy

serves more as a naming function than a cognitive one. For example, simple metonymy was at play in the formation of the semantic structure of the lexeme **“choy” (tea)**, which we saw above. Indeed, both the specific type of plant, the dry and packaged item prepared from its leaves, and the liquid prepared from it are given through direct observation. Understanding these realities is not difficult for the mind. However, it is known that understanding concepts considered gnoseological essences is difficult for the mind [Hakimova, 2019: 30–31]. If understanding Abstract complex concepts through the model of concrete concepts deemed similar by the nation is the essence of conceptual metaphor, then understanding Abstract complex concepts through related concepts is the essence of conceptual metonymy.

The expression of Abstract concepts like **“qismat” (fate/destiny)** and **“taqdir” (destiny/fate)** using the lexeme **“peshona” (forehead)** in the Uzbek language can serve as an example of this phenomenon of conceptual metonymy. While the primary, main meaning of the word **“peshona” (forehead)** refers to the body part on the human face from the eyebrows to the hairline, its secondary, derived meaning expresses Abstract concepts such as **“taqdir” (destiny)** and **“qismat” (fate)**. The reason for this semantic shift is related to religious and spiritual perceptions, having formed on the basis of the belief, according to traditional faiths, that a person's destiny is written on their forehead. Regarding this, in “Musnad al-Bazzar,” in a narration by Umar ibn Radiyallahu Anhu, it is stated in one of the hadiths: “We wrote your provision, your lifespan, your deeds, and your happiness on your destiny (forehead).” The writing of destiny is mentioned in the 22nd verse of Surah Al-Hadid and the 6th verse of Surah Al-An'am in the Holy Quran. Therefore, **“peshona” (forehead)** was perceived as the place where destiny is written, and through this, it began to be used as a name, as a symbolic representation of destiny. In this case, it is not the forehead itself, but the writing on it – that is, destiny – that is implied. Thus, the name of a specific physical object has been transferred based on its association with an Abstract concept, which is a clear example of conceptual metonymy.

Unlike simple metonymy, conceptual metonymy is formed not merely on the basis of external or formal association, but on the basis of people's thinking, their way of perceiving the world, and their cultural, religious, and historical experience. That is, this type of name transfer process is intrinsically linked not only to the proximity between linguistic units but also to the spiritual and cognitive level of human thought.

The following three main factors play an important role in the emergence of conceptual metonymy:

1. The existence of a connection between the primary meaning and the derived meaning — in linguistics, this is usually explained on a denotative or contiguity basis.

2. The primary meaning being concrete and the derived meaning being Abstract — often the name of a specific body part is used as a means to denote an Abstract psychic, social, or philosophical concept.

3. The involvement of conceptual knowledge in the semantic shift — this factor manifests itself based on religious beliefs, philosophical worldviews, historical experience, and medical knowledge formed in the popular mind.

In this regard, conceptual metonymy is a deep semantic process occurring in language, manifesting as an important scientific category in elucidating the interplay between language and thought.

CONCLUSION

In conclusion, metonymy reflects the knowledge of language users about the world, particularly the systemic conceptual foundations related to the essences of things. In conceptual metonymy, Abstract concepts are understood more easily in relation to other concepts. These relationships, in turn, exist based on the conceptual knowledge of language users about the world.

While generalizing entirely different realities under one name is one of the main methods for streamlining human thought and language, each nation's unique ability to combine the world and its characteristics is commendable. If we look at the development of meaning formed through conceptual metaphor, the concepts named under one sign are completely different from each other. In conceptual metonymy, on the other hand, the relationships in the world and the systemic knowledge of language users are reflected.

REFERENCES

1. Махмараимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Қарши, 2018. – 168 б.
2. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – Б. 119-120.
3. Миртожиев. М. Семасиология. – Тошкент, 2010. – 288 б.
4. George Lakoff, Mark Johnson. Metaphors We Live By. – Chikago and London, 242 p.
5. *Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Теория метафоры. – М: Прогресс, 1990. – С. 68-81.*
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. – B 53. 204.
7. Xakimova M. Semasiologiya. - Toshkent, 2025. -150 b.
8. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. - Тошкент, 2019.
9. Xakimova M. Synesthetic metaphor in uzbek language // Asian Journal of Multidimensional Research, January 2021. № 10(3). -P. 495-499. https://www.researchgate.net/publication/367940852_Synesthetic_metaphor_in_uzbek_language?_sg%5B0%5D=IjstbeENa9G-
10. Hakimova M. Leveling lexical Abstraction in Uzbek Language. Anglisticum Journal. May, 2019. -P. 36-42. https://www.anglisticum.org.mk/index.php/IJLLIS/article/view/1918

Mujkan A. Mammadova, PhD in Pedagogy
National Defense University Institute of Military Scientific Research
Doctoral Researcher under the Doctor of Sciences Program
https://orcid.org/0000-0001-5693-3748
e-mail: mujkanmemmedzade@gmail.com

APPLICATION OF COGNITIVE METHODS IN TURKIC LANGUAGES TO MILITARY EDUCATION

Abstract.

In the modern system of higher military education, improving the quality of professional personnel training depends not only on the acquisition of military and technical knowledge but also on the development of learners' abilities to comprehend, process, correlate, and apply complex information in practical activities. In this regard, cognitive linguistics approaches, which examine the interaction between language and cognition, provide significant methodological opportunities for improving the content of military education. In particular, the study of the structural and semantic characteristics of Turkic languages through cognitive methods represents a relevant area for facilitating the acquisition of military terminology, developing professional communication skills, and enhancing the comprehension of military texts.

The main purpose of the study is to identify the theoretical and practical possibilities of applying cognitive linguistic methods and techniques used in Turkic languages to the process of higher military education. The study examines the applicability of such methods as conceptual analysis, identification of semantic associations, the prototype approach, frame analysis, metaphorical modelling, and cognitive-semantic classification to military language training. The application of these methods enables military concepts to be acquired not merely as terminological units but in conjunction with the meanings, concepts, and activity models underlying them.

The agglutinative structure of Turkic languages, their extensive word-formation potential, the transparency of many terminological units, and the systematic nature of their semantic relations provide a favourable basis for the cognitive acquisition of military terminology. Taking these characteristics into account in the educational process enables cadets to understand the functional and conceptual content of new terms rather than merely memorising them mechanically. At the same time, presenting descriptions of military operations, command and control language, tactical concepts, and professional communication patterns on the basis of cognitive models may strengthen the practical orientation of language training.

The findings of the study indicate that integrating cognitive linguistic methods into higher military education may not only improve the effectiveness of language instruction

but also contribute positively to the development of learners’ analytical thinking, situational assessment, information structuring, and decision-making skills. This approach may be particularly promising in the context of multilingual military cooperation, communication among the military education systems of Turkic states, and the development of a common military terminological framework. Consequently, the integration of cognitive linguistics and higher military education can be regarded as an effective scientific and pedagogical direction that contributes to strengthening the relationship among language, cognition, and professional activity in the training of modern military specialists.

Keywords: cognitive linguistics, Turkic languages, higher military education, military terminology, cognitive methods.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KOQNİTİV METODLARIN HƏRBİ TƏHSİLƏ TƏTBİQİ

Xülasə.

Müasir ali hərbi təhsil sistemində peşəkar kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi yalnız hərbi-texniki biliklərin mənimsənilməsi ilə deyil, həm də təhsilalanların mürəkkəb informasiyanı qavrama, emal etmə, əlaqələndirmə və praktik fəaliyyətdə tətbiq etmə bacarıqlarının inkişafı ilə şərtlənir. Bu baxımdan dil və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdıran koqnitiv dilçilik yanaşmaları hərbi təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli metodoloji imkanlar yaradır. Xüsusilə türk dillərinin struktur və semantik xüsusiyyətlərinin koqnitiv metodlarla öyrənilməsi hərbi terminologiyanın mənimsənilməsi, peşəkar kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılması və hərbi mətnlərin daha səmərəli qavranılması baxımından aktual istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi türk dillərində tətbiq olunan koqnitiv dilçilik metod və üsullarının ali hərbi təhsil prosesində istifadəsinin nəzəri və praktik imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada konseptual təhlil, semantik assosiasiyaların müəyyənləşdirilməsi, prototip yanaşma, freym təhlili, metaforik modelləşdirmə və koqnitiv-semantik təsnifat kimi metodların hərbi dil hazırlığına tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilir. Bu metodların istifadəsi hərbi anlayışların yalnız terminoloji vahid kimi deyil, onların arxasında dayanan məna, konsept və fəaliyyət modelləri ilə birlikdə mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Türk dillərinin aqlütinativ quruluşu, söz yaradıcılığı imkanlarının genişliyi, terminoloji vahidlərin şəffaflığı və semantik əlaqələrin sistemliliyi hərbi terminologiyanın koqnitiv baxımdan mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin formalaşdırır. Bu xüsusiyyətlərin tədris prosesində nəzərə alınması kursantların yeni terminləri mexaniki əzbərləməsi əvəzinə, onların funksional və konseptual məzmununu dərk etməsinə imkan verir. Eyni zamanda, hərbi əməliyyatların təsviri, komanda və idarəetmə dili, taktiki anlayışlar və peşəkar kommunikasiya nümunələrinin koqnitiv modellər əsasında təqdim edilməsi dil hazırlığının praktik yönümlülüyünü gücləndirə bilər.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, koqnitiv dilçilik metodlarının ali hərbi təhsilə inteqrasiyası dil təliminin səmərəliliyinin artırılması ilə yanaşı, təhsilalanların analitik düşünmə, situasiyanı qiymətləndirmə, informasiyanı strukturlaşdırma və qərar qəbuletmə bacarıqlarının inkişafına da müsbət təsir göstərə bilər. Bu yanaşma xüsusilə çoxdilli hərbi əməkdaşlıq, türk dövlətlərinin hərbi təhsil sistemləri arasında kommunikasiya və ortaq hərbi terminoloji bazanın formalaşdırılması baxımından perspektivli hesab edilə bilər. Nəticə etibarilə, koqnitiv dilçilik və ali hərbi təhsilin qarşılıqlı inteqrasiyası müasir hərbi mütəxəssis hazırlığında dil, təfəkkür və peşəkar fəaliyyət arasında əlaqənin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən səmərəli elmi-pedaqoji istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, türk dilləri, ali hərbi təhsil, hərbi terminologiya, koqnitiv metodlar.

Narmina Mammadova
PhD in Philology, Senior Lecturer Baku State University
https://orcid.org/0000-0001-5425-2818

narminamammadova@bsu.edu.az

FRAME STRUCTURE OF MASCULINITY AND FEMININITY CONCEPTS IN TURKISH AND SPANISH

Cognitive Linguistics views language not only as a system of linguistic units but also as a means of representing and organizing knowledge. Within this approach, frame analysis makes it possible to identify the conceptual structures associated with linguistic expressions and to reveal their cultural dimensions. Male and female concepts in Turkish and Spanish can therefore be examined not only as lexical-semantic categories but also as cognitive structures reflecting socially and culturally shaped perceptions of gender. The comparative analysis of these concepts is relevant for identifying both shared and culture-specific patterns in the representation of gender.

The aim of this study is to identify the frame structure of male and female concepts in contemporary Turkish and Spanish, to determine the main conceptual elements constituting these frames, and to examine their similarities and differences from a linguistic and cultural perspective. Particular attention is paid to the ways in which male and female identities are associated with family relations, social roles, responsibility, authority, care, personal qualities and patterns of social behaviors. In this context, the study also considers the interaction between linguistic representation and culturally established expectations concerning male and female roles. Such an approach allows the analysis to move beyond individual kexical items and to examine the broader conceptual relations in which these items function.

The research employs comparative-typological analysis, cognitive analysis, frame analysis, conceptual analysis and semantic description. The empirical material consists of proverbs, phraseological units, fixed expressions and selected discourse examples in Turkish and Spanish that represent male and female images and gender relations. The analysis is organized in two main stages. First, the principal frame elements associated with male and female concepts are identified in each language and arranged into corresponding conceptual structures. Second, the identified frames are compared in order to determine common components as well as culturally specific elements. During the analysis, particular attention is given to recurring semantic relations and to the contexts in which gender-related meanings become more prominent. This makes it possible to observe not only isolated meanings but also the relationships established among different conceptual components.

The analysis indicates that the frame structures of male and female concepts in both languages contain universal components, while their internal organization is influenced by historical, social and cultural experience. In Turkish, the male concept is frequently associated with family responsibility, protection, authority and social respect, whereas the female concept is commonly connected with motherhood, family unity, care and interpersonal relations. In Spanish, the male concept is often represented through social status, individual initiative and social activity, while the female concept is associated with family, personal qualities and socially recognized patterns of behavior. At the same time, family relations, social interaction and responsibility constitute important shared components in both linguistic systems.

The findings demonstrate that the representation of male and female concepts cannot be explained solely through the lexical or grammatical properties of a language. Conceptual structures are also shaped by collective experience and cultural models. The comparative frame analysis therefore provides a systematic way to describe how gender-related meanings are organized in Turkish and Spanish and to distinguish their common conceptual foundations from culture-specific features. This approach can also contribute to a broader understanding of the relationship between language, cognition and cultural representation of gender.

Keywords: cognitive linguistics, frame, gender, male and female concept, Turkish, Spanish

TURKÇE VE İSPANYOLCADA ERİLLİK VE DİŞİLİK KAVRAMLARININ ÇERÇEVE VE YAPISI

Bilişsel dilbilim, dili yalnızca dilsel birimler sistemi olarak değil, aynı zamanda bilginin temsil edilmesini ve düzenlenmesini sağlayan bir araç olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım içerisinde çerçeve (frame) analizi, dilsel ifadelerle ilişkili kavramsal yapıların belirlenmesine ve bu yapıların kültürel boyutlarının ortaya çıkarılmasına imkân sağlamaktadır. Türkçe ve İspanyolcada erkek ve kadın kavramları yalnızca sözlüksel-anlamsal kategoriler olarak değil, toplum ve kültür tarafından şekillendirilen toplumsal cinsiyet algılarını yansıtan bilişsel yapılar olarak da değerlendirebilir. Bu kavramların karşılaştırmalı olarak incelenmesi, toplumsal cinsiyetin dilsel temsilindeki ortak ve kültüre özgü özelliklerin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, çağdaş Türkçe ve İspanyolcada erkek ve kadın kavramlarının çerçeve yapısını belirlemek, bu çerçeveleri oluşturan temel kavramsal unsurları ortaya koymak ve bunların dilsel ve kültürel açıdan benzerlik ve farklılıklarını incelemektedir. Araştırmada özellikle erkek ve kadın kimliklerinin aile ilişkileri, toplumsal roller, sorumluluk, otorite, bakım, kişisel özellikler ve toplumsal davranış biçimleriyle nasıl ilişkilendirildiği üzerinde durulmaktadır.

Araştırmada karşılaştırmalı-tipolojik analiz, bilişsel analiz, çerçeve analizi, kavram analizi ve anlamsal betimleme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırmanın malzemesini Türkçe ve İspanyolcada erkek ve kadın imgelerini ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini yansıtan atasözleri, deyimler, kalıplaşmış ifadeler ve seçilmiş söylem örnekleri oluşturmaktadır. Analiz iki temel aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada her iki dilde erkek ve kadın kavramlarıyla ilişkili temel çerçeve unsurları belirlenmiş ve bunlar ilgili kavramsal yapılar içerisinde sınıflandırılmıştır. İkincisi aşamada ise belirlenen çerçeveler karşılaştırılarak ortak ve kültüre özgü unsurlar ortaya konulmuştur.

İnceleme sonucunda, her iki dilde erkek ve kadın kavramlarının çerçeve yapılarında evrensel unsurların bulunduğu, ancak bu yapıların iç düzenlenişinde tarihsel, toplumsal ve kültürel deneyimin önemli rol oynadığı görülmektedir. Türkçede erkek kavramı çoğunlukla aile sorumluluğu, koruyuculuk, otorite ve toplumsal saygınlıkla; kadın kavramı ise annelik, aile bütünlüğü, bakım ve kişilerarası ilişkilendirilmektedir. İspanyolcada erkek kavramının sosyal statü, bireysel girişim ve toplumsal etkinlik; kadın kavramının ise aile, kişisel özellikler ve toplumsal davranış biçimleriyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Bununla birlikte aile ilişkileri, toplumsal etkileşim ve sorumluluk her iki dil sisteminde ortak kavramsal unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, erkek ve kadın kavramlarının dilsel temsili yalnızca dillerin sözlüksel veya dilbilgisel özellikleriyle açıklanamaz. Bu kavramsal yapıların oluşumunda toplumsal deneyim ve kültürel modeller de önemli rol oynamaktadır. Karşılaştırmalı çerçeve analizi, Türkçe ve İspanyolcada toplumsal cinsiyetle ilgili anlamların nasıl yapılandırıldığını sistemli biçimde ortaya koymaya ve ortak kavramsal temeller ile kültüre özgü özellikleri birbirinden ayırmaya imkân vermektedir.

Anahtar kelimeler: bilişsel dilbilim, çerçeve, toplumsal cinsiyet, erkek ve kadın kavramı, Türke, İspanyolca

Nigar Chingiz Valiyeva, filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Dillər Universitetinin
İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının professoru,
https://orcid.org/ 0009-0000-9809-7688
e.mail: nigar_valiyeva@yahoo.com

MODERN AZERBAIJANI AND ENGLISH: SOCIOLINGUISTIC DIMENSIONS OF LANGUAGE CONTACT

Abstract. The research is devoted to investigation of the sociolinguistic aspect of the study of English and its presence in the core vocabulary of modern literary and colloquial Azerbaijani language. Since one of the ways to enrich the vocabulary of a language is the increasing process of borrowing and the significant influence of the media. On November 3, 2025, at a ceremonial meeting dedicated to the 80th anniversary of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), President of Azerbaijan Ilham Aliyev delivered a speech congratulating scientists, noting the importance of protecting the Azerbaijani language from foreign words, emphasizing the achievements of ANAS, and calling on scientists to support language policy, since the modern Azerbaijani language is native to more than 50 million people, being very rich and ancient, it does not need foreign borrowings. I.Aliyev emphasized that we, the independent Azerbaijani state, are the guardians of the literary Azerbaijani language and the role of ANAS in the development of science and strengthening the national identity of Azerbaijan, the need to take into account the characteristic features of modern Azerbaijani society, the peculiarities of Azerbaijani culture, the essence of Azerbaijani cultural diplomacy, and the specific features of national identity, the current problems of cultural globalization both on a global scale and on a local level, the concepts of "mega-society" and "mega-culture" as models of "unity of divergences", and the factors of "Americanization" and "Westernization". I. Aliyev noted that, however, there is an international lexicon, and each of us uses it. But if the Azerbaijani language has an original version of the word, then why are borrowings from other languages used? It's either a mistake or a provocation. Both are unacceptable (https://president.az/ru/articles/view/70689).

The destiny of the Azerbaijani language in a globalizing world depends on several factors: ensuring the development of Azerbaijani as a state language on the territory of the Azerbaijani Republic; dissemination of literary and standard quality of the Azerbaijani language as the main medium of communication among the Azerbaijanis of the world; at least, the growing interest in the Azerbaijani language in the world. In fact, these factors have necessary conditions to enhance the status of the Azerbaijani language. It depends of the potential of the population, the intellectual and cultural opportunities of the people

and quite perfect language policy of the independent Azerbaijan Republic. This research is devoted to the actuality and importance of the Modern Azerbaijani teaching affected by the processes of world globalization and integration from the point of view of theoretical and practical issues of Sociolinguistics.

Key words: national language and culture, intercultural communication, borrowings, global terms.

ÖZET. MODERN AZERBAYCANCA VE İNGİLİZCE: DİL TEMASININ SOSYOLİNGUİSTİK BOYUTLARI

Bu araştırma, İngilizcenin incelenmesinin sosyolengüistik yönüne ve bu dilin modern Azerbaycan yazı ve konuşma dilinin temel söz varlığındaki varlığına odaklanmaktadır. Artan sözcük alma süreci ve kitle iletişim araçlarının önemli etkisi, bir dilin söz varlığının zenginleşme yolları arasında yer aldığından. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 3 Kasım 2025 tarihinde Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nin (AMİA) kuruluşunun 80. yıl dönümü vesilesiyle düzenlenen törende bir konuşma yaparak bilim insanlarını kutladı; Azerbaycan dilini yabancı sözcüklerden korumanın önemine ve AMİA'nın başarılarına dikkat çekti; ayrıca bilim camiasını dil politikasına destek olmaya çağırdı. İlham Aliyev, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nin (AMEA) başarılarına dikkat çekerek bilim insanlarını dil politikasına destek olmaya çağırdı; modern Azerbaycan dilinin 50 milyondan fazla insanın ana dili olduğunu, hem çok zengin hem de köklü bir dil olduğunu belirterek, yabancı kökenli kelimelere ihtiyaç duymadığını vurguladı. İ. Aliyev, bağımsız Azerbaycan devleti olarak edebi Azerbaycan dilinin koruyucusu olduğumuzu vurguladı ve bilimin geliştirilmesi ile Azerbaycan'ın milli kimliğinin güçlendirilmesinde Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi'nin (ANAS) rolüne dikkat çekti. Ayrıca; modern Azerbaycan toplumunun karakteristik özellikleri, Azerbaycan kültürünün kendine has nitelikleri, Azerbaycan kültürel diplomasisinin özü, ulusal öz bilincin hususiyetleri ve hem küresel hem de yerel düzeyde kültürel küreselleşmenin güncel meselelerinin yanı sıra, "çeşitliliklerin birliği" modelleri olarak "megatoplum" ve "megakültür" kavramları ile "Amerikanlaşma" ve "Batılılaşma" faktörlerinin de dikkate alınması gerekliliğini vurguladı. İ. Aliyev, uluslararası bir sözcük dağarcığının kuşkusuz var olduğunu ve hepimizin bundan yararlandığını belirtmekle birlikte, şu soruyu yöneltiyor: Eğer Azerbaycan dilinde belirli bir sözcüğün yerli bir karşılığı varsa, neden bunun yerine başka dillerden alınan sözcükler kullanılıyor? Bu durum ya bir hata ya da bir provokasyondur; her iki ihtimal de kabul edilemez.

Küreselleşen bir dünyada Azerbaycan dilinin geleceği çeşitli faktörlere bağlıdır: Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında Azerbaycan dilinin bir devlet dili olarak gelişiminin sağlanması; dilin edebi ve standart niteliğinin, dünya genelindeki Azerbaycanlılar arasında temel iletişim aracı olarak yaygınlaştırılması ve nihayetinde, dünya genelinde Azerbaycan diline yönelik ilginin artması. Aslında bu faktörler, Azerbaycan dilinin statüsünü güçlendirmek için gerekli koşulları barındırmaktadır. Bu süreç; nüfusun potansiyeline, halkın entelektüel ve kültürel imkânlarına ve bağımsız

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin son derece yetkin dil politikasına bağlıdır. Bu araştırma, sosyolinguistiğin teorik ve pratik meseleleri açısından, küreselleşme ve entegrasyon süreçlerinden etkilenen modern Azerbaycan öğretiminin güncelliğine ve önemine odaklanmaktadır.

Introduction

Our investigation is relevant both in terms of globalization and in terms of examining the effects of the English language in this context. There are periodic discussions about it in the media. Various television and radio programs are conducting certain discussions on this topic, the Azerbaijan State Language Commission and the Terminology Commission are informing people about the work being done in this area, including the issues raised by Mr. President, and their instructions on the necessity of their inclusion in the responsibilities assumed by people are also on the agenda. The proliferation of English is intricately connected with international politics, economic power relations, technological developments, and cultural influences (Crystal, 2012; Phillipson, 1998:101-112). We may say that English is the most widely spoken language today as from the geographical point of view it is spread throughout the world between three big oceans (the Atlantic, the Pacific and the Indian Oceans) and from the social-cultural point of view almost all the population of the Earth use this language in different purposes (Valiyeva, 2013: 9). A specific study on the impact of English on the Azerbaijani language in the context of globalization has not been studied in a comprehensive manner so far.

Methods and Materials

Taking into account the fact that in the conditions of globalization and the sustainable development of multicultural communication, it is impossible to protect against the negative effects of the English language without improving the written and oral branches of the Azerbaijani language several mixed methods: the descriptive, contrastive, statistical, comparative-typological and observational methods **qualitative and quantitative,** combining **surveys, interviews, and linguistic analysis** with **sociolinguistic analysis** and not only **culturological, but also psychological analysis,** analyzing media, real speech, and educational contexts to understand language contact and change - were used in this study. The analysis focuses on the use of various borrowings, translation and incorrect transliteration, the use of such lexical units as in the original language in scientific and journalistic newspapers and magazines that increases the influence of the English language. Since the subject of our research is the study of sociolinguistic aspect of the English investigation and its influence on Azerbaijani language during globalization and multicultural communication we used the following methods, which are mainly accepted in modern linguistics. **Linguistic and sociolinguistic analysis which include: corpus linguistics:** building of a corpus of Azerbaijani texts and spoken language to track lexical borrowing, semantic changes, and grammatical shifts due to English; **code-switching analysis:** investigation of the patterns of mixing English and Azerbaijani in conversation and writing; **language attitude studies:** grade speakers'

feelings towards English's influence, potential threats to Azerbaijani, and perceived prestige. **Contextual and applied approaches which are: linguocultural and culturological analysis:** understanding how English impacts Azerbaijani cultural identity and worldviews; **comparative analysis:** comparison between language use and teaching in private vs. public schools, combining existing linguistic changes with social, cultural and psychological factors, the research material is both quantitative data and deep analytical findings. This study adopts an interdisciplinary qualitative approach combining transliteration of country, city, village and settlement names reduce the influence of English on the Azerbaijani language at the phonetic-phonological and lexical levels.

Literature review

The most characteristic form of the influence of one language on another is manifested at the lexical level. As it was noted earlier: "Some linguists speak about Basic Vocabulary. These words are stylistically neutral. Their stylistic neutrality makes it possible to use them in all kinds of situations, both formal and informal, in verbal and written communication. basic vocabulary is used every day, everywhere and by everybody, regardless of profession, occupation, educational level, age group or geographical location. These are the words without which no human communication would be possible as they denote objects and phenomena of everyday importance. Basic vocabulary words are the central group of the vocabulary, its historical foundation and living core" (Valiyeva, 2025: 392). Especially in the conditions of modern globalization, it is impossible to think about a "pure" language. English also has a sufficient number of borrowings. It was emphasized: "English continues to acquire foreign words, but now the number of borrowings is not as abundant as before. Moreover, English has become a "transitory" language; it has become the "lingua franca" of the 20th century" (Valiyeva, 2014: 139). Lingua franca is a language used for interethnic relations in a certain area or territory. N.Ch.Valiyeva classifies Celtic, Greek, Romance, Germanic, Russian and other languages as the origin of loanwords that entered the English language. Today, even though English is not widely used, it has been declared an official language in 34 countries: Botswana, Cameroon, Federated States of Micronesia, Fiji, Gambia, Ghana, India, Kenya, Kiribati, Lesotho, Liberia, Malta, Marshall Islands, Mauritius, Namibia, Nigeria, Pakistan, Palau, Papua New Guinea, Philippines, Rwanda, Saint Lucia, Samoa, Seychelles, Sierra Leone, Solomon Islands, Sri Lanka, Sudan, South Sudan, Swaziland, Tanzania, Uganda, Zambia, Zimbabwe (Valiyeva, 2019: 115-128). S.A.Jafarov divides words that have passed into the Azerbaijani language into four groups: words that have passed from Caucasian languages, Arabic, Persian, and Russian. When we talk about words that have passed through the Russian language from other languages, we mean words of European origin. But it is also understandable that they are not given separately. So, in fact, during the USSR, when Russian was the state language, when the administration and particularly important decisions depended on Russia, of course, words borrowed from common sources could not have entered the Azerbaijani language in a different form. S.A. Jafarov also groups words belonging to other languages that have passed through the Russian language into seven groups according to their origin: Latin,

Greek, French, English, German, Italian, Dutch (Cəfərov, 2007: 44). B.A. Khalilov divides the words that have entered the Azerbaijani language into five groups and presents words of Russian and European origin separately: words of Arabic origin, words of Persian origin, words of Russian origin, words of European origin, and words of Caucasian origin. It is also noted that there are elements of Spanish, Polish, etc. languages (Qurbanov, 2003: 219-224). Examples of words borrowed from English through Russian during the USSR include blok (block), vağzal (vauxhall), rels (rails), tramvay (tramway), klub (club), boykot (boycott), mitinq (meeting), lider (leader), büdcə (budget), tort (tart), bifşteks (beef steak), futbol (football), basketbol (basketball), voleybol (volleyball), boks (boxing), cemper (jumper), dispetçer (dispatcher), etc.; they are remembered as having entered the Azerbaijani language in the period before globalization. Considering the necessity of including loanwords in the language, terms and journalistic and partly general words used in the language of the press are distinguished from the stylistic lexical layers of the vocabulary composition as their scope of development. In this regard, the results obtained as a result of extensive research in the book "Derivations in the Azerbaijani Press Language" by T.R. Yagubova serve as valuable source. T.R. Yagubova writes: "In addition to the internal capabilities of each language, borrowed words also play a very important role in the attitude towards borrowed words both scientific and public is not always unambiguous" (Yaqubova, 2008: 3). A.A. Akhundov writes: "...The official and practical implementation of the status of the Azerbaijani language as the state language has created conditions for the influx of a large number of new terms into the vocabulary of our language" (Axundov, 2003: 28). It can be confidently stated that Azerbaijan has fallen under the influence of global globalization conditions precisely due to the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan and the consolidation of the Azerbaijani language as the state language. X.A. Gasimova writes: "During the years of independence, the process of borrowing from other languages has been faster than in previous periods... Naturally, terms of European origin predominate among the borrowings that entered the language. The borrowing of terms from other languages and their inclusion in the terminology gives the borrowed words the right to live and be used in our language" (Qasımova, 2009: 53). T.R. Yagubova divides borrowings into two parts: obligatory and necessary, and divides obligatory borrowings themselves into ancient and modern periods in terms of historical conditions (Yaqubova, 2008: 53; 91-92). She does not accept obligatory borrowings at all, but does not oppose the introduction of obligatory borrowings into the language only because they do not have a counterpart in the language and because they need to be developed in various fields. She groups the borrowings used in the press language in the 1990s-2000s, that is, in the 6th period of borrowings, according to their number, origin and field, as follows:

Table 1.1. Borrowings used in the language of the press in the 1990s-2000s: origin, number and scope

European	Russian	Arabic, Persian	Turkish

565	115	283	10

Socio-political	Econo-mic	Culture and Art	Scientific and Technical	Medi-cal	Geogra-phical	Animal and Plant names	Reli-gious	Household and clothing names	Dish names
82	76	83	77	106	161	28	152	116	51

G.M. Maharramli identified more than 2,200 lexical units among the loanwords used in the Azerbaijani language media, in total, from 28 languages, among which he showed the equivalents of 113 words (Məmmədova, 2001: 50-51). According to their origin, the statistics of words related to English among the borrowed words used in the media as a whole can be shown as follows (in the table, the number of words considered to have more than two languages of origin is indicated after the (+) sign):

Table 2.2. Words of English origin among loanwords used in the media

Origin	English	Latin - English	French - English	German - English	Greek-English	Arabic - English	Holland - English
Number	404	28 + 9	8+8	2+4	4	1	1+1

The Azerbaijani language has been historically influenced by many languages, through which a large number of loanwords have entered the vocabulary of the language. These languages include traditionally Arabic, Persian, Russian, Turkish, as well as some European languages through Russian, and more recently, English, in the context of globalization. "English is a language where the sun never sets" (Krajňáková, 2012). This quote clearly explains the global nature of the English language, its encompassing of the entire world. The influences mentioned here are not only intended from a lexical perspective. It is possible to encounter certain influences at different levels of the language. The fact that the language is exposed to influences should not be perceived as a tragedy. Because the state represented in the global arena is already aware that this process will also have its effects in the field of language.

Results

Drawing on the methods and texts outlined, this section presents findings on how possible and important is: To increase the competence in the use of the Azerbaijani language in communication systems by developing an electronic version of Azerbaijani-language materials, to make certain proposals for the application of a unified norm in oral and written translation in order to prevent the negative impact of the English language on the Azerbaijani language. To expect the use of the Azerbaijani alphabet with Latin script in all correspondence and local car registration plates; there is a need for sufficient regulation of the "Law on Advertising" and, accordingly, compliance with this law in television and radio, especially in television advertisements, as well as street advertisements. The

comprehensive study of the changes in the vocabulary of the Azerbaijani language, which have not yet been included in the vocabulary, through the English language, which have caused "transitional" effects, and the existing linguistic gaps created by their negative effects, constitutes a scientific innovation. Also, the relevance of the Azerbaijani language in expressing international terms and international words in the context of globalization, as well as the identification and solution of problems arising in the language, are comprehensively addressed here.

The use of English, the world's leading international language, in Azerbaijan has only been in recent years. In this regard, investigating its impact on the vocabulary of the language can be considered one of the most modern studies. Since the concept of globalization is related to modernity, the research also deals with new issues. Despite the high level of care shown to the Azerbaijani language at the state level, it is also a reality that in many cases its speakers cannot escape the impact of globalization. These problems once again show that along with state care for the language, citizens' own sensitivity is equally necessary. In addition, the fact that the spread of English is related not only to linguistic but also to extralinguistic factors has been thoroughly studied in the global environment, including the Azerbaijani environment. *The impact of the English language on the Azerbaijani language at the lexical level*, having gained global status, is inevitable. At the same time, the careful inclusion of a large number of words in the "waiting mode" by terminology experts in the dictionary should be in the spotlight. Attempts to find possible equivalents of words that have entered the language so far by separately studying them should not be ruled out. *Borrowings from English into the Azerbaijani language through Russian* should take into account the normative requirements of the Azerbaijani language, not the orthoepic or orthographic requirements of the Russian language. For this, the vocabulary of the Azerbaijani language should be reviewed and new borrowings (hamburger, host, etc.), including such borrowings (xokkey - hockey, etc.), should be prevented from being subjected to the same effects in a timely manner. *The lexical level fields are grouped* into sports, music, technical, economic and other fields. It should be ensured that those that need to be transliterated are quickly removed from the "waiting mode" and entered into the dictionary of the Azerbaijani language. The most important of these groups is the rapid inclusion of computer and internet technology terms in the technical (communication) field in the dictionary. *The statistical data on loanwords* of English and other origins in the Azerbaijani language dictionary needs to be reorganized. Thus, loanwords that are attached to lexical suffixes or are part of complex words with one of their parts being national would help to conduct research more accurately by statistically examining them not among national words, but either among loanwords or as a separate group.

1. Effects of Globalization: Positive and Negative

Research on globalization in Azerbaijan began in the 1990s. A.M. Shukurov notes: "Globalization... is also considered a stage in the transformation of the world into a

European system of values" (Şükürov, 2005: 23). In our opinion, this should include not just a European, but a Western system of values. As in the world science, especially by Russian scientists, "globalization" is sometimes called "Westernization" or is perceived as a concept closely related to it. S.S. Khalilov writes: "The processes taking place now under the name of globalization are actually accompanied by the absolutization of a unipolar world and the alignment of nation states under a single flag, with one language crowding out other languages, one political will crowding out other political wills, and one economic interest crowding out other interests" (Xəlilov, 2009: 24).

The topic of globalization, as well as the negative and positive consequences that it has generated and may generate, are still relevant. First of all, the process of globalization affects the current state of the national language. "The first field of investigation is language, mind and communication, language in and out of context, the communicative role and mutual influence of different system languages on the way of rapprochement of different cultures – intercultural communication and translation as its means, necessarily touches upon such general language problems as the aesthetic function of language, synonymous ways of rendering one and the same idea, emotional colouring in language, the interrelation between language and thought, the individual manner of an author in making use of language and a number of other issues" (Valiyeva, 2025: 47). It is important to highlight the work of foreign authors on the spread of English in the context of globalization, including J.Blommart, D.Crystal, H.Hill, G.Ferguson, M.Flammia, K.Saunders, D.Graddol, R.Quirk, V.L.Inozemtsev, B.Kachru, F.Kilichkaya, D.Krajnakova, V.Labov, H. Meyer, S.Mafvene, B.Parker, R.Philipson, C.Richards, K.Schmid, Y.Yano and others.

We must mention that the Azerbaijani linguists have conducted research and expressed opinions on the topic. Among them are N.B.Mammadli, N.Ch.Valiyeva, C.I. Kazimov, X.A. Gasimova, T.R. Yaqubova, G.M. Maharramli and others. The empirical basis of the study is the vocabulary of the Azerbaijani language, which has been affected at the phonetic, lexical, and syntactic levels as a result of the dominance of the English language against the backdrop of globalization. In my opinion: "The modern world is developing towards globalization. In this regard, the issues about the role and the place of intercultural communication become an integral part of life both the humankind in general, as well as for the individual. Intercultural communication between peoples is an integral attribute of the human society development. Not a single country, even the one considered most powerful in political and economic aspect, can meet cultural and aesthetic requests and needs of the humankind without applying to the world cultural heritage, spiritual heritage of other countries and peoples" (Valiyeva, 2025: 23).

N.B.Mammadli correctly emphasizes: "A significant part of the modern Azerbaijani language is made up of borrowed terms. Borrowings in terminology do not indicate the poverty of the language, but rather act as an indicator of its enrichment due to linguistic connections. The increase in the specific weight of terms in the Azerbaijani language lexicon due to historical-cultural ties and interstate relations, scientific-technical progress, and the development of scientific knowledge fields is a manifestation of the expansion of

interlingual ties" (Məmmədli, 2025: 3-5). N.B.Mammadli classifies all borrowings into not only oral and written borrowings, mediated and unmediated borrowings, reversion or reverse borrowings, double borrowings, morphological borrowings, graphic borrowings, but also borrowing terms, derivational terms, transitive terms. As I asserts earlier: "The ecology of language can be defined as the science of the relationship between language and its environment, where the environment of language is understood as a society that uses language as one of its codes; accordingly, linguistic ecology studies the relationship between language and "ecological" issues. Linguistic ecology[33], or ecology of language, is the study of how languages interact with each other and with the places where they are spoken, and often argues for the conservation of endangered languages by analogy with the conservation of biological species, which is very relevant for present time. The linguistic ecology perspective follows the metaphor of an ecosystem in which balance ensures the survival of all species" (Valiyeva, ISSN 2664-5432, 2025:149).

2. Language Situation in Azerbaijan

Language policy, sometimes called language planning, is currently being studied in many countries. When searching the Internet, it turns out that the areas where the language situation is most often studied are: Africa, China, Sweden, Finland, Mexico, Indonesia, Botswana, Estonia, Morocco, USA, Australia, Jamaica, Sudan, Ukraine and others. When searching in English, such a topic is not found in Azerbaijani. Of course, this does not mean that this topic is not interesting or not studied in Azerbaijan. The reason is more convincing that the issue is not studied in English. Although Wikipedia, one of the world's leading websites, gives the topic name, there is no research by any author on this specific issue among the sources. It would be noted that adding an article written in English about the language situation in Azerbaijan to the list of sources can be considered a success in achieving the goal of further actualizing the attitude towards the topic, because the language situation and language policy in Azerbaijan have recently been studied as a joint research topic of Sociology and Linguistics - Sociolinguistics.

J.I.Kazimov defines the language situation as follows: "The language situation is a form of life, of existence. Territorial-social relations and functional relations; geographical-regional or political-administrative features are among the leading features of the language situation. The changing nature of the language situation can be explained by these aspects. When one says language situation, it means a set of forms of existence consisting of the functional and social effects of one or more languages within a certain political-administrative structure or geographical territory" (Kazımov, 2014: 321). There are various articles written by foreign researchers C.Clifton, K.Thiessen, G. Dekinga, L.Luxt, K.Debora, P.Kirk, R.Lyokyell, L.Hatcher, L.Gerber, V.Fierman and others about ethnic peoples, minorities and their languages living in the territory of Azerbaijan attract attention (Clifton, 2009: 33-45; *Gerber*, 2007: 58; Fierman, 2009: 75-104). Discussing the language situation in Azerbaijan, accurately covered the currently functioning languages and their classification: Russian – as one of the international, American-English – the language of globalization, Turkish – a related language, Arabic – the language of religion,

Persian – the language of slavery and finally Azerbaijani – as the national language. English is a language of globalization, but it has not yet reached as high a reputation as a separate department as Russian. However, this process continues, and some universities have English-language faculties where all subjects are taught in English. Turkish has historically been related to the Azerbaijani language as a related language, and although these relations weakened during a certain period of history, relations have been revived since the years of independence.

In my opinion, every Azerbaijani citizen should learn at least five languages, not only state, behavioral and fundamental, but also the languages of communication and research. This is a requirement of the modern era. Today we must acknowledge the fact that there is no marginalization of the English language. As it is known, the term "marginalization is derived from the Latin "marginalis" which means "located on the edge", is a sociological phenomenon, a concept denoting the intermediate, "borderline" position of a person between certain social groups, which leaves a certain imprint on his psyche. In sociolinguistics, a marginalized language is a language that is persecuted, ostracized, or banned. The marginalization of languages is due to the tendency of large countries to establish a common language for trade and government or to achieve homogeneity for ideological reasons. But the language situation is changing. That is, significant events that have occurred throughout history have been remembered as having a significant impact on the change in the language situation. In the context of globalization, the change in the language situation is understandable. Major global events, discoveries, and international events do not allow human society to remain in a narrow environment - a village, a district, a city, a country, and cut off from the world. The goal of people is to have a global language, which is becoming one of the most important factors, perhaps increasingly the first, necessary for them to live freely on our planet.

3. Methodology of Foreign Languages Teaching

The most important of the higher education institutions where foreign languages are studied systematically and in a specialized manner in the field of linguistics, Azerbaijan University of Languages (AUL), as its name suggests, participates to a certain extent in the process of spreading foreign languages in Azerbaijan as a scientific institution where foreign language specialists, translators, teachers, diplomats and researchers are trained. Today, relations between AUL and world universities are becoming more intensive, mutual agreements are concluded, teacher and student exchange is expanding, and intensive work is being carried out towards the recognition of diplomas.

In the present day, English is used in many parts of the world, as a first, second or foreign language, having been carried from its country of origin by former colonial and imperial activity, the slave trade, and recently, economic, cultural and educational prestige (Valiyeva, 2025: 30). The role of the media in this area is undeniable. Various newspapers and magazines published in foreign languages, television and radio programs, various means of communication with such sites on the Internet play an exceptional role in the

dissemination of foreign languages, especially English. The role of the Internet should be specially noted here, since it is possible to prepare versions of a site in several languages and easily access it. “The theory of hegemony of mass communication is a system of rules that reveals the dominant role of mass communication in society as a result of its mass nature and direct, indirect and latent impact on people. The basis of that theory was laid by the points of his critical theory of the media as a powerful mechanism capable of making changes in society. This, in turn, requires the development and application of corporate information ethics, which does not allow monopolization in the information business” (Valiyeva, 2018: 118). When we talk about a foreign language, English comes to mind first. Of course, Russian, Turkish, French, Arabic, Persian and other languages are also foreign languages. It is true that among these languages, Turkish is not considered a foreign language because it is from the same language family, and Russian is a former union language, and in addition, the fact that there are a sufficient number of native speakers of this language raises objections to the concept of a foreign language. In this sense, other languages, except for them, are more commonly accepted as foreign languages. However, English takes the first place in terms of its distribution area, popularity, and globality. That is why the most attention is paid to English in our republic.

Discussion: It is true that there are two sectors operating in the country as far as the language of education is concerned: Azerbaijani and Russian. However, in recent years, the English and French sectors have also been developing. British schools, American centers, and similar educational institutions are engaged in providing education entirely in English. In addition, in areas related to various components of life, the former state language, Russian, is giving way to English. Tourism, transport, sports, education, etc. areas are giving way to English, along with the state language - Azerbaijani. Globalization requires this, and this is the case everywhere in the world. We can discern several overarching themes concerning how English influences on the basic word-stock of modern Azerbaijani. Depending on your calculations, it is understood or spoken by between 1 and 1.6 billion people, with an estimated 400 million native speakers of English. As a language spoken in more than a quarter of the world, there is always someone to practice it with. The formation of modern English was helped by the Roman, Viking, and French cultures. That is why English is a hybrid language, composed of Latin, Germanic, and Romance elements. You can name objects in 100 different ways. One of the great advantages of the English language is its flexibility: thanks to its vast vocabulary, you can find many different ways to express something. It is said that there are over 750,000 words in the English language, and new words are added every year. It sounds different around the world. Even the most recent development in the evolution of the English language is the emergence of different dialects among the countries where it is native. The United Kingdom, Australia, and America each have different ways of speaking and writing, each influenced by cultural and historical events that shaped their development. It’s really flexible. Non-native speakers who learn English as a second language often comment on how many different ways objects can be named. This is because English doesn’t discriminate – you can use it however you want. Countries like Singapore have taken this

idea seriously and have created a whole new version of English called Singlish, which incorporates aspects of Chinese and Malay. It keeps changing. “Selfie”, “Bae”, “Smasual” – all of these words are considered new, but they have already become valuable members of the language’s lexicon. English changes more gradually than other languages and it adopts new words that branch out into other languages – usually untranslated. English is a language that knows exactly where the parties are. My connection to English may stem from my family, but its present enough to offer to everyone, regardless of where they are. Besides, everyone should know what “selfie” means, right? These conditions accelerate the spread of English in Azerbaijan, as in other countries. Integration into the international world requires that personnel operating in both the public and private sectors have foreign language skills. The organization of international conferences in education and other fields and the use of English as one of the working languages, as well as the inclusion of speeches in English at republican scientific conferences and in printed publications, are increasingly becoming a demand. It is undeniable that the need for English is greater in the virtual space, as well as in the real space. Creating their websites state and private enterprises also develop and prepare their English-language version. Considering the tourists visiting our country, special attention is paid to the use of English in all types of services, along with the state language. This extends from the airport to hotels, entertainment centers, domestic transportation, museums, historical monuments, telecommunications, and other areas.

Conclusion: Today a rapid growth of the prestige of the Azerbaijani language is observed in the modern world and this can be explained by, at least, two reasons. The first: there exists a necessity for a common means of communication, a common language for the Turkic world. The second: the advantages of the Azerbaijani language in comparison with other international languages in gratifying this need. In Azerbaijan, too, since the first years of independence, the importance of teaching foreign languages, in particular English has been emphasized, along with all subjects that must be studied in secondary and higher education. The modern system of higher education is dominated by tendencies towards political, cultural and informational integration, but it still faces the pressing problem of subject disunity. Considering that the use of an integrative approach to ensure the professional and personal growth of a future specialist with a goal involves solving important problems in learning a foreign language, when developing mutual and internal communication skills, attention should be paid to: revealing the intellectual potential of the student’s personality; creating conditions for self-development and self-realization of the student; developing skills for effectively building interpersonal relationships and cooperation. Another important factor in improving the quality of students is their motivation. Teachers and students set a goal and strive to achieve it, and motivation helps them achieve this goal. The result of using the integrative approach is the introduction of optimization and intensification of the educational activities of students and teachers, the formation of key competencies, and the development and training of future professionals.

REFERENCES:

Akhundov, A.A. Dil və ədəbiyyat: [2 cilddə]. Bakı: Gənclik, c.1. 2003. 660 s.
Clifton, J. The Future of the Shahdagh Languages: [Electronic resource] / International Journal of the Sociology of Language №198, July, 2009. p. 33-45. URL: https://doi.org/10.1515/IJSL.2009.025
Crystal, D. English as a Global Language, Cambridge: Cambridge University Press. 2012.
Fierman, W. Language Vitality and Paths to Revival: Contrasting Cases of Azerbaijan and Kazakhstan // International Journal of the Sociology of Language, № 198, 2009. pp.75-104.
Gasimova, X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı: Elm, 2009. 125 s.
Gerber, L. Minorities in Azerbaijan. // Cimera, 2007. Spring, p.58.
Gurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cilddə].Bakı: Nurlan, c. 1. 2003. 450 s.
Jafarov, S.A. Müasir Azərbaycan dili: II hissə: Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 192 p.
Kazimov, C.I. Dil siyasəti və dil situasiyası sosiolinqvistikanın predmeti kimi // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədağa Şirəliyevin 105 illik yubileylərinə həsr olunmuş “Sələflər və xələflər” mövzusunda I Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, pp.321-322.
Khalilov, S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: Adiloğlu, 2009. 256 s.
Krajňáková, D. English as a world language: [Electronic resource] // Jazyk a kultúra, – 2012. № 10 (3), available at: URL: http://www.ff.unipo.sk/jak/10_2012/krajnakova.pdf
Mammadli, N.B. Alınma terminlər. – Borrowings. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik araşdırmaları № 1. / ANAS. Nasimi Institute of Linguistics. Linguistic Researches № 1. 2025. ISSN 2664-5432. pp.3-7.
Mammadova, S.K. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı: Kooperasiya, 2001. 202 s.
Phillipson, R. Globalizing English: Are linguistic human rights an alternative to linguistic imperialism? Language Sciences, 20 (1), 1998. pp.101-112. https: //doi.org10.1080/01434639708666317
Shukurov, A.M. Qloballaşma, mif və tarix. Bakı: Təknur, 2005. 273 s.
Valiyeva, N.Ch. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. Belgrade, 2013, 242 p.
Valiyeva, N.Ch. Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Baku: Science and Education, 2014. 288 p.
Valiyeva, N.Ch. Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture by Globalization. Germany, Saarbrükken: Lambert Academic Publishing (LAP), 2018. 227 p.
Valiyeva, N.Ch. Development of Linguistics in the Context of Globalization. Културни Идентитет Азербејана. Cultural Identity of Azerbaijan. Културе у Дијалогу. Cultures in Dialogue. Књига 2. Book 2. Београд, Belgrade, 2019. pp.115-128.
Valiyeva, N.Ch. English through Functional Styles. Baku: Science and Education, 2025. 432 p.
Valiyeva N.Ch. Development Prospects and Current Trends of Ecolinguistics in Azerbaijan. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik araşdırmaları № 1. /

ANAS. Nasimi Institute of Linguistics. Linguistic Researches № 1. ISSN 2664-5432, Baku, december, 2025, pp.149-157.
Valiyeva, N.Ch. An Introduction to the History of Global English. Baku: Science and Education, Second edition, 2025. 688 p.
Yaqubova, T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008. 153 s.; p.53.
https://president.az/ru/articles/view/70689
http://www.ef.com/az/blog/language/n%C9%99-ucun-ingilis-dili-hokmranliq-edir/

Salimli Eljan, Doctoral student
English Language and Literature Department, Khazar University
https://orcid.org/0009-0002-7713-6873
Email: eljan.salimli@khazar.org

COGNITIVE MECHANISMS OF SEMANTIC CHANGE IN ENGLISH AI DISCOURSE

Abstract

The rapid development of generative artificial intelligence causes significant changes in the lexical-semantic system of English, including the semantic extension of existing lexical items to describe new technological realities. The current research investigates the cognitive mechanisms underlying semantic change in the lexemes "hallucinate" and "slop," with particular attention to conceptual mapping between source and target domains. The theoretical basis of the study is cognitive semantics, particularly Conceptual Metaphor Theory. The analysis shows that the new meaning of "hallucinate" is formed through the projection of human psychological and sensory experience onto the generation of factually incorrect information by artificial intelligence. In contrast, the semantic development of "slop" involves the transfer of negative evaluation associated with low-quality food and food waste to mass-generated digital content. This process can also be explained through the more general conceptual model INFORMATION IS FOOD. Although both lexical innovations are based on familiar fields of human experience, their metaphorical functions are different: "hallucinate" conceptualizes a process observed in generative systems, whereas "slop" characterizes the quality of their products. Consequently, the study demonstrates the role of conceptual mapping in the adaptation of lexical items to artificial intelligence discourse.

Keywords: cognitive semantics, artificial intelligence discourse, semantic change, conceptual metaphor, conceptual mapping

İNGİLİZCE YAPAY ZEKA SÖYLEMİNDE ANLAM DEĞİŞİMİNİN BİLİŞSEL MEKANİZMALARI

Özet

Üretici yapay zeka teknolojilerinin hızla gelişmesi, yeni teknolojik gerçeklikleri ifade etmek amacıyla mevcut sözcüklerin anlamlarının genişlemesi de dahil olmak üzere, İngilizcenin sözlüksel-anlamsal sisteminde önemli değişimlere yol açmaktadır. Bu

çalışmada "hallucinate" ve "slop" sözcüklerinde gözlemlenen anlam değişiminin temelinde yatan bilişsel mekanizmalar, özellikle kaynak alan ile hedef alan arasındaki kavramsal eşleme süreci açısından incelenmektedir. Araştırmanın kuramsal temelini bilişsel anlambilim, özellikle de Kavramsal Metafor Kuramı oluşturmaktadır. Yapılan analiz, "hallucinate" sözcüğünün yeni anlamının, insanın psikolojik ve duyusal deneyimlerine ait özelliklerin yapay zeka tarafından gerçeğe aykırı bilgilerin üretilmesi sürecine aktarılması yoluyla oluştuğunu göstermektedir. Buna karşılık, "slop" sözcüğünün anlamsal gelişimi, düşük kaliteli yiyecekler ve yemek artıklarıyla ilişkilendirilen olumsuz değerlendirmenin kitlesel olarak üretilen dijital içeriklere aktarılmasına dayanmaktadır. Bu süreç daha genel bir kavramsal model olan BİLGİ GIDADIR metaforu çerçevesinde de açıklanabilir. Her iki anlamsal yenilik de insanın aşina olduğu deneyim alanlarına dayanmakla birlikte, metaforik işlevleri bakımından birbirinden farklılaşmaktadır. "Hallucinate" sözcüğü üretici yapay zeka sistemlerinde gözlemlenen bir sürecin kavramsallaştırılmasına hizmet ederken, "slop" bu sistemlerin ürettiği içeriklerin niteliğini ifade etmektedir. Sonuç olarak çalışma, mevcut sözcüklerin yapay zeka söylemine uyarlanmasında kavramsal eşlemenin oynadığı rolü ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: bilişsel anlambilim, yapay zeka söylemi, anlam değişimi, kavramsal metafor, kavramsal eşleme

Introduction

The rapid development of artificial intelligence, particularly generative AI technologies, causes significant changes in the lexical-semantic system of English. This process is not only limited to the emergence of new terms, but it also includes the semantic extension of existing lexical items in order to describe new technological realities. Words which used to refer to human psychophysiological conditions, physical objects, and daily experiences enter AI discourse and acquire new shades of meaning. The English lexemes "hallucinate" and "slop" are characteristic examples in this regard. The fact that the former was selected as the Word of the Year by Cambridge Dictionary in 2023 and the latter by Merriam-Webster in 2025 shows the relevance of their AI-induced semantic change.

The main objective of the current research is to investigate the cognitive basis of semantic change observed in "hallucinate" and "slop" lexemes and to determine the role of conceptual mapping between the source domain and target domain in the formation of new meanings. In this regard, the semantic development of these lexical items has also been examined by Chyrvonyi (2026), who considers their metaphorical meanings in connection with the changing public perception of artificial intelligence. However, while that research approaches this phenomenon mainly from a sociolinguistic perspective, the current study focuses on the cognitive mechanisms underlying the formation of the new meanings.

Main Body

The theoretical and methodological basis of the current research is cognitive semantics (Geeraerts 2009), particularly the Conceptual Metaphor Theory proposed by G. Lakoff and M. Johnson (1980). According to this theory, individuals refer to more familiar physical, social, and cognitive experiences when they try to comprehend new, Abstract, and complex notions. Therefore, certain features of one conceptual domain, namely the source domain, are projected onto another domain, which is called the target domain. This mechanism, known as conceptual mapping, allows individuals to understand new notions based on already existing knowledge structures. The fact that the working principles of generative artificial intelligence are quite complex for the general public also creates the need to conceptualize its operation through metaphors based on more familiar fields of experience.

In light of this view, semantic change occurring in the lexeme “hallucinate” is particularly noteworthy. The traditional medical and psychological meaning of the word is related to the human perception of objects and events which do not actually exist in reality through seeing, hearing, or other sensory experiences. However, in AI discourse, “hallucinate” refers to the generation and presentation of factually incorrect, false, or fabricated information by generative systems in a seemingly accurate and convincing manner. The semantic extension of this word is based on the following conceptual mapping: HUMAN HALLUCINATION (SOURCE DOMAIN) → GENERATION OF NON-FACTUAL INFORMATION BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE (TARGET DOMAIN). Certain features of the source domain, including inconsistency with reality, the perception of non-existing objects as real ones, and the subjective credibility of experience, are associated with the generation of factually incorrect information in a seemingly accurate and convincing form in the target domain. Consequently, human psychophysiological experience turns into a metaphorical model which is used to describe the operation of a machine.

Based on the approach proposed by Förster and Skop (2025), this semantic innovation can be considered not only a spontaneous linguistic phenomenon developing in a bottom-up direction, but also a form of metaphorical framing which spreads through technological discourse in a top-down manner. It is noteworthy that although existing computer terminology already includes words like “error” and “mistake,” which can be used to describe inaccurate results generated by AI systems, the metaphor “hallucinate” has acquired a separate terminological position. A similar distinction between “hallucination” and traditional computer-error terminology, particularly “glitch” and “bug,” is also discussed by Chyrvonyi (2026: 286), who relates the use of psychological terminology to the anthropomorphic perception of artificial intelligence. Unlike traditional computer errors, incorrect outputs of generative language models are often not accompanied by the interruption of an operation; instead, they appear in the form of grammatically correct and convincing information. This characteristic facilitates the emergence of an analogy between human hallucination and the technological phenomenon. At the same time, such metaphorical nomination anthropomorphizes artificial intelligence systems and causes their operation to be understood through

categories characteristic of human cognition. However, conceptual mapping does not necessarily mean that machines possess the same sensory or conscious experiences as human beings.

A similar cognitive mechanism can also be observed in the semantic development of the lexeme "slop." In its traditional meanings, the word is associated with spilled liquid, soft mud, tasteless watery food, and particularly food waste given to animals. In broader usage, it has also been employed to describe products of low quality and value. With the development of generative artificial intelligence, "slop" has acquired a new technological meaning referring to mass-produced digital content which has low informative and creative value. In this case, semantic extension occurs through the transfer of negative evaluation based on physical and everyday experiences to digital products.

From a cognitive point of view, this process is based on the conceptual mapping LOW-QUALITY FOOD / FOOD WASTE (SOURCE DOMAIN) → LOW-QUALITY, MASS-GENERATED DIGITAL CONTENT (TARGET DOMAIN). Several characteristics of the source domain are projected onto the target domain. The low quality of food waste is associated with the poor informative and aesthetic value of digital products; the disorganized composition of food mixtures is linked to the mechanical combination of different elements; and the unattractiveness of such food for consumption is related to the negative attitude of users towards digital content. Therefore, a metaphorical parallel emerges between the low nutritional value of physical food and the low cognitive value of digital information. The association of "slop" with food waste and low nutritional value is also noted by Chyrvonyi (2026: 287), who relates the metaphorical use of this word to the consumption of low-quality AI-generated content.

This semantic change can also be explained within the framework of a more general conceptual model, namely INFORMATION IS FOOD. Just as individuals consume food in order to satisfy their physical needs, they also consume information to meet their cognitive needs. Within this analogy, low-quality food and low-quality information are united under the same evaluative model. In the new usage of the lexeme "slop," the negative connotation characteristic of its original meaning is preserved and directed towards digital products. Consequently, the word does not only name a particular category of content, but it also expresses a critical attitude towards that product. Nevertheless, "slop" does not refer to all AI-generated products, but mainly characterizes content which is considered to be of low quality and little value.

Conclusion

The analysis of "hallucinate" and "slop" lexemes shows that in both cases semantic extension occurs based on the conceptual projection of familiar fields of experience onto new technological realities. However, the characteristics of their source domains and the functions of metaphorical transfer are different. In the case of "hallucinate," human psychological and sensory experience is transferred to the operation of a machine, thereby creating an anthropomorphic metaphor. On the other hand, in the case of "slop," negative evaluation based on physical and everyday experiences is directed towards digital products. The first lexeme serves to conceptualize a process observed in the operation of

generative systems, whereas the second one is used to conceptualize the quality of products generated by the same technology.

There is also a certain difference in terms of the spread of these semantic innovations. Scientific and technological discourse plays a major role in the stabilization of the new meaning of “hallucinate,” while the spread of “slop” is mainly associated with the public evaluation of low-quality AI-generated content by internet users.

Consequently, the analysis of both lexemes shows that semantic innovations emerging under the influence of artificial intelligence are closely related to cognitive processes based on existing human conceptual experiences. Conceptual mapping allows researchers to explain how lexical items which previously belonged to different domains are adapted to describe new technological realities.

References

1) Chyrvonyi, O. S. (2026). From hallucination to slop: A semantic analysis of AI devaluation. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Zhurnalistyka*, *37*(76), No. 1, Part 1, 285-290. https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.1.1/43

2) Förster, S., & Skop, Y. (2026). Between fact and fairy: Tracing the hallucination metaphor in AI discourse. *AI & Society*, *41*, 1685-1698. https://doi.org/10.1007/s00146-025-02392-w

3) Geeraerts, D. (2009). Cognitive semantics. In *Theories of lexical semantics* (pp. 182-272). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198700302.003.0005

4) Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

Sevinj Sultan Ismayilova
PhD candidate, Senior Researcher at the Institute of Linguistics,
Azerbaijan National Academy of Sciences,
https://orcid.org/0009-0008-0016-7448
sevincismayilova77@gmail.com

FRAME VERBALIZATION AND CONCEPTUALIZATION: A COGNITIVE APPROACH

Abstract

A large proportion of the frames stored in the memory of human beings, as social beings, become verbalized, that is, they take on a lexical form. Almost all frames that expand in form and meaning as a result of verbalization have the potential to develop into concepts. However, this does not mean that all frames are necessarily verbalized or that all verbalized frames necessarily develop into concepts. A frame is inevitably formed in relation to every unit of reality that is perceived [2]; however, not all of these frames become verbalized. Indeed, there are abstract representations in our memory that remain at the level of non-verbalized frames, that is, at the level of initial abstract representations.

The verbalization of a frame is sometimes described figuratively as its taking on a lexical form. This essentially means assigning a name to the frame. In other words, the verbalization of a frame involves the emergence of a word corresponding to it. However, there are units of perceived reality in our memory that have not been named until now and still have no specific name. For example, there is a groove (philtrum) between the upper lip and the nose. Although we see this groove a hundred times a day, it still has no name. In other words, the frame associated with this particular unit of reality has never been verbalized. Human beings assign names only to those units of reality they wish to talk about. Perhaps there has never been a need to talk about the groove above the upper lip. For this reason, this groove has no specific name in the Azerbaijani language.

All verbalized frames have the possibility and potential to develop into concepts [1]. In contrast to those who consider a frame to be one of the types of concepts, we argue that a verbalized frame is not a word-concept, as they claim, but merely a lexicalized frame. In other words, even when a frame takes on a lexical form, it remains a frame, and it is therefore inappropriate to call it a concept. For a frame to develop into a concept, its name must refer not merely to a single unit of reality but to multiple identical, similar, or comparable units of reality. At the same time, it should have considerable significance within the language to which it belongs. The verbalization of any frame constitutes the next step towards its development into a concept. Although not all frames can develop into concepts, the vast majority of them, particularly those that play a significant role within the language to which they belong, generally do so.

Keywords: frame, meaning, verbalization, mental code, concept

References:

1. Asgarov, M.B., Alizade T.Y. Transformation stages of frame to concept. Freymin konseptə çevrilmə mərhələləri. Baku, 2025. № 1, s. 208-218

2. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. *Linguistics in the morning calm* (pp. 111-137). Hanshin Publishing Company.

ÇERÇEVELERİN SÖZELLEŞMESİ VE KAVRAMSALLAŞMA: KOGNİTİF YAKLAŞIM

Özet

Sosyal bir varlık olan insanın belleğindeki çerçevelerin (framelerin) büyük bir bölümü sözelleşir, yani sözcük biçimine bürünür. Sözelleşme sonucunda biçim ve anlam bakımından genişleyen çerçevelerin hemen hemen tamamı kavrama dönüşme potansiyeline sahiptir. Ancak bu, bütün çerçevelerin mutlaka sözelleştiği veya sözelleşmiş bütün çerçevelerin mutlaka kavrama dönüştüğü anlamına gelmez. Algılanan her türlü gerçeklik birimiyle ilgili olarak mutlaka bir çerçeve oluşur [2]; ancak bunların tamamı değil, yaklaşık %95'i sözelleşir. Öyle ki belleğimizde sözelleşmemiş çerçeve düzeyinde, yani ilk soyut tasavvur düzeyinde kalan soyut tasarımlar da bulunmaktadır.

Çerçevenin sözelleşmesi, bazen sembolik olarak onun sözcük biçimine bürünmesi şeklinde de adlandırılır. Bu da aslında çerçeveye bir ad verilmesi anlamına gelir. Başka bir ifadeyle, çerçevenin sözelleşmesi, ona karşılık gelen sözcüğün ortaya çıkmasıdır. Ancak belleğimizde, algılanmış gerçeklik birimlerine ilişkin olup bugüne kadar adlandırılmamış ve bugün de herhangi bir adı bulunmayan unsurlar vardır. Örneğin üst dudağımız ile burnumuzun arasında bir oluk bulunmaktadır. Bu oluğu günde yüz kez görmemize rağmen, henüz onun bir adı yoktur. Yani söz konusu gerçeklik birimine ait çerçeve hiçbir zaman sözelleşmemiştir. İnsan, yalnızca hakkında konuşmak istediği gerçeklik birimlerine ad verir. Belki de üst dudağımızdaki bu oluk hakkında konuşma ihtiyacı hiçbir zaman duyulmamıştır. Bu nedenle de söz konusu oluğun Azerbaycan Türkçesinde bir adı bulunmamaktadır.

Sözelleşmiş bütün çerçevelerin kavrama dönüşme imkânı ve potansiyeli vardır [1]. Çerçeveyi kavramın türlerinden biri olarak kabul edenlerden farklı olarak biz, sözelleşen çerçevenin onların iddia ettiği gibi bir sözcük-kavram değil, yalnızca sözlükselleşmiş bir çerçeve olduğu görüşündeyiz. Yani çerçeve sözcük biçimine bürünmüş olsa da hâlâ çerçeve olarak kalmaktadır ve ona kavram demek doğru değildir. Çerçevenin kavrama dönüşebilmesi için bu çerçevenin adının yalnızca tek bir gerçeklik birimini değil, özdeş, benzer veya aynı nitelikleri taşıyan birden fazla gerçeklik birimini ifade etmesi ve aynı zamanda ait olduğu dil açısından önemli bir değer taşıması gerekir. Herhangi bir çerçevenin sözelleşmesi, onun kavrama dönüşmesi yönündeki bir sonraki adımdır. Her çerçeve kavrama dönüşemese de bunların büyük çoğunluğu, özellikle de ait olduğu dil içerisinde önemli bir rol oynayanları, çoğunlukla kavrama dönüşür.

Anahtar Kelimeler: çerçeve, anlam, sözelleşme, zihinsel kod, kavram

Shahana Asgarova
Junior Researcher, Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics, Institute of Linguistics named after Nasimi, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS)
E-mail: shahanatakishiyeva@gmail.com

APPLICATION OF COGNITIVE LINGUISTIC METHODS TO TURKIC LANGUAGES

Abstract

The relationship between language, thought and human experience is a central issue in modern linguistics. Cognitive linguistics views language both as a means of communication and as a system through which people perceive, interpret and categorize the world. Linguistic structures therefore reflect lexical and grammatical relations as well as the conceptual processes underlying human cognition. Applying cognitive methods to Turkic languages helps investigate the links between linguistic meaning, cultural experience and conceptualization. This study examines how cognitive linguistic methods can be applied to Turkic languages and how they contribute to analyzing lexical and semantic structures. Its object is the lexical-semantic system of Turkic languages, while its subject is the use of cognitive methods to interpret linguistic units and related conceptual structures.

The methodological framework includes descriptive, comparative, semantic and conceptual analysis, alongside frame semantics. Descriptive analysis identifies and systematizes the meanings of linguistic units. Comparative analysis establishes similarities and differences in how concepts are expressed across Turkic languages. Semantic analysis examines word meanings and their relations, while conceptual analysis explores how language represents knowledge, experience and culturally significant categories. Frame semantics considers a concept through its related participants, actions, circumstances and social relations. These methods are relevant to concepts such as family, wedding, kinship, hospitality, homeland and time. Such concepts cannot always be explained through dictionary definitions alone: they may also carry cultural associations, social expectations, shared experiences and traditions. Cognitive research on Turkic languages should therefore consider both linguistic form and the context in which meaning is constructed.

The concept of wedding illustrates the application of cognitive methods in comparative research. A wedding can be viewed as a conceptual structure involving participants, ceremonial stages, family relations, social roles, traditional practices and emotional evaluations. A frame-based analysis treats these elements as connected parts of a meaningful situation. It can help compare how the concept is represented in Azerbaijani and Turkish and identify shared semantic features and culture-specific differences. Such comparisons should be based on authentic language data and account for context.

Another important direction is the study of conceptual metaphors and how speakers organize experience through language. Expressions in different Turkic languages may show similar conceptual patterns while differing in lexical form or cultural associations. Lexical equivalence alone is therefore insufficient: contextual meaning, communicative purpose, figurative use and cultural background should also be considered. This approach places linguistic similarities and differences within a broader cognitive and sociocultural framework.

Cognitive linguistics connects the analysis of language structures with the study of human conceptualization. Applied to Turkic languages, its methods can help identify shared semantic patterns, language-specific conceptual models and the influence of cultural experience on meaning. Their combined use offers a systematic basis for comparing related languages while recognizing differences shaped by their historical and social development.

In conclusion, cognitive linguistic methods provide a useful framework for studying the interaction of language, thought and culture in Turkic languages. Descriptive, comparative, semantic and conceptual analysis, together with frame semantics, offer complementary perspectives on lexical meaning and conceptual organization. Further research based on systematically collected language data can clarify common and distinctive conceptual features and deepen understanding of the lexical-semantic systems of Turkic languages.

Keywords: cognitive linguistics, Turkic languages, conceptual analysis, frame semantics, lexical semantics.

BİLİŞSEL DİLBİLİM YÖNTEMLERİNİN TÜRK DİLLERİNE UYGULANMASI

Özet

Dil, düşünce ve insan deneyimi arasındaki ilişki, çağdaş dilbilimin temel konularından biridir. Bilişsel dilbilim, dili hem bir iletişim aracı hem de insanların dünyayı algıladığı, yorumladığı ve kategorilere ayırdığı bir sistem olarak ele alır. Bu nedenle dilsel yapılar, sözcüksel ve dil bilgisel ilişkilerin yanı sıra insan bilişinin

temelindeki kavramsal süreçleri de yansıtır. Bilişsel yöntemlerin Türk dillerine uygulanması, dilsel anlam, kültürel deneyim ve kavramsallaştırma arasındaki bağların incelenmesine yardımcı olur. Bu çalışma, bilişsel dilbilim yöntemlerinin Türk dillerine nasıl uygulanabileceğini ve sözlüksel-anlamsal yapıların çözümlenmesine nasıl katkı sağladığını incelemektedir. Araştırmanın nesnesi Türk dillerinin sözlüksel-anlamsal sistemi; konusu ise dil birimlerinin ve bunlarla ilişkili kavramsal yapıların yorumlanmasında bilişsel yöntemlerin kullanılmasıdır.

Yöntemsel çerçeve; betimleyici, karşılaştırmalı, anlamsal ve kavramsal çözümlemenin yanı sıra çerçeve anlambilimini kapsar. Betimleyici çözümleme dil birimlerinin anlamlarını belirleyip sistemleştirir. Karşılaştırmalı çözümleme, kavramların Türk dillerinde ifade edilme biçimleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyar. Anlamsal çözümleme sözcüklerin anlamlarını ve aralarındaki ilişkileri incelerken kavramsal çözümleme, dilin bilgiyi, deneyimi ve kültürel açıdan önemli kategorileri nasıl temsil ettiğini araştırır. Çerçeve anlambilimi ise bir kavramı ilişkili katılımcılar, eylemler, koşullar ve toplumsal ilişkiler üzerinden ele alır. Bu yöntemler aile, düğün, akrabalık, misafirperverlik, vatan ve zaman gibi kavramların incelenmesinde önemlidir. Bu kavramlar her zaman yalnızca sözlük tanımlarıyla açıklanamaz; kültürel çağrışımlar, toplumsal beklentiler, ortak deneyimler ve gelenekler de içerebilir. Bu nedenle Türk dillerine yönelik bilişsel araştırmalar hem dilsel biçimi hem de anlamın kurulduğu bağlamı dikkate almalıdır. Düğün kavramı, bilişsel yöntemlerin karşılaştırmalı araştırmalarda kullanımını gösteren bir örnektir. Düğün; katılımcıları, tören aşamaları, aile ilişkileri, toplumsal roller, geleneksel uygulamalar ve duygusal değerlendirmeleri içeren kavramsal bir yapı olarak ele alınabilir. Çerçeve temelli çözümleme, bu unsurları anlamlı bir durumun bağlantılı parçaları olarak inceler. Böylece kavramın Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde nasıl temsil edildiği karşılaştırılabilir; ortak anlamsal özellikler ve kültüre özgü farklılıklar belirlenebilir. Bu karşılaştırmalar gerçek dil verilerine dayanmalı ve bağlamı dikkate almalıdır.

Bir diğer önemli araştırma alanı, kavramsal metaforların ve konuşurların deneyimlerini dil aracılığıyla nasıl düzenlediğinin incelenmesidir. Farklı Türk dillerindeki ifadeler, sözcüksel biçimleri veya kültürel çağrışımları farklı olsa da benzer kavramsallaştırma örüntüleri gösterebilir. Bu nedenle yalnızca sözcüksel eşdeğerlik yeterli değildir; bağlamsal anlam, iletişim amacı, mecazlı kullanım ve kültürel arka plan da değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, dilsel benzerlik ve farklılıkları daha geniş bir bilişsel ve toplumsal-kültürel çerçevede ele alır.

Bilişsel dilbilim, dil yapılarının çözümlenmesini insanın kavramsallaştırma süreçlerinin incelenmesiyle birleştirir. Türk dillerine uygulandığında bu yöntemler ortak anlamsal örüntülerin, dile özgü kavramsal modellerin ve kültürel deneyimin anlam

üzerindeki etkisinin belirlenmesine yardımcı olabilir. Yöntemlerin birlikte kullanılması, akraba dilleri karşılaştırmak için sistematik bir temel sunarken tarihsel ve toplumsal gelişimden kaynaklanan farklılıkları da gözetir.

Sonuç olarak bilişsel dilbilim yöntemleri, Türk dillerinde dil, düşünce ve kültür etkileşimini incelemek için yararlı bir çerçeve sunar. Betimleyici, karşılaştırmalı, anlamsal ve kavramsal çözümleme ile çerçeve anlambilimi, sözlüksel anlam ve kavramsal örgütlenmeye farklı açılardan yaklaşmayı sağlar. Sistemli biçimde toplanmış dil verilerine dayanan ileri araştırmalar, Türk dillerinin ortak ve ayırt edici kavramsal özelliklerini açıklığa kavuşturabilir ve sözlüksel-anlamsal sistemlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

Anahtar kelimeler: bilişsel dilbilim, Türk dilleri, kavramsal çözümleme, çerçeve anlambilimi, sözlüksel anlambilim.

Yerkezhan Kurmanbek, doctoral student
Department of Turkic Studies and Theory of Language,
Al-Farabi Kazakh National University,
https://orcid.org/0000-0002-1087-8963
kurmanbek.erkezhan@gmail.com

Cognitive features of scientific text comprehension and reproduction in multilingual contexts

Abstract. This study examines the cognitive processing of scientific texts in a multilingual academic environment. Drawing on experimental data from 33 doctoral students, it analyzes different stages of scientific information processing, including reading, comprehension of explicitly presented content, contextual reconstruction, and independent semantic and linguistic reformulation. The experiment comprised self-paced reading, comprehension questions, a cloze task, and paraphrasing. The mean score was 3 out of 5 for comprehension questions and 6 out of 10 for the cloze task, while the mean BLEU score for paraphrasing was 0.6. The greatest variability was observed at the paraphrasing stage. The findings reveal differences between tasks that provide access to the source text and contextual support and those requiring independent reproduction. The results suggest that comprehension, contextual reconstruction, and independent reformulation represent related but distinct stages of scientific text processing.

Key words: cognitive linguistics, scientific text, text comprehension, multilingualism, cognitive processing, paraphrasing.

Çok Dilli Bağlamlarda Bilimsel Metni Anlama ve Yeniden Üretmenin Bilişsel Özellikleri

Özet. Bu çalışma, çok dilli akademik bir ortamda bilimsel metinlerin bilişsel işlenmesini incelemektedir. 33 doktora öğrencisinden elde edilen deneysel verilere dayanarak bilimsel bilginin işlenmesindeki okuma, açıkça sunulan içeriğin anlaşılması, bağlamsal yeniden yapılandırma ve bağımsız anlamsal ve dilsel yeniden formüle etme gibi farklı aşamalar analiz edilmektedir. Deney; bireysel hızda okuma (self-paced reading), anlama soruları, boşluk doldurma (cloze) görevi ve yeniden ifade etme aşamalarından oluşmuştur. Anlama sorularında ortalama puan 5 üzerinden 3, boşluk doldurma görevinde 10 üzerinden 6, yeniden ifade etme aşamasında ise ortalama BLEU puanı 0,6 olarak belirlenmiştir. En yüksek değişkenlik yeniden ifade etme aşamasında gözlemlenmiştir. Bulgular, kaynak metne ve bağlamsal desteğe erişim sağlayan görevler ile içeriğin bağımsız olarak yeniden üretilmesini gerektiren görevler arasında farklılıklar olduğunu göstermektedir. Sonuçlar; anlama, bağlamsal yeniden yapılandırma ve bağımsız

yeniden formüle etmenin bilimsel metin işleme sürecinin birbiriyle ilişkili ancak farklı aşamalarını oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: bilişsel dilbilim, bilimsel metin, metin anlama, çok dillilik, bilişsel işlemleme, yeniden ifade etme.

Scientific text comprehension is a multistage cognitive process involving the perception of linguistic input, the extraction of content, the establishment of semantic relations, and the integration of new information with existing knowledge. According to Kintsch's (1988) construction-integration model, comprehension involves the formation of a mental representation of textual content. Van Dijk and Kintsch (1983) similarly conceptualize this process as an interaction between textual information and the recipient's prior knowledge.

These processes are particularly significant in a multilingual academic environment, where researchers engage with scholarly information across multiple languages. In Kazakhstan, English plays an important role in academic communication alongside Kazakh and Russian. Engaging with English-language scholarly literature requires not only comprehension of the text but also the ability to identify essential information and subsequently reconstruct it in a new linguistic form.

In our previous study, we presented the results of an experimental investigation into the perception and comprehension of English-language scientific texts by doctoral students in a multilingual academic environment (Kurmanbek & Ibrayeva, 2025). The theoretical and psycholinguistic aspects of scientific text perception were also addressed in our earlier work (Kurmanbek & Ibrayeva, 2021). The present study aims to examine the experimental data from the perspective of the relationship between different stages of the cognitive processing of scientific information: reading, comprehension of information explicitly presented in the text, contextual reconstruction, and independent reproduction.

The experiment involved 33 doctoral students from the Faculty of Philology at Al-Farabi Kazakh National University. The stimulus material consisted of an English-language Abstract of a scientific article. The experiment comprised four consecutive stages: self-paced reading (SPR), comprehension questions, a cloze task, and paraphrasing. SPR is widely used in psycholinguistic research to investigate language processing during reading (Marsden et al., 2018). In the present experiment, the text was presented in short segments using PsychoPy.

The mean reading time per segment was 2.5 seconds. Following the reading task, participants answered five Yes/No comprehension questions based directly on the content of the text. Each correct response was awarded 1 point, whereas an incorrect response received 0 points; the mean score was 3 out of 5. This stage was designed to assess participants' comprehension of information explicitly presented in the text.

At the next stage, a cloze procedure was employed to assess the reconstruction of omitted information on the basis of contextual cues during reading (Taylor, 1953). Participants were required to restore 10 omitted elements. Each correct response was awarded 1 point; both exact matches and semantically and contextually appropriate

synonyms were accepted as correct. The mean score was 6 out of 10. This task was used to assess participants' ability to draw on linguistic and semantic context to reconstruct individual elements of the text.

The greatest degree of variability was observed at the paraphrasing stage, where participants were required to independently reformulate the content of the passages they had read. For an additional quantitative comparison of the paraphrases with the source text, the BLEU metric was employed (Bawden et al., 2020). The mean BLEU score was 0.6, with 14 of the 33 participants obtaining scores between 0 and 0.2. In the present study, BLEU is treated as a supplementary quantitative measure of textual similarity and is not used as an independent indicator of the depth of comprehension.

From a cognitive perspective, an important distinction can be drawn between contextual reconstruction and independent reproduction. In the cloze procedure, the linguistic and semantic structure is already provided, and the participant is required to reconstruct an individual missing element. Paraphrasing, by contrast, requires the identification of essential content, the preservation of semantic relations, and the construction of a new linguistic form through which that content is expressed.

The findings suggest that comprehension of information presented in a scientific text and the ability to independently transform and reproduce that information represent related but distinct aspects of text processing. The greater variability observed in the paraphrasing task indicates that, in addition to comprehension of the source content, it is important to consider the subsequent stage of its independent verbal reformulation.

The observed differences, however, cannot be directly attributed to participants' English language proficiency or other individual factors, as these variables were not independently assessed in the present study. Future research should examine the relationship between different stages of scientific text processing and objectively measured levels of participants' language proficiency, as well as replicate the experimental design using scientific texts in different languages.

Thus, the integrated examination of reading, comprehension, contextual reconstruction, and independent reproduction provides a basis for conceptualizing scientific text processing as a multistage cognitive process in which successful performance at one stage does not necessarily entail comparable performance at subsequent stages of information processing.

References

1. Bawden, R., Zhang, B., Yankovskaya, L., Tättar, A., & Post, M. (2020). A study in improving BLEU reference coverage with diverse automatic paraphrasing. *Findings of the Association for Computational Linguistics: EMNLP 2020*, 918–932. https://doi.org/10.18653/v1/2020.findings-emnlp.82

2. Kintsch, W. (1988). The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration model. *Psychological Review*, *95*(2), 163–182. https://doi.org/10.1037/0033-295X.95.2.163

3. Kurmanbek, Y. D., & Ibrayeva, Zh. K. (2021). Analysis of the scientific text in psycholinguistics: An overview and some preliminary findings. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, *2*(182), 49. https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph6
4. Kurmanbek, Y. D., & Ibrayeva Zh. K. (2025). Multilingual academic space: perception and understanding the scientific text. In *International Scientific Conference: Artificial Intelligence and Humanitarian Sciences: Modern Situations and Perspectives*. Baku: Azerbaijan University of Languages, 136–138.
5. Marsden, E., Thompson, S., & Plonsky, L. (2018). A methodological synthesis of self-paced reading in second language research. *Applied Psycholinguistics, 39*(5), 861–904. https://doi.org/10.1017/S0142716418000036
6. Taylor, W. L. (1953). Cloze procedure: A new tool for measuring readability. *Journalism Quarterly, 30*, 415–433.
7. Van Dijk, T. A., & Kintsch, W. (1983). *Strategies of discourse comprehension*. Academic Press.

Zhanerke Abaikyzy Kabakbay
Master’s Student (2nd Year),
Educational Program 7M01704 – Foreign Language: Two Foreign Languages,
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: kabakbaeva.z@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0394-273X

Scientific Supervisor:
Kortabaeva Gulzhamal Kydyrbaevna, PhD Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Department of Turkology and Language Theory
e-mail: turki_alemi@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0166-2180

CONCEPTUAL REPRESENTATION OF PROFESSIONAL TERMS IN ENGLISH AND KAZAKH

Abstract

This study examines the conceptual correspondence of selected professional pedagogical terms in English and Kazakh and explores the potential sources of terminological interference that may arise in professional language learning. The study adopts a qualitative comparative-conceptual approach and focuses on six English–Kazakh terminological pairs: professional identity – кәсіби бірегейлік, competence – құзырет / құзыреттілік, professional competence – кәсіби құзыреттілік, intercultural competence – мәдениетаралық құзыреттілік, learning outcomes – оқу нәтижелері, and assessment – бағалау. Terminological, comparative, definitional, and conceptual analyses were applied to examine how these terms are represented and interpreted across the two languages. The findings suggest three main sources of potential difficulty: terminological variation, the multidimensional nature of professional concepts, and differences between general-language and specialised educational meanings. On this basis, the study proposes a concept-oriented sequence for teaching professional terminology: term → definition → conceptual components → English–Kazakh comparison → professional context → application. Here, pedagogical terminological interference is understood as an analytical concept referring to potential difficulties associated with cross-linguistic and conceptual differences, rather than as a claim about experimentally established learner errors. The proposed perspective may help draw greater attention to the relationship between terminology, conceptual structure, and professional meaning in English–Kazakh educational contexts.

Keywords: professional concepts, cognitive linguistics, Kazakh terminology, terminological interference, cross-linguistic comparison.

Öz

Bu çalışma, İngilizce ve Kazakçadaki seçilmiş mesleki pedagojik terimlerin kavramsal karşılığını incelemekte ve mesleki dil öğreniminde ortaya çıkabilecek terminolojik interferansın olası kaynaklarını ele almaktadır. Araştırmada nitel karşılaştırmalı-kavramsal bir yaklaşım benimsenmiş ve altı İngilizce–Kazakça terminolojik çift incelenmiştir: *professional identity – кәсіби бірегейлік*, *competence – құзырет/ құзыреттілік*, *professional competence – кәсіби құзыреттілік*, *intercultural competence – мәдениетаралық құзыреттілік*, *learning outcomes – оқу нәтижелері* ve *assessment – бағалау*. Bu terimlerin iki dilde nasıl temsil edildiğini ve yorumlandığını incelemek amacıyla terminolojik, karşılaştırmalı, tanımsal ve kavramsal analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır. Bulgular, olası güçlüklerin üç temel kaynağına işaret etmektedir: terminolojik çeşitlilik, mesleki kavramların çok boyutlu yapısı ve genel dildeki anlamlarla uzmanlaşmış eğitimsel anlamlar arasındaki farklılıklar. Bu doğrultuda çalışma, mesleki terminolojinin öğretimi için kavram odaklı bir sıra önermektedir: terim → tanım → kavramsal bileşenler → İngilizce–Kazakça karşılaştırması → mesleki bağlam → uygulama. Bu çalışmada pedagojik terminolojik interferans, deneysel olarak ortaya konmuş öğrenci hatlarından ziyade, diller arası ve kavramsal farklılıklardan kaynaklanabilecek olası güçlükleri ifade eden analitik bir kavram olarak ele alınmaktadır. Önerilen yaklaşımın, İngilizce–Kazakça eğitim bağlamında terminoloji, kavramsal yapı ve mesleki anlam arasındaki ilişkinin daha yakından ele alınmasına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: mesleki kavramlar, bilişsel dilbilim, Kazak terminolojisi, terminolojik interferans, diller arası karşılaştırma.

Introduction

The internationalisation of contemporary education influences the formation of new professional concepts and their terminological representation in different languages. Terminology is closely connected with the processes of structuring specialised knowledge, naming professional concepts, and ensuring professional communication. Cabré considers terminology not merely as a set of terms but as an interdisciplinary field concerned with the formation of concepts in specialised domains and their linguistic use. From this perspective, a terminological unit should be analysed not only through its linguistic form but also through its conceptual content and function in professional communication (Cabré 1999).

In the contemporary development of Kazakh terminology, interaction with English and Russian is one of the important factors. Ormanova and Anafinova investigate the influence of English and Russian on Kazakh terms through comparative and definitional analysis and describe the semantic and communicative dimensions of terminological interference. Subsequent studies also demonstrate the relevance of language contact and interference patterns in contemporary Kazakh terminology (Ormanova & Anafinova 2022; Anafinova et al. 2025).

However, formal correspondence between a professional term in two languages does not necessarily indicate complete conceptual correspondence. The use of several

equivalents for one term, the relationship between general-language and professional meanings, or differences in the organisation of conceptual components across languages may create difficulties in terminology acquisition.

The aim of this study is to compare the conceptual content of selected professional pedagogical terms in English and Kazakh and to identify potential grounds for interference in the teaching of professional terminology arising from the differences revealed.

The study addresses the following questions: (1) How are the selected professional concepts represented in English and Kazakh? (2) What similarities and differences can be identified in their definitions? (3) What potential difficulties may these differences create in the acquisition of professional terminology?

The article consists of an introduction, theoretical framework, materials and methods, research results, discussion, and conclusion.

Theoretical Framework

One of the principal theoretical foundations of terminological analysis is the relationship between term, concept, and specialised knowledge. Cabré demonstrates the links between terminology, linguistics, cognitive science, and communication and considers a terminological unit as a linguistic representation of specialised knowledge (Cabré 1999).

Consequently, teaching a professional term should not be limited to a “term–translation” correspondence; the relationship “term–concept–professional context” should also be considered. Cabré’s treatment of terminological units together with specialised languages, cognitive science, and communication provides a basis for such an interdisciplinary approach.

The sociocognitive approach proposed by Temmerman makes it possible to account for the variable and context-dependent nature of professional concepts. She argues that not all terminological categories are necessarily sharply bounded or unambiguous; her work specifically addresses categorisation, conceptualisation, polysemy, and the characteristics of term usage (Temmerman 2000).

In relation to cross-linguistic influence, Odlin’s concept of language transfer is important. He examines how similarities and differences between languages may affect second-language acquisition. His work considers transfer in relation to semantics, discourse, syntax, and other levels of language (Odlin 1989).

Based on these theoretical positions, this study uses pedagogical terminological interference as an analytical concept describing potential difficulties that may arise when a professional term is perceived, interpreted, or used through the linguistic or conceptual system of another language. This definition does not refer to experimentally recorded errors of actual learners; rather, it aims to identify theoretically possible pedagogical difficulties arising from cross-linguistic and conceptual differences between terms.

Materials and Cognitive-Comparative Research Methods

The study employed a qualitative comparative-conceptual approach. Six pedagogical terms used in contemporary educational and pedagogical discourse were selected as the research material:

- professional identity – кәсіби бірегейлік
- competence – құзырет / құзыреттілік
- professional competence – кәсіби құзыреттілік
- intercultural competence – мәдениетаралық құзыреттілік
- learning outcomes – оқу нәтижелері
- assessment – бағалау

The terms were selected on the basis of their use in educational discourse, their representation of professional concepts, and the availability of terminological or normative equivalents in Kazakh.

Four methods were applied:

- terminological analysis – identification of the structure and specialised use of the terms;
- comparative analysis – identification of correspondences and differences between the English and Kazakh terms;
- definitional analysis – comparison of dictionary, scholarly, and normative definitions;
- conceptual analysis – identification of the principal components of the professional concepts.

The sources included the works of Cabré (1999), Temmerman (2000), Odlin (1989), Fitzgerald (2020), Ormanova and Anafinova (2022), and Anafinova et al. (2025), materials of the Council of Europe, the Termincom terminology database, and normative documents of the Republic of Kazakhstan. The use of comparative and definitional analysis in the work of Ormanova and Anafinova is directly relevant to the methodological orientation of the present study.

Research Results: Linguistic Representation of Professional Concepts

The comparative analysis demonstrated that formal correspondence between terms in English and Kazakh does not always imply complete correspondence of their conceptual content. The results revealed three major patterns: terminological variation, multidimensional professional concepts, and a shift from general-language meaning to specialised professional meaning.

Professional identity – кәсіби бірегейлік. Professional identity is considered a concept through which a professional subject relates the self to a particular professional role and to membership in a professional environment. In Fitzgerald’s concept analysis, the notion is described through components including skills and functions, knowledge, values and ethics, individual identity, group identity, and professional context (Fitzgerald 2020).

The Kazakh term кәсіби бірегейлік is used in connection with professional self-awareness, professional values, and belonging to a professional environment. Thus,

although the formal correspondence between the two expressions is relatively high, the multidimensional structure of the concept should be considered. Potential interference may arise if the identity component is interpreted too narrowly as “individual self-awareness” or the professional component merely as “related to a profession”.

Competence – құзырет/құзыреттілік. In English, competence refers to the ability to perform a particular activity effectively. In the Termincom database, the Kazakh terms құзырет and құзыреттілік are associated with the Russian equivalents компетенция and компетентность, respectively; pedagogical usage also includes expressions such as құзырет, құзыреттілік, кәсіби құзырет, and кәсіби құзыреттілік.

These data indicate terminological variation in the Kazakh representation of the English term competence. Therefore, potential interference may arise not only from insufficient knowledge of the meaning of the term but also from selecting the appropriate Kazakh terminological form according to context. The central pedagogical issue in this pair is consequently the acquisition of the term’s function in a specific professional context rather than memorisation of a dictionary equivalent.

Professional competence – кәсіби құзыреттілік. Professional competence specifies the general notion of competence by relating it to the sphere of professional activity. In contemporary pedagogical research, professional competence is described as a multidimensional structure comprising, alongside knowledge and skills, professional beliefs, motivational characteristics, and readiness to perform professional tasks.

The Termincom database records the sector-specific use of кәсіптік құзырет as профессиональная компетенция and usages related to кәсіби құзыреттілік. Therefore, although the formal correspondence in the pair professional competence – кәсіби құзыреттілік is high, it is necessary to make explicit the relation of the professional component to professional duties, responsibility, professional context, and practical action. Potential interference may result from reducing the term to the narrower notion of “knowledge about a profession”.

Intercultural competence – мәдениетаралық құзыреттілік. In Council of Europe materials, intercultural competence is described as the ability to respond appropriately and effectively to the requirements of intercultural situations. Its components include values, attitudes, skills, knowledge, and critical understanding, which are realised through action.

The Kazakh term мәдениетаралық құзыреттілік is used in language education and intercultural communication. Although there is substantial conceptual correspondence, potential interference may arise if intercultural is interpreted merely as a relationship “between two cultures” and competence merely as “knowledge about culture”. Therefore, in teaching the term, its components should be presented in relation to knowledge, attitudes, values, skills, critical understanding, and action.

Learning outcomes – оқу нәтижелері. Learning outcomes describe what a learner is expected to know, understand, and be able to demonstrate after completing a learning process. European educational documents define learning outcomes in similar terms, relating them to knowledge, skills, and competences, whereas normative documents in

Kazakhstan define оқу нәтижелері as the extent of acquired knowledge, skills, values, and attitudes confirmed through assessment.

The Kazakh definition is broader than an understanding of the concept merely as the "final result of learning": the demonstration of the result and its confirmation through assessment are important. The OECD also relates learning outcomes in higher education to the identification and assessment of the knowledge and skills developed by students (OECD 2008).

Thus, potential interference may arise when the general-language meaning of outcome as a "final result" is equated with the measurable and demonstrable learning achievement represented by the term in educational discourse.

Assessment – бағалау. Assessment refers to the process of determining learners' knowledge, abilities, and skills and evaluating them on the basis of the results obtained. In Kazakhstan's current normative documents, бағалау is defined as the process of comparing actual learning outcomes with expected outcomes on the basis of established criteria. This definition is also retained in the normative text following the 2026 amendments.

This demonstrates direct terminological correspondence between assessment and бағалау. However, the professional concept is not limited to "giving a grade": it includes expected outcomes, actual outcomes, and assessment criteria. Kazakhstan's state standard also distinguishes formative and summative assessment and relates the evaluation of learning achievements to the application of criteria. Consequently, potential interference may arise if assessment is interpreted merely as a final grade.

Discussion: Term, Concept, and Cognitive Representation

The research results demonstrate the need to consider English–Kazakh professional terminological correspondence at three levels: lexical, semantic, and conceptual. At the lexical level, the term and its equivalent are identified; at the semantic level, definitions and meaning components are compared; and at the conceptual level, the structure of specialised knowledge, its principal features, and the function of the term in specialised discourse are examined.

This result corresponds to Cabré's approach, which considers terminology at the intersection of linguistic, cognitive, and communicative dimensions (Cabré 1999). Temmerman's sociocognitive approach likewise makes it possible to account for the variability and context dependence of terminological categories (Temmerman 2000). Odlin's concept of language transfer provides a basis for explaining how similarities and differences between languages may influence language learning (Odlin 1989).

Kazakh terminological material demonstrates that this theoretical issue is also relevant to the local linguistic environment. Ormanova and Anafinova investigate terminological interference through comparative and definitional analysis, while their subsequent corpus-based study of information-space terms examines interference using concrete linguistic material. Anafinova and colleagues continued to investigate language contact and interference patterns in contemporary Kazakh terminology in their 2025 study.

The comparison of the six terms allows the potential grounds of interference to be grouped into three categories:

- Terminological variation: competence – құзырет / құзыреттілік.
- Multidimensional professional concepts: professional identity, professional competence, intercultural competence.
- The relationship between general-language and specialised professional meanings: learning outcomes, assessment.

Accordingly, a concept-oriented sequence can be proposed for teaching professional terminology:

term → definition → conceptual components → English–Kazakh comparison → professional context → application

This model focuses on understanding the professional concept rather than mechanically memorising its Kazakh equivalent. At the same time, testing the actual effectiveness of the model experimentally is beyond the scope of the present study. The proposed potential interference patterns should be examined in future empirical research through learners’ comprehension, translation, and use of the terms in professional contexts.

Conclusion

The study demonstrated that formal correspondence between professional pedagogical terms in English and Kazakh does not automatically imply complete correspondence of their conceptual content. In comparing terms, lexical equivalents should therefore be considered together with definitional and conceptual levels.

The pair competence – құзырет / құзыреттілік demonstrates terminological variation, whereas professional identity – кәсіби бірегейлік, professional competence – кәсіби құзыреттілік, and intercultural competence – мәдениетаралық құзыреттілік demonstrate the characteristics of multidimensional professional concepts. In learning outcomes – оқу нәтижелері and assessment – бағалау, the shift from general-language meaning to specialised educational meaning is particularly important.

On this basis, the study proposes the model “term–concept–context–comparison–application” for teaching pedagogical terminology. Its main purpose is to facilitate the acquisition of the structure of a professional concept in two languages rather than only its formal equivalent.

The results do not experimentally demonstrate interference errors among actual learners. In this study, pedagogical terminological interference is used as an analytical concept for identifying potential difficulties arising from the cross-linguistic and conceptual characteristics of professional terms. Therefore, the next stage of research should empirically examine how learners perceive and process the proposed terminological pairs.

References

1. Anafinova, M. L., Zhanzhigitov, S. Zh., Bulegenova, I. B., & Ormanova, A. B. (2025). The contemporary Kazakh terminology: Examining interference patterns. Bulletin of Ablai Khan KazUIR&WL, Philological Sciences, 76(1). doi:10.48371/PHILS.2025.1.76.002.

2. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, methods and applications. John Benjamins. doi:10.1075/tlrp.1.

3. Council of Europe. (n.d.). Glossary: Education — Learning Outcome. Council of Europe.

4. Council of Europe. (n.d.). Reference Framework of Competences for Democratic Culture: Glossary. Council of Europe.

5. Fitzgerald, A. (2020). Professional identity: A concept analysis. Nursing Forum, 55(3), 447–472. doi:10.1111/nuf.12450.

6. Odlin, T. (1989). Language transfer: Cross-linguistic influence in language learning. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139524537.

7. OECD. (2008). Nusche, D. Assessment of learning outcomes in higher education: A comparative review of selected practices. OECD Education Working Papers, No. 15. OECD Publishing. doi:10.1787/244257272573.

8. Ormanova, A., & Anafinova, M. (2022). Linguistic interference in Kazakh terms. Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensis, 41(1), 139–150. doi:10.54664/FKJY5572.

9. Ormanova, A. B., & Anafinova, M. L. (2022). Linguistic interference in information space terms: A corpus-based study in Kazakh. Theory and Practice in Language Studies, 12(12), 2497–2507. doi:10.17507/tpls.1212.04.

10. Temmerman, R. (2000). Towards new ways of terminology description: The sociocognitive approach. John Benjamins. doi:10.1075/tlrp.3.

11. Termincom.kz. (n.d.). Құзырет. Қазақстан Республикасындағы терминологиялық база.Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. (2022, өзгерістермен 2026).

12. Білім беру ұйымдарын бағалау өлшемшарттарын бекіту туралы. «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.

13. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. (2026). Білім алушылардың үлгеріміне ағымдық бақылауды, оларды аралық және қорытынды аттестаттауды өткізудің үлгілік қағидаларына өзгерістер енгізу туралы. «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.

RUS DİLİNDƏ TƏQDİM OLUNAN MATERİALLAR

Чичек А. Эфендиева
доцент, доктор философии по филологии,
ведущий научный сотрудник отдела
Теория фольклора Института Фольклора НАНА,
https://orcid.org/0009-0006-6967-9535
cicek71@mail.ru;

КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНЫЕ ФУНКЦИИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЭПОСЕ «КОРОГЛУ»

Интенсивно развивающаяся с 80-х годов XX-го века когнитивная наука изучает изменение знаний человека об окружающей среде. В настоящее время все события и процессы, единицы и категории, изучающиеся в современных лингвистических, литературоведческих, фольклорных, психологических исследованиях анализируются в связи с такими когнитивными понятиями как мышление, эмоции, познание и память человека. Антропоцентризм, являющийся основной областью когнитивной лингвистики, исследует процессы взаимодействия человека, языка и культуры, подтверждением чему являются фольклорные жанры.

В данной статье рассматриваются когнитивно-дискурсивные функции пословиц и поговорок в героическом эпосе «Короглу». Богатый паремиологическими единицами эпос «Короглу», как известно, является одним из древних памятников азербайджанского народа. Изучение единиц сокровищницы народной мудрости в тексте с когнитивно-дискурсивной точки зрения означает определение их роли как в сюжете, так и в процессе коммуникации героев эпоса. Актуальность темы исследования определяется растущим интересом среди фольклористов и лингвистов к когнитивно-дискурсивному потенциалу паремиологических единиц, а также тем, что она выполнена в аспекте наиболее современных проблем лингвистики, семиотики и фольклористики. Объектом исследования являются пословицы и поговорки, имеющиеся в тексте эпоса «Короглу». Предмет исследования - процесс когнитивно-дискурсивного функционирования паремиологических единиц в данном эпосе. Цель исследования состоит в изучении когнитивно-дискурсивных функций пословиц и поговорок, предполагающий анализ их значимой роли в эпосе «Короглу». При исследовании были использованы следующие методы: дискурсивный анализ, метод лингвистического описания, включающий в себя приемы наблюдения и обобщения.

Научная новизна работы состоит в том, что впервые в эпосе «Короглу» был выявлен паремический дискурс и указаны фреймовые характеристики пословиц и поговорок.

Таким образом, эта тема, представляющая собой одной из наименее изученных областей современной лингвистики и фольклористики, позволит по-новому взглянуть на значение и структуру паремиологических единиц.

Ключевые слова: когнитивный, дискурс, фрейм, эпос, пословицы.

Abstract

Cognitive science, which has been intensively developing since the 80s of the 20th c., studies the change in human knowledge about the environment. Currently, all events and processes, units and categories studied in modern linguistic, literary, folklore, and psychological research are analyzed in relation to such cognitive concepts as thinking, emotions, cognition and human memory. Anthropocentrism, which is the main field of cognitive linguistics, explores the processes of interaction between humans, language and culture, as evidenced by folklore genres.

This article examines the cognitive-discursive functions of proverbs and sayings in the heroic epic "Koroghlu." Rich in paremiological units, the epic "Koroghlu" is known to be one of the ancient monuments of the Azerbaijani people. Studying the units of the treasury of folk wisdom in the text from a cognitive-discursive point of view means determining their role both in the plot and in the communication process of the heroes of the epic. The relevance of this research topic is determined by the growing interest among folklorists and linguists in the cognitive-discursive potential of paremiological units, as well as by the fact that it is conducted within the context of the most contemporary issues in linguistics, semiotics and folklore studies. The object of this study is the proverbs and sayings found in the text of the epic "Koroğlu." The subject of this research is the process of cognitive-discursive functioning of paremiological units in this epic. The purpose of the study is to study the cognitive-discursive functions of proverbs and sayings, suggesting an analysis of their significant role in the epic "Koroglu". The following methods were used: discourse analysis and linguistic description, including observation and generalization techniques. The scientific novelty of this work lies in the fact that for the first time, paremic discourse has been identified in the Koroglu epic and the framing characteristics of proverbs and sayings have been identified.

Thus, this topic, one of the least studied areas of modern linguistics and folklore studies, will allow for a new perspective on the meaning and structure of paremiological units.

Key words: cognitive, discourse, frame, epic, proverbs.

Введение

За каждым языковым феноменом стоят ментальные (концептуальные) структуры, то есть знания человека, которые формируются в результате его взаимодействия с окружающим миром и определяют использование им языковых средств, в частности пословично-поговорочных выражений, в процессе коммуникации. Сегодня в паремиологических исследованиях наряду с лингвистическим и фольклористическим подходами используются достижения когнитивной лингвистики и теории дискурса. В рамках когнитивного подхода язык рассматривается во взаимосвязи с когницией, то есть предпринимаются попытки объяснить его роль в процессах получения, обработки и хранения человеком информации. Целью когнитивных исследований является выявление закономерностей в ментальном процессе, обусловленных языком человека, его поведением и мышлением (Кубрякова 2004; Лакофф 1996; Сепир 2003; Степанов 2001; Фрумкина 1995). Изучение пословиц и поговорок с когнитивно-дискурсивной точки зрения означает определение их роли в коммуникации, так как только на фоне дискурса паремии могут получить наиболее полное описание. Вот почему одной из актуальных задач современной паремиологии является использование когнитивно-дискурсивного анализа изучаемых единиц. Когнитивная природа паремиологических единиц рассматривалась, но их функции в дискурсе, в частности в фольклорном, все еще остаются малоизученными.

В данном исследовании рассматриваются когнитивно-дискурсивные функции пословиц и поговорок в героическом эпосе «Короглу» (XVII в.). Богатый паремиологическими единицам и эпос «Короглу», как известно, является одним из древних памятников азербайджанского народа. Изучение данных единиц с когнитивно-дискурсивной точки зрения означает определение их роли как в сюжете, так и в процессе коммуникации героев эпоса.

Основная часть

В лингвистической литературе последних лет, наряду с термином *текст*, появился термин – *дискурс* (от франц. discours - речь), что означает «связный текст в совокупности с экстралингвистическими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания, т.е. речь, погруженная в жизнь» (ЛЭС 1990: 132-136). Дискурсы бывают разных типов, например, социальный, экономический, политический, философский, медиадискурс, художественный и т.д. В данном исследовании рассматривается фольклорный дискурс на материале героического эпоса «Короглу». По мнению В. Карасика, изучение дискурса в русле современных лингвистических направлений «позволяет взглянуть на языковые явления в динамике, обусловленной закономерностями речевого мышления и прагматическими факторами речевого общения» (Карасик 1997: 105). В связи с этим современная когнитивная лингвистика рассматривает текст как дискурс, который наполнен

смыслом в результате диалогических отношений. Данные отношения - не просто обмен репликами между говорящими, а довольно непростое переплетение взаимных влияний говорящего и слушающего друг на друга и контекста. А использование паремиологических единиц становится экспрессивно-выразительным в месте его контакта с реальной действительностью. И при понимании какого-либо высказывания важен не только непосредственный контекст, в котором происходит диалог, но и предыдущий и последующий контексты, в которых возможны изменения. Высказывание требует понимания в единстве восприятия и отклика, вопроса и ответа, которые делают диалог прототипом словесного творчества. Это значит, что каждое языковое явление надо изучать в его использовании, а когнитивный подход должен быть дополнен дискурсивным анализом и наблюдениями за функционированием существующих форм и созданием новых. Следует отметить, что текст эпоса «Короглу», являющийся одним из известных памятников тюркской культуры, представляет собой интересный материал для исследования пословиц и поговорок в когнитивно-дискурсивном аспекте.

Паремиологические единицы, как известно, отражающие разные ситуации жизни, опыт, знания, наблюдения и верования народа, в то же время направленные на описание и интерпретацию мира, выражение отношения и оценки, входят в «когнитивную базу» носителей определенного языка и, соответственно, культуры. Так, паремии не являются застывшими семантическими выражениями, чье значение хранится в памяти человека. Каждый раз при коммуникации их знание выстраивается заново и обусловливается личностями взаимодействующих людей, то есть как человек передает и воспринимает содержание информации. Именно обладая такими особенностями паремиологические единицы являются богатым и своеобразным объектом для исследования. В данном исследовании рассматриваются когнитивные аспекты функционирования пословиц и поговорок в фольклорном дискурсе. Исследование дискурса, таким образом, подразумевает не просто изучение текста, но прежде всего анализ ментально выстраиваемых адресатом и адресантом смыслов.

Появление пословиц и поговорок в разных типах дискурсах, в частности в фольклорном, когнитивно обусловлено. Они, с одной стороны, являются организующими элементами дискурса, с другой же стороны, помогают его интерпретации. Благодаря интенциональному потенциалу устойчивые выражения также могут создавать паремические дискурсы. Создание подобного типа дискурса предполагает одного или более собеседников. Наиболее распространенным приемом построения паремического дискурса является цепочный, при которой, каждая предыдущая паремия усвоена и обработана адресатом. Паремические дискурсы образуются при частом использовании пословицы или поговорки в диалогической речи.

В результате исследования были выявлены следующие когнитивно-дискурсивные функции пословиц и поговорок в паремических дискурсах в эпосе «Короглу»: 1) *Резюме или комментарий.* Пословицы, выражая обобщение или

пояснения могут выступать средствами резюмирования или комментирования отдельных частей текста; 2) *Конфликтоген или синтон.* Пословично-поговорочные единицы в дискурсе могут привести к конфликту (конфликтоген) или избежать его (синтон); 3) *Перлокуция.* Употребление паремиологических единиц может вызвать определенную реакцию у коммуниканта, то есть повлиять на его поведение. Как известно, исследуемые единицы по своей структуре и содержанию способны влиять на восприятие информации (Эфендиева 2024: 112; Непшекуева 2006; Эфендиева 2017: 35). Рассмотрим указанные функции в нижеследующих паремических дискурсах, выявленных в тексте эпоса.

Например, первый такой дискурс имеется в части эпоса «Прибытие в Ченлибель Махру ханум»: «(…) Черный Тигр (…) погнал коня в Ченлибель. В народе правильно говорится: **слеп только невежда** (kor kimdi nabələd). К сумеркам он добрался до деревни. Напросился на ночь к старику. После ужина старик спросил: - Сынок! **Гость всегда бывает от бога** (qonaq Allah qonağıdı; Allah qonağının öz qisməti var «доброму гостю добрая слава»). Откуда прибыл, куда держишь путь? Эти места немного неспокойны». После того, как Черный Тигр ответил старику на все его вопросы, старик понял, что его гость ничего не смыслит в осторожности и «сказал: - Сынок, своего коня ты оставишь здесь. Однако, сынок, знай и запомни! Нигде не упоминай Короглу, Гизироглу, Чардахлы Ченлибель. Они интересовались дорогой на Ченлибель. **Осторожность** только **украшает храбреца,** дитя мое (ehtiyat igidin yaraşığıdı). Черный Тигр сказал: - Милый дедушка, человек только единожды рождается на свет и жизнь свою он должен прожить достойно, как мужчина! **От шакала рождается шакал, от волка – волк** (эквавалент - alma ağacından alma düşər, armud ağacından armud «от яблони яблоко родится, а от елки – шишки»). Ты мне только укажи дорогу к отважному Короглу в Ченлибель» (КГ 2000: 337-338; Hüseynzadə 1985: 439, 55, 57; Həmidov 2009: 42, 44). Первая и вторая пословицы в этом отрывке имеют комментирующую, третья – резюмирующую, четвертая - комментирующую функции. Использованные в диалоге героями эпоса пословицы являются синтонами, а ответ Черного Тигра старику означает, что перлокутивный эффект не достигнут, так как он поступает по-своему.

Следующий паремический дискурс был выявлен в части эпоса «Прибытие в Ченлибель Зарнишан ханум»: «Зарнишан ханум сказала: - Ты не знаешь Кара пашу. Ты один, а их много. Гони, **путнику следует быть в пути** (yolçu yolunda gərək). // - Гасан ответил: - Нет, Зарнишан ханум! Ты разве не слыхала: - **Умному намек, поймет сказанное** (arifə bir işarə kifayətdir, arifə işarət, nadana kötək «умному намек, глупому толчок), / Если и соберутся и сто тысяч лис, / Что они могут сделать одному льву?» (КГ 2000: 398; Həmidov 2009: 361, 139, 49; Hüseynzadə 1985: 416; AS 2013: 44). И Гасан после этих слов, атаковал войско, то есть ослушался Зарнишан ханум. В данном отрывке первая пословица имеет резюмирующую, а вторая - комментирующую функции. Эти две пословицы являются синтонами. А перлокутивный эффект не достигнут, так как Гасан, выслушав совет Зарнишан ханум, все равно по-своему поступает.

Другой паремический дискурс имеется в части «Прибытие в Ченлибель Марджан ханум». Эйваз хотел убить посланца. А тот от страха, подумав, что это сам Короглу, начал умолять его о пощаде: «- Ой, Короглу, **герой лежачего не бьет**! (iyid basdığını kəsməz). Отцы говорили, **посла не казнят, не рубят** (elçiyə zaval yoxdu). Не убивай меня, я посланец Махмуда паши. Тебе письмо принес» (KĞ 2005: 368; Hüseynzadə 1985: 355, 312; Həmidov 2009: 196, 142). И Эйваз не убил его и взял письмо. В этом дискурсе две пословицы имеют комментирующую функцию и являются синтонами. Кроме этого, здесь наблюдается перлокуция, то есть Эйваз, выслушав гонца, не убивает его. В данной части был выявлен еще один паремический дискурс: «Марджан ханум опять не поняла, в чем провинился Эйваз перед Короглу. Она сердито сказала: Скажи Марджан, почему ты нахмурила брови? / **Сказав «а», так скажи и «б»** (yayın gizdədirsən, oxun atırsan) / Знай, что я обижена на тебя!». Эйваз все ей рассказал, тогда «Марджан ханум пожалев, что несправедливо засомневалась в нем, сказала: - **Наши отцы сказали, что было, то сплыло,** Эйваз (atalarımız keçənə güzəşt deyiblər). **Былого не воротишь** (авторский афоризм nə tökülən dolar, nə də keçən qayıtmaz). **Отвага мед пьет и кандалы рвет** (iyid yaranıb ki, başı qovğa-qal çəkə, igid qovğasız olmaz). Ты не беспокойся, я все объясню Короглу и он тебя простит» (KĞ 2005: 441; Həmidov 2009: 282, 219, 196; AS 2013: 251). В данном отрывке первая и четвертая пословицы имеют комментирующую, вторая и третья – резюмирующую функции. Все четыре пословицы являются синтонами. В этом дискурсе после произнесенной Марджан ханум первой пословицы Эйваз все рассказывает, а после трех пословиц - Эйваз успокаивается и вместе с Марджан ханум направляется в путь, то есть наблюдается перлокутивный эффект.

Таким образом, под когнитивно-дискурсивной функцией пословиц и поговорок подразумевается их роль как единиц дискурса в тексте эпоса.

Заключение

В результате исследования были выявлены когнитивно-дискурсивные функции (комментирования и резюмирования, конфликтогена и синтона, перлокуции) пословиц и поговорок, которые дали возможность более полно осмыслить особенности процесса их функционирования в тексте героического эпоса «Короглу». Сделанные в ходе анализа наблюдения позволяют утверждать, что когнитивная природа паремий как прецедентных высказываний обеспечивает востребованность и частотность применения этих единиц в фольклорном тексте. Наблюдение показало, что паремиологические единицы способны не только структурировать дискурсивное пространство эпоса, но и раскрывать его функциональную перспективу и коммуникативное развитие. Кроме этого, в тексте эпоса «Короглу» были выявлены паремические дискурсы, что свидетельствует о важной роли пословиц и поговорок на содержательном и структурном уровне фольклорного дискурса.

Таким образом, впервые в героическом эпосе «Короглу» были выявлены когнитивно-дискурсивные функции пословиц и поговорок, то есть была определена

их роль в главных для человека процессах когниции и коммуникации, что позволяет получить наиболее полное описание пословично-поговорочных единиц азербайджанского языка. Данная тема, представляющая собой одной из наименее изученных областей современной лингвистики и фольклористики, позволяет по-новому взглянуть на значение и роль паремиологических единиц в фольклорно-эпическом тексте.

Литература:

1. Карасик В. И., Субкатегориальный кластер темпоральности: (к характеристике языковых концептов)// Концепты: научные труды Центроконцепта. Архангельск, 1997, с. 154-171
2. КГ: Короглу, (перевод И. Сеидова), Баку: Сада, 2000, 500 стр.
3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения Москва, 2004, 556 с.
4. Лакофф Дж., Когнитивная семантика // Язык и интеллект, Москва: Прогресс, 1996, с. 151-184.
5. ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь, под. ред. В.Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990, 683 с.
6. Непшекуева Т. С., Внутриличностный конфликт как лингвистический феномен, 2006 https://www.dissercat.com/content/vnutrilichnostnyi-konflikt-kak-lingvisticheskii-fenomen
7. Сепир Э. и др., Языки как образ мира, Антология., Москва: АСТ, СПб: Terra Fantastica, 2003, 576 с.
8. Степанов Ю. С. В мире семиотики в кн.: Семиотика. Антология. Москва: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001, 702 с.
9. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? / Язык и наука конца XX века., Москва: РГГУ, 1995, с. 74-117.
10. Эфендиева Ч. Лингвистический статус азербайджанских пословиц и поговорок в фольклорном дискурсе, Gazi Türkiyat, Türkoloji araştırmaları dergisi, Güz 2017/ 21, Ankara s. 31-44
11. Эфендиева Ч. Функции паремиологических единиц в эпосе Короглу//Elmi-ədəbi toplu “Dədə Qorqud”, Bakı: Elm və təhsil, 3 (86), 2024, s. 110-115.
12. AS: Atalar sözləri, red. İ. Abbaslı, tərtib edən M. Yaqubqızı, Bakı: Nurlan, 2013, 476 s.
13. Hüseynzadə, Ə. Atalar sözləri və məsəllər. Bakı: Elm və təhsil, 1985, 690 s.
14. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L., Azərbaycanca-rusca, Rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti, Bakı: Təhsil, 2009, 560 s..
15. KĞ: Koroğlu, (mətni hazırlayan və tərtib edənlər: İ. Abbaslı, B. Əbdulla), Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2005, 552 s.

Ахундова Гюльшен Ислам гызы
доктор философии по филологии, доцент
Национальная Академия Наук Азербайджана,
ведущий научный сотрудник отдела
Индоевропейских языков, Института Языкознания
имени Насими,

Когнитивные и психолингвистические основы антитезных конструкций в азербайджанском и английском языках

Ключевые слова: антитезис, характерный, значимая тематика, контекстуальный, пословица, поговорка.

Keywords: antithesis, characteristic, significant subject, contextual, proverb, saying.

Известно, что антитеза – это стилистический приём, служащий для усиления выразительности речи путем резкого противопоставления понятий, мыслей, образов. Главная функция антитезы одна – придание экспрессивности, выразительности, которая достигается путем противопоставления. Антитезы характеризуется следующими особенностями: наличие в антитезных конструкциях антонимов либо противопоставленных понятий, явлений; яркий эмоционально-стилистический эффект, употребление с целью привлечь внимание, расширить смысл высказывания лексической сочетаемостью компонентов.

Антитезы – один из самых распространённых стилистических фигур в художественной литературе, обыденной речи, различных функциональных стилях, причём чем резче контраст, тем выразительнее антитеза. Сравните:

Азерб. “Cinayət və cəza”
Англ. “Crime and punishment”
Азерб. “Qılınc və qələm”
Англ. “A sword and a pen”
Англ. “The moon and sixpence”
Азерб. “Ay və altıpens”
Англ. “Pride and Prejudice”
Азерб. “Qürur və qərəz”
Англ. “Sense and Sensibility”
Азерб. “Ağıl və hiss”.

Какова же причина распространённости антитезных конструкций в языке, их психолингвистическая основа? Одна из самых важных функций языка на любых этапах развития человечества, по мнению К.Леви-Стросса, состоит в категоризации мира с помощью бинарных оппозиций или двоичных противопоставлений (Леви-

Стросс К. Первобытное мышление. Москва, Республика, 1994, с.43). Важность принципа биполярности подчёркивают многие исследователи, полагая, что уже первобытный человек пытался упорядочить окружающий мир с помощью бинарных оппозиций: жизнь-смерть, небо-земля, солнце-луна, огонь-вода, животное-человек, мужчина-женщина, старший-младший, счастье-несчастье, правое-левое, светлое-тёмное и т.д., при этом парность категорий сопровождалась у него абсолютизацией их противоположностей. Как отмечает В.Б.Иорданский, причина изначальной дуалистичности человеческого мышления состоит в том, что «архаичный человек остро ощущал внутреннюю конфликтность мира. Для него было очевидно, что солнце противостоит луне как свет мраку, порядок и гармония противостоят беспорядку и хаосу, культура человеческого общежития – варварству дикой природы» (Иорданский В.Б. Хаос и гармония. Москва, Наука, 1982, с.27). Таким образом, можно заключить, что психолингвистической основой бинарной оппозиции, проявляющейся в антитезных конструкциях, является стремление мышления к упорядоченности, классификации и к определённой категоризации. Нам думается, что бинарная оппозиция в антитезных конструкциях с одной стороны служит категоризации, конкретности, а с другой – обеспечивает их выразительность, экспрессивность и богатство экстралингвистических ассоциаций.

Исходя из направленности нашей статьи, мы рассмотрим антитезу в азербайджанских и английских пословицах и поговорках, этих россыпях народной мудрости. Пословицы и поговорки обладают следующими особенностями: 1) параллельность конструкции; 2) предельная компрессия информации в малом по объему дискурсе; 3) общечеловеческая и значимая тематика; 4) конкретность, лаконичность, категоричность, выразительность и изящество мысли; 5) генерализованность и вневременность.

Вместе с тем необходимо отметить, что упорядочение и категоризация понятий и явлений с когнитивной точки зрения помогает закреплению и систематизации их в человеческой памяти.

В рассматриваемом материале выделяются следующие виды антитезы:

1. Простая – состоящая из одной противопоставленной пары:

Böyüyə hörmət elə, kiçiyə mərhəmət.
Az danış, çox dinlə.
Düz əyrilər, amma sınmaz.
Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin.
Ağıllı fikirləşincə, dəli vurdu keçdi.
Gülmə qonşuna, gələr başına.
İngilis dilindəki bəzi atalar sözlərini misal kimi göstəririk.
Better late, than never – Gec olsun, güc olsun.
Out of sight, out of mind – Gözdən uzaq, könüldən iraq.
Speech is silver, but silence is gold – Danışmaq gümüşdür, susmaq isə qızıldır.
Man proposes, God disposes – İnsan niyyət edər, tanrı hökm edər.
Easy come, easy go – Asan gələn, asan gedər.

No pain, no gain – Ağrı yoxdursa, qazanc da yoxdur (Əziyyətsiz bəhrə olmaz).

2. Сложная или развёрнутая антитеза охватывает более крупные синтактические конструкции – несколько предложений, абзацев и т.д. Контраст создаётся не на одной паре слов или определений, а на развёрнутом сопоставлении целых картин, характеров и идей. Разница между простой и развёрнутой антитезой состоит в том, что простая антитеза достигает цели через пару антонимов, а развёрнутая создаёт контраст на уровне текста. К примеру, азербайджанские пословицы:

Ərə getmək asandır, ər donu tikmək çətin.

Arvad yıxan evi, fələk də yıxa bilməz.

Ana qızına taxt verər, ata qızına bəxt.

В этих примерах мы наблюдаем случаи окказиональной или контекстуальной антитезы.

А теперь приведём примеры развёрнутой антитезы в английском языке.

Who has never tasted bitter, knows nothing what is sweet – Acını dadmayan şirinin qədrini bilməz;

One law for the rich, the other for the poor – Bir qanun dövlətli üçün, başqa qanun kasıb üçündür;

What is bred in the bone will go out of the flesh – Südlə gələn sümüklə çıxar;

He laughs at scars, who has never suffered a wound – O kəs çapığa gülür ki, onun heç vaxt yarası olmayıb.

Исходя из вышеизложенного, можем прийти к заключению, что приведённая классификация антитезных конструкций приемлема как для азербайджанского, так и английского языков. И простая, и развёрнутая антитеза характерна как для азербайджанского, так и английского языков. Различия касаются только в использовании разных лексических единиц для выражения противоположности или контрадикции. Эти факторы связаны с особенностями видения языковой картины мира, особенностями восприятия и представлений каждого народа.

Именно с этими особенностями отражения в тексте узуальной и окказиональной (индивидуальной для каждого языка) антитезы связаны трудности при передаче содержания отдельных лексических противопоставлений с одного языка на другой и особенно в художественном тексте. Наиболее ярко различия в окказиональной антитезе могут быть представлены в паремических конструкциях (пословицах), что объясняется прежде всего тем, что язык пословиц и поговорок индивидуален для каждого языка, т.к. их содержание отражает национальную специфику, особенности менталитета, восприятия языковой картины мира разными народами.

Зульфия Габиль гызы Мусави,
доктор философии по филологии (PhD), доцент,
ведущий научный сотрудник Института языкознания имени И. Насими
Национальной академии наук Азербайджана (НАНА).
ORCID: 0000-0003-1340-6627
e-mail: zulya_student@mail.ru

КОГНИТИВНЫЕ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВОЗРАСТНОГО РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВЫХ ФУНКЦИЙ

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются когнитивные и психолингвистические особенности речевой деятельности на различных возрастных этапах: в детстве, зрелости и пожилом возрасте. Особое внимание уделяется взаимосвязи овладения языком, категоризации опыта, символического мышления, эмоционального взаимодействия и социальной коммуникации. В детском возрасте формируются средства языкового обозначения предметов, действий и отношений, а взаимодействие со взрослыми способствует развитию коммуникативных навыков. В зрелом возрасте языковые ресурсы используются для выражения абстрактных понятий, аргументации и выбора дискурсивных стратегий. В пожилом возрасте изменения отдельных речевых процессов могут сочетаться с сохранностью накопленных языковых знаний и использованием компенсаторных стратегий. Подчёркивается, что возрастная динамика речевой деятельности не сводится к равномерному развитию или снижению всех языковых функций. Сделан вывод о необходимости комплексного рассмотрения когнитивных, эмоциональных и социальных факторов функционирования речи в течение жизни.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, психолингвистика, онтогенез речи, речевая деятельность, категоризация, возрастные изменения, коммуникация.

ABSTRACT

The paper examines cognitive and psycholinguistic features of speech and language functioning at different stages of life: childhood, adulthood, and older age. Particular attention is given to the interrelationship between language acquisition, categorization of experience, symbolic thought, emotional interaction, and social communication. In childhood, linguistic means of representing objects, actions, and relations develop, while interaction with adults supports communicative competence. In adulthood, language resources are used to express abstract concepts, construct arguments, and select discourse strategies. In older age, changes in some speech processes may coexist with preserved linguistic knowledge and the use of compensatory strategies. It is emphasized that age-

related changes in speech and language cannot be reduced to uniform development or decline across all linguistic functions. The paper concludes that cognitive, emotional, and social factors must be considered together when examining language functioning across the lifespan.

Key words: cognitive linguistics, psycholinguistics, language ontogeny, speech activity, categorization, age-related changes, communication.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Изучение речевой деятельности в возрастной перспективе позволяет рассмотреть, как процессы восприятия, понимания и порождения высказываний соотносятся с изменениями познавательной деятельности и коммуникативного опыта. Важно разграничивать овладение языком в детстве, его использование в зрелом возрасте и возможные возрастные изменения отдельных языковых функций в поздние периоды жизни. Такое разграничение помогает избежать упрощённого представления о речевом развитии как о последовательном накоплении навыков, которое затем неизбежно сменяется их утратой.

В детском возрасте развитие речи связано с формированием символической функции и способности соотносить языковой знак с предметом, действием или ситуацией. Ребёнок постепенно переходит от обозначения отдельных объектов к выражению признаков, отношений и событий. Например, усвоение слов «в», «на», «под», «перед» предполагает не только запоминание словесной формы, но и освоение пространственных отношений. Аналогично понимание выражений «сначала», «потом», «вчера», «завтра» связано с развитием способов языкового представления времени. При этом возраст усвоения отдельных значений может существенно различаться.

С когнитивной точки зрения важен процесс категоризации: ребёнок учится объединять различные предметы на основании общих характеристик и обозначать их одним словом. Так, слово «птица» начинает использоваться не только по отношению к одному знакомому изображению или объекту, но и применительно к разным представителям категории. С развитием словаря уточняются границы понятий, формируются более сложные семантические связи. Следует учитывать, что становление языковых категорий и понятийных представлений происходит во взаимодействии, а не по единой схеме для всех детей.

Особое место занимает социальное и эмоциональное взаимодействие. Обращённая к ребёнку речь, совместное внимание к предметам и действиям, ответы взрослых на детские высказывания создают условия для освоения значений слов и коммуникативных намерений. Например, одна и та же фраза «Дай мяч» может использоваться как просьба, тогда как высказывание «Вот мяч» направляет внимание собеседника на объект. Постепенно ребёнок осваивает различие между называнием, просьбой, вопросом и объяснением. Эмоциональная вовлечённость может

поддерживать участие ребёнка в общении, однако её влияние нельзя рассматривать как единственный фактор речевого развития.

В зрелом возрасте речь опирается на уже сложившиеся лексические, грамматические и концептуальные системы и используется для решения разнообразных интеллектуальных и социальных задач. Языковая деятельность включает аргументацию, обобщение, интерпретацию сложной информации и построение связного дискурса. Слова и грамматические конструкции помогают формулировать причинно-следственные отношения, предположения и оценки. Например, фразы «Это произошло потому, что…» и «Если условие изменится, то…» позволяют явно выразить логическую связь между событиями.

Одним из существенных аспектов взрослой коммуникации является выбор дискурсивной стратегии с учётом адресата, цели и ситуации общения. Одна и та же информация может быть представлена по-разному в научном докладе, повседневной беседе и профессиональной переписке. В научной ситуации говорящий обычно стремится к терминологической точности и последовательному обоснованию выводов; в неофициальном разговоре чаще допустимы неполные конструкции, смысл которых восстанавливается из общего контекста. Следовательно, речевая компетенция проявляется не только в знании языковых единиц, но и в способности адаптировать их использование к коммуникативным условиям.

В пожилом возрасте изменения речевой деятельности могут затрагивать скорость обработки языковой информации, поиск нужного слова и выполнение задач, предъявляющих высокие требования к вниманию и рабочей памяти. Например, человек может помнить значение слова и узнавать его в речи собеседника, но испытывать временные затруднения при самостоятельном назывании объекта. Подобные особенности не означают обязательного нарушения всех сторон языковой способности: словарные знания и навыки интерпретации привычных ситуаций могут сохраняться на высоком уровне.

Важное значение приобретают компенсаторные стратегии. При затруднении в подборе слова говорящий может использовать описательную конструкцию, синоним или уточнение, сохраняя коммуникативное намерение. Так, вместо моментально не вспомнившегося названия предмета возможно высказывание «прибор, которым измеряют давление». Подобное перефразирование демонстрирует взаимодействие лексического поиска, семантической памяти и прагматических навыков. Эффективность таких стратегий зависит от индивидуального состояния человека и конкретной коммуникативной задачи.

Социальное общение и эмоционально значимые контакты могут поддерживать мотивацию к речевому взаимодействию и уменьшать ощущение изоляции. Вместе с тем некорректно утверждать без специальных эмпирических данных, что одно только общение гарантированно предотвращает когнитивное снижение. В рамках рассматриваемой темы более обоснован вывод о значении доступной коммуникативной среды, в которой пожилой человек может применять имеющиеся языковые ресурсы и сохранять участие в социальной жизни.

Сопоставление возрастных этапов показывает, что язык одновременно является средством обозначения и организации опыта, инструментом взаимодействия с окружающими и ресурсом адаптации к изменяющимся коммуникативным задачам. В детстве на первый план выходит становление языковой системы и освоение основных функций речи; в зрелости - гибкое использование сформированных языковых средств; в пожилом возрасте - соотношение возрастных изменений и сохраняющихся или компенсаторных ресурсов. Представленные положения имеют теоретико-обобщающий характер и не должны интерпретироваться как результаты проведённого в данной работе экспериментального исследования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, когнитивные и психолингвистические характеристики речевой деятельности меняются на протяжении жизни, однако динамика этих изменений неоднородна. Рассмотрение процессов категоризации, символической репрезентации, дискурсивной организации и речевой компенсации в связи с социальной коммуникацией позволяет точнее описывать как возрастные особенности языка, так и индивидуальные различия. Перспективным направлением остаётся эмпирическая проверка отдельных закономерностей на сопоставимых возрастных выборках.

Son söz

Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzinin İdarə Heyəti adından və **Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi** adlı Birinci Beynəlxalq Simpoziumun Təşkilat Heyəti adından Mərkəzin Həmtəsisçilərinə və Simpozium iştirkçılara dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Önümüzdəki bir il ərzində Mərkəzin təşkilati məsələlərini həll etmək və Mərkəzin Nizamnaməsinin 2-ci bəndində qeyd edilən **məqsəd** və **vəzifələrə** uyğun layihələr hazırlayıb həyata keçirmək nəzərdə tutulur. Hər bir Həmtəsisçisinin təşkilati işlərdə aktiv şəkildə iştirak edəcəyinə və Mərkəzin **məqsəd** və **vəzifələrə** uyğun layihələr hazırlayıb müstəqil şəkildə və ya digər həmtəsisşilərlə birlikdə həyata keçirəcəyinə ümid edirik.

Bir il sonra 2027-ci ildə Qazaxıstanın Respublikasının Alamata şəhərində keçirilməsi nəzərdə tutulan **Türk Dövlətlərində Koqnitiv Dilçiliyin Bugünü və Gələcəyi** adlı İkinci Beynəlxalq Simpoziumun plenar iclasında bu bir il ərzində icra edilmış və ya icra edilməkdə olan layihələrlə bağlı hesabatlar dinlənəcəkdir.

2027-ci ildə Qazaxıstanın Respublikasının Alamata şəhərində görüşənə qədər!

Türk Devletleri Kognitif Dilbilim Merkezi Yönetim Kurulu ve "**Türk Devletlerinde Kognitif Dilbilimin Bugünü ve Geleceği**" konulu Birinci Uluslararası Sempozyum Düzenleme Kurulu adına, Merkezin kurucu ortaklarına ve tüm sempozyum katılımcılarına en derin şükranlarımızı sunarız.

Önümüzdeki yıl içerisinde, Merkezin idari ve teşkilatlanma meselelerinin ele alınması; ayrıca Merkezin Tüzüğü'nün 2. maddesinde belirtilen amaç ve hedefler doğrultusunda projeler geliştirilip hayata geçirilmesi planlanmaktadır. Her bir Kurucu Ortağın bu teşkilatlanma çalışmalarına aktif olarak katılmasını; Merkezin misyonunu ve hedeflerini destekleyecek projeler hazırlayıp, ister bağımsız olarak, isterse de diğer kuruc ortaklarla iş birliği içinde gerşrkleçtirmelerini temenni ediyoruz.

Bu yıl sonra 2027 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin Almatı şehrinde düzenlenmesi planlanan "Türk Devletlerinde Bilişsel Dilbilimin Bugünü ve Geleceği" konulu İkinci Uluslararası Sempozyum'un genel oturumunda tamamlanan veya devam etmekte olan projelere ilişkin raporlar dinlenecektir.

2027 yılında, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Almatı şehrinde görüşmek üzere!

Түркі мемлекеттеріне арналған Когнитивтік лингвистика орталығының Директорлар кеңесі және «Түркі мемлекеттеріндегі когнитивтік лингвистиканың бүгіні мен болашағы» атты бірінші халықаралық симпозиумның Ұйымдастыру комитеті атынан Орталықтың негізін қалаушы серіктестеріне және симпозиумға қатысушылардың барлығына шын жүректен алғыс білдіреміз.

Алдағы жылы Орталықтың әкімшілік және ұйымдастырушылық мәселелерін шешу, сондай-ақ Орталық Жарғысының 2-бабында көрсетілген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келетін жобаларды әзірлеп, жүзеге асыру жоспарлануда. Негізін қалаушы серіктестердің әрқайсысын осы ұйымдастыру жұмыстарына белсене қатысуға, сондай-ақ Орталықтың миссиясы мен мақсаттарын қолдайтын жобаларды — жеке өздері немесе басқа серіктестермен бірлесе отырып — бастамашылық етуге шақырамыз.

2027 жылы Қазақстан Республикасының Алматы қаласында өтетін «Түркі мемлекеттеріндегі когнитивтік лингвистиканың бүгіні мен болашағы» атты екінші халықаралық симпозиумның пленарлық отырысында аяқталған немесе қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан жобалар бойынша баяндамалар ұсынылады.

Сіздерді 2027 жылы Қазақстан Республикасының Алматы қаласында күтеміз!